พระไตรปิฎกและอรรถกถา แปล

พระสุตตันตปิฎก

ทีฆนิกาย มหาวรรค

ภาค ๒ เล่ม ๒

ฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย

วันที่ 3 มิ.ย. 2553
B 11569269
I 16890279

เลขหมู่ BQ
1173
.T5
ต2976
3/2552
ล.14

พระไตรปิฎกและอรรถกถาแปล

พิมพ์ครั้งที่ ๑/๒๕๔๖ จำนวน ๕๐๐ เล่ม

พิมพ์ครั้งที่ ๒/๒๕๔๒ จำนวน ๕๐๐ เล่ม

พิมพ์ครั้งที่ ๓/๒๕๕๒ จำนวน ๑๐๐๐ เล่ม

พิมพ์ที่ : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย
๑๒๙ หมู่ ๓ ถ. ศาลายา-นครชัยศรี ต. ศาลายา
อ. พุทธมณฑล จ. นครปฐม ๗๓๑๗๐
โทร. ๐-๒๘๐๐-๒๓๗๓-๔, ๐-๒๘๘๙-๒๘๓๐
ผู้พิมพ์ผู้โฆษณา : พลอากาศเอก หะริน หงสกุล

คำนำ

เนื่องในวโรกาสครบ ๒๐๐ ปีแห่งพระมหาจักรีบรมราชวงศ์ กรุงรัตนโกสินทร์ พุทธศักราช ๒๕๒๕ มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ ได้จัดพิมพ์พระไตรปิฎกพร้อมทั้งอรรถกถาแปลเป็นภาษาไทย โดยเรียกชื่อตามชื่อของแต่ละปิฎกว่า "พระวินัยปิฎกและอรรถกถาแปล" "พระสูตรและอรรถกถาแปล" "พระอภิธรรมปิฎกและอรรถกถาแปล" ความเป็นมาของการจัดพิมพ์ครั้งนั้นมีรายละเอียดปรากฏในราชคุณูปการานุสรณ์ และคำนำในการพิมพ์ครั้งแรก ซึ่งได้จัดพิมพ์ไว้ตอนต้นพระคัมภีร์แล้ว

ครั้นพุทธศักราช ๒๕๔๖ เจ้าพระคุณสมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก (สุวฑฺฒนมหาเถร) องค์นายกกรรมการมูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัยฯ ทรงเจริญพระชนมายุ ๙๐ พรรษา นับเป็นมงคลวโรกาสอันสำคัญวาระหนึ่ง ซึ่งคณะรัฐบาลในฐานะผู้แทนของปวงพุทธศาสนิกชนชาวไทยทั้งฝ่ายบรรพชิตและฝ่ายคฤหัสถ์ ได้จัดงานเฉลิมฉลองขึ้นระหว่างวันที่ ๑-๗ ตุลาคม พุทธศักราช ๒๕๔๖ ณ วัดบวรนิเวศวิหาร กรุงเทพมหานคร

การทั้งนี้ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระมหากรุณาธิคุณโปรดรับไว้ในพระบรมราชูปถัมภ์ ยังความปลาบปลื้มยินดีแก่พุทธศาสนิกชน

และต่างน้อมสำนึกในพระมหากรุณาธิคุณครั้งนี้เป็นล้นพ้นหาที่สุดมิได้

เนื่องในวโรกาสอันสำคัญนี้ มูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ ได้จัดทำโครงการชำระพระไตรปิฎกและอรรถกถาแปลฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย ซึ่งได้จัดพิมพ์ขึ้นครั้งแรกในวโรกาสครบ ๒๐๐ ปีแห่งพระมหาจักริบรมราชวงศ์ กรุงรัตนโกสินทร์ พุทธศักราช ๒๕๒๕ เพื่อให้มีความครบถ้วนสมบูรณ์ยิ่งขึ้น และจัดพิมพ์ขึ้นใหม่เพื่อถวายเป็นพระกุศลเฉลิมพระเกียรติแด่เจ้าพระคุณสมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก ในฐานะที่ทรงเป็นองค์สกลมหาสังฆปริณายก ทรงเป็นเจ้าคณะใหญ่คณะธรรมยุต และทรงเป็นนายกกรรมการมูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์

โครงการชำระพระไตรปิฎกและอรรถกถาแปลในครั้งนี้ ได้เริ่มดำเนินการมาตั้งแต่วันที่ ๒๓ พฤษภาคม พุทธศักราช ๒๕๔๔ โดยมูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัยฯ ได้ตั้งคณะกรรมการดำเนินการขึ้นคณะหนึ่ง ประกอบด้วยกรรมการผู้ทรงคุณวุฒิทั้งฝ่ายบรรพชิตและคฤหัสถ์จำนวน ๑๔ ท่าน และคณะทำงานจำนวน ๑๕ ท่าน มีพระพรหมมุนี (จุนท์ พฺรหฺมคุตฺโต) วัดบวรนิเวศวิหาร เป็นประธานกรรมการอำนวยการโครงการฯ

การตรวจชำระครั้งนี้ ได้ดำเนินการในส่วนที่สำคัญ คือ

๑. ตรวจทานคำแปลภาษาไทยของพระบาลีและอรรถกถาให้ครบถ้วนตามต้นฉบับภาษาบาลี โดยใช้พระไตรปิฎกบาลีฉบับสยามรัฐเป็นหลัก

๒. ข้อความในส่วนใดที่ปรากฏชัดเจนว่า ไม่ตรงความหมายตามพระบาลีหรือตกหล่น ก็แก้ไขและเพิ่มเติมให้ตรง ครบถ้วน ทั้งทำเชิงอรรถชี้แจงประกอบไว้เป็นที่หมาย

๓. ในส่วนอรรถกถา ซึ่งฉบับเดิมยกคำแปลบาลีเป็นบทตั้งโดยไม่มีคำแปลเป็นภาษาไทยกำกับไว้นั้น ในการชำระครั้งนี้ ได้แก้ไขเป็นยกคำแปลภาษาไทยเป็นบทตั้ง และวงเล็บคำบาลีกำกับไว้ ทั้งนี้เพื่อให้สมกับที่เป็นฉบับแปลเป็นภาษาไทย และเพื่อเป็นการเอื้อประโยชน์แก่ผู้

อ่านที่ไม่มีความรู้ในภาษาบาลีจะได้อ่านและเข้าใจความหมายได้สะดวกขึ้น ส่วนคำบาลีที่ไม่มีความหมายในเชิงธรรมะ ก็ยังคงยกคำบาลีเป็นบทตั้งอย่างเดิม

๔. ปรับปรุงคำแปลภาษาไทยให้อ่านเข้าใจง่ายขึ้นสำหรับผู้อ่านทั่วไปที่ไม่มีความรู้ในภาษาบาลี

๕. จัดทำดรรชนีค้นคำและค้นเรื่องของแต่ละเล่มให้ละเอียดขึ้น เพื่อสะดวกแก่การศึกษาค้นคว้า

ในการตรวจชำระครั้งนี้ คณะกรรมการตรวจชำระมีความเห็นต้องกันว่า ควรเปลี่ยนชื่อจากเดิมที่เรียกว่า "พระวินัยปิฎกและอรรถกถาแปล พระสูตรและอรรถกถาแปล พระอภิธรรมปิฎกและอรรถกถาแปล" เป็น "พระไตรปิฎกและอรรถกถาแปล ฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย" เพื่อให้สอดคล้องกับฉบับภาษาบาลีที่นิยมเรียกกันว่า "พระไตรปิฎก ฉบับสยามรัฐ" จนเป็นที่คุ้นกันทั่วไป ส่วนจำนวนเล่มซึ่งฉบับเดิมมีจำนวน ๙๑ เล่ม เห็นควรคงไว้ตามเดิม เพราะเป็นที่รู้จักของผู้อ่านทั่วไปอยู่แล้ว

เมื่อการตรวจชำระเสร็จสิ้นตามโครงการแล้ว คณะสงฆ์คณะธรรมยุตและมูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ เห็นเป็นโอกาสอันดีที่จะได้สนองพระเดชพระคุณและเฉลิมพระเกียรติเจ้าพระคุณสมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช (สุวฑฺฒนมหาเถร) ในฐานะที่ทรงเป็นองค์สกลมหาสังฆปริณายก ทรงเป็นเจ้าคณะใหญ่คณะธรรมยุต และทรงเป็นองค์นายกกรรมการมหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ จึงได้จัดพิมพ์พระไตรปิฎกและอรรถกถาแปล ฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย ซึ่งได้รับการตรวจชำระในครั้งนี้จำนวน ๑,๐๐๐ จบ โดยการร่วมบริจาคของมูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัยฯ และพุทธศาสนิกชนทั่วไป น้อมเกล้าถวายเป็นพระกุศลและถวายพระพรแด่เจ้าพระคุณสมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆ-

ปริณายก (สุวฑฒนมหาเถร) สำหรับทรงประทานแจกไปไว้ตามพระอารามต่าง ๆ และสถานศึกษาที่สำคัญ ๆ เพื่อประโยชน์แก่การศึกษาพระพุทธศาสนาและเผยแพร่พระพุทธศาสนาสืบไป

มูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัยฯ พิจารณาเห็นว่า พระไตรปิฎกและอรรถกถาแปลที่ได้ตรวจชำระและจัดพิมพ์ขึ้นใหม่ในวโรกาสดังกล่าวแล้ว เป็นสิ่งที่เป็นคุณประโยชน์ต่อการศึกษาพระพุทธศาสนาเป็นอย่างยิ่ง สมควรที่จะได้จัดพิมพ์เผยแพรให้กว้างขวางยิ่งขึ้น จึงได้จัดพิมพ์ขึ้นอีกส่วนหนึ่งสำหรับเผยแพร่แก่ประชาชนผู้สนใจทั่วไป

พระไตรปิฎกและอรรถกถาแปลฉบับนี้ ในส่วนที่จัดพิมพ์น้อมถวายแด่เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช จำนวน ๑,๐๐๐ จบ และในส่วนที่มูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัยฯ จัดพิมพ์ขึ้นสำหรับเผยแพร่แก่ประชาชนทั่วไปนั้น มีส่วนที่แตกต่างกันอยู่บ้างเล็กน้อย กล่าวคือเมื่อเล่มใดที่จัดพิมพ์เมื่อคราวงานฉลองพระชนมายุ ๙๐ พรรษานั้น มีข้อผิดพลาดในการพิมพ์ เช่นข้อความตกหล่น เลขหน้าสลับกันเป็นต้น ในการจัดพิมพ์เพื่อเผยแพร่ครั้งนี้ จึงได้แก้ไขให้ถูกต้อง และจัดพิมพ์เล่มนั้นขึ้นใหม่ทดแทนเล่มที่ผิดพลาดนั้น

และอีกส่วนหนึ่งที่จัดทำเพิ่มเติมขึ้นในการจัดพิมพ์เพื่อเผยแพร่ครั้งนี้คือ เพิ่มหัวเรื่องสำหรับบางเรื่องที่ของเดิมไม่ได้ทำไว้ หรือหัวเรื่องเดิมใช้กับคำภาษาบาลี ก็ใส่คำแปลภาษาไทยเพิ่มขึ้น

มูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัยฯ หวังเป็นอย่างยิ่งว่า พระไตรปิฎกและอรรถกถาแปลฉบับตรวจชำระใหม่ จักอำนวยประโยชน์แก่การศึกษาพระพุทธศาสนา และสืบต่ออายุพระพุทธศาสนาให้ยั่งยืนสถาพรยิ่ง ๆ ขึ้นไป

มูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัย
ในพระบรมราชูปถัมภ์

ราชคุณูปการานุสรณ์
(ในการพิมพ์ครั้งแรก)

ตลอดกาลอันยาวนานในโฉมหน้าประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา จำเดิมแต่พระพุทธศาสนาได้อุบัติขึ้นในโลก พระพุทธศาสนาจะเจริญหรือเสื่อมมีส่วนผูกพันอยู่กับสถาบันพระมหากษัตริย์ตลอดมา ยุคใดที่พระมหากษัตริย์ทรงยกย่องนับถือพระพุทธศาสนา ทรงเป็นพุทธมามกะและทรงเป็นพุทธศาสนูปถัมภก ยุคสมัยนั้นจะเป็นยุคทองของพระพุทธ-ศาสนา แต่ยุคใดที่พระมหากษัตริย์ไม่สนพระราชหฤทัยในพระพุทธศาสนา หรือทรงเป็นปฏิปักษ์ต่อพระพุทธศาสนา ยุคสมัยนั้นพระพุทธศาสนาจะตกต่ำและเสื่อมไปโดยลำดับ จนถึงอันตรธานไปจากประเทศนั้น แม้แต่ที่ดินแดนที่เป็นพุทธภูมิ

สำหรับประเทศไทยจัดว่าเป็นประเทศที่นับถือพระพุทธศาสนาที่มีโชคดีที่สุดในบรรดาประเทศที่นับถือพระพุทธศาสนาด้วยกันในโลกนี้ เพราะตลอดกาลอันยาวนานของประวัติศาสตร์ชาติไทยนั้น สถาบันพระมหากษัตริย์กับพระพุทธศาสนาเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันตลอดมา จนบางครั้งพระมหากษัตริย์ทรงดำรงพระองค์ประหนึ่งทรงเป็นเจ้าของพระพุทธ-ศาสนาทีเดียว ทรงให้การอุปถัมภ์บำรุงพระพุทธศาสนาทุก ๆ ด้าน ทั้งด้านศาสนธรรม ศาสนบุคคล ศาสนสถาน ศาสนพิธี ยามที่พระพุทธศาสนาประสบภัยอันตรายทั้งจากภายในและภายนอก สถาบันหลักที่ขจัดปัดเป่าภยันตรายแก่พระพุทธศาสนาก็คงเป็นสถาบันพระมหากษัตริย์นั่นเอง งานบริหารพระพุทธศาสนา พระมหากษัตริย์ก็ทรงถือเป็นพระราชภาระที่จะทรง

รับผิดชอบ ด้วยทรงประกาศเป็นพระบรมราชโองการบ้าง พระราชบัญญัติบ้าง เพื่อให้งานบริหารพระพุทธศาสนาดำเนินไปด้วยดี คราใดที่มีปัญหาเหลือบ่ากว่าแรงที่คณะสงฆ์จะจัดการได้ พระมหากษัตริย์จะทรงขจัดปัดเป่าปัญหาเหล่านั้นให้

หลังจากกรุงศรีอยุธยาเสียแก่ข้าศึก พระพุทธศาสนายิ่งได้รับความสนพระราชหฤทัยจากพระมหากษัตริย์เป็นอย่างสูง แม้แต่การกู้ชาติของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช พระองค์ก็ได้ทรงแสดงน้ำพระราชหฤทัยที่จงรักภักดีต่อพระพุทธศาสนาให้ปรากฏไว้ตอนหนึ่งว่า

"อันตัวพ่อชื่อว่าพระยาตาก ทนทุกข์ยากกู้ชาติพระศาสนา
ถวายแผ่นดินให้เป็นพุทธบูชา แด่ศาสนาสมณะพระพุทธโคดม
ให้ดำรงคงถ้วนห้าพันปี สมณพราหมณ์ชีปฏิบัติแต่พอสม
สมถวิปัสสนาฟอนิยม ถวายบังคมรอยบาทพระศาสดา"

อันเป็นการแสดงให้เห็นว่า แม้แต่งานกู้ชาติก็ทรงกระทำเพื่อเป็นพุทธบูชา ทรงปรารถนาที่จะให้ประเทศไทยเป็นดินแดนของพระพุทธศาสนาตลอดไป

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ได้ทรงแสดงให้เห็นถึงน้ำพระราชหฤทัยของพระองค์ที่ทรงมีต่อพระพุทธศาสนา โดยทรงให้ความสำคัญแก่พระราชภาระที่ทรงมีต่อพระพุทธศาสนาเป็นประการสำคัญที่สุด ตามนัยแห่งพระราชปณิธานที่ว่า

"ตั้งใจจะอุปถัมภก ยอยกพระพุทธศาสนา
ป้องกันขอบขัณฑเสมา รักษาประชาชนและมนตรี"

ด้วยพระราชปณิธานข้อนี้ พระมหากษัตริย์ในพระราชวงศ์จักรีทุกพระองค์ทรงให้ความสำคัญแก่พระพุทธศาสนา โดยทรงเป็นพุทธศาสนิกที่เคร่งครัดในศาสนธรรม ทรงเป็นเอกอัครศาสนูปถัมภกที่ทรงกระทำทุกอย่างเพื่อความดำรงอยู่อย่างมั่นคงของพระพุทธศาสนา จนถึงทรงผนึกสถาบันหลักของชาติ พระพุทธศาสนา พระมหากษัตริย์ให้เป็นอันหนึ่ง

อันเดียวกัน ด้วยสัญญลักษณ์คือธงไตรรงค์ จนประเทศไทยเป็นประเทศเดียวในโลกที่นับถือพระพุทธศาสนา และนำพุทธศักราชมาใช้ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

ในด้านศาสนธรรม คือพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา ตลอดถึงปกรณ์พิเศษต่าง ๆ ที่ได้ดำรงสืบต่อกันมาจากอดีตถึงปัจจุบัน ล้วนได้รับพระบรมราชูปถัมภ์จากพระมหากษัตริย์ โดยเฉพาะพระมหา-กษัตริย์ไทยจากอดีตถึงปัจจุบัน สำหรับพระไตรปิฎกซึ่งเป็นพระคัมภีร์หลักนั้น ได้มีการรวบรวม ชำระ แปล และจัดพิมพ์ ภายใต้พระบรมราชูปถัมภ์มาตลอด งานสำคัญที่เกี่ยวกับพระไตรปิฎกในเมืองไทยจากอดีตถึงปัจจุบัน แบ่งออกเป็น ๕ ยุคสำคัญ ๆ คือ

ประมาณ พ.ศ. ๒๐๒๐ มีการชำระและจารพระไตรปิฎกลงในใบลาน กระทำที่เมืองเชียงใหม่ สมัยพระเจ้าติโลกราช

พ.ศ. ๒๓๓๑ ชำระและจารลงในใบลานที่กรุงเทพมหานคร กระทำในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ซึ่งเป็นผลงานที่ต่อเนื่องมาจากการรวบรวมพระไตรปิฎกในรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชที่สูญหายไปในสมัยกรุงศรีอยุธยาแตก

พ.ศ. ๒๔๓๑ - ๒๔๓๖ มีการชำระและพิมพ์พระไตรปิฎกออกมาเป็นรูปเล่ม กระทำที่กรุงเทพมหานคร ภายใต้พระบรมราชูปถัมภ์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในครั้งนั้นพิมพ์ได้ถึง ๓๙ เล่ม

พ.ศ. ๒๔๖๘ - ๒๔๗๓ อันเป็นรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้า-เจ้าอยู่หัว ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้พิมพ์พระไตรปิฎกขึ้นสมบูรณ์เป็น ๔๕ เล่ม จำนวน ๑,๕๐๐ จบ พระราชทานไปในพระราชอาณาจักร ๒๐๐ จบ พระราชทานแก่ประเทศต่าง ๆ ที่เป็นมิตร ๔๕๐ จบ อีก ๘๕๐ จบพระราชทานแก่ผู้บริจาคทรัพย์ที่ขอรับหนังสือพระไตรปิฎก ทำให้คัมภีร์พระไตรปิฎกแพร่หลายออกไปกว้างขวางมากยิ่งขึ้น

เมื่อมาถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช

มหิดลาธิเบศรรามาธิบดี จักรีนฤบดินทร สยามินทราธิราช บรมนาถบพิตร รัชกาลที่ ๙ แห่งพระมหาจักรีบรมราชวงศ์ งานเกี่ยวกับพระคัมภีร์พระพุทธศาสนาทุกระดับ ได้รับพระมหากรุณาสนับสนุนส่งเสริมในด้านการชำระ การแปลออกสู่ภาษาไทย และการพิมพ์ออกมาเป็นรูปเล่ม โดยสถาบันที่เกี่ยวกับพระพุทธศาสนาในรูปแบบต่าง ๆ สมบูรณ์ที่สุดตั้งแต่พระพุทธศาสนาแผ่เข้ามาสู่ดินแดนอันเป็นประเทศไทยในปัจจุบันเมื่อสองพันกว่าปีที่แล้วมา

สำหรับมหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ ซึ่งได้ทำหน้าที่เผยแผ่พระพุทธศาสนาในด้านการพิมพ์คัมภีร์ และตำราทางพระพุทธศาสนา ได้พิมพ์พระไตรปิฎก อรรถกถา และพระคัมภีร์อื่น ๆ มาโดยลำดับ

เนื่องในวโรกาสฉลองกรุงรัตนโกสินทร์ครบ ๒๐๐ ปี ได้จัดแปลพระไตรปิฎก อรรถกถา เป็นภาษาไทย และพิมพ์รวมไว้ในเล่มเดียวกันเป็นจำนวนหนังสือ ๙๑ เล่ม

ด้วยความสำนึกในพระมหากรุณาธิคุณ ทั้งที่เป็นส่วนพระองค์และที่สถาบันพระมหากษัตริย์มีต่อพระพุทธศาสนา มหามกุฏราชวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์ ด้วยความร่วมมือของสำนักงานสลากกินแบ่งรัฐบาล ได้จัดสร้างพระไตรปิฎกและอรรถกถาแปล จำนวน ๕๐๐ ชุด โดยมหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์สร้าง ๔๐๐ ชุด สำนักงานสลากกินแบ่งรัฐบาลสร้าง ๑๐๐ ชุด น้อมเกล้าน้อมกระหม่อมถวายเพื่อพระราชทานแก่สถาบันการศึกษา อาราม และมิตรประเทศที่นับถือพระพุทธศาสนา ตามพระราชอัธยาศัย ด้วยความจงรักภักดี กตัญญูกตเวที ในพระเดชพระคุณ และปีติโสมนัสเป็นล้นพ้นที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ผู้ทรงพระคุณอันประเสริฐ ทรงเจริญพระชนมพรรษาด้วยสวัสดียิ่งมาครบ ๕ รอบพระนักษัตร ในวันที่ ๕ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๕๓๐ เป็นวโรกาสมหาอุดมมงคลโดยแท้แก่สถาบันสำคัญทั้ง ๓ คือสถาบันชาติ ศาสนา

พระมหากษัตริย์ และแก่จิตใจพสกนิกรทั่วหน้า

มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ และสำนักงานสลากกินแบ่งรัฐบาล หวังว่าพระไตรปิฎกและอรรถกถาแปล ที่พร้อมกันสร้างน้อมเกล้าน้อมกระหม่อมถวายในครั้งนี้ จักเป็นถาวรกรรมที่อำนวยประโยชน์ในด้านการสืบต่ออายุพระพุทธศาสนา สามารถสร้างประโยชน์และเกื้อกูลความสุขแก่ชาวโลก ผู้ศึกษาและปฏิบัติ ตามเป้าหมายในการเสด็จอุบัติของพระผู้มีพระภาคเจ้า และในการประดิษฐานพระพุทธศาสนาของพระพุทธองค์ ทั้งจักเป็นการเพิ่มพูนพระทานบารมี ทั้งส่วนพระอามิสทานและพระธรรมทาน ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ผู้ทรงพระคุณอันประเสริฐอีกส่วนหนึ่งด้วย

มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ และสำนักงานสลากกินแบ่งรัฐบาล ขอน้อมเกล้าน้อมกระหม่อมถวายพระพรชัยมงคล ขอพระราชทานอัญเชิญพุทธานุภาพ ธรรมานุภาพ สังฆานุภาพ อันเป็นอานุภาพสูงสุดจริง ได้รักษาพระผู้ทรงมีธรรมเป็นเครื่องอยู่ ให้ทรงถึงซึ่งความเกษมสุข ทรงถึงซึ่งความเจริญในธรรมที่พระผู้มีพระภาคเจ้าแสดงแล้ว เสด็จสถิตผ่องแผ้วยั่งยืนไกลในพระนพปฎลมหาเศวตฉัตรแห่งพระมหาจักรีบรมราชวงศ์ ได้ทรงเป็นหลักชัยก่อให้เกิดความเกษมสวัสดีมีสุขแห่งสมเด็จพระนางเจ้า ฯ พระบรมราชินีนาถและพระราชวงศ์ ประเทศชาติร่มเย็นเป็นสุข เจริญรุ่งเรืองอุดมสมบูรณ์ พร้อมด้วยความมีธรรม มีสัมมาทิฏฐิของรัฐบาล ข้าราชการทหาร ตำรวจ พลเรือน และราษฎรทั้งหลายทั้งปวง.

มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์
สำนักงานสลากกินแบ่งรัฐบาล

คำนำ
(ในการพิมพ์ครั้งแรก)

พระพุทธวจนะ คือพระไตรปิฎก รวมเป็นศาสนธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้า จัดเป็นองค์ ๙ คือ

สุตตะ ได้แก่อุภโตวิภังค์ นิทเทส ขันธกะ ปริวาร พระสูตรต่าง ๆ มีมงคลสูตรเป็นต้น

เคยยะ คือพระสูตรที่ประกอบด้วยคาถาทั้งหมด

เวยยากรณะ คือพระอภิธรรมปิฎกทั้งหมด พระสูตรที่ไม่มีคาถาและพระพุทธวจนะที่ไม่ได้จัดเข้าในองค์ ๘ ได้ชื่อว่าเวยยากรณะทั้งหมด

คาถา คือพระธรรมบท เถรคาถา เถรีคาถา และคาถาล้วน ๆ ที่ไม่มีชื่อว่าสูตรในสุตตนิบาต

อุทาน คือพระสูตร ๘๒ สูตรที่พระพุทธเจ้าทรงเปล่งด้วยโสมนัสญาณ

อิติวุตตกะ พระสูตร ๑๑๐ สูตร ที่ขึ้นต้นด้วยคำว่า ข้อนี้สมจริงดังคำที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้

ชาตก เป็นการแสดงเรื่องในอดีตชาติของพระพุทธเจ้า มีอปัณณกชาดกเป็นต้น มีทั้งหมด ๕๕๐ เรื่อง

อัพภูตธรรม คือพระสูตรที่ปฏิสังยุตด้วยอัจฉริยอัพภูตธรรมทั้งหมด

เวทัลละ คือระเบียบคำที่ผู้ถามได้ความรู้แจ้งและความยินดีแล้ว

ถามต่อ ๆ ขึ้นไป ดังจูฬเวทัลลสูตร มหาเวทัลลสูตร สัมมาทิฏฐิสูตร และสักกปัญหสูตร เป็นต้น

พระพุทธวจนะเหล่านี้ โดยสภาพแห่งธรรมแล้ว เป็นสัจธรรมที่ทรงแสดงว่า เป็นธรรมที่ลึกซึ้ง รู้ได้ยาก รู้ตามเห็นตามได้ยาก สงบประณีต ไม่อาจจะรู้ได้ด้วยการตรึก ละเอียด เป็นธรรมอันบัณฑิตจะรู้ได้ เพราะสภาวะแห่งธรรมมีลักษณะดังกล่าว จึงต้องชี้แจงให้เกิดความเข้าใจทั้งโดยอรรถะและพยัญชนะ เพื่อให้สามารถยังรู้ธรรมทั้งหลายตามความเป็นจริงในเรื่องนั้น ๆ

เนื่องจากพื้นเพอัธยาศัยของคนแตกต่างกันในด้านต่าง ๆ ซึ่งทรงอุปมาไว้เหมือนดอกบัว ๔ เหล่า พระพุทธเจ้าจึงทรงมีวิธีในการแสดงธรรมตามอาการสอนธรรมของพระองค์ ๓ ประการ คือ

๑. ทรงสอนให้ผู้ฟังรู้ยิ่งเห็นจริง ในสิ่งที่ควรรู้ควรเห็น

๒. ทรงแสดงธรรมมีเหตุที่ผู้ฟังอาจตรองตามให้เห็นจริงได้

๓. ทรงแสดงธรรมเป็นอัศจรรย์ คือผู้ปฏิบัติตามจะได้รับประโยชน์ตามสมควรแก่การประพฤติปฏิบัติ

แต่เพราะพระพุทธเจ้าทรงประกอบด้วยปาฏิหาริย์ ทรงฉลาดในโวหาร เพราะทรงเป็นเจ้าแห่งธรรม ก่อนจะทรงแสดงธรรมแก่ใคร ทรงตรวจสอบภูมิหลังด้านต่าง ๆ ของคนเหล่านั้นด้วยพระญาณแล้ว ผลจากการฟังในพุทธสำนักจึงไม่มีปัญหาว่า คนฟังจะไม่เข้าใจ ผลจากการฟังธรรมสมัยพุทธกาลจึงมีความอัศจรรย์

หลังจากพระพุทธเจ้าปรินิพพานไปแล้ว ทรงตั้งพระธรรมวินัยไว้เป็นพระศาสดาแทนพระองค์ ธรรมที่ทรงแสดงไว้ยังเป็นเช่นเดิม แต่ระดับสติปัญญา บารมี ความสนใจในธรรมของคนเปลี่ยนแปลงไป ทำให้การตีความพระธรรมวินัยตามความเข้าใจของตนเองเกิดขึ้น จนทำให้สูญเสียความเสมอกันในด้านศีลและทิฐิครั้งแล้วครั้งเล่า บางสมัยเกิดแตกแยกกันเป็นนิกายต่าง ๆ ถึง ๑๘ นิกาย

พระอรรถกถาจารย์ผู้ทราบพุทธาธิบาย ทั้งโดยอรรถะและพยัญชนะแห่งพระพุทธวจนะ เพราะการศึกษาจำต้องสืบต่อกันมาตามลำดับ มีฉันทะอุตสาหะอย่างสูงมาก ได้อรรถาธิบายพระพุทธวจนะในพระไตรปิฎกส่วนที่ยากแก่การเข้าใจ ให้เกิดความเข้าใจง่ายขึ้นสำหรับผู้ศึกษาและปฏิบัติ ความสำคัญแห่งคัมภีร์ในพระพุทธศาสนาจึงมีลดหลั่นกันลงมา คือ

๑. **พระสูตร** คือพระพุทธวจนะที่เรียกว่า พระไตรปิฎก ทั้งพระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก และพระอภิธรรมปิฎก

๒. **สุตตานุโลม** คือคัมภีร์ที่พระอรรถกถาจารย์รจนาขึ้น อธิบายข้อความที่ยากในพระไตรปิฎก

๓. **อาจริยวาท** วาทะของอาจารย์ต่าง ๆ ตั้งแต่ชั้นฎีกา อนุฎีกา และบุรพาจารย์ในรุ่นหลัง

๔. **อัตโนมติ** ความคิดเห็นของผู้พูด ผู้แสดงธรรมในพระพุทธ-ศาสนา

ในกาลต่อมา มีการอธิบายธรรมประเภทอาจริยวาท คือถือตามที่อาจารย์ของตนสอนไว้ กับอัตโนมติ ว่าไปตามมติของตนกันมากขึ้น ทั้งนี้อาจจะเป็นเพราะคัมภีร์พระพุทธศาสนาที่เป็นหลักสำคัญ คือพระไตรปิฎกและอรรถกถามีไม่แพร่หลาย อรรถกถาส่วนมากยังคงเป็นภาษาบาลี คนมีฉันทะในภาษาบาลีน้อยลง สำนวนภาษาบาลีที่แปลออกมาแล้วยากต่อการทำความเข้าใจของคนที่ไม่ได้ศึกษามาก่อน ขาดกัลยาณมิตรที่เป็นสัตบุรุษในพระพุทธศาสนาเป็นต้น

การอธิบายธรรมที่เป็นผลจากการตรัสรู้ของพระอรหันตสัมมาสัม-พุทธเจ้านั้นเป็นอันตรายมาก เพราะโอกาสที่จะเข้าใจผิด พูดผิด ปฏิบัติผิด มีได้ง่าย พระไตรปิฎกเป็นเหมือนรัฐธรรมนูญ กฎหมายทั่วไปจะขัดแย้งกับกฎหมายรัฐธรรมนูญไม่ได้ฉันใด การอธิบายธรรมขัดแย้งกับพระไตรปิฎก พุทธศาสนิกชนที่ดีย่อมถือว่าทำไม่ได้เช่นกันฉันนั้น

เพื่อให้พระพุทธวจนะอันปรากฏในพระไตรปิฎกแพร่หลายออกมา

ในรูปภาษาไทย และให้เกิดความรู้ความเข้าใจพระพุทธศาสนา ตรงตามหลักที่ปรากฏในพระไตรปิฎกและที่พระอรรถกถาจารย์อธิบายไว้ จะได้เกิดทิฏฐิสามัญญตา ความเสมอกันในด้านทิฐิ และสีลสามัญญตา ความเสมอกันในด้านศีล ของชาวพุทธทั้งฝ่ายบรรพชิตและคฤหัสถ์ มหามกุฏราชวิทยาลัยจึงได้จัดให้มีการแปลพระไตรปิฎกและอรรถกถาขึ้น โดยมีหลักในการทำงานดังต่อไปนี้

๑. นำเอาพระสูตรและอรรถกถาแห่งพระสูตรนั้น ๆ มาพิมพ์เชื่อมต่อกันไป เพื่อช่วยให้ท่านที่ไม่เข้าใจข้อความในพระสูตร สามารถหาคำตอบได้จากอรรถกถาในเล่มเดียวกัน

๒. เนื่องจากพระวินัยปิฎกเป็นเรื่องของพระภิกษุสามเณรโดยเฉพาะ อรรถกถาพระวินัยได้แปลกันมากแล้ว พระอภิธรรมปิฎกก็ได้แปลแพร่หลายแล้วพร้อมทั้งอรรถกถา แต่มีการศึกษากันในวงจำกัด การทำงานในคราวแรก จึงเริ่มที่พระสุตตันตปิฎกก่อน โดยเรียงตามลำดับนิกาย

๓. ในการแปลนั้น กำหนดให้ข้อความเป็นภาษาไทยมากที่สุด ในขณะเดียวกันต้องมองเห็นศัพท์ภาษาบาลีด้วย เพื่อช่วยให้คนที่ไม่ได้ศึกษาภาษาบาลีอ่านเข้าใจ และนักศึกษาภาษาบาลีได้หลักในการสอบทานเทียบเคียง

๔. คณะกรรมการผู้ทำงานได้คัดเลือกท่านที่มีความชำนิชำนาญในภาษาบาลี มีความรักงาน มีความเสียสละ พร้อมที่จะทำงานเพื่อเป็นพุทธบูชา

๕. ผลงานที่จะพิมพ์ขึ้นตามลำดับนั้น พยายามหาท่านผู้ใจบุญช่วยเสียสละรับเป็นเจ้าภาพในการพิมพ์แต่ละเล่ม เมื่อพิมพ์เสร็จแล้วจัดจำหน่ายด้วยราคาเกินทุนที่ใช้พิมพ์เพียงเล็กน้อยเท่านั้น เพื่อให้ผู้มีความสนใจทั่ว ๆ ไปสามารถหาซื้ออ่านได้

งานเหล่านี้จะดำเนินไปโดยลำดับตามกำลังทรัพย์และกำลังศรัทธาของท่านที่เห็นผลประโยชน์จากงานนี้จะให้การสนับสนุน

มหามกุฏราชวิทยาลัยหวังว่า งานแปลพระไตรปิฎก อรรถกถา และปริวรรตอรรถกถาแต่ละเล่ม คงอำนวยประโยชน์ให้แก่พระพุทธศาสนา ภิกษุ สามเณร ท่านพุทธศาสนิกชนผู้สนใจในหลักธรรม และคงเป็นถาวรกรรมอันอำนวยประโยชน์ได้นานแสนนาน

งานในคราวแรกนี้ อาจจะมีความผิดพลาดบกพร่องอยู่บ้าง ซึ่งหวังว่าคงได้รับความเมตตากรุณาชี้แนะจากท่านผู้รู้ทั้งหลาย เพื่อปรับปรุงแก้ไขให้มีความสมบูรณ์ยิ่งขึ้นในโอกาสต่อไป

มหามกุฏราชวิทยาลัย ต้องการให้พระคัมภีร์เล่มนี้เป็นอนุสรณ์เนื่องในวโรกาสครบ ๒๐๐ ปี แห่งราชวงศ์จักรีกรุงรัตนโกสินทร์อีกด้วย

ขออานุภาพแห่งพระรัตนตรัย ได้ดลบันดาลให้ท่านผู้สนับสนุนในการแปล ปริวรรต ให้ทุนพิมพ์และซื้อพระคัมภีร์แปลเล่มนี้ และเล่มอื่น ๆ จงประสบความเจริญในธรรมอันพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประกาศไว้ดีแล้วโดยทั่วกัน.

มหามกุฏราชวิทยาลัย

๒๕๒๗

คำชี้แจง

คัมภีร์อรรถกถา เป็นคัมภีร์ที่รวมคำอธิบายเกี่ยวกับพระไตรปิฎกที่ท่านโบราณาจารย์ได้อธิบายขยายความไว้ โดยการยกเอาศัพท์บ้าง วลีบ้าง ประโยคบ้าง ในพระไตรปิฎกที่เห็นว่าควรอธิบายเพิ่มเติม หรือที่เนื้อความยังไม่กระจ่างชัด มาตั้งเป็นหัวข้อหรือบทตั้ง แล้วอธิบายขยายความเท่าที่เห็นว่าควรอธิบาย หรือเพิ่มเติมเรื่องราวที่เกี่ยวข้องกับศัพท์ วลี หรือประโยคนั้นให้ชัดเจนขึ้น เพื่อผู้ศึกษาพระไตรปิฎกในส่วนนั้นจะได้เข้าใจ หรือได้รู้เรื่องราวประกอบละเอียดพิสดารขึ้น ซึ่งจะเป็นประโยชน์ต่อการเข้าใจธรรมะ เรื่องราว เหตุการณ์อันเป็นที่มาหรือเกี่ยวข้องกับธรรมะข้อนั้นในพระไตรปิฎกได้กระจ่างแจ้งยิ่งขึ้น

ฉะนั้น คัมภีร์อรรถกถา หรือเรียกกันสั้น ๆ ว่า อรรถกถา จึงมีประโยชน์ต่อการอ่าน หรือการศึกษาพระไตรปิฎกเป็นอย่างมาก เพราะช่วยไขความในส่วนที่เป็นปัญหา และช่วยเพิ่มเติมเรื่องราวเนื้อหาบางเรื่องบางตอนที่อาจจะไม่ได้บันทึกไว้ในพระไตรปิฎกให้สมบูรณ์ขึ้น

แต่ในขณะเดียวกัน คัมภีร์อรรถกถาก็มิได้มีเฉพาะคำอธิบายศัพท์ วลี หรือประโยคต่าง ๆ ในพระไตรปิฎกเท่านั้น แต่ท่านอรรถกถาจารย์ทั้งหลายยังได้แสดงทรรศนะทางธรรมและอื่น ๆ ของท่านมากบ้างน้อยบ้างไว้ในคัมภีร์นั้น ๆ ด้วย

ฉะนั้น คัมภีร์อรรถกถาจึงเป็นแหล่งความรู้ทางพระพุทธศาสนาที่สำคัญ รองลงมาจากพระไตรปิฎก และใช้เป็นหลักฐานอ้างอิงกันอย่างแพร่หลายในการศึกษาพระพุทธศาสนา

ลักษณะการอธิบายพระไตรปิฎกที่ปรากฏในคัมภีร์อรรถกถานั้น ไม่ได้นำเอาทุกสูตรหรือทุกเรื่องในพระไตรปิฎกมาอธิบาย แต่นำเอาคำบางศัพท์ บางวลี หรือบางประโยคในสูตรหรือเรื่องนั้น ๆ มาอธิบายเท่าที่พระอรรถกถาจารย์ท่านเห็นว่าควรอธิบายเพิ่มเติมเท่านั้น ฉะนั้น บางสูตรหรือบางเรื่องในพระไตรปิฎกจึงไม่มีคำอธิบายในคัมภีร์อรรถกถา หรือเรียกย่อ ๆ ว่า ไม่มีอรรถกถา เพราะพระอรรถกถาจารย์ท่านเห็นว่าเนื้อหาหรือถ้อยคำสำนวนในสูตรหรือเรื่องนั้น "ตื้น" คือง่ายหรือเข้าใจได้ง่าย

คัมภีร์อรรถกถา อันเป็นคำอธิบายพระไตรปิฎกทั้งหมดมีดังนี้

๑. วินัยปิฎก ซึ่งมี ๘ เล่ม มีอรรถกถาชื่อ สมันตปาสาทิกา

๒. สุตตันตปิฎก ซึ่งมี ๒๕ เล่ม มีอรรถกถาดังนี้

- ทีฆนิกาย (๓ เล่ม) มีอรรถกถาชื่อ สุมังคลวิลาสินี
- มัชฌิมนิกาย (๓ เล่ม) มีอรรถกถาชื่อ ปปัญจสูทนี
- สังยุตตนิกาย (๕ เล่ม) มีอรรถกถาชื่อ สารัตถปกาสินี
- อังคุตตรนิกาย (๕ เล่ม) มีอรรถกถาชื่อ มโนรถปูรณี
- ขุททกนิกาย (๙ เล่ม) มีอรรถกถาดังนี้
  - ขุททกปาฐะ มีอรรถกถาชื่อ ปรมัตถโชติกา
  - ธรรมบท มีอรรถกถาชื่อ ธัมมปทัฏฐกถา
  - อุทาน มีอรรถกถาชื่อ ปรมัตถทีปนี
  - อิติวุตตกะ มีอรรถกถาชื่อ ปรมัตถทีปนี
  - สุตตนิบาต มีอรรถกถาชื่อ ปรมัตถโชติกา
  - วิมานวัตถุ มีอรรถกถาชื่อ ปรมัตถทีปนี
  - เปตวัตถุ มีอรรถกถาชื่อ ปรมัตถทีปนี
  - เถรคาถา มีอรรถกถาชื่อ ปรมัตถทีปนี
  - เถรีคาถา มีอรรถกถาชื่อ ปรมัตถทีปนี

- ชาดก มีอรรถกถาชื่อ ชาตกัฏฐกถา
- มหานิทเทส มีอรรถกถาชื่อ สัทธัมมปัชโชติกา
- จูฬนิทเทส มีอรรถกถาชื่อ สัทธัมมปัชโชติกา
- ปฏิสัมภิทามรรค มีอรรถกถาชื่อ สัทธัมมปกาสินี
- อปทาน มีอรรถกถาชื่อ วิสุทธชนวิลาสินี
- พุทธวงศ์ มีอรรถกถาชื่อ มธุรัตถวิลาสินี
- จริยาปิฎก มีอรรถกถาชื่อ ปรมัตถทีปนี

๓. อภิธรรมปิฎก ซึ่งมี ๑๒ เล่ม มีอรรถกถาดังนี้

- ธรรมสังคณี มีอรรถกถาชื่อ อัฏฐสาลินี
- วิภังค์ มีอรรถกถาชื่อ สัมโมหวิโนทนี
- อีก ๕ คัมภีร์ที่เหลือคือ ธาตุกถา ปุคคลบัญญัติ กถาวัตถุ ยมก ปัฏฐาน มีอรรถกถารวมกันชื่อ ปรมัตถทีปนี บางแห่งเรียกปัญจปกรณัฏฐกถา

พระไตรปิฎกทั้ง ๔๕ เล่ม มีคัมภีร์อรรถกถารวม ๒๓ คัมภีร์ หรือ ๒๓ เล่ม โดยอรรถกถาหลายคัมภีร์หรือหลายเล่มมีชื่อซ้ำกันบ้าง

พระไตรปิฎกและอรรถกถาแปลที่จัดพิมพ์ขึ้นใหม่ครั้งนี้ มีข้อควรชี้แจงเพิ่มเติมนอกเหนือจากที่ได้กล่าวไว้แล้วในคำนำ เพื่อความเข้าใจในการใช้อีกบางประการดังนี้

๑. ในส่วนของอรรถกถาที่ได้จัดพิมพ์ต่อท้ายแต่ละสูตรหรือแต่ละวรรคนั้น **คำหรือข้อความจากพระไตรปิฎกที่นำมาเป็นบทตั้ง จะพิมพ์ด้วยอักษรตัวหนา เพื่อให้ผู้อ่านทราบว่า อรรถกถาตอนนั้น ๆ กำลังอธิบายพระบาลีคำใดหรือข้อความใดในพระไตรปิฎก**

๒. เมื่อต้องการทราบว่า เรื่องนั้น ๆ หรือคำนั้น ๆ มีอยู่ในเล่มนั้น ๆ หรือไม่ วิธีค้นหา ขั้นต้นให้ตรวจดูสารบาญในเล่มนั้น ๆ เพราะสารบาญจะบอกไว้สั้น ๆ ว่า สูตรใดว่าด้วยเรื่องอะไร หากหาคำหรือเรื่องที่ต้องการไม่พบในสารบาญ ให้ตรวจดูที่ดรรชนีท้ายเล่ม ซึ่งจะ

มีบัญชีคำสำคัญ ๆ และบัญชีเรื่องสำคัญ ๆ เรียงไว้ตามลำดับอักษร

๓. ในกรณีที่ต้องการค้นหาเรื่องต่าง ๆ โดยทราบมาก่อนแล้วว่าอยู่ในพระไตรปิฎกบาลีเล่มใด ข้อใด ให้ค้นหาในพระไตรปิฎกและอรรถกถาแปลเล่มที่ชื่อตรงกัน แล้วดูตามเลขข้อซึ่งจะตรงกัน

๔. ชื่อคัมภีร์และเลขข้อในคัมภีร์ตามที่กล่าวนี้ หมายถึงชื่อคัมภีร์และเลขข้อในพระไตรปิฎกบาลีฉบับสยามรัฐเท่านั้น ทั้งนี้เพราะพระไตรปิฎกฉบับอื่นอาจมีการจัดเลขข้อต่างออกไป

๕. ตัวเลขในวงเล็บขาเดียว เช่น ๑] ที่กำกับไว้หน้าข้อความย่อหน้าใหม่ ในส่วนที่เป็นอรรถกถา บอกให้รู้ว่า เป็นข้อความที่อธิบายเรื่องราวข้อ [๑] ในพระไตรปิฎก แต่ที่ใส่วงเล็บขาเดียวไว้เพื่อเป็นที่หมายรู้ว่า ข้อความตรงนี้เป็นอรรถกถาที่กำลังอธิบายเรื่องราวในข้อ [๑] ของพระไตรปิฎก หากใส่วงเล็บ ๒ ขาเกรงว่าผู้อ่านจะเข้าใจผิดว่าเป็นข้อความในพระไตรปิฎก

เลขในวงเล็บขาเดียวนี้ อาจมีลำดับไม่ต่อเนื่องกัน เช่น ๑] แล้วอาจข้ามไป ๔], ๘] ที่เป็นดังนี้ แสดงว่า ข้อความในพระไตรปิฎกในข้อที่ไม่ปรากฏนั้น อรรถกถาไม่ได้นำมาอธิบายไว้

๖. การค้นคำบางคำซึ่งอาจใช้อักขรวิธีหลายอย่าง เช่น คำว่า กรรมฐาน กัมมัฏฐาน ทิฏฐิ ทิฐิ จิตตสิกขา จิตสิกขา เมื่อค้นหาที่คำหนึ่งไม่พบ ควรค้นหาดูอีกคำหนึ่ง

๗. คำใกล้เคียงกัน เช่น กรรม กรรมดี กรรมชั่ว จิต จิตสกปรก จิตสะอาด บุญ บุญกรรม เมื่อค้นหาคำหนึ่งไม่พบ ควรค้นหาดูอีกคำที่ใกล้เคียงกัน.

อักษรย่อชื่อคัมภีร์

๑. บาลีพระไตรปิฎก

วิ. มหาวิ.	วินัยปิฎก	มหาวิภังค์
วิ. ภิกฺขุนี.	วินัยปิฎก	ภิกขุนีวิภังค์
วิ. มหา.	วินัยปิฎก	มหาวรรค
วิ. จุลฺล.	วินัยปิฎก	จุลวรรค
วิ. ปริ.	วินัยปิฎก	ปริวาร
ที. สี.	ทีฆนิกาย	สีลขันธวรรค
ที. มหา.	ทีฆนิกาย	มหาวรรค
ที. ปา.	ทีฆนิกาย	ปาฏิกวรรค
ม. มู.	มัชฌิมนิกาย	มูลปัณณาสก์
ม. ม.	มัชฌิมนิกาย	มัชฌิมปัณณาสก์
ม. อุ.	มัชฌิมนิกาย	อุปริปัณณาสก์
สํ. ส.	สังยุตตนิกาย	สคาถวรรค
สํ. นิ.	สังยุตตนิกาย	นิทานวรรค
สํ. ข.	สังยุตตนิกาย	ขันธวารวรรค
สํ. สฬา.	สังยุตตนิกาย	สฬายตนวรรค
สํ. มหา.	สังยุตตนิกาย	มหาวารวรรค
องฺ. เอก.	อังคุตตรนิกาย	เอกนิบาต
องฺ. ทุก.	อังคุตตรนิกาย	ทุกนิบาต
องฺ. ติก.	อังคุตตรนิกาย	ติกนิบาต

องฺ. จตุกฺก.	อังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาต
องฺ. ปญฺจก.	อังคุตตรนิกาย ปัญจกนิบาต
องฺ. ฉกฺก.	อังคุตตรนิกาย ฉักกนิบาต
องฺ. สตฺตก.	อังคุตตรนิกาย สัตตกนิบาต
องฺ. อฏฺฐก.	อังคุตตรนิกาย อัฏฐกนิบาต
องฺ. นวก.	อังคุตตรนิกาย นวกนิบาต
องฺ. ทสก.	อังคุตตรนิกาย ทสกนิบาต
องฺ. เอกาทสก.	อังคุตตรนิกาย เอกาทสกนิบาต
ขุ. ขุ.	ขุททกนิกาย ขุททกปาฐะ
ขุ. ธ.	ขุททกนิกาย ธรรมบท
ขุ. อุ.	ขุททกนิกาย อุทาน
ขุ. อิติ.	ขุททกนิกาย อิติวุตตกะ
ขุ. สุ.	ขุททกนิกาย สุตตนิบาต
ขุ. วิมาน.	ขุททกนิกาย วิมานวัตถุ
ขุ. เปต.	ขุททกนิกาย เปตวัตถุ
ขุ. เถร.	ขุททกนิกาย เถรคาถา
ขุ. เถรี.	ขุททกนิกาย เถรีคาถา
ขุ. ชา.	ขุททกนิกาย ชาดก
ขุ. มหา.	ขุททกนิกาย มหานิทเทส
ขุ. จูฬ.	ขุททกนิกาย จูฬนิทเทส
ขุ. ปฏิ.	ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค
ขุ. อป.	ขุททกนิกาย อปทาน
ขุ. พุทฺธ.	ขุททกนิกาย พุทธวงศ์
ขุ. จริยา.	ขุททกนิกาย จริยาปิฎก
อภิ. สงฺ.	อภิธรรมปิฎก ธรรมสังคณี
อภิ. วิ.	อภิธรรมปิฎก วิภังค์

อภิ. ธา.	อภิธรรมปิฎก ธาตุกถา
อภิ. ปุ.	อภิธรรมปิฎก ปุคคลบัญญัติ
อภิ. ก.	อภิธรรมปิฎก กถาวัตถุ
อภิ. ย.	อภิธรรมปิฎก ยมก
อภิ. ป.	อภิธรรมปิฎก ปัฏฐาน

คัมภีร์ที่อ้าง คือพระไตรปิฎกบาลี ฉบับสยามรัฐ พุทธศักราช ๒๕๓๘ เลขท้ายอักษรย่อ คือ **เล่มที่/ข้อ/หน้า**

เช่น **องฺ. ติก. ๒๐/๔๗๙/๑๘๖** หมายถึง **คัมภีร์อังคุตตรนิกาย ติกนิบาต เล่มที่ ๒๐ ข้อ ๔๗๙ หน้า ๑๘๖**

๒. อรรถกถา

คัมภีร์ที่อ้าง คือ อรรถกถาภาษาบาลี ฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย พุทธศักราช ๒๕๓๕ ใช้อักษรย่อพระไตรปิฎกบาลีในข้อ ๑ ตามด้วย **อ.** แล้วจึงตามด้วย **เล่ม/หน้า** เช่น **สํ. ส. อ. ๑๐/๑๒๓** หมายถึง **อรรถกถาสังยุตตนิกาย สคาถวรรค เล่มที่ ๑๐ หน้า ๑๒๓**

๓. คัมภีร์พิเศษ

วิสุทฺธิ. คือ **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**

มิลินฺท. คือ **คัมภีร์มิลินทปัญหา**

หนังสืออ้างอิงนอกจากนี้ บอกชื่อหนังสือไว้แล้ว

สารบัญ

เรื่อง	ข้อ/หน้า
คำนำ	
๖. มหาโควินทสูตร	
ว่าด้วยมหาโควินทพราหมณ์	๑
เรื่องปัญจสิขะคนธรรพบุตร	๒๐๙/๑
คาถาอนุโมทนา	๒๑๐/๒
ว่าด้วยพระพุทธคุณ ๘ ประการ	๓
บุรพนิมิตแห่งการปรากฏขึ้นของพรหม	๒๑๔/๗
คาถาอนุโมทนาของสนังกุมารพรหม	๒๑๗/๙
เสียงของสนังกุมารพรหม	๒๑๘/๙
พระคุณ ๘ ประการของพระผู้มีพระภาคเจ้า	๑๐
เรื่องพระเจ้าทิสัมบดี	๑๓
ชื่อมหาโควินท์	๑๔
เรื่องเรณุราชบุตร	๒๒๐/๑๕
พระเจ้าเรณุได้รับอภิเษก	๒๒๐/๑๖
กิตติศัพท์อันงามของมหาโควินท์	๒๒๔/๑๘
มหาโควินท์เข้าเฝ้า ๖ กษัตริย์	๒๐
การปรากฏของสนังกุมารพรหม	๒๒
ปฏิปทาให้ถึงพรหมโลก	๒๒๕/๒๒
มหาโควินท์ทูลลาบวช	๒๓๑/๒๕
การอำลาของมหาโควินทะ	๒๓๔/๒๘

เรื่อง	ข้อ/หน้า
การบวชของมหาโควินท์	๓๒
การเจริญอัปปมัญญา ๔	๓๓
อัฏฐังคิกมรรค	๓๔
อรรถกถามหาโควินทสูตร	๓๕
ว่าด้วยการประชุมของเทวดา	๓๖
ว่าด้วยพระพุทธคุณ	๔๐
ว่าด้วยประวัติของท่านโควินทพราหมณ์	๕๒
ว่าด้วยการแบ่งราชสมบัติ	๕๔
ว่าด้วยความฟุ้งซจรไปแห่งกิตติศัพท์	๕๗
ว่าด้วยพรหมุนาสากัจฉา	๕๙
ว่าด้วยเรื่องเรณุราชบุตร	๖๓
ว่าด้วยเรื่องมหาโควินท์เข้าเฝ้ากษัตริย์	๖๖
ว่าด้วยการปรึกษาพราหมณ์มหาศาลเป็นต้น	๖๘
ว่าด้วยการปรึกษาภรรยา	๖๙
ว่าด้วยการออกบวชของมหาโควินท์	๖๙
๗. มหาสมัยสูตร	
ว่าด้วยการประชุมใหญ่	๗๒
เรื่องเทวสันนิบาต	๒๓๕/๗๒
ทรงประกาศนามเทวดา	๒๔๑/๗๔
ชื่อพวกเทพจตุโลกบาล	๒๔๒/๗๕
บ่าวของท้าวโลกบาล	๒๔๓/๗๖
เทวนิกาย ๖๐	๒๔๕/๗๘
พวกพรหม	๒๔๖/๘๐
อรรถกถามหาสมัยสูตร	๘๒
ว่าด้วยเหตุเกิดแห่งพระสูตร	๘๒
ว่าด้วยการประชุมแห่งเทวดา	๘๔

เรื่อง	ข้อ/หน้า
๘. สักกปัญหสูตร	
ว่าด้วยปัญหาของท้าวสักกะ	๑๑๖
เรื่องท้าวสักกะกับปัญจสิขคนธรรพบุตร	๒๔๗/๑๑๖
เรื่องโคปกเทพบุตร	๑๒๒
ทรงแก้ปัญหาท้าวสักกะ	๒๕๕/๑๒๖
สมณพราหมณ์พวกอื่น	๒๖๒/๑๓๔
เทวาสุรสงคราม	๒๖๓/๑๓๕
ท้าวสักกะเปล่งอุทาน - ได้ธรรมจักษุ	๒๗๑/๑๓๙
อรรถกถาสักกปัญหสูตร	๑๔๐
ว่าด้วยเหตุเกิดแห่งพระสูตร	๑๔๐
ว่าด้วยเพลงขับของปัญจสิขะ	๑๔๕
ว่าด้วยเรื่องโคปกเทพบุตร	๑๕๓
ว่าด้วยประวัติของท้าวสักกะ	๑๕๙
ว่าด้วยปัญหาพยากรณ์	๑๖๘
ว่าด้วยปาฏิโมกขสังวร	๑๘๙
ว่าด้วยอินทรียสังวร	๑๙๓
ว่าด้วยการได้เฉพาะซึ่งโสมนัส	๑๙๘
๙. มหาสติปัฏฐานสูตร	
ว่าด้วยการตั้งสติอย่างใหญ่	๒๐๒
กถาว่าด้วยอุทเทสวาร	๒๗๓/๒๐๒
กายานุปัสสนา	๒๐๓
อานาปานบรรพ	๒๗๔/๒๐๓
อิริยาบถบรรพ	๒๗๕/๒๐๔
สัมปชัญญบรรพ	๒๗๖/๒๐๕
ปฏิกูลมนสิการบรรพ	๒๗๗/๒๐๕
ธาตุมนสิการบรรพ	๒๗๘/๒๐๗

เรื่อง	ข้อ/หน้า
นวสีวถิกาบรรพ	๒๗๙/๒๐๗
เวทนานุปัสสนา	๒๘๘/๒๑๓
จิตตานุปัสสนา	๒๘๙/๒๑๔
ธัมมานุปัสสนา	๒๑๕
นิวรณบรรพ	๒๙๐/๒๑๕
ขันธบรรพ	๒๙๑/๒๑๗
อายตนบรรพ	๒๙๒/๒๑๘
โพชฌงคบรรพ	๒๙๓/๒๒๐
สัจจบรรพ	๒๒๓
ทุกขอริยสัจ	๒๙๔/๒๒๓
ทุกขสมุทัยอริยสัจ	๒๙๖/๒๒๗
ทุกขนิโรธอริยสัจ	๒๙๘/๒๓๓
ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ	๒๙๙/๒๔๐
อานิสงส์การเจริญสติปัฏฐาน ๔	๓๐๐/๒๔๓
อรรถกถามหาสติปัฏฐานสูตร	๒๔๖
ว่าด้วยอุเทสวาร	๒๔๖
เรื่องลูกนกแขกเต้า	๒๔๗
ธรรมสากัจฉาของพระมหาเถระ	๒๕๐
เรื่องทุกข์ของพระติสสเถระ	๒๕๔
เรื่องทุกข์ของภิกษุ ๓๐ รูป	๒๕๔
เรื่องทุกข์ของพระปีติมัลลเถระ	๒๕๕
เรื่องโทมนัสของท้าวสักกะ	๒๕๖
เรื่องโทมนัสของสุพรหมเทพบุตร	๒๕๗
อุทเทสวารแห่งเวทนา-จิตต-ธัมมานุปัสสนา	๒๗๒

เรื่อง	ข้อ/หน้า
ว่าด้วยนิเทสวาร	๒๗๔
กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน	๒๗๔
อานาปานบรรพ	๒๗๕
เสนาสนะที่เหมาะแก่การเจริญอานาปานสติ	๒๗๖
กำหนดลมอัสสาสปัสสาสะ	๒๗๘
อานาปานสติเป็นอริยสัจ ๔	๒๘๑
อิริยาบถบรรพ	๒๘๑
อิริยาบถภายในภายนอก	๒๘๓
สติกำหนดอิริยาบถเป็นอริยสัจ ๔	๒๘๔
จตุสัมปชัญญบรรพ	๒๘๔
สติกำหนดสัมปชัญญะเป็นอริยสัจ ๔	๒๘๕
ปฏิกูลมนสิการบรรพ	๒๘๕
ธาตุมนสิการบรรพ	๒๘๖
กายสักว่าธาตุ ๔	๒๘๗
นวสีวถิกาบรรพ	๒๘๘
กายที่ปราศจากอายุไออุ่นวิญญาณเป็นซากศพ	๒๙๐
เทียบกายด้วยซากศพ	๒๙๐
จัดเป็นบรรพ	๒๙๑
เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน	๒๙๓
พระเถระผู้เสวยทุกขเวทนา	๒๙๔
เวทนาใน-เวทนานอก	๒๙๖
สติกำหนดเวทนาเป็นอริยสัจ ๔	๒๙๖
จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน	๒๙๗
สติกำหนดจิตเป็นอริยสัจ ๔	๒๙๘
ธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน	๒๙๙
ว่าด้วยนิวรณ์บรรพ	๒๙๙

เรื่อง	ข้อ/หน้า
เหตุเกิดกามฉันท์	๒๙๙
เหตุละกามฉันท์	๓๐๐
ธรรมสำหรับละกามฉันท์	๓๐๑
เหตุเกิดพยาบาท	๓๐๑
เหตุละพยาบาท	๓๐๒
ธรรมสำหรับละพยาบาท	๓๐๒
เหตุเกิดถีนมิทธะ	๓๐๓
เหตุละถีนมิทธะ	๓๐๔
ธรรมสำหรับละถีนมิทธะ	๓๐๕
เหตุเกิดอุทธัจจกุกกุจจะ	๓๐๕
เหตุละอุทธัจจกุกกุจจะ	๓๐๖
ธรรมสำหรับละอุทธัจจกุกกุจจะ	๓๐๖
เหตุเกิดวิจิกิจฉา	๓๐๗
เหตุละวิจิกิจฉา	๓๐๘
ธรรมสำหรับละวิจิกิจฉา	๓๐๘
สติกำหนดนิวรณ์เป็นอริยสัจ ๔	๓๐๙
ว่าด้วยขันธบรรพ	๓๐๙
สติกำหนดขันธ์ ๕ เป็นอริยสัจ ๔	๓๑๐
ว่าด้วยอายตนบรรพ	๓๑๑
เหตุเกิดสังโยชน์	๓๑๑
ความรู้เหตุละสังโยชน์	๓๑๒
สติกำหนดอายตนะเป็นอริยสัจ ๔	๓๑๓
ว่าด้วยโพชฌงคบรรพ	๓๑๓
ธรรมเป็นเหตุเกิดสติสัมโพชฌงค์	๓๑๔
ธรรมเป็นเหตุเกิดธัมมวิจยสัมโพชฌงค์	๓๑๕
วิริยสัมโพชฌงค์	๓๑๙

เรื่อง	ข้อ/หน้า
ธรรมเป็นเหตุเกิดวิริยสัมโพชฌงค์	๓๑๙
๑. การพิจารณาเห็นภัยในอบาย	๓๑๙
๒. การเห็นอานิสงส์	๓๒๐
๓. การพิจารณาวิถีทางดำเนิน	๓๒๐
๔. การเคารพย่ำเกรงในบิณฑบาต	๓๒๐
เรื่องพระมหามิตตเถระ	๓๒๑
๕. การพิจารณาความมีทรัพย์มรดกเป็นใหญ่	๓๒๓
๖. การพิจารณาความมีพระศาสดาเป็นใหญ่	๓๒๓
๗. การพิจารณาความมีชาติเป็นใหญ่	๓๒๔
๘. การพิจารณาความมีสพรหมจารีเป็นใหญ่	๓๒๔
๙. การงดเว้นบุคคลผู้เกียจคร้าน	๓๒๔
๑๐. การคบหาบุคคลผู้ปรารภความเพียร	๓๒๔
๑๑. การน้อมจิตไปในวิริยสัมโพชฌงค์นั้น	๓๒๔
ปีติสัมโพชฌงค์	๓๒๕
ธรรมเป็นเหตุเกิดปีติสัมโพชฌงค์	๓๒๕
ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์	๓๒๖
ธรรมเป็นเหตุเกิดปัสสัทธิสัมโพชฌงค์	๓๒๗
สมาธิสัมโพชฌงค์	๓๒๘
ธรรมเป็นเหตุเกิดสมาธิสัมโพชฌงค์	๓๒๘
อธิบายธรรม ๑๑ ประการ	๓๒๘
อุเบกขาสัมโพชฌงค์	๓๓๐
ธรรมเป็นเหตุเกิดอุเบกขาสัมโพชฌงค์	๓๓๐
อธิบายธรรม ๕ ประการ	๓๓๑
สติกำหนดโพชฌงค์เป็นอริยสัจ ๔	๓๓๒
จตุสัจจบรรพ	๓๓๓
อริยสัจ ๔	๓๓๓

เรื่อง	ข้อ/หน้า
อธิบายบทภาชนะ	๓๓๔
ว่าด้วยทุกขสัจ	๓๓๔
ชาติ	๓๓๔
ชรา	๓๓๕
มรณะ	๓๓๖
โสกะ	๓๓๗
ปริเทวะ	๓๓๗
ทุกข์และโทมนัส	๓๓๘
อุปายาส	๓๓๘
การไม่สมความปรารถนาเป็นทุกข์	๓๓๘
ว่าด้วยนิทสสมุทัยอริยสัจ	๓๓๙
ว่าด้วยนิทศทุกขนิโรธอริยสัจ	๓๔๑
ว่าด้วยนิเทศทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ	๓๔๒
สัมมาสังกัปปะ	๓๔๔
สัมมาวาจา	๓๔๕
สัมมากัมมันตะ	๓๔๕
สัมมาอาชีวะ	๓๔๕
สัมมาวายามะ	๓๔๖
สัมมาสติ	๓๔๗
สัมมาสมาธิ	๓๔๗
สติกำหนดสัจจะ ๔ เป็นอริยสัจ	๓๔๙
สรุปความ	๓๔๙
อานิสงส์	๓๕๐
๑๐. ปายาสิราชัญญสูตร	
ว่าด้วยพระเจ้าปายาสิ	๓๕๒
ว่าด้วยต้นพระสูตร	๓๐๑/๓๕๒

พระสุตตันตปิฎก

ทีฆนิกาย มหาวรรค

ภาค ๒ เล่ม ๒

ขอนอบน้อมแด่พระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น

๖. มหาโควินทสูตร
ว่าด้วยมหาโควินทพราหมณ์

เรื่องปัญจสิขะคนธรรพบุตร

[๒๐๙] ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้

สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับที่เขาคิชฌกูฏใกล้กรุงราชคฤห์. ครั้งนั้น เมื่อราตรีล่วงไปแล้ว ปัญจสิขะคนธรรพบุตร มีรัศมีงดงามยิ่ง ทำทั่วเขาคิชฌกูฏให้สว่าง เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้าถึงที่ประทับ ถวายอภิวาทพระผู้มีพระภาคเจ้าแล้ว ได้ยืนอยู่ ณ ที่ส่วนข้างหนึ่ง. ปัญจสิขะคนธรรพบุตร ยืน ณ ที่ส่วนข้างหนึ่งแล้ว ได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า

พระพุทธเจ้าข้า คำใดที่ข้าพระพุทธเจ้าได้ฟังมาแล้วต่อหน้า ได้รับมาแล้วต่อหน้าพวกเทวดาชั้นดาวดึงส์ ข้าพระพุทธเจ้าขอกราบทูลคำนั้นแด่พระผู้มีพระภาคเจ้า. พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสว่า ปัญจสิขะ

เธอจงบอกแก่เราเถิด. พระพุทธเจ้าข้า วันก่อน หลายวันมาแล้ว ในวันอุโบสถที่ ๑๕ ค่ำ ในราตรีวันเพ็ญแห่งวันปวารณา เทพชั้นดาวดึงส์ทั้งสิ้น นั่งประชุมพร้อมกันที่สุธรรมาเทวสภา ทิพยบริษัทใหญ่นั่งล้อมรอบมหาราชทั้ง ๔ องค์ ต่างก็นั่งประจำทิศทั้ง ๔ คือ ทิศตะวันออก มหาราชธตรฐ มีเทวดาแวดล้อมนั่งหันหน้าไปทางทิศตะวันตก ทิศใต้ มหาราชวิรุฬหก มีเทวดาแวดล้อม นั่งหันหน้าไปทางทิศเหนือ ทิศตะวันตก มหาราชวิรูปักษ์ มีเทวดาแวดล้อม นั่งหันหน้าไปทางทิศตะวันออก ทิศเหนือ มหาราชเวสวัณ มีเทวดาแวดล้อม นั่งหันหน้าไปทางทิศใต้ พระพุทธเจ้าข้า ก็แหละในเวลาที่เทวดาชั้นดาวดึงส์ทั้งหมดนั่งประชุมกันที่สุธรรมาเทวสภา ทิพยบริษัทใหญ่นั่งล้อมรอบ และมหาราชทั้ง ๔ องค์ก็นั่งประจำทิศทั้ง ๔ แล้ว อาสนะนี้เป็นของพวกท่านเหล่านั้น และอาสนะหลังเป็นของพวกเรา พระพุทธเจ้าข้า พวกเทพเหล่าใดประพฤติพรหมจรรย์ในพระผู้มีพระภาคเจ้าเข้าถึงชั้นดาวดึงส์เมื่อไม่นาน เทพเหล่านั้นย่อมรุ่งเรืองยิ่งเทพเหล่าอื่นทั้งด้วยรัศมีทีเดียวทั้งด้วยยศ เพราะเหตุนั้นจึงเล่ากันมาว่า พวกเทพชั้นดาวดึงส์จึงชื่นใจ บันเทิง เกิดปีติโสมนัสว่า โอหนอ ผู้เจริญ หมู่ทิพย์ย่อมบริบูรณ์ หมู่อสูรย่อมเสื่อม.

คาถาอนุโมทนา

พระพุทธเจ้าข้า ครั้งนั้นแล ท้าวสักกะจอมทวยเทพทรงทราบความเสื่อมใสของพวกเทพชั้นดาวดึงส์แล้ว ก็ทรงอนุโมทนาด้วยคาถาเหล่านี้ว่า

[๒๑๐] โอหนอ ท่านผู้เจริญ พวกเทพชั้นดาวดึงส์พร้อมกับพระอินทร์ นมัสการพระตถาคต และนมัสการพระธรรมอันประเสริฐ เห็นพวกเทพใหม่ ผู้มีรัศมี มียศ ประพฤติพรหมจรรย์ในพระสุคต มาแล้วในที่นี้ ย่อมบันเทิงใจ.

พวกเทพเหล่านั้นรุ่งเรืองยิ่งกว่าเทพเหล่าอื่น โดยรัศมี โดยยศ โดยอายุ เป็นสาวกของพระผู้มีปัญญาดุจดังแผ่นดิน บรรลุคุณวิเศษแล้วในสวรรค์ชั้นนี้

พวกเทพชั้นดาวดึงส์ พร้อมทั้งพระอินทร์ เห็นข้อนี้แล้วจึงต่างยินดี นมัสการอยู่ซึ่งพระตถาคต และนมัสการพระธรรมอันประเสริฐ.

[๒๑๑] พระพุทธเจ้าข้า เพราะเหตุนั้น จึงกล่าวกันมาว่า พวกเทพชั้นดาวดึงส์จึงชื่นใจ บันเทิง เกิดปีติโสมนัส โดยประมาณยิ่งว่า โอหนอ ผู้เจริญ หมู่ทิพย์ย่อมบริบูรณ์ หมู่อสูรย่อมเสื่อม. ครั้งนั้น ท้าวสักกะจอมเทพ ทรงทราบความเลื่อมใสพร้อมของทวยเทพชั้นดาวดึงส์แล้ว ก็ทรงเรียกทวยเทพชั้นดาวดึงส์ว่า ท่านผู้นิรทุกข์ พวกท่านอยากจะฟังพระคุณตามความเป็นจริง ๘ ประการของพระผู้มีพระภาคเจ้านั้นหรือไม่ ? พวกเทพชั้นดาวดึงส์กราบทูลว่า พวกข้าพระองค์อยากจะฟังพระคุณตามความเป็นจริง ๘ ประการของพระผู้มีพระภาคเจ้านั้น. ทีนั้น ท้าวสักกะจอมเทพจึงตรัสพระคุณตามความเป็นจริง ๘ ประการของพระผู้มีพระภาคเจ้าแก่พวกเทพชั้นดาวดึงส์ว่า ท่านผู้เจริญทั้งหลาย พวกเทพชั้นดาวดึงส์จะสำคัญข้อความนั้นว่าเป็นอย่างไร.

ว่าด้วยพระพุทธคุณ ๘ ประการ

(๑) ก็พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นี้ ทรงปฏิบัติเพื่อความเกื้อ กูล แก่ชนจำนวนมาก เพื่อความสุขแก่ชนจำนวนมาก เพื่ออนุเคราะห์แก่ชาวโลก เพื่อประโยชน์ เพื่อความเกื้อกูล เพื่อความสุขแก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย. เราไม่พิจารณาเห็นศาสดาที่ปฏิบัติเพื่อความเกื้อกูลแก่ชนจำนวนมาก เพื่อความสุขแก่ชนจำนวนมาก เพื่ออนุเคราะห์แก่ชาวโลก เพื่อประโยชน์ เพื่อความเกื้อกูล เพื่อความสุขแก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย ผู้ประกอบ

พร้อมด้วยองค์แม้นี้ ไม่ว่าจะเป็นส่วนอดีตและไม่ว่าในปัจจุบัน นอกจากพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น.

(๒) พระธรรมเป็นธรรมที่พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้นตรัสไว้ดีแล้ว เป็นธรรมที่พึงเห็นเอง ไม่ประกอบด้วยกาล เรียกให้มาดูได้ ควรน้อมเข้ามาในตน อันวิญญูชนพึงรู้เฉพาะตน. เราไม่พิจารณาเห็นศาสดาผู้แสดงธรรมที่น้อมเอามาใช้ได้อย่างนี้ ผู้ประกอบพร้อมด้วยองค์แม้นี้ ไม่ว่าจะเป็นส่วนอดีต และไม่ว่าในปัจจุบันนี้ นอกจากพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น.

(๓) พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้นทรงบัญญัติไว้แล้วอย่างดีว่า นี้เป็นกุศล นี้เป็นอกุศล นี้เป็นโทษ นี้ไม่มีโทษ นี้พึงเสพ นี้ไม่พึงเสพ นี้เลว นี้ประณีต นี้ดำ ขาว มีส่วนคล้ายกัน. เราไม่พิจารณาเห็นศาสดาที่บัญญัติธรรมที่เป็นกุศล อกุศล มีโทษ ไม่มีโทษ พึงเสพ พึงไม่เสพ เลว ประณีต ดำ ขาว มีส่วนคล้ายกันอย่างนี้ ผู้ประกอบพร้อมด้วยองค์แม้นี้ ไม่ว่าจะเป็นส่วนอดีต และไม่ว่าในปัจจุบันนี้ นอกจากพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น.

(๔) พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ทรงบัญญัติข้อปฏิบัติสำหรับไปถึงพระนิพพานแก่สาวกทั้งหลาย ทั้งพระนิพพาน ทั้งข้อปฏิบัติก็กลมกลืนกันไว้เป็นอย่างดีแล้ว. น้ำจากแม่น้ำคงคากับน้ำจากแม่น้ำยมุนาย่อมกลมกลืนกัน เข้ากันได้อย่างสนิท แม้ฉันใด พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้นก็ทรงบัญญัติข้อปฏิบัติสำหรับไปถึงพระนิพพานแก่พระสาวกทั้งหลาย ทั้งพระนิพพาน ทั้งข้อปฏิบัติก็กลมกลืนกันเป็นอย่างดีแล้ว ฉันนั้นนั่นเทียว. เราไม่พิจารณาเห็นศาสดาเป็นผู้บัญญัติข้อปฏิบัติสำหรับไปถึงพระนิพพานได้อย่างนี้ ผู้ประกอบพร้อมด้วยองค์แม้นี้ ไม่ว่าจะเป็นส่วนอดีต และไม่ว่าในปัจจุบันนี้ นอกจากพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น.

(๕) พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ทรงมีทั้งพระเสขะผู้ยัง

ปฏิบัติอยู่ และพระขีณาสพผู้อยู่จบพรหมจรรย์แล้วเป็นสหาย (แต่) พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ไม่ทรงติดอยู่กับสหายนั้น ทรงตามประกอบความเป็นผู้เดียวเป็นที่มายินดีอยู่. เราไม่พิจารณาเห็นศาสดาที่ตามประกอบความเป็นผู้เดียวเป็นที่มายินดีอย่างนี้ ผู้ถึงพร้อมด้วยองค์แม้นี้ ไม่ว่าจะเป็นส่วนอดีต และไม่ว่าในปัจจุบันนี้ นอกจากพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น.

(๖) ลาภสำเร็จอย่างยิ่ง ชื่อเสียงก็สำเร็จอย่างยิ่ง แต่พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น อาจเทียบกับพวกกษัตริย์ทรงพระสิริโฉม สง่าน่ารัก ก็พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้นแล ทรงปราศจากความเมาเสวยพระกระยาหาร. เราไม่พิจารณาเห็นศาสดาที่ปราศจากความเมาเสวยพระกระยาหารอยู่อย่างนี้ ผู้ถึงพร้อมด้วยองค์แม้นี้ ไม่ว่าจะเป็นส่วนอดีต และไม่ว่าในปัจจุบันนี้ นอกจากพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น.

(๗) พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ทรงเป็นผู้มีปกติตรัสอย่างไรก็ทรงมีปกติทำอย่างนั้น ทรงมีปกติทำอย่างไร ก็ทรงมีปกติตรัสอย่างนั้น ด้วยประการฉะนี้ ก็เป็นอันว่าทรงเป็นผู้มีปกติตรัสอย่างไร ก็ทรงมีปกติทำอย่างนั้น ทรงมีปกติทำอย่างไร ก็ทรงมีปกติตรัสอย่างนั้น. เราไม่พิจารณาเห็นศาสดาที่ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรมอย่างนี้ ผู้ประกอบพร้อมด้วยองค์แม้นี้ ไม่ว่าจะเป็นส่วนอดีต และไม่ว่าในปัจจุบันนี้ นอกจากพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น.

(๘) พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ทรงข้ามความสงสัยได้แล้ว ปราศจากความเคลือบแคลง สิ้นสุดความดำริเกี่ยวกับข้อปฏิบัติเป็นส่วนเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์อันเป็นที่อาศัยอย่างยิ่ง. เราไม่พิจารณาเห็นศาสดาที่ข้ามความสงสัยได้ ปราศจากความเคลือบแคลง สิ้นสุดความดำริเกี่ยวกับข้อปฏิบัติอันเป็นส่วนเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์อันเป็นที่อาศัยอย่างยิ่งอย่างนี้ ผู้ประกอบพร้อมด้วยองค์แม้นี้ ไม่ว่าจะเป็นส่วนอดีต ไม่ว่าในปัจจุบันนี้ นอกจากพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น. พระพุทธเจ้าข้า

ท้าวสักกะจอมเทพได้ตรัสถึงพระคุณตามที่เป็นจริง ๘ ประการของพระผู้มีพระภาคเจ้าเหล่านี้แลแก่ทวยเทพชั้นดาวดึงส์.

[๒๑๒] เพราะเหตุนั้น พระเจ้าข้า จึงเล่ากันมาว่า ทวยเทพชั้นดาวดึงส์จึงชื่นใจ บันเทิง เกิดปีติโสมนัสเป็นอย่างยิ่ง ฟังพระคุณตามที่เป็นจริงทั้ง ๘ ประการของพระผู้มีพระภาคเจ้า. ครั้งนั้น เทพบางพวกกล่าวอย่างนี้ว่า น่าอัศจรรย์จริง ๆ หนอ ท่านผู้นิรทุกข์ทั้งหลาย พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ๔ พระองค์ พึงเสด็จอุบัติขึ้นในโลก และพึงทรงแสดงพระธรรมเช่นเดียวกับพระผู้มีพระภาคเจ้า ข้อนั้นพึงเป็นไปเพื่อความเกื้อกูลแก่ชนจำนวนมาก เพื่อความสุขแก่ชนจำนวนมาก เพื่อความอนุเคราะห์แก่ชาวโลก เพื่อประโยชน์ เพื่อความเกื้อกูล เพื่อความสุขแก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย. เทพบางพวกก็กล่าวอย่างนี้ว่า ท่านผู้นิรทุกข์ทั้งหลาย พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ๔ พระองค์ ยกไว้ก่อน น่าอัศจรรย์จริงหนอ เพื่อนทั้งหลาย พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ๓ พระองค์ พึงเสด็จอุบัติขึ้นในโลก และพึงทรงแสดงธรรมเช่นเดียวกับพระผู้มีพระภาคเจ้า ข้อนั้น พึงเป็นไปเพื่อความเกื้อกูลแก่ชนจำนวนมาก เพื่อความสุขแก่ชนจำนวนมาก เพื่อความอนุเคราะห์แก่ชาวโลก เพื่อประโยชน์ เพื่อความเกื้อกูล เพื่อความสุขแก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย. เทพบางพวกกล่าวอย่างนี้ว่า เพื่อนทั้งหลาย พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ๓ พระองค์ ยกไว้ก่อน น่าอัศจรรย์จริงหนอ เพื่อนทั้งหลาย พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ๒ พระองค์พึงเสด็จอุบัติขึ้นในโลก และพึงทรงแสดงธรรมเช่นเดียวกับพระผู้มีพระภาคเจ้า ข้อนั้น พึงเป็นไปเพื่อความเกื้อกูลแก่ชนจำนวนมาก เพื่อความสุขแก่ชนจำนวนมาก เพื่อความอนุเคราะห์แก่ชาวโลก เพื่อประโยชน์ เพื่อความเกื้อกูล เพื่อความสุขแก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย. เมื่อพวกเขากล่าวอย่างนี้แล้ว ท้าวสักกะจอมเทพ จึงได้ตรัสคำนี้กะพวกเทพชั้นดาวดึงส์ว่า เพื่อนทั้งหลาย ข้อนั้น เป็นไปไม่ได้จริง ๆ ไม่ใช่โอกาสที่ในโลกธาตุหนึ่ง พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ๒ พระองค์พึง

เกิดขึ้นไม่ก่อนไม่หลังกัน ฐานะนี้มีไม่ได้ โอ้หนอ เพื่อนทั้งหลาย ขอให้พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้นแหละ ทรงมีพระอาพาธน้อย ทรงมีพระโรคน้อย พึงทรงดำรงยืนนาน สิ้นกาลนานเถิด ข้อนั้น จะพึงเป็นไปเพื่อความเกื้อกูลแก่ชนจำนวนมาก เพื่อความสุขแก่ชนจำนวนมาก เพื่อความอนุเคราะห์แก่ชาวโลก เพื่อประโยชน์ เพื่อความเกื้อกูล เพื่อความสุขแก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย. ครั้งนั้น พวกเทพชั้นดาวดึงส์ที่มานั่งประชุมพร้อมกันที่สุธรรมาเทวสภา เพื่อประโยชน์อันใด แม้มหาราชทั้ง ๔ พระองค์ ก็พากันคิดประโยชน์นั้น ปรึกษากันถึงประโยชน์นั้น ตรัสแต่คำที่กล่าวถึงประโยชน์นั้น มหาราชทั้ง ๔ พระองค์ ก็ตรัสพร่ำสอนเฉพาะแต่เรื่องประโยชน์นั้น ในเพราะประโยชน์นั้น จึงประทับบนอาสนะของตน ๆ ไม่ยอมแยกย้าย.

[๒๑๓] ท้าวมหาราชทั้ง ๔ เหล่านั้น สำรวมคำพูด รับคำพร่ำสอน เป็นผู้มีจิตผ่องใสแล้ว ได้ประทับบนอาสนะของตน.

บุรพนิมิตแห่งการปรากฏขึ้นของพรหม

[๒๑๔] ครั้งนั้น ทางทิศเหนือเกิดแสงสว่างอันโอฬาร เจิดจ้าเป็นแสงที่ปรากฏขึ้นชนิดที่ก้าวล่วงเทวานุภาพของทวยเทพทีเดียว. ครั้งนั้น ท้าวสักกะจอมเทพ ทรงเรียกพวกเทพชั้นดาวดึงส์มาตรัสว่า ท่านผู้นิรทุกข์ นิมิตทั้งหลายย่อมปรากฏ แสงสว่างอันโอฬารเกิดขึ้นแจ่มจ้า รัศมีย่อมปรากฏขึ้นโดยประการใด พรหมก็จักปรากฏขึ้นโดยประการนั้น เพราะการเกิดแสงสว่างเจิดจ้า รัศมีปรากฏขึ้นมานี้ เป็นบุรพนิมิตแห่งการปรากฏของพรหม.

[๒๑๔] นิมิตทั้งหลาย ย่อมปรากฏโดยประการใด พรหมก็จักปรากฏโดยประการนั้น เพราะการที่

แสงสว่างวาบเป็นบุรพนิมิตการมาของพรหม.

[๒๑๖] ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ครั้งนั้น พวกเทพชั้นดาวดึงส์ นั่งบนอาสนะของตน ๆ แล้วพูดว่า พวกเราจักรู้แสงนั้น ให้รู้ชัดว่าผลจักเป็นอะไรแล้วจึงจักไป. แม้ท้าวมหาราชทั้ง ๔ พระองค์ ประทับนั่งบนอาสนะของตน ๆ แล้วก็ตรัสว่า พวกเราจักรู้แสงนั้น ให้รู้ชัดว่าผลจักเป็นอะไรแล้วจึงจักไป. ครั้นฟังคำนี้แล้ว พวกเทพชั้นดาวดึงส์ทำใจให้แน่วแน่สงบอยู่ด้วยคิดว่า เราจักรู้แสงนั้น ให้รู้ชัดว่าผลจักเป็นอะไรแล้วจึงจักไป. ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ตอนที่สนังกุมารพรหมจะปรากฏกายแก่พวกเทพชั้นดาวดึงส์ พระองค์จำแลงอัตภาพชนิดหยาบจึงปรากฏขึ้น. ก็แหละผิวพรรณโดยปกติของพรหม ไม่พึงปรากฏในสายตาของพวกเทพชั้นดาวดึงส์ได้. ตอนที่สนังกุมารพรหมปรากฏกายแก่พวกเทวดาชั้นดาวดึงส์ พระองค์รุ่งเรืองยิ่งกว่าหมู่เทพเหล่าอื่นทั้งโดยรัศมี ทั้งโดยยศ. ตอนที่สนังกุมารพรหมปรากฏกายแก่พวกเทวดาชั้นดาวดึงส์ พระองค์รุ่งเรืองยิ่งกว่าหมู่เทพเหล่าอื่นทั้งโดยรัศมี ทั้งโดยยศ เหมือนร่างที่เป็นทองย่อมรุ่งเรืองกว่าร่างที่เป็นของมนุษย์ฉะนั้น. ตอนที่สนังกุมารพรหมปรากฏกายแก่พวกเทพชั้นดาวดึงส์ ในบริษัทนั้นไม่มีเทพองค์ใดอภิวาทหรือต้อนรับ หรือเชื้อเชิญให้นั่งเลย. ต่างนิ่งกันหมด นั่งประนมมือบนบัลลังก์ ด้วยคิดว่า สนังกุมารพรหมต้องการประทับนั่งบนบัลลังก์ของเทพองค์ใด ก็จักประทับนั่งบนบัลลังก์ของเทพองค์นั้น. ก็สนังกุมารพรหมประทับนั่งบนบัลลังก์ของเทพองค์ใด เทพองค์นั้นก็ย่อมได้รับความยินดีอย่างยิ่ง ย่อมได้รับความโสมนัสอย่างยิ่ง. ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ เปรียบเหมือนพระราชาผู้ได้รับมูรธาภิเษก เพิ่งจะได้ครองราชสมบัติ พระราชาพระองค์นั้นย่อมได้รับความยินดี มีความพอพระทัยเป็นอย่างยิ่งฉันใด สนังกุมารพรหมประทับนั่งบนบัลลังก์ของเทพองค์ใด เทพองค์นั้นก็ย่อมได้รับความยินดีอย่างยิ่ง ได้รับความโสมนัสอย่างยิ่งฉันนั้น.

คาถาอนุโมทนาของสนังกุมารพรหม

ครั้งนั้น สนังกุมารพรหมทรงทราบความเลื่อมใสพร้อมของทวยเทพชั้นดาวดึงส์แล้ว ก็หายไป อนุโมทนาด้วยคาถาเหล่านี้ว่า

[๒๑๗] โอหนอ ท่านผู้เจริญ พวกเทพชั้นดาวดึงส์พร้อมกับพระอินทร์ นมัสการพระตถาคต และนมัสการพระธรรมอันประเสริฐ เห็นพวกเทพใหม่ ผู้มีรัศมี มียศ ประพฤติพรหมจรรย์ในพระสุคต มาแล้วในที่นี้ ย่อมบันเทิงใจ.

พวกเทพเหล่านั้นรุ่งเรืองยิ่งกว่าเทพเหล่าอื่น โดยรัศมี โดยยศ โดยอายุ เป็นสาวกของพระผู้มีปัญญาดุจดังแผ่นดิน บรรลุคุณวิเศษแล้วในสวรรค์ชั้นนี้.

พวกเทพชั้นดาวดึงส์ พร้อมทั้งพระอินทร์ เห็นข้อนี้แล้วจึงต่างยินดี นมัสการอยู่ซึ่งพระตถาคต และนมัสการพระธรรมอันประเสริฐ.

เสียงของสนังกุมารพรหม

[๒๑๘] ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ สนังกุมารพรหมได้ตรัสความข้อนี้แล้ว เสียงของสนังกุมารพรหมผู้กำลังตรัสความข้อนี้อยู่ ประกอบด้วย องค์ ๘ คือ แจ่มใส ๑ ชัดเจน ๑ นุ่มนวล ๑ ชวนฟัง ๑ กลมกล่อม ๑ ไม่แตกพร่า ๑ ลึกซึ้ง ๑ กังวาน ๑ สนังกุมารพรหมย่อมทำให้บริษัทเข้าใจแจ่มแจ้งด้วยเสียง และเสียงของพระองค์ไม่เปล่งก้องไปภายนอกบริษัทเลย ก็ผู้ใดแลมีเสียงที่ประกอบพร้อมด้วยองค์ ๘ นี้ ผู้นั้นท่านเรียกว่าผู้มีเสียงเหมือนพรหม. ครั้งนั้นแล พวกเทวดาชั้นดาวดึงส์ ได้กล่าวคำนี้กับสนังกุมารพรหมว่า ขอโอกาสเถอะท่านมหาพรหม พวกข้าพเจ้า

ทราบเนื้อความนั้นแล้ว ย่อมเบิกบานใจ อนึ่ง พระคุณ ๘ ประการของพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ที่ท้าวสักกะจอมเทพพรรณนาตามความเป็นจริง มีอยู่ พวกเราทราบพระคุณ ๘ ประการเหล่านั้นแล้ว ย่อมเบิกบานใจ. ครั้งนั้น สนังกุมารพรหมจึงได้ตรัสคำนี้กับท้าวสักกะจอมทวยเทพว่า ขอโอกาสเถิด ท่านจอมเทพ ขอให้พวกข้าพเจ้าได้ฟังพระคุณ ๘ ประการของพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ตามความเป็นจริงบ้างเถิด. ท้าวสักกะจอมเทพสนองตอบสนังกุมารพรหมแล้ว จึงตรัสพระคุณตามที่เป็นจริง ๘ ประการของพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า ท่านมหาพรหมผู้เจริญจะสำคัญความข้อนั้นเป็นไฉน คือ

พระคุณ ๘ ประการของพระผู้มีพระภาคเจ้า

(๑) ก็พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ทรงปฏิบัติเพื่อความเกื้อกูลแก่ชนจำนวนมาก เพื่อความสุขแก่ชนจำนวนมาก เพื่ออนุเคราะห์แก่ชาวโลก เพื่อประโยชน์ เพื่อความเกื้อกูล เพื่อความสุขแก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย มาสักเพียงไร. เราไม่พิจารณาเห็นศาสดาที่ปฏิบัติเพื่อความเกื้อกูลแก่ชนจำนวนมาก เพื่อความสุขแก่ชนจำนวนมาก เพื่ออนุเคราะห์แก่ชาวโลก เพื่อประโยชน์ เพื่อความเกื้อกูล เพื่อความสุขแก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลายอย่างนี้ ผู้ประกอบพร้อมด้วยองค์แม้นี้ ไม่ว่าจะเป็นส่วนอดีต และไม่ว่าในปัจจุบันนี้เลย นอกจากพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น.

(๒) พระธรรมเป็นธรรมที่พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้นตรัสไว้ดีแล้ว เป็นธรรมที่พึงเห็นเอง ไม่ประกอบด้วยกาล เรียกให้มาดูได้ ควรน้อมเข้ามาในตน อันวิญญูชนพึงรู้เฉพาะตน. เราไม่พิจารณาเห็นศาสดาที่แสดงธรรมที่น้อมเอามาใช้ได้อย่างนี้ ผู้ประกอบพร้อมด้วยองค์แม้นี้ ไม่ว่าจะเป็นส่วนอดีตและไม่ว่าในปัจจุบันนี้ นอกจากพระผู้มีพระภาคเจ้า

พระองค์นั้น.

(๓) พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ทรงบัญญัติไว้แล้วอย่างดีว่า นี้เป็นกุศล นี้เป็นอกุศล นี้เป็นโทษ นี้ไม่มีโทษ นี้พึงเสพ นี้ไม่พึงเสพ นี้เลว นี้ประณีต นี้ดำ ขาว มีส่วนคล้ายกัน. เราไม่พิจารณาเห็นศาสดาที่บัญญัติธรรมที่เป็นกุศล อกุศล มีโทษ ไม่มีโทษ พึงเสพ ไม่พึงเสพ เลว ประณีต ดำ ขาว มีส่วนคล้ายกันอย่างนี้ ผู้ประกอบพร้อมด้วยองค์แม้นี้ ไม่ว่าจะเป็นส่วนอดีต หรือปัจจุบันนี้ นอกจากพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น.

(๔) พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ทรงบัญญัติข้อปฏิบัติสำหรับนำไปถึงพระนิพพานแก่พระสาวกทั้งหลาย ทั้งพระนิพพาน ทั้งข้อปฏิบัติก็กลมกลืนกันเป็นอย่างดีแล้ว. น้ำจากแม่น้ำคงคากับน้ำจากแม่น้ำยมุนาย่อมกลมกลืนกัน เข้ากันได้อย่างสนิท แม้ฉันใด พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ก็ทรงบัญญัติข้อปฏิบัติสำหรับไปให้ถึงพระนิพพานแก่พระสาวกทั้งหลาย ทั้งพระนิพพานทั้งข้อปฏิบัติก็กลมกลืนกันเป็นอย่างดีแล้วฉันนั้นนั่นเทียว. เราไม่พิจารณาเห็นศาสดาผู้ที่บัญญัติข้อปฏิบัติสำหรับไปให้ถึงพระนิพพานได้อย่างนี้ ผู้ประกอบพร้อมด้วยองค์แม้นี้ ไม่ว่าจะเป็นส่วนอดีต และไม่ว่าจะปัจจุบันนี้เลย นอกจากพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น.

(๕) พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ทรงมีทั้งพระเสขะผู้ยังปฏิบัติอยู่ และพระขีณาสพผู้อยู่จบพรหมจรรย์แล้วเป็นสหาย (แต่) พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ไม่ทรงติดอยู่กับสหายนั้น ทรงตามประกอบความเป็นผู้เดียวเป็นที่มายินดีอยู่. เราไม่พิจารณาเห็นศาสดาที่ทรงประกอบความเป็นผู้เดียวเป็นที่มาแห่งความยินดีอย่างนี้ ผู้ถึงพร้อมด้วยองค์แม้นี้ ไม่ว่าจะเป็นส่วนอดีต และไม่ว่าจะปัจจุบันนี้เลย นอกจากพระผู้มีพระภาคเจ้า พระองค์นั้น.

(๖) ลาภสำเร็จอย่างยิ่ง ชื่อเสียงก็สำเร็จอย่างยิ่ง แต่พระผู้มีพระ

ภาคเจ้าพระองค์นั้น อาจเทียบกับพวกกษัตริย์ที่ทรงพระสิริโฉม สง่าน่ารัก ก็พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้นแล ทรงปราศจากความเมาเสวยพระกระยาหาร. เราไม่พิจารณาเห็นศาสดาที่ปราศจากความเมาเสวยพระกระยาหารอยู่อย่างนี้ ผู้ถึงพร้อมด้วยองค์แม้นี้ ไม่ว่าจะเป็นส่วนอดีต และไม่ว่าจะในปัจจุบันนี้เลย นอกจากพระตถาคตเจ้าพระองค์นั้น.

(๗) พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ทรงเป็นผู้มีปกติตรัสอย่างไร ก็ทรงมีปกติทำอย่างนั้น ทรงมีปกติทำอย่างไร ก็ทรงมีปกติตรัสอย่างนั้น ด้วยประการณะนี้ ก็เป็นอันว่าทรงปันผู้มีปกติตรัสอย่างไร ก็ทรงมีปกติทำอย่างนั้น ทรงมีปกติทำอย่างไร ก็ทรงมีปกติตรัสอย่างนั้น. เราไม่พิจารณาเห็นศาสดาที่ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรมอย่างนี้ ผู้ประกอบ พร้อมด้วยองค์แม้นี้ ไม่ว่าจะเป็นส่วนอดีต ไม่ว่าในปัจจุบันนี้ นอกจากพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น.

(๘) พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ทรงข้ามความสงสัยได้แล้ว ปราศจากความเคลือบแคลง สิ้นสุดความดำริเกี่ยวกับข้อปฏิบัติเป็นส่วนเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์อันเป็นที่อาศัยอย่างยิ่ง. เราไม่พิจารณาเห็นศาสดาที่ข้ามความสงสัยได้ ปราศจากความเคลือบแคลง สิ้นสุดความดำริเกี่ยวกับข้อปฏิบัติอันเป็นส่วนเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์อันเป็นที่อาศัยอย่างยิ่งอย่างนี้ ผู้ประกอบพร้อมด้วยองค์แม้นี้ ไม่ว่าจะเป็นส่วนอดีต ไม่ว่าในปัจจุบันนี้ นอกจากพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น

พระพุทธเจ้าข้า ท้าวสักกะจอมทวยเทพได้ตรัสถึงพระคุณตามที่เป็นจริง ๘ ประการเหล่านี้ แก่สนังกุมารพรหม.

[๒๑๙] ข้าแด่พระองค์ผู้เจริญ เพราะเหตุนั้น จึงเล่ากันมาว่า สนังกุมารพรหมจึงปลื้มจิต เบิกบานใจ ได้ปีติโสมนัส เพราะได้ฟังพระคุณตามที่เป็นจริง ๘ ประการของพระผู้มีพระภาคเจ้า. ครั้งนั้น สนังกุมารพรหมเนรมิตอัตภาพใหญ่ยิ่ง เป็นเพศกุมาร ไว้ผม ๕ จุก ปรากฏแก่ทวยเทพชั้นดาวดึงส์. สนังกุมารพรหมนั้นเหาะขึ้นสู่ท้องฟ้า นั่งโดย

บัลลังก์ในอากาศ เหมือนบุรุษมีกำลังพึงนั่งบนบัลลังก์ที่ปูลาดไว้เป็นอย่างดี หรือโดยบัลลังก์บนภาคพื้นที่เสมอแม้ฉันใด สนังกุมารพรหมก็ฉันนั้น เหาะขึ้นสู่ท้องฟ้า นั่งโดยบัลลังก์ในอากาศแล้ว เรียกพวกเทพชั้นดาวดึงส์ตรัสว่า ท่านผู้เจริญทั้งหลาย พวกเทพชั้นดาวดึงส์จะสำคัญข้อนั้นเป็นไฉน พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ทรงมีพระปัญญายิ่งใหญ่มาตลอดกาลนานเพียงไร.

เรื่องพระเจ้าทิสัมบดี

ท่านผู้เจริญ เรื่องเคยมีมาแล้ว มีพระราชาพระนามว่า ทิสัมบดี. พระเจ้าทิสัมบดีได้ทรงมีพราหมณ์ที่ปรึกษาชื่อโควินทะ. พระเจ้าทิสัมบดีทรงมีพระราชบุตรพระนามว่า เรณุกุมาร. โควินทพราหมณ์ได้มีบุตรชื่อโชติบาลมาณพ. ด้วยประการฉะนี้ จึงได้มีคนเป็นเพื่อนกัน ๘ คนคือ เรณุราชบุตร ๑ โชติปาลมาณพ ๑ และกษัตริย์อื่นอีก ๖ องค์. ครั้งนั้น วันคืนล่วงไป ๆ โควินทพราหมณ์ได้ตายลง. ครั้นโควินทพราหมณ์ตายแล้ว พระเจ้าทิสัมบดีก็ทรงคร่ำครวญว่า ในคราวที่เราได้มอบราชกิจทุกอย่างให้แก่โควินทพราหมณ์บริหารจัดการแล้ว ได้รับบำรุงบำเรอ เอิบอิ่มพรั่งพร้อมด้วยกามคุณ ๕ อยู่นั้น โควินทพราหมณ์ก็เกิดมาตายลงเสียแล้วหนอ. เมื่อพระเจ้าทิสัมบดีตรัสอย่างนี้แล้ว เรณุราชบุตรก็กราบทูลคำนี้กับพระเจ้าทิสัมบดีว่า ข้าแต่เทวะ ขอพระองค์อย่าทรงคร่ำครวญในเพราะโควินท-พราหมณ์ตายเลย ลูกชายของโควินทพราหมณ์ชื่อโชติบาลยังมีอยู่ ฉลาดกว่าบิดาเสียด้วย และสามารถมองเห็นอรรถกว่าเสียอีก. บิดาของเขาพร่ำสอนข้อความแม้เหล่าใด ข้อความแม้เหล่านั้น เขาก็พร่ำสอนแก่โชติบาลมาณพทั้งนั้น.

"อย่างนั้นหรือพ่อกุมาร ?" พระเจ้าทิสัมบดีตรัสถาม.

"อย่างนั้นเทวะ" พระราชกุมารกราบทูล.

ครั้งนั้นแล พระเจ้าทิสัมบดีจึงทรงเรียกบุรุษคนใดคนหนึ่งมาสั่งว่า นี่บุรุษ เธอมานี่ เธอจงไปหาโชติบาลมาณพ แล้วจงกล่าวกะโชติบาลมาณพอย่างนี้ว่า ขอความเจริญจงมีแก่โชติบาลมาณพผู้เจริญ พระเจ้าทิสัมบดีรับสั่งให้ท่านโชติบาลมาณพเข้าเฝ้า พระเจ้าทิสัมบดีมีพระราชประสงค์จะพบท่าน. บุรุษนั้นรับสนองพระราชโองการของพระเจ้าทิสัมบดีแล้วก็เข้าไปหาโชติบาลมาณพ ครั้นเข้าไปแล้วก็ได้กล่าวคำนี้กะโชติบาลมาณพว่า ขอความเจริญจงมีแก่ท่านโชติบาลมาณพ พระเจ้าทิสัมบดีรับสั่งให้ท่านเข้าเฝ้า พระเจ้าทิสัมบดีมีพระราชประสงค์จะพบท่านโชติบาลมาณพ. โชติบาลมาณพสนองตอบบุรุษนั้นแล้ว จึงเข้าไปเฝ้าพระเจ้าทิสัมบดี บันเทิงเป็นอันดีกับพระเจ้าทิสัมบดี ครั้นเสร็จสิ้นถ้อยคำชื่นชมพอให้เกิดความระลึกถึงกันแล้ว จึงนั่ง ณ ที่ควรส่วนข้างหนึ่ง. พระเจ้าทิสัมบดีได้ตรัสคำนี้กับโชติบาลมาณพ ผู้นั่ง ณ ที่ควรส่วนข้างหนึ่งว่า ขอให้ท่านโชติบาลจงพร่ำสอนพวกเราเถิด ขอท่านโชติบาลอย่าทำให้พวกเราเสื่อมเสียจากคำพร่ำสอนเลย เราจะแต่งตั้งท่านให้ดำรงตำแหน่งแทนบิดา เราจักอภิเษกไว้ในตำแหน่งท่านโควินทะ. โชติบาลมาณพทูลรับสนองพระราชโองการของพระเจ้าทิสัมบดีแล้ว. ท่านผู้เจริญ ครั้งนั้น พระเจ้าทิสัมบดีทรงอภิเษกโชติบาลมาณพไว้ในตำแหน่งท่านโควินทะ แต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งแทนบิดาแล้ว.

ชื่อมหาโควินทะ

โชติบาลมาณพได้รับอภิเษกในตำแหน่งท่านโควินทะ ได้รับแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งแทนบิดาแล้ว ก็สั่งสอนอรรถคดีที่บิดาของเขาสั่งสอนไม่สั่งสอนอรรถคดีที่บิดาของเขาไม่สั่งสอน จัดแจงการงานที่บิดาของเขาเคยจัดแจง ไม่จัดแจงการงานที่บิดาของเขาไม่เคยจัดแจง คนทั้งหลายได้กล่าวขวัญถึงเขาอย่างนี้ว่า ท่านโควินทพราหมณ์หนอ ท่านมหาโควินท

พราหมณ์หนอ. ด้วยปริยายอย่างนี้นั่นเอง โชติบาลมาณพจึงได้สมญานามว่า "มหาโควินทะ"

เรื่องเรณุราชบุตร

[๒๒๐] ครั้งนั้น มหาโควินทพราหมณ์เข้าไปเฝ้ากษัตริย์ ๖ พระองค์เหล่านั้นแล้ว ได้ทูลคำนี้กับกษัตริย์ ๖ พระองค์เหล่านั้นว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ พระเจ้าทิสัมบดีทรงพระชราแก่เฒ่าแล้ว เป็นผู้ใหญ่ล่วงกาลผ่านวัยแล้ว ก็ใครเล่าหนอจะรู้ชีวิต ข้อนี้ย่อมเป็นไปได้ทีเดียว คือข้อที่ว่า เมื่อพระเจ้าทิสัมบดีเสด็จสวรรคตแล้ว พวกข้าราชการก็จะพึงอภิเษกเจ้าเรณุราชบุตรไว้ในราชสมบัติ ขอให้ท่านผู้เจริญทั้งหลายจงไปเข้าเฝ้าเจ้าเรณุผู้ราชบุตรเถิด แล้วทูลอย่างนี้ว่า พวกข้าพระองค์ เป็นพระสหายที่โปรดปรานที่ชื่นพระทัย ไม่เป็นที่รังเกียจของพระองค์เรณุ ใต้ฝ่าพระบาททรงมีความสุขอย่างไร พวกข้าพระองค์ก็มีความสุขอย่างนั้น ใต้ฝ่าพระบาททรงมีความทุกข์อย่างไร พวกข้าพระองค์ก็มีความทุกข์อย่างนั้น พระเจ้าทิสัมบดีทรงพระชราแก่เฒ่าแล้ว เป็นผู้ใหญ่ล่วงกาลผ่านวัยแล้ว ก็ใครเล่าหนอจะรู้ชีวิต ข้อนี้ย่อมเป็นไปได้ทีเดียว คือข้อที่ว่า เมื่อพระเจ้าทิสัมบดีเสด็จสวรรคตแล้ว พวกข้าราชการก็จะพึงอภิเษกพระองค์เรณุไว้ในราชสมบัติ ถ้าพระองค์เรณุพึงทรงได้ราชสมบัติ ก็ขอจงทรงแบ่งราชสมบัติแก่พวกข้าพระองค์ทั้งหลายด้วยเถิด. ๖ กษัตริย์เหล่านั้น ต่างทรงรับคำของมหาโควินทพราหมณ์แล้วทรงเข้าไปเฝ้าเจ้าเรณุราชบุตร แล้วได้กราบทูลคำนี้กะเจ้าเรณุราชบุตรว่า พวกข้าพระองค์ทั้งหลายเป็นพระสหายที่โปรดปรานที่ชื่นพระทัยไม่เป็นที่รังเกียจของพระองค์เรณุ ใต้ฝ่าพระบาททรงมีความสุขอย่างไร พวกข้าพระองค์ก็มีความสุขอย่างนั้น ใต้ฝ่าพระบาททรงมีความทุกข์อย่างไร พวกข้าพระองค์ก็มีความทุกข์อย่างนั้น พระเจ้าทิสัมบดีทรงพระชราแก่เฒ่าแล้ว เป็นผู้ใหญ่ล่วงกาลผ่านวัยแล้ว ก็ใครเล่าหนอจะรู้ชีวิต ข้อนี้ย่อมเป็นไปได้ทีเดียว คือข้อที่ว่า เมื่อ

พระเจ้าทิสัมบดีเสด็จสวรรคตแล้ว พวกข้าราชการก็จะพึงอภิเษกพระองค์เรณุไว้ในราชสมบัติ ถ้าพระองค์เรณุพึงทรงได้ราชสมบัติ ก็ขอจงทรงแบ่งราชสมบัติแก่พวกข้าพระองค์ทั้งหลายด้วยเถิด.

เจ้าเรณุราชบุตรตรัสว่า ท่านผู้เจริญทั้งหลาย คนอื่นใครเล่าหนอจะพึงมีความสุขในแว่นแคว้นของหม่อมฉันนอกจากพวกท่าน ถ้าหม่อมฉันจักได้ราชสมบัติ หม่อมฉันจักแบ่งราชสมบัติแก่พวกท่าน.

พระเจ้าเรณุได้รับอภิเษก

ครั้งนั้น โดยการล่วงไปแห่งวันและคืน พระเจ้าทิสัมบดีก็เสด็จสวรรคต เมื่อพระเจ้าทิสัมบดีเสด็จสวรรคตแล้ว พวกข้าราชการก็อภิเษกเจ้าเรณุราชบุตรไว้ในราชสมบัติ. เจ้าเรณุได้รับอภิเษกแล้วก็ทรงเอิบอิ่มเพียบพร้อมไปด้วยกามคุณทั้ง ๕ ได้รับการบำเรออยู่. ครั้งนั้น มหาโควินท-พราหมณ์ เข้าไปเฝ้ากษัตริย์ทั้ง ๖ พระองค์นั้น แล้วได้กราบทูลคำนี้กับกษัตริย์ ๖ พระองค์นั้นว่า พระเจ้าทิสัมบดีสวรรคตแล้ว เจ้าเรณุก็ได้รับอภิเษกด้วยราชสมบัติ ทรงเอิบอิ่มเพียบพร้อมไปด้วยกามคุณทั้ง ๕ ได้รับการบำเรออยู่ ก็ใครเล่าหนอ จะรู้ว่ากามทั้งหลายเป็นที่ตั้งแห่งความมัวเมา ท่านผู้เจริญทั้งหลาย จงมา ไปเข้าเฝ้าพระเจ้าเรณุกันเถิด แล้วกราบทูลพระเจ้าเรณุอย่างนี้ว่า ขอเดชะ พระเจ้าทิสัมบดีของใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท ก็เสด็จสวรรคตไปแล้ว พระองค์เรณุเล่าก็ทรงได้รับอภิเษกด้วยราชสมบัติแล้ว พระองค์ทรงระลึกถึงพระราชดำรัสนั้นได้อยู่หรือ. ทั้ง ๖ กษัตริย์นั้น ทรงตอบรับคำของมหาโควินทพราหมณ์แล้วจึงพากันเข้าเฝ้าพระเจ้าเรณุ แล้วได้กราบทูลคำนี้กะพระเจ้าเรณุว่า ขอเดชะ พระเจ้าทิสัมบดี ก็เสด็จสวรรคตไปแล้ว พระองค์เรณุเล่า ก็ทรงได้รับอภิเษกด้วยราชสมบัติแล้ว พระองค์ยังทรงระลึกพระราชดำรัสนั้นได้อยู่หรือ ? พระเจ้าเรณุตรัสว่า ท่านผู้เจริญทั้งหลาย หม่อมฉันยังจำได้อยู่ แล้ว

ตรัสอีกว่า ใครเล่าหนอจะสามารถแบ่งมหาปฐพีนี้ ที่ยาวไปทางเหนือและใต้ที่เป็นเหมือนส่วนหน้าของเกวียนให้เป็น ๗ ส่วน ๆ กันได้เป็นอย่างดีล่ะ ? กษัตริย์ ๖ พระองค์กราบทูลว่า นอกจากมหาโควินทพราหมณ์แล้ว คนอื่นใครเล่าจะสามารถพระเจ้าข้า.

ครั้งนั้น พระเจ้าเรณุรับสั่งกับบุรุษคนใดคนหนึ่งว่า บุรุษ เธอมานี่ เธอจงไปหามหาโควินทพราหมณ์ แล้วกล่าวกะมหาโควินทพราหมณ์อย่างนี้ว่า พระเจ้าเรณุรับสั่งเรียกท่าน. บุรุษนั้นรับสนองพระราชโองการของพระเจ้าเรณุว่า ขอรับใส่เกล้า พระพุทธเจ้าข้า ดังนี้แล้ว จึงเข้าไปหามหาโควินทพราหมณ์ ได้กล่าวคำนี้กะมหาโควินทพราหมณ์ว่า พระคุณท่าน พระเจ้าเรณุรับสั่งเรียกใต้เท้า ขอรับกระผม. มหาโควินท-พราหมณ์ก็รับคำบุรุษนั้น แล้วจึงเข้าเฝ้าพระเจ้าเรณุแล้ว กราบทูลสนทนาสัมโมทนียกถาพอให้คิดถึงกันแล้ว จึงนั่ง ณ ที่ควรส่วนข้างหนึ่ง พระเจ้าเรณุได้มีพระราชดำรัสนี้กับมหาโควินทพราหมณ์ผู้นั่งแล้ว ณ ที่ควรส่วนข้างหนึ่งนั้นแล้วว่า ท่านโควินทะ จงมาแบ่งมหาปฐพีนี้ที่ยาวไปทางทิศเหนือและทางทิศใต้ที่เป็นเหมือนส่วนหน้าของเกวียนให้เป็น ๗ ส่วนอย่างดีเท่ากัน. ท่านมหาโควินทพราหมณ์รับสนองพระราชบัญชาของพระเจ้าเรณุ แล้วก็แบ่งมหาปฐพีนี้ที่ยาวไปทางทิศเหนือและทางทิศใต้ที่เป็นเหมือนส่วนหน้าของเกวียนให้เป็น ๗ ส่วนเท่า ๆ กัน. เล่ากันมาว่าส่วนท่ามกลางนั้นเป็นชนบทของพระเจ้าเรณุ.

[๒๒๑] ทันตปุระ (เป็นมหานคร) แห่งแคว้นกาลิงคะ ๑ โปตนะแห่งแคว้นอัสสกะ ๑ มาหิสสตีแห่งแคว้นอวันตี ๑ โรรุกะแห่งแคว้นโสจิระ ๑ มิถิลาแห่งแคว้นวิเทหะ ๑ เมืองจัมปาซึ่งสร้างไว้ในแคว้นอังคะ ๑ และพาราณสีแห่งแคว้นกาสี ๑ เหล่านี้เป็นเมืองที่โควินทพราหมณ์ให้สร้างไว้แล้ว.

[๒๒๒] ข้าแต่ท่านผู้เจริญทั้งหลาย ครั้งนั้น กษัตริย์ ๖ พระองค์นั้น ทรงเบิกบานพระทัย ทรงมีความดำริเต็มที่แล้วด้วยลาภตามส่วนแต่ละองค์จะพึงได้ ทรงดิดว่า โอหนอ พวกเราได้สิ่งที่เราอยากได้ ได้สิ่งที่เราหวัง ได้สิ่งที่เราประสงค์ ได้สิ่งที่เราปรารถนาอย่างยิ่งแล้ว.

[๒๒๓] ในครั้งนั้น มีมหาราชผู้ทรงครองราชสมบัติอยู่ ๗ พระองค์ คือ พระเจ้าสัตตภู ๑ พระเจ้าพรหมทัต ๑ พระเจ้าเวสสภู ๑ พระเจ้าภรตะ ๑ พระเจ้าเรณุ ๑ พระเจ้าธตรฐอีก ๒ พระองค์ ดังนี้แล.

ภาณวารที่หนึ่ง จบ

กิตติศัพท์อันงามของมหาโควินทะ

[๒๒๔] ครั้งนั้น กษัตริย์ทั้ง ๖ พระองค์นั้น เสด็จไปหามหาโควินทพราหมณ์แล้ว ได้ตรัสคำนี้กะมหาโควินทพราหมณ์ว่า ท่านโควินทะผู้เจริญ เป็นพระสหายที่โปรดปรานที่ชอบพระทัยไม่เป็นที่น่ารังเกียจ ของพระเจ้าเรณุฉันใดแล ท่านโควินทะผู้เจริญก็เป็นสหายที่รัก ที่ชอบใจ ไม่เป็นที่รังเกียจแม้ของพวกเรา ฉันนั้นเหมือนกัน ขอให้ท่านพราหมณ์โควินทะผู้เจริญได้โปรดพร่ำสอนพวกเราเถิด ขอท่านพราหมณ์โควินทะอย่าให้พวกเราเสื่อมเสียจากคำพร่ำสอนเลย.

ท่านพราหมณ์มหาโควินทะ ทูลสนองพระดำรัสของกษัตริย์ทั้ง ๖ พระองค์ ผู้ทรงได้รับมูรธาภิเษกเหล่านั้นว่า รับด้วยเกล้า พระพุทธเจ้าข้า ดังนี้. ครั้งนั้น ท่านพราหมณ์มหาโควินทะ ได้พร่ำสอนพระราชา ๗ พระองค์ผู้เป็นกษัตริย์ได้รับมูรธาภิเษกด้วยราชสมบัติแล้วด้วยอนุสาสนี สอนพราหมณ์มหาศาล ๗ คน และสอนมนต์แก่ข้าบริวาร ๗๐๐ คน. ต่อมา คราวหนึ่ง กิตติศัพท์อันงามของพราหมณ์มหาโควินทะ ฟุ้งไป

อย่างนี้ว่า พราหมณ์มหาโควินทะอาจเห็นพรหม พราหมณ์มหาโควินทะอาจสากัจฉา สนทนาปรึกษากันกับพรหม. ครั้งนั้น ความตรึกนี้ได้มีแล้วแก่พราหมณ์มหาโควินทะว่า กิตติศัพท์อันงามอย่างนี้ของเราฟุ้งไปแล้วว่า พราหมณ์มหาโควินทะอาจเห็นพรหม พราหม์มหาโควินทะอาจสากัจฉา สนทนา ปรึกษากับพรหมได้ จึงคิดว่า ก็เราเองเห็นพรหมไม่ได้เลย สากัจฉากับพรหมก็ไม่ได้ สนทนากับพรหมก็ไม่ได้ ปรึกษากับพรหมก็ไม่ได้ แต่เราก็ได้ฟังคำนี้ของพวกพราหมณ์ผู้เฒ่า เป็นผู้หลักผู้ใหญ่ เป็นอาจารย์ของอาจารย์ พูดกันกล่าวอยู่ว่า ผู้ใดหลีกเร้น เพ่งกรุณาฌานอยู่ตลอด ๔ เดือนในฤดูฝน ผู้นั้นจะเห็นพรหมได้ จะสากัจฉา จะสนทนา จะปรึกษากับพรหมก็ได้ เพราะเหตุนั้น ถ้าไฉนเราพึงหลีกเร้น พึงเพ่งกรุณาฌาน ตลอด ๔ เดือนในฤดูฝน.

ครั้งนั้น มหาโควินทพราหมณ์จึงเข้าไปเฝ้าพระเจ้าเรณุ แล้ว กราบทูลคำนี้กับพระเจ้าเรณุว่า ขอเดชะ ใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท กิตติศัพท์อันงามอย่างนี้ของข้าพระพุทธเจ้าฟุ้งไปว่า มหาโควินทพราหมณ์อาจเห็นพรหมได้ มหาโควินทพราหมณ์อาจสากัจฉา สนทนา ปรึกษากับพรหมได้ ขอเดชะ ข้าพระพุทธเจ้าเองเห็นพรหมไม่ได้เลย สากัจฉากับพรหมก็ไม่ได้ สนทนากับพรหมก็ไม่ได้ ปรึกษากับพรหมก็ไม่ได้ แต่ข้าพระพุทธเจ้าได้ฟังคำนี้ของพวกพราหมณ์ผู้เฒ่า เป็นผู้หลักผู้ใหญ่ เป็นอาจารย์ของอาจารย์พูดกันอยู่ว่า ผู้ใดหลีกเร้น เพ่งกรุณาฌานอยู่ตลอด ๔ เดือนในฤดูฝน ผู้นั้นจะเห็นพรหมได้ จะสากัจฉา จะสนทนา จะปรึกษากับพรหมก็ได้ เพราะเหตุนั้น ข้าพระพุทธเจ้าอยากจะหลีกเร้น เพ่งกรุณาฌานอยู่ตลอด ๔ เดือนในฤดูฝน ใครไม่พึงเข้าไปหาข้าพระพุทธเจ้าเลย ยกเว้นแต่ผู้นำอาหารให้ไปเพียงคนเดียว. พระเจ้าเรณุตรัสว่า บัดนี้ขอท่านโควินทะผู้เจริญจงทราบกาลอันสมควรเถิด.

มหาโควินทะเข้าเฝ้า ๖ กษัตริย์

ครั้งนั้น มหาโควินทพราหมณ์ จึงเข้าไปเฝ้ากษัตริย์ ๖ พระองค์นั้น แล้วได้กราบทูลคำนี้กะกษัตริย์ ๖ พระองค์นั้นว่า พระเจ้าข้า กิตติศัพท์อันงามอย่างนี้ของข้าพระพุทธเจ้าฟุ้งไปว่า มหาโควินทพราหมณ์ อาจเห็นพรหมได้ อาจสากัจฉา สนทนา ปรึกษากับพรหมได้ ข้าพระพุทธเจ้าเองเห็นพรหมไม่ได้เลย สากัจฉากับพรหมก็ไม่ได้ สนทนากับพรหมก็ไม่ได้ ปรึกษากับพรหมก็ไม่ได้ แต่ข้าพระพุทธเจ้า ได้ฟังคำนี้ของพวกพราหมณ์ผู้เฒ่า เป็นผู้หลักผู้ใหญ่ เป็นอาจารย์ของอาจารย์ พูดกันอยู่ว่า ผู้ใดหลีกเร้น เพ่งกรุณาฌานอยู่ตลอด ๔ เดือนในฤดูฝน ผู้นั้นจะเห็นพรหมได้ จะสากัจฉา จะสนทนา จะปรึกษา กับพรหมก็ได้ เพราะเหตุนั้น ข้าพระพุทธเจ้าอยากจะหลีกเร้น เพ่งกรุณาฌานอยู่ตลอด ๔ เดือนในฤดูฝน ใครไม่พึงเข้าไปหาข้าพระพุทธเจ้าเลย ยกเว้นแต่คนที่นำอาหารไปให้เพียงคนเดียว. กษัตริย์ทั้ง ๖ พระองค์นั้น ก็ทรงอนุญาตว่า บัดนี้ ขอท่านโควินทะผู้เจริญจงทราบกาลอันสมควรเถิด.

ครั้งนั้น มหาโควินทพรหามณ์ เข้าไปหาพราหมณ์มหาศาล ๗ คน และข้าบริวาร ๗๐๐ คน แล้วได้กล่าวคำนี้กะพราหมณ์มหาศาล ๗ คน และข้าบริวาร ๗๐๐ คนว่า กิตติศัพท์อันงามอย่างนี้ของข้าพเจ้าฟุ้งไปว่า มหาโควินทพราหมณ์ อาจเห็นพรหมได้ อาจสากัจฉา สนทนา ปรึกษากับพรหมได้ ตัวข้าพเจ้าเองเห็นพรหมไม่ได้เลย สากัจฉากับพรหมก็ไม่ได้ สนทนากับพรหมก็ไม่ได้ ปรึกษากับพรหมก็ไม่ได้ แต่ข้าพเจ้าได้ฟังคำนี้ของพวกพราหมณ์ผู้เฒ่า เป็นผู้หลักผู้ใหญ่ เป็นอาจารย์ของอาจารย์ พูดกันอยู่ว่า ผู้ใดหลีกเร้น เพ่งกรุณาฌานอยู่ตลอด ๔ เดือนในฤดูฝน ผู้นั้นจะเห็นพรหมได้ จะสากัจฉา จะสนทนา จะปรึกษากับพรหมก็ได้ เพราะเหตุนั้น ขอให้พวกท่านจงทำสาธยายมนต์ทั้งหลายตามที่ได้ฟังมา ตามที่ได้เรียนมาโดยพิสดาร จงสอนมนต์กันและกันเถิด ข้าพเจ้าอยาก

จะหลีกเร้น เพ่งกรุณาฌานอยู่ตลอด ๔ เดือนในฤดูฝน ใครไม่พึงเข้าไปหาข้าพเจ้าเลย ยกเว้นแต่คนที่นำอาหารไปให้เพียงคนเดียว. คนเหล่านั้นกล่าวว่า บัดนี้ ขอท่านโควินทะผู้เจริญ โปรดทราบกาลอันสมควรเถิด.

ครั้งนั้น มหาโควินทพราหมณ์เข้าไปหาภริยา ๔๐ นาง ผู้มีฐานะเสมอกันแล้ว ได้กล่าวคำนี้กะภริยาทั้ง ๔๐ นางผู้มีฐานะเสมอกันว่า แน่ะนางผู้เจริญ กิตติศัพท์อันงามอย่างนี้ของฉันฟุ้งขจรไปว่า มหาโควินทพราหมณ์อาจเห็นพรหมได้ อาจสากัจฉา สนทนา ปรึกษากับพรหมก็ได้ ฉันเองเห็นพรหมไม่ได้เลย สากัจฉากับพรหมก็ไม่ได้ สนทนากับพรหมก็ไม่ได้ ปรึกษากับพรหมก็ไม่ได้ แต่ฉันได้ฟังคำนี้ของพวกพราหมณ์ผู้เฒ่า เป็นผู้หลักผู้ใหญ่ เป็นอาจารย์ของอาจารย์ พูดกันอยู่ว่า ผู้ใดหลีกเร้น เพ่งกรุณาฌานอยู่ตลอด ๔ เดือนในฤดูฝน ผู้นั้นจะเห็นพรหมได้ จะสากัจฉา จะสนทนา จะปรึกษากับพรหมก็ได้ เพราะเหตุนั้น ฉันอยากหลีกเร้น เพ่งกรุณาฌานอยู่ตลอด ๔ เดือนในฤดูฝน ใครไม่พึงเข้าไปหาฉันเลย ยกเว้นแต่คนที่นำอาหารไปให้คนเดียว. พวกภริยาทั้ง ๔๐ นางตอบว่า บัดนี้ ท่านโควินทะผู้เจริญ โปรดจงทราบกาลอันสมควรเถิด.

ครั้งนั้น มหาโควินทพราหมณ์ ให้สร้างสัณฐาคารใหม่ทางทิศตะวันออกแห่งพระนครนั่นเอง แล้วหลีกเร้น เพ่งกรุณาฌานอยู่ในฤดูฝนจนครบ ๔ เดือน. ไม่มีใครเข้าไปหาท่าน นอกจากคนที่นำอาหารไปให้คนเดียว. ครั้งนั้น โดยล่วงไป ๔ เดือน ความกระสันได้มีแล้วทีเดียว ความทวาดสะดุ้งก็ได้มีแล้ว แก่มหาโควินทพราหมณ์ว่า ก็แหละเราได้ฟังคำนี้ของพวกพราหมณ์ผู้เฒ่า เป็นผู้หลักผู้ใหญ่ เป็นอาจารย์ของอาจารย์ พูดกันอยู่ว่า ผู้ใดหลีกเร้นอยู่ เพ่งกรุณาฌานอยู่ตลอด ๔ เดือนในฤดูฝน ผู้นั้นจะเห็นพรหมได้ จะสากัจฉา จะสนทนา จะปรึกษากับพรหมก็ได้ แต่เรายังเห็นพรหมไม่ได้เลย สากัจฉากับพรหมก็ไม่ได้ สนทนากับพรหมก็ไม่ได้ ปรึกษากับพรหมก็ไม่ได้.

การปรากฏของสนังกุมารพรหม

ครั้งนั้น สนังกุมารพรหมทรงทราบความดำริทางใจของมหาโควินทพราหมณ์ด้วยใจแล้ว ได้หายไปจากพรหมโลก ปรากฏต่อหน้ามหาโควินทพราหมณ์ เหมือนบุรุษผู้มีกำลังเหยียดแขนที่คู้ออก หรือคู้แขนที่เหยียดเข้าฉะนั้น. ครั้งนั้น มหาโควินทพราหมณ์มีความกลัว หวาดสะดุ้ง ขนพองสยองเกล้า เพราะเห็นรูปอย่างที่ไม่เคยเห็นมาก่อน.

ปฏิปทาให้ถึงพรหมโลก

ครั้งนั้น พราหมณ์มหาโควินทะ มีความกลัว ตัวสั่น ขนพองสยองเกล้า ได้กล่าวกะพรหมสนังกุมารด้วยคาถาว่า

[๒๒๔] ท่านผู้นิรทุกข์ ท่านเป็นใคร มียัศมี มียศ มีสิริ พวกเราไม่รู้จักท่าน จึงขอถามท่าน ทำอย่างไร พวกเราจึงจะรู้จักท่านเล่า ?

สนังกุมารพรหม ตรัสตอบด้วยคาถาว่า

พวกเทพทั้งปวงในพรหมโลกย่อมรู้จักเราว่า เป็นกุมารมานมนานแล้ว ทวยเทพทั้งหมดก็รู้จักเรา โควินทะ ท่านจงรู้อย่างนี้.

พราหมณ์มหาโควินทะกราบทูลด้วยคาถาว่า

ข้าพเจ้าถวายของมีค่าเหล่านี้คือ อาสนะ น้ำดื่ม น้ำมันทาเท้าและผักนึ่ง แด่พระพรหม ขอท่านผู้เจริญจงรับของมีค่าของข้าพเจ้าเถิด.

สนังกุมารพรหม ตรัสตอบด้วยคาถาว่า

โควินทะ ท่านพูดถึงของควรค่าใด เรายอมรับเอาของควรค่า (นั้น) ของท่าน เราเปิดโอกาสแล้ว

ท่านจงถามอะไร ๆ ที่ท่านปรารถนาเป็นอย่างยิ่ง เพื่อประโยชน์เกื้อกูลในปัจจุบัน และเพื่อความสุขในเบื้องหน้า.

[๒๒๖] ครั้งนั้น ความคิดนี้ได้มีแก่มหาโควินทพราหมณ์ว่า เราเป็นผู้ที่สนังกุมารพรหมเปิดโอกาสให้แล้ว เราควรถามสนังกุมารพรหมถึงประโยชน์ในปัจจุบันหรือประโยชน์ในภพหน้าอย่างไรดีหนอ อย่ากระนั้นเลย เราพึงถามประโยชน์ที่เป็นไปในภพเบื้องหน้าเท่านั้นกะสนังกุมารพรหม. ครั้งนั้น มหาโควินทพราหมณ์ จึงได้กล่าวคาถากับสนังกุมารพรหมว่า

[๒๒๗] ข้าพเจ้าเป็นผู้มีความสงสัย ขอถามท่านสนังกุมารพรหมผู้ไม่มีความสงสัย ในปัญหาที่ผู้อื่นสงสัยว่า สัตว์ตั้งอยู่ในธรรมอะไร และศึกษาอยู่ในธรรมอะไร จึงจะถึงพรหมโลกที่ไม่ตายได้ ?

สนังกุมารพรหมตรัสตอบด้วยคาถาว่า

พราหมณ์ สัตว์ละความยึดถืออัตตาว่าเป็นของเรา ในสัตว์ทั้งหลายที่เกิดเป็นมนุษย์ เป็นผู้อยู่ผู้เดียว น้อมไปในกรุณา ปราศจากกลิ่นเหม็น เว้นจากเมถุน ตั้งอยู่ในธรรมนี้ และศึกษาอยู่ในธรรมนี้ จึงจะถึงพรหมโลกที่ไม่ตายได้.

[๒๒๘] มหาโควินทพราหมณ์กราบทูลว่า ท่านผู้เจริญ ข้าพเจ้าย่อมรู้ทั่วถึงจากท่านว่า ละความยึดถืออัตตาว่าเป็นของเรา (ดังนี้ว่า) คนบางคนในโลกนี้ สละกองโภคะน้อยใหญ่ สละเครือญาติน้อยใหญ่ ปลงผมและหนวด นุ่งห่มผ้าย้อมฝาด บวชเป็นบรรพชิต ข้าพเจ้าย่อมรู้ทั่วถึงจากท่านว่า ละความยึดถืออัตตาว่าเป็นเราได้แล้ว. ข้าพเจ้าย่อมรู้ทั่วถึงจากท่านว่า เป็นผู้อยู่ผู้เดียว (ว่า) คนบางคนในโลกนี้ ใช้เสนาสนะอันสงัด คือป่า โคนไม้ ภูเขา ซอกเขา ถ้ำ ป่าช้า ราวป่า กลางแจ้ง ลอมฟาง

หลีกเร้นอยู่ ดังนี้ ชื่อว่า อยู่โดดเดี่ยว ข้าพเจ้าทราบจากท่านดังนี้.

คำของท่านที่ว่า น้อมไปในกรุณา ข้าพเจ้าเข้าใจว่า คนบางคนในโลกนี้แผ่ไปตลอดทิศที่ ๑ มีใจสหรคตด้วยกรุณาอยู่ ทิศที่ ๒ ก็อย่างนั้น ทิศที่ ๓ ก็อย่างนั้น ทิศที่ ๔ ก็อย่างนั้น แผ่ไปด้วยใจที่สหรคตด้วยกรุณา ไม่มีเวร ไม่มีความพยาบาท กว้างขวาง ถึงความเป็นใหญ่ ไม่มีจำกัด ตลอดทิศทั้งเบื้องบน เบื้องล่าง เบื้องขวาง ทุกแห่ง ตลอดโลกทั้งหมดอย่างทั่วถึงอยู่. คำของท่านที่ว่า น้อมไปในกรุณา ข้าพเจ้าเข้าใจ ดังว่ามานี้. อนึ่ง เมื่อท่านผู้เจริญกล่าวถึงกลิ่นเหม็นคาวอยู่ ข้าพเจ้าไม่รู้จัก (กลิ่นเหม็นคาวนั้น).

มหาโควินทพราหมณ์ทูลถามด้วยคาถาว่า

[๒๒๙] ข้าแต่พรหม ในหมู่มนุษย์พวกไหนมีกลิ่นเหม็นคาว ข้าพเจ้าไม่รู้จักพวกที่มีกลิ่นเหม็นคาวเหล่านั้น ขอท่านผู้เป็นปราชญ์ จงบอกในที่นี้เถิด หมู่สัตว์อันอะไรร้อยรัดจึงมีกลิ่นเหม็นคาวฟุ้งไป ต้องไปเกิดในอบาย มีพรหมโลกอันปิดแล้ว.

(สุนังคพรหมตรัสตอบด้วยคาถาว่า)

ความโกรธ ความเท็จ ความหลอกลวง ความประทุษร้ายมิตร ความตระหนี่ ความถือตัวจัด ความริษยา ความอยาก ความสงสัย ความเบียดเบียนผู้อื่น ความโลภ ความประทุษร้าย ความมัวเมา และความหลง ผู้ประกอบด้วยกิเลสเหล่านี้ เป็นผู้ไม่ปราศจาก กลิ่นเหม็นคาว ต้องไปเกิดในอบาย มีพรหมโลกอันปิดแล้ว.

[๒๓๐] มหาโควินทพรามณ์กราบทูลว่า เมื่อท่านผู้เจริญตรัสบอกสภาวะธรรมอันมีกลิ่นเหม็นคาวอยู่ ข้าพเจ้าก็เข้าใจสภาวะธรรมที่มีกลิ่นเหม็นคาวเหล่านั้น อันผู้อยู่ครองเรือนจะกำจัดไม่ได้ง่ายนัก ข้าพเจ้า

จักบวชเป็นบรรพชิต. สนังกุมารพรหมตรัสว่า บัดนี้ ท่านโควินทะผู้เจริญจงรู้กาลอันสมควรเถิด.

มหาโควินทะทูลลาบวช

ครั้งนั้น มหาโควินทพราหมณ์เข้าไปเฝ้าพระเจ้าเรณุ กราบทูลคำนี้กะพระเจ้าเรณุว่า ขอพระองค์โปรดแสวงหาที่ปรึกษาคนอื่น ผู้ที่พร่ำสอนเกี่ยวกับราชสมบัติของใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทได้ ณ บัดนี้ ขอเดชะ ข้าพระพุทธเจ้าอยากจะออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิต ตามคำของพรหมผู้กล่าวถึงสภาวะธรรมที่มีกลิ่นเหม็นคาวที่ข้าพระพุทธเจ้าได้ฟังมานั้นแล กลิ่นเหม็นคาวเหล่านั้น อันผู้อยู่ครองเรือนจะพึงกำจัดอย่างง่าย ๆ ไม่ได้ ขอเดชะ ข้าพระพุทธเจ้าจักออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิต.

(มหาโควินทพราหมณ์กราบทูลด้วยคาถาว่า)

[๒๓๑] ข้าพระพุทธเจ้าขอกราบทูลลาพระเจ้าเรณุภูมิบดี ขอพระองค์โปรดทรงทราบพระราชกิจเถิด ข้าพระพุทธเจ้าไม่ยินดีในความเป็นปุโรหิต.

(พระเจ้าเรณุตรัสถามด้วยคาถาว่า)

ถ้าท่านยังพร่องด้วยสิ่งที่ต้องการอยู่ เราจะเพิ่มให้ท่านจนเต็มที่ ใครเบียดเบียนท่าน เราผู้เป็นจอมทัพแห่งแผ่นดินจะป้องกันให้ ท่านเป็นเหมือนบิดา เราเป็นเหมือนบุตร ท่านโควินทะ ท่านอย่าทิ้งพวกเราไปเลย.

(มหาโควินทพราหมณ์กราบทูลด้วยคาถาว่า)

ข้าพระพุทธเจ้า ไม่มีความพร่องด้วยสิ่งที่ต้องการ ผู้เบียดเบียนข้าพระพุทธเจ้าก็ไม่มี แต่เพราะฟังคำของท่านผู้ไม่ใช่มนุษย์ ข้าพระพุทธเจ้าจึงไม่ยินดีในเรือน.

(พระเจ้าเรณุตรัสถามว่า)

ท่านผู้ไม่ใช่มนุษย์มีวรรณะอย่างไร ได้กล่าวข้อความอะไรกะท่าน ซึ่งท่านได้ฟังแล้วจึงทิ้งพวกเรา ทิ้งเรือนของเรา และทิ้งเราทั้งหมด ?

(มหาโควินทพราหมณ์ทูลว่า)

เมื่อก่อนข้าพระพุทธเจ้าอยู่เพียงลำพัง มีประสงค์จะบูชาไฟ ได้สุมไฟให้ลุกโพลงขึ้นด้วยใบหญ้าคา แต่นั้น พรหมองค์เก่าแก่จากพรหมโลก มาปรากฏกายต่อข้าพระพุทธเจ้า พรหมนั้นได้แก้ปัญหาของข้าพระพุทธเจ้า ข้าพระพุทธเจ้าฟังการแก้ปัญหานั้นแล้วจึงไม่ยินดีในเรือน.

(พระเจ้าเรณุตรัสถามว่า)

โควินทะ ท่านกล่าวคำใด เราเชื่อคำของท่านนั้น ท่านฟังถ้อยคำของท่านผู้ไม่ใช่มนุษย์แล้ว จะเปลี่ยนเป็นอย่างอื่นได้อย่างไร พวกเราจักคล้อยตามท่าน โควินทะ ขอท่านจงเป็นครูของพวกเรา.

มณีไพฑูรย์ ไม่ชุ่นมัว ปราศจากมลทินย่อมงดงามฉันใด พวกเราจักเชื่อฟัง ประพฤติตามคำพร่ำสอนของท่านโควินทะ ฉันนั้น.

[๒๓๒] (พระเจ้าเรณุตรัสว่า) ถ้าท่านโควินทะผู้เจริญ จักออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิต แม้พวกเราก็จักออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิต และอันใดเป็นคติของท่านอันนั้นก็จักเป็นคติของเรา. ครั้งนั้น มหาโควินทพราหมณ์เข้าเฝ้ากษัตริย์ ๖ พระองค์นั้น แล้วได้ทูลคำนี้กะกษัตริย์ ๖ พระองค์นั้นว่า ใต้ฝ่าพระบาท บัดนี้ขอพระองค์โปรดแสวงหาปุโรหิตคนอื่นผู้จะถวายคำปรึกษาราชกิจแด่พระองค์เถิด ข้าพระพุทธเจ้าอยากจะออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิต ตามคำของพรหมผู้กล่าวถึงสภาวะธรรม

ที่มีกลิ่นเหม็นคาวที่ข้าพระพุทธเจ้าได้ฟังนั่นแล สภาวะธรรมที่มีกลิ่นเหม็นคาวเหล่านั้น อันผู้อยู่ครองเรือนจะพึงกำจัดง่าย ๆ ไม่ได้ ข้าพระพุทธเจ้าจักออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิต. ครั้งนั้น กษัตริย์ทั้ง ๖ พระองค์นั้นเลี่ยงไปในที่ส่วนหนึ่งแล้วทรงดิดกันว่า ธรรมดาพราหมณ์เหล่านี้เป็นคนละโมบในทรัพย์ อย่ากระนั้นเลย พวกเราพึงเกลี้ยกล่อมโควินทพราหมณ์ด้วยทรัพย์. กษัตริย์เหล่านั้นเข้าไปหามหาโควินทพราหมณ์แล้วตรัสอย่างนี้ว่า ท่านผู้เจริญ สมบัติในราชอาณาจักรทั้ง ๗ นี้ มีอยู่เพียงพอจริง ๆ ท่านต้องการสิ่งของจำนวนเท่าไร จากราชอาณาจักรทั้ง ๗ นั้น เราจักนำมาให้จำนวนเท่านั้น.

มหาโควินทพราหมณ์กราบทูลว่า อย่าเลย ใต้ฝ่าพระบาท สมบัติแม้นี้ของข้าพระองค์ก็มีพอแล้ว สมบัติของพวกพระองค์ก็อย่างนั้นเหมือนกัน ข้าพระองค์จักสละทุกอย่างแล้วออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิต ตามคำของพรหมผู้กล่าวถึงสภาวะธรรมที่มีกลิ่นเหม็นคาวที่ข้าพระองค์ได้ฟังมานั่นแล สภาวะธรรมที่มีกลิ่นเหม็นคาวทั้งหลายเหล่านั้น อันผู้อยู่ครองเรือน จะพึงกำจัดอย่างง่าย ๆ ไม่ได้ ข้าพระพุทธเจ้าจักออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิต.

ครั้งนั้น เหล่า ๖ กษัตริย์นั้นเลี่ยงไปในที่ส่วนหนึ่ง แล้วทรงคิดกันว่า ธรรมดาพราหมณ์เหล่านี้เป็นคนละโมบในสตรี อย่ากระนั้นเลย พวกเราพึงเกลี้ยกล่อมมหาโควินทพราหมณ์ด้วยพวกสตรี กษัตริย์เหล่านั้นเข้าไปหามหาโควินทพราหมณ์แล้วตรัสอย่างนี้ว่า ท่านผู้เจริญ พวกสตรีในราชอาณาจักรทั้ง ๗ นี้มีอยู่เหลือเฟือ ท่านต้องการสตรีจำนวนเท่าไร จากราชอาณาจักรทั้ง ๗ นั้น เราจักนำมาให้จำนวนเท่านั้น.

มหาโควินทพราหมณ์กราบทูลว่า อย่าเลย ใต้ฝ่าพระบาท ข้าพระองค์มีภริยา ๔๐ คน นางมีฐานะเสมอกัน ข้าพระองค์จักสละนางเหล่านั้นทั้งหมด ออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิต ตามคำของพรหมผู้กล่าวถึงสภาวะธรรมที่มีกลิ่นเหม็นคาวที่ข้าพระองค์ได้ฟังมานั่นแล สภาวะ

ธรรมที่มีกลิ่นที่เหม็นคาวเหล่านั้น อันผู้อยู่ครองเรือนจะพึงกำจัดอย่างง่าย ๆ ไม่ได้ ข้าพระองค์จักออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิต.

กษัตริย์ทั้ง ๖ เหล่านั้นตรัสว่า ถ้าท่านโควินทะผู้เจริญจักออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิต พวกเราก็จักออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิตเหมือนกัน และอันใดเป็นคติของท่าน อันนั้นก็จักเป็นคติของพวกเรา.

[๒๓๓] มหาโควินทพราหมณ์กราบทูลว่า

ถ้าพระองค์ทั้งหลาย จะทรงละสิ่งที่น่าปรารถนา อันเป็นที่ติดข้องอยู่ของปุถุชน ก็ขอพระองค์ทั้งหลาย ทรงปรารถนาความเพียรแน่วแน่ ทรงเจริญพลังคือขันติ ให้ถึงพร้อมเถิด.

ทางนี้เป็นทางตรง ทางนี้เป็นทางยอดเยี่ยม นี้เป็นพระสัทธรรม อันพวกสัตบุรุษรักษาแล้วเพื่อไปบังเกิดในพรหมโลก.

การอำลาของมหาโควินทะ

[๒๓๔] กษัตริย์ทั้ง ๖ ตรัสว่า ถ้าอย่างนั้น ท่านโควินทะ โปรดจงรอ ๗ ปี โดยล่วงไป ๗ ปี พวกเราก็จักออกจากเรือน บวชเป็นบรรพชิตเหมือนกัน และอันใดเป็นคติของท่านอันนั้นก็จักเป็นคติของพวกเรา. มหาโควินทพราหมณ์กราบทูลว่า ใต้ฝ่าพระบาท ๗ ปีนานเกินไป ข้าพระองค์ไม่สามารถรอใต้ฝ่าพระบาทได้ตั้ง ๗ ปี ก็ใครเล่าจะรู้ชีวิตได้ บุคคลจำต้องไปปรโลก บัณฑิตควรกำหนดรู้ด้วยปัญญา ควรสร้างกุศลไว้ ควรประพฤติพรหมจรรย์ ผู้เกิดมาแล้วไม่ตายไม่มี ตามคำของพรหมกล่าวอยู่เกี่ยวกับสภาวะธรรมที่มีกลิ่นเหม็นคาวที่ข้าพระองค์ได้ฟังมาแล้วนั่นแล สภาวะธรรมที่มีกลิ่นคาวเหล่านั้นอันผู้อยู่ครองเรือนจะพึงกำจัดอย่างง่าย ๆ ไม่ได้ ข้าพระองค์จักออกจากเรือน บวชเป็นบรรพชิต.

กษัตริย์ทั้ง ๖ ตรัสว่า ถ้าอย่างนั้น ท่านโควินทะผู้เจริญ โปรดจงรอ ๖ ปี ฯลฯ โปรดจงรอ ๕ ปี โปรดจงรอ ๔ ปี โปรดจงรอ ๓ ปี โปรดจงรอ ๒ ปี โปรดจงคอย ๑ ปี โดยล่วง ๑ ปีไป พวกเราก็จักออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิตเหมือนกัน และอันใดเป็นคติของท่าน อันนั้นก็จักเป็นคติของพวกเรา.

มหาโควินทพราหมณ์กราบทูลว่า ใต้ฝ่าพระบาท ๑ ปีนานเกินไป ข้าพระองค์ไม่อาจรอใต้ฝ่าพระบาทได้ตั้ง ๑ ปี ก็ใครเล่าจะรู้ชีวิตได้ บุคคลจำต้องไปปรโลก บัณฑิตควรกำหนดรู้ด้วยปัญญา ควรสร้างกุศลไว้ ควรประพฤติพรหมจรรย์ ผู้เกิดมาแล้วไม่ตายไม่มี ดามคำของพรหมกล่าวอยู่เกี่ยวกับสภาวะธรรมที่มีกลิ่นเหม็นคาว ที่ข้าพระองค์ได้ฟังมาแล้วนั่นแล สภาวะธรรมที่มีกลิ่นเหม็นคาวเหล่านั้น อันผู้อยู่ครองเรือนจะพึงกำจัดอย่างง่าย ๆ ไม่ได้ ข้าพระองค์จักออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิต.

กษัตริย์ทั้ง ๖ ตรัสว่า ถ้าอย่างนั้น ท่านโควินทะผู้เจริญ โปรดจงรออยู่ ๗ เดือน โดยกาลล่วงไป ๗ เดือน พวกเราก็จักออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิตเหมือนกัน และอันใดเป็นคติของท่าน อันนั้นก็จักเป็นคติของพวกเรา.

มหาโควินทพราหมณ์กราบทูลว่า ใต้ฝ่าพระบาท ๗ เดือนนานเกินไป ข้าพระองค์ไม่อาจรอใต้ฝ่าพระบาทได้ตั้ง ๗ เดือน ก็ใครเล่าจะรู้ชีวิตได้ บุคคลจำต้องไปปรโลก บัณฑิตควรกำหนดรู้ด้วยปัญญา ควรสร้างกุศลไว้ ควรประพฤติพรหมจรรย์ ผู้เกิดมาแล้วไม่ตายไม่มี ตามคำของพรหมกล่าวอยู่เกี่ยวกับสภาวะธรรมที่มีกลิ่นเหม็นคาว ที่ข้าพระองค์ได้ฟังมาแล้วนั่นแล สภาวะธรรมที่มีกลิ่นเหม็นคาวเหล่านั้น อันผู้อยู่ครองเรือนจะพึงกำจัดอย่างง่าย ๆ ไม่ได้ ข้าพระองค์จักออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิต.

กษัตริย์ทั้ง ๖ ตรัสว่า ถ้าอย่างนั้น ท่านโควินทะผู้เจริญ โปรดจงรอ ๖ เดือน โปรดจงรอ ๕ เดือน โปรดจงรอ ๔ เดือน โปรดจงรอ

๓ เดือน โปรดจงรอ ๒ เดือน โปรดจงรอ ๑ เดือน โปรดจงรอครึ่งเดือน โดยครึ่งเดือนล่วงไป พวกเราก็จักออกจากเรือน บวชเป็นบรรพชิตเหมือนกัน และอันใดเป็นคติของท่าน อันนั้นก็จักเป็นคติของพวกเรา.

มหาโควินทพราหมณ์กราบทูลว่า ใต้ฝ่าพระบาท ครึ่งเดือนนานเกินไป ข้าพระองค์ไม่อาจรอใต้ฝ่าพระบาทได้ครึ่งเดือน ก็ใครเล่าจะรู้ชีวิตได้ บุคคลจำต้องไปปรโลก บัณฑิตควรกำหนดรู้ด้วยปัญญา ควรสร้างกุศลไว้ ควรประพฤติพรหมจรรย์ ผู้เกิดมาแล้วไม่ตายไม่มี ตามคำของพรหมกล่าวอยู่ เกี่ยวกับสภาวะธรรมที่มีกลิ่นเหม็นคาว ที่ข้าพระองค์ได้ฟังมาแล้วนั่นแล สภาวะธรรมที่มีกลิ่นเหม็นคาวเหล่านั้น อันผู้อยู่ครองเรือนจะพึงกำจัดเสียง่าย ๆ ไม่ได้ ข้าพระองค์จักออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิต.

กษัตริย์ทั้ง ๖ ตรัสว่า ท่านโควินทะผู้เจริญ ถ้าอย่างนั้น โปรดจงรอ ๗ วัน กว่าพวกเราจักพร่ำสอนลูกและพี่น้องของตนในเรื่องราชกิจเสร็จก่อน โดยล่วงไป ๗ วัน พวกเราก็จักออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิตเหมือนกัน และอันใดเป็นคติของท่าน อันนั้นก็จักเป็นคติของพวกเรา.

มหาโควินทพราหมณ์กราบทูลว่า ใต้ฝ่าพระบาท ๗ วัน ไม่นานนัก ข้าพระบาทจักคอยใต้ฝ่าพระบาทตลอด ๗ วันได้. ครั้งนั้น มหาโควินทพราหมณ์เข้าไปหาพราหมณ์มหาศาล ๗ คน และข้าบริวาร ๗๐๐ คน แล้วได้กล่าวคำนี้กับพราหมณ์มหาศาล ๗ คน และข้าบริวาร ๗๐๐ คน ว่า บัดนี้ขอให้ท่านจงแสวงหาอาจารย์คนอื่น ผู้ที่จักสอนมนต์แก่พวกท่านได้ ท่านผู้เจริญ ข้าพเจ้าอยากจะออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิต ตามคำของพรหมผู้กล่าวเกี่ยวกับเรื่องสภาวะธรรมที่มีกลิ่นเหม็นคาว ที่ข้าพเจ้าได้ฟังมาแล้วนั่นแล สภาวะธรรมที่มีกลิ่นเหม็นคาวเหล่านั้น อันผู้อยู่ครองเรือนจะพึงกำจัดเสียง่าย ๆ ไม่ได้ ท่านผู้เจริญ ข้าพเจ้าจักออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิต.

พวกพราหมณ์มหาศาลและข้าบริวารกล่าวว่า ท่านโควินทะผู้เจริญ อย่าออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิตเลย ท่านผู้เจริญ การบวชมีศักดิ์น้อย และมีลาภน้อย ความเป็นพราหมณ์มีศักดิ์ใหญ่ มีลาภใหญ่.

มหาโควินทพราหมณ์กล่าวว่า ท่านผู้เจริญทั้งหลาย ท่านอย่าได้กล่าวอย่างนี้ ท่านผู้เจริญทั้งหลาย พวกท่านอย่าได้กล่าวอย่างนี้ว่า การบวชมีศักดิ์น้อย และมีลาภน้อย ความเป็นพราหมณ์มีศักดิ์ใหญ่ และมีลาภใหญ่ คนอื่นใครเล่าที่มีศักดิ์มากกว่า หรือมีลาภมากกว่าข้าพเจ้าบัดนี้ข้าพเจ้าเหมือนราชาของพระราชา เหมือนพรหมของพราหมณ์ทั้งหลาย เหมือนเทวดาของพวกคฤหบดีทั้งหลาย ข้าพเจ้าจักสละทุกสิ่งทุกอย่างนั้นออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิต ตามคำของพรหมกล่าวอยู่เกี่ยวกับสภาวะธรรมที่มีกลิ่นเหม็นคาว ที่ข้าพเจ้าได้ฟังมาแล้วนั่นแล สภาวะธรรมที่มีกลิ่นเหม็นคาวเหล่านั้นอันผู้ครองเรือน จะพึงกำจัดเสียง่าย ๆ ไม่ได้ ท่านผู้เจริญทั้งหลาย ข้าพเจ้าจักออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิต.

พวกพราหมณ์มหาศาลและข้าบริวารกล่าวว่า ถ้าท่านโควินทะผู้เจริญจักออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิต พวกเราก็จักออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิตเหมือนกัน และอันใดเป็นคติของท่าน อันนั้นก็จักเป็นคติของพวกเรา.

ครั้งนั้นแล มหาโควินทพราหมณ์เข้าไปหาภรรยา ๔๐ คนผู้มีฐานะเสมอกัน ได้กล่าวคำนี้กับภรรยาผู้มีฐานะเสมอกันว่า นางผู้เจริญ ผู้ที่อยากไปสู่ตระกูลญาติของตนนั้น ก็จงไปสู่ตระกูลญาติของตนเถิด หรือจะหาสามีคนอื่นก็ได้ ฉันอยากออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิต ตามคำของพรหม กล่าวอยู่เกี่ยวกับเรื่องสภาวะธรรมที่มีกลิ่นเหม็นคาว ที่ฉันได้ฟังมาแล้วนั่นแล สภาวะธรรมที่มีกลิ่นเหม็นคาวเหล่านั้นอันผู้อยู่ครองเรือนจะพึงกำจัดเสียอย่างง่าย ๆ ไม่ได้ ฉันจักออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิต.

พวกภรรยากล่าวว่า ท่านเท่านั้นเป็นญาติของพวกดิฉันผู้ต้องการ

ญาติ และท่านเป็นสามีของพวกดิฉันผู้ต้องการสามี ถ้าท่านโควินทะผู้เจริญจักออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิต พวกดิฉันก็จักออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิตเหมือนกัน และอันใดเป็นคติของท่าน อันนั้นก็จักเป็นคติของพวกดิฉัน.

การบวชของมหาโควินทะ

ครั้งนั้น โดยล่วงไป ๗ วัน มหาโควินทพราหมณ์ ก็โกนผมและหนวด นุ่งห่มผ้าย้อมฝาด ออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิตแล้ว. ก็แล พระราชาผู้เป็นกษัตริย์ซึ่งได้รับมูรธาภิเษกแล้ว ๗ พระองค์ พราหมณ์มหาศาล ๗ คน ข้าบริวาร ๗๐๐ คน พวกภรรยาซึ่งมีวรรณะมีชาติเสมอกัน ๔๐ นาง พวกกษัตริย์หลายพัน พวกพราหมณ์หลายพัน พวกคฤหบดีหลายพันและพวกนางสนมอีกมิใช่น้อย พากันโกนผมและหนวด นุ่งห่มผ้าย้อมน้ำฝาด ออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิตตามมหาโควินทพราหมณ์. เล่ากันว่า ท่านมหาโควินทพราหมณ์ อันบริษัทนั้นแวดล้อมแล้ว เที่ยวจาริกไปในหมู่บ้าน นิคม และราชธานีทั้งหลาย. ก็โดยสมัยนั้น ท่านมหาโควินทพราหมณ์เข้าไปยังหมู่บ้านหรือนิคมใดแล ในหมู่บ้านหรือนิคมนั้นเป็นเหมือนราชาของพวกพระราชา เป็นเหมือนพรหมของพวกพราหมณ์ เป็นเหมือนเทวดาของพวกคฤหบดี. ก็โดยสมัยนั้น พวกมนุษย์เหล่าใดจามหรือลื่นล้ม มนุษย์เหล่านั้นได้กล่าวอย่างนี้ว่า ขอนอบน้อมแด่ท่านมหาโควินทพราหมณ์ ขอนอบน้อมแด่ท่านปุโรหิตของกษัตริย์ทั้ง ๗ พระองค์.

การเจริญอัปปมัญญา ๔

ท่านมหาโควินทพราหมณ์ มีใจสหรคตด้วยเมตตา ไม่มีเวร ไม่มีความพยาบาท แผ่ไปตลอดทิศที่ ๑ อยู่ ทิศที่ ๒ ก็อย่างนั้น ทิศที่ ๓ ก็อย่างนั้น ทิศที่ ๔ ก็อย่างนั้น มีใจสหรคตด้วยเมตตา ไม่มีเวร ไม่มีความพยาบาท กว้างขวาง ถึงความเป็นใหญ่ ไม่มีจำกัด แผ่ไปตลอดทิศทั้งเบื้องบน เบื้องล่าง เบื้องขวาง ทุกแห่งตลอดโลกอย่างทั่วถึงอยู่ มีใจสหรคตด้วยกรุณา ฯลฯ มีใจสหรคตด้วยมุทิตา ฯลฯ มีใจสหรคตด้วยอุเบกขา ฯลฯ และแสดงทางในการเข้าถึงพรหมโลก แก่สาวกทั้งหลาย. ก็โดยสมัยนั้น หมู่สาวกของมหาโควินทพราหมณ์เหล่าใด รู้ทั่วถึงคำสั่งสอนทั้งหมดโดยประการทั้งปวง หมู่สาวกเหล่านั้น เบื้องหน้าแต่ตายเพราะกายแตก เข้าถึงสุคติพรหมโลกแล้ว. สาวกเหล่าใด ไม่รู้ทั่วถึงคำสั่งสอนทั้งหมดครบถ้วน สาวกเหล่านั้น เบื้องหน้าแต่ตายเพราะกายแตก บางพวกก็เข้าถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกันกับหมู่เทพชั้นปรนิมมิตวสวัตดี บางพวกก็เข้าถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกันกับหมู่เทพชั้นนิมมานรดี บางพวกก็เข้าถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกันกับหมู่เทพชั้นดุสิต บางพวกก็เข้าถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกันกับหมู่เทพชั้นยามา บางพวกก็เข้าถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกันกับหมู่เทพชั้นดาวดึงส์ บางพวกก็เข้าถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกันกับหมู่เทพชั้นจาตุมมหาราชิกา. พวกที่สังกัดกลุ่มที่คุณด้อยกว่า ก็เข้าสังกัดกับกลุ่มคนธรรพ์ ด้วยประการฉะนั้นแล. การบวชของกุลบุตรเหล่านั้นทั้งหมด ไม่เป็นโมฆะ ไม่เป็นหมัน มีผล มีกำไร ดังนี้แล.

ปัญจสิขะคนธรรพบุตรกราบทูลว่า พระผู้มีพระภาคเจ้ายังทรงระลึกถึงเรื่องนั้นได้อยู่หรือ ?

อัฏฐังคิกมรรค

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสตอบว่า ยังระลึกได้อยู่ ปัญจสิขะผู้เจริญ สมัยนั้น เราได้เป็นมหาโควินทพราหมณ์ เราแสดงทางนั้นเพื่อความเป็นผู้อยู่ร่วมกับหมู่พรหมในพรหมโลกแก่เหล่าสาวก ปัญจสิขะ ก็แต่ว่าพรหมจรรย์นั้นแล เป็นไปเพื่อความเบื่อหน่ายก็หามิได้ เพื่อคลายกำหนัดก็หามิได้ เพื่อความดับก็หามิได้ เพื่อความสงบก็หามิได้ เพื่อความรู้ยิ่งก็หามิได้ เพื่อความตรัสรู้ก็หามิได้ เพื่อพระนิพพานก็หามิได้ เป็นไปเพียงเพื่อการเกิดขึ้นในพรหมโลกเท่านั้นเอง ปัญจสิขะ ก็พรหมจรรย์ของเรานี้แล ย่อมเป็นไปเพื่อความเบื่อหน่ายโดยส่วนเดียว เพื่อคลายกำหนัด เพื่อความดับ เพื่อความสงบ เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อพระนิพพาน.

ก็แล พรหมจรรย์นั้นเป็นไปเพื่อความเบื่อหน่ายโดยส่วนเดียว เพื่อคลายกำหนัด เพื่อความดับ เพื่อความสงบ เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อพระนิพพานเป็นไฉน ? ทางประกอบด้วยองค์ ๘ อันประเสริฐนี้แล คือ ความเห็นชอบ ความดำริชอบ เจรจาชอบ การงานชอบ อาชีพชอบ พยายามชอบ ระลึกชอบ ตั้งใจชอบ ปัญจสิขะ ก็พรหมจรรย์นี้แล ย่อมเป็นไปเพื่อความเบื่อหน่ายโดยส่วนเดียว เพื่อคลายกำหนัด เพื่อความดับ เพื่อความสงบ เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อพระนิพพาน.

ก็หมู่สาวกของเราเหล่าใด รู้ทั่วถึงคำสั่งสอนหมดทุกแง่ทุกมุม หมู่สาวกเหล่านั้นทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ อันหาอาสวะมิได้ เพราะอาสวะหมดสิ้นไปแล้วด้วยปัญญาอันยิ่งด้วยตนเอง เข้าถึงอยู่ในปัจจุบัน. หมู่สาวกเหล่าใดยังไม่รู้ทั่วถึงคำสั่งสอนหมดทุกแง่ทุกมุม หมู่สาวกเหล่านั้น ย่อมเป็นโอปปาติกะ เพราะสังโยชน์เบื้องต่ำ ๕ อย่างหมดสิ้นไป เป็นผู้ปรินิพพานในโลกนั้น เป็นผู้ไม่กลับจากโลกนั้นเป็นธรรมดา. สาวกเหล่า

ใดยังไม่รู้ทั่วถึงคำสั่งสอนหมดทุกแง่ทุกมุม บางพวกย่อมเป็นสกทาคามี เพราะสังโยชน์ ๓ อย่างหมดสิ้นไป เหตุราคะ โทสะ และโมหะเบาบางลง มาสู่โลกนี้ครั้งเดียวเท่านั้น จักทำที่สุดแห่งทุกข์ได้. สาวกเหล่าใด ยังไม่รู้ทั่วถึงคำสั่งสอนหมดทุกแง่ทุกมุม บางพวกย่อมเป็นโสดาบัน เพราะสังโยชน์ ๓ อย่างสิ้นไป มีความไม่ตกต่ำเป็นธรรมดา มีความแน่นอนที่จะตรัสรู้ในภายหน้า. ด้วยประการดังที่กล่าวมานี้ การบวชของกุลบุตรเหล่านี้ทั้งหมดทีเดียว จึงเป็นการบวชที่ไม่เป็นโมฆะ ไม่เป็นหมัน มีผล มีกำไร ดังนี้แล.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสพุทธพจน์นี้แล้ว ปัญจสิขะคนธรรพบุตร มีใจชื่นชม ยินดีพระภาษิตของพระผู้มีพระภาคเจ้า ถวายอภิวาท ทำประทักษิณพระผู้มีพระภาคเจ้าแล้ว ก็หายไปในที่นั้นนั่นเอง ดังนี้แล.

มหาโควินทสูตรที่ ๖ จบ

อรรถกถามหาโควินทสูตร

มหาโควินทสูตรขึ้นต้นว่า **ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้ (เอวมฺเม สุตํ)**.

ต่อไปนี้ เป็นคำพรรณนาบทที่ไม่ง่ายในมหาโควินทสูตรนั้น. คำว่า **ปัญจสิขะ** ความว่า ไว้ผม ๕ จุก คือมี ๕ แหยม. เล่ากันมาว่า ปัญจสิขะ บุตรคนธรรพ์นั้น ในเวลาทำกรรมที่เป็นบุญในถิ่นมนุษย์ ยังเป็นหนุ่ม ในเวลาเป็นเด็กไว้จุก ๕ จุก เป็นหัวหน้าเด็กเลี้ยงโค พาพวกเด็กแม้เหล่าอื่นสร้างศาลาตรงทางสี่แยก ขุดสระบัว สร้างสะพานปราบทางขรุขระให้เรียบ ขนไม้ มาทำเพลาและไม้สอดเพลาของยานทั้งหลาย เที่ยวทำบุญแบบนี้ดังที่กล่าวมาแล้ว ตายลงทั้งที่ยังเป็นหนุ่ม. ร่างของเขานั้นเป็นร่างที่น่ารัก น่าใคร่ น่าชอบใจ. ครั้นเขาตายแล้ว ก็

ไปเกิดในเทวโลกชั้นจาตุมมหาราชิกา มีอายุ ๙ ล้านปี. ร่างของเขาคล้ายกับกองทองมีขนาด ๓ คาวุต. เขาประดับเครื่องประดับประมาณ ๖๐ เล่มเกวียน พรมของหอมประมาณ ๙ หม้อ ทรงผ้าทิพย์สีแดง ประดับตุ้มหูทองแดง มีแหยม ๕ แหยมห้อยอยู่ด้านหลัง เที่ยวไปทำนองเด็กไว้ผม ๕ จุกนั่นแหละ. พวกเทพรู้กันทั่วไปว่า ปัญจสิขะ ดังนี้แล.

ข้อว่า **เมื่อราตรีล่วงไปแล้ว (อภิกนฺตาย รตฺติยา)** คือ ราตรีก้าวล่วงไปแล้ว คือ สิ้นไปแล้ว. หมายความว่าล่วงไปแล้วส่วนหนึ่ง. คำว่า **มีรัศมีงดงามยิ่ง (อภิกฺกนฺตวณฺโณ)** คือ มีรัศมีน่ารัก น่าใคร่ น่าชอบใจอย่างยิ่ง. ก็แม้โดยปกติ เทพบุตรนั้นก็มีรัศมี (ผิวพรรณ) น่ารักใคร่อยู่แล้ว แต่เพราะเป็นผู้ทรงเครื่องอลังการมาก็ยิ่งเป็นผู้มีผิวพรรณน่าใคร่ยิ่งขึ้นอีก. คำว่า **ทั่ว (เกวลกปฺปา)** คือ โดยรอบไม่ให้มีเหลือ. **เกวล** ศัพท์ในที่นี้แปลว่า เต็มเปี่ยมยิ่ง เหมือนในคำนี้ว่า บริบูรณ์อย่างสิ้นเชิง. **กปฺป** ศัพท์ แปลว่า โดยรอบ เหมือนในคำนี้ว่า ยังพระเชตวันโดยรอบ (ให้สว่าง). **คำว่า ส่องให้สว่าง (โอภาเสตฺวา)** คือ แผ่ไปด้วยแสง. หมายความว่า ทำให้เป็นแสงสำเดียว ให้เป็นประทีปดวงเดียว ดังดวงจันทร์และดวงอาทิตย์.

ว่าด้วยการประชุมของเทวดา

คำว่า **ที่สภาชื่อสุธรรมา (สุธมฺมายํ สภายํ)** คือที่สภาที่เกิดด้วยผลบุญ (ที่ปลูก) ต้นกรรณิการ์สูงประมาณ ๑ ศอก ของหญิงชื่อสุธรรมา. ดังได้ยินมาว่า พื้นของสุธรรมาสภานั้นสำเร็จด้วยแก้วผลึก ลิ่มสลักทำด้วยแก้วมณี เสาสำเร็จด้วยทองคำ เสาค้ำและหัวต่อทำด้วยเงิน รูปสัตว์ร้ายทำด้วยแก้วประพาฬ จันทัน เพดาน และขอบหน้ามุขสร้างด้วยแก้ว ๗ ชนิด หลังคาใช้ก้อนอิฐสีแก้วอินทนิล กระเบื้องทำด้วยทองคำ โดมทำด้วยเงิน วัดด้านยาวและด้านกว้างได้ข้างละ ๓๐๐ โยชน์

วัดโดยรอบได้ ๙๐๐ โยชน์ วัดส่วนสูงได้ ๕๐๐ โยชน์. สภาชื่อสุธรรมาเป็นเช่นนี้.

ในคำเป็นต้นว่า **ท้าวธตรฐ (ธตรฏฺโ)** พึงทราบว่า ท้าวธตรฐเป็นราชาแห่งคนธรรพ์ มีพวกเทวดานักฟ้อนแสนโกฏิแวดล้อม ให้ถือโลใหญ่ที่ทำด้วยทองคำแสนโกฏิ และหอกทองคำ (อารักขาตนเอง) อยู่ทางทิศตะวันออก ให้พวกเทวดาในเทวโลกทั้งสองอยู่หน้า นั่งทันหน้าไปทางทิศตะวันตก.

ท้าววิรุฬหกเป็นราชาแห่งกุมภัณฑ์ มีเหล่าเทพกุมภัณฑ์แสนโกฏิแวดล้อม ให้ถือโลใหญ่ที่ทำด้วยเงินแสนโกฏิ และหอกทองคำ อยู่ทางทิศใต้ ให้พวกเทวดาในเทวโลกทั้งสองอยู่หน้า นั่งทันหน้าไปทางทิศเหนือ.

ท้าววิรูปักษ์เป็นราชาแห่งนาค มีพวกนาคแสนโกฏิแวดล้อม ให้ถือโลใหญ่สำเร็จด้วยมณีแสนโกฏิ และหอกทองคำอยู่ทางทิศตะวันตก ให้พวกเทวดาในเทวโลกทั้งสองอยู่หน้า นั่งทันหน้าไปทางทิศตะวันออก.

ท้าวเวสวัณเป็นราชาแห่งยักษ์ มีพวกยักษ์แสนโกฏิแวดล้อม ให้ถือโลใหญ่ที่ทำด้วยแก้วประพาฬแสนโกฏิ และหอกทองคำอยู่ทางทิศเหนือ ให้พวกเทวดาในเทวโลกทั้งสองอยู่หน้า นั่งทันหน้าไปทางทิศใต้.

ข้อว่า **และข้างหลังเป็นอาสนะของพวกเรา (อถ ปจฺฉา อมฺหากํ อาสนํ โหติ)** คือ พวกเราได้ที่นั่งด้านหลังของเทพทั้ง ๔ องค์นั้น ต่อจากนั้นไป พวกเราจะเข้าไปก็ไม่ได้ หรือจะมองก็ไม่เห็น. ท่านกล่าวเหตุการประชุมกัน ในกรณีนี้ว่า เคยมี ๔ ครั้งเท่านั้น. ในเหตุทั้ง ๔ อย่างนั้น การประกอบกิจในวันเข้าพรรษาท่านได้อธิบายโดยพิสดาร. จริงอยู่ เหตุในวันเข้าพรรษาเป็นฉันใด ในวันมหาปวารณา ก็ฉันนั้น ภิกษุทั้งหลายประชุมกันในวันเพ็ญในวันมหาปวารณาปรึกษากันว่า วันนี้พวกเราจักไปไหน ปวารณาในสำนักใคร. ในที่ประชุมนั้นท้าวสักกะจอมเทพ โดยมากจะทรงปวารณาในปิยังคุทีปพระมหาวิหารนั่นเอง. พวกเทพที่เหลือก็ถือเอาดอกไม้ทิพย์เช่นดอกปาริฉัตรเป็นต้น และผงจันทน์ทิพย์แล้วไป

สู่ที่เป็นที่ชอบใจของตน ๆ แล้ว ปวารณากัน. แบบนี้ชื่อว่า ย่อมประชุมกันเพื่อประโยชน์แก่การประกอบกิจในการปวารณา.

ก็ในเทวโลกมีเถาชื่ออาสาวดี. ๑,๐๐๐ ปี พวกเทพไปเฝ้าดูทีหนึ่งว่าออกดอกหรือยัง เมื่อต้นปาริฉัตรออกดอก ปีหนึ่งพวกเทพไปดูครั้งหนึ่ง. เทพเหล่านั้นพากันดีใจตั้งแต่ต้นไม้นั้นมีใบเหลือง. เหมือนอย่างที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า "ภิกษุทั้งหลาย ในสมัยใดไม้ปาริฉัตร คือไม้ทองหลางของพวกเทพชาวดาวดึงส์ มีใบเหลือง ภิกษุทั้งหลาย ในสมัยนั้น พวกเทพชาวดาวดึงส์ ก็พากันดีใจว่า คิดว่า บัดนี้ ไม้ปาริฉัตร คือไม้ทองหลาง มีใบเหลืองแล้ว ไม่นานหรอกจักผลัดใบใหม่ ภิกษุทั้งหลาย ในสมัยใด ไม้ปาริฉัตร คือไม้ทองหลาง ของพวกเทพชาวดาวดึงส์ ผลัดใบใหม่แล้ว เริ่มผลิดอกออกใบ... เป็นดอกตูม เป็นดอกแย้ม ภิกษุทั้งหลาย ในสมัยนั้น พวกเทพชาวดาวดึงส์ ก็พากันดีใจว่า บัดนี้ ไม้ปาริฉัตร คือไม้ทองหลาง เป็นดอกแย้มแล้ว ไม่นานหรอกจักบานสะพรั่งหมด. ภิกษุทั้งหลาย ก็ต้นปาริฉัตรคือไม้ทองหลางที่บานสะพรั่ง มีรัศมีแผ่ครอบคลุมไป ๕๐ โยชน์ มีกลิ่นหอมโชยไปตามลมถึง ๑๐๐ โยชน์. นี้เป็นอานุภาพแห่งต้นปาริฉัตร คือไม้ทองหลาง"[๑]

เมื่อไม้ปาริฉัตรบานแล้ว กิจด้วยการพาดพะอง กิจด้วยการเอาขอเกี่ยวโน้มลงมา หรือกิจด้วยการเอาผอบไปรับเพื่อนำเอาดอกไปไม่มี. ลมที่ทำหน้าที่เด็ดเกิดขึ้นแล้วก็เด็ดดอกไม้จากขั้ว ลมที่ทำหน้าที่รับก็รับไว้ ลมที่ทำหน้าที่หอบส่งก็ส่งเข้าไปสู่สุธรรมาเทวสภา. ลมที่ทำหน้าที่กวาดก็กวาดเอาดอกไม้เก่าทิ้ง. ลมที่ทำหน้าที่ปูลาดก็จัดแจงปูลาดใบผักและเกสร. ที่ตรงกลางมีธรรมาสน์ มีบัลลังก์แก้วสูงประมาณโยชน์หนึ่ง โดยมีเศวตฉัตรสูง ๓ โยชน์กั้นไว้ข้างบน. ถัดจากบัลลังก์นั้น เขาปูอาสนะชั้นวสีกกเทวราชเอาไว้. ถัดนั้นมา เป็นอาสนะของเทพบุตรอีก ๓๓ องค์.

---

[๑] ขุ. สตฺตก. ๒๓/๖๖/๑๑๘.

ถัดมาเป็นอาสนะของเทพบุตรผู้มีศักดิ์ใหญ่ ๆ เหล่าอื่น. สำหรับเทพบางพวกก็ใช้ฝักดอกไม้เป็นอาสนะ. พวกเทพเข้าสู่เทวสภาแล้วนั่งอยู่. เกลียวละอองดอกไม้ฟุ้งไปจรดบนช่อฟ้าแล้วตกมาทำให้อัตภาพประมาณ ๓ คาวุตของเทพทั้งหลายเหมือนชโลมด้วยน้ำครั่ง. พวกเทพเหล่านั้นเล่นเช่นนั้น ๔ เดือนจึงสิ้นสุดลง. พวกเทพย่อมประชุมกันเพื่อเล่นรื่นเริงเมื่อดอกปาริฉัตรบาน ด้วยประการฉะนี้.

ก็แหละ ในเทวโลก พวกเทพประกาศการฟังธรรมใหญ่เดือนละ ๘ วัน. ในวันทั้ง ๘ นั้น สนังกุมารมหาพรหม ท้าวสักกะจอมทวยเทพ ภิกษุธรรมกถึก หรือไม่อย่างนั้นก็เทพบุตรธรรมกถึกองค์ใดองค์หนึ่ง กล่าวธรรมกถาในสุธรรมาเทวสภา. ในวัน ๘ ค่ำแห่งปักษ์ พวกอำมาตย์ของมหาราชทั้ง ๔ องค์ ในวัน ๑๔ ค่ำ โอรสทั้งหลาย ในวัน ๑๕ ค่ำ มหาราชทั้ง ๔ องค์ เสด็จออกไป ทรงถือแผ่นกระดาษทองและชาดสดท่องเที่ยวไปตามความนิคมและราชธานีทั้งหลาย. มหาราชทั้ง ๔ ใช้ชาดสดเขียนข้อความบนแผ่นทองว่า หญิงหรือชายชื่อโน้นนั้น ถึงพระพุทธเจ้าเป็นสรณะ ถึงธรรมเป็นสรณะ ถึงพระสงฆ์เป็นสรณะ. รักษาศีล ๕ รักษาอุโบสถศีล ๘ ทุกเดือน ทำการบำรุงมารดา ทำการบำรุงบิดา กระทำการบูชาด้วยดอกอุบล ๑๐๐ กำ ด้วยแจกันดอกไม้ในที่โน้น ตามประทีป ๑,๐๐๐ ดวง ทำการฟังธรรมไม่เลือกเวลา สร้างไพที (รั้วล้อม) ฉัตร ไพทีศาลเทพเจ้า ไพทีต้นไม้มีโพรง บัลลังก์สิงห์ บันไดสิงห์ บำเพ็ญสุจริต ๓ ประการ ประพฤติยึดมั่นในกุศลกรรมบถ ๑๐ แล้วนำมามอบให้ในมือของปัญจสิขะ. ปัญจสิขะก็ให้ที่มือของมาตลี. สารถีมาตลีก็ถวายแด่ท้าวสักกเทวราช.

เมื่อคนทำกรรมอันเป็นบุญมีไม่มาก แผ่นจารึก (บัญชี) ก็เล็กลง พอพวกเทพได้เห็นบัญชีเท่านั้นก็เสียใจว่า "เพื่อนเอ๋ย มหาชนประมาทจริงหนอ อบาย ๔ จักเต็ม เทวโลก ๖ จักว่างเปล่า." แต่ถ้าบัญชีใหญ่ขึ้น เมื่อพวกเทวดาได้เห็นบัญชีนั้นก็พากันดีใจว่า "โอ เพื่อนเอ๋ย มหาชน

มิได้ประมาท อบาย ๔ จักว่าง เทวโลก ๖ จักเต็ม พวกเราจักได้ห้อมล้อมผู้มีบุญใหม่ที่ได้ทำบุญไว้ในพระพุทธศาสนามาเล่นนักษัตรด้วยกัน." ท้าวสักกเทวราชทรงถือบัญชีนั้นบอกให้รู้. เมื่อท้าวสักกเทวราชนั้นรับสั่งตามปกติ พระสุรเสียงได้ยินไป ๑๒ โยชน์. เมื่อตรัสด้วยพระสุรเสียงอันดัง พระสุรเสียงดังกลบเทวนครหมดทั้งหมื่นโยชน์. เทวดาทั้งหลายย่อมประชุมกันเพื่อต้องการฟังธรรมตามบทที่กล่าวมานี้. ก็ในที่นี้ พึงทราบว่าพวกเทพประชุมกันเพื่อประกอบกิจในการปวารณา.

คำว่า **นมัสการพระตถาคต (ตถาคตๆ นมสฺสนฺตา)** ความว่า นมัสการพระตถาคตด้วยเหตุ ๙ อย่าง. ใจความของบทคาถาว่า **และพระธรรมอันประเสริฐ (ธมฺมสฺส จ สุธมฺมตๆ)** เป็นต้น คือความที่พระธรรมเป็นธรรมที่ดี ซึ่งต่างด้วยเป็นธรรมที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ดีแล้วเป็นต้น และการปฏิบัติดีของพระสงฆ์ที่ต่างด้วยความเป็นผู้ปฏิบัติตรงเป็นต้น.

ว่าด้วยพระพุทธคุณ

คำว่า **ตามความเป็นจริง (ยถา ภุจฺเจ)** คือตามที่เป็นจริง ตามภาวะของตน. คำว่า **พระคุณ (วณฺเณ)** หมายเอาพระคุณ. คำว่า **ได้กล่าวขึ้นแล้ว (ปยิรุทาหาสิ)** หมายความว่า พูดแล้ว. คำว่า **ปฏิบัติเพื่อเกื้อกูลแก่ชนมาก (พหุชนหิตาย ปฏิปนฺโน)** คือ ปฏิบัติอย่างไร ? ปฏิบัติอย่างนี้ คือ

พระผู้มีพระภาคเจ้า (ครั้งเป็นพระโพธิสัตว์) เมื่อคราวอ้างเอาธรรม ๘ ประการ น้อม(จิต)ไปเพื่อเป็นพระพุทธเจ้าแทบพระบาทของพระทีปังกรพุทธเจ้า ชื่อว่า ทรงปฏิบัติเพื่อเกื้อกูลแก่ชนเป็นอันมาก. แม้เมื่อทรงบำเพ็ญพระบารมี ๑๐ ทัศเหล่านี้ คือ ทานบารมี ศีลบารมี เนกขัมมบารมี ปัญญาบารมี วิริยบารมี ขันติบารมี สัจจบารมี อธิฏฐานบารมี เมตตาบารมี

อุเบกขาบารมี เป็นเวลา ๔ อสงไขยยิ่งด้วยแสนกัป ก็ชื่อว่าทรงปฏิบัติเพื่อเกื้อกูลแก่ชนเป็นอันมาก. ในคราวเป็นขันติวาทีดาบส ในคราวเป็นจูฬธัมมบาลกุมาร ในคราวเป็นพญาช้างฉัททันต์ ในคราวเป็นพญานาคภูริทัตต์จัมเปยยะและสังขบาล และในคราวเป็น (ลิง) มหากปิล แม้ทรงกระทำงานที่ทำได้ยากเช่นนั้น ก็ชื่อว่าทรงปฏิบัติเพื่อเกื้อกูลแก่ชนมาก. เมื่อทรงดำรงอัตภาพเป็นพระเวสสันดร ,ทรงให้ทานใหญ่ ๗ สิ่งสิ่งละหนึ่งร้อย ทำให้แผ่นดินไหวใน ๗ สถาน คว้าเอายอดแห่งบารมี ก็ชื่อว่าทรงปฏิบัติเพื่อเกื้อกูลแก่ชนเป็นอันมาก. แม้ในอัตภาพถัดจากอัตภาพเป็นพระเวสสันดรนั้น เสด็จดำรงอยู่ในดุสิตสวรรค์ ตลอดพระชนมายุ ก็ชื่อว่าทรงปฏิบัติเพื่อเกื้อกูลแก่ชนเป็นอันมาก. พระองค์ทรงเห็นบุรพนิมิต ๕ อย่างในดุสิตสวรรค์นั้น ผู้อันพวกเทพในหมื่นจักรวาลอ้อนวอนแล้ว ทรงตรวจดูมหาวิโลกนะ ๕ ประการ ทรงให้ปฏิญาณเพื่อประโยชน์แก่การสงเคราะห์พวกเทพ แล้วทรงจุติจากดุสิตสวรรค์ แม้ทรงถือปฏิสนธิในพระครรภ์พระมารดา ก็ชื่อว่าทรงปฏิบัติเพื่อเกื้อกูลแก่ชนเป็นอันมาก.

เมื่อคราวเสด็จอยู่ในพระครรภ์พระมารดาตลอด ๑๐ เดือน แล้วประสูติจากพระครรภ์พระมารดาที่ป่าลุมพินีก็ดี เมื่อทรงอยู่ครองเรือนตลอด ๒๙ พรรษา เสด็จออกมหาภิเนษกรมณ์ ทรงผนวช ณ ริมฝั่งแม่น้ำอโนมาก็ดี เมื่อทรงทรมานพระองค์ให้ลำบากด้วยความเพียรที่ยิ่งใหญ่ตลอดเวลา ๖ ปี เสด็จขึ้นสู่โพธิบัลลังก์แล้วทรงแทงตลอดพระสัพพัญญุตญาณก็ดี เมื่อทรงยังพระอิริยาบถให้เป็นไปที่ควงไม้โพธิ์ตลอด ๗ สัปดาห์ก็ดี เมื่อทรงอาศัยปาอิสิปตนะแล้วทรงประกาศธรรมจักรอันยอดเยี่ยมก็ดี เมื่อทรงกระทำยมกปาฏิหาริย์ก็ดี เมื่อเสด็จลงจากเทวโลกก็ดี เมื่อทรงเป็นพระพุทธเจ้าแล้วเสด็จดำรงอยู่ตลอด ๔๕ พรรษาก็ดี เมื่อทรงปลงพระชนมายุสังขารก็ดี เมื่อเสด็จปรินิพพานด้วยอนุปาทิเสสนิพพานธาตุระหว่างคู่ไม้สาละก็ดี ก็ชื่อว่าทรงปฏิบัติเพื่อเกื้อกูลแก่ชนเป็นอันมาก. พึงทราบว่า ตราบเท่าที่พระธาตุของพระองค์แม้เท่าเม็ดผักกาดยังดำรงอยู่

ก็ชื่อว่าทรงปฏิบัติเพื่อเกื้อกูลแก่ชนเป็นอันมาก. คำที่เหลือเป็นไวพจน์ของคำว่า **ทรงปฏิบัติเพื่อเกื้อกูลแก่ชนเป็นอันมาก** นี้ ทั้งนั้น. ในคำเหล่านั้น คำหลังเป็นคำไขความของคำแรก.

ในหลายบทว่า **เราไม่พิจารณาเห็น...ไม่ว่าจะเป็นส่วนอดีต และไม่ว่าในปัจจุบันนี้ (เนว อตีตํเส สมนุปสฺสาม น ปเนตรหิ)** นี้ หมายความว่า แม้ในอดีต เราก็มองไม่เห็น ในอนาคตก็มองไม่เห็นคนอื่นนอกจากพระพุทธเจ้า ถึงในบัดนี้ก็มองไม่เห็น เพราะไม่มีศาสดาอื่นเลย นอกจากพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น. ถึงแม้ในอรรถกถาท่านก็วิจารณ์ว่า พระพุทธเจ้าทั้งหลายทั้งที่ล่วงแล้วและที่ยังไม่มาถึง ต่างก็เหมือนพระศาสดาของพวกเราทั้งนั้น แล้วท้าวสักกะตรัสท่าไม แล้วกล่าวว่า ในบัดนี้ พระศาสดาทรงปฏิบัติเพื่อเกื้อกูลแก่ชนเป็นอันมาก นอกจากพระศาสดาของพวกเราแล้วก็ไม่มีใครอื่น เพราะฉะนั้น ท้าวสักกะ จึงตรัสว่า เรามองไม่เห็น. ก็ในบทนี้ฉันใด แม้ในบทเหล่าอื่นจากนี้ก็พึงทราบว่า มีใจความอย่างเดียวกันนี้ฉันนั้น.

คำทั้งหลายมีคำว่า **เป็นธรรมอันพระองค์ตรัสไว้ดีแล้วเป็นต้น** และคำทั้งหลายเป็นต้นว่า **นี้เป็นกุศล** มีใจความที่ได้กล่าวไว้แล้วทั้งนั้น.

สองบทว่า **น้ำในแม่น้ำคงคา กับในแม่น้ำยมุนา (คงฺโคทกํ ยมุโนทเกน)** ความว่า น้ำตรงที่แม่น้ำคงคาและแม่น้ำยมุนาบรรจบกัน ย่อมเข้ากัน กลมกลืนกันได้ทั้งโดยสี ทั้งโดยกลิ่น ทั้งโดยรส คือย่อมเป็นเช่นเดียวกันทีเดียว เหมือนทองที่ร้าวตรงกลาง ไม่ใช่แตกต่างกันเหมือนเวลาที่น้ำคงคาและยมุนาสมทบเข้ากับน้ำในมหาสมุทร. ปฏิปทาเพื่อนิพพานที่หมดจด ย่อมหมดจด. จริงอยู่ บุคคลทำการงานมีเวชกรรม เป็นต้น ในเวลาเป็นหนุ่ม ย่อมเที่ยวไปในอโคจร ก็ไม่อาจเห็นนิพพานในเวลาเป็นคนแก่ได้. ก็ข้อปฏิบัติที่ให้ถึงพระนิพพานควรจะเป็นข้อปฏิบัติที่หมดจดจริง ๆ เปรียบเหมือนอากาศ. จริงอย่างนั้น ข้อปฏิบัติที่ไม่ข้องไม่ติดในตระกูลหรือในหมู่คณะ เทียบได้กับอากาศ ย่อมเหมาะสม

สำหรับภิกษุผู้จะไปนิพพาน เหมือนอากาศที่บริสุทธิ์ ไม่มีที่ข้องขัด เหมาะสำหรับดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ที่โคจรไปสู่ที่ที่อยากจะไปในอากาศฉะนั้น. ก็แหละข้อปฏิบัตินี้นั้น คือ เช่นนั้นแหละ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงบัญญัติ ตรัส คือ ทรงแสดงไว้แล้ว. เพราะเหตุนั้น ท้าวสักกะจึงตรัสว่า **ทั้งพระนิพพาน ทั้งข้อปฏิบัติก็กลมกลืนกัน** ดังนี้.

คำว่า **ผู้ยังปฏิบัติอยู่ (ปฏิปทานุ)** คือ ผู้ดำรงอยู่ในข้อปฏิบัติ. คำว่า **ผู้อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว (วุสิตวตฺ)** คือ ผู้มีพรหมจรรย์อันอยู่เสร็จแล้ว. คำว่า **มีทั้งพระเสขะ...เป็นสหาย (ลทฺธสหาโย)** ความว่า ชื่อว่าสหาย เพราะไปด้วยกันกับคนเหล่านี้ในที่นั้น ๆ. ก็คำว่า **ลทฺธสหาโย**นั้น มีคำอธิบายว่า ผู้ไม่มีใครเป็นที่สอง ไม่มีสหาย ไม่มีใครเปรียบ เพราะอรรถว่าไม่มีใครเหมือนพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น. คำว่า **ไม่ทรงติดอยู่ (อปนุชฺช)** ความว่า แม้ในท่ามกลางคนเหล่านี้ ก็ทรงอยู่ด้วยผลสมาบัติ มีพระทัยไม่ทรงติดคนเหล่านั้น ทรงยึดปฏิปทาความเป็นผู้เดียวเป็นที่มายินดีอยู่.

ข้อว่า **ลาภสำเร็จอย่างดียิ่งแด่พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น (อภินิปฺผนฺโน โข ปน ตสฺส ภควโต ลาโภ)** คือ ลาภมากมายเกิดขึ้นแล้วแก่พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น. เกิดขึ้นแล้วตั้งแต่เมื่อไร ? เกิดขึ้นแล้วแก่พระองค์ตั้งแต่ทรงบรรลุอภิสัมโพธิญาณ ครั้นผ่านไป ๗ สัปดาห์ ทรงประกาศธรรมจักร ณ ป่าอิสิปตนะ ทรงทำการฝึกเทพและมนุษย์โดยลำดับ ทรงให้ ๓ ชฎิลบวช เสด็จกรุงราชคฤห์และทรงฝึกพระเจ้าพิมพิสาร อย่างที่ท่านหมายเอากล่าวไว้ว่า "ก็โดยสมัยนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงเป็นผู้อันมหาชนสักการะ เคารพ นับถือ บูชา นอบน้อมแล้ว ทรงเป็นผู้มีลาภด้วยจีวร บิณฑบาต เสนาสนะและบริขารคือยาอันเป็นปัจจัยสำหรับคนไข้."[๑] ลาภสักการะเกิดขึ้นมาเหมือนห้วงน้ำใหญ่ท่วมทันอยู่ เพราะผลบุญอันพระองค์ทรงสั่งสมไว้แล้วใน ๔ อสงไขยยิ่ง

---

๑. ส. นิทาน. ๑๖/๒๗๙/๑๔๖.

ด้วยแสนกัป.

เล่ากันมาว่า สมัยหนึ่ง ในนครราชคฤห์ นครสาวัตถี นครสาเกต นครโกสัมพี นครพาราณสี ชื่อว่าปฏิปาฏิภัต (ภัตที่ให้ตามลำดับ) เกิดขึ้นแล้วแก่พระผู้มีพระภาคเจ้า. ในนครเหล่านั้น คนหนึ่งจดบัญชีไว้ว่า "ข้าพเจ้าจักสละทรัพย์ร้อยหนึ่งถวายทาน" แล้วก็ติดไว้ที่ประตูวิหาร คนหนึ่งว่า ข้าพเจ้าสองร้อย คนหนึ่งว่า ข้าพเจ้าห้าร้อย คนหนึ่งว่า ข้าพเจ้าพันหนึ่ง คนหนึ่งว่า ข้าพเจ้าสองพัน คนหนึ่งว่า ข้าพเจ้า ห้าพัน ฯลฯ สิบพัน ยี่สิบพัน ห้าสิบพัน คนหนึ่งว่า ข้าพเจ้าแสนหนึ่ง คนหนึ่งว่า ข้าพเจ้าจักสละทรัพย์สองแสนถวายทาน เขียนดังนี้แล้ว ก็ติดไว้ที่ประตูวิหาร. มหาชนคิดว่าเมื่อได้โอกาสจักถวาย บรรทุกของเต็มเกวียน ติดตามภิกษุสงฆ์ขณะจาริกไปสู่ชนบทที่เดียว. ดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า "ก็โดยสมัยนั้นแล พวกชาวชนบท เอาเกลือบ้าง น้ำมันบ้าง ข้าวสารบ้าง ของชบเคี้ยวบ้าง เป็นอันมากใส่ในเกวียนแล้ว ก็ติดตามไปเบื้องหลังพระภิกษุสงฆ์มีพระพุทธเจ้าเป็นประมุข ด้วยคิดว่า เราจัดทำภัตในที่ที่เราจักได้โอกาส"[๑] พึงทราบเรื่องอื่น ๆ อีกเป็นอันมากทั้งในขันธกะ ทั้งในพระวินัย. ก็แหละในด้านลาภ อสทิสทานจัดว่าเป็นยอด.

เล่ากันมาว่า สมัยหนึ่ง เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จเที่ยวจาริกไปตามชนบท เสด็จถึงพระเชตวัน พระราชาทรงนิมนต์แล้ว ได้ทรงถวายทาน. ในวันที่ ๒ พวกชาวเมืองได้ถวาย. พระราชาทรงถวายยิ่งกว่าทานของพวกชาวเมืองเหล่านั้นอีก พวกชาวเมืองก็ถวายยิ่งกว่าทานของพระองค์ เป็นดังนี้ ครั้นเมื่อล่วงไปหลายวันอย่างนั้น พระราชาทรงพระดำริว่า "พวกชาวเมืองเหล่านี้พากันทำยิ่งขึ้น ๆ ทุก ๆ วัน จักมีคำครหาว่า เออ พวกชาวเมืองเอาชนะพระราชาผู้ใหญ่ในแผ่นดินได้." ทีนั้นพระนางมัลลิกาได้กราบทูลอุบายแด่พระองค์.

พระองค์ รับสั่งให้เอากระดานไม้สาละชนิดดีมาสร้างปะรำ แล้ว

---

๑. วิ. มหาวคฺค. ๕/๖๑/๗๖.

ให้เอาดอกอุบลเขียวมามุง รับสั่งให้ปูที่นั่ง ๕๐๐ ที่ ทางด้านหลังที่นั่ง รับสั่งให้จัดช้าง ๕๐๐ เชือก ให้ช้างแต่ละเชือกยืนกั้นเศวตฉัตรให้ภิกษุแต่ละรูป. ระหว่างที่นั่งแต่ละคู่ ๆ ธิดากษัตริย์แต่ละนาง ๆ ตกแต่งด้วยเครื่องอลังการพร้อมสรรพ บดเครื่องหอมที่เกิดจากไม้สี่ชนิด. ธิดากษัตริย์นางอื่นก็ใส่เครื่องหอมที่บดเสร็จแล้ว ๆ ในเรือชล่าสำหรับใส่ของหอมกลางปะรำ. ธิดากษัตริย์อีกนางหนึ่งก็เอากำอุบลเขียวโบกกระพือเครื่องหอมนั้น. ด้วยประการฉะนี้ ภิกษุแต่ละรูป ๆ ก็มีธิดากษัตริย์ ๓ นาง เป็นบริวาร. ผู้หญิงอีกคนหนึ่งที่แต่งเครื่องอลังการพร้อมสรรพ ถือใบตาลพัดวีอยู่ อีกนางเอาธรรมกรกกรองน้ำ นางหนึ่งนำเอาน้ำออกจากบาตร. สำหรับพระผู้มีพระภาคเจ้า มีของ ๔ อย่างตีราคาไม่ได้. ของ ๔ อย่างที่ตีราคาไม่ได้เหล่านี้คือ ที่เช็ดพระบาท ที่รองของ กระดานพิงเชิงฉัตรแก้วมณี. ไทยธรรมสำหรับภิกษุใหม่ในสงฆ์มีค่าแสนหนึ่ง. ก็แหละในการถวายทานนั้น พระองคุลิมาลเถระได้เป็นภิกษุใหม่ในสงฆ์. ใกล้ที่นั่งของท่าน ช้างที่นำมาแล้วนำมาเล่า ไม่อาจเข้าใกล้ท่านได้. ลำดับนั้น เจ้าพนักงานกราบทูลพระราชาให้ทรงทราบ. พระราชาตรัสสั่งว่า "จงนำเอาช้างเชือกใหม่มา." ช้างที่นำมาแล้ว ๆ ก็ไม่สามารถ (เข้าใกล้ท่านได้) เลย. พระราชาตรัสถามว่า "ไม่มีช้างเชือกอื่นอีกหรือ ?" เจ้าพนักงานกราบทูลว่า "ยังมีช้างดุอยู่ แต่นำมาไม่ได้." พระราชาทูลถามพระตถาคตเจ้าว่า "พระเจ้าข้า รูปใดเป็นภิกษุใหม่ในสงฆ์" พระตถาคตเจ้าตรัสว่า "องคุลิมาล มหาบพิตร เพราะฉะนั้น ขอให้พนักงานนำเอาช้างดุมาเทียบไว้เถิด มหาบพิตร" พวกเจ้าพนักงานแต่งช้างดุแล้วก็นำมา. ด้วยเดชของพระเถระ ช้างเชือกนั้น แม้สักว่าพ่นลมจมูกก็ทำไม่ได้. พระราชาได้ทรงถวายทานติดต่อกัน ๗ วันด้วยประการฉะนี้. ในวันที่ ๗ พระราชาทรงถวายบังคมแล้วกราบทูลพระทศพลว่า "ข้าแต่พระผู้มีพระภาคเจ้า ขอพระองค์โปรดแสดงธรรมแก่ข้าพระองค์เถิด."

ก็แหละในบริษัทนั้น มีอำมาตย์ ๒ คน คือ กาฬะ และชุณหะ.

กาฬะคิดว่า สมบัติของราชตระกูลจะฉิบหาย พวกคนมีประมาณเท่านี้จะทำอะไรได้ กินแล้วกลับไปวัดแล้วก็จักได้แต่นอนเท่านั้นเอง แต่ราชบุรุษคนเดียวได้ทานนี้แล้วจะไม่กระทำอะไรเลยหรือ สมบัติของในหลวงฉิบหายแน่. ชุณหะคิดว่า ขึ้นชื่อว่าความเป็นพระราชานี้ยิ่งใหญ่จริงหนอ คนอื่นใครเล่าจักทำสิ่งนี้ได้ ผู้ที่แม้ดำรงอยู่ในความเป็นพระราชา (หาก) ถวายทานเช่นนี้ไม่ได้ จะเป็นพระราชาได้อย่างไร เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตรวจดูอัธยาศัยของบริษัท ก็ทรงทราบอัธยาศัยของคนทั้ง ๒ นั้น จึงทรงพระดำริว่า "ถ้าเราจะแสดงธรรมตามอัธยาศัยของชุณหะในวันนี้ ศีรษะของกาฬะจักแตกเป็น ๗ เสี่ยง ก็เราแลบำเพ็ญบารมีก็ด้วยความสงสารสัตว์ เมื่อเราแสดงธรรมในวันอื่น ชุณหะก็ยังจะแทงตลอดมรรคผลได้ สำหรับคราวนี้เราจักเห็นแก่กาฬะ" แล้วได้ตรัสคาถาเพียง ๔ บาท แก่พระราชาว่า

พวกคนตระหนี่ไปเทวโลกไม่ได้ พวกคนโง่ไม่
สรรเสริญทาน แต่นักปราชญ์ย่อมอนุโมทนาทาน เพราะ
การอนุโมทนานั้นเอง เขาจึงมีความสุขในโลกหน้า.

พระราชาไม่ทรงพอพระราชหฤทัยว่า เราถวายทานเสียใหญ่โต แต่พระศาสดา ทรงแสดงธรรมแก่เรานิดเดียวแท้ ๆ เราไม่สามารถยึดพระหฤทัยของพระทศพลได้กระมัง เมื่อเสวยพระกระยาหารเช้าเสร็จแล้ว ท้าวเธอก็เสด็จไปวิหาร ถวายอภิวาทพระผู้มีพระภาคเจ้าแล้ว ก็ทูลถามว่า พระเจ้าข้า หม่อมฉันถวายทานเสียใหญ่โต แต่พระองค์ทรงทำอนุโมทนาแก่หม่อมฉันไม่ใหญ่ หม่อมฉันมีผิดอะไรหรือพระเจ้าข้า ? มหาบพิตร พระองค์ไม่ทรงผิดอะไร แต่บริษัทไม่บริสุทธิ์ เพราะฉะนั้น อาตมภาพจึงไม่แสดงธรรม. เพราะเหตุไร พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงทรงว่าบริษัทไม่บริสุทธิ์ ? พระศาสดาตรัสบอกปริวิตกของของอำมาตย์ทั้งสอง. พระราชาตรัสถามกาฬะว่า อย่างนั้นหรือพ่อกาฬะ. อย่างนั้นมหาราช. พระราชาตรัสว่า เมื่อข้าให้ทรัพย์ของข้า เจ้าเดือดร้อนอะไรเล่า ข้าไม่อาจ

ดูเจ้าได้ จงขับเขาจากแว่นแคว้นของข้า. ต่อจากนั้นตรัสสั่งเรียกชุณหะมาถามว่า นัยว่า พ่อคิดอย่างนั้นหรือ. อย่างนั้นพระพุทธเจ้าข้า. พระราชาตรัสว่า จงทำตามใจเธอเถิด เธอจงนิมนต์ภิกษุ ๕๐๐ รูปมานั่งบนที่นั่งที่ปูไว้ในปะรำนั่นแล แล้วให้ธิดากษัตริย์เหล่านั้นนั่นแหละแวดล้อมเอาทรัพย์จากพระราชวังมาถวายทาน ๗ วันอย่างที่ข้าถวายนั้นทีเดียว เขาได้ทำอย่างนั้นแล้ว. ครั้นถวายเสร็จแล้วในวันที่ ๗ ก็กราบทูลว่า ข้าแต่พระผู้มีพระภาคเจ้า ขอพระองค์โปรดแสดงธรรมแก่ข้าพระพุทธเจ้าเถิด. พระศาสดาทรงกระทำการอนุโมทนาทานทั้ง ๒ ให้เป็นอันเดียวกัน เหมือนทรงกระทำแม่น้ำใหญ่ ๒ สายให้เต็มด้วยห้วงน้ำเดียวกัน ทรงแสดงพระธรรมเทศนากัณฑ์ใหญ่. ในเวลาทรงแสดงธรรมจบลง ชุณหะได้เป็นพระโสดาบัน. พระราชาทรงเลื่อมใส ทรงถวายผ้าชื่อปาวารแด่พระทศพล. พึงทราบว่า ก็ลาภสำเร็จยิ่งแด่พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้นแล ด้วยอาการอย่างนี.

คำว่า **ชื่อเสียงสำเร็จอย่างยิ่ง (อภินิปฺผนฺโน สิโลโก)** คือ การสรรเสริญถึงพระเกียรติคุณ. แม้พระเกียรตินั้นก็สำเร็จอย่างยิ่งแด่พระผู้มีพระภาคเจ้า ตั้งแต่ทรงยังธรรมจักรให้เป็นไป. จริงอย่างนั้น ตั้งแต่นั้นมา พวกกษัตริย์ก็พูดถึงพระเกียรติของพระผู้มีพระภาคเจ้า ทั้งพวกพราหมณ์ พวกคหบดี พวกนาค พวกครุฑ พวกคนธรรพ์ พวกเทวดา พวกพรหม ต่างก็กล่าวถึงพระเกียรติแล้วสรรเสริญด้วยคำเป็นต้นว่า แม้เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ถึงพวกเดียรถีย์ ให้ทรัพย์พันหนึ่งแก่วรโรซะแล้วส่งไปด้วยสั่งว่า "จงกล่าวโทษพระสมณโคดม." เขารับทรัพย์พันหนึ่งแล้ว ก็สำรวจดูพระทศพลตั้งแต่พื้นพระบาทจรดปลายพระเกศา โทษสักลิกขา[๑] ก็ไม่เห็นมี จึงคิดว่า ผู้ที่พลิกแพลงปากพูดถึงโทษในอัตภาพที่เปี่ยมล้นด้วยมหาปุริสลักษณะ ๓๒ ประการ ประดับด้วยอนุพยัญชนะ ๘๐ อย่าง ห้อมล้อมไปด้วยรัศมีวาหนึ่ง เช่นกับดอก

---

๑. ลิกขา มาตราวัด = ๓๖ รถเรณู.

ปาริฉัตรที่บานเต็มที่ ท้องฟ้าที่โชติช่วงด้วยหมู่ดาวและนันทวันที่งดงามไปด้วยดอกไม้อันวิจิตร (และ) ที่หาโทษมิได้อย่างนี้ หัวต้องแตกเป็น ๗ เสี่ยงแน่ อุบายที่จะกล่าวติไม่มี เราจะกล่าวชมเท่านั้น ดังนี้แล้วก็กล่าวชมอย่างเดียว ตั้งแต่พื้นพระบาทจนถึงปลายพระเกศา ด้วยถ้อยคำพันกว่าบท. ก็ชื่นชื่อว่าในด้านพระเกียรตินั้น เรื่องยมกปาฏิหาริย์จัดว่าเป็นพระเกียรติสำเร็จเป็นอย่างยิ่งดังว่ามาด้วยประการฉะนี้.

คำว่า **อาจเทียบกับพวกกษัตริย์ (ยาว มญฺเญ ขตฺติยา)** ความว่า แม้คนทั้งหมด คือ พวกกษัตริย์ พวกพราหมณ์ พวกแพศย์ พวกศูทร พวกนาค พวกครุฑ พวกยักษ์ พวกอสูร พวกเทวดา พวกพรหม ล้วนแต่เป็นผู้รักใคร่ ยินดี พอใจอยู่ด้วยกันทั้งนั้น.

คำว่า **ทรงปราศจากความเมา (วิคตมโท โข ปน)** คือ ไม่ทรงเป็นผู้มัวเมาประมาทว่า พวกชนมีประมาณเท่านี้ เป็นผู้รักใคร่เราอยู่ แล้วเสวยพระกระยาหารด้วยประสงค์เพื่อเล่นเป็นต้น แต่ที่แท้ พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้นแล ทรงปราศจากความเมา เสวยพระกระยาหาร.

ข้อว่า **มีปกติตรัสอย่างไร (ยถาวาที)** ความว่า ตรัสคำใดด้วยพระวาจา พระกรณียกิจทางพระกายของพระองค์ก็เป็นไปตามพระวาจานั้นจริง ๆ และพระกรณียกิจที่ทรงกระทำทางพระกายอันใด พระกรณียกิจทางพระวาจาของพระองค์ก็คล้อยตามพระกรณียกิจทางพระกายนั้นโดยแท้ พระกายไม่ก้าวล่วงพระวาจา หรือพระวาจาก็ไม่ก้าวล่วงพระกาย พระวาจาสมกับพระกายและพระกายก็สมกับพระวาจา. เหมือนอย่างว่า

ข้างซ้ายเป็นหมู ข้างขวาเป็นแพะ เสียงเป็นแกะ
เขาเป็นวัวแก่

ยักษ์ (แปลงเป็น) หมูนี้เมื่อเห็นฝูงหมู ก็แสดงด้านซ้ายเหมือนหมู แล้วก็จับหมูเหล่านั้นกิน ครั้นเห็นฝูงแพะ ก็แสดงด้านขวาเหมือนแพะนั้น แล้วก็จับแพะเหล่านั้นกิน ครั้นเห็นฝูงลูกแกะ ก็ร้องเป็นเสียงร้องของลูกแกะ แล้วก็จับลูกแกะเหล่านั้นกิน พอเห็นฝูงวัวก็นิรมิตเขาให้เหมือนเขาของ

พวกวัวเหล่านั้น ดูแต่ไกลก็เห็นเหมือนวัวด้วยประการฉะนี้ ก็จับวัวเหล่านั้นที่เข้ามาใกล้ด้วยคิดว่าเป็นวัวเหมือนกันฉันใด และเหมือนอย่างกาในชาดกเรื่องกาทรงธรรม ที่พวกนกถามก็บอกว่า ข้าเป็นกาอ้าปากกินลม ยืนด้วยเท้าข้างเดียวเท่านั้น เพราะกลัวจะเหยียบสัตว์ตาย เพราะฉะนั้น แม้พวกท่าน

ขอจงประพฤติธรรม ขอความเจริญจงมีแก่พวกท่าน
ขอพวกท่านผู้เป็นญาติจงประพฤติธรรม ผู้ประพฤติธรรม
เป็นปกติอยู่เป็นสุขทั้งในโลกนี้และในโลกหน้า.

แล้วทำให้พวกนกตายใจ ต่อจากนั้น ก็กินหมู่นกที่ตายใจโดยคิดว่า

นกตัวนี้ช่างดีจริงหนอ นกตัวนี้ทรงธรรมอย่างยิ่ง
ยืนด้วยเท้าข้างเดียวร้องว่า ธรรม ธรรม.

วาจาของยักษ์ หมู และกาเหล่านั้นไม่สมกับกาย และกายก็ไม่สมกับวาจา ฉันใด ของพระผู้มีพระภาคเจ้าหาเป็นฉันนั้นไม่. ท่านแสดงว่าเพราะพระวาจาของพระผู้มีพระภาคเจ้าสมกับพระกาย และพระกายก็สมกับพระวาจาโดยแท้จริง ดังนี้.

ชื่อว่า **ทรงล่วงความสงสัยได้ (ติณฺณวิจิกิจฺโฉ)** เพราะพระองค์ทรงล่วงคือทรงข้ามความสงสัยได้แล้ว. ชื่อว่าทรงปราศจากการถามว่าอย่างไร ๆ เพราะพระองค์ปราศจากการถามว่าอย่างไร ๆ เห็นปานนี้ว่า นี้อย่างไร นี้อย่างไร. จริงอยู่ พระศาสดาไม่เหมือนคนจำนวนมากที่ยังมีความสงสัยว่า ต้นไม้นี้ชื่อต้นอะไร บ้านนี้ (ชื่อบ้านอะไร) ตำบลนี้ (ชื่อตำบลอะไร) แคว้นนี้ชื่อแคว้นอะไร ทำไมนะต้นไม้นี้จึงมีลำต้นตรง ต้นไม้นี้มีลำต้นคด ทำไมจึงมีหนาม บางต้นตรง บางต้นคด บางดอกกลิ่นหอม บางดอกกลิ่นเหม็น บางผลหวาน บางผลไม่หวาน. จริงอย่างนั้น พระศาสดาทรงทราบว่าเพราะธาตุเหล่านี้หนาแน่น สิ่งนี้จึงเป็นอย่างนี้ จึงทรงเป็นผู้ปราศจากการถามว่าอย่างไร ๆ โดยแท้. และสำหรับพระพุทธเจ้า ก็ไม่ทรงเหมือนผู้ที่ได้ฌานที่ ๑ เป็นต้นมีความสงสัยในฌานที่ ๒ เป็นต้น และ

ถึงแม้พระปัจเจกพุทธเจ้า ก็ยังมีความสงสัยด้วยอำนาจโวหารอยู่โดยแท้ เพราะยังไม่มีการตกลงใจตามความเป็นจริงด้วยสัพพัญญุตญาณ ท้าวสักกะจึงทรงแสดงว่า ก็แลพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ทรงปราศจากความเคลือบแคลง ในทุกสิ่งทุกอย่าง ดังนี้.

คำว่า **สิ้นสุดความดำริแล้ว (ปริโยสิตสงฺกปฺโป)** คือ พระศาสดาของเราไม่เหมือนคนบางคนที่ไปจบความคิด คือเต็มมโนรถเอาแค่ศีล บ้างก็แควิปัสสนา บ้างก็แค่ฌานที่ ๑ ฯลฯ บ้างก็แค่เนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ บ้างก็แค่ความเป็นพระโสดาบัน ฯลฯ บ้างก็แค่อรหัตมรรค บ้างก็แค่สาวกบารมีญาณ บ้างก็แค่ปัจเจกโพธิญาณ. ท้าวสักกะทรงแสดงว่า ส่วนพระศาสดาของเราทรงจบความดำริด้วยสัพพัญญุตญาณ.

คำว่า **ส่วนเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์อันเป็นที่อาศัยอย่างยิ่ง (อชฺฌาสยํ อาทิพฺรหฺมจริยํ)** เป็นปฐมาวิภัติลงในอรรถแห่งตติยาวิภัตติ. อธิบายว่า ทรงข้ามความสงสัยได้ ทรงปราศจากการถามว่าอย่างไร ๆ ทรงสิ้นสุดความดำริ ด้วยข้อปฏิบัติอันเป็นเบื้องต้นพรหมจรรย์อันเป็นที่อาศัยอย่างยิ่ง คือเป็นที่อาศัยชั้นสูงสุด และด้วยอริยมรรคอันเป็นพรหมจรรย์เก่าแก่. แม้ความที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงจบความคิดชื่อว่าสำเร็จแล้วด้วยอริยมรรคนั่นแหละ เพราะพระบาลีว่า ตรัสรู้สัจจะทั้งหลายด้วยพระองค์เองในธรรมทั้งหลายที่ไม่ทรงได้ฟังมาก่อน และทรงบรรลุความเป็นผู้รู้ทุกอย่างในธรรมเหล่านั้น และทรงบรรลุแม้ความเป็นผู้ชำนิชำนาญ ในธรรมอันเป็นกำลังทั้งหลาย.

ข้อว่า **เช่นเดียวกับพระผู้มีพระภาคเจ้า (ยถาริว ภควา)** คือ พระผู้มีพระภาคเจ้านั่นแลฉันใด คนทั้งหลายหวังอยู่พูดว่า โอ้หนอ พระชินเจ้า ๔ พระองค์พึงเที่ยวจาริกแสดงธรรมในทิศทั้ง ๔ บนพื้นชมพูทวีปเดียว. แต่คนพวกอื่น หวังการเสด็จท่องเที่ยวไปด้วยกันใน ๓ มณฑล ก็กล่าวว่า พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ๓ พระองค์. อีกพวกหนึ่งคิดอยู่ว่า การที่พระพุทธเจ้า ๔ หรือ ๓ พระองค์ บำเพ็ญพระบารมีครบทั้ง ๑๐ ประการ

แล้วเสด็จอุบัติขึ้น (ในโลก) ย่อมเป็นภาวะที่หาได้ยาก แต่ถ้าพระสัมมาสัมพุทธเจ้าองค์หนึ่ง พึงประทับประจำแสดงธรรม พระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์หนึ่งเสด็จจาริกไป แม้เมื่อเช่นนี้ชมพูทวีปก็จะพึงงดงามและพึงบรรลุทิตสุขเป็นอันมากด้วยเป็นแน่ จึงกล่าวว่า **น่าอัศจรรย์จริง ท่านผู้นิรทุกข์ทั้งหลาย** ดังนี้เป็นต้น.

พึงทราบวินิจฉัยในบทว่า **ข้อนั้นเป็นไปไม่ได้ ไม่ใช่โอกาส (อฏฺฐานเมตๆ อนวกาโส ยๆ)** ดังต่อไปนี้. คำทั้ง ๒ นี้คือ ฐานะ อวกาส เป็นชื่อของเหตุเหมือนกัน. จริงอยู่เหตุ ชื่อว่า ฐานะ เพราะผลย่อมตั้งอยู่ในที่นั้น เพราะความที่ผลเป็นไปเกี่ยวเนื่องกับเหตุนั้น และเหตุนั้นก็เป็นเหมือนโอกาส จึงชื่อว่า อวกาส เพราะความที่ผลนั้น เว้นโอกาสนั้นเสียไม่มีในที่อื่น. คำว่า **ยๆ** เป็นปฐมาวิภัตติลงในอรรถตติยาวิภัตติ. มีคำที่ท้าวสักกะทรงอธิบายไว้ดังนี้ว่า ในโลกธาตุเดียว พระพุทธเจ้าสองพระองค์พึงทรงเกิดขึ้นพร้อมกันด้วยเหตุใด เหตุนั้นไม่มี. และหนึ่งจักรวาลนั่นเอง ชื่อว่าหนึ่งโลกธาตุ ในคาถานี้ว่า

ดวงจันทร์และดวงอาทิตย์โคจร ส่องทิศให้สว่างไสว
(ไปถึงที่) เพียงเท่าใด (ที่เพียงนั้นเป็น ๑ โลกธาตุ)
อำนาจของพระองค์ย่อมเป็นไปในพันโลกธาตุนั้น.

พันจักรวาลชื่อว่าหนึ่งโลกธาตุ ในคำที่มาว่า พันโลกธาตุได้หวั่นไหวแล้ว. โลกธาตุอย่างใหญ่ แสนโกฏิจักรวาล ชื่อว่าหนึ่งโลกธาตุ ในคำที่มาว่า "อานนท์ ตถาคตมุ่งหมายจะอยู่ พึงทำโลกธาตุอย่างใหญ่ประมาณแสนโกฏิโลกธาตุให้รู้แจ้งได้ด้วยเสียง ฯลฯ พึงแผ่รัศมีไปทั่วโลกธาตุอย่างใหญ่"[๑] เป็นต้น. หมื่นจักรวาล ชื่อว่าโลกธาตุหนึ่งในอาคตสถานว่า "และหมื่นโลกธาตุนี้." ท้าวสักกะจอมเทพ ทรงหมายถึงหมื่นโลกธาตุนั้น จึงตรัสว่า **ในโลกธาตุหนึ่ง** ดังนี้. เพียงโลกธาตุหนึ่งนี้แล ชื่อว่าเขตแห่งพระชาติ. ถึงในเขตแห่งพระชาตินั้น นอกจากมัชฌิมประเทศใน

---

๑. องฺ ติก ๒๐/๔๒๐/๒๙๓.

ชมพูทวีปในจักรวาลนี้เสียแล้ว ในประเทศอื่นพระพุทธเจ้าทั้งหลายหาได้อุบัติขึ้นไม่ ก็แหละพ้นจากเขตแห่งพระชาติไป ไม่มีสถานที่อุบัติแห่งพระพุทธเจ้าทั้งหลายเลย.

คำว่า **ด้วยประโยชน์อันใด (เยนตฺเถน)** คือด้วยประโยชน์แห่งปวารณาสงเคราะห์ใด.

คำว่า **ทั้งด้วยรัศมีทีเดียวทั้งด้วยยศ (วณฺเณน เจว ยสสา จ)** ความว่า ด้วยเครื่องแต่งตัวและบริวาร และด้วยบุญสิริ. **สาธุ** ศัพท์ในคำนี้ว่า **ขอโอกาสท่านมหาพรหม** เป็นไปในความเลื่อมใส. คำว่า **ทราบแล้วย่อมเบิกบานใจ (สงฺขาย โมทาม)** คือ รู้แล้วย่อมยินดี.

ว่าด้วยประวัติของท่านโควินทพราหมณ์

ใคร ๆ ไม่สามารถกำหนดว่าเท่านี้ แล้วกล่าวได้ว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้นทรงมีพระปัญญายิ่งใหญ่มานานเพียงไรแล้วหนอ ที่แท้พระผู้มีพระภาคเจ้าของพวกเราพระองค์นั้นทรงมีพระปัญญายิ่งใหญ่มานานคือนานมาก เพราะฉะนั้นพวกท่านจะสำคัญอย่างไร ทีนั้น สนังกุมารพรหมมีความประสงค์จะแก้ปัญหานั้นด้วยพระองค์เองทีเดียว จึงตรัสว่า "ท่านผู้นิรทุกข์ทั้งหลาย ไม่น่าอัศจรรย์เลย ข้อที่พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้นทรงบำเพ็ญพระบารมี ทรงทำลายยอดมารทั้ง ๓ ที่โพธิบัลลังก์ ทรงแทงตลอดพระญาณวิเศษแล้ว ทรงมีพระปัญญายิ่งใหญ่ในบัดนี้ ข้อนี้จะอัศจรรย์อะไร. แต่เพื่อนเอ๋ย ข้าพเจ้าจักบอกพวกท่านถึงความที่พระองค์ยังดำรงอยู่ในขอบข่ายแห่งพระโพธิญาณที่ยังไม่แก่กล้าก็ทรงมีพระปัญญายิ่งใหญ่จริง ๆ แม้ในเวลาที่ยังทรงมีราคะเป็นต้น" เมื่อจะทรงนำเอาเหตุการณ์ที่ถูกภพปกปิดไว้มาแสดงจึงตรัสคำเป็นต้นว่า **ท่านผู้เจริญ เคยมี (ภูตปุพฺพํ โภ)** ดังนี้.

คำว่า **ปุโรหิต (ปุโรหิโต)** คือ ที่ปรึกษาสำหรับพร่ำสอนกิจทุก

อย่าง. คำว่า **โควินทะ (โควินฺโท)** คือได้รับอภิเษกด้วยการอภิเษกให้เป็นใหญ่ในแผ่นดิน. ก็โดยปกติเขามีชื่อจริงเป็นอย่างอื่น ตั้งแต่เวลาได้รับอภิเษกแล้ว จึงได้ชื่อว่าโควินทะ. คำว่า **โชติบาล (โชติปาโล)** คือชื่อว่าโชติบาล เพราะรุ่งเรืองและเพราะรักษา.

ได้ยินมาว่า ในวันที่โชติบาลเกิด อาวุธทุกชนิดลุกโพลงขึ้น. แม้พระราชาเมื่อทรงเห็นพระแสงมังคลาวุธของพระองค์ลุกโพลงในเวลาใกล้สว่าง ก็ทรงกลัวจึงประทับยืนอยู่. โควินทะไปเฝ้าพระราชาแต่เช้าตรู่ กราบทูลถามการบรรทมเป็นสุข. พระราชาตรัสตอบว่า ท่านอาจารย์ ฉันจะนอนเป็นสุขแต่ที่ไหน แล้วก็ทรงบอกเหตุนั้น. มหาราช อย่าทรงกลัวเลย ลูกชายข้าพระพุทธเจ้าเกิดแล้ว ด้วยอานุภาพของเขาอาวุธทั้งหลายลุกโพลงทั่วทั้งพระนคร. พระราชาทรงคิดว่า เด็กนี้จะเป็นศัตรูแก่เราหรือไม่ แล้วก็ยิ่งทรงกลัว. และเมื่อทรงถูกทูลถามว่า มหาราช พระองค์ทรงคิดอะไร ก็ตรัสบอกเนื้อความนั้น. ทีนั้นโควินทะได้กราบทูลพระองค์ว่า มหาราช อย่าทรงกลัวไปเลย เด็กนี้จักไม่ทำร้ายพระองค์ แต่ว่าในชมพูทวีปทั้งสิ้นจักไม่มีใครมีปัญญาเท่าเขา ความสงสัยของมหาชนจักหมดสิ้น เพราะคำสอนของลูกชายของข้าพระพุทธเจ้า และเขาจักพร่ำสอนกิจทุกอย่างแด่พระองค์ แล้วก็ปลอบโยนพระองค์. พระราชาทรงพอพระทัย แล้วพระราชทานทรัพย์พันหนึ่ง ด้วยรับสั่งว่า จงเป็นค่าน้ำนมของเด็ก ตรัสสั่งว่า จงแสดงเด็กแก่เราในเวลาเป็นผู้ใหญ่. เด็กถึงความเจริญเติบโตโดยลำดับ. เพราะความที่เด็กนั้นเป็นผู้รุ่งเรืองและเป็นผู้สามารถในการรักษา พ่อแม่จึงตั้งชื่อว่า โชติบาล. เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวว่า "ชื่อว่าโชติบาล เพราะรุ่งเรืองและเพราะรักษา."

คำว่า **มอบ (สมฺมโวสฺสชฺชิตฺวา)** คือ สละได้โดยชอบ. หรือบาลีเป็น **สมฺมา โวสฺสชฺชิตฺวา** ก็มี. คำว่า **เป็นผู้สามารถมองเห็นอรรถกว่า (อลมตฺถทสตโร)** คือ เพราะเป็นผู้สามารถ อาจหาญ เป็นผู้เข้าใจ ข้อความจึงชื่อว่าเป็นผู้สามารถเข้าใจข้อความ ชื่อว่าเป็นผู้สามารถเข้าใจ และ

ไตร่ตรองข้อความ เพราะย่อมไตร่ตรองข้อความนั้น. ด้วยข้อว่า **เขาก็พร่ำสอนแก่โชติบาลมาณพทั้งนั้น (โชติปาลสฺเสว มาณวสฺส อนุสฺสาเนยฺยา)** ท่านแสดงว่า แม้บิดานั้นก็ถามโชติบาลนั่นแลก่อน แล้วจึงสั่งสอน. คำว่า **ขอความเจริญจงมีกะโชติบาลผู้เจริญ (ภวมตฺถุ ภวนฺตํ โชติปาลํ)** ความว่า ความเจริญ ความรุ่งเรือง ความบรรลุคุณวิเศษ ความดีงาม และมหามงคล ทั้งหมดจงมีแก่โชติบาลผู้เจริญ.

คำว่า **ถ้อยคำชื่นชม (สมฺโมทนียํ กถํ)** คือ คำปฏิสันถารอันเป็นเครื่องบรรเทาโศก เกี่ยวกับความตายโดยนัยเป็นต้นว่า เมื่อพระองค์เสวยราชย์แล้ว อย่าทรงคิดอะไรเลย นั่นเป็นของแน่นอนสำหรับสรรพสัตว์. ข้อว่า **โชติบาลผู้เจริญ อย่าให้เราเสื่อมจากคำพร่ำสอน (มา โน ภวํ โชติปาโล อนุสาสนียา ปจฺจพฺยาหาสิ)** ความว่า อย่าให้ (พวกข้าพเจ้า) เสื่อมเสียจากคำพร่ำสอน. อธิบายว่า ท่านโชติบาลอันพวกข้าพเจ้าขอร้องว่า ขอจงพร่ำสอนเถิดดังนี้ ก็อย่าบอกเลิกพวกเราจากคำพร่ำสอนด้วยพูดว่า ข้าพเจ้าจะไม่พร่ำสอน. คำว่า **จัดแจง (อภิสมฺโภสิ)** คือ จัดแจง แต่งตั้ง.

ข้อว่า **คนทั้งหลายกล่าวอย่างนี้ (มนุสฺสา เอวมาหํสุ)** ความว่า เมื่อคนทั้งหลายเห็นโชติบาลนั้นมีปัญญามากกว่าพ่อ พร่ำสอนกิจทุกชนิด จัดการงานทุกอย่าง ก็มีจิตยินดีกล่าวอย่างนี้ว่า โอ ท่านโควินทพราหมณ์ โอ ท่านมหาโควินทพราหมณ์. มีคำที่ท่านอธิบายไว้อย่างนี้ว่า ท่านผู้เจริญโควินทพราหมณ์เป็นบิดาของท่านผู้นี้ ส่วนท่านผู้นี้ เป็นมหาโควินท-พราหมณ์

ว่าด้วยการแบ่งราชสมบัติ

ข้อว่า **กษัตริย์ ๖ องค์นั้น (เยน เต ฉ ขตฺติยา)** คือ กษัตริย์ ๖ องค์ที่ท่านกล่าวว่า สหายเหล่านั้นใด. เล่ากันมาว่า กษัตริย์เหล่านั้นทรงมีพระบิดาองค์เดียวกัน ทรงเป็นน้องของเจ้าชายเรณุ เพราะฉะนั้น

มหาโควินทะจึงคิดว่า เจ้าชายเรณุนี้ทรงได้รับอภิเษกแล้ว จะแบ่งราชสมบัติแก่กษัตริย์ทั้ง ๖ องค์นั้นหรือจะไม่แบ่งหนอ อย่ากระนั้นเลย เราต้องส่งกษัตริย์เหล่านั้นไปยังสำนักของเจ้าชายเรณุโดยทันทีแล้วควรให้เจ้าชายเรณุทรงรับคำมั่นให้ได้ จึงเข้าเฝ้ากษัตริย์ทั้ง ๖ องค์นั้นยังที่ประทับ. คำว่า **พวกข้าราชการ (ราชกตฺตาโร)** ได้แก่พวกข้าราชการ คือพวกอำมาตย์. คำว่า **กามทั้งหลายเป็นที่ตั้งแห่งความมัวเมา (มทนียา กามา)** ความว่า กามทั้งหลายทำให้เมา ทำให้ประมาท อธิบายว่า เมื่อเวลาล่วงไป ๆ เจ้าชายเรณุนี้ จะไม่พึงสามารถแม้เพื่อตามระลึกถึง เพราะฉะนั้น ท่านผู้เจริญทั้งหลายจงมา คือจงดำเนินมา. ข้อว่า **ท่านผู้เจริญทั้งหลาย หม่อมฉันยังจำได้อยู่ (สรามหํ โภ)** คือ ได้ยินว่า ครั้งนั้นเป็นเวลาที่พวกคนชอบพูดความจริงกัน เพราะฉะนั้น เจ้าชายเรณุจึงไม่ตรัสคำไม่จริงว่า ข้าพเจ้าพูดเมื่อไร ใครได้เห็น ใครได้ยิน (แต่) ตรัสว่า **ท่านผู้เจริญทั้งหลาย หม่อมฉันยังจำได้อยู่.**

คำว่า **ถ้อยคำที่พึงบันเทิง (สมฺโมทนียํ กถํ)** คือถ้อยคำต้อนรับเห็นปานนี้ว่า มหาราช เมื่อพระราชาเสด็จสวรรคตแล้ว พระองค์อย่าไปทรงคิดอะไร นี่เป็นสิ่งแน่นอนของสรรพสัตว์ สังขารทั้งหลายเป็นอย่างนี้. ข้อว่า **แบ่งปฐพีนี้..ที่เป็นเหมือนส่วนหน้าของเกวียน (สพฺพานิ สกฏมุขานิ ปฏฺเปสิ)** คือ สถาปนารัฐทั้ง ๖ ทุกรัฐ ให้มีลักษณะเหมือนส่วนหน้าของเกวียน พระราชาแต่ละองค์มีราชอาณาจักร ๓๐๐ โยชน์ ประเทศที่รวมแห่งราชอาณาจักรของพระเจ้าเรณุ มีอาณาเขต ๑๐ คาวุต. ก็ราชอาณาจักรของพระเจ้าเรณุอยู่ตรงกลางเช่นกับเพลาน. ทำไมจึงให้สถาปนาอย่างนี้ ? กษัตริย์ทั้งหลายเมื่อมาเฝ้าพระราชา เป็นบางครั้งบางคราว จักไม่ทรงเบียดเบียนราชอาณาจักรของกษัตริย์องค์อื่น ทรงมาและไปทางประเทศอันเป็นราชอาณาจักรของตน ๆ เท่านั้น เพราะเมื่อทรงผ่านเข้าราชอาณาจักรขององค์อื่นแล้วตรัสอยู่ว่า พวกท่านจงให้อาหาร จงให้โค พวกมนุษย์ก็กล่าวโทษได้ว่า พระราชาเหล่านี้ไม่เสด็จไปทาง

แว่นแคว้นของตน ๆ ย่อมทรงกระทำการเบียดเบียนพวกเรา. แต่เมื่อเสด็จไปทางแว่นแคว้นของตน พวกคนก็ย่อมไม่รู้สึกว่าถูกเบียดเบียนว่า พระราชาองค์นี้จะต้องได้สิ่งนี้และสิ่งนี้ไปจากสำนักของพวกเราทีเดียว. มหาโควินทะดำนึงถึงข้อนี้ จึงให้สถาปนา (อาณาจักร) อย่างนี้โดยมีความประสงค์ว่า ขอพระราชาทั้งหลายจงทรงเห็นพ้องกัน ครอบครองราชอาณาจักรให้ยืนนานเถิด ดังนี้

เมืองเหล่านี้คือ

ทันตปุระ (เป็นมหานคร) แห่งแคว้นกาลิงคะ ๑ โปตนะแห่งแคว้นอัสสกะ ๑ มาหิสสตีแห่งแคว้นอวันตี ๑ โรรุกะแห่งแคว้นโสจิระ ๑ มิถิลาแห่งแคว้นวิเทหะ ๑ เมืองจัมปาซึ่งสร้างไว้ในแคว้นอังคะ ๑ และพาราณสีแห่งแคว้นกาสี ๑ เหล่านี้เป็นเมืองที่โควินท-พราหมณ์ให้สร้างไว้แล้ว.

นคร ๗ แห่งเหล่านี้ อันมหาโควินทะนั่นแหละให้สร้างไว้เพื่อประโยชน์แก่พระราชาเหล่านั้น.

ในครั้งนั้น มีมหาราชผู้ทรงครองราชสมบัติอยู่ ๗ พระองค์ คือ พระเจ้าสัตตภู ๑ พระเจ้าพรหมทัต ๑ พระเจ้าเวสสภู ๑ พระเจ้าภรตะ ๑ พระเจ้าเรณุ ๑ พระเจ้าธตรฐอีก ๒ พระองค์ ดังนี้แล.

พระนามเหล่านี้เป็นพระนามแห่งพระราชาทั้ง ๗ พระองค์เหล่านั้น. ก็ในพระราชา ๗ พระองค์เหล่านั้น พระราชาเหล่านี้คือ พระราชาพระนามว่าสัตตภู ๑ พรหมทัตต์ ๑ เวสสภู ๑ พร้อมกับเวสสภูนั้นแล ภรตะ ๑ เรณุ ๑ ส่วนธตรฐมี ๒ พระองค์. ข้อว่า **ผู้ทรงครองราชสมบัติอยู่ ๗ พระองค์ (สตฺต ภารวา)** คือ ทั้ง ๗ พระองค์ทรงเป็นผู้มีพระภาระ ได้แก่ ทรงเป็นมหาราชในพื้นชมพูทวีป.

อรรถกถาภาณวารที่หนึ่ง จบ

ว่าด้วยความฟุ้งขจรไปแห่งกิตติศัพท์

คำว่า **เสด็จไปหา (อุปสงฺกมีสุ)** พระราชาทรงพระดำริว่า "สมบัติคือความเป็นใหญ่นี้สำเร็จแล้วแก่พวกเรา ไม่ใช่ด้วยอานุภาพแห่งคนอื่น แต่ด้วยอานุภาพของมหาโควินทะ มหาโควินทะได้ทำให้พวกเราเหล่า ๗ ราชาพร้อมเพรียงกัน แต่งตั้งพวกเราในพื้นชมพูทวีป ก็แล การที่พวกเราจะทำการตอบสนองแก่มหาโควินทะผู้เป็นบุรพูปการี มิใช่ง่าย ขอมหาโควินทะนี้แลจงพร่ำสอนพวกเราแม้ทั้ง ๗ คน พวกเราจะให้มหาโควินทะนี้แลเป็นแม่ทัพและเป็นที่ปรึกษา เมื่อเป็นเช่นนี้ พวกเราคงจักมีแต่ความเจริญเป็นแน่" แล้วก็เข้าไปหา. ถึงมหาโควินทะก็คิดว่า "เราได้ทำให้พระราชาเหล่านี้สมัครสมานกันแล้ว หากว่าพระราชาเหล่านี้จักมีคนอื่นเป็นแม่ทัพและเป็นที่ปรึกษาไซร้ แต่นั้นพระราชาเหล่านี้ก็จักทรงเชื่อถือถ้อยคำของ แม่ทัพและที่ปรึกษาของตน ๆ แล้วแตกกันเป็นแน่ เราจะยอมรับทั้งตำแหน่งแม่ทัพและตำแหน่งที่ปรึกษาของพระราชาเหล่านี้" แล้วรับว่า **รับด้วยเกล้า พระพุทธเจ้าข้า.**

คำว่า **สอนพราหมณ์มหาศาล ๗ คน (สตฺต จ พฺราหฺมณมหาสาเล)** คือ มหาโควินทะก็คิดว่า เราจะพึงอยู่เฉพาะพระพักตร์หรือไม่ก็ตาม ในที่ทุกแห่ง พระราชาเหล่านี้จักทรงปฏิบัติราชกิจที่ควรปฏิบัติได้โดยประการที่เราจักไม่อยู่เฉพาะพระพักตร์ก็ได้ แล้วจึงแต่งตั้งรองที่ปรึกษาไว้ ๗ คน ท่านหมายเอารองที่ปรึกษา ๗ คนนั้น จึงกล่าวคำนี้ว่า **สอนพราหมณ์มหาศาล ๗ คน** ดังนี้. ชื่อว่าผู้อาบน้ำ เพราะอาบน้ำวันละ ๓ ครั้ง หรืออาบในตอนเย็นและตอนเช้า หรืออาบในตอนท้ายการประพฤติพรต. นับตั้งแต่อาบน้ำเสร็จ พวกพราหมณ์จะไม่กิน ไม่ดื่มร่วมกับพวกพราหมณ์ด้วยกัน เพราะเหตุนั้นจึงชื่อว่า ผู้อาบน้ำแล้ว.

คำว่า **ฟุ้งไป (อพฺภุคฺคจฺฉิ)** แปลว่า พุ่งขึ้นไปสูงอย่างยิ่ง. เล่ากันมาว่า ครั้งนั้น ถ้อยคำนี้แลเป็นไปแล้วแก่คนทั้งหลายในที่ที่นั่งแล้ว ๆ

(ในที่นั่งทุกแห่ง) ว่า คนที่ได้ปรึกษากับพรหมแล้วก็จะพร่ำสอนได้หมดทั้งชมพูทวีป. คำว่า **แต่เราไม่...เลย (น โข ปนาหำ)** ความว่า ได้ยินว่า มหาบุรุษคิดว่า "คุณที่ไม่เป็นจริงนี้เกิดแก่เราแล้ว ก็แลการเกิดคุณขึ้นไม่ใช่เรื่องหนักหนาอะไร แต่การรักษาคุณที่เกิดขึ้นแล้วนั่นแล เป็นภาระหนัก. อนึ่ง ทั้ง ๆ ที่เราไม่ได้คิดไม่ได้ปรึกษากระทำอยู่ คุณนี้ก็เกิดขึ้นแล้วเทียว ก็เมื่อเราคิดแล้วปรึกษาแล้วจึงทำ คุณก็จักยิ่งกว้างใหญ่เป็นแน่" จึงแสวงหาอุบายในการที่จะพบเห็นพรหม ครั้นได้พบพรหมนั้นแล้วก็ปริวิตกถึงข้อนี้เป็นต้นว่า **แต่เราก็ได้ฟังคำนี้ของพราหมณ์... (สุตำ โข ปน เมตำ)** ดังนี้.

ข้อว่า **จึงเข้าเฝ้าพระเจ้าเรณุ (เยน เรณุ ราชา เตนุปสงฺกมิ)** ความว่า ไม่มีความต้องการที่จะเฝ้าหรือความต้องการที่จะสนทนากันตามระยะเวลามหาโควินทะเข้าเฝ้าเพื่อตัดความกังวลโดยคิดว่า เราตัดความกังวลได้แล้วจักอยู่สบาย ดังนี้ ทุกแห่งก็มีนัยนี้. คำว่า **ผู้มีฐานะเสมอกัน (สาทิสิโย)** คือ หญิงมีวรรณะเสมอกัน มีชาติเสมอกัน.

ข้อว่า **ให้สร้างสัณฐาคารหลังใหม่ (นวำ สณฺฐาคารำ การาเปตฺวา)** คือให้สร้างที่อยู่อย่างวิจิตร เอาต้นอ้อมาล้อมข้างนอก มีที่พักกลางคืน ที่พักกลางวัน และที่จงกรมพร้อมบริบูรณ์ เหมาะสำหรับอยู่ในฤดูฝน ๔ เดือน. ข้อว่า **เพ่งกรุณาฌาน (กรุณำ ฌานำ ฌายิ)** คือ เพ่งฌานหมวด ๓ และฌานหมวด ๔ แห่งกรุณา. ก็ในคำว่า **เพ่งกรุณาฌานนี้** พรหมวิหาร ๓ ที่เหลือ ท่านถือเอาแล้วด้วยหัวข้อคือกรุณานั่นเอง. ข้อว่า **ความกระสัน ความสะดุ้งได้มีแล้ว (อุทฺทณฺฑนา อหุ ปวิตฺถสฺสนา)** ความว่า เมื่ออยู่ในภูมิฌาน ไม่ว่าความกระสันเพราะความไม่ยินดีหรือความสะดุ้งเพราะความกลัวย่อมไม่มี แต่ได้มีความต้องการให้พรหมเสด็จมา มีความอยากให้พรหมเสด็จมา.

ว่าด้วยพรหมุนาสากัจฉา

ความกลัวเพราะจิตสะดุ้งนั่นแหละ เรียกว่า **ความกลัว (ภยํ)**. คำว่า **ไม่รู้อยู่ (อชานนฺตา)** คือ ไม่ทราบอยู่. ข้อว่า **ทำอย่างไรพวกเราจึงจะรู้จักท่าน (กถํ ชาเนมุ ตํ มยํ)** ความว่า พวกเราจะรู้จักท่านว่าอย่างไร. อธิบายว่าพวกเราจะจำท่านด้วยอาการอะไรในอาการเป็นต้นว่าคนนี้อยู่ที่ไหน ชื่ออะไร โคตรอะไร. ข้อว่า **ย่อมรู้จักเราว่าเป็นกุมาร (มํ เว กุมารํ ชานนฺติ)** ความว่า คนทั้งหลายรู้จักข้าพเจ้านั่นแล ว่าเป็นกุมาร ว่าเป็นชายหนุ่ม. คำว่า **ในพรหมโลก (พฺรหฺมโลเก)** คือในโลกที่ประเสริฐสุด. คำว่า **นมนาน (สนนฺตน)** คือ เป็นของนมนาน เป็นของเก่าแก่. พรหมย่อมแสดงว่า ข้าพเจ้านั้นเป็นกุมารมาก่อน ชื่อสนังกุมารพรหม. ข้อว่า **โควินทะท่านจงรู้อย่างนี้ (เอวํ โควินฺท ชานาหิ)** ความว่า โควินทะผู้เป็นบัณฑิต ท่านจงรู้ข้าพเจ้าอย่างนี้ คือจงจำข้าพเจ้าไว้อย่างนี้.

ของที่พึงน้อมไปเพื่อแขก เรียกว่าของมีค่า ในคาถานี้ว่า

ข้าพเจ้าถวายของมีค่าเหล่านี้คือ อาสนะ น้ำดื่ม น้ำมันทาเท้า และผักนึ่ง แด่พระพรหม ขอท่านผู้เจริญจงรับของมีค่าของข้าพเจ้าเถิด.

ด้วยคำว่า "ของรับแขก" นั้น พระโพธิสัตว์พูดว่า นี้ที่นั่งที่ปูไว้แล้ว เชิญนั่งบนที่นั่งนี้ นี้น้ำบริสุทธิ์ เชิญดื่มน้ำ เชิญล้างเท้าจากน้ำนี้ นี้น้ำมันทาเท้าที่เอาน้ำมันมาปรุงเพื่อประโยชน์เกื้อกูลแก่เท้า เชิญทาเท้าด้วยน้ำมันนี้. คำนี้ว่า **ผักนึ่งอย่างดี (มธุปากํ)** คือ พรหมจรรย์ ของพระโพธิสัตว์ทาเหมือนกับพรหมจรรย์ของคนเหล่าอื่นไม่ พระโพธิสัตว์นั้นไม่ทำการสะสมด้วยคิดว่า นี้สำหรับพรุ่งนี้ นี้สำหรับวันที่ ๓ ก็ผักที่นึ่งด้วยน้ำ มีรสหวาน ไม่เค็ม ไม่ได้อบ ไม่เปรี้ยว (มีอยู่) พระโพธิสัตว์นั้นทรงหมายถึงผักนึ่งนั้น เมื่อจะกล่าวว่า เชิญเอาผักนึ่งนี้ไปบริโภค จึง

กล่าวคำเป็นต้นว่า ข้าพเจ้าถวายของมีค่าเหล่านี้แด่พระพรหม. อธิบายว่า ของรับแขกทั้งหมดนี้ มีไว้สำหรับพรหม ข้าพเจ้าขอถวายของรับแขกเหล่านั้นให้ท่านผู้เจริญ **ขอท่านผู้เจริญจงรับของมีค่าของข้าพเจ้าเถิด** คือ ขอท่านผู้เจริญจงรับของรับแขกนี้ของข้าพเจ้าผู้เชื้อเชิญอยู่อย่างนี้.

ก็ท่านมหาโควินทะนี้ไม่ทราบเหตุนี้หรือว่า พรหมไม่บริโภคแต่สิ่งเดียวจากสิ่งนี้ ? ตอบว่า ท่านมหาโควินทะจะไม่ทราบก็หาไม่ แม้ทราบอยู่แต่ก็ถามด้วยมุ่งวัตรเป็นสำคัญว่า ชื่อว่าแขกที่มาสู่สำนักของตนควร ได้รับการเชื้อเชิญ. ทีนั้นแล พรหมก็พิจารณาดูว่า บัณฑิตรู้ว่าเรายังไม่บริโภคแล้วจึงเชื้อเชิญหรือหนอ หรือว่าตั้งอยู่ในความหลอกลวง จึงเชื้อเชิญ ทราบว่า ตั้งอยู่ในวัตรเป็นสำคัญจึงเชื้อเชิญ จึงคิดว่า "บัดนี้ เราควรรับ" จึงกล่าวว่า **โควินทะ เรายอมรับของควรค่าของท่าน.** (มีคำที่มหาพรหมอธิบายว่า) โควินทะ คำที่ท่านกล่าวเป็นต้นว่า **นี้ที่นั่งที่ปูไว้แล้ว เชิญนั่งบนที่นั่งนี้** ในสิ่งเหล่านั้น เรานั้นชื่อว่าเป็นผู้นั่งแล้วบนที่นั่ง ชื่อว่าเป็นผู้ดื่มน้ำแล้ว แม้เท้าของเราก็ชื่อว่าล้างแล้ว ชื่อว่าทาน้ำมันแล้ว ชื่อว่าบริโภคผักนึ่งน้ำแล้ว ตั้งแต่เวลาที่เรารับของที่ท่านให้ ท่านพูดถึงสิ่งใด สิ่งนั้นเป็นอันว่าเราได้รับเสร็จเรียบร้อยแล้ว เพราะเหตุนั้น ท่านจึงว่า **โควินทะ ท่านพูดถึงของควรค่าใด เรายอมรับเอาของควรค่านั้นของท่าน** ก็แล ครั้นรับของรับแขกอย่างนั้นแล้ว เมื่อจะยอมรับปัญหา มหาพรหมจึงกล่าวคำเป็นต้นว่า **เราเปิดโอกาสให้แล้ว** ดังนี้.

ข้อว่า (ข้าพเจ้า) **ผู้มีความสงสัย** (ขอถามท่าน) **ผู้ไม่สงสัย** (ในปัญหา) **ที่พึงทำให้คนอื่นเข้าใจ (กงฺขี อกงฺขึ ปรเวทิเยสฺ)** ความว่า ข้าพเจ้ายังมีความสงสัย (ขอถาม) ท่านผู้เจริญ ที่ไม่มีความสงสัยในปัญหาที่พึงทำให้คนอื่นเข้าใจ ซึ่งปรากฏแก่คนอื่น เพราะความที่ถูกคนอื่นสร้างขึ้นมาเอง. คำว่า **ละยึดถืออัตตาว่าเป็นของเรา (หิตฺวา มมตฺตํ)** คือละตัณหาที่เป็นเครื่องมือให้ถือว่า นี้ของเรา นี้ของเรา. คำว่า **ที่เกิดเป็นมนุษย์ (มนุเชสุ)** คือในหมู่สัตว์. อธิบายว่า มนุษย์คนใดคนหนึ่งในหมู่

มนุษย์ทั้งหลายละความเป็นของเราแล้ว. คำว่า **เป็นผู้โดดเดี่ยว (เอโก-ทิฺโต)** คือ เป็นผู้เดียว คือ ยืนอยู่คนเดียว นั่งอยู่คนเดียว. ก็ในข้อนี้มีใจความของคำว่า ที่ชื่อว่า โดดเดี่ยว เพราะเด่นขึ้น คือเป็นไปคนเดียว. ที่ชื่อว่า เป็นผู้โดดเดี่ยวเพราะเป็นผู้เช่นนั้น. คำว่า **น้อมไปในกรุณา (กรุณาธิมุตฺโต)** คือน้อมไปในฌานที่ประกอบด้วยความสงสาร หมายความว่า ทำให้ฌานนั้นเกิดขึ้น. คำว่า **ปราศจากกลิ่นเหม็น (นิรามคนฺโธ)** คือ ไม่มีกลิ่นเหม็น. คำว่า **ตั้งอยู่ในธรรมนี้ (เอตฺถฏฺฐิโต)** คือตั้งอยู่ในธรรมเหล่านี้. ข้อว่า **และศึกษาอยู่ในธรรมนี้ (เอตฺถ จ สิกฺขมาโน)** คือกำลังศึกษาในธรรมเหล่านี้. นี้เป็นความย่อในเรื่องนี้. ส่วนความพิสดาร มหาโควินทะและพรหม ได้กล่าวไว้ข้างต้นแล้วแล.

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **ไม่รู้จักพวกที่มีกลิ่นเหม็นคาวเหล่านั้น (เอเต อวิทฺธา)** มีความว่า ข้าพเจ้าไม่รู้ ไม่เข้าใจกลิ่นสกปรกเหล่านี้. ข้อว่า **ขอท่านผู้เป็นปราชญ์จงบอกในที่นี้เถิด (อิธ พฺรูหิ ธีรา)** ความว่า ธีระ คือนักปราชญ์ เพราะเหตุนั้น ท่านจงกล่าว คือจงบอกข้าพเจ้าในที่นี้. ข้อว่า **หมู่สัตว์อันอะไรร้อยรัดจึงมีกลิ่นเหม็นคาวฟุ้งไป (เกนาวุฏา วาติ ปชา กุรุรู)** ความว่า สัตว์ถูกเครื่องกางกั้น คือกิเลสชนิดไหนห่อหุ้มไว้จึงเน่าเหม็นฟุ้งไป. คำว่า **ต้องไปเกิดในอบาย (อปายิกา)** ได้แก่สัตว์ที่เข้าถึงอบาย. คำว่า **มีพรหมโลกอันปิดแล้ว (นิวุตพฺรหฺมโลกา)** คือ ชื่อว่าปิดพรหมโลกแล้ว เพราะพรหมโลกของเขาถูกหุ้มไว้ คือถูกปิดแล้ว. มหาโควินทะถามว่า หมู่สัตว์ถูกกิเลสชนิดไหนห่อหุ้ม คือปิดได้แก่ปกปิดทางพรหมโลกไว้เล่า ? มหาพรหมตอบว่า ความโกรธ การกล่าวเท็จ ความหลอกลวง และความประทุษร้าย เป็นต้น. ความโกรธมีความฉุนเฉียวเป็นลักษณะ การกล่าวเท็จมีการกล่าวให้คลาดเคลื่อนกับคนอื่นเป็นลักษณะ ความหลอกลวงมีการแสดงว่าเป็นสิ่งที่เหมือนกันแล้วหลอกลวงเอาเป็นลักษณะ และความประทุษร้ายมีการทำลายมิตรเป็นลักษณะ. ข้อว่า **ความตระหนี่ ความถือตัวจัด ความริษยา (กทริยตา**

อติมาโน อุสฺสุยา) ความว่า ความตระหนี่มีความกระด้างและความเหนียวแน่นเป็นลักษณะ ความถือตัวจัดมีการเหยียบย่ำแล้วดูถูกเป็นลักษณะ และความริษยามีความสิ้นไปแห่งสมบัติคนอื่นเป็นลักษณะ. ข้อว่า **ความอยาก ความสงสัย ความเบียดเบียนผู้อื่น (อิจฺฉา วิจิกิจฺฉา* ปรเหฐนา จ)** ความว่า ความอยากมีความทยานอยากเป็นลักษณะ ความหวงแหนมีความตระหนี่เป็นลักษณะ ความเบียดเบียนผู้อื่นมีการทำให้ลำบากเป็นลักษณะ. ข้อว่า **ความโลภ ความประทุษร้าย ความมัวเมา และความหลง (โลโภ จ โทโส จ มโท จ โมโห)** คือ ความอยากได้มีความโลภในสิ่งใดสิ่งหนึ่งเป็นลักษณะ ความประทุษร้ายมีความร้ายกาจเป็นลักษณะ ความเมามีความมัวเมาเป็นลักษณะ และความหลงมีความลุ่มหลงเป็นลักษณะ. ข้อว่า **ผู้ประกอบด้วยกิเลสเหล่านี้ เป็นผู้ไม่ปราศจากกลิ่นเหม็นคาว (เอเตสุ ยุตฺตา อนิรามคนฺธา)** ความว่า หมู่สัตว์ที่ประกอบในกิเลสทั้ง ๑๔ ข้อเหล่านี้ ไม่ใช่เป็นผู้ไม่มีกลิ่นสกปรก. มหาพรหมกล่าวว่า เป็นผู้มีกลิ่นสกปรก มีกลิ่นดุจกลิ่นศพ มีกลิ่นเน่าเหม็นแท้ ๆ. ข้อว่า **ต้องไปเกิดในอบายมีพรหมโลกอันปิดแล้ว (อาปายิกา นิวุตพฺรหฺมโลกา)** มหาพรหมย่อมแสดงว่า ก็แหละ หมู่สัตว์นี้เป็นผู้ไปอบายและเป็นผู้ปิดทางพรหมโลก. ก็แล เมื่อพูดถึงสูตรนี้พึงพูดถึงอามคันธสูตร เมื่ออามคันธสูตร ก็พึงพูดถึงสูตรนี้ด้วย.

ข้อว่า **สภาวธรรมที่มีกลิ่นเหม็นคาวทั้งหลายเหล่านั้นอันผู้ครองเรือนจะกำจัดอย่างง่าย ๆ ไม่ได้ (เต น สุนิมฺมทยา)** ความว่า กลิ่นเหม็น ๆ เหล่านั้น ไม่ใช่เป็นสิ่งที่จะพึงกำจัดเสียได้โดยง่าย คือ ไม่ใช่เป็นสิ่งที่จะพึงกำจัดเสียได้อย่างสะดวก คือไม่ใช่เป็นสิ่งที่จะพึงละได้อย่างง่าย ๆ หมายความว่า ละยาก คือลำบากที่จะละ. ข้อว่า **บัดนี้ ท่านโควินทะผู้เจริญจงรู้กาลอันสมควรเถิด (ยสฺสทานิ ภวํ โควินฺโท กาลมญฺญติ)** ความว่า โควินทะผู้เจริญย่อมสำคัญเวลาเพื่อการบวชใด การ

---

*. สยา. วิจิกิจฺฉา ม. วิกิจฺฉา

บวชนี้แหละจงมี เมื่อเป็นอย่างนั้น การที่เรามาในสำนักของท่านก็จักเป็นการมาดี ถ้อยคำในทางธรรมที่กล่าวแล้ว ก็จักเป็นอันกล่าวดีแล้ว พ่อท่านเป็นคนชั้นเลิศในชมพูทวีปทั้งสิ้น เป็นคนหนุ่มยังอยู่ในวัยต้น ชื่อว่าการที่ท่านละสมบัติและความโอ่อ่าสวยสะอาดงามอย่างนี้แล้วบวชย่อมชื่อว่าเป็นคุณอันยิ่งใหญ่ การบวชนี้เป็นแบบแผนของพระพุทธเจ้า เหมือนช้างตระกูลคันธะทำลายโซ่เหล็กหนีไปฉะนั้น. ครั้นกระทำมหาบุรุษให้หนักแน่นในการบวชดังนี้แล้ว พรหมสนังกุมารก็ไปสู่พรหมโลกทันที.

ว่าด้วยเรื่องเรณุราชบุตร

แม้มหาบุรุษก็มาคิดว่า "การที่เราออกจากที่นี้แลบวชไม่สมควร เราพร่ำสอนอรรถแก่ราชตระกูลอยู่ เพราะฉะนั้น เราจักกราบทูลแด่พระราชาถ้าพระองค์จักทรงผนวชด้วยก็เป็นการดีแท้ ถ้าจักไม่ทรงผนวชเราจักเวนคืนตำแหน่งที่ปรึกษาเสร็จแล้วจึงจักบวช" แล้วจึงเข้าไปเฝ้าพระราชา. เพราะเหตุนั้นท่านจึงกล่าวว่า **ครั้งนั้น มหาโควินทะเข้าเฝ้าพระเจ้าเรณุ ฯลฯ ข้าพระพุทธเจ้าไม่ยินดีในความเป็นปุโรหิต (อถโข โภ มหาโควินฺโท ฯปฯ นาหํ โปโรหจฺเจ รเมติ)** ดังนี้.

บรรดาคำเหล่านั้น ข้อว่า **ขอพระองค์โปรดทรงทราบพระราชกิจเถิด (ตวํ ปชานสฺสุ รชฺเชน)** ความว่า พระองค์นั่นแล จงทรงทราบเฉพาะ (รับผิดชอบ) ด้วยราชสมบัติของพระองค์. ข้อว่า **ข้าพระพุทธเจ้าไม่ยินดีในความเป็นปุโรหิต (นาหํ โปโรหจฺเจ รเม)** ความว่า ข้าพระพุทธเจ้าหายินดีในความเป็นที่ปรึกษาไม่ ข้าพระพุทธเจ้าเบื่อหน่ายแล้ว ขอพระองค์จงทรงหาคนอื่นมาเป็นผู้พร่ำสอนเถิด ข้าพระพุทธเจ้าไม่ยินดีในความเป็นที่ปรึกษา. ลำดับนั้น พระราชาทรงพระดำริว่า "โภคะในเรือนของพราหมณ์ผู้หลีกเร้นตั้ง ๔ เดือนคงน้อยละเป็นแน่" เมื่อจะทรงเชื้อเชิญด้วยทรัพย์จึงตรัสว่า "ถ้าท่านยังพร่องด้วยกามทั้งหลาย ข้าพเจ้า

จะเดิมให้ท่านจนเต็ม" แล้วทรงพระดำริอีกว่า เมื่อพราหมณ์นี้อยู่คนเดียว คงถูกใคร ๆ เบียดเบียนเป็นแน่ จึงตรัสถามว่า

ใครเบียดเบียนท่าน เราผู้เป็นจอมทัพแห่งแผ่นดิน
จะป้องกันให้ ท่านเป็นเหมือนบิดา เราเป็นเหมือนบุตร
ท่านโควินทะ ท่านอย่าทิ้งพวกเราไปเลย.

คาถานั้นมีความว่า ข้าพเจ้าจะขัดขวางผู้ที่จะเบียดเบียนท่าน ขออย่างเดียวเพียงให้ท่านบอกว่าคนโน้น ข้าพเจ้าจักทราบสิ่งที่พึงกระทำในกรณีนั้น ข้อว่า **เราผู้เป็นจอมทัพแห่งแผ่นดิน (ภูมิเสนาปตี อหำ)** ความว่า อีกอย่างหนึ่ง ข้าพเจ้าเป็นเจ้าแผ่นดิน ข้าพเจ้านั้นจักให้ท่านเท่านั้นครอบครองราชสมบัตินี้. ข้อว่า **ท่านเป็นเหมือนบิดา เราเป็นเหมือนบุตร (ตฺวำ ปิตา อหำ ปุตฺโต)** ความว่า ท่านดำรงอยู่ในตำแหน่งพ่อ ข้าพเจ้าอยู่ในตำแหน่งลูก ท่านนั้นได้นำเอาใจของเราไปเป็นของตนแล้ว โควินทะ ขอท่านอย่าทอดทิ้งข้าพเจ้า. ท่านจงให้ประพฤติตามที่ท่านต้องการเถิด ส่วนข้าพเจ้ายอมคล้อยตามใจของท่านอย่างเดียว จะกินอาหารที่ท่านให้ มีมือถือดาบและโล่รับใช้ท่าน หรือขับรถให้ท่าน โควินทะ ท่านอย่าทอดทิ้งข้าพเจ้าไปเลย. บาลีว่า **มา โน โควินฺท ปชหิ** ก็มี. บาลีนั้นมีความหมายว่า ท่านจงดำรงในตำแหน่งพ่อ ข้าพเจ้าจักดำรงในตำแหน่งลูก โควินทะ ท่านอย่าทอดทิ้ง คือสละข้าพเจ้าไปเลย.

ครั้งนั้น เมื่อมหาบุรุษจะแสดงสิ่งที่พระราชาทรงคิดว่าไม่มีอยู่ในตนจึงกล่าวว่า

ข้าพระพุทธเจ้าไม่มีความพร่องด้วยด้วยสิ่งความ
ต้องการ ผู้เบียดเบียนข้าพระพุทธเจ้าก็ไม่มี แต่
เพราะฟังคำของผู้ไม่ใช่มนุษย์ ข้าพระพุทธเจ้าจึงไม่
ยินดีในเรือน

ในคำเหล่านั้น คำว่า **น มตฺถิ** คือ **น เม อตฺถิ** (ข้าพระพุทธเจ้าไม่มี). คำว่า **คเห** คือ **เคเห** (ในเรือน).

ลำดับนั้น พระราชาตรัสถามมหาโควินทะนั้นว่า

ท่านผู้ไม่ใช่มนุษย์มีวรรณะอย่างไร ได้กล่าวข้อความอะไรแก่ท่าน ซึ่งท่านได้ฟังแล้วจึงทิ้งพวกเรา ทิ้งเรือนของเรา และทิ้งเราทั้งหมด.

บรรดาคำเหล่านั้น ข้อว่า **ทิ้งเรือนของพวกเราและทิ้งพวกเราทั้งหมดไป (ชหาสิ โน เคเห อมฺเห จ เกวเล)** ความว่า พระราชาเมื่อจะทรงกระทำพระราชวังของพระองค์โดยรวมเอาบ้านพราหมณ์ที่เพียบพร้อมด้วยทรัพย์สมบัติเข้าไว้ด้วย จึงตรัสว่า ท่านได้ฟังเรื่องใดแล้ว ทิ้งเรือนของพวกเรา ทิ้งพวกเรา และทิ้งชาวชมพูทวีปทั้งหมดทั้งสิ้น คือไม่มีเหลือไป.

ลำดับนั้นเมื่อมหาบุรุษจะกราบทูลแด่พระราชาพระองค์นั้น จึงกล่าวคำเป็นต้นว่า **เมื่อก่อนข้าพระพุทธเจ้าอยู่ตามลำพัง (อุปวุฏฺ ฐสฺส เม ปุพฺเพ)** ดังนี.

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **อยู่ (อุปวุฏฺ ฐสฺส)** ความว่า เข้าไปถึงความเป็นผู้เดียวแล้วอยู่ตลอด ๔ เดือน. คำว่า **ข้าพระพุทธเจ้ามีความประสงค์จะบูชาไฟ (ยิฏฺ ฐกามสฺส เม สโต)** ความว่า ข้าพระพุทธเจ้าเป็นผู้ใคร่เพื่อเซ่นสรวง. ข้อว่า **ได้สุมไฟให้โพลงขึ้นด้วยใบหญ้า (อคฺคิ ปชฺชลิโต อาสิ กุสปตฺตปริตฺถโฏ)** คือ ความในข้อนี้ว่า ข้าพระพุทธเจ้ายืนคิดอย่างนี้ว่า ไฟที่เอาใบหญ้าคามาเติมแล้วใส่เนยใสนมส้มและน้ำผึ้งเป็นต้นเข้าไป ได้เริ่มลุกโชติช่วงแล้ว ครั้นก่อไฟให้ลุกโชติช่วงอย่างนั้นเสร็จแล้ว ข้าพระพุทธเจ้าจักให้ทานแก่มหาชน.

คำว่า **พรหมองค์เก่าแก่ (สนนฺตโน)** ได้แก่ สนังกุมารพรหม. แต่นั้นแม้องค์พระราชาเอง ก็มีพระประสงค์จะทรงผนวช จึงตรัสคำเป็นต้นว่า **โควินทะ ท่านกล่าวคำใด.** บรรดาคำเหล่านั้น ข้อว่า **จะเปลี่ยนเป็นอย่างอื่นได้อย่างไร (กถํ วตฺเตถ อญฺญถา)** ความว่า ท่านจักประพฤติโดยประการอื่นได้อย่างไร. ข้อว่า **พวกเราจักคล้อยตามท่าน**

(เต ตำ อนุวตฺติสฺสาม) ความว่า พวกเราเหล่านั้นจักประพฤติตาม คือ จักบวชตามท่านนั่นแล. บาลีว่า **อนุวชิสฺสาม** ดังนี้ก็มี ใจความของบาลีนั้นว่า จักดำเนินไปตาม. คำว่า **ไม่ปุนมัว (อกาโส)** คือ ไม่มีการบกพร่อง ไม่หยาบ. คำว่า **ตามคำพร่ำสอนของท่านโควินทะ (โควินฺทสฺสานุสาสเน)** คือในคำสอนของท่านผู้ชื่อโควินทะ พระราชาตรัสว่า พวกเราจักประพฤติโดยถือท่านโควินทะผู้เจริญนั่นเองเป็นครู.

ว่าด้วยเรื่องมหาโควินทะเข้าเฝ้ากษัตริย์

ข้อว่า **เข้าเฝ้ากษัตริย์ ๖ พระองค์นั้น (เยน เต ฉ ขตฺติยา เตนุปสงฺกมิ)** ความว่า โควินทะสนับสนุนพระเจ้าเรณุว่า ดีแล้วมหาราช ในเมื่อสัตว์ทั้งหลายม่ามารดาบ้าง บิดาบ้าง พี่น้องชายบ้าง พี่น้องหญิงเป็นต้นบ้าง แล้วยึดราชสมบัติ (แด่)มหาราชซึ่งมีพระประสงค์ จะละราชสมบัติและความโอ่อ่าอันยิ่งใหญ่ แล้วออกบวชเช่นนี้ (นับได้ว่า) ได้ทรงกระทำการอันสำคัญยิ่ง จึงเข้าเฝ้าเพื่อทำอุตสาหะของพระองค์ให้มั่นคง. ข้อว่า **ทรงคิดกันว่า (เอวำ สมจินฺเตสุ)** ความว่า กษัตริย์ ๖ พระองค์ทรงสำคัญอยู่ว่า บางทีโภคะทั้งหลายของพราหมณ์จะสูญสิ้นไปหมดก็เป็นได้ จึงทรงคิดพร้อมกันโดยนัยที่พระราชาทรงคิดนั่นแล. ข้อว่า **พวกเราพึงเกลี้ยกล่อมด้วยทรัพย์ (ธเนน สิกฺเขยฺยาม)** ความว่า พวกเราพึงช่วยเหลือ คือ พึงสงเคราะห์. ข้อว่า **เราจักนำมาให้จำนวนเท่านั้น (ตาวตกำ อาหริยตำ)** ความว่า พึงให้นำมา คือพึงให้ถือเอาเท่านั้น. มีคำที่ท่านกล่าวไว้ว่า ท่านพึงถือเอาเท่าจำนวนที่ท่านต้องการ. คำว่า **สมบัติของพวกพระองค์ก็อย่างนั้นเหมือนกัน (ภวนฺตานำ เยว ตถา สาปเตยฺยำ)** ความว่า สมบัติมีเพียงพอแล้ว เพราะท่านทั้งหลายเป็นเหตุ คือ เพราะท่านทั้งหลายให้แล้วนั่นเทียว.

ข้อว่า **ถ้าพระองค์ทั้งหลายจะทรงละสิ่งที่น่าปรารถนา (สเจ ปชหถ**

กามานิ) ความว่า ถ้าพวกท่านละวัตถุกามและกิเลสกามได้. ข้อว่า **อันเป็นที่ติดข้องอยู่ของปุถุชน (ยตฺถ สตฺโต ปุถุชฺชโน)** ความว่า ปุถุชนข้องติด ได้แก่ ติดขัดในกามเหล่าใด. ข้อว่า **ขอพระองค์ทั้งหลายทรงปรารถนาความเพียรแน่วแน่ (อารมฺภโวฺห ทฬฺหา โหถ)** คือ เมื่อเป็นเช่นนั้นขอให้พวกท่านจงปรารภความเพียร จงตั้งความบากบั่นที่หย่อนให้แน่แน่ว เป็นผู้มั่นคงอยู่เถิด. ด้วยข้อว่า **ทรงเจริญพลังคือขันติให้ถึงพร้อมเถิด (ขนฺติพลสมาหิตา)** โควินทะปลูกความอุตสาหะให้เกิดแก่พระราชาทั้งหลายว่า ขอให้พวกพระองค์จงเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยกำลังคือความอดทนเถิด.

ข้อว่า **ทางนี้เป็นทางตรง (เอส มคฺโค อุชุมคฺโค)** ความว่า ทางแห่งฌานที่ประกอบด้วยความสงสารนี้ ชื่อว่าเป็นทางตรง. ข้อว่า **ทางนี้เป็นทางยอดเยี่ยม (เอส มคฺโค อนุตฺตโร)** ความว่า ทางนี้แหละชื่อว่าเป็นทางสูงสุดที่ไม่มีทางอื่นเหมือน เพื่อความเข้าถึงพรหมโลก. ข้อว่า **พระสัทธรรมอันเหล่าสัตบุรุษรักษาแล้ว (สทฺธมฺโม สพฺภิ รกฺขิโต)** ความว่า พระธรรมนั่นแลชื่อว่าเป็นธรรมอันพระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้าและพระสาวกทั้งหลาย ผู้ชื่อว่าเป็นสัตบุรุษรักษาแล้ว. โควินทะย่อมกระทำ คำพูดให้เป็นการกระทำที่มั่นคง เพื่อประสงค์มิให้พระราชาเหล่านั้นกลับใจ แม้ด้วยการพรรณนาฌานที่ประกอบด้วยกรุณา ด้วยประการฉะนี้.

ข้อว่า **ท่านผู้เจริญทั้งหลาย ก็ใครเล่าจะรู้ชีวิตได้ (โก นุ โข ปน โภ ชานาติ ชีวิตานิ)** ความว่า ท่าน ขึ้นชื่อว่าชีวิต มันก็เหมือนกับฟองน้ำ เหมือนหยาดน้ำค้างบนยอดหญ้า มีการแตกกระจายได้ทุกขณะเป็นธรรมดา ใครจะรู้คติของชีวิตนั้นได้ ชีวิตจักแตกสลายในทุกขณะ. ข้อว่า **บุคคลจำต้องไปปรโลก (คมนีโย สมฺปราโย)** ความว่า ก็บุคคลจำต้องไปสู่ปรโลกแน่นอนโดยแท้ เพราะฉะนั้น กุลบุตรผู้เป็นบัณฑิต พึงรู้ด้วยปัญญาในเรื่องนั้น อธิบายว่า ปัญญาท่านเรียกว่า

ความรู้ กุลบุตรผู้เป็นบัณฑิตพึงปรึกษา พึงเข้าใจ พึงไตร่ตรอง พึงรู้ด้วยปัญญานั้น. หรือคำว่า **มนฺตาย** นั้น เป็นสัตตมีวิภัตติลงในอรรถตติยาวิภัตติ. ข้อว่า **บัณฑิตควรกำหนดรู้ด้วยปัญญา (มนฺตาย โวฏฺฐเปฺย)** ความว่า พึงเข้าใจด้วยความรู้. อธิบายว่า พึงรู้ด้วยญาณ. ถามว่า พึงเข้าใจอะไร ? ตอบว่า พึงเข้าใจความที่ชีวิตรู้ได้ยาก และบุคคลจำต้องไปสู่ปรโลกแน่นอน. ก็แลครั้นเข้าใจแล้ว ก็ต้องตัดอุปสรรคทุกอย่างแล้วทำกุศล ต้องประพฤติพรหมจรรย์. เพราะอะไร ? เพราะผู้เกิดแล้วไม่ตายย่อมไม่มี.

ว่าด้วยการปรึกษาพราหมณ์มหาศาลเป็นต้น

ข้อว่า **มีศักดิ์น้อย และมีลาภน้อย (อปฺเปสกฺขา จ อปฺปลาภา จ)** คือว่า (พวกพราหมณ์มหาศาลและข้าราชบริพารกล่าวว่า) ท่านผู้เจริญทั้งหลาย อันธรรมดาว่าการบวช ชื่อว่ามียศน้อยทีเดียว เพราะว่า คนทั้งหลายกล่าวกระทบเสียดสีผู้ที่สละราชสมบัติแล้วออกไปบวชว่าเป็นคนเลวทราม หาที่พึ่งมิได้อยู่ร่ำไป ตั้งแต่เวลาที่บวชแล้ว และชื่อว่ามีลาภน้อย เพราะแม้เดินไปจนทั่วหมู่บ้านก็หาอาหารพอจะรับประทานได้ยากทีเดียว ส่วนความเป็นพราหมณ์นี้ชื่อว่ามีศักดิ์ใหญ่ เพราะความเป็นผู้มียศใหญ่ และชื่อว่ามีลาภมากเพราะความเป็นผู้สมบูรณ์ด้วยลาภและสักการะเป็นอันมาก. ในบัดนี้ ท่านผู้เจริญเป็นที่ปรึกษาชั้นยอดทั่วทั้งชมพูทวีป ย่อมได้แต่ที่นั่งประเสริฐ น้ำที่เลิศ อาหารที่ยอด กลิ่นที่เยี่ยม ระเบียบดอกไม้ที่เลิศ ในทุกหนทุกแห่ง.

ข้อว่า **เหมือนราชาของพระราชา (ราชาว รญฺโ)** ความว่า ท่านผู้เจริญทั้งหลาย ข้าพระพุทธเจ้าแล บัดนี้ เหมือนพระเจ้าจักรพรรดิในท่ามกลางหมู่พระราชาปกติทั้งหลาย. ข้อว่า **เหมือนพรหมของพราหมณ์ทั้งหลาย (พฺรหฺมา ว พฺราหฺมณานำ)** ความว่า เป็นเช่นกับมหาพรหม

ในท่ามกลางแห่งพราหมณ์ปกติทั้งหลาย. ข้อว่า **เหมือนเทวดาของพวกคฤหบดีทั้งหลาย (เทวตาว คหปติกานํ)** ความว่า ก็แล ข้าพระพุทธเจ้าเป็นเช่นกับสักกเทวราชแห่งพวกคฤหบดีที่เหลือ.

ว่าด้วยการปรึกษาภรรยา

ข้อว่า **ภรรยา ๔๐ คน ผู้มีฐานะเสมอกัน (จตฺตาลีสา จ ภริยา สาทิสิโย)** ความว่า พวกภรรยาที่มีชาติและวรรณะเหมือนกัน ๔๐ นางเท่านั้น แต่พวกทญิงระบำใน ๓ วัยเหล่าอื่นของโควินทะ มีมากทีเดียว.

ว่าด้วยการออกบวชของมหาโควินท์

คำว่า **เที่ยวจาริก (จาริกํ จรติ)** ความว่า โควินทะท่องเที่ยวไปโดยลำดับหมู่บ้านและตำบล ทุก ๆ สถานที่ที่เขาไป ย่อมมีความโกลาหลดุจการโกลาหลในสมัยของพระพุทธเจ้า. พวกคนได้ฟังว่า นัยว่ามหาโควินทบัณฑิตกำลังมา ก็ให้สร้างปะรำคอยไว้ก่อน ให้ประดับประดาถนนหนทาง แล้วลุกขึ้นต้อนรับนำมา. ลาภและสักการะเป็นอันมากเกิดขึ้นท่วมทันเหมือนห้วงน้ำใหญ่. คำว่า **แด่ท่านปุโรหิตของกษัตริย์ทั้ง ๗ (สตฺตปุโรหิตสฺส)** คือ แด่ที่ปรึกษาของเหล่าพระราชา ๗ พระองค์. ในครั้งนั้น พวกคนทั้งหลายกล่าวว่า ขอความนอบน้อมจงมีแก่มหาโควินทพราหมณ์ ขอความนอบน้อมจงมีแก่ที่ปรึกษาของพระราชาทั้ง ๗ เหมือนในบัดนี้ เมื่อทุกข์ไร ๆ เกิดในฐานะเห็นปานนี้ คนกล่าวว่าขอนอบน้อมแด่พระพุทธเจ้า ด้วยประการฉะนี้.

พรหมวิหารมาแล้วในบาลีโดยนัยเป็นต้นว่า มีใจสหรคตด้วยเมตตา. ก็มหาบุรุษเจริญสมาบัติ ๘ และอภิญญา ๕ ให้เกิดจนครบ. ข้อว่า **และแสดงทางในการเข้าถึงพรหมโลกแก่สาวกทั้งหลาย (สาวกานญฺจ**

พฺรหฺมโลกสหพฺยตาย มคฺคํ เทเสสิ) ความว่า บอกทางแห่งความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันกับพรหมในพรหมโลก. คำว่า **ทั้งหมดครบถ้วน (สพฺเพน สพฺพํ)** ความว่า สาวกเหล่าใดบำเพ็ญสมาบัติ ๘ และอภิญญา ๕ ให้เกิดขึ้นแล้ว. ข้อว่า **สาวกเหล่าใดไม่รู้ทั่วถึงคำสั่งสอน (เย น สพฺเพน สพฺพํ สาสนํ อาชานึสุ)** ความว่า สาวกเหล่าใดไม่รู้ ไม่อาจเพื่อบำเพ็ญสมาบัติหนึ่งในสมาบัติ ๘ ให้เกิดขึ้น. คำว่า **ไม่เป็นโมฆะ (อโมฆา)** คือ มีผล. คำว่า **ไม่เป็นหมัน (อวญฺฌา)** คือ ไม่ใช่เป็นหมัน. บาลีว่า **สพฺพนิหีนํ ปสวุ** ก็มี หมายความว่า เข้าถึงหมู่คนธรรพ์. คำว่า **มีผล (สผลา)** ได้แก่ เป็นไปกับด้วยผล คือ เป็นไปกับด้วยประโยชน์เกื้อกูลเพื่อเข้าถึงเทวโลกที่เหลือ. คำว่า **มีกำไร (สอุทฺรยา)** ได้แก่ เป็นไปกับด้วยความเจริญเพื่อเข้าถึงพรหมโลก.

คำว่า **เรายังระลึกได้ (สรามหํ)** ความว่า ปัญจสิขะ เรายังจำได้. เล่ากันว่า เพราะบทนี้ พระสูตรนี้จึงกลายเป็นพุทธภาษิตไป. คำว่า **ไม่ใช่เพื่อความเบื่อหน่าย (น นิพฺพิทาย)** คือไม่ใช่เพื่อประโยชน์แก่ความเบื่อหน่ายในวัฏฏะ. คำว่า **ไม่ใช่เพื่อคลายกำหนัด (น วิราคาย)** คือไม่ใช่เพื่อคลายกำหนัดในวัฏฏะ. คำว่า **ไม่ใช่เพื่อความดับ (น นิโรธาย)** คือไม่ใช่เพื่อประโยชน์แก่ความดับวัฏฏะโดยไม่เหลือ. คำว่า **ไม่ใช่เพื่อความสงบ (น อุปสมาย)** คือ ไม่ใช่เพื่อเข้าไปสงบระงับซึ่งวัฏฏะ. คำว่า **ไม่ใช่เพื่อความรู้ยิ่ง (น อภิญฺญาย)** คือ ไม่ใช่เพื่อความรู้ยิ่งซึ่งวัฏฏะ. คำว่า **ไม่ใช่เพื่อความตรัสรู้ (น สมฺโพธาย)** คือ ไม่ใช่เพื่อประโยชน์แก่ความตื่นจากวัฏฏะ เพราะปราศจากความหลับคือกิเลส. คำว่า **ไม่ใช่เพื่อพระนิพพาน (น นิพฺพานาย)** คือไม่ใช่เพื่อประโยชน์แก่อมตมหานิพพาน.

คำว่า **เพื่อความเบื่อหน่ายโดยส่วนเดียว (เอกนฺตนิพฺพิทาย)** คือ เพื่อประโยชน์แก่ความเบื่อหน่ายในวัฏฏะโดยส่วนเดียวเท่านั้น. สำหรับในที่นี้คำว่า **เพื่อความเบื่อหน่าย (นิพฺพิทาย)** ได้แก่ วิปัสสนา. คำว่า

เพื่อคลายกำหนัด (วิราคาย) ได้แก่ มรรค. คำว่า **เพื่อความดับ เพื่อความสงบ (นิโรธาย อุปสมาย)** ได้แก่ นิพพาน. คำว่า **เพื่อรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ (อภิญฺญาย สมฺโพธาย)** ได้แก่ มรรค. คำว่า **เพื่อพระนิพพาน (นิพฺพานาย)** ก็คือนิพพานนั่นเอง. พึงทราบกถาว่าด้วยวิวัฏฏะอย่างนี้ว่า ท่านกล่าววิปัสสนา ไว้ ๑ แห่ง กล่าวมรรคไว้ ๓ แห่ง กล่าวนิพพานไว้ ๓ แห่ง โดยทางอ้อม คำทั้งหมดนี้เป็นคำใช้แทนมรรคบ้าง เป็นคำใช้แทนนิพพานบ้าง. คำที่จะพึงกล่าวในคำเป็นต้นว่า **ความเห็นชอบ (สมฺมาทิฏฺฐิ)** ได้กล่าวแล้วในสัจจวรรณนา ในวิสุทธิมรรค.

ข้อว่า **สาวกเหล่าใดยังไม่รู้ทั่วถึงคำสั่งสอนหมดทุกแง่ทุกมุม (เยน สพฺเพน สพฺพํ)** ความว่า กุลบุตรเหล่าใดไม่ทราบ เพื่อจะบำเพ็ญอริยมรรคทั้ง ๔ หรือทำให้อริยมรรค ๓, ๒ หรือ ๑ ให้เกิดขึ้น. ข้อว่า **ของพวกกุลบุตรทั้งหมดนี้ทีเดียว (สพฺเพสญฺเญว อิเมสํ กุลปุตฺตานํ)** ความว่า ของกุลบุตรผู้ประพฤติพรหมจรรย์. ข้อว่า **ไม่เป็นโมฆะ ฯลฯ มีกำไร (อโมฆา ฯเปฯ สอุทฺรยา)** ความว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงยังธรรมเทศนาให้จบลงด้วยยอดคือพระอรหันต์. ข้อว่า **อภิวาท กระทำประทักษิณพระผู้มีพระภาคเจ้า (ภควนฺตํ อภิวาเทตฺวา ปทกฺขิณํ กตฺวา)** ความว่า ปัญจสิขเทพบุตร น้อมจิตรับพระธรรมเทศนาของพระผู้มีพระภาคเจ้า ชื่นชม ยินดี อนุโมทนา สรรเสริญอยู่ด้วยวาจา ยกกระพุ่มมือใหญ่วางเหนือเศียร เข้าไปในระหว่างข่ายแห่งฉัพพัณณรังสีของพระทศพลเจ้า เหมือนดำลงในน้ำครั่งที่ใส ไหว้ในที่ ๔ แห่ง ทำประทักษิณ ๓ รอบ พร่ำสรรเสริญพระผู้มีพระภาคเจ้า แล้วหายวับไปเฉพาะพระพักตร์พระศาสดา ได้มาสู่เทวโลกของตนแล้ว ด้วยประการฉะนี้แล.

อรรถกถามหาโควินทสูตรที่ ๖ จบ

๗. มหาสมัยสูตร
ว่าด้วยการประชุมใหญ่

เรื่องเทวสันนิบาต

[๒๓๕] ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้

สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับอยู่ที่ป่าใหญ่ใกล้กรุงกบิลพัสดุ์ ในแคว้นสักกะ พร้อมกับภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่ประมาณ ๕๐๐ รูป ซึ่งล้วนแต่เป็นพระอรหันต์. อนึ่ง พวกเทวดาโดยมากจากโลกธาตุทั้ง ๑๐ ก็มาประชุมกัน เพื่อเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้าและภิกษุสงฆ์. ครั้งนั้น พวกเทพชั้นสุทธาวาส ๔ องค์มีความคิดว่า พระผู้มีพระภาคเจ้านี้ กำลังประทับอยู่ที่ป่าใหญ่ใกล้กรุงกบิลพัสดุ์ ในแคว้นสักกะ พร้อมกับภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่ ประมาณ ๕๐๐ รูป ซึ่งล้วนแต่เป็นพระอรหันต์ทั้งนั้น อนึ่ง พวกเทวดาโดยมากจากโลกธาตุทั้ง ๑๐ ก็มาประชุมกันเพื่อเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้าและภิกษุสงฆ์ อย่ากระนั้นเลย แม้พวกเราก็พึงเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้าให้ถึงที่ประทับ ครั้นเข้าไปเฝ้าแล้วพึงกล่าวคาถาองค์ละหนึ่งคาถา ในสำนักของพระผู้มีพระภาคเจ้า. ครั้งนั้น พวกเทวดาเหล่านั้นก็หายตัวจากเทวโลกชั้นสุทธาวาส แล้วไปปรากฏเบื้องพระพักตร์ของพระผู้มีพระภาคเจ้า เหมือนบุรุษที่มีกำลังเหยียดแขนที่คู้ออก หรือคู้แขนที่เหยียดออกเข้าฉะนั้น. ครั้งนั้น พวกเทวดาเหล่านั้นถวายอภิวาทพระผู้มีพระภาคเจ้าแล้ว ได้ยืนอยู่ ณ ส่วนข้างหนึ่ง. เทวดาองค์หนึ่งซึ่งยืนอยู่แล้ว ณ ส่วนข้างหนึ่ง ได้กล่าวคาถานี้ในสำนักของพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า

[๒๓๖] การประชุมใหญ่มีในป่าใหญ่ หมู่เทพมาประชุมกันแล้ว เราทั้งหลายก็มาแล้วสู่ที่ประชุมธรรมนี้ เพื่อได้เห็นหมู่ท่านซึ่งไม่มีใครเอาชนะได้.

[๒๓๗] ลำดับนั้น เทวดาอีกองค์หนึ่ง ได้กล่าวคาถานี้ ในสำนักของพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า

เหล่าพระภิกษุในที่ประชุมนั้น มีจิตมั่นคง ได้ทำจิตของตนให้ตรงแล้ว เป็นบัณฑิต รักษาอินทรีย์ทั้งหลาย เหมือนสารถีจับเชือกทั้งหลายอยู่ ฉะนั้น

[๒๓๘] ลำดับนั้น เทวดาอีกองค์หนึ่ง ได้กล่าวคาถานี้ในสำนักของพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า

พวกภิกษุเหล่านั้น ตัดกิเลสดุจตะปู ตัดกิเลสดุจลิ่มสลักได้แล้ว ถอนกิเลสดุจเสาเขื่อนได้แล้ว เป็นผู้ไร้ตัณหา หมดจด ไม่มีมลทินเที่ยวไป ท่านเป็นนาคหนุ่มอันพระผู้มีพระภาคเจ้าผู้มีพระจักษุทรงฝึกฝนดีแล้ว.

[๒๓๙] ลำดับนั้น เทวดาอีกองค์หนึ่ง ได้กล่าวคาถานี้ในสำนักของพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า

ชนทั้งหลายเหล่าใดเหล่าหนึ่ง ได้ถึงพระพุทธเจ้าว่าเป็นสรณะแล้ว ชนเหล่านั้นจักไม่ไปสู่อบายภูมิ ละร่างของมนุษย์แล้ว จักทำหมู่เทพให้เต็ม.

[๒๔๐] ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสสั่งภิกษุทั้งหลายว่า ภิกษุทั้งหลาย หมู่เทวดาโดยมากใน ๑๐ โลกธาตุ มาประชุมกันแล้วเพื่อเฝ้าตถาคตและภิกษุสงฆ์ พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหลายนั้นแม้เหล่าใดได้มีแล้วในอดีตกาล หมู่เทวดามาประชุมเพื่อเห็นพระผู้มีพระภาคเจ้าแม้เหล่านั้น ก็มากเท่ากับของเราเดี๋ยวนี้ ภิกษุทั้งหลาย พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหลายนั้น จักมีในอนาคตกาล หมู่เทวดาที่จักเป็นผู้เข้าประชุมกันของพระผู้มีพระภาคเจ้าแม้เหล่านั้น ก็จะมากเท่ากับของเราเดี๋ยวนี้ ภิกษุทั้งหลาย เราจักบอกชื่อของหมู่เทพทั้งหลาย เราจักระบุชื่อของหมู่เทพทั้งหลาย เราจักแสดงชื่อของหมู่เทพทั้งหลาย ท่าน

ทั้งหลายจงฟัง จงเอาใจใส่ให้ดี เราจักกล่าว. ภิกษุทั้งหลายเหล่านั้น สนองพระดำรัสของพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า อย่างนั้น พระเจ้าข้า. พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสภาษิตนี้ว่า

ทรงประกาศนามเทวดา

[๒๔๑] เราจักร้อยกรองโศลก (คำประพันธ์) ภุมเทวดาอาศัยอยู่ ณ ที่ใด ภิกษุก็อาศัยที่นั้น อาศัยชอกเขา ส่งตนไปแล้ว มีจิตตั้งมั่น มีเป็นจำนวนมาก ที่เร้นอยู่เหมือนราชสีห์ ครอบงำความขนพองสยองเกล้าเสียได้ มีใจผุดผ่อง เป็นผู้หมดจด ใสสะอาดไม่ขุ่นมัว.

พระศาสดาทรงทราบภิกษุ ๕๐๐ รูปเศษ อยู่ในป่าใกล้กรุงกบิลพัสดุ์ แต่นั้น จึงตรัสเรียกพระสาวกทั้งหลาย ผู้ยินดีในพระศาสนาว่า ภิกษุทั้งหลาย หมู่เทวดามุ่งมากันแล้ว พวกเธอจงรู้จักหมู่เทวดาเหล่านั้น ภิกษุเหล่านั้นรับพระดำรัสของพระพุทธเจ้าแล้ว ได้กระทำความเพียร.

ญาณเป็นเครื่องเห็นพวกอมนุษย์ ได้ปรากฏแก่ภิกษุเหล่านั้น ภิกษุบางพวกได้เห็นอมนุษย์ร้อยหนึ่ง บางพวกได้เห็นอมนุษย์พันหนึ่ง บางพวกได้เห็นอมนุษย์เจ็ดหมื่น บางพวกได้เห็นอมนุษย์หนึ่งแสน บางพวกได้เห็นไม่มีที่สิ้นสุด อมนุษย์ได้กระจายอยู่ทั่วทิศ

พระศาสดาผู้มีจักษุ ทรงใคร่ครวญ ทรงทราบเหตุนั้นทั้งสิ้นแล้ว แต่นั้นจึงตรัสเรียกสาวกผู้ยินดีในพระศาสนา ว่า ภิกษุทั้งหลาย หมู่เทวดามุ่งมากันแล้ว พวกเธอจงรู้จักหมู่เทดาเหล่านั้น เราจักบอกพวกเธอ

ด้วยวาจาตามลำดับ ยักษ์ ๗,๐๐๐ เป็นภุมเทวดา อาศัยอยู่ในกรุงกบิลพัสดุ์ มีฤทธิ์ มีอานุภาพ มีรัศมี มียศ ต่างยินดี มุ่งหน้ามาสู่ป่า ซึ่งเป็นที่ประชุมแห่งภิกษุทั้งหลาย.

ยักษ์ ๖,๐๐๐ ที่อาศัยอยู่ในเขาเหมวัต มีผิวพรรณต่าง ๆ กัน มีฤทธิ์ มีอานุภาพ มีรัศมี มียศ ต่างยินดี มุ่งหน้ามาสู่ป่าซึ่งเป็นที่ประชุมแห่งภิกษุทั้งหลาย.

ยักษ์ ๓,๐๐๐ ที่อาศัยอยู่ที่เขาสาตาคีรี มีผิวพรรณต่าง ๆ กัน มีฤทธิ์ มีอานุภาพ มีรัศมี มียศ ต่างยินดี มุ่งหน้ามาสู่ป่า ซึ่งเป็นที่ประชุมแห่งภิกษุทั้งหลาย.

ยักษ์เหล่านั้นรวมเป็น ๑๖,๐๐๐ คนซึ่งมีผิวพรรณแตกต่างกัน มีอานุภาพ มีรัศมี มียศ ต่างยินดีมุ่งหน้ามาสู่ป่า ซึ่งเป็นที่ประชุมแห่งภิกษุทั้งหลาย.

ยักษ์ ๕๐๐ อยู่ที่เขาวิศวามิตร มีผิวพรรณแตกต่างกัน มีฤทธิ์ มีอานุภาพ มีรัศมี มียศ ต่างยินดีมุ่งหน้ามาสู่ป่า ซึ่งเป็นที่ประชุมแห่งภิกษุทั้งหลาย.

ยักษ์ชื่อ กุมภีร์ อยู่ในกรุงราชคฤห์ อาศัยเขาเวปุลละเป็นที่อยู่ ยักษ์มากกว่าแสนไปหายักษ์กุมภีร์นั้น แม้ยักษ์ชื่อกุมภีร์อาศัยอยู่ในกรุงราชคฤห์นั้น ก็ได้มาสู่ป่า ซึ่งเป็นที่ประชุมแห่งภิกษุทั้งหลาย.

ชื่อพวกเทพจตุโลกบาล

[๒๔๒] ก็ท้าวธตรฐ ปกครองทิศตะวันออกเป็นอธิบดีของพวกคนธรรพ์ ท้าวเธอเป็นมหาราช มียศ. แม้บุตรเป็นอันมากของท้าวเธอนั้น ชื่อว่าอินทร์ มี

กำลังมาก มีฤทธิ์ มีอานุภาพ มีรัศมี มียศ ก็ยินดี มุ่งหน้ามาสู่ป่า ซึ่งเป็นที่ประชุมแห่งภิกษุทั้งหลาย.

ส่วนท้าววิรุฬหก ปกครองทิศใต้ เป็นอธิบดีของพวกกุมภัณฑ์ ท้าวเธอเป็นมหาราช มียศ. แม้บุตรเป็นอันมากของท้าวเธอนั้น ก็ชื่อว่า อินทร์ มีกำลังมาก มีฤทธิ์ มีอานุภาพ มีรัศมี มียศ ก็ยินดี มุ่งหน้ามาสู่ป่า ซึ่งเป็นที่ประชุมแห่งภิกษุทั้งหลาย.

ฝ่ายท้าววิรูปักษ์ ปกครองทิศตะวันตก เป็นอธิบดีของพวกนาค ท้าวเธอเป็นมหาราช มียศ. แม้บุตรเป็นอันมากของท้าวเธอนั้น ก็ชื่อว่า อินทร์ ต่างมีกำลังมาก มีฤทธิ์ มีอานุภาพ มีรัศมี มียศ ก็ยินดี มุ่งหน้ามาสู่ป่า ซึ่งเป็นที่ประชุมแห่งภิกษุทั้งหลาย.

ฝ่ายท้าวกุเวร ปกครองทิศเหนือ เป็นอธิบดีของพวกยักษ์ ท้าวเธอเป็นมหาราช มียศ. แม้บุตรเป็นอันมากของท้าวเธอนั้น ก็ชื่อว่า อินทร์ มีกำลังมาก มีฤทธิ์ มีอานุภาพ มีรัศมี มียศ ก็ยินดี มุ่งหน้ามาสู่ป่า ซึ่งเป็นที่ประชุมแห่งภิกษุทั้งหลาย.

ท้าวธตรฐปกครองทิศตะวันออก ท้าววิรุฬหกปกครองทิศใต้ ท้าววิรูปักษ์ปกครองทิศตะวันตก ท้าวกุเวรปกครองทิศเหนือ มหาราชทั้ง ๔ องค์นั้นยังทิศทั้ง ๔ โดยรอบให้รุ่งเรือง สถิตอยู่ในป่า ใกล้กรุงกบิลพัสดุ์.

บ่าวของท้าวโลกบาล

[๒๔๓] พวกบ่าวของมหาราชทั้ง ๔ องค์นั้นต่างมีมายา ล่อลวง โอ้อวด เจ้าเล่ห์ คือ กุเฏณฑุ ๑

เวฏณฑุ ๑ วิฏู ๑ วิฏฏะ ๑ จันทนะ ๑ กามเสรษฐ์ ๑ กินนุมัณฑุ ๑ นิมัณฑุ ๑ ปนาทะ ๑ โอปมัญญะ ๑ เทวสูตะ ๑ มาตลี ๑ จิตตเสนะผู้คนธรรพ์ ๑ นโฬราชะ ๑ ชโนสภะ ๑ ปัญจสิขะ ๑ ติมพรุ ๑ สุริยวัจฉสา ๑ ก็มา.

ราชาและคนธรรพ์เหล่านั้นและเหล่าอื่น พร้อมด้วยเทวราชทั้งหลาย ต่างยินดีมุ่งหน้ากันมาสู่ป่า ซึ่งเป็นที่ประชุมแห่งภิกษุทั้งหลาย.

อนึ่ง พวกนาคที่อยู่ในสระชื่อนาภสะ และอยู่ในเมืองไพศาลีก็มากับบริษัทแห่งดัจฉกนาคราช พวกนาคตระกูลกัมพลและตระกูลอัสดรก็มา พวกนาคที่อยู่ในท่าปายาคะพร้อมกับหมู่ญาติก็มา พวกนาคในแม่น้ำยมุนา ตระกูลธตรฐ ผู้มียศก็มา เอราวัณเทพบุตรผู้เป็นช้างใหญ่แม้นั้น ก็มาสู่ป่าซึ่งเป็นที่ประชุมแห่งภิกษุทั้งหลาย.

[๒๔๔] ปักษีเป็นทิพย์เกิด ๒ ครั้ง มีปีก มีตาหมดจด จับพญานาคได้อย่างรวดเร็ว (คือพญาครุฑ) เหล่าใด พญาครุฑเหล่านั้นมาโดยเวหา ถึงท่ามกลางป่า พญาครุฑเหล่านั้นมีชื่อว่า จิตรและสุบรรณ ในครั้งนั้น การอภัยได้มีแล้วแก่พวกพญานาค พระพุทธเจ้าได้ทรงกระทำให้ปลอดภัยจากสุบรรณแล้ว พวกนาคและพวกสุบรรณทักทายกันด้วยวาจาที่ไพเราะ ต่างกระทำพุทธเจ้าให้เป็นสรณะแล้ว.

พวกอสูรที่อาศัยสมุทรซึ่งถูกพระอินทร์ปราบจนพ่ายแพ้แล้ว พวกอสูรเหล่านั้นมีฤทธิ์ มียศ เป็นพี่น้องของท้าววาสวะ.

พวกอสูรตระกูลกาลกัญชะ มีกายใหญ่น่ากลัว พวกอสูรตระกูลทานเวมัส อสูรเวปจิตติ และอสูรสุจิตติ ปหาราทะ กับนมุจี บุตรของอสูรพลี ๑๐๐ ตน ซึ่งมีชื่อว่า เวโรจนะ ทุกตน ผูกสอดเครื่องเสนาที่ทรงพลัง เข้าไปหาราหุภัทร (อสุรินทราหู) แล้วกล่าวว่า ท่านผู้เจริญ วันนี้เป็นวันประชุม แล้วก็เข้าไปสู่ป่าเป็นที่ประชุมแห่งภิกษุทั้งหลาย.

เทวนิกาย ๖๐

[๒๔๔] หมู่เทพพวกอาโป พวกปฐวี พวกเตโช และพวกวาโย ก็มาในครั้งนั้นด้วย หมู่เทพพวกวรุณะ พวกวารุณะ พวกโสมะ พวกยสสะ หมู่เทพผู้เกิดด้วยเมตตาและกรุณา ผู้มียศก็มา.

หมู่เทพ ๑๐ เหล่านี้แบ่งเป็น ๑๐ พวก ทั้งหมดล้วนมีผิวพรรณต่าง ๆ กัน มีฤทธิ์ มีอานุภาพ มีรัศมี มียศ ต่างยินดี มุ่งหน้ามาสู่ป่า ซึ่งเป็นที่ประชุมแห่งภิกษุทั้งหลาย.

เทพพวกเวณหุ พวกสหลี พวกอสมะ และพวกยมะทั้ง ๒ องค์ เทพที่อาศัยพระจันทร์ มีพระจันทร์นำหน้ามา. พวกเทพที่อาศัยพระอาทิตย์ มีพระอาทิตย์นำหน้ามา พวกเทพมันทพลาหก มีพวกเทพนักษัตรทั้งหลายนำหน้ามา แม้ท้าวสักกะ วาสวะ ผู้ให้ทานในกาลก่อน ผู้ประเสริฐกว่าพวกเทพวสุทั้งหลายก็เสด็จมา.

หมู่เทพ ๑๐ เหล่านี้แปงเป็น ๑๐ พวก ทั้งหมดล้วนแต่มีผิวพรรณต่าง ๆ กัน มีฤทธิ์ มีอานุภาพ มีรัศมี

มียศ ต่างยินดีมุ่งหน้ามาสู่ป่า ซึ่งเป็นที่ประชุมแห่งภิกษุทั้งหลาย.

เทพพวกสหภูซึ่งรุ่งเรืองปานเปลวเพลิง เทพพวกอริฏฐกะ และพวกโรชะ มีรัศมีเหมือนสีดอกผักตบ เทพพวกวรุณะ พวกสหธรรมะ พวกอัจจุตะ พวกอเนชกะ และสุไลยรุจิระก็มา พวกวาสวเนสีก็มา.

หมู่เทพ ๑๐ เหล่านี้แบ่งเป็น ๑๐ พวก ทั้งหมดล้วนมีผิวพรรณต่าง ๆ กัน มีฤทธิ์ มีอานุภาพ มีรัศมี มียศ ต่างยินดีมุ่งหน้ามาสู่ป่า ซึ่งเป็นที่ประชุมแห่งภิกษุทั้งหลาย.

เทพพวกสมานะ พวกมหาสมานะ พวกมานุสะ พวกมานุสุตตมะ พวกขิฑฑาปทูสิกะ พวกมโนปทูสิกะ ก็มา อนึ่ง เทพพวกหริก็มา พวกเทพซึ่งชื่อโลหิตวาสี เทพพวกปารคะ และพวกมหาปารคะผู้มียศก็มา.

หมู่เทพ ๑๐ เหล่านี้แบ่งเป็น ๑๐ พวก ทั้งหมดล้วนแต่มีผิวพรรณต่าง ๆ กัน มีฤทธิ์ มีอานุภาพ มีรัศมี มียศ ต่างยินดีมุ่งหน้ามาสู่ป่า ซึ่งเป็นที่ประชุมแห่งภิกษุทั้งหลาย.

เทพพวกสุกกะ พวกกรุมหะ พวกอรุณะ พวกเวฆนัสก็มาด้วยกัน พวกโอทาตคัยหะซึ่งเป็นหัวหน้าพวกวิจักขณะ พวกสทามัตตะ พวกหารคชะ และพวกมิสสกะ ผู้มียศก็มา ปชุนนเทพผู้ซึ่งคำรามให้ฝนตกทั่วทิศก็มา.

หมู่เทพ ๑๐ เหล่านี้แปงเป็น ๑๐ พวก ทั้งหมดล้วนมีผิวพรรณต่าง ๆ กัน มีฤทธิ์ มีอานุภาพ มีรัศมี มียศ ต่างยินดีมุ่งหน้ามาสู่ป่า ซึ่งเป็นที่ประชุมแห่ง

ภิกษุทั้งหลาย.

เทพพวกเขมียะ พวกดุสิต พวกยามะ และพวกกัฏฐกะผู้มียศ พวกลัมพิตกะ พวกลามเสฏฐะ พวกโชตินามะ พวกอาสวะ และพวกนิมมานรดีก็มา อนึ่ง พวกปรนิมมิตะก็มาด้วย.

หมู่เทพ ๑๐ เหล่านี้แปงเป็น ๑๐ พวก ทั้งหมดล้วนมีผิวพรรณต่าง ๆ กัน มีฤทธิ์ มีอานุภาพ มีรัศมี มียศ ต่างยินดีมุ่งหน้ามาสู่ป่า ซึ่งเป็นที่ประชุมแห่งภิกษุทั้งหลาย.

หมู่เทพ ๖๐ หมู่นี้ ล้วนมีผิวพรรณต่าง ๆ กันมาแล้วโดยกำหนดชื่อ และเทพเหล่าอื่นก็มาเช่นเดียวกัน ด้วยคิดว่าพวกเราจักเฝ้าพระมหานาค ผู้ปราศจากชาติ ผู้ไม่มีกิเลสดุจตะปู ผู้ข้ามโอฆะได้แล้ว ผู้ไร้อาสวะ ผู้ข้ามจากกิเลสเปรียบดังโอฆะ ผู้ทรงเป็นดุจพระจันทร์พ้นจากเมฆสีดำฉะนั้น.

พวกพรหม

[๒๔๖] สุพรหม และปรมัตตพรหม ผู้เป็นบุตรของผู้มีฤทธิ์ก็มาด้วย สนังกุมารพรหม และติสสพรหมก็มาสู่ป่าซึ่งเป็นที่ประชุมแห่งภิกษุทั้งหลาย.

มหาพรหมผู้ปกครองพรหมโลกพันหนึ่ง เป็นผู้บังเกิด (ในพรหมโลก) มีอานุภาพ มีกายใหญ่โต มียศก็มา.

พวกพรหม ๑๐ องค์ ผู้เป็นอิสระในพรหมโลกพันหนึ่งนั้น ผู้มีอำนาจเฉพาะองค์ละอย่างก็มา และ

พรหมชื่อหาริตะ มีพวกบริวารแวดล้อมแล้วก็มา ในท่ามกลางแห่งพรหมเหล่านั้น.

และกองทัพมารได้เห็นพวกเทพ พร้อมกับพระอินทร์ พระพรหมทั้งหมดนั้นผู้มุ่งมา ก็มาด้วย แล้วกล่าวว่า ท่านจงดูความเขลาของกัณหมาร เพราะพญามารกล่าวว่า พวกท่านจงมาจับพวกเทพผูกไว้ จงผูกด้วยราคะ จงล้อมไว้โดยรอบ พวกท่านอย่าปล่อยให้ใครไปได้.

แม่ทัพบังคับเสนามารในที่ประชุมนั้นดังนี้แล้วก็เอาฝ่ามือตบพื้นดิน ทำเสียงอย่างน่ากลัว เหมือนเมฆทำให้ฝนตก คำราม พร้อมทั้งฟ้าแลบอยู่ฉะนั้น.

ในเวลานั้น พญามารนั้นไม่สามารถทำให้ใครเป็นไปในอำนาจของตนได้ เดือดดาลจัด กลับไป.

พระศาสดาผู้มีพระจักษุทรงพิจารณาทราบเหตุนั้นหมดสิ้นแล้ว แต่นั้นจึงตรัสเรียกพวกพระสาวกผู้ยินดีในพระศาสนาว่า ภิกษุทั้งหลาย กองทัพมารมุ่งหน้ามาแล้ว พวกเธอจงรู้จักพวกเขาไว้. ภิกษุเหล่านั้นฟังพระดำรัสของพระพุทธเจ้าแล้ว ได้กระทำความเพียร กองทัพมาร จึงหลีกไปจากพวกภิกษุ ผู้ปราศจากราคะแล้ว ไม่ทำแม้ขนของพวกภิกษุให้หวั่นไหวได้.

(พญามารกล่าวสรรเสริญว่า) สาวกทั้งหมดของพระองค์ ชนะสงครามแล้ว ล่วงความกลัวได้แล้ว เป็นผู้มียศ ปรากฏแล้วในที่ประชุมชน บันเทิงอยู่กับพระอริยเจ้าทั้งหลายแล.

มหาสมัยสูตรที่ ๗ จบ

อรรถกถามหาสมัยสูตร

ว่าด้วยเหตุเกิดแห่งพระสูตร

มหาสมัยสูตรขึ้นต้นว่า **ข้าพเจ้าสดับมาแล้วอย่างนี้ (เอวมฺเม สุตฺ)**. ต่อไปนี้ เป็นการพรรณนาตามลำดับบทในมหาสมัยสูตรนั้น. คำว่า **ในแควันสักกะ (สกฺเกสุ)** ความว่า ชนบทแม้แห่งเดียว อันเป็นที่อยู่แห่งพระราชกุมารที่ได้พระนามว่า สักกะ เพราะอาศัยพระอุทานว่า ผู้เจริญ พวกเด็กช่างเก่งแท้ ตามนัยแห่งต้นเรื่องที่กล่าวไว้ในอัมพัฏฐสูตร ก็เรียกว่า สกฺเกสุ (หทูพจน์) ด้วยศัพท์ติดปาก. ในชนบทของพวกชาวสักกะนั้น. คำว่า **ที่ป่าใหญ่ (มหาวเน)** คือ ในป่าใหญ่ที่เกิดเองมิได้ปลูกไว้ ติดต่อเป็นอันเดียวกันกับป่าหิมพานต์. คำว่า **ล้วนแต่เป็นพระอรหันต์ (สพฺเพเหว อรหนฺเตหิ)** คือ ผู้สำเร็จพระอรหัต ในวันที่ตรัสพระสูตรนี้เอง. ต่อไปนี้เป็นความเป็นมาของคำนั้น.

เล่ากันมาว่า ชาวศากยะและโกลิยะกั้นแม่น้ำชื่อโรหิณี ในระหว่างเมืองกบิลพัสดุ์และเมืองโกลิยะ ด้วยเขื่อนเดียวกันแล้วปลูกข้าว. ต่อมาในต้นเดือน ๗ เมื่อกล้าเหี่ยวลง พวกคนงานของชาวเมืองทั้งสองจึงประชุมกัน. ในที่ประชุมนั้น พวกชาวเมืองโกลิยะพูดว่า "น้ำนี้เมื่อถูกทั้ง ๒ ฝ่ายนำเอาไป (ใช้) พวกคุณก็จะไม่พอ พวกฉันก็จะไม่พอ แต่กล้าของพวกฉันจะให้ผลโดยได้น้ำเพียงครั้งเดียวเท่านั้น ขอให้พวกคุณจงให้น้ำนี้แก่พวกฉันเถิดนะ" ชาวเมืองกบิลพัสดุ์ก็พูดว่า "ครั้นพวกคุณได้ข้าวจนเต็มยุ้งแล้ว พวกฉันไม่อาจนำทองแดงมณีเขียวและกหาปณะดำ ถือกะบุงและไถ้เป็นต้น เดินไปใกล้ประตูบ้านของพวกคุณทรอก ถึงข้าวกล้าของพวกฉันก็จะให้ผลด้วยน้ำครั้งเดียวเหมือนกัน ขอให้พวกท่านจงให้น้ำนี้แก่พวกฉันเถิดนะ." พวกฉันให้ไม่ได้. ถึงพวกฉันก็ให้ไม่ได้. เมื่อทะเลาะกันลามปามอย่างนี้แล้ว คนหนึ่งก็ลุกไปตีคนหนึ่ง. แม้คน

นั้นก็ตีคนอื่น ต่างทุบตีกันและกันอย่างนี้แล้ว ก็ทะเลาะกันลามปามจนเกี่ยวโยงไปถึงชาติของพวกราชตระกูลด้วยประการฉะนี้.

พวกคนงานโกลิยะพูดว่า พวกแกจงไปพาเอาพวกชาวกบิลพัสดุ์ที่ร่วมสังวาสกับพี่น้องสาวของตนเหมือนกับพวกสุนัขและหมาจิ้งจอกเป็นต้นมา ต่อให้ช้าง ม้า โล่และอาวุธของพวกนั้นก็ทำอะไรพวกข้าไม่ได้. พวกคนงานศากยะก็พูดบ้างว่า พวกแกก็จงไปพาเอาลูกของคนขี้เรื้อนซึ่งเป็นคนอนาถาทาคติมิได้ อยู่ในต้นกระเบาเหมือนพวกดิรัจฉานมาเดี๋ยวนี้ ต่อให้ช้าง ม้า โล่และอาวุธของพวกนั้นก็ทำอะไรพวกข้าไม่ได้หรอก. ครั้นพวกเหล่านั้นกลับไปแล้ว ก็แจ้งแก่พวกอำมาตย์ที่เกี่ยวกับงานนั้น. พวกอำมาตย์ก็กราบทูลพวกราชตระกูล. จากนั้นพวกเจ้าศากยะก็ว่า พวกเราจะแสดงความเข้มแข็งและกำลังของเหล่าผู้ร่วมสังวาสกับพี่สาวน้องสาวแล้วก็เตรียมยกทัพไป. ฝ่ายพวกเจ้าโกลิยะก็ว่า พวกเราจะแสดงความเข้มแข็งและกำลังของเหล่าผู้อยู่ใน (โพรง) ต้นกระเบา แล้วก็เตรียมยกทัพไป.

ฝ่ายพระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อเวลาใกล้รุ่งนั่นเอง เสด็จออกจากมหากรุณาสมาบัติ เมื่อทรงตรวจดูโลกได้ทรงเห็นพวกเหล่านี้กำลังเตรียมยกทัพไปอย่างนั้น ครั้นทรงเห็นแล้วก็ทรงใคร่ครวญอยู่ว่า เมื่อเราไป การทะเลาะนี้จะสงบหรือไม่หนอ ทรงได้ข้อสรุปว่า "เมื่อเราไปที่นั้นแล้ว จะแสดงชาดก ๓ เรื่องเพื่อระงับการทะเลาะกัน แต่นั้นการทะเลาะกันก็จะสงบ ต่อจากนั้น เพื่อประโยชน์ในการแสดงถึงความพร้อมเพรียงกัน เราจะแสดงอีก ๒ ชาดกแล้วแสดงอัตตทัณฑสูตร เมื่อชาวเมืองทั้ง ๒ ได้ฟังเทศน์แล้ว จะให้เด็กฝ่ายละ ๒๕๐ คน เราจะให้เด็กเหล่านั้นบวช ทีนั้น การประชุมใหญ่ก็จะมี" เพราะเหตุนั้น ขณะที่พวกเหล่านี้กำลังเตรียมยกทัพออกไป ไม่ทรงแจ้งใคร ๆ พระองค์เองทรงถือบาตรจีวรด้วยพระองค์เอง เสด็จไปประทับนั่งขัดบัลลังก์บนอากาศเปล่งพระฉัพพัณรัศมีอยู่ระหว่างกองทัพทั้ง ๒ ฝ่าย.

พอชาวเมืองกบิลพัสดุ์ได้เห็นพระผู้มีพระภาคเจ้าเท่านั้น ก็คิดว่า "พระศาสดาพระญาติประเสริฐของพวกเราเสด็จมาแล้ว พระองค์ทรงทราบว่าพวกเรากระทำการทะเลาะกันแล้วกระมัง" แล้วคิดว่า "เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จมาแล้ว พวกเราจะให้ศัสตราถึงสรีระผู้อื่นไม่ได้อย่างเด็ดขาด ชาวเมืองโกลิยะจงฝาหรือจงทรมานก็ตาม" จึงทิ้งอาวุธนั่งไหว้พระผู้มีพระภาคเจ้าแล้ว. แม้พวกชาวเมืองโกลิยะก็คิดเหมือนกันอย่างนั้นแล พากันทิ้งอาวุธนั่งไหว้พระผู้มีพระภาคเจ้าแล้ว. ทั้งที่ทรงทราบอยู่เทียว พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ตรัสถามว่า มหาบพิตร พวกพระองค์เสด็จมาทำไม ? พวกเหล่านั้นกราบทูลว่า "ข้าแต่พระผู้มีพระภาคเจ้า พวกข้าพระองค์มาที่นี้ ไม่ใช่เพื่อเล่นที่ท่าน้ำ ไม่ใช่เพื่อเล่นที่ภูเขา ไม่ใช่เพื่อเล่นที่แม่น้ำ ไม่ใช่เพื่อชมเขา แต่มารบกัน." มหาบพิตร เพราะอาศัยอะไร พระองค์จึงทะเลาะกัน ? น้ำ พระพุทธเจ้าข้า. น้ำมีค่าเท่าไร ? มหาบพิตร มีค่าน้อย พระเจ้าข้า. ชื่อว่าแผ่นดิน มีค่าเท่าไร ? มหาบพิตร หาค่ามิได้พระเจ้าข้า. ชื่อว่า พวกกษัตริย์มีค่าเท่าไร ? มหาบพิตร ชื่อว่ากษัตริย์หาค่ามิได้ พระเจ้าข้า. พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า มหาบพิตร พวกพระองค์อาศัยน้ำที่มีค่าน้อยแล้ว มาทำให้พวกกษัตริย์ซึ่งหาค่ามิได้ ฉิบหายเพื่ออะไร ? แล้วตรัสว่าในการทะเลาะกันไม่มีความชื่นใจ มหาบพิตรทั้งหลาย ความเจ็บใจที่รุกขเทวดาตนหนึ่งผู้ทำเวรในฐานะที่ไม่น่าเป็นไปได้แล้วผูก (เวร) กับหมื่นด้วยอำนาจการทะเลาะกัน ได้ติดตามไปตลอดกัปทั้งสิ้น แล้วตรัสชาดกเรื่องต้นสะคร้อ. ต่อจากนั้น ตรัสอีกว่า มหาบพิตรทั้งหลาย ไม่พึงเป็นผู้แตกตื่น เพราะฝูงสัตว์สี่เท้าในปาทิมพานต์ซึ่งกว้างตั้ง ๓,๐๐๐ โยชน์ แตกตื่นเพราะคำพูดของกระต่ายตัวหนึ่ง ได้แล่นลงไปในทะเลหลวง เพราะฉะนั้น ไม่พึงเป็นผู้แตกตื่น แล้วตรัสชาดกเรื่องแผ่นดินถล่ม ต่อจากนั้นตรัสว่า มหาบพิตรทั้งหลาย บางทีแม้แต่ผู้ที่อ่อนกำลังก็ยังเห็นช่องโหว่ของผู้มีกำลังมากได้ บางทีผู้มีกำลังมากก็เห็นช่องที่พิรุธของผู้อ่อนกำลังได้ จริง

อย่างนั้น แม้แต่นางนกมูลไถ ก็ยังฆ่าช้างได้ แล้วตรัสชาดกเรื่องนางนกมูลไถ. เมื่อตรัสชาดกทั้ง ๓ เรื่องเพื่อระงับการทะเลาะกันอย่างนี้แล้ว เพื่อแสดงถึงความพร้อมเพรียงกัน จึงตรัสชาดก (อีก) ๒ เรื่อง. ตรัสอย่างไร ? ตรัสว่า มหาบพิตรทั้งหลาย ก็ใคร ๆ ไม่สามารถหาช่องทาง (ทำลาย) เหล่าผู้พร้อมเพรียงกันได้ แล้วตรัสรุกขธัมมชาดก. จากนั้นตรัสว่า มหาบพิตรทั้งหลาย ใคร ๆ ไม่อาจหาช่องทาง (ทำลาย) เหล่าผู้พร้อมเพรียงกันได้ แต่เมื่อใดพวกเขาได้ทำ การวิวาทกันและกัน เมื่อนั้นลูกพรานก็ฆ่าพวกนั้นถือเอาไป ขึ้นชื่อว่าความชื่นใจ ย่อมไม่มีในการวิวาทกัน แล้วตรัสชาดกเรื่องนกคุ่ม ครั้นตรัสชาดกทั้ง ๕ เรื่องเหล่านี้แล้ว สุดท้ายตรัสอัตตทัณฑสูตร.

พระราชาทั้งหลายทรงเลื่อมใส ตรัสว่า หากพระศาสดาจักมิได้เสด็จมา พวกเราก็จะฆ่ากันเองด้วยมือของตน แล้วทำให้แม่น้ำเลือดไหลไป พวกเราจะไม่พึงเห็นลูกและพี่น้องของเราที่ประตูเรือน พวกเราจะไม่ได้มีแม้แต่ผู้สื่อสารโต้ตอบกัน พวกเราได้ชีวิตเพราะอาศัยพระศาสดา ก็ถ้าพระศาสดาจะทรงครองเรือน ราชสมบัติในทวีปใหญ่ทั้ง ๔ อันมีทวีปน้อย ๒,๐๐๐ เป็นบริวาร ก็คงจะได้อยู่ในอุ้งพระหัตถ์ของพระองค์ ก็ลูก ๆ ของพวกเรา ๑,๐๐๐ กว่าคน ก็จะได้มี และแต่นั้น พระองค์ก็จะมีกษัตริย์เป็นบริวารท่องเที่ยวไป แต่พระองค์มาทรงละสมบัตินั้นแล้ว ทรงออกผนวชบรรลุพระสัมโพธิญาณแล้ว ถึงบัดนี้ก็ขอให้จงทรงมีกษัตริย์เป็นบริวารเที่ยวไปเช่นนั้นเถิด. กษัตริย์ชาว ๒ พระนครก็ได้ถวายพระกุมารฝ่ายละ ๒๕๐ องค์. พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงให้พระกุมารเหล่านั้นผนวชแล้ว ก็เสด็จไปยังป่าใหญ่ เพราะความที่ท่านเหล่านั้นบวชด้วยความเคารพเป็นสำคัญ มิได้บวชตามความพอใจของตน ความไม่ยินดีจึงเกิดขึ้น. แม้พวกภรรยาเก่าของพระกุมารเหล่านั้นก็ส่งข่าวไปโดยพูดคำเป็นต้นว่า ขอให้พระลูกเจ้าทั้งหลายจงสึกเถิด การครองเรือนจะทรงอยู่ไม่ได้. พวกท่านก็ยิ่งกระสันหนักขึ้นอีก. พระผู้มีพระภาคเจ้าทรง

ใคร่ครวญดู ก็ทรงทราบความไม่ยินดีของพวกท่านเหล่านั้น ทรงคิดว่า "พวกภิกษุเหล่านี้อยู่ร่วมกันกับพระพุทธเจ้าเช่นเรา ยังกระสัน ถ้าไฉน เราจะกล่าวคุณของสระนกดุเหว่าให้พวกเธอฟัง แล้วพาไปที่นั้น บรรเทาความไม่ยินดีเสีย" จึงทรงกล่าวคุณของสระดุเหว่า. พวกภิกษุอยากเห็นสระนั้น. พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสถามว่า ภิกษุทั้งหลาย พวกเธออยากจะเห็นสระดุเหว่าหรือไม่ ? พวกภิกษุกราบทูลว่า อย่างนั้น พระเจ้าข้า. ถ้าอย่างนั้น มา พวกเราไปกัน. ข้าแต่พระผู้มีพระภาคเจ้า พวกข้าพระองค์จะไปสู่ที่สำหรับไปของพวกท่านผู้มีฤทธิ์ได้อย่างไร ? พวกเธอทำความอยากไปสระนั้น เราจะพาไปด้วยอานุภาพของเราเอง. ดีแล้ว พระพุทธเจ้าข้า.

ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ทรงพาภิกษุ ๕๐๐ รูปเหาะไปในอากาศ ลงที่ใกล้สระดุเหว่า และตรัสกะภิกษุเหล่านั้นว่า "ภิกษุทั้งหลาย ที่สระดุเหว่านี้ ใครไม่รู้จักชื่อพวกปลา ก็จงถามเรา." ท่านเหล่านั้นทูลถามแล้ว. พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ตรัสบอกสิ่งที่ภิกษุถามแล้วถามอีก และไม่ใช่แต่ชื่อพวกปลาเท่านั้น ยังให้ถามถึงชื่อของต้นไม้ทั้งหลายในราวป่านั้นด้วย ของสัตว์สองเท้าสี่เท้าและนกในเชิงเขาด้วย แล้วก็ทรงบอก.

ครั้งนั้น พญานกดุเหว่าจับที่ท่อนไม้ซึ่งนก ๒ ตัวใช้ปากกัดคาบไว้ มีพวกนกล้อมหน้าหลังทั้งสองข้างกำลังมา. เมื่อภิกษุได้เห็นนกนั้น ก็ทูลถามว่า พระเจ้าข้า นั่นคงจะเป็นพญานกของนกเหล่านี้ ข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลายเข้าใจว่า พวกนกเหล่านั้นคงจะเป็นบริวารของพญานกนั่น. ภิกษุทั้งหลาย ข้อนั้นเป็นอย่างนั้น แม้นี้ก็เป็นวงศ์ของเรา เป็นประเพณีของเรา. พระเจ้าข้า พวกข้าพระองค์จะดูนกเหล่านี้สักประเดี๋ยวก่อน และพวกข้าพระองค์อยากจะฟังข้อที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า แม้นี้ก็เป็นวงศ์ของเรา เป็นประเพณีของเรา. อยากฟังหรือ ภิกษุทั้งหลาย ? อย่างนั้น พระพุทธเจ้าข้า. พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า ถ้าอย่างนั้น จงฟัง แล้วก็ตรัสชาดกเรื่องนกดุเหว่า ประดับด้วยคาถา ๓๐๐ คาถา ทรง

บรรเทาความไม่ยินดีแล้ว เมื่อจบเทศนา แม้ภิกษุเหล่านั้นได้ตั้งอยู่ในโสดาปัตติผลทุกรูป และแม้แต่ฤทธิ์ของท่านเหล่านั้นก็มาพร้อมกับมรรคนั่นเอง. พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงคิดว่า สำหรับภิกษุเหล่านี้เพียงเท่านี้ก่อนเถิด แล้วก็ทรงเหาะไปในอากาศไปสู่ป่าใหญ่นั่นแล. แม้ภิกษุเหล่านั้นเวลาไปได้ไปด้วยอานุภาพของพระทศพล แต่เวลามา แวดล้อมพระผู้มีพระภาคเจ้าลงในป่าใหญ่ด้วยอานุภาพของตนเอง.

พระผู้มีพระภาคเจ้า ประทับบนที่นั่งที่ปูไว้แล้ว ตรัสเรียกภิกษุเหล่านั้นแล้วตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย จงนั่งลง เราจะบอกกัมมัฏฐานเพื่อให้พวกเธอละกิเลสที่จะต้องละด้วย ๓ มรรคเบื้องปลาย แล้วก็ทรงบอกกัมมัฏฐานให้. พวกภิกษุพากันคิดว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงทราบว่าพวกเราไม่มีความยินดี จึงทรงพาไปสระดุเหว่า ทรงบรรเทาความไม่ยินดีบัดนี้ ได้ทรงประทานกัมมัฏฐานสำหรับมรรคทั้ง ๓ ในที่นี้แก่พวกเรา ซึ่งบรรลุโสดาปัตติผลในที่นั้นแล้ว ก็แลพวกเราไม่ควรให้เสียเวลา คิดว่าพวกเราเป็นพระโสดาบันแล้ว พวกเราควรเป็นอุดมบุรุษ. ท่านเหล่านั้นจึงไหว้พระบาทของพระทศพลแล้วลุกขึ้น สลัดที่นั่ง แยกกันไปนั่งที่เงื้อมและโคนไม้. พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงพระดำริว่า ภิกษุเหล่านี้แม้โดยปกติก็ไม่ทิ้งการงาน และสำหรับภิกษุที่ได้อุบายจะไม่ต้องเหน็ดเหนื่อยมาก และเมื่อไปตั้งวิปัสสนาบรรลุอรหัตแล้ว ก็จะพากันมาสู่สำนักเรา ด้วยคิดว่า พวกเราจะกราบทูลคุณวิเศษที่แต่ละคนได้เฉพาะแล้ว เมื่อพวกเธอเหล่านั้นมาแล้ว พวกเทวดาในหมื่นจักรวาลก็จะประชุมกันในจักรวาลหนึ่ง การประชุมใหญ่ก็จะมี เราควรนั่งในโอกาสที่สงัด. ลำดับนั้นก็รับสั่งให้ปูพุทธอาสน์ในโอกาสที่สงัดแล้วประทับนั่ง.

พระเถระที่ไปรับกัมมัฏฐานก่อนเขาหมด สำเร็จพระอรหัตพร้อมทั้งปฏิสัมภิทาทั้งหลายแล้ว. ต่อไปก็อีกรูป ถัดไปก็อีกรูป ดังนี้เรื่อย ๆ เป็นอันว่าภิกษุทั้งหลาย ๕๐๐ รูป ได้บานเหมือนปทุมที่บานในสระปทุมฉะนั้น. ภิกษุที่สำเร็จพระอรหัตก่อนเขาหมด คิดว่า เราจะกราบทูลพระผู้

มีพระภาคเจ้า จึงหยุดนั่งคู้ สลัดที่นั่งลุกขึ้น บ่ายหน้าไปเฝ้าพระทศพล. อีกรูปหนึ่งก็อย่างนั้น อีกรูปหนึ่งก็อย่างนั้น ดังนี้ เป็นอันว่าภิกษุทั้ง ๕๐๐ รูป ทยอยกันมาเหมือนเข้าสู่โรงอาหาร ฉะนั้น. ผู้ที่มาก่อนเขาหมดถวายอภิวาทพระบาท และปูที่นั่งแล้วนั่งในที่ควรส่วนหนึ่ง เป็นผู้อยากจะกราบทูลถึงคุณพิเศษที่ได้โดยเฉพาะ คิดว่า ใครอื่นมีหรือไม่มีหนอ หันไปมองดูทางมา ได้เห็นแม้อีกรูปหนึ่ง ได้เห็นแม้อีกรูปหนึ่ง. ด้วยประการฉะนี้ เป็นอันว่า ท่านทั้งหมดแม้นั้นก็มานั่งในที่ควรส่วนหนึ่ง แล้วก็ต่างคิดว่า รูปนี้รอรูปนั้น รูปนั้นรอรูปนี้ จึงไม่กราบทูล. ได้ยินว่า สำหรับพวกผู้สิ้นอาสวะแล้วย่อมมีอาการ ๒ อย่างคือ

๑. เกิดความคิดว่า ขอให้ชาวโลกพร้อมกับเทวดา พึงรู้แจ้งแทงตลอดคุณวิเศษที่เราได้เฉพาะแล้ว โดยเร็ว

๒. ไม่ประสงค์จะบอกคุณที่ตนได้แล้วแก่ผู้อื่น เหมือนคนที่ได้ขุมทรัพย์ฉะนั้น

พอมณฑล (วงกลม) พระอริยเจ้านั้นตั้งลงแล้ว พอมณฑล (วงกลม) แห่งดวงจันทร์เพ็ญ ซึ่งพ้นจากสิ่งทำให้หมองมัว คือ หมอก น้ำค้าง ควัน ฝุ่น ราหู โผล่ขึ้นจากทิศตะวันออก จากเหลี่ยมเขายุคนธรทางทิศตะวันออก ประกอบด้วยสิริแห่งล้อเงิน ซึ่งหมุนไปพร้อมขอบกง คล้ายกับวงแว่นส่องแผ่นใหญ่ที่สำเร็จด้วยเงิน เพื่อแสดงสิ่งอันเป็นที่น่ารื่นรมย์ของโลก ที่ประดับด้วยพุทธุปบาท ลอยเด่นโดจรสู่ท้องฟ้าสีคราม. **พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับอยู่ที่ป่าใหญ่ใกล้กรุงกบิลพัสดุ์ ในแควันสักกะพร้อมกับภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่ประมาณ ๕๐๐ รูป ซึ่งล้วนแต่เป็นพระอรหันต์** ในขณะ คือ ในเวลา ได้แก่ ในครู่หนึ่ง เห็นปานนี้ด้วยประการฉะนี้.

ในที่ประชุมนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ทรงเกิดในวงศ์พระเจ้ามหาสมมต เหล่าภิกษุทั้ง ๕๐๐ รูปนั้นเล่า ก็เกิดในตระกูลพระเจ้ามหาสมมต พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเกิดในพระครรภ์กษัตริย์ ท่านเหล่านั้นเล่าก็เกิด

ในพระครรภ์กษัตริย์ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเป็นนักบวชชั้นเจ้า ท่านเหล่านั้นเล่าก็เป็นนักบวชชั้นเจ้า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงละเศวตฉัตร ทรงสละราชสมบัติจักรพรรดิที่อยู่ในกำพระหัตถ์ ทรงผนวช ท่านเหล่านั้นเล่าก็สละเศวตฉัตร ทิ้งราชสมบัติที่อยู่ในกำมือบวช ดังว่ามานี้ จึงเป็นอันว่า องค์พระผู้มีพระภาคเจ้าเองทรงหมดจด ทรงมีบริวารที่หมดจด ในโอกาสที่หมดจด ในส่วนราตรีที่หมดจด ทรงปราศจากราคะ ทรงมีบริวารที่ปราศจากราคะ ทรงปราศจากโทสะ ทรงมีบริวารที่ปราศจากโทสะ ทรงปราศจากโมหะ ทรงมีบริวารที่ปราศจากโมหะ ทรงไม่มีตัณหา ทรงมีบริวารที่ไม่มีตัณหา ทรงไม่มีกิเลส ทรงมีบริวารที่ไม่มีกิเลส ทรงสงบ ทรงมีบริวารที่สงบ ทรงฝึกแล้ว ทรงมีบริวารที่ฝึกแล้ว ทรงพ้นแล้ว ทรงมีบริวารที่พ้นแล้ว ทรงรุ่งเรืองเกินเปรียบด้วยประการฉะนี้. นี้เป็นเพียงตัวอย่างการกล่าวสรรเสริญ. (ผู้ต้องการ) อาจกล่าว (ต่ออีก) ได้เท่าที่อยากจะกล่าว. ภิกษุเหล่านี้เองที่ท่านหมายถึงกล่าวว่า **ประมาณ ๕๐๐ รูป ซึ่งล้วนแต่เป็นพระอรหันต์.**

คำว่า **โดยมาก (เยภุยฺเยน)**คือ เทพที่มากกว่าประชุมกันแล้ว ที่ไม่เข้าประชุมมีน้อยกว่า ซึ่งได้แก่เทพไม่มีสัญญา เทพชั้นอรูปาวจร และเทพที่เข้าสมาบัติ ไม่ได้เข้าประชุม. ต่อไปนี้ เป็นลำดับผู้เข้าประชุมในมหาสมัยสูตรนั้น.

เล่ากันมาว่า เหล่าเทวดาโดยรอบป่าใหญ่ป่าวร้องกันว่า "มาเถิดผู้เจริญทั้งหลาย ชื่อว่าการเห็นพระพุทธเจ้ามีอุปการะมาก การฟังพระธรรมมีอุปการะมาก การเห็นหมู่ภิกษุมีอุปการะมาก ไปกันเถอะพวกเรา ๆ" ส่งเสียงดังพากันมานมัสการพระผู้มีพระภาคเจ้า และเหล่าพระขีณาสพผู้เพิ่งบรรลุพระอรหัต แล้วยืน ณ ที่ควรส่วนข้างหนึ่ง. โดยอุบายนี้นั่นแหละพึงทราบว่า ทวยเทพทั้งหลายในแสนจักรวาล มาประชุมกัน เพราะฟังเสียงเทวดาเหล่านั้น ๆ โดยลำดับ คือ เทวดาผู้อยู่ในจักรวาลทั้งสิ้น ซึ่งอยู่ในสกลชมพูทวีป ปุพพวิเทหทวีป อมรโคยานทวีป อุตตรกุรุทวีป ใน

ทวีปน้อยสองพันทวีป คือ พวกเทวดาที่อาศัยอยู่ในป่าหิมพานต์ ซึ่งกว้างประมาณ ๓,๐๐๐ โยชน์ โดยฟังเสียงเทวดาผู้อาศัยอยู่ในที่กึ่งคาวุตหนึ่งคาวุต กึ่งโยชน์ หนึ่งโยชน์ โดยลำดับต่อกันไป เทวดาในนคร ๑๘๙,๐๐๐ นคร เทวดาอยู่ที่โทณมุข ๙,๙๐๐,๐๐๐ แห่ง เทวดาที่อยู่ที่ปฏนะ ๙๖ แสนโกฏิ และอาศัยอยู่ที่ทะเล ๕๖ แห่ง มาประชุมกันแล้วแต่นั้น ก็เทวดาในจักรวาลที่ ๒ ที่ ๓ เป็นต้น มาประชุมกันด้วยประการฉะนี้ ก็หมื่นจักรวาลท่านหมายเอาว่า ๑๐ โลกธาตุในที่นี้. เหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า **เทวดาโดยมากมาจากโลกธาตุทั้ง ๑๐ ก็มาประชุม.**

ห้องจักรวาลทั้งสิ้น จนถึงพรหมโลกเต็มแน่นไปด้วยพวกเทวดาที่เข้าประชุมอย่างนั้น เหมือนกล่องเข็มที่เต็มแน่นไปด้วยเข็มที่ใส่ไปจนหาที่ว่างไม่ได้. ในห้องจักรวาลทั้งสิ้นนั้นพึงทราบว่า ที่สูงกว่าชั้นอื่น ได้แก่ห้องจักรวาลของพรหมโลก. เล่ากันมาว่า ผู้ยืนในพรหมโลกเอาก้อนหินเท่าเรือนยอด ๗ ชั้นที่โลหปราสาท โยนลงมา ๔ เดือนจึงถึงแผ่นดิน. ในโอกาสใหญ่ขนาดนั้นได้มีเทวดาจนหาที่ว่างไม่ได้ เหมือนดอกไม้ที่คนยืนข้างล่างโยนไป หรือเหมือนควันไม่มีช่องทางที่จะลอยขึ้นไปข้างบน หรือเหมือนเมล็ดผักกาดที่คนยืนข้างบนโปรยไม่มีช่องหล่นลงล่างฉะนั้น. ก็ที่ประทับนั่งของพระผู้มีพระภาคเจ้าไม่คับแคบ พวกเทวดาและพวกพรหมที่มีศักดิ์ใหญ่ซึ่งมาแล้ว ๆ ย่อมได้ช่องทุกองค์ เหมือนที่ประทับของพระเจ้าจักรพรรดิไม่คับแคบ พวกกษัตริย์ชั้นผู้ใหญ่ที่เสด็จมาแล้ว ๆ ก็ยังได้ช่องว่างอยู่นั่นเองฉะนั้น. อนึ่ง ยังเล่ากันมาว่า ในประเทศขนาดเท่ากับปลายขนทราย ในที่ใกล้พระผู้มีพระภาคเจ้านั่นเอง ก็ยังมีเทวดา ๑๐ องค์ บ้าง ๒๐ องค์ บ้าง เนรมิตร่างละเอียดยืนอยู่เช่นเดียวกับความที่กล่าวในมหาปรินิพพานสูตร. ด้านหน้าสุดมีเทวดากลุ่มละ ๖๐ องค์ยืนอยู่.

คำว่า **พวกเทพชั้นสุทธาวาส (สุทฺธาวาสกายิกานํ)** คือชาวสุทธาวาส. **พรหมโลก ๕ ชั้น** อันเป็นที่อยู่ของพระอนาคามีและพระขีณาสพผู้

หมดจดชื่อว่าสุทธาวาส. คำว่า **มีความคิดว่า (เอตทโหสิ)** คือ ทำไมจึงได้มี ? ได้ยินว่า ในครั้งนั้น พวกพรหมเหล่านั้นเข้าสมาบัติแล้วออกตามกำหนด เมื่อมองดูที่อยู่ของพรหมก็ได้เห็นความว่าง เหมือนโรงอาหาร ในเวลาหลังอาหาร แต่นั้นเมื่อใคร่ครวญดูว่า พวกพรหมไปไหน ก็ทราบว่าไปที่ประชุมใหญ่ คิดว่า สมาคมนี้ใหญ่ ฝ่ายพวกเรามามัวชักช้า ก็สำหรับพวกผู้ชักช้าจะหาโอกาสได้ยาก เพราะฉะนั้น เมื่อจะไป พวกเราอย่ามีมือเปล่า แต่งคาถาองค์ละบทแล้วค่อยไป พวกเราจะให้พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงทราบว่าตนมาในสมาคมเหมือนกันด้วยคาถานั้น และจะกล่าวพระเกียรติคุณของพระทศพลด้วย. ความดำริอย่างนี้จึงได้มี เพราะความที่พรหมเหล่านั้นออกจากสมาบัติแล้วใคร่ครวญด้วยประการฉะนี้. ในบาลีว่า **ไปปรากฏเบื้องพระพักตร์พระผู้มีพระภาคเจ้า (ภควโต ปุรโต ปาตุรหำสุ)** ท่านกล่าวไว้เหมือนว่า พรหมเหล่านั้นหล่นลงในที่เฉพาะพระพักตร์ใกล้พระผู้มีพระภาคเจ้าทีเดียว กล่าวไว้แล้วในบาลี แต่ในที่นี้ไม่พึงเข้าใจความอย่างนั้น (ที่ถูกเป็นดังนี้).

ก็พรหมเหล่านั้น แต่งคาถาแต่ยังอยู่ในพรหมโลก เสร็จแล้วองค์หนึ่งลงที่ขอบปากจักรวาลด้านตะวันออก องค์หนึ่งลงที่ขอบปากจักรวาลด้านใต้ องค์หนึ่งลงที่ของปากจักรวาลด้านตะวันตก องค์หนึ่งลงที่ขอบปากจักรวาลด้านเหนือ. ต่อจากนั้นพรหมที่ลงที่ขอบปากจักรวาลด้านตะวันออก ก็เข้านีลกสิณแล้วปล่อยรัศมีเขียว เหมือนกำลังสวมหนังทำด้วยแก้วมณี ให้เทวดาในหมื่นจักรวาลทราบว่าตนมาแล้ว ธรรมดาวิถีของพระพุทธเจ้าไม่มีใครสามารถจะผ่านไปได้ เพราะฉะนั้น จึงมาแค่ถึงวิถีของพระพุทธเจ้าแผ่ไป ไหว้พระผู้มีพระภาคเจ้า แล้วยืนในที่ควรส่วนหนึ่งแล้ว กล่าวคาถาที่ตนได้แต่งไว้.

พรหมที่ลงที่ขอบปากจักรวาลด้านใต้ ก็เข้าปีตกสิณปล่อยรัศมีแสงทองเหมือนกำลังห่มผ้าทอง ประกาศให้เทวดาในหมื่นจักรวาลทราบว่าตนมาแล้ว ได้ยืนอยู่ในนั้นนั่นเอง. พรหมที่ลงทางขอบปากจักรวาล

ด้านตะวันตก เข้าโลหิตกสิณ เปล่งรัศมีแดง เหมือนห่มผ้าขนสัตว์ชั้นดีสีแดง ประกาศให้เทวดาในหมื่นจักรวาลทราบว่าตนมาแล้ว ได้ยืนอย่างนั้นเหมือนกัน. พรหมที่ลงทางขอบปากจักรวาลด้านเหนือ เข้าโอทาตกสิณ เปล่งรัศมีขาวเหมือนนุ่งผ้าดอกมะลิ ประกาศให้เทวดาในหมื่นจักรวาลทราบว่าตนมาแล้ว ได้ยืนอย่างนั้นเหมือนกัน.

แต่ในบาลีท่านกล่าวอย่างนี้ว่า **แล้วไปปรากฏเบื้องพระพักตร์พระผู้มีพระภาคเจ้า...ครั้งนั้นเทวดาเหล่านั้น ถวายอภิวาทพระผู้มีพระภาคเจ้าแล้วได้ยืนในที่ควรส่วนหนึ่ง** ดังนี้ เป็นดังว่าความปรากฏเบื้องพระพักตร์ อภิวาทแล้วยืนในที่ควรส่วนหนึ่ง เกิดขึ้นในขณะเดียวกัน อย่างนั้น ลำดับขั้นเป็นดังนี้ แต่ท่านแสดงไว้รวมกัน. ส่วนการกล่าวคาถา (ของเทวดา) ในบาลีท่านกล่าวแยกไว้ต่างหากแล้ว.

ในคำเหล่านั้น คำว่า **มหาสมโย** เท่ากับ **มหาสมูโห** (แปลว่าการประชุมใหญ่) ปาชัฏเรียกว่า **ป่าใหญ่**. ด้วยบททั้ง ๒ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า การประชุมใหญ่ คือ การเข้าประชุมพร้อมกันครั้งใหญ่มีในวันนี้ ที่ชัฏป่านี้. แต่นั้น เพื่อแสดงพวกที่เข้าประชุมนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า **หมู่เทพมาประชุมกันแล้ว.** ในคำเหล่านั้นว่า คำว่า **หมู่เทพ (เทวกายา)** คือ พวกเทวดา. ข้อว่า **เราทั้งหลายก็มาแล้วสู่ที่ประชุมธรรมนี้ (อาคตมฺห อิมํ ธมฺมสมยํ)** คือ เมื่อได้เห็นหมู่เทพมาประชุมกันอย่างนี้ พวกเราก็มาสู่การประชุมธรรมนี้. เพราะเหตุไร ? เพราะเหตุเพื่อเห็นหมู่ที่ไม่มีใครปราบได้นั่นเอง อธิบายว่า พวกเราได้เป็นผู้มาเพื่อชมหมู่อันใคร ๆ เอาชนะไม่ได้ คือ หมู่ที่ไม่มีใครปราบได้นี้ ผู้ชื่อว่าพิชิตสงคราม เพราะย่ำยีมาร ๓ ได้ในวันนี้นั่นเอง. ก็พรหมนั้น ครั้นกล่าวคาถานี้แล้ว ก็อภิวาทพระผู้มีพระภาคเจ้าแล้ว ได้ยืนที่ขอบปากจักรวาลด้านตะวันออก.

ถัดมาองค์ที่ ๒ มาแล้วได้กล่าวโดยนัยที่กล่าวไว้ (ข้อ ๒๓๗) เช่นกัน. ในคำเหล่านั้น คำว่า **เหล่าภิกษุในที่ประชุมนั้น (ตตฺร ภิกฺขโว)**

นั้นได้แก่ พวกภิกษุในที่ประชุมนั้น. คำว่า **มีจิตมั่นคง (สมาหสุ)** คือ ประกอบด้วยสมาธิ. ข้อว่า **ได้ทำจิตของตนให้ตรงแล้ว (จิตฺตํ อตฺตโน อุชุกมกสุ)** ได้แก่ ได้นำความคด ความโกง และความงอออกจนหมดแล้ว ทำจิตของตนให้ตรง. ข้อว่า **เหมือนสารถีจับเชือก (สารถิว เนตฺตานิ คเหตฺวา)** ความว่า เมื่อพวกม้าสินธพไปอย่างเรียบร้อย สารถีวางปฏักลงแล้ว คอยจับเชือกทั้งหมดไว้ ไม่กระดุก ไม่รั้ง อยู่เฉย ๆ ฉันใด ภิกษุหมด ๕๐๐ รูปนี้ถึงพร้อมด้วยความอุเบกขามีองค์ ๖ คุ้มครองทวารได้แล้ว เป็นบัณฑิต ก็รักษาอินทรีย์ทั้งหลายอยู่ฉันนั้น เป็นภิกษุที่พรหมกล่าวว่า ข้าแต่พระผู้มีพระภาคเจ้า พวกข้าพระพุทธเจ้ามาที่นี้เพื่อชมภิกษุเหล่านี้. แล้วพรหมแม้นั้นก็ไปยืนตามตำแหน่งทีเดียว.

ถัดมาองค์ที่ ๓ มาถึงก็กล่าวตามนัยที่กล่าวมาแล้วนั่นแหละ. ในคำเหล่านั้น คำว่า **ตัดกิเลสดุจตะปูได้แล้ว (เฉตฺวา ขีลํ)** คือ ตัดตะปูคือราคะโทสะและโมหะ. คำว่า **ลิ่มสลัก (ปลิฆ)** ก็ได้แก่ ลิ่มสลักคือราคะโทสะและโมหะนั่นเอง. คำว่า **เสาเขื่อน (อินฺทขีลํ)** ได้แก่ เสาเขื่อนคือราคะโทสะและโมหะนั่นเอง. คำว่า **ถอน...แล้วเป็นผู้ไร้ตัณหา (โอหจฺจมเนชา)** คือ ภิกษุเหล่านั้นชื่อว่าไม่มีความหวั่นไหว เพราะไม่มีความหวั่นไหวคือตัณหา ถอนแล้ว คือกระชากเสาเขื่อนจนหลุดแล้ว. คำว่า **ท่านเป็นนาคหนุ่ม... (เต จรนฺติ)** คือเที่ยวจาริกไปชนิดที่ไม่กระทบกระทั่งใครใน ๔ ทิศ. คำว่า **หมดจด (สุทฺธา)** คือ ปราศจากอุปกิเลส. คำว่า **วิมลา** เท่ากับ **นิมฺมลา** (ไม่มีมลทิน). คำว่า **ไม่มีมลทินนี้** ก็เป็นคำสำหรับใช้แทนคำว่าหมดจดนั่นเอง. คำว่า **ผู้มีพระจักษุ (จกฺขุมตา)** คือ มีจักษุด้วยจักษุ ๕.[๑] คำว่า **ทรงฝึกฝนดีแล้ว (สุทนฺตา)** คือ ทางตาก็ฝึกตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้นทางกาย ทางใจ ก็ฝึกแล้ว. คำว่า **นาคหนุ่ม (สุสูนาคา)** คือ นาครุ่น ๆ. พรหมอธิบายว่า

---

๑. คือ มังสจักษุ. ทิพยจักษุ. ปัญญาจักษุ. พุทธจักษุ และสมันตจักษุ (ขุ. มหา. ๒๔/๘๘๙/๕๔๙).

ข้าแต่พระผู้มีพระภาคเจ้า ข้าพระองค์เป็นผู้มาแล้วเพื่อชมนาครุ่นที่ฝึกแล้วด้วยความเพียรเป็นเครื่องประกอบอันยอดเยี่ยมเห็นปานนี้เหล่านี้. แม้พรหมองค์นั้นก็ได้ไปยืนตามตำแหน่งนั่นแล.

ถัดมาองค์ที่ ๔ มาแล้ว ก็ได้กล่าวตามนัยที่กล่าวแล้วนั่นแล (ข้อ ๒๓๙). บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **ได้ถึง... (คตาเส)** คือ ถึงแล้วด้วยการถึงเป็นสรณะที่ไม่มีความสงสัย. แม้พรหมองค์นั้นก็ได้ไปยืนตามตำแหน่งนั่นแล.

ว่าด้วยการประชุมแห่งเทวดา

ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อได้ทรงสำรวจดูตั้งแต่พื้นแผ่นดินจนจรดกำหนดขอบปากจักรวาล จากกำหนดขอบปากจักรวาลจนจรดอกนิฏฐพรหมโลก ทอดพระเนตรเห็นการประชุมของเทวดาแล้ว จึงทรงพระดำริว่า "สมาคมเทวดานี้ใหญ่. แต่พวกภิกษุไม่ทราบว่า สมาคมเทวดานี้ใหญ่อย่างนี้ เอาเถิด เราจะบอกพวกเธอ" เมื่อทรงพระดำริอย่างนั้นเสร็จแล้ว ลำดับนั้น **พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสสั่งภิกษุทั้งหลาย.** พึงขยายคำต่อไปให้ครบถ้วน.

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **ก็มากเท่ากับ (เอตปรมา)** คือ ชื่อว่ามีเท่านี้เป็นอย่างมาก เพราะเท่านี้เป็นประมาณอย่างยิ่งของเทวดาเหล่านั้น. แต่เพราะบัดนี้ ไม่มีพระพุทธเจ้าทั้งหลาย จึงไม่ตรัสครั้งที่ ๓ ว่า ภิกษุทั้งหลาย แม้พระพุทธเจ้าเหล่านั้นใดในบัดนี้. ถามว่า ทำไมจึงตรัสว่า **ภิกษุทั้งหลาย เราจะบอก (อาจิกฺขิสฺสามิ ภิกฺขเว)** ? ตอบว่า เพื่อให้ทราบความพรั่งพร้อมแห่งจิตของทวยเทพ. ได้ยินว่า พวกเทวดาพากันคิดว่า ในสมาคมใหญ่เช่นนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจะทรงกล่าวชื่อและโคตรแต่ของทวยเทพชั้นผู้ใหญ่เท่านั้น ของพวกชั้นผู้น้อยจะทรงบอกไปทำไม. ทีนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพิจารณาว่า เทพเหล่านี้คิดอย่างไร ทรง

ทราบวาระจิตนั้นของเทวดาเหล่านั้น เหมือนสอดมือเข้าปากแล้วคลำดวงใจ และเหมือนจับโจรได้พร้อมทั้งของกลาง จึงทรงดำริว่า เราจะกล่าวถึงชื่อและโคตรของเหล่าเทพแม้ทั้งหมด ทั้งชั้นผู้น้อยและชั้นผู้ใหญ่ ซึ่งต่างก็มาจากหมื่นจักรวาล.

ธรรมดาว่า พระพุทธเจ้าทั้งหลายทรงเป็นผู้ใหญ่ พระพุทธเจ้าเหล่านั้นทรงเป็นสัตว์พิเศษ ทรงทราบสิ่งที่ชาวโลกรวมทั้งเทวดาได้เห็น ได้ยิน ได้ทราบ ได้รู้แจ้ง ได้ถึง ได้แสวงหา ได้ใช้ใจท่องเที่ยวไปตาม ไม่ว่าสิ่งไร ๆ ในที่ใด ๆ จะเป็นรูปารมณ์ในรูปารมณ์ที่จำแนกด้วยสามารถรูปมีรูปสีเขียวเป็นต้น หรืออารมณ์มีเสียงเป็นต้นที่แยกไว้เป็นแผนก ๆ ในสัททารมณ์เป็นต้น ที่จำแนกด้วยสามารถเสียงกลองเป็นต้นมีอยู่ ซึ่งมาสู่คลองตรงต่อพระญาณของพระพุทธเจ้าเหล่านั้น. สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า "ภิกษุทั้งหลาย สิ่งใดที่ชาวโลกรวมทั้งเทวโลก ฯลฯ รวมทั้งเทวดาและมนุษย์ ได้เห็น ได้ยิน ได้ทราบ ได้รู้แจ้ง ได้ถึง ได้แสวงหา ได้ใช้ใจท่องเที่ยวไปตาม เรารู้สิ่งนั้น เราเห็นสิ่งนั้น เราเข้าใจสิ่งนั้นอย่างแจ่มแจ้ง."[๑] พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงมีพระญาณไม่มีอะไรมาขัดขวางได้ในที่ทุกหนทุกแห่งอย่างนี้ ทรงได้จำแนกเทวดาแม้ทั้งหมดนั้นเป็น ๒ พวก ด้วยอำนาจภัพเทพและอภัพเทพ คือ พวกที่เป็นอภัพสัตว์ที่กล่าวโดยนัยเป็นต้นว่า "หรือสัตว์เหล่าใด ถึงพร้อมด้วยทำนบคือกรรม" สัตว์พวกนั้นถึงจะอยู่ร่วมวิหารเดียวกัน พระพุทธเจ้าทั้งหลายก็ไม่ทรงมอง และพวกภัพสัตว์ที่ตรงกันข้ามกับพวกอภัพสัตว์นั้น พวกนั้นต่อให้อยู่ไกลก็เสด็จไปทรงสงเคราะห์. เพราะฉะนั้น แม้ในการประชุมของเทพนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงละพวกที่เป็นอภัพสัตว์ (ไม่สมควรที่จะตรัสรู้) แล้วรวบรวมเอาแต่พวกที่เป็นภัพสัตว์ เมื่อรวบรวมเสร็จแล้วก็มาทรงจัดเป็น ๖ พวก ตามอำนาจจริตนั่นเองว่า พวกราคจริตมีเท่านี้ พวกโทสจริตเป็นต้นมีเท่านี้.

---

๑. องฺ จตุกฺก. ๒๑/๒๔/๓๒.

ต่อมาก็ทรงใคร่ครวญธรรมเทศนาอันเป็นที่สบายแก่พวกจริตเหล่านั้น ทรงกำหนดเทศนาว่า เราจักแสดงสัมมาปริพพาชนียสูตร (สูตรว่าด้วยเรื่องที่พึงเว้นโดยชอบ) แก่พวกเทวดาราคจริต จักแสดงกลหวิวาทสูตร (สูตรเกี่ยวกับเรื่องทะเลาะวิวาท) แก่พวกโทสจริต จักแสดงมหาพยูหสูตร (สูตรว่าด้วยพวกใหญ่) แก่พวกโมหจริต จักแสดงจูฬพยูหสูตร (สูตรว่าด้วยพวกน้อย) แก่พวกวิตกจริต จักแสดงตุวัฏฏกปฏิปทา (ข้อปฏิบัติของนกคุ่ม) แก่พวกสัทธาจริต จักแสดงปุราเภทสูตร (สูตรว่าด้วยเรื่องแตกในอนาคต) แก่พวกพุทธิจริต แล้วก็ทรงใส่พระทัยถึงบริษัทนั้นอีกว่า บริษัทพึงรู้ด้วยอัธยาศัยของตน ด้วยอัธยาศัยของคนอื่น ด้วยการเกิดเรื่องขึ้น หรือด้วยอำนาจการถามหนอแล แต่นั้นก็ทรงทราบว่า บริษัทพึงรู้ด้วยอำนาจการถาม แล้วทรงพระดำริว่า จะมีใครหรือไม่หนอที่เป็นผู้ถือเอาอัธยาศัยของทวยเทพ แล้วสามารถ ถามปัญหาด้วยอำนาจจริตได้ ได้ทรงเห็นว่า ในพวกภิกษุตั้ง ๕๐๐ รูปนั้น แม้รูปเดียวก็จะไม่สามารถ. จากนั้นทรงดำนึงถึงพระสาวกผู้ใหญ่ ๘๐ รูป และพระสาวกชั้นเลิศ ๒ รูป ก็ทรงเห็นว่า ถึงท่านเหล่านั้นก็จะไม่อาจ แล้วทรงพระรำพึงว่า ถ้าพึงมีพระปัจเจกพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้าจะสามารถหรือไม่หนอ ทรงทราบว่า ถึงพระปัจเจกพุทธเจ้าก็จะไม่สามารถ ทรงใคร่ครวญดูว่า ในบรรดาท้าวสักกะและท้าวสุยามเป็นต้น ใครเล่าจะพึงอาจ ถ้าในท่านเหล่านั้นผู้ใดจะอาจ จะให้ผู้นั้นถาม แล้วพระองค์จะตอบเสียเอง. แต่ในท่านเหล่านั้น ใคร ๆ ก็ไม่อาจ.

ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น ได้ทรงมีพระดำริอย่างนี้ว่า พระพุทธเจ้าอย่างเราเท่านั้นจึงจะพึงอาจ ก็มีพระพุทธเจ้าองค์อื่นในที่ใดบ้างไหม แล้วก็ทรงแผ่พระญาณอันไม่มีที่สิ้นสุดไปในโลกธาตุอันไม่มีที่สิ้นสุด ทรงตรวจดูก็ไม่ทรงเห็นพระพุทธเจ้าองค์อื่น. ข้อที่ไม่ทรงเห็นผู้ใดเสมอพระองค์ในบัดนี้นั้น ไม่น่าอัศจรรย์เลย แม้ในวันประสูติ เมื่อไม่ทรงเห็นใครเสมอพระองค์ตามนัยที่กล่าวไว้ในอรรถกถาพรหมชาลสูตร พระองค์

ก็ได้เปล่งสีหนาทที่ไม่มีใครจะพึงให้เป็นไปได้ว่า เราเป็นยอดของโลก ดังนี้. เมื่อไม่ทรงเห็นคนอื่นเท่าพระองค์อย่างนี้แล้ว ก็ทรงดำริว่า ถ้าเราพึงถามแล้วตอบเองเสียเลย แม้เมื่อเป็นอย่างนี้ เทวดาเหล่านี้ ก็จะไม่อาจแทงตลอดได้ แต่เมื่อพระพุทธเจ้าองค์อื่นนั่นแล ทรงถามและเราตอบ จึงจะเป็นสิ่งน่าอัศจรรย์ และพวกเทวดาก็จะสามารถแทงตลอดได้ด้วย ฉะนั้น เราจะสร้างพระพุทธนิรมิต. แล้วทรงเข้าฌานที่มีอภิญญาเป็นบาท ครั้นทรงออกแล้วก็ทราบบริกรรมด้วยกามาวจรจิตทั้งหลายว่า ขอให้การถือบาตรและจีวร การเหลียวหน้าและเหลียวหลัง และการคู้เข้าและเหยียดออกจงเหมือนเราทีเดียว แล้วก็ทรงอธิษฐานด้วยรูปาวจรจิต ให้เป็นเหมือนทำลายดวงจันทร์ที่กำลังลอยพ้นขอบเขายุคนธรทางทิศตะวันออก ออกมาฉะนั้น.

ครั้นหมู่เทพได้เห็นพุทธนิรมิตนั้น ก็พูดว่า ท่าน พระจันทร์ดวงอื่นขึ้นมาแล้วอีกหนอแล ? เมื่อพระพุทธนิรมิต ทรงละดวงจันทร์แล้วเข้ามาใกล้ ก็พูดว่า ไม่ใช่พระจันทร์ แต่เป็นพระอาทิตย์ขึ้นต่างหาก เมื่อยิ่งใกล้เข้ามาอีกก็พูดว่า ไม่ใช่พระอาทิตย์ แต่นั่นเป็นวิมานเทวดา. เมื่อยิ่งใกล้เข้ามาอีกก็พูดว่า ไม่ใช่วิมานเทวดา แต่นั่นเป็นเทพบุตร. เมื่อยิ่งใกล้เข้ามาอีกก็พูดว่า ไม่ใช่เทพบุตร แต่นั้นเป็นมหาพรหม เมื่อยิ่งใกล้เข้ามาอีกก็พูดว่า ไม่ใช่เป็นมหาพรหม แต่เป็นพระพุทธเจ้าอีกองค์หนึ่งเสด็จมา ดังนี้. ในที่นั้น พวกเทวดาปุถุชนก็พากันคิดว่า พระพุทธเจ้าองค์เดียว ที่ประชุมเทวดาก็ใหญ่ขนาดนี้แล้ว ๒ พระองค์จะยิ่งใหญ่ขนาดไหน. (ส่วน) เทวดาอริยะ ก็พากันคิดว่า ในโลกธาตุเดียว ไม่มีพระพุทธเจ้า ๒ พระองค์ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงนิรมิตพระพุทธเจ้าองค์อื่นขึ้นมาอีกพระองค์หนึ่งที่เหมือนกับพระองค์เป็นแน่.

ขณะที่หมู่เทพกำลังจ้องพระพุทธนิรมิตนั่นเอง พระพุทธนิรมิตก็เสด็จมาถึง ไม่ทรงไหว้พระทศพลเลย ทำให้เท่า ๆ กันในที่เฉพาะพระพักตร์ แล้วก็ประทับนั่งบนพระที่นั่งที่นิรมิตไว้. มหาปุริสลักษณะ

แม้ของพระผู้มีพระภาคเจ้ามี ๓๒ ประการ แม้ของพระพุทธนิรมิต ก็มี ๓๒ ประการเหมือนกัน. พระรัศมี ๖ สี ออกไปจากพระสรีระแม้ของพระผู้มีพระภาคเจ้า แม้ของพระพุทธนิรมิตก็เหมือนกัน. พระรัศมีจากพระสรีระของพระผู้มีพระภาคเจ้า กระทบพระกายของพระพุทธนิรมิต พระรัศมีจากพระสรีระของพระพุทธนิรมิตก็กระทบพระกายพระผู้มีพระภาคเจ้า. รัศมีเหล่านั้นพุ่งจากพระสรีระของพระพุทธเจ้าทั้งสองพระองค์ ไปจรดชั้นอกนิฏฐพรหม กลับจากนั้นก็ฉายลงรอบเศียรของเทพทุกองค์ แล้วไปหยุดอยู่ที่ขอบปากจักรวาล. ห้องจักรวาลทั้งสิ้นรุ่งเรืองดังเรือนพระเจดีย์ ที่มีไม้จันทันโค้งที่แล้วไปด้วยทองรึงรัดไว้ ฉะนั้น. เทวดาในหมื่นจักรวาล รวมเป็นกลุ่มในจักรวาลเดียว เข้าไปตั้งอยู่ในระหว่างห้องรัศมีของพระพุทธเจ้าทั้ง ๒ พระองค์. พระพุทธนิรมิตกำลังประทับนั่งอยู่นั่นแล เมื่อจะชมเชยการละกิเลสที่โพธิบัลลังก์ของพระทศพล จึงตรัสคาถาว่า

เราขอถามท่านมุนี ผู้มีปัญญามาก ผู้ข้ามแล้ว ถึงฝั่งแล้ว ผู้เย็นสนิท มีพระองค์ตั้งมั่น ภิกษุนั้น ออกจากเรือน บรรเทากามทั้งหลายแล้ว พึงเว้นรอบโดยชอบในโลกอย่างไร ?

พระศาสดา ครั้นทรงดำริว่า เราจะกล่าวถึงชื่อและโคตรของผู้ที่มาแล้ว ๆ เพื่อให้พวกเทวดาเกิดความเป็นผู้มีจิตพร้อมก่อน จึงตรัสคำเป็นต้นว่า **ภิกษุทั้งหลาย เราจะบอก** ดังนี้

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **เราจักร้อยกรองโศลก (สิโลกมนุกสฺสามิ)** คือถ้อยคำที่ประพันธ์เป็นฉันท์ คือ จะให้หมู่คำที่นิยมแล้วด้วยบทอักษรเป็นไป. คำว่า **ภุมเทวดาอาศัยอยู่ในที่ใดภิกษุก็อาศัยที่นั้น (ยตฺถ ภุมฺมา ตทสฺสิตา)** ความว่า พวกเทวดาที่อยู่ตามพื้นดินในที่ใด ๆ อาศัยที่นั้น ๆ แล้ว. พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสบอกชั้นวรรณะแก่ภิกษุเหล่านั้นด้วยบทเป็นต้นว่า **อาศัยชอกเขา (เย สิตา คิริคพฺภรํ)** อธิบายว่า

ภิกษุเหล่าใดอาศัยท้องภูเขา. คำว่า **ส่งตนไปแล้ว (ปหิตตฺตา)** คือมีตนที่ส่งไปแล้ว. คำว่า **มีจิตตั้งมั่น (สมาหิตา)** คือ ไม่ฟุ้งซ่าน.

คำว่า **มาก (ปฺถู)** คือ ชนมาก. คำว่า **เร้นอยู่เหมือนราชสีห์ (สีหาว สลฺลีนา)** คือ เร้น ได้แก่ เข้าถึงความเป็นผู้มีจิตเป็นหนึ่งเหมือนราชสีห์หลบซ่อน. คำว่า **ครอบงำความขนพองสยองเกล้าเสียได้ (โลมหำสาภิสมฺภุโน)** คือ ครอบงำความขนพองดำรงอยู่. มีคำอธิบายว่าไม่มีความกลัว. คำว่า **มีใจผุดผ่อง เป็นผู้หมดจด (โอทาตมนสา สุทฺธา)** คือ เป็นผู้มีจิตขาวผ่อง หมดจด. คำว่า **ใสสะอาดไม่ขุ่นมัว (วิปฺปสนฺนมนาวิลา)** คือผ่องแผ้ว ไม่ขุ่นมัว. ข้อว่า **ทรงทราบภิกษุ ๕๐๐ รูปเศษ (ภิยฺโย ปญฺจสเต ฌตฺวา)** คือ ทรงรู้จักภิกษุเกิน ๕๐๐ รูป รวมทั้งพระสัมมาสัมพุทธเจ้าด้วย. คำว่า **ที่ป่าใกล้กรุงกบิลพัสดุ์ (วเนกปิลวตฺถเว)** คือ ที่ชัฏป่าซึ่งเกิดใกล้กรุงกบิลพัสดุ์. ข้อว่า **แต่นั้นพระศาสดาจึงตรัสเรียก (ตโต อามนฺตยิ สตฺถา)** คือ ตรัสเรียกในครั้งนั้น. คำว่า **หมู่สาวกผู้ยินดีในศาสนา (สาวเก สาสเน รเต)** คือ ชื่อว่าสาวกเพราะเกิดในที่สุดการฟังพระธรรมเทศนาของพระองค์ ชื่อว่า ผู้ยินดีในศาสนาเพราะยินดีในศาสนาคือสิกขา ๓. พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงทำคำทั้งหมดนี้ให้เหมือนคนอื่นกล่าว ตรัสด้วยพระดำรัสว่า เราจะทำโศลก. ข้อว่า **หมู่เทพมุ่งหน้ามากันแล้ว ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจงรู้จักหมู่เทพเหล่านั้นไว้ (เทวกายา อภิกฺกนฺตา เต วิชานาถ ภิกฺขโว)** ความว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเพื่อประโยชน์แก่อภินิหารแห่งทิพยจักษุญาณของภิกษุเหล่านั้นว่า พวกเธอจงรู้จักพวกเทพเหล่านั้นด้วยทิพยจักษุ ดังนี้. ข้อว่า **ก็ภิกษุเหล่านั้น ฟังพระดำรัสของพระพุทธเจ้าแล้วได้กระทำความเพียร (เต จ อาตปฺปมกรุ์ สุตฺวา พุทฺธสฺส สาสนำ)** ความว่า ก็แลภิกษุเหล่านั้นฟังคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้านั้นแล้ว ทันใดนั้นเอง ก็ได้กระทำความเพียรเพื่อประโยชน์แก่ทิพยจักษุนั้น.

ญาณก็ได้ปรากฏแก่ท่านเหล่านั้นผู้พอได้ลงมือกระทำความเพียร

นั้นเองอย่างนั้น. เป็นอย่างไร ? คือ ทิพยจักษุญาณอันเป็นเครื่องเห็นพวกอมนุษย์เกิดขึ้นแล้ว. ทิพยจักษุญาณนั้นมิใช่ว่าพวกท่านเหล่านั้นกระทำบริกรรมแล้วให้เกิดขึ้นในขณะนั้น แต่ทิพยจักษุญาณนั้นสำเร็จด้วยอริยมรรคทีเดียว. ก็แลเหตุเพียงอภินิหารแห่งทิพยจักษุญาณเพื่อเห็นอมนุษย์นั้นเท่านั้น อันภิกษุเหล่านั้นได้กระทำแล้ว. ถึงพระศาสดาก็ทรงหมายเอาข้อนี้เองว่า พวกเธอมีญาณ ถ้าเช่นนั้นพวกเธอจงน้อมญาณไปรู้แล้วจึงตรัสว่า **ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจงรู้จักหมู่เทพเหล่านั้นไว้**. คำว่า **เหล่าภิกษุบางพวกได้เห็นอมนุษย์ร้อยหนึ่ง (อปฺเปเก สตมทฺทกฺขุ)** ความว่า ในภิกษุเหล่านั้น ภิกษุบางพวกได้เห็นพวกอมนุษย์หนึ่งร้อย. คำว่า **เห็นอมนุษย์หนึ่งพัน อมนุษย์เจ็ดหมื่น (สหสฺสํ อถ สตฺตรึ)** ความว่า บางพวกเห็นอมนุษย์หนึ่งพัน บางพวกเห็นอมนุษย์เจ็ดหมื่น. คำว่า **บางพวกได้เห็นอมนุษย์หนึ่งแสน (สตํ เอเก สหสฺสานิ)** คือ บางพวกเห็นอมนุษย์หนึ่งแสน. คำว่า **บางพวกได้เห็นไม่มีที่สุด (อปฺเปเกนนฺตมทฺทกฺขุ)** ความว่า ได้เห็นจำนวนมาก อธิบายว่า ได้เห็นอมนุษย์แม้จะกำหนดด้วยสามารถร้อยและด้วยสามารถพันก็ไม่ได้ เพราะเหตุไร เพราะอมนุษย์ได้แผ่ไปทั่วทิศคือได้เต็มที่ทีเดียว.

ข้อว่า **ทราบเหตุนั้นทั้งสิ้นแล้ว (ตญฺจ สพฺพํ อภิญฺญาย)** คือ ในภิกษุเหล่านั้น สิ่งใดที่แต่ละรูปได้เห็น ก็รู้สิ่งทั้งหมดนั้นด้วย. ข้อว่า **ผู้ทรงมีพระจักษุทรงใคร่ครวญแล้ว (ววฏฺฐิตฺวาน จกฺขุมา)** คือ พระศาสดาผู้ทรงมีจักษุด้วยจักษุทั้ง ๕ อย่าง ทรงใคร่ครวญโดยประจักษ์ เหมือนผู้ใคร่ครวญดูลายมือฉะนั้น จึงตรัสพระคาถาที่กล่าวมาเมื่อก่อนว่า **แต่นั้นจึงตรัสเรียก (ตโต อามนฺตยิ)** เพื่อทรงต้องการระบุถึงชื่อและโคตร. ในบทนี้มีความเกี่ยวเนื่องอย่างนี้ว่า พวกเธอจงรู้จัก คือ จงดู ได้แก่ จงมองดูพวกอมนุษย์ที่เราจะระบุแก่พวกเธอ. คำว่า **ด้วยวาจาทั้งหลาย (คิราหิ)** คือ ด้วยคำพูดทั้งหลาย. คำว่า **โดยลำดับ (อนุปุพฺพโส)** คือ ตามลำดับ.

ข้อว่า **ยักษ์ ๗,๐๐๐ เป็นภุมเทวดาอาศัยอยู่ในกรุงกบิลพัสดุ์ (สตฺตสหสฺสาว ยกฺขา ภุมฺมา กาปิลวตฺถวา)** คือ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า หมู่ยักษ์ ๗,๐๐๐ คือพวกเทพอยู่ตามแผ่นดินอาศัยกรุงกบิลพัสดุ์เกิดในกรุงกบิลพัสดุ์นั้นก่อน. คำว่า **มีฤทธิ์ (อิทฺธิมนฺโต)** คือประกอบด้วยฤทธิ์ทิพย์. คำว่า **มีอานุภาพ (ชุติมนฺโต)** คือ ถึงพร้อมด้วยอานุภาพ. คำว่า **มีรัศมี (วณฺณวนฺโต)** คือ สมบูรณ์ด้วยผิวพรรณของร่างกาย. คำว่า **มียศ (ยสสฺสิโน)** คือสมบูรณ์ด้วยบริวาร. ข้อว่า **ต่างยินดีมุ่งหน้ามา (โมทมานา อภิกฺกามุ)** คือมีจิตยินดีมา. ข้อว่า **สู่ป่าซึ่งเป็นที่ประชุมของภิกษุทั้งหลาย (ภิกฺขูนํ สมิตึ วนํ)** คือ มาเพื่อต้องการดูป่าใหญ่นี้ คือสำนักของพวกภิกษุนี้ ได้แก่เพื่อต้องการดูภิกษุทั้งหลาย. อีกอย่างหนึ่ง พวก เรียกว่า ประชุม. อธิบายว่า มาเพื่อชมพวกภิกษุดังนี้ก็ได้. ข้อว่า **ยักษ์ ๖,๐๐๐ ที่อาศัยอยู่ในเขาเหมวัต มีผิวพรรณต่าง ๆ กัน (ฉสหสฺสา เหมวตา ยกฺขา นานตฺตวณฺณิโน)** คือ พวกยักษ์ที่เกิดที่ภูเขาเหมวัต ๖,๐๐๐ พวกยักษ์แม้ทั้งหมดนั้น มีสีต่าง ๆ กัน ด้วยอำนาจสีเขียวเป็นต้น. ข้อว่า **ยักษ์ ๓,๐๐๐ ที่อาศัยอยู่ที่ภูเขาสาตาคิรี (สาตาคิรา ติสหสฺสา)** คือ พวกยักษ์ที่เกิดที่ภูเขาสาตาคิรี ๓,๐๐๐. ข้อว่า **ยักษ์เหล่านั้นรวมเป็น ๑๖,๐๐๐ ตน (อิจฺเจเต โสฬสสหสฺสา)** คือ ยักษ์แม้ทั้งหมดนี้ รวมกันเป็น ๑๖,๐๐๐. คำว่า **ยักษ์ ๕๐๐ อยู่ที่เขาวิศวามิตร (เวสฺสามิตฺตา ปญฺจสตา)** คือ พวกยักษ์ที่เกิดที่ภูเขาวิศวามิตร ๕๐๐. ข้อว่า **ยักษ์ชื่อกุมภีร์อยู่ในกรุงราชคฤห์ (กุมฺภีโร ราชคหิโก)** คือยักษ์ชื่อกุมภีร์เกิดในกรุงราชคฤห์. คำว่า **เขาไพบูลย์เป็นที่อยู่ของยักษ์นั้น (เวปุลฺลสฺส นิเวสนํ)** อธิบายว่า ภูเขาไพบูลย์ (เวปุลละ) เป็นนิเวศน์ คือ ที่อยู่ของยักษ์นั้น. คำว่า **ยักษ์มากกว่าแสนเข้าเฝ้ายักษ์ชื่อกุมภีร์นั้น (ภิยฺโย นํ สตสหสฺสํ ยกฺขานํ ปยิรุปาสติ)** คือ ยักษ์เกินแสนเข้าเฝ้ายักษ์ชื่อกุมภีร์นั้น. คำว่า **ยักษ์ชื่อกุมภีร์อาศัยอยู่ในกรุงราชคฤห์แม้นั้นก็มาสู่ป่าเป็นที่ประชุมภิกษุทั้งหลาย (กุมฺภีโร ราชคหิโก โสปาค สมิติ**

วนำ) คือ แม้ยักษ์ชื่อกุมภีร์นั้นพร้อมกับบริวารก็มาสู่ป่านี้ เพื่อชมการประชุมของภิกษุทั้งหลาย. ข้อว่า **ก็ท้าวธตรฐ ทรงปกครองทิศตะวันออก (ปุริมญฺจ ทิสำ ราชา ธตรฏฺโ ปสาสติ)** คือ ทรงปกครองทางทิศปราจีน. ข้อว่า **ทรงเป็นอธิบดีของพวกคนธรรพ์ (คนฺธพฺพานำ อาธิปติ)** คือ ทรงเป็นหัวหน้าของพวกคนธรรพ์ (คนธรรพ์ คือ นักดนตรี) ในทิศทั้ง ๔ คนธรรพ์ทั้งหมดนั้น อยู่ในอำนาจของท้าวธตรฐนั้น. ข้อว่า **ท้าวเธอทรงเป็นมหาราช มียศ (มหาราชา ยสสฺสิโส)** คือ มหาราชพระองค์นั้น ทรงมีบริวารมาก. ข้อว่า **แม้บุตรเป็นอันมากของท้าวเธอนั้นชื่อว่าอินทร์ ต่างมีกำลังมาก (ปุตฺตาปิ ตสฺส พหโว อินฺทมานา มหพฺพลา)** คือ พวก ลูก ๆ ของท้าวธตรฐนั้น มีมาก มีกำลังมาก. เธอทั้งหมดใช้ชื่อของท้าวสักกะ ผู้เป็นราชาของเทวดา. ข้อว่า **ท้าววิรุฬหก ปกครองทิศใต้ (วิรุโฬฺห ตปฺปสาสติ)** คือ ทิศนั้นท้าววิรุฬหกทรงปกครอง. ข้อว่า **แม้บุตรเป็นอันมากของท้าวเธอนั้น (ปุตฺตาปิ ตสฺส)** คือ ลูก ๆ แม้ของท้าวเธอ ก็เช่นนั้นเหมือนกัน. ก็ในบาลีท่านเขียนว่า **มหพฺพลา (มีกำลังมาก)**. ในวาระทั้งหมดในอรรถกถาปาฐะเป็น **มหาพลา (มีกำลังมาก)** ส่วนคาถาพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสด้วยอำนาจรวมเอาหมดอย่างนี้ว่า

ท้าวธตรฐปกครองทิศตะวันออก ท้าววิรุฬหก
ปกครองทิศใต้ ท้าววิรูปักษ์ปกครองทางทิศตะวันตก
ท้าวกุเวรปกครองทิศเหนือ มหาราชทั้ง ๔ องค์นั้น
ยังทิศทั้ง ๔ โดยรอบให้รุ่งเรือง สถิตอยู่ในป่าใกล้
กรุงกบิลพัสดุ์.

ในคาถานั้น มีใจความดังต่อไปนี้ ในหมื่นจักรวาลต่างมีพวกมหาราชทรงพระนามว่า ธตรฐ. แม้ทั้งหมดนั้นต่างก็ทรงมีคนธรรพ์แสนโกฏิแสนโกฏิเป็นบริวาร ยืนเต็มห้องจักรวาลตั้งแต่ป่าใหญ่ใกล้กรุงกบิลพัสดุ์ทางทิศตะวันออก. ท้าววิรุฬหกเป็นต้นในทิศใต้เป็นต้นก็อย่างนี้. **เพราะเหตุนั้นแล** พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า **ยังทิศทั้ง ๔ โดยรอบให้**

รุ่งเรืองสถิตอยู่. ก็คำอธิบายมีอย่างนี้ว่า มาจากจักรวาลโดยรอบ ยังทิศทั้ง ๔ ให้รุ่งเรืองอย่างดี สถิตอยู่เหมือนกองไฟบนยอดเขา. ก็ท่านเหล่านั้นทรงหมายเอาป่าใกล้กรุงกบิลพัสดุ์เท่านั้นแล้วจึงมาเพราะเหตุใด เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสถึงพวกท่านว่า เป็นผู้ยังจักรวาลให้เต็มเท่า ๆ กันด้วยจักรวาล แล้วสถิตที่ป่าใกล้กรุงกบิลพัสดุ์ ดังนี้.

ข้อว่า **พวกป่าวของมหาราชทั้ง ๔ พระองค์นั้น มีมายา ล่อลวง โอ้อวด (เตส์ มายาวิโน ทาสา อาคู วญฺจนิกา สฐา)** ความว่า มหาราชเหล่านั้น ทรงมีทาสที่ประพฤติคดโกงประกอบด้วยเจ้าเล่ห์ ซึ่งมีการปกปิดความชั่วที่กระทำไว้เป็นลักษณะ เป็นพวกที่เรียกว่าผู้ล่อลวง เพราะหลอกลวงโลกด้วยการหลอกลวงทั้งต่อหน้าและลับหลัง และพวกที่เรียกว่า ผู้โอ้อวด เพราะประกอบด้วยความฉ้อฉลและโอ้อวด แม้พวกเหล่านั้นก็มา. ข้อว่า **เจ้าเล่ห์ คือ กุฏณฺฑุ เวฏณฺฑุ วิฏะ วิฏูฏะ (มายา กุฏณฺฑุ เวฏณฺฑุ วิฏู จ วิฏูโฏ สห)** คือ ป่าวแม้ทั้งหมดนั้น ล้วนแต่เป็นผู้กระทำมายาทั้งนั้น. ก็ในพวกทำมายานี้โดยชื่อ ก็มี กุฏณฺฑุ ๑ วิฏณฺฑุ ๑. ส่วนในบาลีท่านเขียนว่า **เวฏณฺฑุ** (ต่อไปก็เป็น) วิฏู ๑ วิฏูฏะ ๑. คำว่า **กับ (สห)** คือ แม้วิฏูฏะนั้นก็มากับพวกเหล่านั้นเหมือนกัน. (ถัดไปก็มี) ข้อว่า **จันทน์ ๑ กามเศรษฐ์ ๑ กินนุมัณฑุ ๑ นิมัณฑุ ๑ (จนฺทโน กามเสฏฺโ จ กินฺณุมณฺฑุ นิมณฺฑุ จ)** ได้แก่ กินนุมัณฑะ อีกผู้หนึ่ง แต่ในบาลีเขียนเป็น **กินนุมณฺฑุ**. คำว่า **นิมัณฑุ ๑ (นิมณฺฑุ จ)** ได้แก่ อีกคนหนึ่งชื่อ นิมัณฑุ ด้วย. (นิมัณฑุ มี ๒ คน) พวกป่าวมี (๑๐ คน) เท่านี้. ส่วนพวกอื่นจากนี้ก็ได้แก่เทวราชเหล่านี้คือ

ปนาทะ ๑ โอปมัญญะ ๑ เทวสูตะ ๑ มาตลี ๑
จิตตเสนะคนธรรพ์ ๑ นโฬราชะ ๑ ชโนสภะ ๑
ปัญจสิขะ ๑ ติมพรุ ๑ สุริยวัจฉสา ๑ ก็มา.

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **เทวสูตะ (เทวสูโต)** คือ เทพสารถี.

คำว่า **จิตตเสนะ (จิตฺตเสโน)** คือ แยกออกเป็นเทวราชได้ ๓ องค์ จิตตะ ๑ เสนะ ๑ จิตตเสนะ ๑. คำว่า **คนธรรพ์ (คนฺธพฺโพ)** ก็ได้แก่ จิตตเสนะ อันเป็นพวกคนธรรพ์นี้. ไม่ใช่แต่จิตตเสนะเท่านั้น ถึงปนาทะเป็นต้นทั้งหมดนี้ ก็เป็นคนธรรพ์ทั้งนั้น. คำว่า **นโฬราชะ (นโฬราชา)** ได้แก่เทพองค์หนึ่งชื่อนฬการเทวบุตร. คำว่า **ชโนสภะ (ชโนสโภ)** คือ เทวบุตรชื่อชนสภะ. คำว่า **ปัญจสิขะ (อาคู ปญฺจสิโขเจว)** คือ ปัญจสิขะเทวบุตรนั่นเทียวก็มา. คำว่า **ติมพรุ (ติมฺพรู)** คือ คนธรรพ์เทวราชชื่อว่าติมพรุ. คำว่า **สุริยวัจฉสา (สุริยวจฺฉสา)** ได้แก่ลูกสาวของท้าวติมพรุนั่นเอง. ข้อว่า **ราชาและคนธรรพ์เหล่านั้นและเหล่าอื่นพร้อมด้วยเทวราชทั้งหลาย (เอเต จญฺเญ จ ราชาโน คนฺธพฺพา สห ราชูภิ)** คือ เทพเหล่านี้ เหล่าพญาคนธรรพ์ที่กล่าวด้วยอำนาจพระนาม และคนธรรพ์จำนวนมากเหล่าอื่นพร้อมกับพระราชาเหล่านั้น. ข้อว่า **ต่างยินดีมุ่งหน้ามาสู่ป่าอันเป็นที่ประชุมของภิกษุทั้งหลาย (โมทมานา อภิกฺกามุ ภิกฺขูนํ สมิตึ วนํ)** มีความว่า มีจิตร่าเริงยินดี มาแล้วสู่ป่านี้อันเป็นที่ประชุมของภิกษุทั้งหลาย.

ข้อว่า **อนึ่ง พวกนาคที่อยู่ในสระชื่อนาภสะและอยู่ในเมืองไพศาลีกับบริษัทแห่งตัจฉกนาคราชก็มา (อถาคู นาภสา นาคา เวสาลา สห ตจฺฉกา)** คือ พวกนาคชาวสระนาภสะ และพวกนาคชาวเมืองไพศาลีก็มาพร้อมกับบริษัทของตัจฉกนาคราช. คำว่า **พวกนาคตระกูลกัมพลและตระกูลอัสดร (กมฺพลสฺสตรา)** คือ กัมพล ๑ อัสดร ๑. เล่ากันมาว่านาคเหล่านี้ อยู่ที่เชิงเขาสิเนรุ เป็นนาคชั้นผู้ใหญ่ที่แม้พวกสุบรรณ (ครุฑ) ก็ฉุดไป (นำไป จับไป) ไม่ได้. ข้อว่า **พวกนาคที่อยู่ในท่าปายาคะพร้อมกับหมู่ญาติ (ปายาคา สห ญาติภิ)** คือ และพวกนาคที่อยู่ท่าปายาคะ ก็มากับหมู่ญาติ. ข้อว่า **พวกนาคในแม่น้ำยมุนาตระกูลธตรัฐ (ยามุนา ธตรฏฺฐา จ)** คือ พวกนาคที่อยู่ในแม่น้ำยมุนา และพวกนาคที่เกิดในตระกูลธตรฐ. คำว่า **เอราวัณเทพบุตรผู้เป็นช้างใหญ่**

(เอราวโณ มหานาโค) คือ และเอราวัณเป็นเทวบุตร ไม่ใช่เป็นช้างโดยกำเนิด แต่เทวบุตรนั้นถูกเรียกว่าช้าง. คำว่า **แม้นั้นก็มา (โสปาค)** คือ แม้เอราวัณเทวบุตรนั้นก็มา. ข้อว่า **ปักษี...นำพญานาคไปได้อย่างรวดเร็วเหล่าใด (เย นาคราเช สหสา หรนฺติ)** คือ พวกครุฑเหล่าใดมีความโลภครอบงำแล้ว นำ คือ จับเอาพวกนาคมีประการที่กล่าวแล้วนี้ไปได้อย่างรวดเร็ว. ข้อว่า **ปักษีเป็นทิพย์เกิดสองครั้ง มีปีก มีตาหมดจด (ทิพฺพา ทิชา ปกฺขิ วิสุทฺธจกฺขุ)** คือ ชื่อว่าเป็นทิพย์ เพราะมีอานุภาพทิพย์ ชื่อว่าเกิด ๒ ครั้งเพราะเกิดแล้ว ๒ ครั้ง คือจากท้องแม่และจากกะเปาะไข่ ชื่อว่ามีปีก เพราะประกอบด้วยปีก ชื่อว่า มีตาหมดจด เพราะประกอบด้วยตาที่สามารถเห็นหมู่นาคในระยะ ๑๐๐ โยชน์บ้าง ๑,๐๐๐ โยชน์บ้าง. ข้อว่า **พญาครุฑเหล่านั้นมาโดยเวหาถึงท่ามกลางป่า (เวหายสา เต วนมชฺฌปตฺตา)** คือ พวกครุฑเหล่านั้น ถึงป่าใหญ่นี้โดยทางอากาศนั่นเอง. ข้อว่า **ชื่อของพญาครุฑเหล่านั้นชื่อ จิตรและสุบรรณ (จิตฺรา สุปณฺณา อิติ เตส นามํ)** คือ ครุฑเหล่านั้นชื่อจิตระและสุบรรณ. ข้อว่า **ในครั้งนั้นการอภัยได้มีแก่พวกพญานาค พระพุทธเจ้าได้ทรงกระทำให้ปลอดภัยจากสุบรรณแล้ว (อภยนฺตทา นาคราชานมาสี สุปณฺณโต เขมมกาสิ พุทฺโธ)** คือ เพราะเหตุใด เพราะเหตุนั้น พวกนาคและครุฑทั้งหมดนั้น ทักกันด้วยวาจาที่สุภาพคุยกันเพลิดเพลินเหมือนเพื่อนและเหมือนญาติ สวมกอดกันจับมือกันวางมือบนจะงอยบ่ามีจิตร่าเริงยินดี. ข้อว่า **พวกนาค และพวกสุบรรณ...ต่างกระทำพระพุทธเจ้าให้เป็นสรณะแล้ว (นาคา สุปณฺณา สรณมกำสุ พุทฺธํ)** คือ พวกเขาเหล่านั้น ถึงพระพุทธเจ้าเป็นที่พึ่งที่ระลึก.

คำว่า **ถูกพระอินทร์ปราบจนพ่ายแพ้แล้ว (ชิตา วชิรหตฺเถน)** ความว่า ถูกพระอินทร์ผู้เป็นราชาแห่งเทพชนะแล้ว. ข้อว่า **พวกอสูรที่อาศัยสมุทร (สมุทฺทํ อสุรา สิตา)** ความว่า อสูรเหล่านั้นอาศัยมหาสมุทรมีฤทธิ์ มียศ เป็นพี่น้องของท้าววาสวะ (พระอินทร์) เพราะเหตุนางสุชาดา

ธิดาอสูร. ข้อว่า **พวกอสูรตระกูลกาลกัญชามีกายใหญ่น่ากลัว (กาลกญฺชา มหาภิสฺมา)** คือ และพวกอสูรกาลกัญชานิรมิตร่างใหญ่ น่าสะพรึงกลัวแล้วก็มา. ข้อว่า **พวกอสูรตระกูลทานเวฆัส (อสุรา ทานเวฆสา)** ได้แก่ พวกอสูรถือธนูเหล่าอื่นชื่อทานเวฆัส. ข้อว่า **อสูรเวปจิตติ ปหาราทะ กับนมุจี (เวปจิตฺติ สุจิตฺติ จ ปหาราโท นมุจี สห)** ได้แก่ และอสูรเหล่านี้ คือ อสูรชื่อเวปจิตติ ๑ อสูรชื่อสุจิตติ ๑. อสูรชื่อปหาราทะ ๑. ข้อว่า **กับนมุจี (นมุจี สห)** ได้แก่ และมาร ชื่อนมุจี ผู้เป็นเทวบุตร ก็มาพร้อมกับอสูรเหล่านั้นนั่นแล. อสูรเหล่านี้อยู่ในทะเล แต่นมุจีนี้อยู่ในเทวโลกชั้นปรนิมมิตา เหตุไรจึงมาพร้อมกับอสูรเหล่านั้น ? เพราะเป็นพวกไม่ถูกใจ. จริงอยู่ พวกอสูรแม้เหล่านั้นไม่ถูกใจ เป็นพวกอภัพ. นมุจีแม้นี้ก็เช่นกันนั่นแหละ ธาตุถูกกัน เพราะฉะนั้นจึงมา. ข้อว่า **บุตรของอสูรพลี ๑๐๐ (สตญฺจ พลิปุตฺตานํ)** คือ ลูกร้อยหนึ่งของพลีอสูรใหญ่. ข้อว่า **มีชื่อว่าเวโรจนะทุกตน (สพฺพ เวโรจนามกา)** คือทุกตนใช้ชื่อราหูผู้เป็นลุงของตนนั่นเอง. ข้อว่า **ผูกสอดเครื่องเสนาที่ทรงพลัง (สนฺนยฺหิตฺวา พลึ เสนํ)** คือ ผูกสอดเครื่องเสนาอันมีกำลังของตนทุกตน กลายเป็นผู้จัดเครื่องสนามเสร็จแล้ว. คำว่า **เข้าไปหาราหุภัทร (ราหุภทฺทมุปาคมุ)** คือ เข้าหาจอมอสูรชื่อราหู. ข้อว่า **ท่านผู้เจริญ วันนี้ เป็นวันประชุม (สมโยทานิ ภทฺทนฺเต)** คือ ความเจริญจงมีแก่ท่าน บัดนี้เป็นเวลาประชุม. อธิบายว่า ท่านจงเข้าไปสู่ป่าเป็นที่ประชุมแห่งภิกษุทั้งหลาย เพื่อดูหมู่ภิกษุ.

ข้อว่า **หมู่เทพอาโป พวกปฐวี พวกเตโช และพวกวาโย ก็มาในครั้งนั้นด้วย (อาโป จ เทวา ปฐวี จ เตโช วาโย ตทา คมุ)** คือ เหล่าเทพที่มีชื่อขึ้นต้นว่า น้ำ เพราะทำบริกรรมในอาโปกสิณเป็นต้นจึงเกิดขึ้น ก็มาในครั้งนั้น. ข้อว่า **หมู่เทพพวกวรุณะ พวกวารุณะ พวกโสมะ พวกยสสะ (วรุณา วารุณา เทวา โสโม จ ยสสา สห)** ความว่า พวกเทพที่มีชื่ออย่างนี้ คือ วรุณเทพ วารุณเทพ โสมเทพ ก็มา

ด้วยกันกับยศเทพ. คำว่า **หมู่เทพผู้เกิดด้วยเมตตาและกรุณา (เมตฺตากรุณากายิกา)** คือ พวกเทพผู้เกิดเป็นเทพเพราะทำบริกรรมในฌานที่ประกอบด้วยเมตตา และในฌานที่ประกอบด้วยกรุณาแล้ว. คำว่า **หมู่เทพผู้มียศก็มา (อาคู เทวา ยสสฺสิโน)** คือ แม้พวกเทพเหล่านี้ เป็นผู้มียศใหญ่ ได้มาแล้ว. ข้อว่า **หมู่เทพ ๑๐ เหล่านี้แบ่งเป็น ๑๐ พวก ทั้งหมดล้วนแต่มีผิวพรรณต่าง ๆ กัน (ทเสเต ทสธา กายา สพฺเพ นานตฺตวณฺณิโน)** ความว่า พวกเทพ ๑๐ หมู่เหล่านั้นแบ่งเป็น ๑๐ พวก ทั้งหมดมีผิวพรรณต่าง ๆ กัน ด้วยสามารถแห่งสีเขียวเป็นต้น ก็มา.

คำว่า **เทพพวกเวณฑุ (เวณฺฑู จ เทวา)** คือ เวณฑุเทพ ๑. คำว่า **พวกสหลี (สหลี จ)** คือ เทพชื่อสหลี ๑. ข้อว่า **พวกอสมา และพวกยมทั้ง ๒ พวก (อสมา จ ทุเว ยมา)** คือ อสมเทพ และเทพแฝดอีก ๒. ข้อว่า **พวกเทพที่อาศัยพระจันทร์ มีพระจันทร์นำหน้ามา (จนฺทสฺสูปนิสา เทวา จนฺทมาคู ปุรกฺขิตา)** คือ พวกเทพที่อาศัยพระจันทร์ ทำพระจันทร์ไว้ข้างหน้า แล้วมา ถึงพวกเทพที่อาศัยพระอาทิตย์ก็ทำพระอาทิตย์ไว้ข้างหน้า แล้วมาเหมือนกัน. ข้อว่า **มีนักษัตรทั้งหลายนำหน้ามา (นกฺขตฺตานิ ปุรกฺขตฺวา)** คือ เทวดาทั้งหลายที่อาศัยนักษัตร (ดาวเคราะห์) ทำหมู่นักษัตรไว้ข้างหน้าแล้วมา. ข้อว่า **พวกเทพมันทวลาหก...มา (อาคู มนฺทวลาหกา)** ความว่า เหล่าวาตวลาหก เหล่าอัพภวลาหก เหล่าอุณหวลาหก พวกวลาหกเทพแม้ทั้งหมดนี้ เรียกชื่อว่ามันทวลาหก แม้เหล่ามันทวลาหกนั้นก็มา. ข้อว่า **แม้ท้าวสักกะวาสวะ ผู้ให้ทานในกาลก่อน ผู้ประเสริฐกว่าพวกวสุเทพ ก็เสด็จมา (วสูนํ วาสโว เสฏฺโ สกฺโกปาค ปุรินฺทโท)** คือ ท้าววาสวะ คือ พระองค์ที่ท่านเรียกว่าสักกะและปุรินททะ ผู้ประเสริฐกว่าวสุเทพทั้งหลาย แม้ท้าววาสวะนั้น ก็เสด็จมา. ข้อว่า **พวกเทพ ๑๐ เหล่านี้ แบ่งเป็น ๑๐ พวก (ทเสเต ทสธา กายา)** คือ พวกเทพ ๑๐ เหล่านี้ มาแล้วโดยส่วน ๑๐. ข้อว่า **ทั้งหมดล้วนแต่มีผิวพรรณต่าง ๆ กัน (สพฺเพ นานตฺตวณฺณิโน)**

คือ มีผิวพรรณต่าง ๆ กันด้วยสามารถสีเขียวเป็นต้น.

คำว่า **พวกเทพสหภูก็มา (อถาคู สหภู เทวา)** คือ ลำดับต่อมาพวกเทวดาชื่อสหภูก็มา. คำว่า **ซึ่งรุ่งเรืองปานแปลวเพลิง (ชลมฺคิสิขาริว)** คือ รุ่งเรืองอยู่ดุจเปลวไฟ. ท่านกล่าวว่า คำว่า รุ่งเรืองดุจเปลวไฟนี้เป็นชื่อของเทพเหล่านั้น ดังนี้ก็มี. ข้อว่า **เทพพวกอริฏฐกะ และพวกโรชะ (อริฏฺฐกา จ โรชา จ)** คือ พวกอริฏฐกเทพ และพวกโรชเทพ. คำว่า **มีรัศมีเหมือนสีดอกผักตบ (อุมฺมาปุปฺผนิภาสิโน)** คือพวกเทวดาเหล่านั้น ชื่อว่า พวกเทพดอกผักตบ. เพราะว่า แสงตัวเทวดาเหล่านั้นเหมือนกับดอกผักตบ ฉะนั้น จึงเรียกว่า **อุมฺมาปุปฺผนิภาสิโน** (มีรัศมีเหมือนสีดอกผักตบ). ข้อว่า **เทพพวกวรุณ พวกสหธรรมะ (วรุณา สหธมฺมา จ)** คือ เทพทั้งสององค์เหล่านี้ด้วย. คำว่า **พวกอัจจุตะ พวกอเนชกะ (อจฺจุตา จ อเนชกา)** คือ เหล่าอัจจุตเทพและเหล่าอเนชกเทพ. คำว่า **พวกสุไลยรุจิระก็มา (สุเลยฺยรุจิรา อาคู)** คือ พวกเทวดาชื่อสุไลย และพวกเทวดาชื่อรุจิระก็มา. ข้อว่า **พวกวาสวเนสีก็มา (อาคู วาสวเนสิโน)** คือ พวกเทวดาวาสวเนสี ก็มา. ข้อว่า **หมู่เทพทั้ง ๑๐ เหล่านี้ แบ่งเป็น ๑๐ พวก (ทเสเต ทสธา กายา)** คือ หมู่เทพทั้ง ๑๐ แม้เหล่านี้มาแล้วโดยส่วน ๑๐ เหมือนกัน.

ข้อว่า **เทพพวกสมานะ พวกมหาสมานะ (สมานา มหาสมานา)** คือ พวกเทพชื่อสมานะและพวกเทพชื่อมหาสมานะ. ข้อว่า **พวกมานุสะ พวกมานุสุตตมะ (มานุสา มานุสุตฺตมา)** คือ พวกเทพชื่อมานุสะ และพวกเทพชื่อมานุสุตตมะ. ข้อว่า **พวกขิฑฑาปทูสิกะ พวกมโนปทูสิกะ ก็มา (ขิฑฺฑาปทูสิกา อาคู อาคู มโนปทูสิกา)** คือ พวกเทพที่มีการเล่นประทุษร้าย และพวกเทพที่มีใจประทุษร้ายก็มา. คำว่า **อนึ่ง เทพพวกหริก็มา (อถาคู หรโย เทวา)** คือ พวกที่ชื่อหริเทพก็มา. ข้อว่า **พวกซึ่งชื่อโลหิตวาสี (เย จ โลหิตวาสิโน)** คือ และเทพพวกโลหิตวาสีก็มา. และเทพ ๒ พวกเหล่านี้คือ พวกที่ชื่อ ปารคะ และพวกที่ชื่อ

มหาปารคะก็มา. คำว่า **หมู่เทพทั้งสิบเหล่านี้ แบ่งเป็น ๑๐ พวก (ทเสเต ทสธา กายา)** คือ หมู่เทพทั้ง ๑๐ เหล่านี้ก็มาแล้วโดยส่วน ๑๐ เช่นกัน.

ข้อว่า **พวกเทพสุกกะ พวกรุมหะ พวกอรุณะ พวกเวฆนัส ก็มาด้วยกัน (สุกฺกา กรุมฺหา อรุณา อาคู เวฆนสา สห)** คือ พวกเทพทั้ง ๓ มีพวกสุกกะเป็นต้น และเทพพวกเวฆนัสก็มาพร้อมกับเทพเหล่านั้น. คำว่า **เทพพวกโอทาตคัยหะซึ่งเป็นหัวหน้า (โอทาตคยฺหา ปาโมกฺขา)** คือ พวกเทพผู้เป็นหัวหน้าชื่อโอทาตคัยหะก็มา. คำว่า **พวกวิจักขณะก็มา (อาคู เทวา วิจกฺขณา)** คือ พวกเทพชื่อวิจักขณะ ก็มา. คำว่า **พวกสทามัตตะ พวกหารคชะ (สทามตฺตา หารคชา)** คือ พวกเทพชื่อสทามัตตะและพวกเทพชื่อหารคชะ. ข้อว่า **และพวกมิสสกะผู้มียศ (มิสฺสกา จ ยสสฺสิโน)** คือ พวกชื่อมิสสกเทพถึงพร้อมด้วยยศ. ข้อว่า **ปชุนนเทพผู้ชื่งคำราม...ก็มา (ถนยํ อาคา ปชุนฺโน)** คือ และเทวราชปัชชุน คำรามอยู่ก็มา. ข้อว่า **ผู้ให้ฝนตกทั่วทิศ (โย ทิสา อภิวสฺสติ)** คือ ผู้ที่ไปทิศใด ๆ ฝนตกในทิศนั้น ๆ. ข้อว่า **หมู่เทพ ๑๐ เหล่านี้ แบ่งเป็น ๑๐ พวก (ทเสเต ทสธา กายา)** คือ หมู่เทพทั้ง ๑๐ เหล่านี้ก็มาแล้วโดยส่วน ๑๐ เหมือนกัน.

ข้อว่า **พวกเทพเขมียะ พวกดุสิต พวกยามะ (เขมิยา ตุสิตา ยามา)** ได้แก่พวกเทพผู้มีความเกษม พวกเทพที่อยู่ดุสิตบุรี และพวกเทพที่อยู่ในยามเทวโลก. ข้อว่า **และพวกกัฏฐกะผู้มียศ (กถกา จ ยสสฺสิโน)** ได้แก่ พวกเทพชื่อกถกะผู้สมบูรณ์ด้วยยศด้วย ส่วนในบาลีเขียนว่า **กฏฺฐกา**. ข้อว่า **พวกลัมพิตกะ (และ) พวกลามเสฏฐะ (ลมฺพิตกา ลามเสฏฺฐา)** ได้แก่ พวกเทพชื่อลัมพิตกะ และพวกเทพชื่อลามเสฏฐะ. ข้อว่า **พวกโชตินามและพวกอาสวะ (โชตินามา จ อาสวา)** ความว่า มีพวกเทวดาชื่อโชติเทพ โชติช่วงเหมือนกองไฟอ้อที่ก่อบนยอดภูเขา และพวกอาสาเทพก็มา. แต่ในบาลีเขียน **โชตินามา**. ท่านเรียกอาสาเทพว่าอาสวะด้วยอำนาจฉันท์. เทวดาชั้นนิมมานรดีก็มา ถัดมาเทวดาชั้น

ปรนิมมิตาก็มา. ข้อว่า **หมู่เทพ ๑๐ เหล่านี้ แบ่งเป็น ๑๐ พวก (ทเสเต ทสธา กายา)** ได้แก่ หมู่เทพทั้ง ๑๐ เหล่านี้ก็มาแล้วโดยส่วน ๑๐ เหมือนกัน.

ข้อว่า **หมู่เทพ ๖๐ หมู่นี้ (สฏฺเ‌ฐเต เทวนิกายา)** ได้แก่ เทพ ๑๐ หมู่ ๖ ครั้ง เริ่มแต่อาโปเป็นต้นไป ก็เป็นหมู่เทพ ๖๐ หมู่. เทพทั้งหมดมีผิวพรรณแตกต่างกันด้วยอำนาจสีเขียวเป็นต้น. ข้อว่า **มาแล้วโดยกำหนดชื่อ (นามนฺวเยน อาคญฺฉุ)** ได้แก่ มาแล้วโดยภาคแห่งชื่อ คือ โดยส่วนแห่งชื่อนั่นเทียว. ข้อว่า **และเทพเหล่าอื่นก็มาเช่นเดียวกัน (เย จญฺเ‌ญ สทิสา สห)** ได้แก่ และแม้เทพในจักรวาลที่เหลือเหล่าอื่นใดที่เช่นกันกับเทพเหล่านี้ คือ เป็นเช่นนั้นเหมือนกันทั้งโดยผิวพรรณทั้งโดยชื่อ เทพเหล่านั้นมาแล้วเช่นกัน ดังนี้เป็นอันว่าพระผู้มีพระภาคเจ้าแสดงเทวดาทั้งหมดเหมือนรวบยอดมัดเป็นกลุ่ม ๆ ด้วยบทเดียวเท่านั้น. ครั้นแสดงหมู่เทวดาในหมื่นโลกธาตุอย่างนี้เสร็จแล้ว บัดนี้ เมื่อจะทรงแสดงความต้องการที่เทวดาเหล่านั้นมา จึงตรัสคาถาเป็นต้นว่า **เราจักเฝ้าพระมหานาค ผู้ปราศจากชาติ.**

พึงทราบใจความของคาถานั้น พระอริยสงฆ์ชื่อว่า ผู้ปราศจากชาติแล้ว เพราะชาติของท่านสิ้นสุดแล้ว ปราศไปแล้ว. ท่านผู้มีชาติสิ้นสุดแล้วนั้น. พวกเราจะดู คือ จะเห็นพระอริยสงฆ์ที่ชื่อว่าไม่มีกิเลสดุจตะปู เพราะตะปูคือราคะ โทสะ และโมหะ ไม่มี ชื่อว่า ผู้ข้ามโอฆะได้แล้ว เพราะข้ามโอฆะทั้ง ๔ ได้แล้วดำรงอยู่ ชื่อว่า ผู้ไร้อาสวะ เพราะไม่มีอาสวะทั้ง ๔ ชื่อว่าผู้ข้ามกิเลสเปรียบดังโอฆะ เพราะข้ามโอฆะเหล่านั้นนั่นเองได้แล้ว ชื่อว่า นาคะ เพราะไม่ทำความชั่ว. คำว่า **ผู้ก้าวล่วงกรรมดำ (อสิตาติตํ)** คือ และพวกเราจะดู คือ จะเห็นพระทศพลที่ทรงรุ่งเรืองอยู่ด้วยพระสิริเหมือนพระจันทร์ที่ล่วงความดำ (คือเมฆวลาหก) ฉะนั้น. เทพเหล่านั้นและเทพเหล่าอื่นใดที่เช่นเดียวกันกับเทพเหล่านั้น แม้ทั้งหมดมาแล้วด้วยการระบุชื่อเพื่อเฝ้าพระทศพล ด้วย

ประการฉะนี้. บัดนี้ เมื่อจะทรงแสดงถึงพวกพรหม จึงตรัสคำเป็นต้นว่า **สุพรหมและปรมัตตพรหม** ดังนี้.

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **สุพรหม (สุพฺรหฺมา)** ได้แก่ พรหมประเสริฐองค์หนึ่ง. คำว่า **และปรมัตตพรหม (ปรมตฺโต จ)** ได้แก่ และพรหมชื่อ ปรมัตตะ. ข้อว่า **ผู้เป็นบุตรของท่านผู้มีฤทธิ์ก็มาด้วย (ปุตฺตา อิทฺธิมโต สห)** ได้แก่ อริยพรหมเหล่านี้เป็นบุตรของพระผู้มีพระภาคเจ้าผู้มีฤทธิ์มาด้วยเหมือนกัน. ข้อว่า **สนังกุมารพรหมและติสสพรหม (สนงฺกุมาโร ติสฺโส จ)** ได้แก่ สนังกุมารองค์ ๑ ติสสมหาพรหมองค์ ๑. คำว่า **ก็มา (โสปาค)** ได้แก่ แม้ติสสมหาพรหมนั้นก็มา. มีพระดำรัสในเรื่องพรหมนี้ว่า

มหาพรหมปกครองพรหมโลกพันหนึ่ง เป็นผู้บังเกิด
(ในพรหมโลก) มีอานุภาพ มีกายใหญ่โต มียศ.

คำว่า **พรหมโลกพันหนึ่ง (สหสฺสพฺรหฺมโลกานํ)** ได้แก่ พรหมชั้นผู้ใหญ่พันองค์มาแล้ว สามารถทำแสงสว่างในพันจักรวาลด้วยนิ้วพระหัตถ์นิ้วเดียว ในหมื่นจักรวาลด้วยนิ้วพระหัตถ์ ๑๐ นิ้ว. คำว่า **มหาพรหมปกครอง (มหาพฺรหฺมา ติฏฺฐติ)** ได้แก่ พรหมชั้นผู้ใหญ่แต่สะองค์ครอบงำพรหมเหล่าอื่นแล้วตั้งอยู่ในที่ใด. คำว่า **ผู้บังเกิด (อุปปนฺโน)** ได้แก่ เกิดในพรหมโลก. คำว่า **มีอานุภาพ (ชุติมนฺโต)** ได้แก่ สมบูรณ์ด้วยอานุภาพ. คำว่า **มีกายใหญ่โต (ภิสฺมากาโย)** ได้แก่ มีร่างใหญ่ มีขนาดร่างกายเท่ากับ ๒-๓ เขตหมู่บ้านชาวมคธ. คำว่า **มียศ (ยสสฺสิโส)** ได้แก่ ประกอบพร้อมด้วยยศ กล่าวคือสิริแห่งอัตภาพ. ข้อว่า **พรหม ๑๐ องค์ผู้เป็นอิสระในพรหมโลกพันหนึ่งนั้น มีอำนาจเฉพาะผู้เดียว ก็มา (ทเสฑฺฒ อิสฺสรา อาคู ปจฺเจกวสวตฺติโน)** ได้แก่ มหาพรหมเป็นอิสระ ๑๐ องค์เห็นปานนั้น ยังอำนาจให้เป็นไปโดยเฉพาะ ๆ ในพรหม ๑,๐๐๐ นั้น ก็มา. ข้อว่า **และพรหมชื่อหาริตะ มีบริวารแวดล้อมแล้วก็มาในท่ามกลางพรหมเหล่านั้น (เตสญฺจ มชฺฌโต อาคา-**

หาริโต ปริวาริโต) ความว่า ก็มหาพรหมชื่อหาริตะ มีพรหมแสนองค์เป็นบริวาร ก็มาในท่ามกลางพรหมเหล่านั้น. ข้อว่า **ได้เห็นพวกเทพพร้อมกับพระอินทร์ พระพรหมทั้งหมดนั้นผู้มุ่งมา (เต จ สพฺเพ อภิกฺกนฺเต สินฺเท เทเว สพฺรหฺมเก)** ความว่า พวกเทวดาแม้ทั้งหมดนั้น ทำท้าวสักกเทวราชให้เป็นหัวหน้าแล้วมา และพวกพรหมก็ทำหาริตมหาพรหมให้เป็นหัวหน้าแล้วมา. ข้อว่า **และกองทัพมาร... (มารเสนา อภิกฺกามิ)** ความว่า กองทัพมารก็ยกมา. ข้อว่า **ท่านจงดูความเขลาของกัณหมาร (มารผู้ดำ) (ปสฺส กณฺหสฺส มนฺทิยํ)** ความว่า พวกท่านจงดูความโง่ของมารผู้ดำ. พญามารสั่งบริษัทของตนอย่างนี้ว่า **พวกท่านจงมาจับพวกเทพผูกไว้.** ข้อว่า **จงผูกด้วยราคะ (ราเคน พนฺธมตฺถุ โว)** ความว่า เทวมณฑลของท่านทั้งหมดนี้ จงเป็นอันผูกไว้แล้วด้วยราคะ. ข้อว่า **จงล้อมไว้โดยรอบ พวกท่านอย่าปล่อยให้ใครไปได้ (สมนฺตา ปริวาเรถ มา โว มุญฺจิตฺถ โกจิ นํ)** ความว่า บรรดาพวกท่าน แม้ผู้หนึ่งอย่าปล่อยไปแม้แต่ผู้เดียวในพวกนี้. ปาฐะว่า **มา โว มุญฺจิตฺถ** ก็มี **(พวกท่านอย่าปล่อยไป)** ใจความก็อย่างนี้เหมือนกัน. ข้อว่า **แม่ทัพบังคับเสนามารในที่ประชุมนั้นดังนี้ (อิติ ตตฺถ มหาเสโน กณฺหเสนํ อเปสยิ)** ความว่า มารผู้เป็นแม่ทัพใหญ่บังคับกองทัพมารในที่ประชุมนั้นอย่างนี้. ข้อว่า **ก็เอาฝ่ามือตบพื้นดิน (ปาณินา ตลมาหจฺจ)** ความว่า ตบพื้นแผ่นดินด้วยมือ. ข้อว่า **ทำเสียงอย่างน่ากลัว (สรํ กตฺวาน เภรวํ)** ความว่า และทำเสียงที่น่ากลัว เพื่อแสดงเสียงที่น่ากลัวของมาร. ข้อว่า **เหมือนเมฆทำให้ฝนตก คำรามพร้อมทั้งฟ้าแลบอยู่ฉะนั้น (ยถา ปาวุสโก เมโฆ ถนยนฺโต สวิชฺชุโก)** ความว่า เหมือนเมฆหลั่งน้ำฝนเป็นไปกับด้วยฟ้าแลบ ขู่คำรามอย่างใหญ่. ข้อว่า **ในเวลานั้นมารเดือดดาลกลับไป (ตทา โส ปจฺจุทาวตฺติ)** ความว่า สมัยนั้น ครั้นแสดงสิ่งที่น่ากลัวนั้นเสร็จแล้ว มารนั้นก็กลับไป. ข้อว่า **ไม่สามารถทำให้ใครเป็นไปในอำนาจของตนได้ เดือดดาล (สงฺกุทฺโธ อสยฺวเส)** ความว่า เมื่อไม่อาจ

เพื่อจะให้ใคร ๆ เป็นไปในอำนาจของตนได้ ก็แสนเดือดดาลพลุ่งพล่าน เอากับผู้ที่ไม่อยู่ในอำนาจตัว หมดอำนาจของตนกลับไป.

เล่ากันมาว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงทราบว่า มารนี้เห็นสมาคมนี้ใหญ่ คิดว่า จะทำอันตรายแก่การบรรลุมรรคผล จึงส่งกองทัพมารไปแสดงสิ่งอันน่ากลัวเป็นพัก ๆ ก็แลปกติของพระผู้มีพระภาคเจ้า ก็คือ ในที่ใดจะไม่มีการบรรลุมรรคผล ในที่นั้นพระองค์จะไม่ทรงห้ามมารที่แสดงสิ่งอันน่ากลัวของมาร แต่ในที่ใดจะมีการบรรลุมรรคผล ในที่นั้นพระองค์จะทรงอธิษฐานไม่ให้บริษัทเห็นรูป ไม่ให้ได้ยินเสียงมาร ก็เพราะในสมัย (ประชุม) นี้จะมีการตรัสรู้มรรคผลใหญ่ ฉะนั้นจึงทรงอธิษฐานโดยประการที่พวกเทวดามองไม่เห็น ไม่ได้ยินเสียงของมารนั้น. เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า **ในเวลานั้น พญามารนั้นไม่ทำให้ใครเป็นไปในอำนาจของตนได้ เดือดดาลจัดกลับไป.**

ข้อว่า **พระศาสดาผู้มีพระจักษุ ทรงพิจารณาทรงทราบเหตุนั้นหมดสิ้นแล้ว (ตญฺจ สพฺพํ อภิญฺญาย จวฏฺจิตฺวาน จกฺขุมา)** ความว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงทราบและทรงพิจารณาเหตุนั้นทั้งหมดแล้ว. ข้อว่า **ภิกษุทั้งหลาย กองทัพมารมุ่งหน้ามาแล้ว พวกเธอจงรู้จักพวกเขาไว้ (มารเสนา อภิกฺกนฺตา เต วิชานาถ ภิกฺขโว)** ความว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย กองทัพมารเข้ามาแล้ว พวกเธอจงรู้จักพวกเขาตามสมควรแก่ตน พวกเธอจงเข้าผลสมาบัติ. คำว่า **ได้กระทำความเพียร (อาตปฺปมกรุ)** ความว่า ภิกษุเหล่านั้นปรารภความเพียรเพื่อประโยชน์เข้าผลสมาบัติ. ข้อว่า **หลีกไปจากภิกษุผู้ปราศจากราคะแล้ว (วีตราเคหิ ปกฺกามุ)** ความว่า มารและผู้เที่ยวไปตามมาร ได้หลีกไปอย่างไกลจากเหล่าพระอริยะผู้ปราศจากราคะแล้วเทียว. ข้อว่า **ไม่ทำแม้แต่ขนของพวกท่านให้หวั่นไหวได้ (เนสํ โลมมฺปิ อิญฺชยุ)** ความว่า แม้แต่ขนของท่านผู้ปราศจากราคะเหล่านั้นก็ไม่หวั่นไหว. ครั้งนั้นมารปรารภหมู่ภิกษุแล้วได้กล่าวคาถานี้ว่า

สาวกทั้งหมดของพระองค์ ชนะสงครามแล้ว ล่วงความกลัวได้แล้ว เป็นผู้มียศ ปรากฏในที่ประชุมชน บันเทิงอยู่กับหมู่พระอริยะเจ้าทั้งหลายแล.

บรรดาข้อเหล่านั้น ข้อว่า **บันเทิงอยู่กับหมู่พระอริยะทั้งหลาย (โมทนฺติ สห ภูเตหิ)** ความว่า บันเทิง คือ บันเทิงทั่วกับหมู่พระอริยะอันเกิดแล้ว (ภูต) คือ เกิดพร้อมแล้วในศาสนาของพระทศพล. คำว่า **ปรากฏในที่ประชุมชน (ชเนสุตา)** ความว่า ปรากฏโดยวิเศษ คือ แจ่มแจ้ง ได้แก่ อันเขารู้จักเป็นอย่างยิ่ง.

ก็เพราะมหาสมัยสูตรนี้ เป็นที่รักที่ชอบใจของพวกเทวดา ฉะนั้น ในสถานที่ใหม่สุด เมื่อจะกล่าวมงคล ก็พึงกล่าวพระสูตรนี้ด้วย.

ได้ยินว่า พวกเทวดาพากันคิดว่า พวกเราจะฟังพระสูตรนี้ แล้วก็เงี่ยหูลงฟัง. ก็แล เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงจบ เทวดาจำนวนหนึ่งแสนโกฏิได้บรรลุพระอรหัตแล้ว ผู้ที่เป็นพระโสดาบันเป็นต้น นับไม่ได้. และเรื่องนี้แสดงว่าเทวดาทั้งหลายพึงพอใจ.

มีเรื่องเล่าว่า ที่วัดโกฏิบรรพต มีเทพธิดาองค์หนึ่งอยู่ที่ต้นกากทิงใกล้ประตูถ้ำกากทิง. ภิกษุหนุ่มรูปหนึ่งท่องพระสูตรนี้ภายในถ้ำ. เทพธิดาฟังแล้ว ได้ให้สาธุการด้วยเสียงอันดังในเวลาจบพระสูตร. "นั่นใคร ?" ภิกษุหนุ่มถาม. "ดิฉันเป็นเทพธิดาเจ้าค่ะ" เทพธิดาตอบ. "ทำไมจึงได้ให้สาธุการ" ภิกษุหนุ่มถามอีก. "ท่านเจ้าคะ ดิฉันได้ฟังพระสูตรนี้ในวันที่พระทศพลประทับนั่งแสดงที่ป่าใหญ่ วันนี้ได้ฟัง (อีก) ธรรมบทนี้ท่านท่องไว้ดีแล้ว เพราะไม่ทำให้อักษรแม้ตัวเดียวจากพระพุทธวจนะที่พระผู้มีพระภาคเจ้าแสดงไว้เสียไป" เทพธิดาชี้แจง. "เมื่อพระทศพลกำลังแสดงอยู่ คุณได้ฟังหรือ ?" ภิกษุถามอีก. "อย่างนั้น เจ้าค่ะ" นางรับรอง. "เขาว่าเทวดาประชุมกันมาก แล้วคุณยืนฟังที่ไหน ?" "ท่านเจ้าค่ะ ดิฉันเป็นเทวดาอยู่ที่ป่าใหญ่ เมื่อพวกเทวดาชั้นผู้ใหญ่กำลังมากันในชมพูทวีปเลยไม่ได้ที่ว่างเลย จึงมายังตามพปัณณิทวีปนี้ อยู่ที่ริมฝั่ง

ที่ท่าซัมพูโกล เริ่มจะฟัง เมื่อพวกเทวดาชั้นผู้ใหญ่มาที่นั้นอีกก็ถอยร่นมาโดยลำดับ แช่น้ำทะเลลึกแค่คอทางด้านหลังหมู่บ้านใหญ่ ในจังหวัดโรหณะแล้วก็ยืนฟังในที่นั้น." "จากที่ซึ่งคุณยืนมันไกล แล้วคุณเห็นพระศาสดาหรือ เทพธิดา ?" "ท่านพูดอะไร ดิฉันรู้สึกว่า พระศาสดาทรงแสดงธรรมอยู่ที่ป่าใหญ่ ทรงทอดพระเนตรดูดิฉันตลอด ดิฉันรู้สึกกลัว รู้สึกละอาย."

"เขาเล่ามาว่า วันนั้นมีเทวดาแสนโกฏิสำเร็จพระอรหัต แล้วคุณล่ะ ตอนนั้นสำเร็จพระอรหัตหรือ ?" "ไม่หรอกค่ะ ท่านผู้เจริญ." "สำเร็จอนาคามิผล กระมัง ?" ไม่หรอกค่ะ ท่านผู้เจริญ" "เห็นจะสำเร็จสกทาคามิผล กระมัง ?" "ไม่หรอกค่ะ ท่านผู้เจริญ" "เขาว่า พวกเทวดาที่สำเร็จมรรค ๓ นับไม่ได้ แล้วคุณล่ะ เห็นจะเป็นพระโสดาบัน กระมัง ?" ในวันนั้น เทพธิดาสำเร็จโสดาปัตติผล รู้สึกอายจึงพูดว่า "พระคุณเจ้าถามสิ่งไม่น่าถาม" ลำดับนั้น ภิกษุนั้นจึงกล่าวกะนางว่า "เทวดาคุณจะแสดงกายให้อาตมาเห็นได้ไหม ?" "จะแสดงหมดทั้งตัวไม่ได้หรอกค่ะ ท่านผู้เจริญ ดิฉันจะแสดงแก่พระคุณเจ้าแค่ข้อนิ้วมือ." ว่าแล้วก็เอานิ้วมือสอดเข้าไปในถ้ำทางรูกุญแจ. นิ้วมือก็เป็นเหมือนเวลาพระจันทร์พระอาทิตย์ขึ้นเป็นพัน ๆ ดวง เทพธิดากล่าวว่า "จงอย่าประมาทนะท่านเจ้าค่ะ" แล้วไหว้ภิกษุหนุ่มกลับไป. สูตรนี้ เป็นที่รักชอบใจของเทวดาทั้งหลายอย่างนี้ เทวดาทั้งหลายย่อมถือว่าพระสูตรนั้นเป็นของพวกเขาด้วย ฉะนี้แล.

อรรถกถามหาสมัยสูตรที่ ๗ จบ

สูตรที่ ๗ จบ

๘. สักกปัญหสูตร
ว่าด้วยปัญหาของท้าวสักกะ

เรื่องท้าวสักกะกับปัญจสิขคนธรรพบุตร

[๒๔๗] ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้

สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับที่ถ้ำอินทสาละ ณ ภูเขาเวทิยกะ ด้านเหนือแห่งบ้านพราหมณ์ชื่ออัมพสณฑ์ ข้างทิศตะวันออกแห่งกรุงราชคฤห์ ในแคว้นมคธ.

ก็โดยสมัยนั้น ท้าวสักกะผู้จอมเทพมีพระประสงค์จะเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้า. ครั้งนั้นแล ท้าวสักกะจอมเทพทรงพระรำพึงว่า บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าประทับอยู่ที่ไหนหนอ ? ท้าวสักกะจอมเทพ ได้ทอดพระเนตรเห็นพระผู้มีพระภาคเจ้า ซึ่งประทับอยู่ที่ถ้ำอินทสาละ ณ ภูเขาเวทิยกะ ด้านเหนือแห่งบ้านพราหมณ์ชื่ออัมพสณฑ์ ข้างทิศตะวันออกแห่งกรุงราชคฤห์ ในแคว้นมคธ ครั้นทรงเห็นแล้วได้ตรัสเรียกหมู่เทพชั้นดาวดึงส์มา ตรัสว่า ท่านผู้นิรทุกข์ทั้งหลาย พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับอยู่ที่ถ้ำอินทสาละ ณ ภูเขาเวทิยกะ ด้านเหนือแห่งบ้านพราหมณ์ชื่ออัมพสณฑ์ ข้างทิศตะวันออกแห่งกรุงราชคฤห์ ในแคว้นมคธ ถ้ากระไร เราพึงเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้าผู้อรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น. หมู่เทพชั้นดาวดึงส์ได้รับสนองเทวโองการแล้ว ครั้งนั้น ท้าวสักกะจอมเทพ ตรัสเรียกปัญจสิขคนธรรพบุตรมาสั่งว่า พ่อปัญจสิขะ พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับอยู่ที่ถ้ำอินทสาละ ณ ภูเขาเวทิยกะ ด้านเหนือแห่งบ้านพราหมณ์ชื่ออัมพสณฑ์ ข้างทิศตะวันออกแห่งกรุงราชคฤห์ ในแคว้นมคธ ถ้ากระไร พวกเราพึงเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้า ผู้อรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น. ปัญจสิขคนธรรพบุตรรับสนองเทวโองการแล้วได้ถือพิณสีเหลืองดุจผลมะตูม ตามเสด็จท้าวสักกะผู้จอมเทพไปด้วย. ครั้งนั้นแล ท้าวสักกะจอมเทพมีเทพชั้น

ดาวดึงส์แวดล้อมแล้ว มีปัญจสิขคนธรรพบุตรนำเสด็จ ได้อันตรธานจากดาวดึงส์เทวโลกไปปรากฏที่ภูเขาเวทิยกะ ด้านเหนือแห่งบ้านพราหมณ์ชื่ออัมพสณฑ์ ข้างทิศตะวันออกแห่งกรุงราชคฤห์ ในเดือนมคธเหมือนบุรุษมีกำลัง เหยียดแขนออกหรือคู้แขนเข้าฉะนั้น. สมัยนั้น ภูเขาเวทิยกะ ได้ปรากฏสว่างรุ่งโรจน์ยิ่งนัก และบ้านของพราหมณ์ชื่ออัมพสณฑ์ ก็ได้สว่างไสวเพราะเทวานุภาพเหมือนกัน. หมู่มนุษย์ในบ้านโดยรอบได้กล่าวว่า วันนี้ภูเขาเวทิยกะได้ลุกโพลงสว่างไสวรุ่งโรจน์แล้ว ทำไมวันนี้ภูเขาเวทิยกะและบ้านพราหมณ์ชื่ออัมพสณฑ์จึงสว่างไสวนักพากันตกใจ มีขนลุกชูชันแล้ว. ครั้งนั้นแล ท้าวสักกะผู้จอมเทพตรัสเรียกปัญจสิขคนธรรพบุตรว่า พ่อปัญจสิขะ ตถาคตผู้มีฌาน ทรงยินดีในฌาน บัดนี้ ทรงเร้นอยู่ คนเช่นเราเข้าเฝ้าได้ยากนัก ก็ถ้าเธอทำให้พระผู้มีพระภาคเจ้าโปรดก่อน แล้วพวกเราจะเข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้าอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้นในภายหลัง. ปัญจสิขคนธรรพบุตรได้รับสนองเทวโองการแล้ว ถือพิณสีเหลืองดุจผลมะตูม เข้าไปทางถ้ำอินทสาล แล้วยืน ณ ที่ส่วนข้างหนึ่ง รำพึงว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับอยู่ไม่ไกลนักไม่ใกล้นักเพียงแค่นี้ คงจักทรงได้ยินเสียงของเรา. ปัญจสิขคนธรรพบุตรผู้ได้ยิน ณ ที่สุดข้างหนึ่งแล้วแล ได้ยกพิณขึ้นบรรเลงและได้กล่าวคาถาที่เกี่ยวเนื่องด้วยพระพุทธคุณ พระธรรมคุณ พระสังฆคุณ พระอรหันตคุณ และเกี่ยวเนื่องด้วยกามเหล่านี้ว่า

[๒๔๘] น้องสุริยวัจฉสา พี่ขอไหว้ท้าวติมพรุผู้เป็นปิดาผู้ให้กำเนิดน้องผู้เป็นเทพกัลยาณี ยังความยินดีให้เกิดแก่พี่ น้องผู้มีรัศมีอันแปล่งปลั่ง เป็นที่รักของพี่ ดุจลมเป็นที่ปรารถนาของผู้มีเหงื่อ ดุจน้ำเป็นที่ปรารถนาของคนผู้กระหาย ดุจธรรมเป็นที่รักของพระอรหันต์ทั้งหลาย ดุจยาเป็นที่รักของคนไข้หนัก ดุจโภชนะเป็นที่รักของคนหิว ฉะนั้น.

ขอแม่จงช่วยดับความกลัดกลุ้มของพี่ ดุจเอาวารีดับไฟที่กำลังโพลงฉะนั้น. เมื่อไรหนอพี่จักได้หยั่งลงสู่ระหว่างถันยุคล และอุทรประเทศของน้อง ดุจช้างสารที่ถูกแดดแผดเผาในฤดูร้อน หยั่งลงสู่สระโบกขรณีมีน้ำอันเย็น ประกอบด้วยเกสรละอองดอกปทุมฉะนั้น. พี่หลงใหลในนิ่มน้องผู้มีขางาม จึงไม่รู้จักเหตุการณ์ประดุจช้างสารที่เหลือขอ เข้าใจว่าตนชนะขอและหอกแล้ว แม้ถูกแทงอยู่ก็ไม่รู้สึก ฉะนั้น. พี่มีจิตปฏิพัทธ์ในน้อง ไม่อาจจะกลับจิตที่ปรวนแปรแล้วได้ ดุจปลาที่กลืนเบ็ด ฉะนั้น.

เชิญน้องผู้เป็นเทพกัลยาณี มีลำขาอันงาม มีนัยน์ตาอันชมดชม้อย จงสวมกอด คลึงเคล้าพี่ พี่ปราถนาดั่งนี้ยิ่งนัก ส่วนความรักของพี่ต่อเธอผู้มีผมงามสลวยน้อย แต่มีผลมาก ดุจทักษิณาอันบุคคลถวายแล้วในพระอรหันต์ทั้งหลายผู้คงที่ ฉะนั้น. แน่ะน้องผู้งามทั่วสรรพางค์ บุญพี่ที่ทำไว้ในพระอรหันต์ทั้งหลาย บุญนั้นพึงอำนวยผลให้พี่กับน้องได้ครองรักกัน. บุญที่พี่ได้ก่อสร้างไว้ในปฐพีมณฑลนี้ จงอำนวยผลให้พี่กับน้องได้ครองรักกัน.

แน่ะน้องสุริยวัจฉสา พี่เสาะหาน้องดุจพระศักยบุตรพุทธมุนีมีพระสติปัญญาเครื่องรักษาพระองค์ เข้าฌานอยู่โดดเดี่ยว แสวงหาอมตธรรม ฉะนั้น. พระพุทธมุนีทรงบรรลุสัมโพธิญาณอันอุดมแล้ว พึงทรงเพลิดเพลินฉันใด พี่ถึงความคลอเคลียกับน้องแล้ว พึงเพลิดเพลินฉันนั้น. ถ้าท้าวสักกะผู้เป็นใหญ่แห่งทวยเทพชั้นดาวดึงส์ พึงประทานพรแก่พี่ไซร้ น้อง พี่ขอ

เลือกน้อง (ทันที) ความรักของพี่มั่นคงอย่างนี้ แน่ะน้องผู้มีปรีชาดี น้องมีความงามเช่นนี้ เป็นธิดาของท่านผู้ใด พี่ขอนอบน้อมกราบไหว้ท่านผู้นั้นซึ่งเป็นบิดาของน้อง ผู้ประหนึ่งว่าไม้สาละซึ่งผลิตดอกออกผลยังไม่นาน.

[๒๔๙] เมื่อปัญจสิขคนธรรพบุตรกล่าวอย่างนี้แล้ว พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสกะปัญจสิขะว่า ปัญจสิขะ เสียงพิณของท่านกลมกลืนกับเสียงเพลงขับ และเสียงเพลงก็กลมกลืนกับเสียงพิณ อนึ่ง เสียงพิณและเสียงเพลงขับของท่านพอเหมาะกัน ปัญจสิขะ ก็คาถาที่เกี่ยวเนื่องด้วยพุทธคุณ ธรรมคุณ สังฆคุณ พระอรหันตคุณและเกี่ยวกับกามเหล่านี้ ท่านร้อยกรองไว้แต่เมื่อไร ? ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ครั้งเมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าแรกตรัสรู้ ประทับอยู่ ณ อชปาลนิโครธ ใกล้ฝั่งแม่น้ำเนรัญชรา ในอุรุเวลาประเทศ. สมัยนั้น ข้าพระองค์ได้มุ่งหวังนางภัททาสุริยวัจฉสา ซึ่งเป็นธิดาของท้าวคนธรรพราช พระนาม ติมพรุ ก็แต่นางรักผู้อื่นอยู่ นางมุ่งหวังบุตรแห่งมาตลีเทพสารถี ชื่อ สิขัณฑิ เมื่อข้าพระองค์ไม่ได้นางโดยปริยายใด ๆ แล้วจึงได้ถือพิณเข้าไปถึงที่อยู่แห่งท้าวคนธรรพราชนั้นแล้ว ได้บรรเลงพิณและกล่าวคาถาที่เกี่ยวเนื่องด้วยพระพุทธคุณ พระธรรมคุณ พระสังฆคุณ พระอรหันตคุณ และเกี่ยวเนื่องด้วยกามเหล่านี้ว่า

น้องสุริยวัจฉสา พี่ขอไหว้ท้าวติมพรุผู้เป็นบิดาผู้ให้กำเนิดน้องผู้เป็นเทพกัลยาณี ยังความยินดีให้เกิดแก่พี่ ฯลฯ แน่ะ น้องผู้มีปรีชาดี น้องมีความงามเช่นนี้ เป็นธิดาของท่านผู้ใด พี่ขอนอบน้อมกราบไหว้ท่านผู้นั้นซึ่งเป็นบิดาของน้อง ผู้ประหนึ่งว่าไม้สาละซึ่งผลิตดอกออกผลยังไม่นาน.

[๒๕๐] ครั้นข้าพระองค์กล่าวอย่างนี้แล้ว นางได้กล่าวกะข้า

พระองค์ว่า ท่านผู้นิรทุกข์ ฉันไม่ได้เฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้าเฉพาะพระพักตร์เลย เป็นแต่เพียงได้ยิน เมื่อฉันเข้าไปฟ้อนอยู่ในสุธรรมาสภาแห่งเทพชั้นดาวดึงส์ ผู้นิรทุกข์ เพราะเหตุที่ท่านยอพระเกียรติพระผู้มีพระภาคเจ้า ฉะนั้น วันนี้ จงมาร่วมสมาคมกับพวกเราเถิด ดังนี้ ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์ได้สมาคมกับน้องหญิงนั้นเท่านั้น ภายหลังแต่นั้นก็ไม่ได้พูดกันอีก.

ครั้งนั้นแล ท้าวสักกะผู้จอมเทพได้ทรงปริวิตกว่า ปัญจสิขคนธรรพบุตร และพระผู้มีพระภาคเจ้าได้สนทนากันอย่างเพลิดเพลิน จึงทรงเรียกปัญจสิขคนธรรพบุตรมาตรัสว่า พ่อปัญจสิขะ ท่านจงถวายอภิวาทพระผู้มีพระภาคเจ้าแทนเรา แล้วทูลว่า ท้าวสักกะจอมเทพพร้อมด้วยอำมาตย์และบริวารขอถวายบังคมพระบาทยุคลของพระผู้พระภาคเจ้าด้วยเศียรเกล้า. ปัญจสิขคนธรรพบุตร รับสนองเทวโองการแล้ว ได้ถวายอภิวาทพระผู้มีพระภาคเจ้า (แล้วกราบทูล) ว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ท้าวสักกะจอมเทพ พร้อมด้วยอำมาตย์และบริวาร ขอถวายบังคมพระบาทยุคลของพระผู้มีพระภาคเจ้าด้วยเศียรเกล้า. พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า ปัญจสิขะ ขอท้าวสักกะจอมเทพพร้อมอำมาตย์และบริวาร จงทรงพระสำราญตามประสงค์ เพราะเทวดา มนุษย์ อสูร นาค คนธรรพ์ และหมู่สัตว์เหล่าอื่นเป็นอันมากต่างก็ใคร่ต่อความสุข.

[๒๕๑] ก็พระตถาคตทั้งหลายย่อมประทานพรแก่เทวดาผู้มีศักดาใหญ่เห็นปานนี้ ด้วยอาการอย่างนี้. ท้าวสักกะจอมเทพ อันพระตถาคตเจ้าประทานพรแล้ว เสด็จเข้าไปสู่ถ้ำอินทสาละ ถวายอภิวาทพระผู้มีพระภาคเจ้าแล้วได้ประทับยืน ณ ที่ควรส่วนข้างหนึ่ง. ถึงหมู่เทพชั้นดาวดึงส์ ทั้งปัญจสิขคนธรรพบุตร ก็เข้าไปถวายอภิวาทแล้วยืน ณ ที่ควรส่วนข้างหนึ่ง ดุจกัน. ก็แล โดยสมัยนั้น ถ้ำอินทสาละซึ่งมีพื้นที่ไม่สม่ำเสมอ ก็ถึงความสม่ำเสมอ ซึ่งคับแคบ ก็ถึงความกว้างขวาง ความมืดในถ้ำได้หายไป ความสว่างไสวบังเกิดขึ้นแทน เพราะเทวานุภาพ.

[๒๕๒] ครั้งนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ตรัสกะท้าวสักกะจอมเทพว่า การที่ท้าวโกสีย์ผู้มีกิจมาก มีกรณียะมาก เสด็จมาที่นี้ เป็นเหตุน่าอัศจรรย์ เป็นเหตุไม่เคยมี. ท้าวสักกะทูลว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์ตั้งใจจะเข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้ามานานแล้ว แต่ข้าพระองค์ยุ่งด้วยกิจและกรณียะบางอย่างของหมู่เทพชั้นดาวดึงส์ จึงไม่อาจจะเข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้าได้. ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับที่สลฬาคาร ใกล้กรุงสาวัตถี ครั้งนั้น ข้าพระองค์ได้ไปเฝ้า แต่พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับนั่งเข้าสมาธิบางอย่างอยู่ นางภุชคีเทพธิดาปริจาริกาของท้าวเวสวัณมหาราช เป็นผู้อุปัฏฐาก พระผู้มีพระภาคเจ้า ยืนประคองอัญชลีนมัสการอยู่ ข้าพระองค์ได้กล่าวกะนางว่า น้องหญิง เธอจงอภิวาทพระผู้มีพระภาคเจ้าแทนเรา กราบทูลว่า ท้าวสักกะจอมเทพพร้อมด้วยอำมาตย์และบริวาร ขอถวายบังคมพระบาทยุคลของพระผู้มีพระภาคเจ้าด้วยเศียรเกล้า เมื่อข้าพระองค์กล่าวแล้วอย่างนี้ นางได้บอกกะข้าพระองค์ว่า บัดนี้ไม่ใช่กาลจะเฝ้า เพราะพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงกำลังหลีกเร้นอยู่ ข้าพระองค์กล่าวว่า ถ้ากระนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จออกจากสมาธินั้นแล้วในกาลใด ในกาลนั้น เธอจงถวายอภิวาทพระผู้มีพระภาคเจ้าตามคำของเราว่า ท้าวสักกะจอมเทพพร้อมด้วยอำมาตย์และบริวารขอถวายบังคมพระยุคลบาทของพระผู้มีพระภาคเจ้าด้วยเศียรเกล้า ดังนี้เถิด. นางได้ถวายอภิวาทพระผู้มีพระภาคเจ้าแทนข้าพระองค์บ้างหรือ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงระลึกถึงคำของนางได้อยู่หรือ พระเจ้าข้า ? ขอถวายพระพร นางได้ไหว้อาตมภาพ อาตมภาพยังระลึกถึงคำของนางได้อยู่ อีกประการหนึ่ง อาตมภาพออกจากสมาธินั้น เพราะเสียงล้อและดุมรถของมหาบพิตร.

เรื่องโคปกเทพบุตร

ท้าวสักกะกราบทูลว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์ได้สดับรับถ้อยคำเฉพาะหน้าแห่งหมู่เทพซึ่งอุบัติในดาวดึงส์มาก่อนว่า ในกาลใด พระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าอุบัติขึ้นในโลก ในกาลนั้นหมู่เทพย่อมเต็มบริบูรณ์ หมู่อสูรย่อมลดลง ข้อที่พระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าอุบัติขึ้นในโลกในกาลใด ในกาลนั้นหมู่เทพย่อมเต็มบริบูรณ์ หมู่อสูรย่อมลดลง นี้นั้น ข้าพระองค์ได้เห็นเป็นพยานแล้ว ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ศากยธิดา นามว่า โคปิกา ในกรุงกบิลพัสดุ์นี้เอง ได้เป็นผู้เลื่อมใสแล้วในพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ ทำให้บริบูรณ์ในศีลเป็นปกติ นางเบื่อหน่ายสตรีเพศ ปรารถนาบุรุษเพศ เบื้องหน้าแต่ตาย เพราะกายแตก ก็เข้าถึงสุคติโลกสวรรค์ เป็นพวกกับทวยเทพชั้นดาวดึงส์ ถึงความเป็นบุตรของข้าพระองค์ แม้ทวยเทพในดาวดึงส์นั้น ย่อมรู้จักเธออย่างนี้ว่า โคปกเทพบุตร ๆ ดังนี้. ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ภิกษุ ๓ รูปแม้อื่น ประพฤติพรหมจรรย์ในพระผู้มีพระภาคเจ้า เข้าถึงหมู่คนธรรพ์ชั้นต่ำ เธอเหล่านั้นเพียบพร้อมบำเรออยู่ด้วยกามคุณ ๕ มาสู่ที่บำรุงบำเรอของข้าพระองค์. โคปกเทพบุตรได้ตักเตือนพวกเธอผู้ซึ่งมาสู่ที่บำรุงบำเรอของข้าพระองค์ว่า ท่านผู้นิรทุกข์ พวกท่านได้รวบรวมธรรมของพระผู้มีพระภาคเจ้าไว้แล้ว (มาเป็น) เช่นนี้ชื่อว่าเอาหน้าไปไว้ไหน ก็เราเป็นเพียงสตรี เลื่อมใสในพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ ทำให้บริบูรณ์ในศีลเป็นปกติ เบื่อหน่ายสตรีเพศ ปรารถนาบุรุษเพศ เบื้องหน้าแต่ตายเพราะกายแตก ได้เข้าถึงสุคติโลกสวรรค์ เป็นพวกกับทวยเทพชั้นดาวดึงส์ ถึงความเป็นบุตรแห่งท้าวสักกะจอมเทพ แม้ทวยเทพชั้นนี้ย่อมรู้จักเราอย่างนี้ว่า โคปกเทพบุตร ๆ ดังนี้ ส่วนพวกท่านประพฤติพรหมจรรย์ในพระผู้มีพระภาคเจ้าแล้ว เข้าถึงหมู่คนธรรพ์ชั้นต่ำ พวกเราได้เห็นแล้วซึ่งท่านทั้งหลายเหล่าใดที่ประพฤติแล้วเข้าถึงหมู่เทพชั้นต่ำ

การที่พวกเราได้เห็นพวกท่านซึ่งเป็นเทพชั้นต่ำเหล่านั้นช่างไม่น่าดูเสียเลย เมื่อโคปกเทพบุตรได้ดักเตือนคนธรรพ์เหล่านั้นแล้ว เทวดา ๒ องค์ กลับได้สติในทันทีทันใด เข้าถึงหมู่พรหมชั้นพรหมปุโรหิต ส่วนองค์หนึ่ง ยังอยู่ในชั้นกามาวจรนั้นแล.

[๒๕๓] ครั้นท้าวสักกะตรัสคำนี้แล้ว โคปกเทพบุตรได้กล่าวคาถาว่า

ข้าพเจ้าเป็นอุบาสิกาของพระพุทธเจ้า ผู้มีพระจักษุ ข้าพเจ้ามีชื่อ โคปิกา ข้าพเจ้าเลื่อมใสยิ่งแล้วในพระพุทธ พระธรรม และมีจิตเลื่อมใสแล้ว ได้บำรุงพระสงฆ์.

ข้าพเจ้าเป็นบุตรของท้าวสักกะ มีอานุภาพมาก มีความรุ่งเรืองมาก เข้าถึงชั้นไตรทิพยสถาน เพราะความที่ธรรมของพระพุทธเจ้านั้นแลเป็นธรรมอันดี ทวยเทพแม้ในชั้นนี้ ย่อมรู้จักข้าพเจ้าว่าโคปกะ.

ข้าพเจ้าได้เคยเห็นพวกภิกษุที่เคยเห็นกัน เข้าถึงหมู่แห่งคนธรรพ์อยู่ ก็ภิกษุเหล่านี้เป็นสาวกของพระโคดมทั้งนั้น ข้าพเจ้าเกิดเป็นมนุษย์ในกาลก่อน ยังได้ชำระเท้า ได้เลี้ยงดูแล้วด้วยข้าวและน้ำในเรือนของตน ท่านผู้เจริญเหล่านี้ ท่านพวกนี้เอาหน้าไปไว้ไหน จึงไม่รับธรรมของพระพุทธเจ้า.

เพราะธรรมอันบัณฑิตพึงรู้เฉพาะตน อันพระพุทธเจ้า ผู้มีพระจักษุได้แสดงดีแล้ว อันพระสาวกตรัสรู้ตามแล้ว แม้ข้าพเจ้าก็ได้เข้าไปหาพวกท่าน ได้ฟังสุภาษิตของพระอริยะ.

ข้าพเจ้าได้เป็นบุตรของท้าวสักกะ มีอานุภาพมาก มีความรุ่งเรืองมาก เข้าถึงไตรทิพยสถาน ส่วนพวกท่านนั่งใกล้พระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐสุด ประพฤติ

พรหมจรรย์ ในพระพุทธศาสนาอันยอดเยี่ยม ยังเข้าถึงหมู่เทพชั้นต่ำ ความอุบัติของพวกท่านไม่สมควรเลย ข้าพเจ้าได้เห็นสหธรรมิกที่เข้าถึงหมู่เทพชั้นต่ำแล้ว ช่างไม่น่าดูเสียเลย.

พวกท่านเข้าถึงหมู่คนธรรพ์ มาสู่ที่บำเรอแห่งหมู่เทพ ท่านจงเห็นความแตกต่างนี้ของข้าพเจ้า ผู้อยู่ครองเรือน.

ข้าพเจ้าเคยเป็นสตรีแล้วมาเป็นเทพบุตรในวันนี้ พรั่งพร้อมด้วยกามอันเป็นทิพย์ คนธรรพ์ทั้ง ๓ นั้น มาพบโคปกเทพบุตร อันโคปกเทพบุตรผู้เป็นสาวกของพระโคดมตักเตือนแล้ว ถึงความสลดใจ. (คิดว่า) เชิญพวกเราจงมาขวนขวายพยายาม อย่าเป็นคนรับใช้เขาเลย บรรดาคนธรรพ์ ๓ ตนนั้น ตนหนึ่งระลึกถึงคำสอนของพระโคดม. ๒ ตนปรารภความเพียร คลายจิตในภพนี้ได้ เห็นโทษในกามแล้ว ละกามสังโยชน์และเครื่องผูกคือกาม อันเป็นบ่วงของมารผู้มีบาปที่ยากจะข้ามพ้นได้ ก้าวล่วงหมู่เทพชั้นดาวดึงส์ เพราะตัดเสียได้ซึ่งกามคุณอันมีอยู่ ดุจช้างตัดเครื่องผูกพันไปได้ฉะนั้น.

ปวงเทพ พร้อมด้วยพระอินทรเทวราชและปชาบดี เข้าไปนั่งประชุมในสุธรรมาเทวสภา ล้วนเป็นผู้แกล้วกล้า ไม่มีกำหนัด บำเพ็ญวิรชธรรมอยู่ ก็หาก้าวล่วงเทพเหล่านั้นไม่.

ท้าววาสพผู้เป็นใหญ่กว่าเทพ ทอดพระเนตรเห็น ๒ เทพบุตรในท่ามกลางหมู่เทพแล้ว ได้ทรงสลดพระหฤทัยว่า ๒ เทพนั้น เข้าถึงหมู่เทพชั้นต่ำ บัดนี้

ก้าวล่วงหมู่เทพชาวดาวดึงส์เสียได้.

เมื่อท้าวสักกะเกิดสลดพระทัยเพราะเห็น ๒ เทพอยู่นั้นแล โคปกเทพบุตรได้กราบทูลท้าววาสวะว่า ขอเดชะ พระพุทธเจ้าผู้เป็นจอมแห่งหมู่ชนประทับอยู่ในมนุษยโลก ผู้ทรงครอบงำกามเสียได้ ปรากฏพระนามว่า พระศากยมุนี เทพเหล่านั้นเป็นบุตรของพระพุทธเจ้าพระองค์นั้น เป็นผู้ปราศจากสติ อันข้าพระองค์ตักเตือนแล้วกลับได้สติ.

บรรดา ๓ ท่านนั้น ท่านหนึ่งอยู่ในที่นี้ เข้าถึงหมู่แห่งคนธรรพ์อยู่ ส่วน ๒ ท่าน ดำเนินตามทางตรัสรู้ (อนาคามิมรรค) ย่อมเย้ยแม้ซึ่งเทวดาทั้งหลาย เพราะเธอเป็นผู้มีจิตตั้งมั่น.

การประกาศธรรมในพระศาสนานี้ เป็นเช่นนี้ สาวกรูปใด ย่อมไม่สงสัยอะไรในการประกาศธรรมนั้นเลย. พวกข้าพระองค์ขอนมัสการพระพุทธเจ้า ผู้ข้ามโอฆะ ผู้ตัดความสงสัยได้แล้ว เป็นผู้ชนะ และเป็นจอมนรชน.

บรรดาคนธรรพ์ทั้ง ๓ นั้น ๒ ตนได้รู้ธรรมใดของพระองค์ในพระศาสนานี้ แล้วบรรลุคุณพิเศษ เข้าถึงหมู่พรหมชั้นปุโรหิต.

ข้าแต่พระองค์ผู้นิรทุกข์ ข้าพระองค์ทั้งหลายมาแล้วเฟื่อบรรลุธรรมนั้น ข้าแต่พระองค์ผู้นิรทุกข์ ถ้าพระผู้มีพระภาคเจ้าประทานพระวโรกาสแล้ว ข้าพระองค์ขอทูลถามปัญหา.

[๒๕๔] ครั้งนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าได้มีพระปริวิตกนี้ว่า ท้าวสักกะนี้แล เป็นผู้บริสุทธิ์แล้วสิ้นกาลนาน จักถามปัญหาอย่างใดอย่าง

หนึ่งกะเรา ก็จักถามปัญหาล้วนประกอบด้วยประโยชน์ ไม่ตรัสถามปัญหาที่ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ อนึ่ง เราจักพยากรณ์ปัญหาใดแก่พระองค์ พระองค์จักทรงทราบทั่วถึงปัญหานั้นได้ฉับพลันทีเดียว. ครั้งนั้นแล พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสกะท้าวสักกะจอมเทพด้วยพระคาถาว่า

มหาบพิตรผู้วาสพ พระองค์ประสงค์จะถามปัญหาข้อใดอยู่ในพระหฤทัย ก็จงตรัสถามปัญหานั้นกะอาตมภาพเถิด อาตมภาพจะทำที่สุดแห่งปัญหานั้น ๆ แก่พระองค์.

ปฐมภาณวาร จบ

ทรงแก้ปัญหาท้าวสักกะ

[๒๕๕] ท้าวสักกะจอมเทพ ได้รับประทานพระวโรกาสแล้ว ได้ทูลถามปัญหาแรกนี้กะพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า ข้าแต่พระองค์ผู้นิรทุกข์ เทวดา มนุษย์ อสูร นาค คนธรรพ์ มีอะไรเป็นเครื่องผูกพัน และสัตว์เหล่าอื่นเป็นอันมาก เขาเหล่านั้นเป็นผู้ไม่มีเวร ไม่มีอาชญา ไม่มีศัตรู ไม่มีความคับแค้นใจ มีความหวังอยู่ว่า ขอพวกเราจงเป็นผู้ไม่มีเวรเป็นต้น อยู่เถิด ดังนี้ แต่ไฉนยังเป็นผู้มีเวร มีอาชญา มีข้าศึก มีความคับแค้นใจ เป็นไปกับด้วยเวรอยู่อีกเล่า ? ท้าวสักกะจอมเทพ ได้ทูลถามปัญหาแรกกะพระผู้มีพระภาคเจ้าด้วยประการฉะนี้.

พระผู้มีพระภาคเจ้า อันท้าวสักกะทูลถามแล้ว ได้ทรงพยากรณ์แก่ท้าวเธอว่า ขอถวายพระพร เทวดา มนุษย์ อสูร นาค คนธรรพ์ และสัตว์เหล่าอื่นเป็นอันมาก มีความริษยาและความตระหนี่เป็นเครื่องผูกพัน เขาเหล่านั้นเป็นผู้ไม่มีเวร ไม่มีอาชญา ไม่มีศัตรู ไม่มีความคับแค้นใจ หวังอยู่ว่า ขอเราจงเป็นผู้ไม่มีเวรเป็นต้น อยู่เถิด ดังนี้ แต่ก็ยังเป็นผู้

มีเวร มีอาชญา มีศัตรู มีความคับแค้นใจ เป็นไปกับด้วยเวรอยู่. พระผู้มีพระภาคเจ้า อันท้าวสักกะทูลถามแล้ว ได้ตรัสพยากรณ์ปัญหาแก่ท้าวสักกะจอมเทพด้วยประการฉะนี้.

ท้าวสักกะจอมเทพ มีพระหฤทัยยินดี ทรงชื่นชม อนุโมทนาพระภาษิตของพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า ข้าแต่พระผู้มีพระภาคเจ้า ข้อนี้เป็นอย่างนั้น ข้าแต่พระสุคต ข้อนี้เป็นอย่างนั้น ข้าพระองค์ข้ามพ้นข้อสงสัยในข้อนั้นเสียได้แล้ว หมดความสงสัยที่จะพึงกล่าวว่าอย่างไรแล้ว เพราะได้สดับปัญหาพยากรณ์ของพระผู้มีพระภาคเจ้า.

[๒๕๖] ท้าวสักกะจอมเทพ ทรงชื่นชม อนุโมทนาพระภาษิตของพระผู้มีพระภาคเจ้าอย่างนี้แล้ว ได้ทูลถามปัญหากะพระผู้มีพระภาคเจ้าต่อไปว่า ข้าแต่พระองค์ผู้นิรทุกข์ ก็ความริษยาและความตระหนี่มีอะไรเป็นนิทาน (เค้ามูล) มีอะไรเป็นสมุทัย (เครื่องก่อ) มีอะไรเป็นชาติ (เหตุเกิด) มีอะไรเป็นแดนเกิด ก็เมื่ออะไรยังมีอยู่ ความริษยาและความตระหนี่จึงมี และเมื่ออะไรไม่มีอยู่ ความริษยาและความตระหนี่ย่อมไม่มี.

ภ. ขอถวายพระพร ความริษยาและความตระหนี่ มีอารมณ์อันเป็นที่รักและไม่เป็นที่รัก เป็นนิทาน เป็นสมุทัย เป็นชาติ เป็นแดนเกิด เมื่ออารมณ์อันเป็นที่รักและไม่เป็นที่รักยังมีอยู่ ความริษยาและความตระหนี่ย่อมมี เมื่อไม่มีอยู่ ความริษยาและความตระหนี่ย่อมไม่มี.

ส. ก็อารมณ์อันเป็นที่รักและไม่เป็นที่รัก มีอะไรเป็นนิทาน เป็นสมุทัย เป็นชาติ เป็นแดนเกิด เมื่ออะไรยังมีอยู่ อารมณ์อันเป็นที่รักและไม่เป็นที่รักจึงมี เมื่ออะไรไม่มีอยู่ อารมณ์อันเป็นที่รักและไม่เป็นที่รักจึงไม่มี.

ภ. อารมณ์อันเป็นที่รักและไม่เป็นที่รัก มีฉันทะเป็นนิทาน เป็นสมุทัย เป็นชาติ เป็นแดนเกิด เมื่อฉันทะยังมีอยู่ อารมณ์อันเป็นที่รักและไม่เป็นที่รักย่อมมี เมื่อไม่มี อารมณ์อันเป็นที่รักและไม่เป็น

ที่รักย่อมไม่มี.

ส. ฉันทะ (ความพอใจ) มีอะไรเป็นนิทาน เป็นสมุทัย เป็นชาติ เป็นแดนเกิด เมื่ออะไรยังมีอยู่ ฉันทะจึงมี เมื่ออะไรไม่มี ฉันทะจึงไม่มี.

ภ. ฉันทะมีความวิตก (ตรึก) เป็นนิทาน เป็นสมุทัย เป็นชาติ เป็นแดนเกิด เมื่อวิตกยังมีอยู่ ฉันทะย่อมมี เมื่อไม่มี ฉันทะย่อมไม่มี.

ส. ก็วิตกมีอะไรเป็นนิทาน เป็นสมุทัย เป็นชาติ เป็นแดนเกิด เมื่ออะไรยังมีอยู่ วิตกจึงมี เมื่ออะไรไม่มี วิตกจึงไม่มี.

ภ. วิตกมีส่วนแห่งสัญญา อันสัมปยุตด้วยปปัญจธรรม (ธรรมเครื่องเนิ่นช้า) เป็นนิทาน เป็นสมุทัย เป็นชาติ เป็นแดนเกิด เมื่อส่วนแห่งสัญญาอันสัมปยุตด้วยปปัญจธรรมยังมีอยู่ วิตกย่อมมี เมื่อไม่มี วิตกย่อมไม่มี.

[๒๕๗] ส. ข้าแต่พระองค์ผู้นิรทุกข์ ก็ภิกษุปฏิบัติอย่างไร ชื่อว่า เป็นผู้ดำเนินปฏิปทาอันสมควร และให้ถึงความดับส่วนแห่งสัญญาอันสัมปยุตด้วยปปัญจธรรม ?

ภ. ดูก่อนจอมเทพ ก็อาตมภาพ กล่าวโสมนัส โทมนัสและอุเบกขา ส่วนละ ๒ คือ ที่ควรเสพก็มี ที่ไม่ควรเสพก็มี อาตมภาพกล่าวหมายถึงข้อความดังว่ามาฉะนี้ และอาศัยอะไรจึงกล่าวดังนั้น ? บรรดาโสมนัส ๒ อย่างนั้น บุคคลพึงรู้จักโสมนัสใดว่า เมื่อเราเสพโสมนัสนี้อยู่ อกุศลธรรมย่อมเจริญมาก กุศลธรรมย่อมเสื่อมไป ดังนี้ โสมนัสเห็นปานนั้นไม่ควรเสพ. บุคคลพึงรู้จักโสมนัสใดว่า เมื่อเราเสพโสมนัสนี้อยู่ อกุศลธรรมย่อมเสื่อม กุศลธรรมย่อมเจริญมาก ดังนี้ โสมนัสเห็นปานนั้นควรเสพ. บรรดาโสมนัสเหล่านั้น โสมนัสที่เกิดขึ้นด้วยปฐมฌาน ยังมีวิตกวิจาร โสมนัสที่ไม่มีวิตกวิจารประณีตกว่า อาตมภาพกล่าวโสมนัสใดโดยส่วน ๒ ว่า ควรเสพก็มี ไม่ควรเสพก็มี อาตมภาพกล่าวหมายถึงข้อความดังว่ามาฉะนี้ และอาศัยเหตุนี้จึงกล่าว

ดังนั้น.

ภ. ก็อาตมภาพกล่าวโทมนัสส่วนละ ๒ คือ ที่ควรเสพก็มี ที่ไม่ควรเสพก็มี อาตมภาพกล่าวหมายถึงข้อความดังว่ามาฉะนี้ และอาศัยอะไรจึงกล่าวดังนั้น ? บรรดาโทมนัส ๒ อย่างนั้น บุคคลพึงรู้จัก โทมนัสใดว่า เมื่อเราเสพโทมนัสนี้อยู่ อกุศลธรรมย่อมเจริญมาก กุศลธรรมย่อมเสื่อมไป ดังนี้ โทมนัสเห็นปานนั้นไม่ควรเสพ. บุคคลพึงรู้จักโทมนัสใดว่า เมื่อเราเสพโทมนัสนี้อยู่ อกุศลธรรมย่อมเสื่อม กุศลธรรมย่อมเจริญมาก ดังนี้ โทมนัสเห็นปานนั้นควรเสพ. บรรดาโทมนัสเหล่านั้น โทมนัสที่เกิดขึ้นด้วยปฐมฌาน ยังมีวิตกวิจาร โทมนัสที่ไม่มีวิตกวิจารประณีตกว่า อาตมภาพกล่าวโทมนัสใดโดยส่วน ๒ ว่า ควรเสพก็มี ไม่ควรเสพก็มี อาตมภาพกล่าวหมายถึงข้อความดังว่ามาฉะนี้ และอาศัยเหตุนี้จึงกล่าวดังนั้น.

ภ. ก็อาตมภาพกล่าวอุเบกขาส่วนละ ๒ คือ ที่ควรเสพก็มี ที่ไม่ควรเสพก็มี อาตมภาพกล่าวหมายถึงข้อความดังว่ามาฉะนี้ และอาศัยอะไรจึงกล่าวดังนั้น ? บรรดาอุเบกขา ๒ อย่างนั้น บุคคลพึงรู้จักอุเบกขาใดว่า เมื่อเราเสพอุเบกขานี้อยู่ อกุศลธรรมย่อมเจริญมาก กุศลธรรมย่อมเสื่อมไป ดังนี้ อุเบกขาเห็นปานนั้นไม่ควรเสพ. บุคคลพึงรู้จักอุเบกขาใดว่า เมื่อเราเสพอุเบกขานี้อยู่อกุศลธรรมย่อมเสื่อม กุศลธรรมย่อมเจริญมาก ดังนี้ อุเบกขาเห็นปานนั้นควรเสพ. บรรดาอุเบกขาเหล่านั้น อุเบกขาที่เกิดขึ้นด้วยปฐมฌาน ยังมีวิตกวิจาร อุเบกขาที่ไม่มีวิตกวิจารประณีตกว่า อาตมภาพกล่าวอุเบกขาใดโดยส่วน ๒ ว่า ควรเสพก็มี ไม่ควรเสพก็มี อาตมภาพกล่าวหมายถึงข้อความดังว่ามาฉะนี้ และอาศัยเหตุนี้จึงกล่าวดังนั้น. ขอถวายพระพร ภิกษุปฏิบัติอย่างนี้แล ย่อมชื่อว่าเป็นผู้ดำเนินปฏิปทาอันสมควรและให้ถึงความดับส่วนแห่งสัญญาอันประกอบด้วยปปัญจธรรม.

ท้าวสักกะจอมเทพมีพระหฤทัยยินดี ทรงชื่นชม อนุโมทนา

พระภาษิตของพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า ข้าแต่พระผู้มีพระภาคเจ้า ข้อนี้เป็นอย่างนั้น ข้าแต่พระสุคตเจ้า ข้อนี้เป็นอย่างนั้น ข้าพระองค์ข้ามพ้นข้อสงสัยในข้อนั้นได้แล้ว หมดความสงสัยที่จะพึงกล่าวว่าเป็นอย่างไรแล้ว เพราะได้สดับปัญหาพยากรณ์ของพระผู้มีพระภาคเจ้า.

[๒๕๘] ท้าวสักกะจอมเทพ ทรงชื่นชม อนุโมทนาพระภาษิตของพระผู้มีพระภาคเจ้าอย่างนี้แล้ว ได้ทูลถามปัญหาพระผู้มีพระภาคเจ้าต่อไปว่า ข้าแต่พระองค์ผู้นิรทุกข์ ก็ภิกษุปฏิบัติอย่างไร ชื่อว่าเป็นผู้ปฏิบัติเพื่อความสำรวมในพระปาติโมกข์ ?

ภ. ดูก่อนจอมเทพ ก็อาตมภาพย่อมกล่าวกายสมาจาร (มารยาททางกาย) โดยส่วน ๒ คือ ควรเสพก็มี ไม่ควรเสพก็มี ดูก่อนจอมเทพ ก็อาตมภาพย่อมกล่าววจีสมาจาร (มารยาททางวาจา) โดยส่วน ๒ คือ ควรเสพก็มี ไม่ควรเสพก็มี ดูก่อนจอมเทพ ก็อาตมภาพย่อมกล่าวการแสวงหา โดยส่วน ๒ คือ ที่ควรเสพก็มี ไม่ควรก็มี ดูก่อนจอมเทพ ก็อาตมภาพย่อมกล่าวกายสมาจาร โดยส่วน ๒ คือ ควรเสพก็มี ไม่ควรเสพก็มี ที่อาตมภาพกล่าวถึงข้อความดังว่ามาฉะนี้ และอาศัยอะไรอาตมภาพจึงกล่าวดังนั้น ? บรรดาธรรมเหล่านั้น บุคคลพึงรู้จักกายสมาจารใดว่า เมื่อเราเสพกายสมาจารนี้แล อกุศลธรรมย่อมเจริญ กุศลธรรมย่อมเสื่อมไป ดังนี้ กายสมาจารเห็นปานนั้นไม่ควรเสพ บรรดาธรรมเหล่านั้น บุคคลพึงรู้จักกายสมาจารใดว่า เมื่อเราเสพกายสมาจารนี้แล อกุศลธรรมย่อมเสื่อมไป กุศลธรรมย่อมเจริญมาก ดังนี้ กายสมาจาร เห็นปานนั้น ควรเสพ ดูก่อนจอมเทพ ก็อาตมภาพย่อมกล่าวกายสมาจารโดยส่วน ๒ คือ ควรเสพก็มี ไม่ควรเสพก็มี อาตมภาพกล่าวหมายถึงกายสมาจารดังว่ามาฉะนี้ และอาศัยเหตุนี้ อาตมภาพจึงกล่าวดังนั้น. ดูก่อนจอมเทพ ก็อาตมภาพย่อมกล่าววจีสมาจารโดยส่วน ๒ คือ ควรเสพก็มี ไม่ควรเสพก็มี อาตมภาพกล่าวถึงวจีสมาจารดังว่ามาฉะนี้ และอาศัยอะไรอาตมภาพจึงกล่าวดังนั้น ? บรรดาธรรมเหล่านั้น บุคคลพึงรู้จัก

วจีสมาจารใดว่า เมื่อเราเสพวจีสมาจารนี้แล อกุศลธรรมย่อมเจริญ กุศลธรรมย่อมเสื่อม วจีสมาจารเห็นปานนั้น ไม่ควรเสพ บรรดาธรรมเหล่านั้น บุคคลพึงรู้วจีสมาจารใดว่า เมื่อเราเสพวจีสมาจารนี้แล อกุศลธรรมย่อมเสื่อม กุศลธรรมย่อมเจริญ วจีสมาจารเห็นปานนั้นควรเสพ. ดูก่อนจอมเทพ ก็อาตมภาพย่อมกล่าววจีสมาจารโดยส่วน ๒ คือ ควรเสพก็มี ไม่ควรเสพก็มี อาตมภาพกล่าวถึงวจีสมาจารดังว่ามาฉะนี้ และอาศัยอะไรอาตมภาพจึงกล่าวดังนั้น. ดูก่อนจอมเทพ ก็อาตมภาพย่อมกล่าวการแสวงหาโดยส่วน ๒ คือ ควรเสพก็มี ไม่ควรเสพก็มี อาตมภาพกล่าวถึงการแสวงหา ดังว่ามาฉะนี้ และอาศัยอะไรอาตมภาพจึงกล่าวดังนั้น ? บรรดาธรรมเหล่านั้น บุคคลพึงรู้จักการแสวงหาใดว่า เมื่อเราเสพการแสวงหานี้แล อกุศลธรรมย่อมเจริญ กุศลธรรมย่อมเสื่อม การแสวงหาเห็นปานนั้น ไม่ควรเสพ. บรรดาธรรมเหล่านั้น บุคคลพึงรู้จักการแสวงหาใดว่า เมื่อเราเสพการแสวงหานี้แล อกุศลธรรมย่อมเสื่อม กุศลธรรมย่อมเจริญ การแสวงหาเห็นปานนั้นควรเสพ. ดูก่อนจอมเทพ ก็อาตมภาพย่อมกล่าวการแสวงหาโดยส่วน ๒ คือควรเสพก็มี ไม่ควรเสพก็มี อาตมภาพกล่าวถึงการแสวงหาดังว่ามาฉะนี้ และอาศัยการแสวงหานี้ อาตมภาพจึงกล่าวดังนั้น. ท้าวสักกะจอมเทพ ภิกษุปฏิบัติอย่างนี้แล ย่อมชื่อว่าเป็นผู้ปฏิบัติเพื่อความสำรวมในพระปาติโมกข์.

[๒๕๙] ส. ข้าแต่พระองค์ผู้นิรทุกข์ ก็ภิกษุปฏิบัติอย่างไรชื่อว่าเป็นผู้ปฏิบัติเพื่อความสำรวมในอินทรีย์ ?

ภ. ดูก่อนจอมเทพ ก็อาตมภาพย่อมกล่าวรูปอันจะพึงรู้ด้วยจักษุ โดยส่วน ๒ คือ ควรเสพก็มี ไม่ควรเสพก็มี ดูก่อนจอมเทพ ก็อาตมภาพย่อมกล่าวเสียงอันจะพึงรู้ด้วยโสตะ โดยส่วน ๒ คือ ควรเสพก็มี ไม่ควรเสพก็มี ดูก่อนจอมเทพ ก็อาตมภาพย่อมกล่าวกลิ่นอันจะพึงรู้ด้วยฆานะ โดยส่วน ๒ คือ ควรเสพก็มี ไม่ควรเสพก็มี ดูก่อนจอมเทพ ก็อาตมภาพย่อมกล่าวรสอันจะพึงรู้ด้วยชิวหา ฯลฯ

โผฏฐัพพะอันจะพึงรู้ด้วยกาย ฯลฯ ดูก่อนจอมเทพ ก็อาตมภาพย่อมกล่าวธรรมารมณ์อันจะพึงรู้ด้วยมนะ โดยส่วน ๒ คือ ควรเสพก็มี ไม่ควรเสพก็มี.

ครั้นพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสอย่างนี้แล้ว ท้าวสักกะจอมเทพ ได้กราบทูลคำนี้กะพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์ทราบชึ่งเนื้อความแห่งภาษิตที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้วโดยย่อได้โดยพิสดารอย่างนี้ว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ เมื่อบุคคลเสพรูปอันจะพึงรู้ด้วยจักษุเห็นปานใดอยู่ อกุศลธรรมย่อมเจริญ กุศลธรรมย่อมเสื่อม ดังนี้ รูปอันจะพึงรู้ด้วยจักษุเห็นปานนั้น ไม่ควรเสพ. ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ก็เมื่อบุคคลเสพรูปอันจะพึงรู้ด้วยจักษุเห็นปานใดอยู่ อกุศลธรรมย่อมเสื่อม กุศลธรรมย่อมเจริญ รูปอันจะพึงรู้ด้วยจักษุเห็นปานนั้นควรเสพ. ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ก็เมื่อบุคคลเสพเสียง อันจะพึงรู้ด้วยโสตะเห็นปานใด ฯลฯ เมื่อบุคคลเสพกลิ่นอันจะพึงรู้ด้วยฆานะ ฯลฯ เมื่อบุคคลเสพรสอันจะพึงรู้ด้วยชิวหา ฯลฯ เมื่อบุคคลเสพโผฏฐัพพะอันจะพึงรู้ด้วยกาย ฯลฯ เมื่อบุคคลเสพธรรมารมณ์อันจะพึงรู้ด้วยมนะ อกุศลธรรมย่อมเจริญ กุศลธรรมย่อมเสื่อม ธรรมารมณ์อันจะพึงรู้ด้วยมนะเห็นปานนั้นไม่ควรเสพ. ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ก็แลเมื่อบุคคลเสพธรรมารมณ์อันจะพึงรู้ด้วยมนะเห็นปานใดอยู่ อกุศลธรรมย่อมเสื่อม กุศลธรรมย่อมเจริญ ธรรมารมณ์อันจะพึงรู้ด้วยมนะเห็นปานนั้น ควรเสพ. ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์ทราบ ชึ่งเนื้อความแห่งภาษิต ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้วโดยย่อได้โดยพิสดารอย่างนี้ ข้ามความสงสัยในข้อนั้นได้แล้ว หมดความสงสัยที่จะพึงกล่าวว่าอย่างไรแล้ว เพราะได้สดับปัญหาพยากรณ์ของพระผู้มีพระภาคเจ้า.

[๒๖๐] ท้าวสักกะผู้จอมเทพ ทรงชื่นชม อนุโมทนาพระภาษิตของพระผู้มีพระภาคเจ้าอย่างนี้แล้ว ได้ทูลถามปัญหากะพระผู้มีพระภาคเจ้าต่อไปว่า ข้าแต่พระองค์ผู้นิรทุกข์ สมณพราหมณ์ทั้งหมดแล มีวาทะ

เป็นอย่างเดียวกัน มีศีลเป็นอย่างเดียวกัน มีฉันทะเป็นอย่างเดียวกัน มีที่สุด (จุดหมาย) เป็นอย่างเดียวกันหรือไม่ ?

ภ. ทามิได้ มหาบพิตร.

ส. ก็ทำไม สมณพราหมณ์ทั้งหมด จึงเป็นผู้ไม่มีวาทะเป็นอย่างเดียวกัน ไม่มีศีลเป็นอย่างเดียวกัน ไม่มีฉันทะเป็นอย่างเดียวกัน ไม่มีที่สุดเป็นอย่างเดียวกันเล่า ?

ภ. โลกมีธาตุไม่เป็นอันเดียวกัน มีธาตุต่าง ๆ กัน หมู่สัตว์ถือมั่นในธาตุใด ๆ แล ย่อมยึดถือธาตุนั้น ๆ ด้วยเรี่ยวแรงและความยึดถือกล่าวว่า อย่างนี้แหละแน่นอน อย่างอื่นเหลวไหล เพราะเหตุนั้น สมณพราหมณ์ จึงเป็นผู้ชื่อว่า มีวาทะไม่เป็นอย่างเดียวกัน มีศีลไม่เป็นอย่างเดียวกัน มีฉันทะไม่เป็นอย่างเดียวกัน มีที่สุดไม่เป็นอย่างเดียวกัน ฯลฯ.

[๒๖๑] ส. สมณพราหมณ์ทั้งหมดมีความสำเร็จอย่างสมบูรณ์ เกษมจากโยคะอย่างสมบูรณ์ เป็นพรหมจารีอย่างสมบูรณ์ มีที่สุดอย่างสมบูรณ์ทั้งหมดหรือไม่ ?

ภ. สมณพราหมณ์ทั้งหมดมีความสำเร็จอย่างสมบูรณ์ เกษมจากโยคะอย่างสมบูรณ์ เป็นพรหมจารีอย่างสมบูรณ์ มีที่สุดอย่างสมบูรณ์ก็ทามิได้ มหาบพิตร.

ส. สมณพราหมณ์ทั้งหมดมีความสำเร็จอย่างสมบูรณ์ เกษมจากโยคะอย่างสมบูรณ์ เป็นพรหมจารีอย่างสมบูรณ์ มีที่สุดอย่างสมบูรณ์ทามิได้ เพราะเหตุไร พระเจ้าข้า ?

ภ. ภิกษุเหล่าใดเป็นผู้หลุดพ้นเพราะสิ้นตัณหา ภิกษุเหล่านั้นมีความสำเร็จอย่างสมบูรณ์ เกษมจากโยคะอย่างสมบูรณ์ เป็นพรหมจารีอย่างสมบูรณ์ มีที่สุดอย่างสมบูรณ์ เพราะเหตุนั้น สมณพราหมณ์จึงเป็นผู้มีความสำเร็จอย่างสมบูรณ์ เกษมจากโยคะอย่างสมบูรณ์ เป็นพรหมจารีอย่างสมบูรณ์ มีที่สุดอย่างสมบูรณ์ทั้งหมดไม่ได้. พระผู้มี

พระภาคเจ้าอันท้าวสักกะจอมเทพทูลถามปัญหาแล้ว ทรงพยากรณ์ด้วยประการฉะนี้. ท้าวสักกะผู้จอมเทพมีพระทัยยินดี ทรงชื่นชม อนุโมทนาพระภาษิตแห่งพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า ข้าแต่พระผู้มีพระภาคเจ้า ข้อนี้เป็นอย่างนั้น ข้าแต่พระสุคตเจ้า ข้อนี้เป็นอย่างนั้น ข้าพระองค์ได้ข้ามพ้นข้อสงสัยในข้อนั้นได้แล้ว หมดความสงสัยที่จะพึงกล่าวว่าอย่างไรแล้ว เพราะได้สดับปัญหาพยากรณ์ของพระผู้มีพระภาคเจ้า.

สมณพราหมณ์พวกอื่น

[๒๖๒] ท้าวสักกะผู้จอมเทพ ทรงชื่นชม อนุโมทนาพระภาษิตแห่งพระผู้มีพระภาคเจ้าอย่างนี้แล้ว ได้ทูลพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ตัณหาเป็นดังโรค เป็นดังหัวฝี เป็นดังลูกศร ย่อมคร่าบุรุษนี้เพื่อให้บังเกิดในภพนั้น ๆ นั่นแล เพราะเหตุนั้น บุรุษนี้ย่อมถึงความสูง ๆ ต่ำ ๆ. ข้าพระองค์ไม่ได้โอกาสที่จะถามปัญหาเหล่าใด ในสมณพราหมณ์อื่นภายนอกแต่ศาสนานี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้รู้เห็นมาช้านานได้ทรงพยากรณ์ปัญหาเหล่านั้นแก่ข้าพระองค์แล้ว และลูกศรคือความสงสัยเคลือบแคลงของข้าพระองค์ อันพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงถอนแล้ว.

ภ. มหาบพิตร พระองค์ทรงจำได้หรือไม่ว่าเคยถามปัญหาเหล่านี้กะสมณพราหมณ์เหล่าอื่นมาแล้ว ?

ส. ข้าพระองค์ยังจำได้ว่าเคยถามปัญหาเหล่านี้กะสมณพราหมณ์เหล่าอื่นมาแล้ว พระเจ้าข้า.

ภ. ก็สมณพราหมณ์เหล่านั้นพยากรณ์ว่าอย่างไร ถ้ามหาบพิตรไม่ทรงหนักพระหฤทัย จงตรัสบอกเถิด.

ส. พระผู้มีพระภาคเจ้า หรือผู้เปรียบด้วยพระผู้มีพระภาคเจ้าประทับนั่งอยู่ในที่ใด ในที่นั้นความหนักใจของข้าพระองค์ไม่มีเลย.

ภ. ถ้าดังนั้นมหาบพิตรจงตรัสเถิด.

ส. ข้าพระองค์ย่อมสำคัญสมณพราหมณ์เหล่าใดว่า เป็นผู้อยู่ป่า มีเสนาสนะอันสงัด จึงเข้าไปหาสมณพราหณ์เหล่านั้น ถามปัญหาเหล่านี้ สมณพราหมณ์เหล่านั้นถูกข้าพระองค์ถามแล้วแก้ไม่ได้ แทนที่จะตอบกลับย้อนถามข้าพระองค์ว่า ท่านชื่อไร ข้าพระองค์ตอบว่า ข้าแต่ท่านผู้นิรทุกข์ ข้าพเจ้าแลเป็นท้าวสักกะผู้จอมเทพ ดังนี้ สมณพราหมณ์เหล่านั้นย้อนถามข้าพระองค์อีกว่า ก็ท่านผู้จอมเทพ ท่านทำกรรมอะไรไว้ จึงได้ถึงฐานะนี้ ข้าพระองค์จึงแสดงธรรมตามที่ได้ฟังได้เล่าเรียนมาแก่สมณพราหมณ์เหล่านั้น สมณพราหมณ์เหล่านั้นได้มีใจปลาบปลื้มด้วยเหตุมีประมาณเท่านั้นว่า พวกเราได้เห็นท้าวสักกะผู้จอมเทพ และได้ถามปัญหากะท้าวเธอ ๆ ได้พยากรณ์ปัญหานั้นแล้ว เขาเหล่านั้นกลายเป็นสาวกของข้าพระองค์โดยแท้แล แต่ข้าพระองค์ไม่กลายเป็นสาวกของเขา ก็ข้าพระองค์เป็นสาวกของพระผู้มีพระภาคเจ้า เป็นโสดาบันมีความไม่ดกต่ำเป็นธรรมดา เป็นผู้เที่ยงที่จะตรัสรู้ในเบื้องหน้า.

ภ. มหาบพิตร พระองค์ยังจำได้หรือ ถึงการได้ความยินดี การได้โสมนัสเช่นนี้มาก่อน ?

ส. ข้าพระองค์ยังจำได้ ถึงการได้ความยินดี การได้โสมนัสเช่นนี้มาก่อน พระพุทธเจ้าข้า.

ภ. มหาบพิตร พระองค์ยังจำได้ ถึงการได้ความยินดี การได้โสมนัสเช่นนี้มาก่อน อย่างไร ?

เทวาสุรสงคราม

[๒๖๓] ส. พระพุทธเจ้าข้า เรื่องเคยมีมาแล้ว สงครามระหว่างเทวดากับอสูรได้ประชิดกันแล้ว. ก็ในสงครามนั้น หมู่เทพชนะพวกอสูรปราชัย. ข้าพระองค์ชำนะสงครามนั้นแล้ว ได้ปริวิตกว่า บัดนี้ หมู่เทพในเทวโลกนี้จักเสวยโอชาทั้ง ๒ คือที่เป็นทิพย์และที่เป็นของอสูร

ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ การได้ความยินดี การได้โสมนัสนั้นของข้าพระองค์เป็นไปด้วยกับอาชญา เป็นไปกับด้วยศัสตรา ย่อมไม่เป็นไปเพื่อเบื่อหน่าย เพื่อคลายกำหนัด เพื่อความดับ เพื่อความสงบ เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อพระนิพพาน ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ก็การได้ความยินดี การได้โสมนัสของข้าพระองค์ เพราะได้ฟังธรรมของพระผู้มีพระภาคเจ้านี้นั้น ไม่เป็นไปด้วยกับอาชญา ไม่เป็นไปด้วยกับศัสตรา ย่อมเป็นไปเพื่อความเบื่อหน่ายส่วนเดียว เพื่อคลายกำหนัด เพื่อความดับ เพื่อความสงบ เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อพระนิพพาน.

ภ. มหาบพิตร ทรงเห็นอำนาจประโยชน์อะไรอยู่ จึงประกาศการได้ความยินดี การได้โสมนัสเห็นปานนั้นเล่า ?

ส. ข้าพระองค์เห็นอำนาจประโยชน์ ๖ ประการ. จึงประกาศการได้ความยินดี การได้โสมนัสเห็นปานนั้น คือ

[๒๖๔] (๑) ข้าพระองค์เห็นอำนาจประโยชน์ประการที่ ๑ อย่างนี้ว่า

เมื่อข้าพระองค์เป็นเทวดา ดำรงอยู่ในที่นั้นนั่นแล ข้าพระองค์จะได้อายุเพิ่มขึ้นอีก ข้าแต่พระองค์ผู้นิรทุกข์ ขอพระองค์โปรดทรงทราบอย่างนี้เถิด.

จึงประกาศการได้ความยินดี การได้โสมนัสเช่นนี้.

[๒๖๕] (๒) ข้าพระองค์เห็นอำนาจประโยชน์ประการที่ ๒ อย่างนี้ว่า

ข้าพระองค์จุติจากกายทิพย์ ละอายุอันไม่ใช่ของมนุษย์แล้ว เป็นผู้ไม่หลง จักเข้าถึงครรภ์ในตระกูลอันเป็นที่ชอบใจของข้าพระองค์.

จึงประกาศการได้ความยินดี การได้โสมนัสเช่นนี้.

[๒๖๖] (๓) ข้าพระองค์เห็นอำนาจประโยชน์

ประการที่ ๓ อย่างนี้ว่า

ข้าพระองค์นั้นยินดีแล้ว ในศาสนาของพระองค์ มีปัญหาอันไม่ฟั่นเฝือ จักเป็นผู้รอบรู้ มีสติมั่นคง อยู่โดยธรรม.

จึงประกาศการได้ความยินดี การได้โสมนัสเช่นนี้.

[๒๖๗] (๔) ข้าพระองค์เห็นอำนาจประโยชน์ ประการที่ ๔ อย่างนี้ว่า

ถ้าว่าความตรัสรู้จักมีแก่ข้าพระองค์ในภายหน้า โดยธรรม ข้าพระองค์จักเป็นผู้รู้ทั่วถึงอยู่ ที่สุดนั่นแล จักเป็นที่สุดของข้าพระองค์.

จึงประกาศการได้ความยินดี การได้โสมนัสเช่นนี้.

[๒๖๘] (๕) ข้าพระองค์เห็นอำนาจประโยชน์ ประการที่ ๕ อย่างนี้ว่า

ข้าพระองค์จุติแล้วจากกายอันเป็นของมนุษย์ และอายุอันเป็นของมนุษย์แล้ว เป็นเทวดาอีก จักเป็นผู้สูงสุดในเทวโลก.

จึงประกาศการได้ความยินดี การได้โสมนัสเช่นนี้.

[๒๖๙] (๖) ข้าพระองค์เห็นอำนาจประโยชน์ ประการที่ ๖ อย่างนี้ว่า

ในอัตภาพอันมีในที่สุด ข้าพระองค์จักอยู่ในหมู่เทพชั้นอกนิฏฐะ ผู้มียศอันประณีตกว่า.

ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์เห็นอำนาจประโยชน์ ๖ อย่างเหล่านี้แล จึงประกาศการได้ความยินดี การได้โสมนัสเช่นนี้.

[๒๗๐] ท้าวสักกะทูลคำนี้แล้ว ได้กราบทูลว่า

ข้าพระองค์มีความดำริอันยังไม่ถึงที่สุดแล้ว ยังมีความสงสัยเคลือบแคลงอยู่ ท่องเที่ยวค้นหาพระ

ตถาคตเจ้าอยู่ตลอดกาลนาน ย่อมสำคัญสมณะผู้มีปกติอยู่ในเสนาสนะอันสงัดว่าเป็นพระสัมพุทธะ จึงเข้าไปหาสมณะเหล่านั้น.

ท่านเหล่านั้นถูกข้าพระองค์ถามว่า ความยินดีเป็นอย่างไร ความยินร้ายเป็นอย่างไร ไม่สามารถบอกในมรรคและปฏิปทาได้

สมณะเหล่านั้น เมื่อรู้ว่าข้าพระองค์คือท้าวสักกะมาจากเทวโลก จึงย้อนถามข้าพระองค์ทันทีว่า ท่านทำกรรมอะไร จึงถึงฐานะนี้.

ข้าพระองค์จึงแสดงธรรม ตามที่ได้ยินได้ฟังมาในหมู่ชนแก่สมณะเหล่านั้น สมณะเหล่านั้นมีใจปลาบปลื้มด้วยเหตุเพียงเท่านั้นว่า เราได้เห็นท้าววาสวะแล้ว.

ก็ในกาลใด ข้าพระองค์ได้เห็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้ยังหมู่ชนให้ข้ามพ้นวิจิกิจฉา ในกาลนั้น ข้าพระองค์ปราศจากความกลัว วันนี้ได้เข้ามาเฝ้าพระสัมมาสัมพุทธเจ้าแล้ว.

ข้าพระองค์ขอถวายบังคมพระพุทธเจ้าผู้ขจัดเสียซึ่งลูกศรคือตัณหา ผู้ไม่มีบุคคลเปรียบ ผู้กล้าหาญอย่างยิ่ง ผู้เป็นเผ่าพันธุ์แห่งพระอาทิตย์.

ข้าแด่พระองค์ผู้นิรทุกข์ ในกาลก่อน ข้าพระองค์ทำความนอบน้อมแก่พรหม พร้อมด้วยหมู่เทพ วันนี้ข้าพระองค์ถวายนมัสการแด่พระองค์ เชิญพวกเราจงทำความนอบน้อมเถิด.

พระองค์เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้ประเสริฐ เป็นศาสดาที่ยอดเยี่ยม ไม่มีบุคคลที่เปรียบเทียบกับพระองค์ได้ ในโลกนี้กับทั้งเทวโลก.

ท้าวสักกะเปล่งอุทาน นโม และได้ธรรมจักษุ

[๒๗๑] ครั้งนั้นแล ท้าวสักกะจอมเทพได้เรียกปัญจสิขคนธรรพบุตรมาแล้วตรัสว่า พ่อปัญจสิขะ เธอเป็นผู้มีอุปการะแก่เรามาก เธอยังพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์ใดให้ทรงยินดีก่อนแล้ว ภายหลังพวกเราจึงได้เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้า ผู้พระอรหันตสัมมาสัมพุทธะพระองค์นั้น ฉันจักตั้งเธอไว้ในตำแหน่งเทพบิดร เธอจงเป็นคนธรรพราช อนึ่ง ฉันจะยกนางภัททาสุริยวัจฉสาให้เธอ เพราะนางนั้นเธอปรารถนายิ่งนัก. ครั้งนั้นแล ท้าวสักกะจอมเทพ ได้ทรงใช้พระหัตถ์ดบปฐพี (เพื่อเป็นพยาน) แล้ว ได้ทรงอุทาน ๓ ครั้งว่า

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส
นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส
นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส

ขอนอบน้อมแด่พระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น.

[๒๗๒] เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไวยากรณ์นี้จบลง ธรรมจักษุ (ดวงตาเห็นธรรม) อันปราศจากธุลี ไม่มีมลทิน ได้เกิดขึ้นแล้วแก่ท้าวสักกะผู้จอมเทพว่า สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีอันเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งหมดมีอันดับไปเป็นธรรมดา. อนึ่ง ธรรมจักษุเช่นนั้น ได้เกิดขึ้นแก่เทพดาเหล่าอื่นแปดหมื่นองค์ด้วย. ปัญหาเหล่าใดที่ท้าวสักกะจอมเทพ ทรงอัญเชิญมาทูลถาม พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงพยากรณ์ปัญหาเหล่านั้นแล้ว เพราะฉะนั้น ไวยากรณ์นี้จึงได้มีชื่อว่า สักกปัญหา ดังนี้แล.

สักกปัญหสูตรที่ ๘ จบ

อรรถกถาสักกปัญหสูตร

ว่าด้วยเหตุเกิดแห่งพระสูตร

สักกปัญหสูตรชื่นต้นว่า **ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้ (เอวมฺเม สุต)**. ต่อไปนี้ เป็นการขยายความเฉพาะบทที่ไม่แจ่มแจ้ง ในสักกปัญหสูตรนั้น. ข้อว่า **บ้านพราหมณ์ชื่ออัมพสณฑ์ (อมฺพสณฺโฑ นาม พฺราหฺมณคาโม)** คือ เล่ากันมาว่าหมู่บ้านนั้นอยู่ไม่ไกลดงมะม่วง ฉะนั้นจึงเรียกว่าอัมพสณฑ์ (ดงมะม่วง). ข้อว่า **ณ ภูเขาเวทิยกะ (เวทิยเก ปพฺพเต)** นัยว่า เขานั้นมีดงปาสีเขียวเหมือนรั้วแก้วมณี ซึ่งเกิดที่เชิงเขาโดยรอบ ฉะนั้นจึงเรียกว่า เขาเวทิยกะ. คำว่า **ที่ถ้ำอินทสาล (อินฺทสาลคุหายํ)** คือ แต่ก่อนมาถ้ำนั้นอยู่ระหว่างเขา ๒ ลูก และที่ประตูถ้ำนั้นมีต้นช้างน้าว ฉะนั้นจึงเรียกว่าถ้ำช้างน้าว ต่อมาพวกคนกั้นฝาถ้ำนั้น ติดประตูหน้าต่างทำที่เร้นที่วิจิตรด้วยลายดอกลายเถา โบกปูนขาวจนเสร็จเรียบร้อยแล้วก็ถวายแด่พระผู้มีพระภาคเจ้า. แต่คนทั้งหลายก็ยังรู้จักถ้ำนั้นว่า ถ้ำช้างน้าว ตามชื่อเดิมนั้นเอง. ท่านพระอานนท์ หมายเอาถ้ำนั้นจึงกล่าวว่า **ที่ถ้ำอินทสาล**.

ข้อว่า **มีพระประสงค์ (อุสฺสุกฺกํ อุทปาทิ)** คือ เกิดความอุตสาหะที่ประกอบด้วยธรรมขึ้น. ถามว่า ก็แลท้าวสักกะนั้น ก็ทรงเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้าอยู่บ่อยแล้วมิใช่หรือ มีประชุมเทวดาที่ไหน ก็ไม่ใช่ว่าท้าวสักกะนี้ไม่เคยเสด็จมา ขึ้นชื่อว่าเทวบุตร เช่นท้าวสักกะอยู่อย่างประมาทก็ไม่มี เมื่อเป็นเช่นนั้นทำไมท้าวสักกะนั้นจึงทรงเกิดความอุตสาหะเหมือนผู้ไม่เคยมาเฝ้าพระพุทธเจ้าเล่า ? ตอบว่า เพราะถูกความตายคุกคาม.

นัยว่า สมัยนั้น พระชนมายุของท้าวเธอหมดแล้ว. ท้าวเธอได้ทรงทิพยนิมิต ๕ ประการ ทรงทราบว่า บัดนี้เราหมดอายุแล้ว. ก็นิมิตแห่งความตายปรากฏแก่เทวบุตรเหล่าใด ในเทวบุตรเหล่านั้น

พวกใดเกิดในเทวโลกด้วยบุญกรรมเล็กน้อย พวกนั้นก็ย่อมถึงความหวาดสะดุ้งเพราะความกลัวว่า คราวนี้เราจักเกิดที่ไหนหนอ. พวกใดได้เตรียมป้องกันภัยที่น่าสะพึงกลัวไว้ ทำบุญไว้มากเกิดแล้ว พวกนั้นคิดว่า เราอาศัยทานที่ตนได้ให้ ศีลที่รักษา และภาวนาที่ได้อบรมไว้แล้ว จักเสวยสมบัติในเทวโลกชั้นสูง ย่อมไม่กลัว. ส่วนท้าวสักกเทวราชเมื่อได้ทรงเห็นบุรพนิมิต ก็ทรงมองดูสมบัติทั้งหมดอย่างนี้คือ เทพนครหมื่นโยชน์ ประสาทไพชยันต์สูงพันโยชน์ สุธรรมมาเทวสภาสูงสามร้อยโยชน์ ต้นมหาปาริฉัตรสูงร้อยโยชน์ หินปัณฑุกัมพลหนาหกสิบโยชน์ นางฟ้อนยี่สิบห้าโกฏิ เทพบริษัทใน ๒ เทวโลก สวนนันทวัน สวนจิตรลดา สวนมิสสกะ สวนปารุสก์ แล้วก็ทรงถูกความกลัวครอบงำว่า ท่านเอ๋ย สมบัติของเรานี้จักฉิบหายหนอ ต่อไปก็ทรงมองดูว่ามีใครบ้างไหมหนอ ไม่ว่าเป็นสมณะ เป็นพราหมณ์ หรือมหาพรหมผู้เป็นพระบิดาของโลก ที่พึงถอนลูกศรคือความโศกที่อาศัยหัวใจเรา แล้วทำให้สมบัตินี้มั่นคงได้ เมื่อทรงมองไม่เห็นใคร ๆ ก็ทรงทราบอีกว่า มีแต่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าเท่านั้นที่ทรงสามารถถอนความโศกศัลย์ที่เกิดแก่เทพทั้งหลายเช่นเราแม้ตั้งแสนได้. ดังนั้นในสมัยนั้นแล ความขวนขวายเพื่อจะเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้าก็ได้เกิดขึ้นแก่ท้าวสักกะจอมทวยเทพ ผู้ทรงพระดำริอยู่อย่างนี้.

ข้อว่า **บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับอยู่ที่ไหนหนอ(กหำ นุโข ภควา เอตรหิ วิหรติ)** คือ ท้าวสักกะทรงคิดว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับอยู่ที่จังหวัดอะไร ทรงเข้าไปอาศัยเมืองอะไรอยู่ กำลังเสวยปัจจัยของใครอยู่ กำลังทรงแสดงอมฤตธรรมแก่ใครอยู่. คำว่า **ได้ทอดพระเนตรเห็น (อทฺทสา โข)** ความว่า ทรงได้เห็น ทรงแทงตลอดแล้ว. คำว่า **ผู้นิรทุกข์ทั้งหลาย (มาริสา)** นี้เป็นคำที่น่ารัก เป็นสำนวนของพวกเทพโดยเฉพาะ มีอธิบายว่า ผู้ไม่มีทุกข์ ก็ได้. ก็ทำไมท้าวสักกะนี้จึงทรงเรียกพวกเทพมา ? เพื่อต้องการเป็นเพื่อน.

ครั้งก่อนก็เล่ากันมาว่า ท้าวสักกะนี้ เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้ากำลัง

ประทับอยู่ที่กุฏิใกล้ต้นสน ก็เคยเสด็จไปเฝ้าโดยลำพังมาแล้ว. พระศาสดาทรงพระดำริว่า "ญาณของท้าวเธอยังไม่แก่กล้าพอ แต่ถ้ารอไปอีกสักหน่อย ขณะที่เราอยู่ถ้ำช้างน้าว ท้าวเธอจักเห็นบุรพนิมิต ๕ อย่าง ทรงกลัวมรณภัย เข้ามาหาพร้อมกับพวกเทวดาใน ๒ เทวโลก ทรงถามปัญหา ๑๔ ข้อ เมื่อแก้ปัญหาเกี่ยวกับอุเบกขาจบแล้ว จักทรงตั้งอยู่ในโสดาปัตติผลพร้อมกับเทวดาแปดหมื่นองค์" ดังนี้ จึงไม่ประทานพระโอกาส. ท้าวสักกะนั้นทรงพระดำริว่า "พระศาสดาไม่ประทานพระโอกาส เพราะเมื่อก่อนเราไปโดยลำพังผู้เดียว เรายังไม่มีอุปนิสัยแห่งมรรคผลเป็นแน่ ก็เมื่อเราผู้เดียวมีอุปนิสัย พระผู้มีพระภาคเจ้าจะทรงแสดงธรรมแก่บริษัท แม้จนสุดจักรวาลแน่ ก็แน่ละใน ๒ เทวโลกนั้น ใครผู้ใดผู้หนึ่งคงจะมีอุปนิสัยแท้เทียว พระศาสดาคงจะทรงหมายเอาผู้นั้น แล้วทรงแสดงธรรมถึงเราเองเมื่อได้ฟังธรรมนั้นแล้ว ก็คงจะดับความโทมนัสของตนได้" ดังนี้ แล้วจึงตรัสเรียกเพื่อต้องการเป็นเพื่อน.

ข้อว่า **พวกเทพชั้นดาวดึงส์รับสนองเทวโองการ (เอวํ ภทฺทนฺตา โข เทวา ตาวตึสา)** ความว่า ขอจงเป็นอย่างนั้นเถิดมหาราช พวกเราจะไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้า การเสด็จอุบัติแห่งพระพุทธเจ้า ย่อมหาได้ยาก ขอความเจริญจงมีแด่พระองค์ผู้ไม่ตรัสว่า ขอให้เราทั้งหลายจงไปเล่นตามภูเขา ไปเล่นตามแม่น้ำ แล้วทรงประกอบพวกข้าพระองค์ไว้ในฐานะเห็นปานนี้. คำว่า **ได้รับสนองเทวโองการ (ปจฺจสฺโสสุ)** คือรับพระดำรัสของท้าวเธอไว้ด้วยเศียรเกล้า.

ข้อว่า **ตรัสเรียกปัญจสิขคนธรรพบุตร (ปญฺจสิขํ คนฺธพฺพปุตฺตํ อามนฺเตสิ)** ถามว่า ก็เมื่อตรัสเรียกพวกเทวดาเหล่านั้นแล้ว ทำไมจึงตรัสเรียกปัญจสิขบุตรคนธรรพ์นี้ต่างหากเล่า ? ตอบว่า เพื่อให้ขอประทานพระโอกาส. เล่ากันมาว่า ท้าวสักกะนั้นได้ทรงมีความคิดอย่างนี้ว่า การจะพาเอาพวกเทวดาใน ๒ เทวโลกเข้าไปเฝ้าพระศาสดาพร้อมกัน ไม่เหมาะ ก็ปัญจสิขะนี้เป็นอุปัฏฐากผู้รับใช้ที่พระทศพลโปรดปราน ไปทูลถาม

ปัญหาแล้วฟังธรรมได้ทุกขณะที่ต้องการ พวกเราส่งปัญจสิขะนี้ล่วงหน้าไปก่อน ให้ขอประทานพระโอกาส แล้วจึงเข้าเฝ้าทูลถามปัญหา ในเวลาที่ปัญจสิขะนี้ขอประทานพระโอกาสเสร็จแล้ว จึงตรัสเรียกเพื่อให้ขอประทานพระโอกาส.

คำว่า **ได้สนองเทวโองการ (เอวं ภทฺทนฺตา)** ความว่า แม้ปัญจสิขะนั้นก็สนับสนุนอย่างแข็งขันว่า ขอจงเป็นอย่างนั้นเถิด มหาราช ขอความเจริญจงมีแด่พระองค์ ผู้ไม่ตรัสกะข้าพระองค์ว่า ผู้นิรทุกข์มาเถิด พวกเราจะไปเที่ยวชมกีฬาที่อุทยานเป็นต้น หรือไปชมมหรสพของนักฟ้อนเป็นต้น (แต่) ตรัสว่า พวกเราจะไปเฝ้าพระพุทธเจ้า จะฟังธรรม ก็รับสนองพระดำรัสของจอมทวยเทพ แล้วก็เข้าร่วมขบวนเสด็จตามติดไปด้วยกัน. ในคำเหล่านั้น คำว่า **พิณสีเหลืองดุจผลมะตูม (เวลุวปณฺฑุวีณํ)** คือ พิณสีเหลืองเหมือนลูกมะตูมสุก. เล่ากันว่า ช่องพิณนั้นทำด้วยทอง คันทำด้วยแก้วอินทนิล สายทำด้วยเงิน กะโหลกทำด้วยแก้วประพาฬ ใบพิณ ๑ คาวุต ชะเนาะ ๑ คาวุต คันท่อนบน ๑ คาวุต ดังนี้ พิณจึงมีขนาด ๓ คาวุต. ปัญจสิขะนั้นถือพิณนั้นดังที่ว่ามานี้แล้ว ก็ปล่อยการประโคมอย่างสุดฝีมือเท่าที่มีความรู้ ใช้ปลายเล็บดีดคลอเสียงขับที่ไพเราะแจ้งให้พวกเทพที่เหลือทราบเวลาเสด็จไปของท้าวสักกะ แล้วยืนอยู่ในที่ควรส่วนหนึ่ง. เมื่อคณะเทพประชุมกันตามสัญญาณแห่งเสียงขับบรรเลงของปัญจสิขะนั้นดังนี้แล้ว **ครั้งนั้นแล ท้าวสักกะจอมเทพ ฯลฯ ไปปรากฏที่เขาเวทิยกะ.**

คำว่า **ได้ปรากฏสว่างรุ่งโรจน์ยิ่งนัก (อติวิย โอภาสชาโต)** คือ ในวันอื่น ๆ เกิดแสงสว่างด้วยแสงของเทพมารหรือพรหมเพียงผู้เดียวเท่านั้น แต่วันนั้นเกิดมีแสงสว่างไสวยิ่งนัก โชติช่วงไปเป็นอันเดียวกัน เหมือนเวลาพระจันทร์และพระอาทิตย์ขึ้นไปเป็นพันดวง เพราะแสงของทวยเทพในเทวโลกทั้ง ๒ นั้น.

คำว่า **หมู่มนุษย์ในบ้านโดยรอบ (ปริโต คาเมสุ มนุสฺสา)** คือ

พวกคนในหมู่บ้านใกล้เคียง. เล่ากันมาว่า ในเวลาอาหารมื้อเย็นเป็นปกตินั้นเอง เมื่อพวกเด็กกำลังเล่นกันในท่ามกลางหมู่บ้าน ท้าวสักกะก็ได้เสด็จไปที่เขาเวทิยกะนั้น เพราะฉะนั้นพวกคนเมื่อได้เห็นจึงกล่าวกันอย่างนั้น. เออก็ พวกเทวดาเข้ามาเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้าตอนมัชฌิมยามมิใช่หรือ ทำไมท้าวสักกะนี้จึงได้เสด็จมาในภาคแรกแห่งยามต้นเล่า ? เพราะทรงถูกมรณภัยนั่นแหละคุกคามเอา. คำว่า **ทำไม (กึสุ นาม)** ความว่า พวกคนพูดกันว่า อะไรนั่น ท่าน วันนี้เทวดาหรือพรหมผู้ศักดิ์ใหญ่องค์ไหนกันหนอ เข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้าเพื่อจะทูลถามปัญหา เพื่อจะฟังธรรม พระผู้มีพระภาคเจ้าจะทรงแก้ปัญหา จะทรงแสดงธรรมอย่างไร ? เป็นลาภของพวกเรา ที่มีพระศาสดาผู้ทรงบรรเทาความสงสัยของพวกเทวดาเสด็จประทับอยู่ในวัดใกล้ ๆ พวกเราจะได้ถวายภิกษาถาดหนึ่งบ้าง ภิกษาทัพพีหนึ่งบ้าง จึงดื่นเต้น โลมชาติชูชัน ขนลุกซู่ซ่า ยกกระพุ่มมือ ที่รุ่งเรืองด้วย ๑๐ นิ้วประนมวางไว้เหนือเศียร ยืนนมัสการอยู่.

คำว่า **เข้าเฝ้ายาก (ทุรุปสงฺกมา)** คือ พึงเข้าไปนั่งใกล้ยาก. เรายังมีราคะ โทสะ โมหะ (แต่) พระศาสดา ไม่มีราคะ โทสะ โมหะ เพราะฉะนั้น พระดถาคตเจ้าทั้งหลายยากที่ผู้เช่นเราพึงเข้าไปนั่งใกล้. บทว่า **ผู้มีฌาน (ฌายี)** คือ การทรงมีฌานด้วยลักขณูปนิชฌาน และอารัมมณูปนิชฌาน. ชื่อว่า **ทรงยินดีในฌาน (ฌานรตา)** เพราะทรงยินดีในฌานนั้นนั่นเอง. คำว่า **บัดนี้ทรงเร้นอยู่ (ตทนนฺตเร ปฏิสลฺลีนา)** คือ ในลำดับที่ทรงเร้นนั้น หรือทันทีที่ทรงเร้น เพราะฉะนั้น จึงไม่ใช่เข้าเฝ้ายากเพราะทรงมีฌาน ทรงยินดีในฌานเท่านั้น แต่เข้าเฝ้ายากก็เพราะเพิ่งเสด็จทรงเร้นเมื่อกี้นี้เองด้วย. คำว่า **พึงให้โปรด (ปสาเทยฺยาสิ)** คือพึงให้ทรงพอพระทัย. ท้าวสักกะตรัสว่า เธอพึงทำให้พระผู้มีพระภาคเจ้าประทานพระโอกาสแก่เรา. คำว่า **ถือพิณที่มีสีเหลืองเหมือนผลมะตูม (เวลุวปณฺฑุวีณํ อาทาย)** ความว่า ก็พิณนั้นเทพบุตรถือไว้ก่อนแล้วมิใช่หรือ ? ตอบว่า ใช่ ถือไว้แล้ว ก็พิณนั้นท้อยไว้ที่จะงอยบ่าใน

ระหว่างเดินทาง ตอนนี้ เอามันมาวางไว้ที่มือซ้ายถือไว้ เตรียมพร้อมที่จะบรรเลง ฉะนั้นจึงกล่าวว่า **ได้ยกพิณขึ้น.**

ว่าด้วยเพลงขับของปัญจสิขะ

คำว่า **จักทรงได้ฟังเสียง (อสฺสาเวสิ)** คือ ให้ได้ยิน. คำว่า **เนื่องด้วยพระพุทธคุณ (พุทฺธูปสญฺหิตา)** คือ ปรารภพระพุทธเจ้า อธิบายว่า ให้เป็นไปอิงพระพุทธเจ้า. แม้ในบทที่เหลือ ก็นัยนี้แหละ.

พึงทราบวินิจฉัยในข้อว่า **น้องสุริยวัจฉสา พี่ขอไหว้ท้าวติมพรุผู้เป็นบิดาผู้ให้กำเนิดน้อง (วนฺเท เต ปิตรํ ภทฺเท ติมฺพรุ์ สุริยวจฺฉเส)** นี้ต่อไป. คำว่า **น้องสุริยวัจฉสา (สุริยวจฺฉสา)** คือมีร่างเท่ากับพระสุริยะ. เล่ากันว่า รัศมีตั้งขึ้นที่ปลายเท้าของเทพธิดานั้นแล้วพุ่งขึ้นไปจนจรดปลายผม ฉะนั้นจึงปรากฏเหมือนดวงอาทิตย์อ่อน ๆ ด้วยประการฉะนี้ เทพทั้งหลายจึงรู้จักนางว่า สุริยวัจฉสา. ปัญจสิขะ ประสงค์เอานางนั้น จึงกล่าวว่า **น้องสุริยวัจฉสา** ดังนี้. ปัญจสิขะกล่าวว่า พี่ขอไหว้ท้าวติมพรุคนธรรพเทวราชผู้เป็นบิดาของน้อง. คำว่า **ให้กำเนิดน้องผู้เป็นเทพกัลยาณี (เยน ชาตาสิ กลฺยาณี)** คือเพราะอาศัยติมพรุเทวราชใด น้องผู้งดงามคือสวยหมดทุกส่วนจึงได้เกิดมา. คำว่า **ยังความยินดีให้เกิดแก่พี่ (อานนฺท-ชนนี มม)** คือ ทำให้ความอิ่มเอิบและความดีใจเจริญแก่พี่.

คำว่า **ดุจลมเป็นที่ปรารถนาของผู้มีเหงื่อ (วาโตว เสทตฺ กนฺโต)** อธิบายว่า ลมเป็นที่รักใคร่พอใจของเหล่าผู้ที่เกิดเหงื่อเพื่อให้เหงื่อระเหยไปฉันใด ก็ฉันนั้น. คำว่า **ดุจน้ำเป็นที่ปรารถนาของผู้กระหาย (ปานีย์ว ปิปาสโต)** คือ (น้ำเป็นที่ปรารถนา) ของผู้ที่ถูกความกระหายครอบงำแล้วอยากจะดื่ม. คำว่า **ผู้มีรัศมีเปล่งปลั่ง (องฺคิรสี)** คือ รัศมีจากกายของนาง มีอยู่ เหตุนั้นนางจึงชื่อว่า ผู้มีรัศมีจากกาย. ปัญจสิขะกล่าวพร่ำปรารภถึงนางสุริยวัจฉสาคนเดียว. คำว่า **ดุจธรรมเป็นที่รักของพระ**

อรหันต์ทั้งหลาย (ธมฺโม อรหตๆ อิว) คือ เหมือนโลกุตตรธรรม ๙ อย่าง ของพระอรหันต์ทั้งหลาย.

คำว่า **ของคนหิว (ชิฆจฺฉโต)** คือของผู้ที่ถูกความหิวครอบงำ ใคร่จะบริโภค. คำว่า **ดุจเอาวารีดับไฟที่กำลังโพลง (ชลนฺตมิว วารินา)** คือ ปัญจสิขะกล่าวว่า ใคร ๆ พึงเอาน้ำดับไฟที่กำลังลุกโพลงฉันใด น้องจงดับความกลัดกลุ้ม เพราะความกำหนัดของพี่ที่เกิดขึ้นแล้วเพราะน้องเป็นเหตุฉันนั้น.

คำว่า **ประกอบด้วยเกสรและละออง (ยุตฺตๆ กิญฺชกฺขเรณุนา)** คือ ประกอบด้วยเกสรและละอองดอกบัว. คำว่า **ดุจช้างที่ถูกแดดแผดเผาในฤดูร้อน (นาโค ฆมฺมาภิตตฺโตว)** คือ เหมือนช้างที่ถูกแดดแผดเผาในฤดูร้อน. คำว่า **หยั่งลงสู่ระหว่างถันยุคลและอุทรประเทศของน้อง (โอคาเห เต ถนูทรๆ)** คือ ปัญจสิขะกล่าวว่า เมื่อไรหนอ พี่จะได้ลงสู่ถันและอุทร อันได้แก่ สู่กลางถันและอุทรของน้องแล้วได้รับความสุขและความชื่นใจ เหมือนช้างนั้นหยั่งลงสู่สระบัวดื่ม (น้ำ)แล้วแช่ตัวโผล่แต่ปลายงวงเท่านั้นให้ปรากฏ ได้รับความสุขและความชื่นใจ ฉะนั้น. หนามเหล็ก ที่ใช้สับกกหูเรียกว่า ขอ ในคาถานี้ว่า

พี่หลงใหลในนิ่มน้องผู้มีขางาม จึงไม่รู้จักเหตุการณ์
ประดุจช้างสารที่เหลือขอ เข้าใจว่าตนชนะขอและหอก
แม้แทงอยู่ก็ไม่รู้สึก ฉะนั้น.

ที่เรียกว่า **หอก (โตมร)** ได้แก่หอกอาชญาใช้แทงเท้า เป็นต้น. ที่เรียกว่า **ขอ (อังกุส)** ได้แก่เหล็กแหลมงอใช้สับหัว. ก็ช้างที่ตกมันเต็มที่ เป็นช้างที่เหลือขอ ดื้อขอ ต่อให้เอาขอสับอยู่ก็เอาไว้ไม่อยู่ และมันเข้าใจว่าข้าเอาชนะขอและหอกได้แล้ว เพราะแม้แต่ขอก็ยังเอาข้าไว้ไม่อยู่ มันไม่ยอมรับรู้เหตุการณ์อะไร ๆ เพราะแรงเมามัน. ปัญจสิขะกล่าวว่า แม้ตัวพี่ก็หลงใหล เมา เมามันเหมือนเป็นบ้าในน้องผู้มีขางาม เพราะมีขาถึงพร้อมด้วยลักษณะ จึงไม่รู้จักเหตุการณ์อะไร ๆ เหมือนช้างที่เหลือขอ

มันเข้าใจว่า ข้าเอาชนะขอและหอกได้แล้ว ไม่รู้จักเหตุการณ์อะไร ๆ ฉะนั้น. อีกอย่างหนึ่ง ตัวพี่เองเหมือนช้างที่เหลือขอ หลงใหลน้องผู้มีขางาม ฉะนั้น จึงไม่รู้จักเหตุแห่งการสำรอกความกำหนัดสักน้อยหนึ่งได้. เพราะเหตุไร ? เพราะต่อให้ใคร ๆ มากล่าว พี่ก็ไม่เชื่อคำพูด เหมือนช้างที่คิดว่า ข้าเอาชนะขอและหอกได้แล้วนั้น.

คำว่า **พี่มีจิตปฏิพัทธ์ในน้อง (ตยิ คธิตจิตฺโตสฺมิ)** ความว่า น้องรัก พี่นี้เป็นผู้มีจิตปฏิพัทธ์ในน้องผู้มีขางาม. หรือ คำว่า **มีจิตปฏิพัทธ์ (คธิตจิตฺโต)** ได้แก่มีจิตเพ่งจ้องปองรัก. คำว่า **จิตที่แปรปรวนแล้ว (จิตฺตํ วิปริณามิตํ)** คือจิตละปกติตั้งอยู่. คำว่า **ไม่สามารถกลับได้ (ปฏิคฺคนฺตุ น สกฺโกมิ)** คือ พี่กลับไม่ได้. คำว่า **ดุจปลาที่กลืนเบ็ด (วงฺกมสฺโสว อมฺพุโข)** คือเหมือนปลาที่กลืนเบ็ดแล้วติดอยู่. ปาฐะว่า **ฆโส** ก็มี. ใจความก็อย่างนี้เหมือนกัน.

คำว่า **มีลำขาอันงาม (วามูรุ)** คือมีลำขาที่ตั้งมั่นด้วยท่าทางที่งาม หรืออธิบายว่ามีลำขาเหมือนต้นกล้วย. คำว่า **จงสวมกอด (สช)** คือ โปรดจงกอดพี่เข้าไว้. คำว่า **มีนัยน์ตาอันชมดชม้อย (มนฺทโลจเน)** คือ พวกผู้หญิงย่อมไม่จ้องเขม็ง แต่ย่อมชะแง้แลมอง ฉะนั้นจึงเรียกว่า ผู้มีนัยน์ตาชมดชม้อย. คำว่า **สวมกอด (ปลิสฺสชา)** คือ จงสวมกอดพี่ไว้ทุกส่วน. คำว่า **พี่ปรารถนาดังนี้ยิ่งนัก (เอตํ เม อภิปตฺถิตํ)** คือพี่ต้องการดังนี้เสมอ.

คำว่า **ส่วนความรักของพี่มีน้อย (อปฺปโก วต เม สนฺโต)** คือมีอยู่น้อยโดยปกติทีเดียว. คำว่า **ผู้มีผมงามสลวย (เวลฺลิตเกสิยา)** คือชื่อว่ามีผมเป็นคลื่น เพราะผมของหญิงนั้นในเวลาที่สยายแล้วปล่อยลงข้างหลังเป็นขนดเหมือนงู. ผู้มีผมเหมือนคลื่นนั้น. คำว่า **แต่มีผลมาก (อเนกภาโว สมุปาทิ)** คือ เกิดขึ้นไม่ใช่อย่างเดียว. ปาฐะว่า **อเนกภาโค** (มิใช่น้อย) ก็มี. คำว่า **เหมือนทักษิณาอันบุคคลถวายแล้วในพระอรหันต์ (อรหนฺเตว ทกฺขิณา)** คือแตกขยายออกไปโดยประการต่าง ๆ เหมือน

ทานที่ถวายในพระอรหันต์ (ให้ผลมากมาย ฉะนั้น).

คำว่า **บุญที่พี่ทำไว้ (ยं เม อตฺถิ กตं ปุญฺญं)** คือ บุญใดที่พีได้ทำไว้มีอยู่. คำว่า **ในพระอรหันต์ทั้งหลายผู้คงที่ (อรหนฺเตสุ ตาทิสุ)** คือ ในพวกพระอรหันต์ ผู้ถึงลักษณะแห่งผู้คงที่. คำว่า **พึงอำนวยผลให้พี่กับน้อง (ตยา สทฺธึ วิปจฺจตं)** คือ บุญทั้งหมดจงให้ผลให้พีได้อยู่ร่วมกับน้องให้ได้.

คำว่า **โดดเดี่ยว (เอโกทิ)** คือ ถึงความเป็นผู้เดียว. คำว่า **มีสติปัญญาเครื่องรักษาพระองค์ (นิปโก สโต)** ได้แก่ ชื่อว่ามีปัญญาเครื่องครองตัวเพราะประกอบด้วยปัญญาที่เรียกว่าเครื่องคุ้มตัวนั้น ชื่อว่ามีสติเพราะประกอบด้วยสติ. คำว่า **พระมุนีแสวงหาอมตธรรม (อมตं มุนิ ชิคีสาโน)** คือ องค์พระพุทธมุนีนั้นทรงแสวงหา คือเสาะหาอมฤต ได้แก่พระนิพพาน ฉันใด พี่เองก็ฉันนั้นนะน้องสุริยวัจฉสา ย่อมแสวงหาคือเสาะหาน้อง. อีกอย่างหนึ่ง อธิบายว่า พระพุทธมุนีองค์นั้น ทรงเที่ยวเสาะแสวงหาอมฤตธรรมฉันใด พี่ก็เที่ยวแสวงหาน้องฉันนั้นเหมือนกัน.

ข้อว่า **พระมุนีทรงบรรลุพระสัมโพธิญาณอันอุดมแล้ว พึงทรงเพลิดเพลินฉันใด (ยถาปิ มุนิ นนฺเทยฺย ปตฺวา สมฺโพธิมุตฺตมं)** ความว่า พระพุทธมุนีผู้ประทับนั่งที่โพธิบัลลังก์ ทรงบรรลุพระสัพพัญญุตญาณแล้ว พึงทรงเพลิดเพลิน คือพึงทรงยินดีฉันใด. คำว่า **พึงเพลิดเพลินฉันนั้น (นนฺเทยฺย)** ความว่า ปัญจสิขะกล่าวว่า แม้พี่เองถึงความคลอเคลียกับน้องแล้ว ก็พึงเพลิดเพลิน คือพึงเป็นผู้เกิดความอิ่มเอิบและความดีใจ ฉันนั้นเหมือนกัน.

คำว่า **อเห** ในบาทคาถาว่า **ตาหं ภทฺเท วเรยฺยาเห** เป็นคำสำหรับเรียก. อธิบายว่า นี่แน่ะสุริยวัจฉสายอดรัก ถ้าท้าวสักกะผู้จอมทวยเทพประทานพรอย่างนี้ว่า เธอจะเอาเทวราชย์ในเทวโลกทั้งสองชั้นหรือสุริยวัจฉสา พี่จะกราบทูลว่า ข้าพระองค์ขอสละเทวราชย์รับเอาสุริยวัจฉสา พี่ต้องเลือก คือ ต้องการ ได้แก่ ต้องเอาน้องไว้ ด้วย

ประการฉะนี้.

ข้อว่า **ประหนึ่งว่าไม้สาละซึ่งผลิดอกออกผลยังไม่นาน (สาลๅว น จิรๆ ผุลๆ)** ความว่า ใกล้ประตูเมืองของบิดาน้อง มีต้นสาละซึ่งบานยังไม่นาน ต้นสาละนั้นน่าชื่นใจเกินเปรียบ เหมือนสาละที่บานยังไม่นานนั้น. คำว่า **แน่ะน้องผู้มีปรีชาดี...บิดาของน้อง (ปิตรๆ เต สุเมธเส)** ความว่า พี่ผู้เมื่อจะไหว้ก็ขอนอบน้อม คือ ขอทำความนอบน้อมซึ่งบิดาของน้อง ผู้ทรงสิริอย่างหาที่เปรียบมิได้. ข้อว่า **เป็นธิดาของท่านผู้ใด (ยสฺสาเสตาทิสี ปชา)** ความว่า น้องผู้เป็นเช่นนี้ เป็นลูกสาวของท่านผู้ใด.

ถามว่า ทำไมพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสชมเสียงขับและเสียงพิณว่าย่อมกลมกลืนกัน ความกำหนัดจัดในเสียงนั้นของพระผู้มีพระภาคเจ้ายังมีอยู่หรือ ? ตอบว่า ไม่มี. พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเป็นผู้วางเฉยด้วยความวางเฉยมีองค์ ๖ ประการ ใช่ว่าจะทรงทราบอารมณ์ที่น่าพอใจและไม่น่าพอใจ ในฐานะเช่นนี้เท่านั้น พระองค์ยังไม่ทรงติดในอารมณ์นั้นด้วย. สมจริงดังคำที่พระสารีบุตรกล่าวไว้ว่า "ผู้มีอายุ พระเนตรของพระผู้มีพระภาคเจ้ายังมีอยู่แล พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเห็นรูปด้วยพระเนตรความกำหนัด เพราะความพอใจของพระผู้มีพระภาคเจ้าหามีอยู่ไม่ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงมีพระหฤทัยหลุดพ้นแล้วเป็นอย่างดี ผู้มีอายุ พระกรรณของพระผู้มีพระภาคเจ้าก็ยังมีอยู่แล"[๑] ดังนี้เป็นต้น. พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสชมเพราะทรงทราบว่า ก็หากเราไม่กล่าวชม ปัญจสิขะก็ทราบไม่ได้ว่า เราได้ให้โอกาสแล้ว ทีนั้น ท้าวสักกะก็จะทรงพาพวกเทวดากลับไปจากที่นั้น เพราะทรงเข้าพระทัยว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าไม่ประทานพระโอกาสแก่ปัญจสิขะ แต่นั้น ก็จะพึงฉิบหายใหญ่ เมื่อตรัสชม แต่นั้น ท้าวสักกะก็จะทรงเข้าพระทัยว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ประทานพระโอกาสแก่ปัญจสิขะแล้ว ก็จะทรงเข้ามาเฝ้าพร้อมกับพวกเทวดา ทรง

---

๑. ส. สฬายตน. ๑๘/๒๔๘/๒๐๕.

ถามปัญหา เมื่อแก้เสร็จ พร้อมกับพวกเทพแปดหมื่นก็จักทรงดำรงอยู่ในโสดาปัตติผล. ในคำเหล่านั้น คำว่า **ร้อยกรองไว้แต่ครั้งไร (กทา สยุฬฺหา)** ความว่า (คาถาเหล่านี้ท่าน) แต่ง คือรวบรวมไว้แต่เมื่อไร.

ข้อว่า **ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ เมื่อครั้งพระผู้มีพระภาคเจ้า (เตน โข ปนาหํ ภนฺเต สมเยน)** ความว่า โดยสมัยนั้น คือ ในสัปดาห์ที่ ๘ แต่พระองค์บรรลุสัมโพธิญาณนั้น. คำว่า **นางภัทราสุริยวัจฉสา (ภทฺทา นาม สุริยวจฺฉสา)** คือ โดยชื่อชื่อ ภัททา ชื่อ สุริยวัจฉสา เพราะถึงพร้อมด้วยรูปร่าง ที่สวยงาม. คำว่า **น้อง (ภคินี)** นี้ เป็นคำร้องเรียก. หมายความว่า เทพธิดา. คำว่า **รักผู้อื่นอยู่ (ปรกามินี)** คือ รัก ได้แก่ หวังผู้อื่นอยู่. คำว่า **เมื่อฉันเข้าไปฟ้อนอยู่ (อุปนจฺจนฺติยา)** ได้แก่ กำลังร่ำอยู่. เล่ากันมาว่า สมัยหนึ่ง นางไปเพื่อต้องการชมงานฟ้อนของท้าวสักกเทวราชกับพวกเทพชั้นจาตุมหาราชิกา. ก็ในขณะนั้น ท้าวสักกะได้ทรงกล่าวสรรเสริญพระคุณตามที่เป็นจริง ๘ ประการของพระตถาคตเจ้า. ด้วยประการฉะนี้ ก็เป็นอันว่าในวันนั้นนางไปฟ้อนจึงได้ยิน.

คำว่า **สนทนากันอย่างเพลิดเพลิน (ปฏิสมฺโมทติ)** ความว่า เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคำเป็นต้นว่า เสียงพิณของเธอย่อมกลมกลืนแท้ ก็ชื่อว่าทรงเพลิดเพลิน ปัญจสิขะก็ชื่อว่าเพลิดเพลินตอบ เมื่อปัญจสิขะกำลังกล่าวคาถาอยู่ก็ชื่อว่าเพลิดเพลิน พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ชื่อว่าทรงเพลิดเพลินตอบ. คำว่า **ทรงเรียก (อามนฺเตสิ)** คือทรงแจ้งให้ทราบ. ได้ทราบมาว่า ท้าวสักกะนั้นได้ทรงมีพระดำริอย่างนี้ว่า เราส่งปัญจสิขะนี้ไปด้วยงานของเรา เขาก็ไปทำงานของตัวเองเสีย เขายืนอยู่ในสำนักพระศาสดาผู้เห็นปานนั้นแล้ว ไปกล่าวถ้อยคำที่ประกอบด้วยกามคุณ ซึ่งเป็นคำที่ทาสมควรไม่ ก็ขึ้นชื่อว่าพวกนักฟ้อนเป็นพวกไร้ยางอาย ปัญจสิขะเมื่อกำลังกล่าวอยู่พึงแสดงอาการไม่เหมาะสมได้ เอาละ เราจะเตือนให้เขารู้งานของเรา เมื่อทรงคิดดังนี้แล้วก็ตรัสเรียกมา.

ข้อว่า **ก็พระตถาคตทั้งหลาย...ด้วยอาการอย่างนี้ (เอวญฺจ ปน ตถาคตา)** ดังนี้ เป็นบทที่พระธรรมสังคาหกาจารย์ทั้งหลายร้อยกรองไว้. คำว่า **ประทานพร (อภิวทนฺติ)** คือ ตรัสด้วยพระดำรัสที่ดีงามอันเป็นการรับซึ่งการไหว้. คำว่า **ประทานพร (อภิวทิโต)** คือ ตรัสด้วยพระดำรัสที่ดีงาม. คำว่า **ได้ถึงความกว้างขวาง (อุรุทฺธา สมปาทิ)** คือ กลายเป็นถ้ำเปิดกว้าง. ความมืดในถ้ำได้หายไป. คำว่า **ความสว่างไสวเกิดขึ้นแทน (อาโลโก อุทปาทิ)** คือ ความมืดโดยปกติของถ้ำนั้นได้หายไป เกิดความสว่างไสวแทน. ทั้งหมดนี้เป็นคำของพระธรรมสังคาหกาจารย์ทั้งหลาย.

ข้อว่า **ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์ ... มานานแล้ว (จิรปฏิกาหํ ภนฺเต)** ความว่า ข้าพระองค์ใคร่จะเฝ้าตั้งนานแล้ว อธิบายว่า ข้าพระองค์ใคร่จะเฝ้าแต่นานมาแล้ว. คำว่า **ด้วยกิจและกรณียะบางอย่าง (เกหิจิ กิจฺจกรณีเยหิ)** ความว่า พวกลูกหญิงและลูกชายย่อมเกิดบนตักของพวกเทพ พวกสตรีที่เป็นบาทปริจาริกา ย่อมเกิดบนที่นอน พวกเทวดาที่เป็นพนักงานตกแต่งประดับประดาของเทวดาเหล่านั้นย่อมเกิดรอบที่นอน พวกช่วยกิจการงาน (ไวยาวัจกร) ย่อมเกิดภายในวิมาน การตัดสินคดีให้แก่เทพพวกนี้ไม่มี แต่พวกที่เกิดระหว่างเขตแดนนั้น เมื่อไม่อาจตัดสินได้ว่า ของท่าน ของข้าพเจ้า ดังนี้ ก็เป็นความกัน ย่อมทูลถามท้าวสักกะผู้เป็นพระราชาของเทพ พระองค์ก็จะตรัสว่า ใกล้วิมานผู้ใดกว่าก็เป็นของผู้นั้น ถ้าวิมาน ๒ เทพเกิดมีระยะห่างเท่า ๆ กัน พระองค์ก็จะตรัสว่า ใครยืนมองวิมานของใคร ก็เป็นของผู้นั้น ถ้าไม่มองสักวิมานเดียว เพื่อระงับการทะเลาะของ ๒ ฝ่าย ก็ทรงยึดเอาเสียเอง กิจมีการกีฬาเป็นต้น ก็จำเป็นต้องทรงจัดการเองทั้งนั้น ท้าวเธอทรงหมายเอาพระกรณียกิจเห็นปานนี้จึงตรัสว่า **ด้วยกิจและกรณียะบางอย่าง** ดังนี้.

คำว่า **ที่สลฬาคาร (สลฬาคารเก)** ได้แก่ พระคันธกุฏีที่สร้างด้วยไม้สน. คำว่า **ด้วยสมาธิบางอย่างอยู่ (อญฺญตเรน สมาธินา)** คือ

มีเรื่องเล่าว่า ครั้งนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงทราบว่า พระญาณของท้าวสักกะเองยังไม่แก่กล้า จึงไม่ทรงประทานพระโอกาสเลย ประทับนั่งด้วยธรรมเครื่องอยู่คือผลสมาบัติเสีย ท้าวเธอไม่ทรงทราบถึงข้อนั้น จึงตรัสว่า **ด้วยสมาธิบางอย่างอยู่ (อญฺญตเรน สมาธินา)** ดังนี้.

คำว่า **นางภุชคี (ภุชคี นาม)** คือ เทพธิดาชื่อว่า ภุชคี. คำว่า **บริจาริกา (ปริจาริกา)** คือ เทพธิดาผู้เป็นบาทบริจาริกา. มีเรื่องเล่ามาว่า นางบรรลุผล ๒ อย่าง เหตุนั้น นางจึงไม่มีความยินดีในเทวโลกเลย นางมาสู่ที่บำรุงพระผู้มีพระภาคเจ้าเสมอ ยืนยกกระพุ่มมือวางไว้บนเศียรไหว้พระผู้มีพระภาคเจ้าอยู่.

ในข้อว่า **ออกจากสมาธินั้นเพราะเสียงล้อและดุมรถ (จกฺกเนมิ-สทฺเทน ตมฺหา สมาธิมฺหา วุฏฺฐิโต)** นี้ ไม่ต้องพูดว่าคนเข้าสมาบัติแล้วได้ยินเสียงหรือ. พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสกับท้าวสักกะ ผู้จอมเทพว่า **อีกประการหนึ่ง อาตมภาพออกจากสมาธินั้นก็เพราะเสียงล้อและดุมรถของมหาบพิตร** มิใช่หรือ. อย่าว่าแต่เสียงดุมรถเลย ธรรมดาผู้เข้าสมาบัติ ในภายในสมาบัติ ต่อให้ใครเอาคู่สังข์มาเป่าใส่ใกล้ ๆ กกหูก็ดี ฟ้าผ่าเปรี้ยงก็ดี ก็ย่อมไม่ได้ยินเสียง. ส่วนพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงกำหนดว่าตลอดเวลาเท่านี้เราจะยังไม่ให้โอกาสแก่ท้าวสักกะ จึงทรงเข้าผลสมาบัติด้วยอำนาจเวลา. ท้าวสักกะทรงคิดว่า บัดนี้ พระศาสดายังไม่ประทานโอกาสแก่เรา จึงทรงทำประทักษิณพระคันธกุฏี แล้วให้กลับรถบ่ายพระพักตร์สู่เทวโลก. บริเวณพระคันธกุฏี ถูกครอบงำด้วยเสียงของรถเหมือนดนตรีมีองค์ ๕. เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงออกจากสมาบัติ ตามอำนาจเวลาที่ได้ทรงกำหนดไว้แล้ว จิตที่ทำหน้าที่พิจารณาอารมณ์ดวงแรกก็เกิดขึ้นด้วยเสียงแห่งรถ ฉะนั้น พระองค์จึงตรัสอย่างนั้น.

ว่าด้วยเรื่องโคปกเทพบุตร

ข้อว่า **ทำให้บริบูรณ์ในศีลทั้งหลายเป็นปกติ (สีเลสุ ปริปูริการินี)** คือ เป็นผู้มีปกติทำให้บริบูรณ์ในศีล ๕ ข้อ. ข้อว่า **เบื่อหน่ายสตรีเพศ (อตฺถีจิตฺตํ วิราเชตฺวา)** คือ มาคิดว่า พอกันทีสำหรับความเป็นสตรี เพราะว่าดำรงอยู่ในความเป็นสตรีแล้ว จะเสวยสิริของพระเจ้า จักรพรรดิก็ไม่ได้ เสวยสิริของพระอินทร์ มาร และ พรหม ก็ไม่ได้ จะบรรลุปัจเจกโพธิญาณก็ไม่ได้ จะบรรลุสัมมาสัมโพธิญาณก็ไม่ได้ อย่างนี้แล้ว ชื่อว่า ย่อมสำรอกความใคร่ในความเป็นสตรี ส่วนผู้ที่คิดว่า ธรรมดาความเป็นบุรุษนี้ยิ่งใหญ่ประเสริฐสูงสุด เพราะผู้ดำรงอยู่ในความเป็นบุรุษนี้ สามารถถึงพร้อมซึ่งสมบัติเหล่านี้ อย่างนี้แล้ว ชื่อว่าย่อมปฏิบัติเพื่อความเป็นบุรุษ แม้นางก็ทำอย่างนั้น เพราะฉะนั้น จึงกล่าวว่า **เบื่อหน่ายสตรีเพศ ปรารถนาบุรุษเพศ** ดังนี้. คำว่า **หมู่คนธรรพ์ชั้นต่ำ (หีนํ คนฺธพฺพกายํ)** คือ พวกคนธรรพ์เลว คือ ลามก. ถามว่า ก็พวกเธอเหล่านั้นล้วนแต่มีศีลบริสุทธิ์ ทำไมจึงเกิดขึ้นในเทวโลกนั้นเล่า ? ตอบว่า เพราะความพอใจมาก่อน. เล่ามาว่า แต่ก่อนมาที่นั่นแหละ เป็นที่ที่เคยอยู่มาแล้วของพวกนั้น เพราะฉะนั้น จึงเกิดขึ้นในที่นั้นด้วยอำนาจแห่งความพอใจ. คำว่า **ที่บำรุง (อุปฏฺฐานํ)** ได้แก่ โรงสำหรับบำรุง. คำว่า **บำเรอ (ปาริจริยํ)** ได้แก่ การปรนเปรอ. คนธรรพ์เหล่านั้นมาด้วยคิดว่า พวกเราจะบำเรอด้วยการขับและการบรรเลง.

คำว่า **ตักเตือน (ปฏิโจเทสิ)** คือให้สติ. เล่ากันมาว่า เมื่อโคปกเทพบุตรเห็นคนธรรพ์เหล่านั้นจึงใคร่ครวญว่า เทวบุตรเหล่านี้มีรัศมีเหลือเกิน ทำกรรมอะไรไว้หนอจึงได้มา ได้เห็นว่าเป็นพวกภิกษุ จากนั้นก็ใคร่ครวญอีกว่า พวกภิกษุมีปกติทำให้บริบูรณ์ในศีลทั้งหลายหรือไม่ ได้เห็นว่ามีปกติทำให้บริบูรณ์ ใคร่ครวญต่อไปว่า มีปกติทำให้บริบูรณ์ก็เถอะ คุณพิเศษอย่างอื่นมีหรือไม่มี ได้เห็นว่า เป็นพวกมีปกติได้ฌาน ใคร่ครวญ

ต่อไปอีกว่า ถึงมีปกติได้ฌานก็เถอะ เป็นชาวไทนกัน ได้เห็นว่าเป็นผู้มารับบาตรประจำตระกูลของเรานั่นเอง จึงคิดว่า ธรรมดาผู้มีศีลบริสุทธิ์ย่อมเกิดในเทวโลก ๖ ชั้นในชั้นที่ต้องการ แต่พวกนี้ไม่เกิดในเทวโลกชั้นสูง ธรรมดาผู้ได้ฌานย่อมเกิดในพรหมโลก แต่พวกนี้ไม่เกิดในพรหมโลก ส่วนตัวเราตั้งอยู่ในโอวาทของพวกนี้ เกิดเป็นบุตรที่บัลลังก์ของท้าวสักกะ จอมทวยเทพผู้เป็นเจ้าแห่งเทวโลก พวกนี้เกิดในหมู่คนธรรพ์ที่เลว ขึ้นชื่อว่าพวกคนธรรพ์นั้น ใคร ๆ เขาก็รู้ว่าเป็นเพียงบุคคลที่เอากระดูกมาเจาะ (คล้องคอ) เต้นกันไปเต้นกันมาเท่านั้นเอง จึงเตือนด้วยคำเป็นต้นว่า **ชื่อว่าเอาหน้าไปไว้ไหน.** ในบทเหล่านั้น คำว่า **เอาหน้าไปไว้ไหน (กุโตมุขา)** ความว่า เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงหันพระพักตร์มาแสดงธรรมอยู่ พวกท่านมัวเอาหน้าไปไว้ไหน หรือมัวแต่ส่งใจไปที่อื่น มองนั่นมองนี่ หรือมัวแต่หลับอยู่. คำว่า **ไม่น่าดูเสียเลย (ทุทฺทิฏฺฐรูปี)** คือไม่เหมาะที่จะเห็นสภาพที่ไม่น่าดู. คำว่า **ประพฤติธรรม (สหธมฺมิเก)** คือ ผู้ประพฤติธรรม ได้แก่ ทำบุญในศาสนาของพระศาสดาองค์เดียวกัน

คำว่า **เมื่อโคปกเทพบุตรได้ตักเตือนคนธรรพ์เหล่านั้น** ความว่า แห่งเทพบุตรเหล่านั้น ผู้ที่ถูกโคปกเทพบุตรกล่าวอย่างนั้นแล้ว ตักเตือนอีกด้วยคำเป็นต้นว่า โอ้ พวกท่านช่างไร้ยางอาย ช่างน่าขายหน้า เทพ ๒ องค์กลับได้สติในทันทีทันใดทีเดียว. คำว่า **หมู่พรหมชั้นพรหมปุโรหิต (กายํ พฺรหฺมปุโรหิตา)** คือ ได้ยินว่า เทพบุตรเหล่านั้นพากันคิดว่า ขึ้นชื่อว่าพวกนักฟ้อน ที่ฟ้อนรำ ขับร้อง ดีดสีตีเป่ามาแล้ว ก็ต้องได้ค่าจ้างรางวัล ส่วนโคปกเทพบุตรนี้ ตั้งแต่เวลาที่เราเห็น เอาแต่ปะทุเปรี๊ยะ ๆ เหมือนเอาเกลือโรยใส่เตาไฟ นี่มันอะไรกันหนอ เมื่อใคร่ครวญต่อไปก็เห็นว่า ตนเป็นสมณะ มีศีลบริสุทธิ์ ได้ฌานและก็เป็นผู้รับบาตรประจำตระกูลของโคปกเทพบุตรนั้นเสียด้วย แล้วมาทราบว่า ธรรมดาผู้มีศีลบริสุทธิ์ย่อมเลือกเกิดในเทวโลกทั้ง ๖ ชั้นได้ ผู้ได้ฌานก็ย่อมเกิด

ในพรหมโลก (แต่) พวกเรา ทั้งในเทวโลกชั้นสูง ทั้งในพรหมหาได้เกิดได้ไม่ โคปกเทพบุตรนี้ เคยเป็นสตรีดั้งอยู่ในโอวาทของพวกเรายังได้เกิดสูง พวกเราเป็นภิกษุประพฤติพรหมจรรย์ในพระผู้มีพระภาคเจ้าเกิดในพวกคนธรรพ์ที่เลว เหตุนั้น โคปกเทพบุตรนี้ จึงข่มพวกเราอย่างนี้ได้ จึงต่างก็ยอมฟังถ้อยคำของโคปกเทพบุตรนั้น. ในเทพทั้ง ๓ องค์นั้น ๒ องค์กลับได้ความระลึกถึงฌานที่ ๑ ใช้ฌานเป็นบาทแล้วก็พิจารณาสังขารดั้งอยู่ในอนาคามิผลทันที. ทีนั้น อัตภาพสำหรับชั้นกามาวจรซึ่งเป็นสภาพเล็กไปสำหรับท่านเหล่านั้นทรงไว้ไม่ได้ ฉะนั้นทันใดนั่นเอง ท่านก็เคลื่อนไปเกิดในชั้นพรหมปุโรหิต และกายสำหรับผู้อยู่ในชั้นพรหมปุโรหิตนั้นก็เกิดขึ้นทันที เพราะเหตุนั้น ท้าวสักกะจึงตรัสว่า **พระเจ้าข้า เมื่อโคปกเทพบุตรได้ตักเตือนคนธรรพ์เหล่านั้นแล้ว เทวดา ๒ องค์กลับได้สติในทันทีทันใด เข้าถึงหมู่พรหมปุโรหิตแล้ว** ดังนี้.

ในคำเหล่านั้น คำว่า **ในทันทีทันใด (ทิฏฺเวว ธมฺเม)** คือ กลับได้สติในฌานในอัตภาพนั้นเอง. พึงเห็นอธิบายในคำนั่นอย่างนี้ว่า ดำรงอยู่ในที่นั้นนั่นเอง จุติแล้วกลับได้กายเป็นพรหมปุโรหิต. คำว่า **ส่วนองค์หนึ่ง (เอโก ปน เทโว)** คือ เทพบุตรองค์หนึ่ง ทำลายความติดใจยังไม่ได้ ก็อยู่ครองกาม คือ ยังอยู่ประจำ คือ ยังอาศัยอยู่ในกามาวจรภพนั่นเอง.

คำว่า **สงฺฆญฺจุปฏฺฐาสิ** แยกคำเป็น **สงฺฆญฺจ อุปฏฺฐาสิ** (บำรุงสงฆ์ด้วย). คำว่า **เป็นธรรมดี (สุธมฺมตาย)** คือ ด้วยความที่พระธรรมเป็นธรรมดี. คำว่า **เข้าถึงชั้นไตรทิพยสถาน (ติทิวูปปนฺโน)** ได้แก่ ไตรทิพย์ คือ ไตรทศบุรี. คำว่า **เข้าถึงหมู่แห่งคนธรรพ์อยู่ (คนฺธพฺพกายูปคเตวสิเน)** คือ เข้าถึงหมู่คนธรรพ์เป็นอยู่. คำว่า **ข้าพเจ้าเกิดเป็นมนุษย์ในกาลก่อน (เย จ มยํ ปุพฺเพ มนุสฺสภูตา)** คือ เมื่อก่อนนี้เป็นมนุษย์. พึงประกอบกับคำนี้ว่า **ได้เลี้ยงดูแล้วด้วยข้าวและน้ำ** จะเข้าใจความ (ดีขึ้น). คำว่า **ยังได้ชำระเท้า (ปาทูปสงฺคยฺห)** คือเข้าไปใกล้เท้าแล้วทั้งบูชาด้วย

การเพิ่มการล้างเท้าและการทาเท้า ทั้งไหว้ที่เท้า. คำว่า **ในเรือนของตน (สเก นิเวสเน)** คือ ในเรือนของตน. สำหรับบทนี้ ควรนำไปเชื่อมกับบทว่า **ได้เลี้ยงดูแล้ว** นี้เหมือนกัน.

คำว่า **พึงรู้ได้เฉพาะตน (ปจฺจตฺตํ เวทิตพฺโพ)** คือ พึงรู้ได้ด้วยตัวเอง. คำว่า **สุภาษิตของพระอริยะ (อริยานํ สุภาสิตํ)** คือ สุภาษิตทั้งหลายของพระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าที่พวกท่านกล่าวอยู่.

ข้อว่า **ส่วนพวกท่านนั่งใกล้พระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐสุด (ตุมฺเห ปน เสฏฺฐมุปาสมานา)** คือ นั่งอยู่ใกล้พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าผู้สูงสุด. คำว่า **อันยอดเยี่ยม (อนุตฺตเร)** คือ หรือในพระพุทธศาสนา. คำว่า **พรหมจรรย์ (พฺรหฺมจริยํ)** ได้แก่ ความประพฤติที่ประเสริฐสุด. บทว่า **ความอุบัติของพวกท่าน (ภวตูปปตฺติ)** ได้แก่ การเข้าถึงของพวกท่าน. คำว่า **ของข้าพเจ้าผู้อยู่ครองเรือน (อคาเร วสโต มยฺหํ)** ได้แก่ เมื่อข้าพเจ้ายังอยู่ในท่ามกลางเรือน. คำว่า **สฺวาชฺช** ตัดบทว่า **โส อชฺช** (โคปกเทพบุตรนั้น ในวันนี้). ด้วยคำว่า **โคตมสาวเกน** ในที่นี้ โคปกเทพเรียกตนว่าสาวกพระโคดม. คำว่า **มาพบ (สเมจฺจ)** คือ ประชุมกันแล้ว.

คำว่า **เชิญพวกเราจงมาขวนขวาย พยายาม (หนฺท วิคายาม วิยายมาม)** คือ เอาเถิด มาขะมักเขม้น พยายามกันเถิด. คำว่า **โน** ในข้อว่า **พวกเราอย่ามาเป็นผู้รับใช้เขาเลย (มา โน มยํ ปรเปสฺสา อหุมฺหา)** นี้ เป็นเพียงคำที่แทรกเข้ามาเท่านั้น. ความหมายก็คือ พวกเราอย่ามาเป็นผู้รับใช้ของผู้อื่นเลย. ในคำว่า **ศาสนาของพระโคดม (โคตมสาสนานิ)** นี้ โดยปกติท่านเรียกปฐมฌานที่ได้นั่นเองว่า คำสั่งสอนของพระโคดม ความว่า ตามระลึกถึงปฐมฌานนั้น (อนุสฺสรํ = อนุสฺสริตฺวา). คำว่า **คลายจิตได้ (จิตฺตานิ วิราเชตฺวา)** คือ พรากจิตที่ประกอบด้วยกามคุณ ๕ อย่าง. คำว่า **โทษในกาม (กาเมสุ อาทีนวํ)** คือ ได้เห็นโทษในกามทั้งหลายด้วยปฐมฌานเพราะอำนาจการข่มด้วยตติยมรรค เพราะอำนาจการตัดได้ขาด. คำว่า **เครื่องผูกคือกาม อันเป็นปวง (กามสญฺโญชน-**

พนฺธนานิ) คือท่านเหล่านั้นได้เห็นทั้งเครื่องประกอบคือกาม และเครื่องผูกคือกาม. คำว่า **อันเป็นบ่วงของ (มาร) ผู้มีบาป (ปาปิมโต โยคานิ)** หมายความว่า เป็นเครื่องประกอบ เป็นเครื่องผูกของผู้มีบาป คือของมาร. คำว่า **ยากที่จะข้ามพ้นได้ (ทุรจฺจยานิ)** คือ ยากที่จะก้าวข้ามไปได้. ข้อว่า **เพราะตัดเสียได้ซึ่งกามคุณอันมีอยู่ ดุจช้าง (นาโคว สนฺตานิ คุณานิ เฉตฺวา)** คือ ตัดเครื่องประกอบคือกามและเครื่องผูกพันได้แล้ว ก็ก้าวล่วงพวกเทพชั้นดาวดึงส์ไป. ข้อว่า **พร้อมด้วยพระอินทรเทวราชและประชาธิบดี (สอินฺทา เทวาสปชาปติกา)** ความว่า ผู้ที่ท่าพระอินทร์ให้เป็นหัวหน้าแล้วเข้าไป ชื่อว่ารวมทั้งพระอินทร์ ผู้ที่ทำประชาบดีเทวราชให้เป็นหัวหน้า แล้วเข้าไป ชื่อว่ารวมทั้งประชาธิบดี. คำว่า **เข้าไปในสภา (สภายุปวิฏฺา)** ความว่า เข้าไปนั่งในที่ประชุม. คำว่า **ผู้แกล้วกล้า (วีรา)** คือ ผู้กล้าหาญ. คำว่า **ไม่มีกำหนัด (วิราคา)** คือ ปราศจากกำหนัด. คำว่า **บำเพ็ญวิรชธรรม (วิรชํ กโรนฺตา)** คือ กระทำ ได้แก่ ทำอนาคามิมรรคที่ไม่มีมลทินให้เกิดขึ้น.

คำว่า **ทรงสลดพระหฤทัย (สเวคชาตสฺส)** คือ แก่ท้าวสักกะผู้ทรงเกิดความสลด. คำว่า **ผู้ทรงครอบงำกามเสียได้ (กามาภิภู)** คือ ผู้ทรงครอบงำกามทั้ง ๒ อย่าง. คำว่า **ผู้ปราศจากสติ (สติยา วิหีนา)** คือ ผู้เว้นจากความระลึกถึงฌาน. คำว่า **บรรดา ๓ ท่านนั้น (ติณฺณนฺเตสํ)** คือ ใน ๓ ท่านนั้น. คำว่า **ท่านหนึ่งอยู่ในที่นี้ (อาวสิเนตฺถ เอโก)** คือ ที่เป็นผู้ยังอยู่ในพวกชั้นเลวนั้น มีเพียงผู้เดียวเท่านั้น. คำว่า **ดำเนินตามทาง (สมฺโพธิปถานุสาริโน)** คือ มีปกติตามระลึกถึงอนาคามิมรรค. คำว่า **ปอมเย้ยแม้ซึ่งเทวดาทั้งหลาย (เทเวปิ หีเฬนฺติ)** คือ ดูหมิ่นได้แก่ กดเทวโลกแม้ทั้งสองชั้นให้ต่ำลง เพราะความที่ตนตั้งมั่นด้วยอุปจารสมาธิและอัปปนาสมาธิ จึงเอาฝุ่นที่ติดเท้าตนมาโปรยใส่ศีรษะพวกเทวดา เหาะไปในอากาศได้.

ข้อว่า **การประกาศธรรมในศาสนานี้เป็นเช่นนี้ (เอตาทิสี**

ธมฺมปกาสเนตฺถ) คือ หมู่สาวกเป็นผู้ประกอบพร้อมด้วยคุณสมบัติเหล่านี้ ซึ่งเป็นคุณสมบัติของผู้ที่ประกาศธรรมเห็นปานนี้ในพระศาสนานี้. ข้อว่า **สาวกรูปใด ย่อมไม่สงสัยในการประกาศธรรมนั้นเลย (น ตตฺถ กึ กงฺขติ โกจิ สาวโก)** คือ ในสาวกเหล่านั้น ใคร ๆ แม้แต่เป็นสาวกรูปเดียวก็ไม่สงสัยในพระพุทธเจ้าเป็นต้น หรือในความเป็นทิศทั้ง ๔ เป็นผู้ไม่ติดข้อง ไม่ยึดมั่นในทิศทั้งหมดอยู่. บัดนี้เมื่อจะทรงสรรเสริญพระคุณของพระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสว่า **ขอนมัสการพระพุทธเจ้าผู้ทรงข้ามโอฆะ ตัดความสงสัยได้แล้ว เป็นผู้ชนะและเป็นจอมนรชน** ดังนี้.

ในคำเหล่านั้น คำว่า **ผู้ตัดความสงสัยได้แล้ว (วิจิกิจฺฉนิฺน)** คือ ตัดความสงสัยได้แล้ว. คำว่า **เป็นจอมนรชน (ชนินฺท)** คือผู้สูงสุดในโลกทั้งหมด. คำว่า **ธรรมใดของพระองค์ (ยนฺเต ธมฺม)** คือ ธรรมของพระองค์ใด. คำว่า **แล้วบรรลุคุณวิเศษ (อชฺฌคมฺสุ เต)** คือ เทพบุตรเหล่านั้นได้บรรลุแล้ว. คำว่า **หมู่พรหมชั้นปุโรหิต (กายฺ พฺรหฺมปุโรหิต)** คือ เมื่อพวกข้าพระพุทธเจ้ากำลังดูอยู่นั้น ก็กลายสรีระเป็นพรหมปุโรหิต. มีคำที่ท้าวสักกะทรงขยายไว้ดังนี้ว่า เทพเหล่านั้นทราบธรรมของพระองค์ใดแล้ว ใน ๓ ท่านนั้น ท่านทั้ง ๒ นั้นได้ถึงคุณพิเศษ ขณะที่พวกข้าพระองค์เห็นกันอยู่นั้น ก็บรรลุกายเป็นพรหมปุโรหิตแล้วได้บรรลุคุณพิเศษคือมรรคผล พระองค์ผู้นิรทุกข์ ถึงพวกข้าพระองค์ก็มาเพื่อบรรลุธรรมนั้น. คำว่า **ข้าพระองค์มาแล้ว (อาคตมฺหา)** คือ ถึงพร้อมแล้ว. ข้อว่า **ข้าแต่พระองค์ผู้นิรทุกข์ ถ้าพระผู้มีพระภาคเจ้า ประทานพระวโรกาสแล้ว ข้าพระองค์ขอทูลถามปัญหา (กตาวกาสา ภควตา ปญฺห ปุจฺเฉมุ มาริสา)** หมายความว่า ถ้าพระผู้มีพระภาคเจ้าจะประทานพระโอกาส ทีนั้น พระองค์ผู้นิรทุกข์ พวกข้าพระองค์ผู้ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ประทานพระโอกาสแล้วก็จะพึงทูลถามปัญหา.

ว่าด้วยประวัติของท้าวสักกะ

ข้อว่า **ท้าวสักกะนี้ เป็นผู้บริสุทธิ์แล้วสิ้นกาลนาน (ทีฆรตฺตํ วิสุทฺโธ โข อยํ ยกฺโข)** คือ เป็นผู้บริสุทธิ์ บริสุทธิ์ดีจำเดิมแต่กาลนานแล้ว. กาลนานเท่าไร ? นานจำเดิมแต่ครั้งเป็นมฆมาณพ ในหมู่บ้านมจละ แคว้นมคธ ครั้งพระพุทธเจ้ายังไม่ทรงอุบัติ.

ดังมีเรื่องเล่ามาว่า ครั้งนั้น วันหนึ่ง มฆมาณพนั้นลุกขึ้นแต่เช้าตรู่ แล้วไปสู่ที่ทำงานประจำหมู่บ้านของพวกคนกลางหมู่บ้าน เอาปลายเท้านั่นแหละเขี่ยกองดินและขยะมูลฝอยออกไป ทำที่ซึ่งตนยืนให้น่ารื่นรมย์. คนอื่นก็มายืนในที่นั้น. ด้วยเหตุเพียงเท่านั้นเอง เขาก็กลับได้ความคิดขึ้นมาอย่างหนึ่ง จึงถางที่เท่าบริเวณลานกลางหมู่บ้าน แล้วขนทรายมาเกลี่ยลง ขนเอาฟืนมาก่อไฟในเวลาหนาว. ทั้งหนุ่มสาวและผู้เฒ่าผู้แก่ก็พากันมานั่งในที่นั้น.

ต่อมาวันหนึ่งเขาเกิดความคิดว่า เราไปในเมืองได้เห็นพระราชาและข้าราชการชั้นผู้ใหญ่เป็นต้น คนทั้งหลายพูดกันว่า ในพระจันทร์และพระอาทิตย์เหล่านั้น พระจันทร์เป็นเทพบุตรชื่อจันทร์ พระอาทิตย์เทพบุตรชื่อสุริยะ พวกเหล่านั้นทำอะไรหนอจึงได้สมบัติเหล่านี้. ต่อมาจึงคิดได้ว่า สิ่งอื่นใดคงไม่มี ต้องทำบุญเท่านั้น แล้วคิดว่า ถึงเราก็ต้องทำบุญที่ให้สมบัติอย่างนี้เหมือนกัน. เขาจึงลุกขึ้นตั้งแต่เช้าตรู่ ดื่มข้าวต้มแล้วก็ถือเอาพร้า ขวาน เสียม และสากไปที่ทางใหญ่สี่แยก ใช้สากงัดก้อนหินให้พ้นทาง ถอนต้นไม้ที่เกะกะเพลายาน ปราบที่ขรุขระให้เรียบราบแล้ว ก็สร้างศาลาตรงทางใหญ่สี่แพร่ง ขุดสระบัว ผูกสะพาน ทำงานอย่างนี้ตลอดวัน ตะวันตกจึงกลับบ้าน.

มีคนอื่นถามเขาว่า เพื่อนมฆะ คุณออกไปตั้งแต่เช้าตกเย็นจึงมาจากป่า คุณไปทำอะไร ? ผมทำบุญ ถางทางไปสวรรค์. ชื่อว่าบุญนี้คืออะไรกันเพื่อน ? คุณไม่รู้จักหรือ ? ใช่ ไม่รู้จัก. เวลาไปเมืองเคย

เห็นพวกราชาและข้าราชการชั้นผู้ใหญ่เป็นต้นไหม ? เคยเห็นครับ. พวกนั้นทำบุญแล้วจึงได้ตำแหน่งนั้น ผมเองก็จะทำงานที่ให้สมบัติอย่างนั้นบ้าง คุณเคยได้ยินเทพบุตรชื่อจันทร์ เทพบุตรชื่อสุริยะบ้างไหม ? เออ เคย. ผมก็จะถางทางไปสวรรค์นั้น. ก็บุญกรรมนี้เหมาะสำหรับคุณเท่านั้นหรือหรือเหมาะสำหรับคนอื่นด้วย ? บุญนั้นไม่กีดกันใคร ๆ หรอก. ถ้าอย่างนั้น พรุ่งนี้ เวลาไปป่าคุณเรียกผมด้วยนะ. วันรุ่งขึ้นเขาก็พาคนนั้นไป. ด้วยประการฉะนี้ ในหมู่บ้านนั้นจึงมีคนอยู่ในวัยฉกรรจ์ มาเป็นลูกมือของนายมฆะนั้น รวมเป็น ๓๓ คน. พวกเขาเที่ยวทำบุญเป็นเอกฉันท์ ไปทางใดก็ทำทางที่ไปให้ราบเรียบใช้เวลาเพียงวันเดียวเท่านั้น เมื่อจะขุดสระบัว สร้างศาลา สร้างสะพานก็ทำเสร็จภายในวันเดียว.

ต่อมาผู้ใหญ่บ้านของพวกเขาก็คิดว่า แต่ก่อนเมื่อพวกนี้ยังดื่มเหล้าและยังฆ่าสัตว์เป็นต้น เราย่อมได้ทรัพย์เป็นกหาปณะเล็กน้อยเป็นต้นบ้าง เป็นภาษีอาชญาบัตรบ้าง เดี๋ยวนี้ ตั้งแต่พวกนี้ทำบุญ รายได้จำนวนนั้นก็ขาดไป เอาล่ะ เราจะทำลายพวกนั้นในราชตระกูล จึงเข้าเฝ้าพระราชากราบทูลว่า มหาราช ข้าพระพุทธเจ้าพบกองโจร. ที่ไหนกันพ่อ ? ในหมู่บ้าน พระพุทธเจ้าข้า. โจรชนิดไหนกัน พ่อ ? ชนิดทำผิดต่อพระราชา พระเจ้าข้า. เป็นพวกไหน ? เป็นชาวบ้าน พระเจ้าข้า. ชาวบ้าน จะทำอะไรได้ เมื่อเธอรู้เช่นนั้นทำไมจึงไม่บอกเรา ? มหาราช ที่ไม่กราบทูลเพราะกลัวพระอาชญา บัดนี้ ขอพระองค์อย่าพึงลงพระอาชญาแก่ข้าพระพุทธเจ้า. ลำดับนั้น พระราชาทรงคิดว่า ผู้ใหญ่บ้านนี้ร้องเรียนอย่างขึงขัง จึงทรงเชื่อ จึงตรัสว่า ถ้าอย่างนั้นเธอนั่นแหละจงไป นำพวกโจรเหล่านั้นมา แล้วก็ประทานกำลังส่งไป. ผู้ใหญ่บ้านนั้นก็ไปล้อมพวกนั้นขณะที่ทำงานประจำวันในป่าเสร็จแล้วนั่งรับประทานอาหารเย็นกลางหมู่บ้านกำลังปรึกษากันว่า พรุ่งนี้พวกเราจะทำงานอะไร จะปราบทางให้เสมอกัน จะขุดสระ หรือจะผูกสะพาน แล้วร้องสำทับไปว่า อย่าขยับเขยื้อนนะ นี่คำสั่งในหลวง แล้วคุมตัวไป.

ลำดับนั้น พวกผู้หญิงของคนเหล่านั้น ได้ฟังว่า นัยว่า พวกสามีของพวกเราเป็นโจรขบถต่อพระราชา เจ้าหน้าที่เขาหาว่าเป็นโจร จึงมัดคุมตัวไป จึงพูดว่า พวกนี้เป็นคนโกงมานานแล้ว แต่ละวัน ๆ มีแต่พูดว่าทำบุญ แล้วก็ไปปาท่าเดียว งานการทุกอย่างเสื่อมทรามหมด ในเรือนจะหาอะไรดีขึ้นสักนิดก็ไม่มี มัดให้ดี นำไปให้ดี. ผู้ใหญ่บ้านก็นำพวกเขาไปแสดงแด่พระราชา. พระราชายังไม่ทันได้ทรงสอบสวน ก่อนตรัสว่า จงให้ช้างเหยียบ. เมื่อพวกเขาถูกนำไป มฆะพูดกับคน นอกนี้ว่า เพื่อน พวกคุณจะทำตามคำของผมได้ไหม ? เมื่อทำตามคำของคุณนั่นแหละพวกเราจึงต้องรับโทษ ถึงเช่นนั้นก็เถอะ เราก็ยังทำตามคำของคุณว่าแต่คุณเถอะ จะให้พวกเราทำอะไร ? นี่แน่ะเพื่อน นี่เป็นเรื่องที่เกี่ยวกับผู้ที่ท่องเที่ยวในวัฏฏะ ก็พวกท่านเป็นโจรหรือ ? พวกเราไม่ใช่โจร. ชื่อว่าการตั้งสัจจะเป็นที่พึ่งของโลกนี้ได้ ฉะนั้น ให้พวกคุณกระทำสัจจะว่า ถ้าพวกเราแม้ทั้งหมดเป็นโจร ขอให้ช้างจงเหยียบ ถ้าไม่เป็นโจร จงอย่าเหยียบ. พวกเขาก็ได้ทำอย่างนั้น. ช้างแม้แต่จะเข้าใกล้ก็ไม่ได้ ร้องพลาง หนีไปพลาง แม้จะเอาเหล็กแหลม หอก และขอสับสักเท่าไรก็รั้งไว้ไม่อยู่. พวกควาญช้างจึงไปกราบทูลพระราชาว่า พวกข้าพระพุทธเจ้าขับช้างเข้าไปใกล้ไม่ได้. ถ้าอย่างนั้น ก็เอาเสื่อลำแพนคลุมปิดข้างบนพวกมันแล้วให้เหยียบซิ พระราชาตรัสสั่ง. เมื่อคลุมเสื่อลำแพนไว้ข้างบนแล้ว ช้างก็ยิ่งร้องเป็น ๒ เท่าพลางหนีไป.

พระราชาทรงฟังแล้ว ก็ทรงมีรับสั่งให้เรียกตัวการยุแหย่มาแล้วตรัสว่า ฟ่อ ช้างมันไม่อยากเหยียบ. ทราบด้วยเกล้า ขอเดชะ มาณพผู้เป็นหัวหน้ารู้มนต์ นั่นเป็นอานุภาพของมนต์แท้เทียว. พระราชาทรงมีรับสั่งให้หัวหน้านั้นเข้าเฝ้าแล้วตรัสถามว่า เขาว่า แกมีมนต์หรือ ? ขอเดชะข้าพระพุทธเจ้าไม่มีมนต์ แต่พวกข้าพระพุทธเจ้าได้กระทำสัจจกิริยาไว้ว่า ถ้าพวกเราเป็นโจรต่อพระราชาขอให้เหยียบเถิด ถ้าไม่เป็นโจรขออย่าเหยียบ นั่นเป็นอำนาจของสัจจกิริยาของพวกข้าพระพุทธเจ้า. ก็ พวกพ่อกระทำ

งานอะไร ? พวกข้าพระพุทธเจ้า ปราบทางที่ขรุขระให้เรียบ สร้างศาลาในทางใหญ่สี่แยก ขุดสระบัว ผูกสะพาน ขอเดชะ พวกข้าพระพุทธเจ้าเที่ยวสร้างบุญกรรมเห็นปานนี้. ผู้ใหญ่บ้านกล่าวหาเพื่ออะไร ? เวลาที่พวกข้าพระพุทธเจ้าประมาท เขาย่อมได้สิ่งนี้และสิ่งนี้ เวลาไม่ประมาท สิ่งนั้นก็ไม่มี ด้วยเหตุนี้จึงกล่าวหา. พ่อ ช้างเชือกนี้เป็นดิรัจฉาน มันยังรู้คุณของพวกท่าน ข้าเองแม้เป็นมนุษย์ก็ไม่รู้ ข้าขอยกหมู่บ้านที่อยู่ของพวกท่านเป็นหมู่บ้านปลอดภาษี ยึดคืนไม่ได้ ให้แก่พวกท่านเป็นของแถม ถึงช้างนี้ก็จงเป็นของพวกท่านเหมือนกัน ส่วนตัวยุแหย่ขอมอบให้เป็นทาสของพวกท่านนี่แหละ ตั้งแต่นี้ไป ขอให้พวกท่านจงทำบุญเพื่อข้าบ้างเถิด พระราชทานพระราชทรัพย์ให้แล้วก็ทรงปล่อยตัวไป.

พวกเขารับพระราชทรัพย์แล้ว ก็เปลี่ยนเวรขึ้นช้างกันไป พลางปรึกษากันว่า เพื่อนเอ๋ย ธรรมดาว่าบุญกรรมเป็นของที่ต้องทำเพื่อประโยชน์แห่งภพในอนาคต เพราะบุญนั้นของพวกเราให้ผลในอัตภาพนี้แหละ เหมือนอุบลเขียวที่ผลิดอกออกผลภายในน้ำ บัดนี้พวกเราจะทำบุญให้ยิ่งขึ้นไป. พวกเราจะทำอะไร ? เราทำสิ่งถาวรในทางใหญ่สี่แยกแล้วสร้างศาลาสำหรับพักของมหาชน. แต่พวกผู้หญิงจะไม่ยอมให้มีส่วนร่วม เพราะเมื่อพวกเราถูกเจ้าหน้าที่หาว่าเป็นโจรจับพาไป ในพวกผู้หญิงแม้คนเดียวก็ไม่ทำแม้แต่เพียงเอาใจช่วย มีแต่ส่งเสริมว่ามัดดี ๆ จับดี ๆ เพราะฉะนั้น พวกเราจะไม่ยอมให้ผู้หญิงเหล่านั้นมีส่วนร่วม. พวกเขาก็พากันไปเรือนตนให้ข้าว ๓๓ ก้อน นำหญ้า ๓๓ กำมาให้ช้าง. ทั้งหมดนั้นก็เต็มท้องช้าง. พวกเขาเข้าป่าตัดไม้. ช้างก็ลากเอาไม้ที่ตัดแล้ว ๆ มาวางไว้ที่ทางเกวียน. พวกเขาช่วยกันถากไม้ เริ่มสร้างศาลา.

มฆะมีภรรยาอยู่ในเรือน ๔ คน คือ นางสุชาดา นางสุธรรมา นางสุจิตรา นางสุนันทา. นางสุธรรมาถามช่างไม้ว่า พ่อ พวกเพื่อนเหล่านี้ เช้าก็ไป ตกเย็นจึงมา พวกเขาทำงานอะไร ? ทำศาลา แม่. พ่อขอให้ท่านช่วยให้ดิฉันมีส่วนร่วมในศาลาด้วยคนซิ. พวกเพื่อนเหล่านี้กล่าวว่า

พวกเราจะไม่ยอมให้พวกผู้หญิงมีส่วนร่วม. นางได้ให้เงินช่างไม้ ๘ กหาปณะ ด้วยพูดว่า เอาเถอะ พ่อ ขอให้ท่านช่วยหาอุบายอย่างใดอย่างหนึ่ง ทำให้ดิฉันมีส่วนร่วมด้วย. เขากล่าวว่า ตกลงแม่ แล้วก็ถือเอามีดและเอาขวานไปยืนกลางหมู่บ้านก่อนคนอื่น ตะโกนเสียงดัง ๆ ว่า คุณ วันนี้วลาปานนี้แล้ว ยังไม่ออกกันอีกหรือ ? เมื่อรู้ว่าเขาเดินไปตามทางหมดแล้ว จึงบอกว่า พวกคุณไปก่อนเถิด ผมมีความจำเป็นต้องช้าหน่อย ให้พวกนั้นล่วงหน้าไปก่อน แล้วแยกไปทางอื่นตัดไม้สำหรับใช้เป็นซ่อฟ้า ถากไสแล้วนำมาไว้ที่เรือนนางสุธรรมา สั่งนางว่า ท่านจงนำออกมาให้ในวันที่ผมบอกว่า จงให้เถิด.

ต่อมาเมื่อเสร็จงานเกี่ยวกับเครื่องสัมภาระ เริ่มแต่ปราบพื้นที่ และเมื่อทำเครื่องผูกยึด การยกเสา การประกอบขื่อ และที่ติดซ่อฟ้า เสร็จเรียบร้อยแล้ว ช่างไม้นั้นก็นั่ง ณ ที่สำหรับติดซ่อฟ้า ยกไม้จันทันทั้งสี่ทิศ พูดว่า โอ้ ลืมไปอย่างหนึ่งเสียแล้ว. คุณมีอะไรที่ลืมเล่า ? ลืมทั้งหมดนั่นแหละ. แล้วจะเอาไม้จันทันเหล่านี้ไปตั้งไว้ตรงไหน ? ควรจะได้ซ่อฟ้ามา. พ่อคุณเอ๋ย บัดนี้ เราจะหาได้ที่ไหนเล่า ? อาจจะได้ในเรือนแห่งสกุลทั้งหลาย ลองเที่ยวถามดูซิ. พวกเขาก็เข้าไปถามในหมู่บ้าน แล้วมายืนที่ประตูเรือนนางสุธรรมาถามว่า ในเรือนนี้มีซ่อฟ้าไหม ? นางบอกว่า มี. เชิญรับค่า (ราคา)ไป. ไม่รับค่า (ราคา)หรอก ถ้าพวกคุณยอมให้ดิฉันมีส่วนร่วมด้วย ดิฉันจะให้. เมินเสียเถอะ พวกเราจะไม่ยอมทำให้ผู้หญิงมีส่วนร่วม พวกเราจะเข้าป่าแล้วตัดไม้มาทำ ว่าแล้วก็พากันออกไป.

แต่นั้น พวกเขาเมื่อถูกช่างไม้ถามว่าเป็นอย่างไรพ่อ ได้ซ่อฟ้าไหม ? ก็แจ้งความข้อนั้น. ช่างไม้นั่งอยู่ที่นั่งร้านติดซ่อฟ้าอย่างเดิม เงยมองดูอากาศแล้วพูดว่า ท่านผู้เจริญ วันนี้ฤกษ์ดี เลยฤกษ์นี้แล้ว อีกปีจึงจะสามารถทำได้ และพวกคุณก็จะนำเอาเครื่องสัมภาระมาลำบากด้วย เครื่องสัมภาระเหล่านั้นกองทิ้งไว้ทั้งปีก็จะเน่าผุในที่นี้นี่เอง ในเวลา (ที่

พวกท่าน) เกิดในเทวโลกก็จงยอมให้ศาลามุมหนึ่งแก่นางเถิด จงไปเอาช่อฟ้านั้นมา. แม้นางสุธรรมานั้นในเวลาที่พวกนั้นยังย้อนมาไม่ถึง ได้สั่งให้ฉลุตัวหนังสือว่า ศาลาหลังนี้ชื่อสุธรรมา ไว้ที่พื้นล่างช่อฟ้า แล้วเอาผ้าใหม่มาพันเก็บไว้.

เมื่อพวกคนงานมาแล้วกล่าวว่า ช่วยนำเอาช่อฟ้าเท่าที่จะมีมาเถิด พวกเราจะทำให้คุณนายมีส่วนร่วมด้วย. นางก็นำออกมา สั่งว่า พ่อทั้งหลาย อย่าเพิ่งเอาผ้านี้ออก จนกว่ายกไม้จันทันได้ ๘ หรือ ๑๖ ท่อนก่อน แล้วก็ให้ไป. พวกนั้นก็รับว่า ดกลง ครั้นยกไม้จันทันขึ้นเสร็จแล้วก็เอาผ้าออก. เพื่อนบ้านสำคัญคนหนึ่งเงยหน้าขึ้นข้างบนเห็นตัวหนังสือจึงพูดว่า นี่อะไร ? แล้วให้ไปตามคนที่อ่านหนังสือออกมาอ่าน. คนนั้นก็อ่านว่า ศาลาหลังนี้ชื่อสุธรรมา. พวกเขาก็ร้องเอะอะว่า เอาออกไปท่าน ตั้งแต่ต้นมา เมื่อพวกเราสร้างศาลาไม่ได้ดังชื่อเลย นางนี้เอาไม้ช่อฟ้าแค่ศอกเอาชื่อตัวมาเป็นชื่อศาลา. เมื่อพวกเขากำลังร้องเอะอะอยู่นั่นเอง ช่างไม้ก็สอดไม้จันทันแล้วตอกสลักเป็นอันเสร็จงานสร้างศาลา. เขาแบ่งศาลาเป็น ๓ ส่วน คือ ส่วนหนึ่งทำเป็นที่พักพวกคนใหญ่คนโต ส่วนหนึ่งสำหรับพวกคนยากจน อีกส่วนหนึ่งสำหรับผู้เจ็บป่วย. ๓๓ คนปูกระดาน ๓๓ แผ่นแล้วให้สัญญาณช้างว่า อาคันตุกะ มานั่งบนแผ่นกระดานที่ผู้ใดปูไว้ เจ้าจงพาเขาไปที่เรือนของเจ้าของแผ่นกระดานนั่นแหละ การนวดเท้า การนวดหลัง ของขบเคี้ยวของกินและที่นอนทั้งหมดสำหรับอาคันตุกะนั้น จะเป็นภาระของเจ้าของแผ่นกระดานนั้นเอง. ช้างก็พาแขกที่มาแล้ว ไปสู่เรือนของเจ้าของแผ่นกระดานนั่นเอง. วันนั้นเจ้าของแผ่นกระดานนั้นก็จัดการที่พึงทำแก่แขกนั้น.

ในที่ไม่ไกลศาลา มฆมาณพปลูกต้นทองหลางไว้. และที่โคนไม้นั้นปูแผ่นหินไว้. แม้ภริยาของเขาที่ชื่อสุนันทาก็ให้ขุดสระบัวไว้ใกล้ ๆ. นางสุจิตราปลูกพุ่มไม้ดอกไว้. ส่วนเมียหลวงเอาแต่เที่ยวส่องกระจก แต่งตัวอย่างเดียว. มฆะพูดกับนางว่า น้อง แม่สุธรรมานี้ เขามีส่วนแห่งศาลา

แม่สุนันทาเขาให้ขุดสระบัว และก็แม่สุจิตราเขาก็ปลูกพุ่มไม้ดอก ส่วนน้องยังไม่มีบุญกรรม น้องจงทำบุญสักอย่างเถอะที่รัก. นางตอบว่า พี่ทำเพราะใคร สิ่งที่พี่ทำก็เท่ากับน้องทำมิใช่หรือ ? แล้วก็เอาแต่หมกมุ่นกับการแต่งตัวอย่างเดียว.

เมื่อมาฆะดำรงอยู่ตลอดอายุแล้ว ก็เคลื่อนจากมนุษยโลกนั้นไป เกิดเป็นท้าวสักกะในชั้นดาวดึงส์. คนเพื่อนบ้านทั้ง ๓๓ คนตายแล้ว ก็เกิดเป็นเทพบุตร ๓๓ องค์ ในสำนักของท้าวสักกะนั้นเอง. ปราสาทชื่อไพชยนต์ของท้าวสักกะ ผุดขึ้นสูงตั้ง ๗๐๐ โยชน์. ธงผุดขึ้นสูงตั้ง ๓๐๐ โยชน์. ด้วยผลของไม้ทองหลาง ต้นปาริฉัตรเกิดขึ้น มีปริมณฑลโดยรอบ ๓๐๐ โยชน์ รอบลำต้น ๑๕ โยชน์. ด้วยผลแห่งแผ่นหิน เกิดแท่นบัณฑุกัมพลศิลาอาสน์ ๖๐ โยชน์ขึ้นที่โคนปาริฉัตร. ด้วยผลแห่งไม้ช่อฟ้าของนางสุธรรมา เกิดเทวสภาชื่อสุธรรมา ๓๐๐ โยชน์. ด้วยผลแห่งสระบัวของนางสุนันทา เกิดสระบัวชื่อนันทา ๕๐ โยชน์. ด้วยผลแห่งสวนพุ่มไม้ดอกของนางสุจิตรา เกิดอุทยานชื่อจิตรลดาวัน ๖๐ โยชน์.

ท้าวสักกะผู้เป็นราชาแห่งเทพ ประทับนั่งบนบัลลังก์ทองสูงโยชน์หนึ่งในสุธรรมาเทวสภา มีเศวตฉัตร ๓ โยชน์กางกั้น แวดล้อมไปด้วยเทพบุตรเหล่านั้น ด้วยเทพธิดาเหล่านั้น ด้วยนางฟ้อน ๒๕ โกฏิและด้วยหมู่เทวดาในเทวโลก ๒ ชั้น เมื่อตรวจดูมหาสมบัติ ก็ทรงเห็นสตรี ๓ คนเหล่านั้น ทรงดูว่า หญิง ๓ คนนี้อยู่นี้แล้ว สุชาดาอยู่ไหน ทรงเห็นว่า นางนี้ไปเกิดเป็นนางนกยางตัวหนึ่งอยู่ในซอกเขาเพราะไม่เชื่อพระองค์ แล้วทรงลงจากเทวโลกเสด็จไปสู่สำนักนาง. พอนางเห็นเท่านั้นแหละก็จำได้จึงก้มหน้าอยู่. ท้าวสักกะจึงตรัสว่า เจ้าผู้เขลา บัดนี้ ไฉนจึงไม่ยอมยกหัวขึ้นล่ะ เจ้าไม่ทำตามคำเรา เอาแต่แต่งเนื้อแต่งตัว ทำให้เสียเวลา สมบัติอันยิ่งใหญ่เกิดแล้วแก่นางสุธรรมา นางสุนันทา และนางสุจิตรา จงมาดูสมบัติพวกเขาสิ แล้วก็ทรงพาไปเทวโลก ทรงปล่อยที่สระบัวชื่อนันทา แล้วเสด็จประทับนั่งบนบัลลังก์. พวกนางนักฟ้อนกราบทูล

ถามว่า มหาราช ทูลกระหม่อมเสด็จไปไหน. พระองค์แม้ไม่ทรงอยากจะบอก เมื่อถูกพวกนางเหล่านั้นบีบคั้นหนักเข้า ก็ตรัสว่า ไปสู่สำนักสุชาดา. มหาราช นางเกิดที่ไหน ? ที่เชิงชอกเขา. เดี๋ยวนี้อยู่ไหน ? ฉันปล่อยไว้ที่สระบัวชื่อนันทา. มาเถิด ท่านผู้เจริญ พวกเราไปดูเจ้าแม่ของพวกเรา แล้วทั้งหมดก็พากันไปที่นั้น.

นางสุชาดานั้น แต่ก่อนมา ถือตัวว่าเป็นใหญ่กว่าเขาหมด. บัดนี้ ชั้นแต่พวกหญิงนักฟ้อน เมื่อเห็นนางเข้าก็พากันพูดจาเยาะเย้ยเอา เช่นว่า ดูเถิดท่าน ปากเจ้าแม่พวกเราอย่างกะหลาวแทงปู.

นางเกิดอึดอัดเหลือเกิน จึงทูลท้าวสักกะผู้เป็นราชาของเทพว่า มหาราช วิมานทอง วิมานเงิน หรือนันทาโปกขรณีเหล่านี้ จักทำอะไรแก่หม่อมฉันได้ มหาราช ถิ่นเกิดนั้นแลเป็นที่สบายของหมู่สัตว์ โปรดปล่อยหม่อมฉันไว้ที่เชิงชอกเขานั้นตามเดิมเถิด. ท้าวสักกะทรงปล่อยนางไว้ที่นั้นแล้วตรัสว่า เจ้าจะทำตามคำของฉันไหม ? นางทูลตอบว่าจะทำตาม มหาราช. ท้าวสักกะ จึงตรัสว่า เจ้าจงถือศีล ๕ รักษาอย่าให้ขาด ไม่กี่วันฉันจะทำเจ้าให้ใหญ่กว่านางเหล่านั้น. นางก็ได้ทำอย่างนั้น. ล่วงไป ๒-๓ วัน ท้าวสักกะทรงดำริว่า นางรักษาศีลได้ไหมหนอ จึงเสด็จไปจำแลงเป็นปลาหงายท้อง ลอยบนหลังน้ำข้างหน้านาง. นางคิดว่าคงเป็นปลาตาย จึงไปจิกเอาที่หัว. ปลากระดิกหาง. นางคิดว่าชะรอยปลายังเป็น จึงปล่อยลงน้ำไป. ท้าวสักกะประทับยืนที่อากาศ ตรัสว่า สาธุ สาธุ เจ้ารักษาสิกขาบทได้ ฉันจะทำเจ้าผู้รักษาได้อย่างนี้ให้เป็นหัวหน้าของพวกนางละครเทวดาโดยไม่นานนักดอก. นางนกยางจะมีอายุ ๕๐๐ ปี แต่เมื่อไม่ได้อาหารเต็มท้องสักวันเดียวถึงอดอยากจนผอม ก็ไม่ทำให้ศีลขาด เมื่อตายแล้วเกิดในเรือนช่างหม้อในกรุงพาราณสี.

เมื่อท้าวสักกะทรงตรวจดูว่า นางเกิดที่ไหน ก็ทรงเห็นและทรงคิดว่า เรายังนำนางจากที่นั้นมานี้ไม่ได้ เราจะให้สิ่งสำหรับเลี้ยงชีวิตแก่นาง จึงทรงเอาฟักทองทองคำบรรทุกยานน้อยไปจนเต็ม จำแลงเพศเป็นคนแก่

นั่งอยู่ในกลางหมู่บ้าน ประกาศว่า จงมาเอาฟักทอง. พวกชาวบ้านโดยรอบมากล่าวว่า ให้มาสิพ่อ. คนแก่พูดว่า ฉันจะให้แก่คนผู้รักษาศีล พวกท่านรักษาศีลกันไหม ? พ่อเอ๋ย พวกเรายังไม่รู้ว่าศีลเป็นอย่างไร ท่านจงขายเถอะ. ผู้เฒ่าพูดว่า ฉันจะให้แก่ผู้รักษาศีลเท่านั้น. คนทั้งหมดพูดว่า ไปกันเถอะเรา ผู้เฒ่าขายฟักทองนี้เป็นใครกัน แล้วก็กลับกันหมด. เด็กหญิงคนนั้นก็ถามว่า แม่ แม่ไปเพื่อต้องการฟักทอง ทำไมจึงกลับมามือเปล่าล่ะ ? พวกหญิงเหล่านั้นตอบว่า หนูเอ๋ย ผู้เฒ่าขายฟักทองเป็นใคร แกพูดว่า ฉันจะให้แก่ผู้รักษาศีล แม้เป็นเด็กหญิงหากรักษาศีลย่อมควรได้ฟักทองนี้เป็นแน่ พวกเราไม่รู้จักศีลเลย. นางคิดว่า คงจะนำมาเพื่อเราเป็นแน่ จึงไปแล้วพูดว่า พ่อจ๋า โปรดให้ฟักทอง. เจ้ารักษาศีลหรือแม่หนู ? ค่ะ พ่อ หนูรักษาศีลค่ะ. ข้าก็นำเอาฟักทองนี้มาเพื่อหนูเท่านั้น แล้วนำฟักทองพร้อมกับยานน้อยไปไว้ประตูเรือนแล้วเสด็จจากไป. แม้นางก็รักษาศีลตลอดชีวิต จุติแล้วไปเกิดเป็นธิดาของเวปจิตติอสูร. เพราะผลของศีลนางจึงเป็นคนสวยน่ารัก. ท้าวเวปจิตติคิดว่า เราจะทำวิวาหมงคลแก่ลูกสาว จึงให้พวกอสูรประชุมกัน.

ท้าวสักกะทรงตรวจดูว่านางเกิดที่ไหน ทรงเห็นว่าเกิดในภพอสูร วันนี้จะทำวิวาหมงคลแก่นาง ทรงคิดว่า บัดนี้ เราควรทำอย่างใดอย่างหนึ่งแล้วนำนางมา จึงเสด็จไปทรงนิรมิตเพศเป็นอสูรประทับยืนในระหว่างพวกอสูร. พระบิดาตรัสว่า พ่ออนุญาตให้ลูกเลือกสามี แล้วก็ประทานพวงดอกไม้ที่มือของนาง ตรัสว่า ลูกต้องการผู้ใด ก็จงโยนพวงดอกไม้ไปที่ผู้นั้น. เมื่อนางตรวจดูเห็นท้าวสักกะ ก็เกิดความรักเพราะเคยอยู่ร่วมกันมาแต่ปางก่อน กำหนดว่า นี้เป็นสามีของเรา แล้วก็โยนพวงดอกไม้ไปที่พระองค์. ท้าวสักกะนั้น ก็ทรงจับแขนนางเหาะไปบนอากาศ. ขณะนั้นพวกอสูรก็จำได้. พวกอสูรเหล่านั้นร้องไปว่า จับจับเฒ่าสักกะไว้ มันเป็นศัตรูพวกเรา พวกเราจะไม่ยอมให้เจ้าสาวแก่เฒ่าสักกะนั้น แล้วติดตามไป. ท้าวเวปจิตติตรัสถามว่าใครพาไป. เฒ่า

สักกะมหาราช พวกอสูรตอบ. ท้าวสักกะนี้เท่านั้นประเสริฐสุดในคนที่เหลือกว่าผู้อื่น หยุดเถอะ ท้าวเวปจิตติตรัส. เมื่อท้าวสักกะพานางไปแล้วก็ทรงตั้งไว้ในตำแหน่งหัวหน้านางฟ้อน ๒๕ โกฏิ. นางทูลขอพรต่อท้าวสักกะว่า มหาราช ในเทวโลกนี้หม่อมฉันไม่มีมารดา บิดา หรือพี่น้องชายหญิง พระองค์เสด็จไปที่ใด ๆ โปรดพาหม่อมฉันไปในที่นั้น ๆ ด้วย มหาราช. ท้าวสักกะประทานพระปฏิญาณว่า ตกลง. พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อทรงเห็นความที่ท้าวสักกะนั้นเป็นผู้หมดจด ตั้งแต่ครั้งเป็นมฆมาณพในหมู่บ้านมจละดังที่ว่ามานี้ จึงตรัสว่า **ท้าวสักกะนี้เลเป็นผู้บริสุทธิ์สิ้นกาลนาน.** คำว่า **ประกอบด้วยประโยชน์ (อตฺถสญฺหิตํ)** คืออาศัยผล อาศัยเหตุ.

ภาณวารที่ ๑ จบ

ว่าด้วยปัญหาพยากรณ์

คำว่า **มีอะไรเป็นเครื่องผูกพัน (กึสญฺโญชนา)** คือ มีอะไรเป็นเครื่องผูก ได้แก่ เป็นผู้ถูกเครื่องผูกอะไรผูกเอาไว้. คำว่า **เป็นอันมาก (ปุถุกายา)** คือ ชนมาก. คำว่า **ไม่มีเวร (อเวรา)** คือ ไม่มีความกระทบกระทั่ง. คำว่า **ไม่มีอาชญา (อทณฺฑา)** คือ พ้นจากอาชญา คืออาวุธและอาชญาคือธนู. คำว่า **ไม่มีข้าศึก (อสปตฺตา)** คือไม่มีศัตรู. คำว่า **ไม่มีความคับแค้นใจ (อพฺยาปชฺฌา)** ได้แก่ ปราศจากโทมนัส. คำว่า **พึงเป็นผู้ไม่มีเวรอยู่ (วิหเรมุ อเวริโน)** คือ ย่อมให้ทาน ย่อมทำการบูชาแล้วปรารถนาว่า โอ้หนอ ขอให้พวกเราพึงเป็นผู้ไม่มีเวรอยู่กับใคร ๆ เถิด ขอให้พวกเราพึงไม่ก่อความกำเริบให้เกิดในที่ไหน ๆ แล้วใช้สอยของที่ถือเอาด้วยนิ้วมือพร้อมกับคนหนึ่งพันเถิด. คำว่า **มีความหวังอยู่ว่า (อิติ จ เนสํ โหติ)** คือ และก็ความปรารถนานี้ย่อมมีแก่

พวกเขาด้วยประการฉะนี้. คำว่า **แต่ไฉน (อถ จ ปน)** คือ เมื่อความปรารถนาอย่างนั้นแม้มีอยู่. คำว่า **มีริษยาและความตระหนี่เป็นเครื่องผูกพัน (อิสฺสามจฺฉริยสญฺโญชนา)** คือ ความริษยามีความสิ้นไปแห่งสมบัติของคนอื่นเป็นลักษณะ และความตระหนี่อันมีความทนไม่ได้ต่อความที่สมบัติของตนเป็นของทั่วไปกับพวกคนเหล่าอื่นเป็นลักษณะ. ชื่อว่าผู้มีความริษยาและความตระหนี่เป็นเครื่องผูกพันเข้าไว้ เพราะความริษยาและความตระหนี่เป็นเครื่องผูกพันเข้าไว้ของพวกเขา. นี้เป็นความย่อในที่นี้. ส่วนความริษยาและความตระหนี่อย่างพิสดาร ได้กล่าวไว้แล้วในอภิธรรม.

สำหรับในเรื่องความตระหนี่นี้ เพราะความตระหนี่ที่อยู่ สัตว์ไม่ว่าเป็นยักษ์หรือเป็นเปรตต่างก็เที่ยวใช้ศีรษะทุนขยะของ (ตน)ในที่อยู่นั้นเอง. เพราะความตระหนี่ตระกูล เมื่อบุคคลเห็นผู้ที่กำลังทำทานเป็นต้นแก่ผู้อื่นในตระกูลนั้นก็คิดว่า ตระกูลของเรานี้แตกแล้วหนอ ถึงกับกระอักเลือดบ้าง ถ่ายท้องบ้าง ไส้ขาดเป็นท่อนน้อยใหญ่ทะลักออกมาบ้าง. เพราะความตระหนี่ลาภ ผู้เกิดตระหนี่ในลาภของสงฆ์หรือของหมู่บริโภคเหมือนบริโภคของส่วนบุคคลเกิดเป็นยักษ์บ้าง เปรตบ้าง งูเหลือมขนาดใหญ่บ้าง. ก็เพราะความตระหนี่ในการชมผิวพรรณ และชมความดี และเพราะความตระหนี่การศึกษาเล่าเรียน บุคคลจะกล่าวชมแต่คุณของตัวเองเท่านั้น หากล่าวชมคุณของคนเหล่าอื่นไม่ กล่าวอยู่แต่โทษนั้น ๆ ว่าคนนี้มีดีอะไร และจะไม่ให้การศึกษาเล่าเรียนอะไร ๆ แก่ใคร ๆ พูดแต่โทษว่า คนนี้ขี้เหร่ และบ้าบอ. อีกอย่างหนึ่ง ด้วยความตระหนี่ที่ที่อยู่ เขาย่อมไหม้ในเรือนโลหะ. ด้วยความตระหนี่ตระกูล เขาย่อมเป็นผู้มีลาภน้อย. ด้วยความตระหนี่ลาภ เขาย่อมเกิดในคูถนรก. ด้วยความตระหนี่วรรณะ เมื่อเกิดในภพจะไม่มีวรรณะ. ด้วยความตระหนี่ธรรม เขาย่อมเกิดในนรกขี้เถ้า. ก็แล ความริษยาและความตระหนี่ที่เป็นเครื่องประกอบ (สัตว์ไว้ในภพ) นี้ จะละได้ก็ด้วยโสดาปัตติมรรค. ตลอดเวลา

ที่ยังละมันไม่ได้ เทวดาและมนุษย์แม้ปรารถนาความเป็นผู้ไม่มีเวรเป็นต้นอยู่ก็ตาม ก็หาได้รอดพ้นไปจากเวรเป็นต้นไม่.

คำว่า **ข้าพระองค์ข้ามพ้นความสงสัยในปัญหานี้ได้แล้ว (ติณฺณาเมตฺถ กงฺขา)** ความว่า ท้าวสักกะตรัสว่า ในปัญหานี้ เพราะฟังพระดำรัสของพระองค์ ข้าพระองค์จึงข้ามความสงสัยได้แล้ว. ท้าวสักกะไม่ทรงแสดงความที่ทรงข้ามความสงสัยได้ด้วยอำนาจมรรค. คำว่า **หมดความสงสัยที่จะพึงกล่าวว่าอะไร ๆ (วิคตา กถกถา)** คือ ความสงสัยแม้นี้ว่า อย่างไรนี้ นี้อย่างไร ปราศจากไปแล้ว.

คำว่า **เค้ามูลเป็นต้น (นิทานาทีนิ)** มีใจความอันได้กล่าวไว้เสร็จแล้ว. คำว่า **มีอารมณ์อันเป็นที่รักและไม่เป็นที่รักเป็นนิทาน (ปิยาปิยนิทานิ)** คือ ความตระหนี่มีสัตว์และสังขารอันเป็นที่รักเป็นเค้ามูล ริษยามีสัตว์และสังขารอันไม่เป็นที่รักเป็นเค้ามูล หรือทั้ง ๒ ก็มีทั้ง ๒ เป็นเค้ามูล. ก็สำหรับนักบวชมีสัทธิวิหาริกเป็นต้น สำหรับชาวบ้าน มีบุตรเป็นต้น หรือสัตว์มีช้างม้าเป็นต้น ย่อมเป็นที่รัก เป็นที่หยอกล้อ เป็นที่ยึดถือว่าเป็นของของเรา. เมื่อไม่เห็นพวกเหล่านั้นแม้ครู่เดียวก็ทนไม่ได้. เมื่อเขาได้เห็นคนอื่นผู้ได้สัตว์ที่น่ารักอย่างนั้นก็เกิดริษยา ถูกคนอื่นขอสัตว์นั้นเองว่า พวกเรามีงานบางอย่างด้วยสัตว์นี้ โปรดให้ยืมสักครู่เถิด ก็ให้ไม่ได้ กล่าวว่า เขาจะเหนื่อยหรือเขาจะกลุ้มแล้วก็เกิดความตระหนี่. ด้วยประการฉะนี้ ก็เป็นอันว่า ความริษยาและความตระหนี่แม้ทั้ง ๒ มีสัตว์อันเป็นที่รักเป็นเค้ามูล. ก็แหละ สำหรับภิกษุบริขารมีบาตรและจีวรเป็นต้น หรือสำหรับชาวบ้านอุปกรณ์มีเครื่องประดับเป็นต้น ย่อมเป็นที่รักที่ชื่นใจ. เมื่อเขาเห็นสิ่งชนิดนั้นกำลังเกิดแก่คนอื่น ก็เกิดความริษยาว่า โอ้หนอ ขอสิ่งเห็นปานนี้ไม่พึงมีแก่คนนั้น และแม้ถูกขอก็เกิดความตระหนี่ว่า แม้พวกเรากำลังรัก ยังใช้สอยสิ่งนี้อยู่ ยังให้ไม่ได้หรอก. ด้วยประการฉะนี้ ก็เป็นอันว่า แม้ความริษยาและความตระหนี่ทั้ง ๒ ย่อมมีสังขารอันเป็นที่รักเป็นเค้ามูล. แต่เมื่อได้สัตว์และสังขาร

ประการที่กล่าวมาแล้วนั้น แต่เป็นชนิดที่ไม่น่ารักเลย ถึงแม้ว่าสัตว์และสังขารเหล่านั้นไม่เป็นที่ชื่นใจเขา แม้อย่างนั้นก็ตาม เพื่อให้พวกกิเลสที่ตรงข้ามเป็นไปได้ ก็กระทำความริษยาว่า เว้นเราเสียแล้ว ใครอื่น เป็นผู้ได้สัตว์และสังขารเห็นปานนี้ หรือถูกขอยืมก็ไม่ให้ ย่อมกระทำความหวง. ด้วยประการฉะนี้ ก็เป็นอันว่า ความริษยาและความตระหนี่แม้ทั้ง ๒ ย่อมมีสัตว์และสังขารอันไม่เป็นที่รักเป็นเค้ามูล.

พึงทราบวินิจฉัยในบทว่า **มีฉันทะเป็นนิทาน (ฉนฺทนิทานา)** นี้. ความพอใจมี ๕ อย่าง คือ ความพอใจในการแสวงหา ความพอใจในการได้มา ความพอใจในการใช้สอย ความพอใจในการสะสม ความพอใจในการสละ.

ความพอใจในการแสวงหาเป็นไฉน ? คือ คนบางคนในโลกนี้ เกิดความพอใจ ไม่อิ่ม ย่อมแสวงหารูป เสียง กลิ่น รส ย่อมแสวงหาสิ่งที่พึงถูกต้อง ย่อมแสวงหาทรัพย์ นี้ความพอใจในการแสวงหา.

ความพอใจในการได้มาเป็นไฉน ? คือ คนบางคนในโลกนี้ เกิดความพอใจไม่อิ่ม ย่อมได้เฉพาะรูป เสียง กลิ่น รส ย่อมได้เฉพาะสิ่งที่พึงถูกต้อง ย่อมได้เฉพาะทรัพย์ นี้ความพอใจในการได้มา.

ความพอใจในการใช้สอยเป็นไฉน ? คือ คนบางคนในโลกนี้ เกิดความพอใจไม่อิ่ม ย่อมใช้สอยรูป เสียง กลิ่น รส ย่อมใช้สอยสิ่งที่พึงถูกต้อง ย่อมใช้สอยทรัพย์ นี้ความพอใจในการใช้สอย.

ความพอใจในการสะสมเป็นไฉน ? คือ คนบางคนในโลกนี้ เกิดความพอใจไม่อิ่ม ย่อมทำการสะสมทรัพย์ด้วยคิดว่า จะมีในคราววิบัตินี้ความพอใจในการสะสม.

ความพอใจในการสละเป็นไฉน ? คือ คนบางคนในโลกนี้ เกิดความพอใจ ไม่อิ่มย่อมจ่ายทรัพย์แก่พลช้าง พลม้า พลรถ ขมังธนู ด้วยคิดว่า คนเหล่านี้ จักรักษา จักคุ้มครอง จักรัก จักแวดล้อมเรา นี้ความพอใจในการสละ. ความพอใจแม้ทั้ง ๕ อย่างนี้ ในที่นี้เป็นเพียง

ตัณหาเท่านั้นเอง. พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงหมายเอาความพอใจนั้น จึงได้ตรัสคำนี้.

พึงทราบวินิจฉัยในบทว่า **มีความตรึกเป็นนิทาน (วิตกฺกนิทาโน)** นี้. ความตรึกที่เกิดจากความรู้สึกตระหนักแน่ที่ตรัสไว้อย่างนี้ว่า อาศัยลาภ เกิดความรู้สึกตระหนักแน่[๑] ชื่อว่า ความตรึก. คำว่า **ความรู้สึกตระหนักแน่ (วินิจฺฉโย)** คือ ความรู้สึกตระหนักแน่ มี ๒ อย่างคือ ความรู้สึกตระหนักแน่คือตัณหา และความรู้สึกตระหนักแน่คือทิฏฐิ. ตัณหาวิปริต ๑๐๘ ชนิด ชื่อว่า ความรู้สึกตระหนักแน่คือตัณหา. ความเห็น ๖๒ อย่าง ชื่อว่า ความตระหนักแน่คือทิฏฐิ ก็ด้วยประการฉะนี้ จึงไม่มีการชี้ขาดลงไปว่า น่าปรารถนา ไม่น่าปรารถนา และน่ารักใคร่ ไม่น่ารักใคร่ ด้วยอำนาจความตระหนักแน่คือตัณหาที่กล่าวมาแล้วอย่างนั้น. เพราะสิ่งนั้นเองเป็นของน่าปรารถนาสำหรับบางคน ไม่น่าปรารถนาสำหรับบางคน เหมือนการชี้ขาดในไส้เดือน กวาง และเนื้อเป็นต้น ของพระราชาในส่วนภูมิภาค และพระราชาในประเทศส่วนกลาง. ก็เมื่อวัตถุที่ได้รับมานั้นถูกชี้ขาดด้วยความตระหนักแน่คือตัณหาแล้ว จึงจะมีการชี้ชัดลงไปด้วยความรู้สึกตระหนักแน่คือความตรึกว่า เป็นของรูปเท่านี้ เป็นของเสียงเท่านี้ เป็นของกลิ่นเท่านี้ เป็นของรสเท่านี้ เป็นของสิ่งที่พึงถูกต้องเท่านี้ เป็นของเราเท่านี้ เป็นของเขาเท่านี้ จะเก็บไว้เท่านี้ จะให้เท่านี้. เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า **ดูก่อนจอมเทพ ฉันทะมีความวิตก (ตรึก) เป็นเค้ามูล** ดังนี้.

คำว่า **แห่งสัญญาอันสัมปยุตด้วยปปัญจธรรม (ธรรมเครื่องเนิ่นช้า) เป็นนิทาน (ปปญฺจสญฺญาสงฺขานิทาโน)** คือ ธรรมเครื่องเนิ่นช้ามี ๓ อย่าง คือ ธรรมเครื่องเนิ่นช้าคือตัณหา ธรรมเครื่องเนิ่นช้าคือมานะ ธรรมเครื่องเนิ่นช้าคือทิฏฐิ. ใน ๓ อย่างนั้น ตัณหาวิปริต ๑๐๘ อย่าง ชื่อว่า ธรรมเครื่องเนิ่นช้าคือตัณหา. มานะ ๙ อย่าง ชื่อว่า ธรรมเครื่องเนิ่นช้า

---

๑. ที. ม. ๑๐/๕๙/๖๙.

คือมานะ. ทิฏฐิ ๖๒ ชนิด ชื่อว่าธรรมเครื่องเนิ่นช้าคือทิฏฐิ. ในธรรมเครื่องเนิ่นช้าเหล่านั้น ในที่นี้ท่านหมายเอาธรรมเครื่องเนิ่นช้าคือตัณหา. ที่เรียกว่าธรรมเครื่องเนิ่นช้า เพราะอรรถว่ากระไร ? ที่เรียกว่าธรรมเครื่องเนิ่นช้า เพราะอรรถว่าให้ถึงอาการความมัวเมาประมาท. ความสำคัญที่ประกอบด้วยธรรมเครื่องเนิ่นช้านั้น ชื่อว่า ปปัญจสัญญา (ความสำคัญที่คลุกเคล้าไปด้วยธรรมเครื่องเนิ่นช้า). ส่วน เรียกว่า สังขา เหมือนในคำเป็นต้นว่า ก็ส่วนแห่งธรรมเครื่องเนิ่นช้า มีความสำคัญเป็นเค้ามูล.[๑] ด้วยประการฉะนี้ คำว่า มีส่วนความสำคัญที่ประกอบด้วยธรรมเครื่องเนิ่นช้าเป็นเค้ามูล จึงหมายความว่า ความตรึกมีส่วนแห่งความสำคัญที่ประกอบด้วยธรรมเครื่องเนิ่นช้าเป็นเค้ามูล.

ข้อว่า **ปฏิปทาอันสมควรและให้ถึงความดับส่วนแห่งสัญญาอันสัมปยุตด้วยปปัญจธรรม (ปปญฺจสญฺญาสงฺขานิโรธสารุปฺปคามินี)** ความว่า ความดับโดยไม่เหลือ ได้แก่ความสงบระงับอันใดในส่วนความสำคัญที่ประกอบไปด้วยธรรมเครื่องเนิ่นช้านี้ ท้าวสักกะย่อมทูลถามทางพร้อมทั้งวิปัสสนาคือ ความเหมาะสมแห่งความดับโดยไม่เหลือนั้น และข้อปฏิบัติให้ถึงในความดับโดยไม่เหลือนั้น.

ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเริ่มเวทนา ๓ อย่างแก่ท้าวสักกะนั้นด้วยคำว่า **อาตมภาพกล่าวโสมนัส (โสมนสฺสํ วาหํ)**. ถามว่า ก็พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแต่ข้อที่ทูลถาม ข้อที่ไม่ทูลถามไม่ตรัส ตรัสข้อที่มีความต่อเนื่อง ไม่ตรัสข้อที่ไม่มีความต่อเนื่องหรือ ? ตอบว่า ตรัสแต่ข้อที่ทูลถามเท่านั้น ไม่ตรัสข้อที่ไม่ทูลถาม ตรัสข้อที่มีความต่อเนื่องเท่านั้น ไม่ตรัสข้อที่ไม่มีความต่อเนื่อง. จริงอยู่สำหรับเทวดาทั้งหลาย อรูปปรากฏมากกว่ารูป ถึงแม้ในอรูป เวทนาก็ปรากฏมากกว่า. เพราะเหตุไร ? เพราะกายที่เกิดจากธุลีในน้ำ (กรัชกาย) ของพวกเทวดา เป็นของละเอียด เป็นรูปที่เกิดจากกรรม เป็นของมีกำลัง เพราะความที่

---

๑. ขุ. สุ. ๒๕/๔๑๘/๕๐๔.

กายอันเกิดแต่ชุลีในน้ำเป็นของละเอียด (และ) เพราะรูปที่เกิดจากกรรมเป็นของมีกำลัง ถ้าเลยกินอาหารแม้มื้อเดียว พวกเทวดาก็ตั้งอยู่ไม่ได้ ย่อมแหลกไปเหมือนกับก้อนเนยใสบนแท่นหินที่ร้อน. พึงทราบถ้อยคำทั้งหมด ตามนัยที่กล่าวแล้วในพรหมชาลสูตรนั้นแล. เพราะฉะนั้นพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงปรารภเวทนาทั้ง ๓ อย่างแก่ท้าวสักกะ.

ก็แหละกัมมัฏฐานมี ๒ อย่างคือ รูปกัมมัฏฐานและอรูปกัมมัฏฐาน. จะเรียกกัมมัฏฐานนั้นเองว่า การกำหนดรูป และการกำหนดอรูปก็ได้. ในกัมมัฏฐาน ๒ อย่างนั้น รูปปรากฏแก่ผู้ใด พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อจะทรงทำการกำหนดธาตุ ๔ ให้พิสดารแก่ผู้นั้น ด้วยการทำไว้ในใจโดยย่อ หรือด้วยสามารถทำไว้ในใจโดยพิสดาร ก็ตรัสรูปกัมมัฏฐาน. อรูปปรากฏแก่ผู้ใด ก็ตรัสอรูปกัมมัฏฐานแก่ผู้นั้น และเมื่อจะตรัสอรูป ก็ทรงตรัสแสดงรูปกัมมัฏฐานอันเป็นที่ตั้งของอรูปนั้นแหละ. แต่สำหรับพวกเทวดาทรงทราบว่าอรูปปรากฏ จึงทรงเริ่มเวทนาด้วยสามารถแห่งอรูปกัมมัฏฐาน.

ก็ความตั้งมั่นในอรูปกัมมัฏฐานมี ๓ อย่างคือ ด้วยอำนาจผัสสะ ด้วยอำนาจเวทนา และด้วยอำนาจจิต. อย่างไร ? คือ สำหรับบางคน เมื่อรับเอารูปกัมมัฏฐานไปจะโดยสังเขปหรือโดยพิสดารก็ตาม จิตและเจตสิกทั้งหลาย ย่อมมีความตั้งมั่นชั้นแรกในอารมณ์นั้น ผัสสะเกิดถูกต้องอารมณ์นั้นอยู่ย่อมเป็นของปรากฏ. สำหรับบางคน เวทนาที่เกิดตามที่เสวยอารมณ์นั้นอยู่ย่อมเป็นของปรากฏ. สำหรับบางคนวิญญาณที่รับรู้อารมณ์เกิดขึ้นย่อมเป็นของปรากฏ.

ในความตั้งมั่นทั้ง ๓ อย่างนั้น ผู้ใดมีผัสสะปรากฏ แม้ผู้นั้นก็ชื่อว่าย่อมรวมถือเอาหมวดเจตสิกธรรมที่มีผัสสะเป็นที่ ๕ เข้าด้วยกัน เพราะไม่ใช่จะเกิดขึ้นแต่ผัสสะอย่างเดียวเท่านั้น พร้อมกับผัสสะนั้น แม้เวทนาที่ตามเสวยอารมณ์นั้นเองก็ย่อมเกิดขึ้นด้วย ถึงสัญญาที่จำอารมณ์นั้นอยู่ ถึงเจตนาที่คิดอารมณ์นั้นอยู่ ถึงวิญญาณที่รู้แจ้งอารมณ์นั้นอยู่ ก็ย่อม

เกิดขึ้นด้วย ด้วยประการฉะนี้. ผู้ใดมีเวทนาปรากฏ แม้ผู้นั้นก็ย่อมชื่อว่ารวบถือเอาหมวดเจตสิกธรรมที่มีผัสสะเป็นที่ ๕ อีกเหมือนกัน เพราะมิใช่แต่เวทนาอย่างเดียวเกิดขึ้น พร้อมกับเวทนานั้น ยังมีผัสสะเกิดขึ้นกระทบอารมณ์นั้นเองอยู่ ยังมีสัญญาที่จำอารมณ์ ยังมีเจตนาที่คิดอารมณ์ ยังมีวิญญาณที่รู้แจ้งอารมณ์นั้นอยู่เกิดขึ้นด้วย. สำหรับผู้ที่วิญญาณปรากฏแม้นั้น ก็ย่อมชื่อว่ารวบถือเอาหมวดเจตสิกธรรมที่มีผัสสะเป็นที่ ๕ อีกเหมือนกันนั่นแหละ เพราะมิใช่เกิดขึ้นแต่วิญญาณอย่างเดียวเท่านั้น พร้อมกับวิญญาณนั้น ก็ยังมีผัสสะที่เกิดขึ้นกระทบอารมณ์นั้นเองอยู่ ยังมีเวทนาที่ตามเสวยอารมณ์ ยังมีสัญญาที่จำอารมณ์ ยังมีเจตนาที่คิดอารมณ์เกิดขึ้นด้วย.

เมื่อเขาใคร่ครวญอยู่ว่า ธรรมหมวดที่มีผัสสะเป็นที่ ๕ เหล่านี้อาศัยอะไร ก็ย่อมรู้ชัดว่าอาศัยที่ตั้ง. ชื่อว่า ที่ตั้ง ก็คือร่างกาย (ที่เกิดจากละอองในน้ำ) ที่ท่านหมายเอากล่าวว่า ก็แลวิญญาณของเรานี้อาศัยอยู่ในร่างกายนี้ เกี่ยวข้องในร่างกายนี้. โดยใจความก็คือ เขาย่อมรู้ชัดทั้งภูตรูปและอุปาทายรูป เมื่อรู้ชัดว่าที่ตั้งในร่างกายนี้เป็นรูปหมวดที่มีผัสสะเป็นที่ ๕ เป็นนามอย่างนี้ ก็ย่อมชื่อว่าเห็นสักว่าเป็นนามรูปเท่านั้น. และนามรูปก็เป็นเพียงขันธ์ ๕ คือ รูปในที่นี้เป็นรูปขันธ์ และนามก็เป็นนามขันธ์ที่ไม่มีรูปทั้ง ๔. ก็ขันธ์ ๕ ที่พ้นไปจากนามรูป หรือนามรูปที่พ้นไปจากขันธ์ ๕ หามีอยู่ไม่. เมื่อเขาไตร่ตรองว่าขันธ์ ๕ เหล่านี้มีอะไรเป็นเหตุ ก็ย่อมเห็นว่ามีอวิชชาเป็นต้นเป็นเหตุ แต่นั้นเมื่อไตร่ตรองถึงปัจจัยและสิ่งที่เกิดเพราะปัจจัยจนรู้ว่า นอกเหนือไปจากปัจจัยและสิ่งที่เกิดจากปัจจัยนั้นแล้ว ไม่มีสัตว์หรือบุคคลอื่น มีแต่กลุ่มสังขารล้วน ๆ เท่านั้นเอง แล้วก็ยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ด้วยอำนาจนามรูปพร้อมกับปัจจัย เที่ยวพิจารณาอยู่ว่า ไม่เที่ยง ทนไม่ได้ ไม่มีอะไรเป็นตัวตน ตามลำดับแห่งวิปัสสนา. เขาหวังการแทงตลอดอยู่ว่า วันนี้ วันนี้ ในวันเห็นปานนั้น เมื่อได้ฤดูเป็นที่สบาย บุคคลเป็นที่สบาย อาหารเป็นที่

สบาย หรือการฟังธรรมเป็นที่สบายแล้ว ก็นั่งโดยบัลลังก์เดียวนั่นเอง ครั้นให้วิปัสสนาถึงยอดแล้ว ก็ย่อมตั้งอยู่ในอรหัตผล. โคปกเทพบุตร บอกกัมมัฏฐานจนถึงอรหัตแก่ท่านทั้ง ๓ เหล่านี้อย่างนี้แล.

แต่ในที่นี้ เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าจะทรงบอกอรูปกัมมัฏฐาน ทรงแสดงด้วยเวทนาเป็นหัวข้อ. เมื่อพระองค์จะแสดงด้วยอำนาจผัสสะ หรือด้วยอำนาจวิญญาณจะไม่มีความชัดเจนแก่ท้าวสักกะ แต่จะปรากฏเหมือนยิ่งมืดมน. แต่ด้วยอำนาจเวทนาจึงจะแจ่มแจ้ง. เพราะเหตุไร ? เพราะการเกิดเวทนาเป็นของเห็นได้ชัด. จริงอยู่ การเกิดสุขและทุกขเวทนาขึ้นเป็นสิ่งที่เห็นชัดเจน. เมื่อความสุขเกิดขึ้น ทั่วทั้งร่างกายก็เกิดกระเพื่อม สะเทือน ซาบซ่า ซึมซาบ เหมือนให้กินเนยใสที่ชำระร้อยครั้ง เหมือนกำลังทาน้ำมันที่เจียวร้อยครั้ง เหมือนกำลังเอาน้ำพันหม้อมาดับความเร่าร้อน เปล่งวาจาว่า สุขหนอ สุขหนอ อยู่เรื่อยไป. เมื่อเกิดความทุกข์ขึ้น ทั่วทั้งร่างก็เกิดกระเพื่อม สะเทือน ซู่ซ่า ซึมซาบเหมือนเข้าสู่กระเบื้องร้อน เหมือนเอาน้ำทองแดงเหลวมารด เหมือนโยนฟอนหญ้าเข้าไปในกองเพลิงในป่าที่มีหญ้าและไม้ใหญ่ ๆ ที่แห้ง คร่ำครวญว่า ทุกข์หนอ ทุกข์หนอ อยู่นั่นแล. การเกิดสุขและทุกขเวทนา ปรากฏชัดดังว่ามานี้.

ส่วนอทุกขมสุขเวทนา ชี้แจงยากเหมือนกะถูกความมืดครอบงำ. อทุกขมสุขเวทนานั้น เมื่อไม่ใช่ทั้งสุขและทุกข์ จึงปรากฏแก่ผู้ถือเอาโดยนัยว่าคือเวทนาที่มีอาการเป็นกลาง ด้วยอำนาจเป็นปฏิปักษ์ต่อสุขและทุกข์ ดังนี้. เหมือนอะไร ? พรานเนื้อเดินไปตามรอยเท้าเนื้อที่ขึ้นหลังแผ่นหินในระหว่างแล้วหนีไป ได้เห็นรอยเท้าที่ส่วนนี้บ้าง ส่วนอื่นบ้างบนหลังแผ่นหิน แม้ตรงกลางไม่เห็นก็ย่อมรู้ได้โดยนัยว่า มันคงจะขึ้นทางนี้ แล้วลงทางนี้ ไปทางประเทศนี้ ตรงกลางบนหลังแผ่นหินฉันใด ก็การเกิดสุขเวทนา ย่อมเป็นสิ่งแจ่มแจ้งเหมือนรอยเท้าตรงที่เนื้อมันขึ้น การเกิดขึ้นแห่งทุกขเวทนาก็เป็นสิ่งแจ่มแจ้ง เหมือนรอยเท้าตรงที่เนื้อมันลง เมื่อไม่มีสุขและทุกข์ อทุกขมสุขเวทนานั้น จึงปรากฏแก่ผู้ถือเอาโดยนัยว่า

ก็คือเวทนาที่มีอาการเป็นกลาง ด้วยอำนาจเป็นปฏิปักษ์ต่อทั้งสุขและทุกข์ เหมือนการถือเอาโดยนัยว่า เนื้อชื้นตรงนี้ ลงตรงนี้ แล้วไปอย่างนี้ ฉันนั้น.

ครั้นตรัสรูปกัมมัฏฐานไว้ก่อนอย่างนี้แล้ว พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ทรงพลิกแพลงแสดงอรูปกัมมัฏฐานด้วยอำนาจเวทนาในภายหลัง. และก็ไม่ใช่ทรงแสดงอย่างนี้อย่างเดียวในที่นี้เท่านั้น หากแต่ทรงแสดงรูปกัมมัฏฐานก่อนในพระสูตรไม่ใช่น้อยอย่างนี้คือ ในมหาสติปัฏฐานสูตร จูฬตัณหาสังขยสูตร มหาตัณหาสังขยสูตร จุลลเวทัลลสูตร มหาเวทัลลสูตร รัฏฐปาลสูตร มาคันทิยสูตร ธาตุวิภังคสูตร อเนญชสัปปายสูตร (และ) ในเวทนาสังยุตทั้งหมด แล้วจึงทรงพลิกแพลงแสดงอรูปกัมมัฏฐานด้วยอำนาจเวทนาในภายหลัง. และก็ในพระสูตรเหล่านั้น ฉันใด แม้ในสักกปัญหสูตรนี้ ก็ฉันนั้น ครั้งแรกทรงแสดงรูปกัมมัฏฐาน แล้วภายหลังจึงทรงพลิกแพลงแสดงอรูปกัมมัฏฐานด้วยอำนาจเวทนา สำหรับในสักกปัญหสูตรนี้ รูปกัมมัฏฐาน พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงย่อเป็นเพียงอารมณ์ของเวทนาเท่านั้น ฉะนั้น ในบาลีจึงไม่มียกขึ้นมา. เพื่อจะทรงแสดงข้อ ที่เป็นหลักสำหรับตั้งมั่นด้วยอำนาจของเวทนาที่แจ่มแจ้งแก่ท้าวสักกะนั้นนั่นเอง ในอรูปกัมมัฏฐาน พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสคำเป็นต้นว่า **ดูก่อนจอมเทพ อาตมภาพกล่าวโสมนัส (โสมนสฺสं จาหं เทวานมินฺท)** ดังนี้.

ในคำเหล่านั้น คำว่า **๒ อย่าง (ทฺวิเธน)** คือ ๒ ชนิด หมายความว่า โดยส่วน ๒. ข้อว่า **โสมนัสเห็นปานนั้นไม่ควรเสพ (เอวรูปิ โสมนสฺสं อเสวิตพฺพ)** คือ ไม่พึงเสพโสมนัสที่อาศัยเรือนเห็นปานนี้. ชื่อว่าโสมนัสที่อาศัยเรือน ได้แกโสมนัสที่อาศัยกามคุณเป็นไปในทวาร ๖ อย่างนี้คือ ในเวทนาเหล่านั้น โสมนัสที่อาศัยเรือน ๖ อย่างเป็นไฉน เมื่อบุคคลพิจารณาเห็นการได้เฉพาะซึ่งรูปที่พึงรู้แจ้งได้ด้วยตา ที่น่ารัก น่าใคร่ น่าพอใจ น่าชื่นใจ ที่เกี่ยวกับโลกามิส โดยความได้เฉพาะ หรือ

เมื่อตามระลึกถึงรูปที่เคยได้เฉพาะเมื่อก่อน ซึ่งล่วงไปแล้ว ดับไปแล้ว แปรปรวนไปแล้ว จึงเกิดโสมนัสขึ้น โสมนัสเห็นปานนี้ใด นี้เรียกว่าโสมนัสที่อาศัยเรือน ดังนี้เป็นต้น. ข้อว่า **พึงเสพโสมนัสเห็นปานนี้ (เอวรูปิ โสมนสฺสํ เสวิตพฺพํ)** คือ พึงเสพโสมนัสที่อาศัยการออกจากเรือนเห็นปานนี้. ชื่อว่า โสมนัสที่อาศัยการออกจากเรือน ได้แก่โสมนัสที่เกิดขึ้นแก่ผู้เกิดโสมนัสว่า เราได้ขวนขวายวิปัสสนาแล้ว ผู้สามารถเร่งเร้าใจให้ขวนขวายเริ่มตั้งวิปัสสนาด้วยอำนาจไตรลักษณ์ มีความไม่เที่ยงเป็นต้นในอารมณ์ ที่น่ารักซึ่งมาสู่คลองในทวารทั้ง ๖ อย่างนี้เป็นต้นว่า ในเวทนาเหล่านั้น โสมนัสที่อาศัยการออกจากเรือน ๖ อย่างเป็นไฉน ก็แลเมื่อบุคคลมารู้ความที่รูปทั้งหลายไม่เที่ยง แปรปรวนไป คลายไป ดับไป แล้วเห็นรูปนั้นด้วยปัญญาที่ถูกต้องตามที่เป็นจริงอยู่อย่างนี้ว่า รูปทั้งหลายทั้งเมื่อก่อนและบัดนี้ รูปเหล่านั้นทั้งหมด ไม่เที่ยง ทนอยู่ไม่ได้ มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา จึงเกิดโสมนัสขึ้น โสมนัสเห็นปานนี้ใด นี้เรียกว่า โสมนัสที่อาศัยการออกจากเรือน[๑]. คำว่า **พึงเสพ (เสวิตพฺพ)** คือ โสมนัสที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจการออกจากเรือน ด้วยอำนาจวิปัสสนา ด้วยอำนาจการตามระลึกถึง ด้วยอำนาจฌานที่หนึ่งเป็นต้นนี้ ชื่อว่าพึงเสพ.

ในคำเหล่านั้น ข้อว่า **บรรดาโสมนัสนั้น โสมนัสใดที่ยังมีวิตก วิจาร (ตตฺถ ยญฺเจ สวิตกฺกํ สวิจารํ)** คือ ในโสมนัสที่อาศัยการออกจากเรือนแม้นั้น ก็ต้องรู้ว่าโสมนัสที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจการออกจากเรือน ด้วยอำนาจวิปัสสนา ด้วยอำนาจการตามระลึกถึง และด้วยอำนาจแห่งฌานที่หนึ่งนั้น เป็นโสมนัสที่ยังมีความตรึก ยังมีความตรอง. ข้อว่า **หากโสมนัสที่ไม่มีวิตก วิจาร (ยญฺเจ อวิตกฺกํ อวิจารํ)** คือ ส่วนโสมนัสที่เกิดด้วยอำนาจฌานที่ ๒ และที่ ๓ นั้น ก็ต้องรู้ว่าเป็นโสมนัสที่ไม่มีความตรึก ไม่มีความตรอง. ข้อว่า **โสมนัสที่ไม่มีวิตก วิจาร ประณีตกว่า (เย อวิตกฺเก อวิจาเร เต ปณีตตเร)** ความว่า แม้ใน

---

๑. ม. อุ. ๑๔/๖๒๕/๔๐๒.

โสมนัสทั้ง ๒ นี้ โสมนัสที่ไม่มีความตรึก ไม่มีความตรองนั้น ประณีตกว่า.

ด้วยคำนี้ เป็นอันท่านกล่าวถึงอะไร ? กล่าวถึงอรหัตผลของ ๒ ท่าน. อย่างไร ? จริงอยู่ภิกษุรูปหนึ่งเมื่อเริ่มตั้งวิปัสสนาในโสมนัสที่ยังมีความตรึก ยังมีความตรอง แล้วก็มาใคร่ครวญว่า โสมนัสนี้อาศัยอะไรก็ทราบชัดว่าอาศัยที่ตั้ง แล้วก็ตั้งอยู่ในอรหัตผลโดยลำดับตามนัยที่กล่าวแล้วในหมวดอันมีผัสสะเป็นที่ ๕ นั่นแล. รูปหนึ่งเริ่มตั้งวิปัสสนา ในโสมนัสที่ไม่มีความตรึก ไม่มีความตรอง แล้วก็ตั้งอยู่ในอรหัตผลตามนัยที่กล่าวแล้วเหมือนกัน.

แม้ในโสมนัสที่ตั้งมั่นเหล่านั้น โสมนัสที่ไม่มีความตรึกและไม่มีความตรอง ประณีตกว่าที่ยังมีความตรึกและยังมีความตรอง. โสมนัสวิปัสสนาที่ไม่มีความตรึกและไม่มีความตรอง ประณีตกว่าแม้โสมนัสวิปัสสนาที่มีความตรึกและมีความตรอง. โสมนัสผลสมาบัติที่ไม่มีความตรึกและไม่มีความตรองเท่านั้นที่ประณีตกว่าโสมนัสผลสมาบัติที่ยังมีความตรึกและยังมีความตรอง. เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า **โสมนัสที่ไม่มีวิตก วิจาร ประณีตกว่า (เย อวิตกฺเก อวิจาเร เต ปณีตตเร)** ดังนี้.

คำว่า **โทมนัสเห็นปานนั้นไม่ควรเสพ (เอวรูปิ โทมนสฺสํ น เสวิตพฺพํ)** ความว่า ไม่พึงเสพโทมนัสที่อาศัยเรือนเห็นปานนี้. ที่ชื่อว่าโทมนัสอันอาศัยเรือนได้แก่ โทมนัสที่อาศัยกามคุณซึ่งเกิดแก่ผู้ตรึกอยู่ว่าเราไม่ตามเสวยแล้ว จักไม่ตามเสวย ย่อมไม่ตามเสวยซึ่งอิฏฐารมณ์ในทวารทั้ง ๖ อย่างนี้ว่า ในเวทนาเหล่านั้น โทมนัสที่อาศัยเรือน ๖ อย่างเป็นไฉน เมื่อบุคคลพิจารณาเห็นการไม่ได้เฉพาะซึ่งรูปที่น่ารัก น่าใคร่ น่าพอใจ น่าชื่นใจ ซึ่งเกี่ยวกับเหยื่อของโลก ที่พึงรู้แจ้งได้ด้วยตา โดยความไม่ได้เฉพาะ หรือเมื่อตามระลึกถึงรูปที่ไม่เคยได้เฉพาะ ซึ่งล่วงไปแล้ว ดับไปแล้ว แปรปรวนไปแล้ว จึงเกิดโทมนัสขึ้น โทมนัสเห็นปานนี้ใด นี้เรียกโทมนัสที่อาศัยเรือน ดังนี้เป็นต้น.

ข้อว่า **โทมนัสเห็นปานนั้นควรเสพ (เอวรูปี โทมนสฺสํ เสวิตพฺพา)** คือ พึงเสพโทมนัสที่อาศัยการออกจากเรือนเห็นปานนี้. ที่ชื่อว่าโทมนัสที่อาศัยการออกจากเรือน ได้แก่ โทมนัสที่เกิดแก่ผู้ที่ไม่สามารถเพื่อจะเร่งเร้าใจให้ขวนขวายเกิดความอยากได้ในธรรมคืออริยผล กล่าวคือความหลุดพ้นชั้นเยี่ยม แล้วเริ่มตั้งวิปัสสนาด้วยอำนาจไตรลักษณ์มีความไม่เที่ยงเป็นต้นเพื่อบรรลุอริยผลนั้น (และ) ผู้ตามเศร้าใจว่า เราไม่สามารถเพื่อจะเร่งเร้าใจให้ขวนขวายวิปัสสนามาตลอดปักษ์แม้นี้ ตลอดเดือนแม้นี้ ตลอดปีแม้นี้ แล้วบรรลุอริยภูมิได้ (โทมนัสที่เกิด) ในอารมณ์ที่น่ารักอันมาสู่คลองในทวารทั้ง ๖ อย่างนี้ว่า ในเวทนาเหล่านั้น โทมนัสที่อาศัยการออกจากเรือน ๖ เป็นไฉน ก็แล เมื่อบุคคลมารู้ความที่รูปทั้งหลายไม่เที่ยง แปรปรวนไป คลายไป ดับไปแล้ว เห็นรูปนั้นด้วยปัญญาที่ถูกต้องตามที่เป็นจริงอยู่อย่างนี้ว่า รูปทั้งหลาย ทั้งเมื่อก่อนและบัดนี้เหล่าใด รูปเหล่านั้นทั้งหมด ไม่เที่ยง ทนอยู่ไม่ได้มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา ดังนี้ แล้วจึงเข้าไปตั้งความอยากได้ในความหลุดพ้นชั้นเยี่ยมว่า ชื่อว่าเมื่อไรหนอ เราจึงจะเข้าถึงอายตนะนั้นแล้วแลอยู่ คืออายตนะที่พวกพระอริยเจ้าในบัดนี้ ย่อมเข้าถึงแล้วแลอยู่. เมื่อเข้าไปตั้งความอยากได้ในความหลุดพ้นชั้นเยี่ยม ดังที่ว่ามานี้ โทมนัสก็ย่อมเกิดขึ้น เพราะความอยากได้เป็นปัจจัย. โทมนัสเห็นปานนี้ใด นี้เรียกว่าโทมนัสที่อาศัยการออกจากเรือน ดังนี้เป็นต้น. คำว่า **พึงเสพ (เสวิตพฺพา)** คือ โทมนัสที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจการออกจากเรือน ด้วยอำนาจวิปัสสนา ด้วยอำนาจการตามระลึกถึง ด้วยอำนาจฌานที่ ๑ เป็นต้นนี้ชื่อว่า เป็นโทมนัสที่พึงเสพ.

ในคำเหล่านั้น ข้อว่า **หากโทมนัสที่ยังมีวิตก ยังมีวิจาร (ยญฺเจ สวิตกฺกํ สวิจารํ)** คือ ในโทมนัสทั้ง ๒ อย่างแม้นั้น โทมนัสที่อาศัยเรือนเท่านั้น ที่ชื่อว่าโทมนัสยังมีความตรึก ยังมีความตรองอยู่. ส่วนโทมนัสที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจการออกจากเรือน ด้วยอำนาจวิปัสสนา ด้วย

อำนาจการตามระลึกถึง ด้วยอำนาจฌานที่ ๑ และฌานที่ ๒ พึงทราบว่าเป็นโทมนัสที่ยังมีความตรึกและยังมีความตรองอยู่. ส่วนโดยทำนองตรงข้าม ขึ้นชื่อว่าโทมนัสที่ไม่มีความตรึกและไม่มีความตรองไม่มี. สำหรับอินทรีย์คือโทมนัสเป็นอกุศลโดยส่วนเดียวเท่านั้น และยังมีความตรึกและยังมีความตรองด้วย. แต่ด้วยอำนาจความเข้าใจของภิกษุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า อินทรีย์คือโทมนัส ยังมีความตรึกและยังมีความตรอง และว่า ที่ไม่มีความตรึกและไม่มีความตรอง ดังนี้.

ต่อไปนี้ เป็นนัยในเรื่องโทมนัสนั้น คือในกรณีนี้ ภิกษุถือเอาธรรมที่ยังมีความตรึกและยังมีความตรอง และธรรมที่ไม่มีความตรึกและไม่มีความตรอง อันเป็นธรรมที่มีโทมนัสเป็นปัจจัย และธรรมคือมรรคและผลที่เกิดขึ้นมีโทมนัสเป็นปัจจัยนั่นเอง เป็นโทมนัสเพราะอำนาจเห็นการปฏิบัติของภิกษุเหล่าอื่น แล้วมาคิดว่า เมื่อไรหนอแล เราจึงจักเริ่มตั้งวิปัสสนาในโทมนัสที่ยังมีความตรึกและยังมีความตรองได้เสียที เมื่อไรเราจึงเริ่มตั้งวิปัสสนาในโทมนัสที่ไม่มีความตรึกและไม่มีความตรองได้เสียที และคิดอีกว่า เมื่อไรหนอเราจึงจะได้ผลสมาบัติในโทมนัสที่ยังมีความตรึกและยังมีความตรองเกิดได้เสียที เมื่อไรหนอแล เราจึงจักให้ผลสมาบัติในโทมนัสที่ไม่มีความตรึกและไม่มีความตรองเกิดได้เสียที แล้วก็ถือข้อปฏิบัติตลอด ๓ เดือน ๖ เดือน หรือ ๙ เดือน เมื่อถือข้อปฏิบัติตลอด ๓ เดือน ในเดือนแรกเดินเสีย ๑ ยาม อีก ๒ ยามให้โอกาสแก่การหลับ ในเดือนกลาง เดินเสีย ๒ ยาม ให้โอกาสแก่การหลับ ๑ ยาม ในเดือนสุดท้าย ให้ร่างกายเป็นไปด้วยการเดินจงกรมและการนั่งเท่านั้น ถ้าอย่างนี้ บรรลุพระอรหัตนั้นก็ดีไป. ถ้าไม่บรรลุ เธอก็ถือข้อปฏิบัติประเภท ๖ เดือน ให้วิเศษ (ขึ้นไปอีก) แม้ในข้อปฏิบัติประเภท ๖ เดือนนั้น ทุก ๆ ๒ เดือน ก็ปฏิบัติตามนัยที่กล่าวแล้ว เมื่อไม่สามารถสำเร็จพระอรหัตได้ ก็ยึดหลักปฏิบัติชนิด ๙ เดือนให้วิเศษ (ยิ่งขึ้นไปอีก) แม้ในหลักปฏิบัติชนิด ๙ เดือนนั้น ทุก ๆ ๓ เดือน ก็

ปฏิบัติอย่างนั้นแหละ เมื่อไม่สามารถบรรลุความเป็นพระอรหัตได้ (และ) เมื่อพิจารณาว่า โอ้หนอ เราไม่ได้ปวารณาด้วยวิสุทธิปวารณา พร้อมกับพวกเพื่อนพรหมจารีเสียแล้ว ความโทมนัสก็ย่อมเกิดขึ้น. สายน้ำตาก็ไหลพรู เหมือนสายน้ำตาของพระมหาสิวเถระผู้อยู่ที่เงื้อมเขาท้ายหมู่บ้าน.

เล่ากันว่า พระเถระสอนภิกษุหมู่ใหญ่ ๑๘ หมู่ พวกภิกษุ ๓๐,๐๐๐ รูป ตั้งอยู่ในโอวาทของท่าน ได้บรรลุอรหัต. ต่อมาภิกษุรูปหนึ่งมารำพึงว่า ภายในตัวเรานี้มีคุณประมาณไม่ได้ คุณของอาจารย์เราเป็นอย่างไรหนอแล ? กำลังรำพึงอยู่ก็เห็นความเป็นปุถุชน จึงคิดว่า อาจารย์พวกเราเป็นที่พึ่งของคนเหล่าอื่น (แต่) ไม่สามารถเพื่อจะเป็นที่พึ่งของตนได้ เราจะให้โอวาทแก่ท่าน แล้วก็เหาะลงมาใกล้วัด เข้าไปหาอาจารย์ผู้นั่งในที่พักกลางวัน แสดงวัตรแล้วก็นั่งในที่ควรส่วนหนึ่ง.

พระเถระกล่าวว่า คุณผู้ถือการบิณฑบาตเป็นวัตร มาทำไมหรือ ? ข้าแด่ท่านผู้เจริญ กระผมมาด้วยคิดว่า จักขอเรียนคำอนุโมทนาสักบทหนึ่ง. คงจะไม่มีโอกาสหรอกคุณ. ท่านขอรับ กระผมเรียนถามในเวลายืนที่โรงดรีก. ในที่นั้น พวกคนอื่นก็จะถาม. ในทางเที่ยวบิณฑบาตล่ะขอรับ ? แม้ในทางนั้น พวกคนอื่นก็จะถาม. ในที่นุ่งผ้าสองชั้น ในที่ห่มสังฆาฏิ ในที่นำเอาบาตรออก ในเวลาเที่ยวไปในหมู่บ้านแล้วดื่มข้าวต้มในโรงฉันล่ะขอรับ ? ในที่นั้น ๆ ก็จะมีพวกเถระทางอรรถกถาบรรเทาความสงสัยของตน. กระผมจะเรียนถามในเวลาออกจากภายในหมู่บ้าน ขอรับ. แม้ในที่นั้น ก็จะมีคนพวกอื่นถาม คุณ. ท่านขอรับ ในระหว่างทาง ท่านขอรับ ในเวลาเสร็จการฉันในโรงอาหาร ท่านขอรับ ในเวลาล้างเท้า ในเวลาล้างหน้า ในที่พักกลางวัน. ตั้งแต่นั้นไปจนถึงสว่าง ก็จะมีพวกอื่นอีกถาม คุณ. ในเวลาเอาไม้สีฟันแล้วไปสู่ที่ล้างหน้าขอรับ. ตอนนั้น พวกอื่น ก็จะถาม. ในเวลาล้างหน้าแล้วมาล่ะ ขอรับ ? แม้ในตอนนั้น พวกอื่นก็จะถาม. ในเวลาเข้าเสนาสนะแล้วนั่งล่ะ ขอรับ ? แม้ในตอนนั้น พวกอื่นก็จะถาม. ท่านขอรับ น่าจะมีโอกาสและเวลา

ของผู้ล้างหน้าเสร็จแล้วเข้าสู่เสนาสนะ ให้ ๓-๔ บัลลังก์ได้รับความอบอุ่น (นั่งสมาธิพอให้อาสนะอุ่น) แล้วทำงานด้วยความเอาใจใส่อย่างมีเหตุผลมิใช่หรือ ? ท่านขอรับ ท่านจะไม่มีเวลาจนถึงตาย ท่านขอรับ ท่านเป็นเหมือนแผ่นกระดาน ท่านเป็นที่พึ่งของคนอื่น (แต่) ท่านไม่อาจเพื่อจะเป็นที่พึ่งของตนได้เลย ขอรับ กระผมไม่มีความต้องการคำอนุโมทนาของท่าน ว่าแล้วก็ได้เหาะไปในอากาศ.

พระเถระทราบว่า ภิกษุนี้ไม่มีกิจเกี่ยวกับการศึกษาเล่าเรียน แต่เธอมาด้วยคิดว่าจะสั่งสอนเรา แล้วคิดว่า บัดนี้จะไม่มีโอกาสเวลาใกล้รุ่งเราจะไป แล้วก็เก็บบาตรจีวรไว้ใกล้ ๆ สอนธรรมตลอดทั้งวัน ตลอดยามต้นและยามอันมีในท่ามกลาง ขณะที่พระเถระรูปหนึ่งเรียนอุเทศแล้วจะออกไปในยามสุดท้าย ก็ถือบาตรจีวรออกไปด้วยกันกับพระเถระนั้นนั่นเอง พวกศิษย์ (อันเตวาสิก) ที่นั่งอยู่เข้าใจว่า อาจารย์ออกไปด้วยธุระบางอย่าง. พระเถระที่ออกไปก็มีความเข้าใจว่าเป็นภิกษุที่ร่วมอาจารย์กันบางรูปนั่นเอง. ได้ยินว่า พระเถระคิดว่า ชื่อว่าความเป็นพระอรหันต์สำหรับคนชั้นเรา จะอะไรหนักหนาเล่า แค่ ๒-๓ วันเท่านั้นแหละก็จะสำเร็จแล้วจึงจะกลับมา ดังนี้ จึงไม่บอกพวกลูกศิษย์เลย ในวันขึ้น ๑๓ ค่ำเดือน ๘ ไปสู่เงื้อมเขาท้ายหมู่บ้าน เมื่อขึ้นสู่ที่จงกรมแล้วเอาใจใส่กัมมัฏฐาน ในวันนั้นยังยึดเอาพระอรหัตผลไม่ได้. เมื่อถึงวันอุโบสถคิดว่า เรามาแล้วด้วยคิดว่า โดย ๒-๓ วันเราจะเอาพระอรหัตผลให้ได้ก็ยังเอาไม่ได้ ๓ เดือนก็เหมือน ๓ วันนั่นแหละ คอยถึงวันมหาปวารณาก่อนจะรู้ ถึงเข้าพรรษาแล้วก็ยังยึดเอาไม่ได้. ในวันปวารณาท่านคิดว่า เรามาแล้วด้วยคิดว่าโดย ๒-๓ วัน เราจะเอาพระอรหัตผลให้ได้ นี่ตั้ง ๓ เดือนแล้วก็ยังไม่สามารถจะเอาได้ ส่วนพวกเพื่อนพรหมจารีจะปวารณาด้วยวิสุทธิปวารณากัน เมื่อท่านคิดอย่างนั้น สายน้ำตาก็หลั่งไหล. จากนั้นท่านคิดว่า มรรคผลจะไม่เกิดขึ้นเพราะอิริยาบถ ๔ ของเราบนเตียง ถ้าเดี๋ยวนี้ยังไม่บรรลุพระอรหัตผล เราจะไม่ยอมเหยียดหลัง

บนเตียงอย่างเด็ดขาด จะไม่ยอมล้างเท้า แล้วก็ให้ยกเอาเตียงไปเก็บไว้. เมื่อถึงภายในพรรษา ท่านก็ยังยึดพระอรหัตผลไม่ได้ตามเคย สายน้ำตาหลั่งไหลในวันปวารณา ๒๙ ครั้ง. พวกเด็กในหมู่บ้านพากันเอาหนามมากลัดที่ที่แตกในเท้าทั้ง ๒ ข้างของพระเถระ. แม้เมื่อจะพากันเล่นก็ล้อเล่นว่า ขอให้เท้าทั้ง ๒ ข้าง จงเป็นเหมือนเท้าของพระคุณเจ้ามหาสิวเถระเถิด.

ในวันมหาปวารณา (ที่) ๓๐ พระเถระยืนยึดแผ่นกระดานสำหรับพิง คิดว่า เมื่อเราทำสมณธรรมมาตั้ง ๓๐ ปีเข้านี้แล้ว เราก็ไม่สามารถสำเร็จพระอรหัตผลได้ ในอัตภาพของเรานี้ มรรคหรือผลย่อมไม่มีเป็นแน่ เราไม่ได้ปวารณาด้วยวิสุทธิปวารณา กับเพื่อนพรหมจารีแล้ว. เมื่อท่านคิดอยู่อย่างนั้นก็เกิดโทมนัสขึ้นมา สายน้ำตาก็หลั่งไหล. ขณะนั้นในที่ใกล้ ๆ มีเทพธิดาองค์หนึ่ง กำลังยืนร้องไห้อยู่. ใครร้องไห้ที่นี้. ดิฉัน นางเทพธิดา เจ้าค่ะ. ร้องไห้ทำไม ? เมื่อมรรคผลจะเกิดได้เพราะการร้องไห้ ดิฉันคิดว่า เราก็จะให้มรรคผลสักอย่าง ๒ อย่างเกิดขึ้นบ้าง จึงร้องไห้เจ้าค่ะ. จากนั้นพระเถระจึงคิดว่า นี่แน่ะมหาสิวะ แม้แต่เทพธิดา ก็ยังมาเยาะเย้ยเธอได้ นี่มันควรแก่เธอหรือไม่ ? แล้วก็เจริญวิปัสสนาได้ยึดเอาความเป็นพระอรหันต์พร้อมกับปฏิสัมภิทาทั้งหลายแล้ว.

ท่านคิดว่า บัดนี้เราจะนอน แล้วก็จัดแจงเสนาสนะ ปูลาดเตียง วางน้ำไว้ตรงที่วาง ด้วยคิดว่า เราจะล้างเท้า แล้วก็นั่งลงที่ขั้นบันได.

แม้พวกศิษย์ของท่านก็พากันคิดอยู่ว่า เมื่ออาจารย์ของเราไปทำสมณธรรมตั้ง ๓๐ ปี ท่านอาจทำคุณวิเศษให้เกิดได้หรือไม่หนอ ? ทราบว่าท่านสำเร็จพระอรหัตแล้วนั่งลงเพื่อล้างเท้า ต่างก็คิดกันว่า อาจารย์ของพวกเรา เมื่อพวกศิษย์เช่นพวกเรายังอยู่ ไม่ควรที่จะล้างเท้าด้วยตนเอง เราจะล้างให้ เราจะล้างให้ ทั้ง ๓๐,๐๐๐ รูปต่างก็เหาะมาไหว้แล้ว กราบเรียนว่า กระผมจะล้างเท้าถวาย ขอรับ. ท่านห้ามว่า คุณ ฉันไม่ได้ล้างเท้ามาตั้ง ๓๐ ปีเข้านี่แล้ว พวกคุณไม่ต้อง ฉันจะล้างเอง.

แม้ท้าวสักกะก็ทรงพิจารณาว่า พระคุณเจ้ามหาสิวะเถระของเรา สำเร็จพระอรหัตแล้ว เมื่อพวกศิษย์ ๓๐,๐๐๐ รูปมาแล้วด้วยคิดว่า พวกเราจะล้างเท้าถวาย ก็ไม่ให้ล้างเท้าให้ ก็เมื่ออุปัฏฐากเช่นเรายังมีอยู่ พระคุณเจ้าคิดว่าจะล้างเท้าเอง นี้เป็นไปไม่ได้ แล้วทรงตัดสินพระทัยว่า เราจะล้างถวาย จึงพร้อมด้วยสุชาดาเทวีมาปรากฏในสำนักของหมู่ภิกษุ. ท้าวเธอทรงส่งนางสุชาดาผู้เป็นอสุรกัญญาล่วงหน้าไปก่อน ให้เปิดช่องทางเข้าไปโดยกล่าวว่า ท่านเจ้าขา พวกท่าน จงหลีกไป นี้ผู้หญิง แล้วทรงเข้าไปหาพระเถระ ไหว้แล้วนั่งกระหย่งตรงหน้า ตรัสว่า ท่านขอรับ กระผมจะล้างเท้าถวาย. พระเถระตอบว่า โกสีย์ อาตมภาพไม่เคยล้างเท้ามาตั้ง ๓๐ ปีเข้านี้แล้ว และโดยปกติชื่อว่ากลิ่นตัวคนเป็นของน่าเกลียดสำหรับพวกเทพแม้อยู่ไกลตั้ง ๑๐๐ โยชน์ เหมือนเอาซากศพมาแขวนคอ อาตมภาพจะล้างเอง. ท้าวสักกะตรัสตอบว่า ท่านขอรับ ชื่อว่ากลิ่นอย่างนี้ไม่ปรากฏ ด้วยว่ากลิ่นศีลของท่านลอยฟุ้งเลยเทวโลก ๖ ชั้นไปถึงชั้นภวัคคพรหมในเบื้องบน ไม่มีกลิ่นอื่นที่ยิ่งไปกว่ากลิ่นศีล ท่านขอรับ กระผมมาเพราะกลิ่นศีลของท่าน แล้วก็ทรงเอาพระหัตถ์ซ้ายจับข้อต่อตาตุ่มแล้วเอาพระหัตถ์ขวาลูบฝ่าเท้า. เท้าของท่านก็เป็นเหมือนกับเท้าของเด็กหนุ่มขึ้นมาทันที. ครั้นท้าวสักกะทรงล้างเท้าถวายเสร็จแล้วก็ทรงไหว้แล้วเสด็จไปสู่เทวโลกตามเดิม.

พึงทราบว่าท่านเรียกอารมณ์ของวิปัสสนาก็ดี วิปัสสนาก็ดี มรรคก็ดี ผลก็ดี ว่า โทมนัสที่ยังมีความตรึกและยังมีความตรอง และว่าโทมนัสที่ไม่มีความตรึกและไม่มีความตรอง ด้วยอำนาจความเข้าใจของภิกษุผู้อาศัยโทมนัสที่เกิดขึ้นแล้วพิจารณาอยู่ว่า เราไม่ได้ปวารณาด้วยวิสุทธิปวารณาพร้อมกับพวกเพื่อนพรหมจารี ดังที่ว่ามานี้.

ในเรื่องของโทมนัสนั้น มีภิกษุรูปหนึ่งเริ่มตั้งวิปัสสนาในโทมนัสที่ยังมีความตรึกและยังมีความตรอง มาใคร่ครวญว่า โทมนัสนี้อาศัยอะไร ก็รู้ชัดว่า อาศัยวัตถุ จึงตั้งอยู่ในพระอรหัตผลโดยลำดับ โดยนัยที่

กล่าวแล้วในหมวดธรรมที่มีผัสสะเป็นที่ ๕ นั่นแล. รูปหนึ่งเริ่มตั้งวิปัสสนาในโทมนัสที่ไม่มีความตรึกและไม่มีความตรอง ก็ตั้งอยู่ในพระอรหัตผล ตามนัยที่กล่าวมาแล้วเหมือนกัน.

แม้ในโทมนัสที่ตั้งมั่นแล้วเหล่านั้น โทมนัสที่ไม่มีความตรึกและไม่มี ความตรองประณีตกว่าที่มีความตรึกและความตรอง. วิปัสสนาในโทมนัส ที่ไม่มีความตรึกและไม่มีความตรองก็ประณีตกว่าวิปัสสนาในโทมนัสที่มีความตรึกและมีความตรองด้วย. ผลสมาบัติในโทมนัสที่ไม่มีความตรึกและไม่มีความตรอง ก็ประณีตกว่าผลสมาบัติในโทมนัสที่ยังมีความตรึกและยังมีความตรองไปอีก. เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า **โทมนัสไม่มีวิตก ไม่มีวิจาร ประณีตกว่า** ดังนี้.

ข้อว่า **อุเบกขาเห็นปานนั้นไม่พึงเสพ (เอวรูปา อุเปกฺขา น เสวิตพฺพา)** ความว่า ไม่พึงเสพอุเบกขาที่อาศัยเรือนเห็นปานนั้น. ที่ชื่อว่าอุเบกขาที่อาศัยเรือนได้แก่ อุเบกขาที่อาศัยกามคุณ ซึ่งติดข้อง เกิดขึ้นในกามคุณนั้นเอง ก้าวล่วงรูปเป็นต้นไปไม่ได้เหมือนแมลงวันตอมงบน้ำอ้อย ในอารมณ์ที่น่ารักที่มาสู่คลองในทวารทั้ง ๖ อย่างนี้ คือ ในเวทนาเหล่านั้น อุเบกขาที่อาศัยเรือน ๖ อย่างเป็นไฉน ? เพราะเห็นรูปด้วยตา อุเบกขาย่อมเกิดขึ้น แก่ปุถุชนคนโง่เขลา คนหลง แก่ปุถุชนคนยังไม่ชนะกิเลส ยังไม่ชนะวิบาก มีปกติไม่เห็นโทษ ผู้ไม่ได้สดับแล้ว. อุเบกขาเห็นปานนี้ก้าวล่วงรูปไปไม่ได้ เพราะฉะนั้น จึงเรียกอุเบกขานั้นว่าอาศัยเรือน* ดังนี้เป็นต้น. ข้อว่า **อุเบกขาเห็นปานนี้ควรเสพ (เอวรูปา อุเปกฺขา เสวิตพฺพา)** คือ พึงเสพอุเบกขาที่อาศัยการออกจากเรือนเห็นปานนี้. ที่ชื่อว่า อุเบกขาที่อาศัยการออกจากเรือน ได้แก่ อุเบกขาที่ประกอบพร้อมด้วยวิปัสสนาญาณ ซึ่งเกิดแก่บุคคลผู้ไม่ยินดีในอารมณ์ที่น่ารัก ไม่ยินร้ายในอารมณ์ที่ไม่น่ารัก ไม่ลุ่มหลงเพราะขาดการเพ่งพิจารณาในอารมณ์มีอารมณ์ที่น่ารักเป็นต้น ที่มาสู่คลองในทวารทั้ง ๖ อย่าง

---

๑. ม. อุ. ๑๔/๖๒๙/๔๐๔.

นี้คือ "ในเวทนาเหล่านั้น อุเบกขาที่อาศัยการออกจากเรือน ๖ เป็นไฉน คือ อุเบกขาย่อมเกิดขึ้นแก่ผู้รู้แจ้งความไม่เที่ยงนั้นเอง ความแปรปรวน ความคลาย ความดับของรูป แล้วเห็นรูปนั้นด้วยปัญญาเห็นชอบตามเป็นจริงอย่างนี้ว่า รูปทั้งหลายทั้งในกาลก่อน ทั้งในบัดนี้ รูปเหล่านั้นล้วนแต่ไม่เที่ยง ทนอยู่ไม่ได้ มีความแปรปรวนไปเป็นธรรมดา อุเบกขาเห็นปานนี้ใด อุเบกขานั้นก้าวล่วงรูปได้ เพราะฉะนั้น อุเบกขานั้นจึงเรียกว่าอาศัยการออกจากเรือน"* ดังนี้เป็นต้น. อีกอย่างหนึ่ง แม้อุเบกขาที่เป็นกลางในอารมณ์นั้น ๆ มีส่วนเสมอกันกับเวทนา ก็จัดเป็นอุเบกขาในที่นี้ได้เหมือนกัน. เพราะฉะนั้น คำว่า **พึงเสพ (เสวิตพฺพา)** ความว่า พึงเสพอุเบกขาที่เกิดด้วยอำนาจการออกจากเรือน ด้วยอำนาจวิปัสสนา ด้วยอำนาจการตามระลึกถึงด้วยอำนาจฌานที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓ และที่ ๔ นี้ไว้.

ข้อว่า **บรรดาอุเบกขานั้น อุเบกขาที่ยังมีวิตก วิจาร (ตตฺถ ยญฺเจ สวิตกฺกํ สวิจารํ)** คือ แม้ในอุเบกขาที่อาศัยการออกจากเรือนนั้น ก็พึงทราบว่า อุเบกขายังมีความตรึก ยังมีความตรองซึ่งเกิดขึ้นด้วยอำนาจการออกจากเรือน ด้วยอำนาจวิปัสสนา ด้วยอำนาจการตามระลึกถึงและด้วยอำนาจฌานที่หนึ่งใด. ข้อว่า **อุเบกขาที่ไม่มีวิตก วิจาร (ยญฺเจ อวิตกฺกํ อวิจารํ)** คือ ก็พึงทราบว่าอุเบกขาที่ไม่มีความตรึก ไม่มีความตรอง ซึ่งเกิดขึ้นด้วยอำนาจฌานที่ ๒ และที่ ๓ เป็นต้นใด. ข้อว่า **อุเบกขาที่ไม่มีวิตก วิจาร (เย อวิตกฺเก อวิจาเร)** ความว่า ในอุเบกขาทั้ง ๒ เหล่านี้ อุเบกขาที่ไม่มีความตรึกและไม่มีความตรองนั้นประณีตกว่า. ด้วยคำนี้ เป็นอันท่านกล่าวถึงอะไร ? กล่าวถึงอรหัตผลของภิกษุ ๒ รูป. จริงอยู่ภิกษุรูปหนึ่ง เมื่อเริ่มตั้งวิปัสสนาในอุเบกขาที่ยังมีวิตก และยังมีวิจารแล้ว มาใคร่ครวญว่า อุเบกขานี้อาศัยอะไรก็ทราบชัดว่าอาศัยที่ตั้ง แล้วก็ตั้งอยู่ในอรหัตผลโดยลำดับ ตามนัยที่

---

๑. ม. อุ. ๑๔/๖๓๐/๔๐๕.

กล่าวแล้วในหมวดอันมีผัสสะเป็นที่ ๕ นั่นแล. รูปหนึ่งเริ่มตั้งวิปัสสนาในอุเบกขาที่ไม่มีความตรึกและไม่มีความตรองแล้วก็ตั้งอยู่ในอรหัตผล ตามนัยที่กล่าวแล้วเหมือนกัน.

แม้ในอุเบกขาที่ตั้งมั่นเหล่านั้น อุเบกขาที่ไม่มีความตรึกและไม่มีความตรอง ประณีตกว่าที่ยังมีความตรึกและยังมีความตรอง อุเบกขาวิปัสสนาที่ไม่มีความตรึกและไม่มีความตรองประณีตกว่า แม้อุเบกขาวิปัสสนาที่มีความตรึกและมีความตรอง อุเบกขาผลสมาบัติที่ไม่มีความตรึกและไม่มีความตรองเท่านั้น ประณีตกว่าอุเบกขาผลสมาบัติที่ยังมีความตรึกและยังมีความตรอง. เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า **โทมนัสไม่มีวิตกวิจาร ประณีตกว่า** ดังนี้.

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า **ขอถวายพระพร ภิกษุปฏิบัติอย่างนี้แล ย่อมชื่อว่าเป็นผู้ดำเนินปฏิปทาอันสมควร และได้ถึงความดับส่วนแห่งสัญญาอันประกอบด้วยปปัญจธรรม (เอวฺ ปฏิปนฺโน โข เทวานมินฺท ภิกฺขุ ปปญฺจสญฺญาสงฺขานิโรธสารุปฺปคามินีปฏิปทำ ปฏิปนฺโน โหติ)** แล้วก็ทรงจบเทศนาลงด้วยยอดคือ พระอรหัตผล. ส่วนท้าวสักกะทรงบรรลุโสดาปัตติผลแล้ว.

ธรรมดาพระอัธยาศัยของพระพุทธเจ้าไม่มีต่ำ มีแต่ชั้นยอดทั้งนั้น. เมื่อจะทรงแสดงธรรมแก่คนเดียวก็ดี แก่หลายคนก็ดี ล้วนแต่ทรงถือยอดด้วยพระอรหัตผลเท่านั้น. แต่พวกสัตว์ตั้งอยู่ในอุปนิสัยที่สมควรแก่ตน. บางพวกก็เป็นโสดาบัน บางพวกก็เป็นสกทาคามี บางพวกก็เป็นอนาคามี บางพวกก็เป็นอรหันต์. จริงอยู่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเป็นเหมือนพระราชา พวกเวไนยสัตว์เป็นเหมือนพวกพระราชกุมาร. เหมือนอย่างว่า ในเวลาเสวยพระกระยาหาร พระราชาทรงตักก้อนข้าวตามขนาดพระองค์ แล้วทรงป้อนพวกพระราชกุมาร. พวกพระราชกุมารเหล่านั้นก็ทรงทำคำข้าวตามขนาดพระโอษฐ์ของพระองค์จากก้อนข้าวนั้นฉันใด พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ฉันนั้น ทรงถือเอายอดแห่งพระอรหัตผลด้วย

เทศนาที่สมควรตามพระอัธยาศัยของพระองค์เท่านั้น เวไนยสัตว์ทั้งหลายต่างก็รับเอาโสดาปัตติผล สกทาคามิผล อนาคามิผล หรืออรหัตผลนั่นเทียว จากพระธรรมเทศนานั้น โดยประมาณแห่งอุปนิสัยของตน.

ส่วนท้าวสักกะ ครั้นทรงเป็นพระโสดาบันแล้ว ก็ทรงจุติต่อพระพักตร์ของพระผู้มีพระภาคเจ้านั่นเอง แล้วทรงเกิดกลายเป็นท้าวสักกะหนุ่ม. ธรรมดาที่ไปและที่มาของอัตภาพของเหล่าเทพที่จุติอยู่ ย่อมไม่ปรากฏ. ย่อมเป็นเหมือนการปราศไปของเปลวประทีป ฉะนั้น พวกเทพที่เหลือจึงไม่ทราบกัน. ส่วนท่านที่ทรงทราบมี ๒ ท่านเท่านั้น คือท้าวสักกะ เพราะทรงจุติเอง ๑ พระผู้มีพระภาคเจ้า เพราะทรงมีพระญาณที่ทาอะไรมาปิดกั้นไม่ได้ ๑. ลำดับนั้น ท้าวสักกะทรงคิดว่า ก็พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงผลของผู้เกิดใน ๓ สถานเท่านั้นแก่เรา ส่วนมรรคหรือผลนี้ ไม่มีใครเทาะไปเอาได้เหมือนนางนก อันการถือเอามรรคหรือผลนั้น พึงได้ด้วยข้อปฏิบัติอันเป็นส่วนเบื้องต้นแห่งมรรคหรือผลอันจะต้องตามมา เอาเถิด เราจะทูลถามข้อปฏิบัติอันเป็นส่วนเบื้องต้นของพระขีณาสพในเบื้องบนให้ได้.

ว่าด้วยปาติโมกขสังวร

ต่อจากนั้นเมื่อจะทูลถามข้อปฏิบัตินั้นจึงตรัสคำเป็นต้นว่า **ข้าแต่พระองค์ผู้นิรทุกข์ ก็ภิกษุปฏิบัติแล้วอย่างไร** (กถ ปฏิปนฺโน มาริสา)

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **เพื่อความสำรวมในพระปาติโมกข์ (ปาฏิโมกฺขสวราย)** คือ ด้วยความสำรวมในศีลที่สูงสุดและเจริญที่สุด. คำเป็นต้นว่า **ย่อมกล่าวกายสมาจาร** พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเพื่อทรงแสดงถึงความสำรวมในปาติโมกข์ ด้วยอำนาจมารยาททางกายที่พึงเสพเป็นต้น. ก็แล ชื่อว่า ถ้อยคำที่เกี่ยวกับศีลนี้ ย่อมเป็นอันพึงกล่าวด้วยอำนาจกรรมบถ หรือด้วยอำนาจบัญญัติก็ได้.

ในกรรมบถและบัญญัตินั้น อันผู้จะกล่าวด้วยอำนาจกรรมบถ ต้องกล่าวถึงมารยาททางกายที่ไม่พึงเสพด้วยการฆ่าสัตว์ การลักทรัพย์ และความประพฤติผิดในกามทั้งหลายก่อน เมื่อจะกล่าวด้วยอำนาจบัญญัติ ต้องกล่าวด้วยอำนาจการละเมิดสิกขาบทที่ทรงบัญญัติในกายทวาร. ต้องกล่าวถึงมารยาททางกายที่พึงเสพด้วยเจตนาเครื่องเว้นจากการฆ่าสัตว์เป็นต้น และด้วยการไม่ละเมิดสิกขาบทที่ทรงบัญญัติในกายทวาร. ต้องกล่าวถึงมารยาททางวาจาที่ไม่พึงเสพด้วยการประพฤติชั่วทางวาจามีการกล่าวเท็จเป็นต้น และด้วยการละเมิดสิกขาบทที่ทรงบัญญัติในวจีทวาร. ต้องกล่าวถึงมารยาททางวาจาที่พึงเสพด้วยเจตนาเครื่องเว้นจากการกล่าวเท็จเป็นต้น และด้วยการไม่ละเมิดสิกขาบทที่ทรงบัญญัติในวจีทวาร.

สำหรับการแสวงหา ก็ได้แก่การแสวงหาด้วยกายและวาจานั่นเอง. การแสวงหานั้น ก็เป็นอันถือเอาแล้วด้วยศัพท์ คือ มารยาททางกายและวาจา เพราะชื่อว่าศีลอันมีอาชีพเป็นที่ ๘ ย่อมเกิดขึ้นแต่ใน ๒ ทวารนี้เท่านั้น ไม่ใช่เกิดขึ้นในอากาศ ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสการแสวงหานั้นไว้แผนกหนึ่งต่างหาก เพื่อทรงแสดงถึงศีลซึ่งมีอาชีพเป็นที่ ๘. ในการแสวงหานั้น ไม่พึงกล่าวถึงการแสวงหาที่พึงเสพด้วยการแสวงหาที่ไม่ประเสริฐ พึงกล่าวถึงการแสวงหาที่พึงเสพด้วยการแสวงหาที่ประเสริฐ.

สมจริงดังพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย การแสวงหา ๒ อย่างเหล่านี้ คือ การแสวงหาที่ไม่ประเสริฐ ๑ การแสวงหาที่ประเสริฐ ๑. ภิกษุทั้งหลาย ก็การแสวงหาที่ไม่ประเสริฐเป็นไฉน ? ภิกษุทั้งหลาย บุคคลบางคนในโลกนี้ ตัวเองเป็นผู้มีความเกิดเป็นธรรมดาอยู่แล้ว ก็ยังแสวงหาสิ่งที่มีความเกิดเป็นธรรมดานั่นแล ตัวเองมีความแก่เป็นธรรมดา...มีความเจ็บไข้เป็นธรรมดา...มีความตายเป็นธรรมดา...มีความโศกเป็นธรรมดา... มีความเศร้าหมองเป็นธรรมดาอยู่แล้ว ก็ยังแสวงหาสิ่งที่มีความเศร้าหมองเป็นธรรมดานั่นแล.

ภิกษุทั้งหลาย ก็อะไรเล่าเรียกว่าสิ่งมีความเกิดเป็นธรรมดา ?

ภิกษุทั้งหลาย ลูกเมียมีความเกิดเป็นธรรมดา คนใช้หญิงชายมีความเกิดเป็นธรรมดา แพะแกะมีความเกิดเป็นธรรมดา ไก่ สุกร มีความเกิดเป็นธรรมดา ช้าง วัว ม้า ลา มีความเกิดเป็นธรรมดา เงินทองมีความเกิดเป็นธรรมดา ภิกษุทั้งหลาย ก็สิ่งที่มีความเกิดเป็นธรรมดา เหล่านี้เป็นตัวอุปธิทั้งหลาย (สภาพเครื่องเข้าไปทรงสัตว์ไว้ในทุกข์) บุคคลนี้เป็นผู้อันอุปธิผูกไว้ ทำให้สยบ ให้ต้องโทษในสิ่งเหล่านี้ ตัวเองเป็นผู้มีความเกิดเป็นธรรมดาแล้ว ก็ยังแสวงหาสิ่งที่มีความเกิดเป็นธรรมดานั่นแล.

ภิกษุทั้งหลาย ก็อะไรเล่าเรียกว่า สิ่งมีความแก่เป็นธรรมดา ? ภิกษุทั้งหลาย ลูกเมียมีความแก่เป็นธรรมดา ฯลฯ ก็ยังแสวงหาสิ่งที่มีความแก่เป็นธรรมดานั่นแล.

ภิกษุทั้งหลาย ก็อะไรเล่าเรียกว่า สิ่งมีความเจ็บไข้เป็นธรรมดา ? ภิกษุทั้งหลาย ลูกเมียมีความเจ็บไข้เป็นธรรมดา ฯลฯ ก็ยังแสวงหาสิ่งที่มีความเจ็บไข้เป็นธรรมดานั่นแล.

ภิกษุทั้งหลาย ก็อะไรเล่าเรียกว่า สิ่งมีความตายเป็นธรรมดา ? ภิกษุทั้งหลาย ลูกเมียมีความตายเป็นธรรมดา ฯลฯ ก็ยังแสวงหา สิ่งที่มีความตายเป็นธรรมดานั่นแล.

ภิกษุทั้งหลาย ก็อะไรเล่าเรียกว่า สิ่งมีความโศกเป็นธรรมดา ? ภิกษุทั้งหลาย ลูกเมียมีความโศกเป็นธรรมดา ฯลฯ ก็ยังแสวงหาสิ่งที่มีความโศกเป็นธรรมดานั่นแล.

ภิกษุทั้งหลาย ก็อะไรเล่าเรียกว่า สิ่งเศร้าหมองเป็นธรรมดา ? ภิกษุทั้งหลาย ลูกเมียมีความเศร้าหมองเป็นธรรมดา ฯลฯ ก็ยังแสวงหาสิ่งที่มีความเศร้าหมองเป็นธรรมดานั่นแล. ภิกษุทั้งหลาย นี้แลเป็นการแสวงหาที่ไม่ประเสริฐ"[๑]

อีกอย่างหนึ่งพึงทราบว่า การแสวงหาที่ไม่สมควร (อเนสนา) ทั้งหมดที่เป็นไปอย่างนี้คือ ๕ อย่าง ด้วยอำนาจการโกหกเป็นต้น, ๖ อย่าง

---

๑. ม. มู. ๑๒/๓๑๔/๓๑๔.

ด้วยอำนาจอโคจร ๒๑ อย่าง ด้วยอำนาจเวชชกรรมเป็นต้น. พึงทราบว่าเป็นการแสวงหาที่ไม่ประเสริฐโดยแท้.

"ภิกษุทั้งหลาย ส่วนการแสวงหาที่ประเสริฐเป็นไฉน ? ภิกษุทั้งหลาย บุคคลบางคนในโลกนี้ ตัวเองเป็นผู้มีความเกิดเป็นธรรมดาอยู่แล้ว เห็นโทษในสิ่งที่มีความเกิดเป็นธรรมดา ย่อมแสงหานิพพานที่ไม่เกิด เป็นที่เกษมจากโยคะ (กิเลสเครื่องประกอบสัตว์ไว้ในทุกข์) อันยอดเยี่ยม ตัวเองมีความแก่เป็นธรรมดา... มีความเจ็บไข้เป็นธรรมดา... มีความตายโศกและเศร้าหมองเป็นธรรมดาอยู่แล้ว เห็นโทษในสิ่งที่มีความเศร้าหมองเป็นธรรมดา ย่อมแสวงหานิพพานที่ไม่เศร้าหมอง เป็นที่เกษมจากโยคะอย่างยอดเยี่ยม. ภิกษุทั้งหลาย นี้แลเป็นการแสวงหาที่ประเสริฐ."[๑]

อีกอย่างหนึ่ง ส่วนการเว้นการกระทำ ๕ อย่าง มีการโกหกเป็นต้น (เว้น) อโคจร ๖ อย่าง และ (เว้น) การแสวงหาที่ไม่สมควร ๒๑ อย่างแล้ว แสวงหาด้วยการเที่ยวภิกษา โดยธรรม โดยสม่ำเสมอ ก็พึงทราบว่า เป็นการแสวงหาที่ประเสริฐโดยแท้.

สำหรับในเรื่องมารยาทของกายนี้ มารยาทใด ๆ ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่าไม่พึงเสพ มารยาทนั้น ๆ ต้องอย่าเสพตั้งแต่เวลาแสวงหาสัมภาระ การทำความพยายาม และการไป ในส่วนเบื้องต้นแห่งการฆ่าสัตว์ เป็นต้นทีเดียว. นอกนี้พึงเสพตั้งแต่ต้น. ผู้ที่ไม่สามารถก็พึงทำแม้เพียงจิตให้เกิดขึ้น (คิดเอาก็ได้). อีกอย่างหนึ่ง ต้องไม่เสพมารยาททางกายที่เหมือนของพระเทวทัตเป็นต้น ที่พยายามเพื่อทำลายสงฆ์เป็นอาทิ. ต้องเสพมารยาททางกายที่เหมือนของพระธรรมเสนาบดี และพระมหาโมคคัลลานเถระเป็นต้น ซึ่งเป็นไปด้วยอำนาจการไปสู่ที่รับใช้พระรัตนตรัยวันละ ๒-๓ ครั้ง. มารยาททางวาจาที่ไม่พึงเสพก็เหมือนของพระเทวทัตเป็นต้น ที่ลั่นวาจาด้วยอำนาจการส่งนายขมังธนูเป็นต้น. พึงเสพมารยาท

---

๑. ม. มู. ๑๒/๓๑๕/๓๑๖.

ทางวาจาที่เหมือนของพระธรรมเสนาบดีและพระมหาโมคคัลลานเถระเป็นต้น ที่เป็นไปด้วยอำนาจการประกาศพระคุณพระไตรรัตน์. ต้องไม่เสพการแสวงหาที่เหมือนของพระเทวทัตเป็นต้นที่แสวงหาการแสวงหาที่ไม่ประเสริฐ. ต้องเสพการแสวงหาที่เหมือนของพระธรรมเสนาบดี และพระมหาโมคคัลลานเถระเป็นต้น ที่แสวงหาแต่การแสวงหาที่ประเสริฐเท่านั้น. คำว่า **ภิกษุปฏิบัติอย่างนี้แล (เอวं ปฏิปนฺโน โข)** ความว่า ท่านจอมทวยเทพ ภิกษุผู้ละมารยาททางกายและวาจาและการแสวงหาที่ไม่พึงเสพปฏิบัติเพื่อความเต็มที่แห่งมารยาททางกายและวาจาและการแสวงหาที่พึงเสพอย่างที่ว่ามานี้แล้ว ย่อมชื่อว่าเป็นผู้ปฏิบัติเพื่อต้องการสำรวมศีลที่สูงสุดและเจริญที่สุด คือปาติโมกขสังวร พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสข้อปฏิบัติอันเป็นภาคแรกเป็นทางดำเนินของผู้สิ้นอาสวะแล้ว ด้วยประการฉะนี้.

ว่าด้วยอินทรียสังวร

ในคำถามที่ ๒. คำว่า **เพื่อความสำรวมในอินทรีย์ (อินฺทฺริย-สำวราย)** ได้แก่ เพื่อปิดอินทรีย์ทั้งหลาย คือเพื่อคุ้มครองทวารได้หมายความว่า เพื่อความระแวดระวังทวารไว้. สำหรับในการทรงแก้ (ปัญหา) แก่ท้าวสักกะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสคำเป็นต้นว่า **รูปที่พึงรู้แจ้งได้ด้วยจักษุ (จกฺขุวิญฺเญยฺยำ รูปำ)** เพื่อทรงแสดงความสำรวมอินทรีย์ด้วยอำนาจรูปที่พึงเสพเป็นต้น. ในคำเหล่านั้น คำว่า **เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสอย่างนี้แล้ว (เอวं วุตฺเต)** ความว่า ครั้นพระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสอย่างนี้ ท้าวสักกะผู้จอมทวยเทพ ก็ทรงเกิดปฏิภาณขึ้นมาว่า แม้นี้ก็ต้องเป็นด้วยลักษณะการแบบเดียวกันนั่นแหละ เพราะการแก้ปัญหาในเรื่องโสมนัสเป็นต้น เป็นเรื่องที่ทรงได้ฟังมาแล้วในหนหลัง จึงได้ทรงกราบทูลพระผู้มีพระภาคเจ้าอย่างนี้ คือ ได้ตรัสคำเป็นต้นว่า **อิมสฺส โข อหำ ภนฺเต (พระพุทธเจ้าข้า ข้าพระองค์ทราบซึ่งความแห่งภาษิต...)**

ถึงแม้พระผู้มีพระภาคเจ้า ก็ประทานพระโอกาสแก่ท้าวเธอ จึงทรงนิ่ง. ความจริงมีอยู่ว่า ผู้ที่ชอบพูดแต่ไม่สามารถทำให้สำเร็จประโยชน์ได้ หรือผู้ที่สามารถทำให้สำเร็จประโยชน์ได้แต่ไม่เป็นคนชอบพูด คนแบบนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าไม่ประทานโอกาสให้. ส่วนท้าวสักกะนี้ เพราะทรงเป็นผู้ชอบตรัส และทั้งยังทรงสามารถทำประโยชน์ให้สำเร็จได้ด้วย ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงประทานพระโอกาสให้ท้าวเธอ.

ในเรื่องการสำรวมอินทรีย์นั้น มีความย่อในคำเป็นต้นว่า **เห็นปานนั้นไม่พึงเสพ (เอวรูป น เสวิตพฺพ)** ดังนี้คือ เมื่อดูรูปใด ราคะเป็นต้นย่อมเกิดขึ้น ไม่พึงเสพ ไม่พึงแลดูรูปนั้น. แต่เมื่อดูรูปใด ความสำคัญว่าไม่งามย่อมตั้งมั่น ความเลื่อมใสย่อมเกิดขึ้น หรือการกลับได้ ซึ่งความสำคัญว่าไม่เที่ยงย่อมมี พึงเสพรูปนั้น.

เมื่อฟังเสียงที่มีอักษรวิจิตรก็ดี มีพยัญชนะวิจิตรก็ดี ย่อมเกิดราคะเป็นต้นขึ้น เสียงเห็นปานนั้นไม่พึงเสพ. แต่เมื่อฟังเสียงใดแม้แต่เพลงขับของนางคนใช้ (กุมภทาสี) ที่อาศัยอรรถ (ผล) อาศัยธรรม (เหตุ) ย่อมเกิดความเลื่อมใสขึ้น หรือความเบื่อหน่ายย่อมตั้งมั่น เสียงเห็นปานนั้นพึงเสพ.

เมื่อดมกลิ่นใด ย่อมเกิดราคะเป็นต้นขึ้น กลิ่นอย่างนั้นไม่พึงเสพ. แต่เมื่อดมกลิ่นใด ย่อมมีการกลับได้ความสำคัญว่าไม่งามเป็นต้น กลิ่นอย่างนั้นพึงเสพ.

เมื่อลิ้มรสใด ย่อมเกิดราคะเป็นต้นขึ้นมา รสอย่างนั้นไม่พึงเสพ. แต่เมื่อลิ้มรสใดย่อมเกิดความสำคัญใจว่า เป็นของปฏิกูลในอาหาร และได้อาศัยแรงกายเพราะรสที่ได้ลิ้มเป็นปัจจัยแล้ว สามารถก้าวลงสู่อริยภูมิได้ หรือเมื่อบริโภคอยู่ก็มีการสิ้นกิเลส เหมือนสามเณรสิวะ หลานพระมหาสิวเถระ รสเห็นปานนั้นพึงเสพ.

เมื่อถูกต้องโผฏฐัพพะใด ย่อมเกิดราคะเป็นต้น ไม่พึงเสพโผฏฐัพพะเห็นปานนั้น. แต่เมื่อถูกต้องสิ่งใดย่อมมีการสิ้นกิเลสเครื่องหมัก

ดอง เหมือนพระสารีบุตรเถระเป็นต้น ทั้งความเพียรก็ได้รับการประคับประคองไว้เป็นอย่างดี และทั้งประชุมชนในภายหลังก็ได้รับการอนุเคราะห์ด้วยการดำเนินตามเยี่ยงอย่างที่ได้เห็น โผฏฐัพพะเห็นปานนั้น พึงเสพเถิด.

เล่ากันมาว่า พระสารีบุตรเถระ ไม่เคยเหยียดหลังบนเตียงตลอด ๓๐ ปี พระมหาโมคคัลลานะเถระก็เหมือนกัน. พระมหากัสสปะเถระไม่เคยเหยียดหลังบนเตียง ๑๒๐ ปี. พระอนุรุทธะเถระ ๕๕ ปี พระภัททิยะเถระ ๓๐ ปี พระโสณเถระ ๑๘ ปี พระรัฏฐปาลเถระ ๑๒ ปี พระอานนเถระ ๑๕ ปี พระราหุลเถระ ๑๒ ปี พระพากุลเถระ ๘๐ ปี พระนาฬกเถระไม่เคยเหยียดหลังบนเตียงจนปรินิพพาน.

เมื่อพิจารณาธรรมที่จะพึงรู้แจ้งได้ด้วยใจเหล่าใดย่อมเกิดราคะเป็นต้นขึ้นมา หรือความเพ่งเล็งอยากได้เป็นต้นโดยนัยเป็นต้นว่า "โอ้หนอ ขอให้เครื่องอุปกรณ์เครื่องปลื้มใจของคนเหล่าอื่นนั้น จงเป็นของเราเถิด" มาปรากฏ ธรรมเห็นปานนั้นไม่พึงเสพ. แต่ธรรมทั้งหลายของพระเถระ ๓ รูปเหล่าใด ธรรมเห็นปานนี้เหล่านั้นพึงเสพด้วยอำนาจเมตตาเป็นต้นอย่างนี้ว่า ขอให้พวกสัตว์ทั้งหมดจงเป็นผู้ไม่มีเวรกันเถิด.

ได้ยินว่า พระเถระ ๓ รูป ในวันเข้าพรรษาได้วางกฎไว้ว่า พวกเราไม่พึงตรึก ความตรึกที่เป็นอกุศลมีความตรึกถึงกามเป็นต้น. ครั้นในวันปวารณา พระสังฆเถระถามภิกษุผู้ใหม่ในสงฆ์ว่า คุณ ใน ๓ เดือนนี้ คุณให้จิตวิ่งวนไปกี่แห่ง. พระเถระรูปที่ ๑ เรียนว่า ท่านขอรับ กระผมไม่ได้ให้วิ่งออกนอกเขตบริเวณ. พระเถระในสงฆ์จึงถามรูปที่ ๒ ว่า ของคุณกี่แห่ง คุณ. รูปที่ ๒ นั้นตอบว่า ท่านขอรับ กระผมไม่ได้ให้วิ่งไปนอกที่พัก. ครั้นแล้วพระเถระทั้ง ๒ รูปก็พากันถามพระเถระบ้างว่าของท่านเล่าขอรับ. พระเถระตอบว่า ผมไม่ได้ให้วิ่งออกนอกขันธ์ ๕ หมวดที่แนบแน่นในภายใน. ท่านทั้ง ๒ รูปจึงเรียนว่า ท่านขอรับ ท่านได้ทำสิ่งที่ทำได้ยากแล้ว. พึงเสพธรรมที่พึงรู้แจ้งได้ด้วยใจเห็นปานนี้ไว้เถิด.

คำว่า **มีวาทะเป็นอย่างเดียวกัน (เอกนฺตวาทา)** คือ ที่ชื่อว่า ผู้

มีวาทะเป็นอย่างเดียวกัน เพราะที่สุดถ้อยคำของคนเหล่านี้มีอย่างเดียวเท่านั้นไม่ใช่มี ๒ คำ. ท้าวสักกะทรงถามว่า สมณพราหมณ์ทั้งหมดกล่าวอย่างเดียวเท่านั้นหรือ ? คำว่า **มีศีลเป็นอย่างเดียวกัน (เอกนฺตสีลา)** คือมีมารยาทอย่างเดียว. คำว่า **มีฉันทะเป็นอย่างเดียวกัน (เอกนฺตฉนฺทา)** คือมีลัทธิอย่างเดียว. คำว่า **มีที่สุดเป็นอย่างเดียวกัน (เอกนฺตอชฺโฌสานา)** คือมีจุดหมายเป็นอย่างเดียว.

ข้อว่า **โลกมีธาตุไม่เป็นอันเดียวกัน มีธาตุต่าง ๆ กัน (อเนกธาตุ นานาธาตุ โข เทวานมินฺท โลโก)** ความว่า ท่านจอมทวยเทพ โลกนี้มีอัธยาศัยไม่ใช่อย่างเดียว มีอัธยาศัยแตกต่างกัน เมื่อคนหนึ่งอยากเดิน (แต่อีก) คนหนึ่งอยากยืน เมื่ออีกคนหนึ่งอยากยืน (แต่อีก) คนหนึ่งอยากนอน สัตว์ทั้ง ๒ ชื่อว่ามีอัธยาศัยอย่างเดียวกันหาได้ยาก.

ในโลกที่มีธาตุมากมายและมีธาตุแตกต่างกันนั้น หมู่สัตว์ย่อมยึดมั่น ย่อมถือเอาธาตุใด ๆ อัธยาศัยใด ๆ ก็ย่อมยึดมั่น ย่อมถือเอาธาตุนั้น ๆ แหละ. คำว่า **ด้วยเรี่ยวแรงและความยึดถือ (ถามสา ปรามาสา)** คือ ด้วยเรี่ยวแรง ด้วยความยึดถือ. คำว่า **ย่อมยึดถือ (อภินิวิสฺส โวหรนฺติ)** ความว่า ย่อมถือเอามากล่าวด้วยดี คือแสดง ได้แก่ระบุ. ข้อว่า **อย่างนี้แหละแน่นอน อย่างอื่นเหลวไหล (อิทเมว สจฺจํ โมฆมญฺญ)** คือ คำของพวกเราเท่านั้นแหละจริง คำของคนเหล่าอื่นเป็นโมฆะ คือ เปล่า ได้แก่ ไม่มีประโยชน์.

ความฉิบหายอันเรียกว่า อันตะ (ที่สุด) ในคำว่า **มีความสำเร็จอย่างสมบูรณ์ (อจฺจนฺตนิฏฺฐา)** (ยิ่งล่วงส่วน) ชื่อว่า ผู้มีความสำเร็จล่วงส่วนเพราะความสำเร็จของเขาเหล่านั้นล่วงถึงที่สุดแล้ว. ความสำเร็จของพวกเขาเหล่าใด เป็นความหวังอย่างยิ่ง คือ พระนิพพานใด ความหวังเหล่านั้น ท่านเรียกว่าสิ่งมีที่สุดล่วงส่วนที่ก้าวล่วงความฉิบหายของพวกเขาไปแล้วทั้งหมด. คำว่า **ความเกษมจากโยคะ (โยคกฺเขโม)** เป็นชื่อของพระนิพพานนั่นเอง. ชื่อว่า ผู้มีความเกษมจากโยคะอย่างสมบูรณ์

เพราะความเกษมจากโยคะล่วงส่วนของเขาเหล่านี้มีอยู่. ชื่อว่า พรหมจารี เพราะเขาย่อมประพฤติทางที่ไกลจากข้าศึก คือ ประเสริฐ เพราะอรรถว่าประเสริฐสุด. ผู้ประพฤติประเสริฐ เพราะเป็นความประพฤติล่วงส่วน ชื่อว่า ผู้เป็นพรหมจารีอย่างสมบูรณ์. คำว่า **มีที่สุด (ปริโยสานำ)** เป็นชื่อของพระนิพพานนั่นเอง. ชื่อว่า ผู้มีที่สุดอย่างสมบูรณ์ เพราะเขามีที่สุดล่วงส่วน.

คำว่า **สิ้นตัณหา (ตณฺหาสงฺขโย)** ในคำว่า **ผู้หลุดพ้นเพราะสิ้นตัณหา (ตณฺหาสงฺขยวิมุตฺตา)** เป็นมรรคก็ได้ เป็นพระนิพพานก็ได้. มรรค ชื่อว่าเป็นเครื่องสิ้นตัณหา เพราะทำตัณหาให้สิ้นไปพร้อม คือ ให้ทายไป. พระนิพพานชื่อว่า เป็นเครื่องสิ้นตัณหา เพราะตัณหา เมื่อมาถึงพระนิพพานนั้นแล้ว ก็ย่อมสิ้นไปพร้อม คือ ย่อมฉิบหายไป ชื่อว่า ผู้หลุดพ้นเพราะสิ้นตัณหา เพราะหลุดพ้นแล้วด้วยมรรคอันเป็นเครื่องสิ้นไปแห่งตัณหา หรือหลุดพ้น คือ พ้นอย่างยิ่งในเพราะพระนิพพานอันเป็นที่สิ้นไปพร้อมแห่งตัณหา. ด้วยพระดำรัสมีประมาณเพียงเท่านี้ ก็เป็นอันว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพยากรณ์ปัญหาครบทั้ง ๑๔ ข้อแล้ว.

ชื่อปัญหา ๑๔ ข้อคือ

๑. ความหึงและความหวง (อิสสามัจฉริยะ)
๒. ความซอบและความชัง (ปิยาปิยะ)
๓. ความพอใจ (ฉันทะ)
๔. ความตรึก (วิตก)
๕. ธรรมเครื่องเนิ่นช้า (ปปัญจ)
๖. ความสุขใจ (โสมนัส)
๗. ความทุกข์ใจ (โทมนัส)
๘. ความรู้สึกเฉย ๆ (อุเบกขา)
๙. มารยาททางกาย (กายสมาจาร)
๑๐. มารยาททางวาจา (วจีสมาจาร)

๑๑. การแสวงหา (ปริเยสนา)
๑๒. ความสำรวมอินทรีย์ (อินทรียสังวร)
๑๓. ธาตุจำนวนมาก (อเนกธาตุ)
๑๔. ความสำเร็จล่วงส่วน (อัจจันตนิฏฐา).

ความทะยานอยาก (ตัณหา) เรียกว่า **เอชา** (คือ ความหวั่นไหว) เพราะอรรถว่าหวั่นไหว. ความหวั่นไหวนั้น เรียกว่า โรค เพราะอรรถว่าเบียดเบียน เรียกว่า ฝี เพราะอรรถว่า ประทุษร้ายภายใน เรียกว่า ลูกศร เพราะอรรถว่า ตามแทง. คำว่า **เพราะเหตุนั้น บุรุษนี้ (ตสฺมา อยํ ปุริโส)** คือ ความหวั่นไหวย่อมคร่าคนเพื่อให้ไปเกิดในภพนั้น ๆ ตามสมควรแก่กรรมที่ตนได้ทำไว้ เพราะเหตุใด เพราะเหตุนั้น บุรุษนี้จึงย่อมถึงความสูงต่ำด้วยอำนาจภพนั้น ๆ. (ถึงความ) สูงในพรหมโลก ตกลงต่ำในเทวโลก สูงในเทวโลก ตกลงต่ำในมนุษยโลก สูงในมนุษยโลก ตกลงต่ำในอบาย. คำว่า **เยสาหํ ภนฺเต** ตัดบทเป็น **เยสํ อหํ ภนฺเต**. เพราะคำว่า **เยสาหํ** ในที่นี้ เป็นด้วยอำนาจการเชื่อม (สนธิ). คำว่า **ตามที่ได้ฟังมา ตามที่ได้เรียนมา (ยถา สุตํ ยถา ปริยตฺตํ)** คือ ข้าพระพุทธเจ้า ได้ฟังมาและได้เรียนมาอย่างไร. คำว่า **จึงแสดงธรรมตามที่... (เอวํ ธมฺมํ เทเสมิ)** คือ ย่อมแสดงธรรมคือวัตรบท ๗ ประการ. ข้อว่า **แต่ข้าพระองค์ไม่กลายเป็นสาวกของพวกเขา (น จาหํ เตสํ)** คือ ส่วนข้าพระพุทธเจ้าไม่กลายเป็นสาวกของท่านเหล่านั้น. ท้าวสักกะทรงแจ้งให้พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงทราบความที่พระองค์ทรงเป็นพระโสดาบันด้วยพระดำรัสเป็นต้นว่า **ก็ข้าพระองค์เป็นสาวกของพระผู้มีพระภาคเจ้า**.

ว่าด้วยการได้เฉพาะซึ่งโสมนัส

คำว่า **การได้ความยินดี (เวทปฏิลาภ)** คือ การได้เฉพาะซึ่งความยินดี. คำว่า **สงครามระหว่างเทวดากับอสูร (เทวาสุรสงฺคาโม)** ได้แก่

สงครามของพวกเทวดาและพวกอสูร. คำว่า **ประชิดกัน (สมุปพฺยุโฬฺห)** ได้แก่เผชิญหน้ากันแบบชนิดที่เอาหน้าผากเข้ากระแทกกัน. เล่ากันว่า บางทีพวกเหล่านั้นทำการรบกันบนหลังทะเลหลวงก็มี แต่ในที่นั้นไม่มีการฆ่ากันและกันด้วยการฟันการแทงเป็นต้น เอากันแค่ชนะและแพ้เหมือนการเอาชนะแกะด้วยไม้เท่านั้นเอง. บางครั้งเหล่าเทพก็ชนะ บางครั้งก็เหล่าอสูรชนะ. ในการรบกันนั้น พวกเทพชนะ พวกอสูรตีโต้คืนได้อีกไม่ได้ในสงครามใด ท้าวสักกะทรงหมายเอาสงครามนั้น จึงตรัสคำเป็นต้นว่า **ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ก็ในสงครามนั้น (ตสฺมึ โข ปน ภนฺเต)**. คำว่า **ทั้ง ๒ คือ (อุภยเมตฺถ)** ได้แก่ พวกเทวดาเท่านั้น ย่อมบริโภคโอชะทั้ง ๒ คือ ๒ อย่างนี้ในเทวโลกนี้ เพราะฉะนั้นเมื่อท้าวสักกะนั้นทรงใคร่ครวญอยู่ ความปลาบปลื้มและความดีพระทัยที่มีกำลังจึงเกิดขึ้น. คำว่า **เป็นไปกับด้วยอาชญา (สทณฺฑาวจโร)** ได้แก่ มีอาชญาเที่ยวไปพร้อมกับอาชญา. ท่านแสดงว่าได้เป็นผู้เที่ยวไปพร้อมกับการถือกระบอง หรือพร้อมกับการถือศัสตรา วางอาชญาและอาวุธไม่ได้. คำว่า **เพื่อความเบื่อหน่ายส่วนเดียว (เอกนฺตนิพฺพิทาย)** ได้แก่ เพื่อความเบื่อหน่ายในการเวียนว่ายตายเกิดโดยที่สุดอย่างเดียวเท่านั้น. ทุกอย่างได้กล่าวไว้ในมหาโควินทสูตรหมดแล้ว. คำว่า **ประกาศ (ปเวเทสิ)** ได้แก่ กล่าว คือ แสดง.

คำว่า **ในที่นี้นั่นแล (อิเธว)** คือ ในโอกาส (ที่) นี้แหละ. คำว่า **เมื่อข้าพระองค์เป็นเทวดา (เทวภูตสฺส เม สโต)** คือ เมื่อข้าพระพุทธเจ้าเป็นเทพ. คำว่า **ข้าพระองค์จะได้อายุเพิ่มขึ้นอีก (ปุเนวายุ จ เม ลทฺโธ)** ความว่า ข้าพระพุทธเจ้าได้ชีวิตด้วยผลกรรมอย่างอื่นอีก. ด้วยคำนี้ ท้าวสักกะทรงเปิดเผยถึงความจุติและความอุบัติของพระองค์.

คำว่า **กายทิพย์ (ทิวิยา กายา)** คือ อัตภาพเป็นทิพย์. คำว่า **ละอายุอันไม่ใช่ของมนุษย์ (อายุ หิตฺวา อมานุสึ)** คือ ทิ้งอายุทิพย์. คำว่า **ไม่เป็นผู้หลงเข้าถึงครรภ์ (อมุโฬฺห คพฺภเมสฺสามิ)** คือ เป็นผู้ไม่หลง

เพราะมีคติเที่ยงแท้ จะเข้าถึงครรภ์ในตระกูลกษัตริย์เป็นต้น ที่ใจของข้าพระพุทธเจ้าจะรื่นรมย์นั้นเท่านั้น. ท้าวสักกะทรงแสดงความข้อนี้ไว้ว่า ในเทวดาและในมนุษย์ ๗ ครั้ง.

คำว่า **อยู่โดยธรรม (ฌาเยน วิหริสฺสามิ)** ความว่า แม้ข้าพระพุทธเจ้าเกิดในหมู่มนุษย์แล้ว จะอยู่โดยธรรม คือตามเหตุผล โดยสม่ำเสมอ เพราะความเป็นผู้ไม่ควรปลงมารดาจากชีวิต เป็นต้น.

ท้าวสักกะตรัสหมายเอาสกทาคามิมรรคด้วยคำนี้ว่า **ถ้าว่าความตรัสรู้จักมี (สมฺโพธิ เจ ภวิสฺสติ)**. ทรงแสดงว่า หากข้าพระพุทธเจ้าจะเป็นสกทาคามี. คำว่า **รู้ทั่วถึงอยู่ (อญฺญาตา วิหริสฺสามิ)** คือ ข้าพระพุทธเจ้าจะเป็นผู้รู้ทั่วถึง คือ จะเป็นผู้ใคร่รู้ทั่วถึงอยู่. คำว่า **ที่สุดนั้นแล (เสฺวว อนฺโต ภวิสฺสติ)** คือที่สุดในมนุษยโลกนั้นแลจะมี.

ท้าวสักกะตรัสว่า ข้าพระพุทธเจ้าจะเป็นสักกะผู้จอมทวยเทพที่สูงสุดในเทวโลกอีก ด้วยคำนี้ว่า **ข้าพระองค์เป็นเทวดาอีกจักเป็นผู้สูงสุดในเทวโลก (ปุน เทโว ภวิสฺสติ เทวโลกสฺมิมุตฺตโม)**

คำว่า **ในอัตภาพอันมีในที่สุด (อนฺติเม วตฺตมานมฺหิ)** คือในภพอันมีในที่สุดที่กำลังเป็นไปอยู่. คำว่า **จักอยู่ (โส นิวาโส ภวิสฺสติ)** คือ พวกเทวดาเหล่านั้นใด ที่ไม่น้อย (ด้อย) กว่าใคร ทั้งด้วยอายุ ทั้งด้วยปัญญา เป็นผู้เจริญที่สุด ประณีตกว่าพวกเทพทั้งหมด ในที่สุดภพนั้นจะเป็นที่อยู่อาศัยของข้าพระพุทธเจ้า.

เล่ากันมาว่า ท้าวสักกะนี้ จุติจากอัตภาพแห่งท้าวสักกะนั้นแล้ว เป็นผู้มีกระแสในเบื้องบน ไปเกิดในพรหมชั้นอกนิฏฐา เพราะความที่ทรงได้อนาคามิมรรค ในอัตภาพนั้น เมื่อทรงเกิดในชั้นอวิหาเป็นต้นแล้ว สุดท้ายจะเป็นอกนิฏฐคามีพรหม. ท้าวเธอทรงหมายถึงข้อนั้นจึงตรัสอย่างนั้น.

ได้ยินว่า ท้าวสักกะนี้ จะทรงอยู่ในชั้นอวิหา ๑,๐๐๐ กัป ในชั้นอตัปปาอีก ๒,๐๐๐ กัป ในชั้นสุทัสสา ๔,๐๐๐ กัป ในชั้นสุทัสสี ๘,๐๐๐ กัป ในชั้นอกนิฏฐาอีก ๑๖ พันกัป รวมความว่า ท้าวเธอจึง

จะเสวยอายุพรหม ๓๑,๐๐๐ กัป. จริงอยู่ อันสัตว์ผู้ยินดีเป็นอย่างยิ่งในวัฏฏะ ผู้มีประมาณอายุขนาดเดียวกัน มี ๓ ท่าน คือ ได้แก่ ท้าวสักกะ ผู้เป็นราชาของเทพ ๑ อนาถปิณฑิกคฤหบดี ๑ นางวิสาขามหาอุบาสิกา ๑. ธรรมดาผู้มีความสุขเท่ากับท่านเหล่านี้ไม่มี.

คำว่า **มีความดำริอันยังไม่ถึงที่สุด (อปริโยสิตสงฺกปฺโป)** คือ มีมโนรถที่ยังไม่จบลง. คำว่า **ย่อมสำคัญสมณะ... (ยสฺส มญฺญามิ สมเณ)** คือ ข้าพระพุทธเจ้าย่อมสำคัญว่า สมณะเหล่าใด เป็นผู้มีปกติเงียบสงบอยู่. คำว่า **ความยินดี (อาราธนา)** ได้แก่ ความสำเร็จ. คำว่า **ความยินร้าย (วิราธนา)** ได้แก่ ความล้มเหลว. คำว่า **ไม่สามารถ (น สมฺโภนฺติ)** คือ ไม่อาจพูดให้สำเร็จได้. คำว่า **ผู้เป็นเผ่าพันธุ์แห่งพระอาทิตย์ (อาทิจฺจพนฺธุนํ)** คือ พระอาทิตย์ก็เป็นโคตมโคตรด้วย พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ทรงเป็นโคตมโคตรด้วย ฉะนั้น ท้าวสักกะจึงตรัสอย่างนั้น. คำว่า **ทำความนอบน้อมแก่พรหม (ยํ กโรมเส)** คือ แต่ก่อนมาพวกเราทำความนอบน้อมใดแก่พรหม. คำว่า **พร้อมด้วยหมู่เทพ (สมํ เทเวหิ)** คือ พร้อมกับพวกเทพ. ท้าวสักกะทรงแสดงว่า บัดนี้ตั้งแต่นี้ไป พวกเราไม่มีการกระทำความนอบน้อมแก่พรหม พวกเราเลิกไหว้พรหม. คำว่า **พวกเราจงทำความนอบน้อม (สามํ กโรม)** คือ พวกเรายอมกระทำความนอบน้อม.

คำว่า **ตบ (ปรามสิตฺวา)** ความว่า ท้าวสักกะมีพระทัยปลาบปลื้ม ทรงตบแผ่นดิน หรือทรงตบเพื่อพระประสงค์ให้เป็นพยาน เหมือนคนจับมือเพื่อนแน่น พูดว่า เราก็หนักแน่นเหมือนท่าน. คำว่า **ปัญหาที่ท้าวสักกะอัญเชิญมา (อชฺฌิฏฺฐปญฺหา)** คือ ปัญหาที่ขอให้ตอบ หมายความว่าปัญหาที่ทูลถาม. คำที่เหลือในที่ทุกแห่งง่ายทั้งนั้นแล.

อรรถกถาสักกปัญหสูตรที่ ๘ จบ

๙. มหาสติปัฏฐานสูตร[๑]
ว่าด้วยการตั้งสติอย่างใหญ่

กถาว่าด้วยอุเทศวาร

[๒๗๓] ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้.

สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้า ประทับอยู่ในหมู่ชนชาวกุรุ นิคมของหมู่ชนชาวกุรุ ชื่อกัมมาสทัมมะ. ในกาลนั้นแล พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเรียกภิกษุทั้งหลายว่า ภิกษุทั้งหลาย ดังนี้. ภิกษุทั้งหลายเหล่านั้นทูลรับพระพุทธพจน์ของพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า พระเจ้าข้า ดังนี้. พระผู้พระภาคเจ้าจึงตรัสพระพุทธภาษิตนี้ว่า

ภิกษุทั้งหลาย ทางนี้เป็นที่ไปอันเอก เพื่อความหมดจดวิเศษของสัตว์ทั้งหลาย เพื่อความก้าวล่วงซึ่งความโศกและความร่ำไร เพื่ออัสดงค์ดับไปแห่งทุกข์และโทมนัส เพื่อบรรลุญายธรรม เพื่อกระทำพระนิพพานให้แจ้ง ทางนี้คือสติปัฏฐาน (ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งสติ) ๔ อย่าง. สติปัฏฐาน ๔ อย่างเป็นไฉน ?

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ย่อมพิจารณาเห็นกายในกายอยู่ มีความเพียรให้กิเลสเร่าร้อน มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัส (ความยินดียินร้าย) ในโลกเสียให้พินาศ เธอย่อมพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาอยู่ มีความเพียรให้กิเลสเร่าร้อน มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกเสียได้ เธอย่อมพิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่ มีความเพียรให้กิเลสเร่าร้อน มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกเสียได้ เธอย่อมพิจารณาเห็นธรรมในธรรมอยู่ มีความเพียรให้กิเลสเร่าร้อน มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกเสียได้.

กถาว่าด้วยอุเทศวาร จบ

---

๑. ปรับปรุงจากสำนวนแปลของพระศาสนโศภณ (แจ่ม จตฺตสลฺโล) วัดมกุฏกษัตริยาราม.

กายานุปัสสนา

อานาปานบรรพ

[๒๗๔] ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นกายในกายอยู่อย่างไรเล่า ?

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ไปแล้วสู่ป่าก็ดี ไปแล้วสู่โคนไม้ก็ดี ไปแล้วสู่เรือนว่างเปล่าก็ดี นั่งคู้บัลลังก์ (ขัดสมาธิ) ตั้งกายให้ตรง ดำรงสติเฉพาะหน้า. เธอย่อมมีสติหายใจเข้า ย่อมมีสติหายใจออก เมื่อหายใจเข้ายาว ก็รู้ชัดว่า เราหายใจเข้ายาว หรือเมื่อหายใจออกยาว ก็รู้ชัดว่า เราหายใจออกยาว เมื่อหายใจเข้าสั้น ก็รู้ชัดว่า เราหายใจเข้าสั้น หรือเมื่อหายใจออกสั้น ก็รู้ชัดว่า เราหายใจออกสั้น ย่อมสำเหนียกว่า เราจักเป็นผู้กำหนดรู้ตลอดกองลมหายใจทั้งปวง หายใจเข้า ย่อมสำเหนียกว่า เราจักเป็นผู้กำหนดรู้ตลอดกองลมหายใจทั้งปวง หายใจออก ย่อมสำเหนียกว่า เราจักระงับกายสังขาร (คือลมอัสสาสะ ปัสสาสะ) หายใจเข้า ย่อมสำเหนียกว่า เราจักระงับกายสังขาร หายใจออก.

ภิกษุทั้งหลาย แม้ฉันใด นายช่างกลึง หรือลูกมือของนายช่างกลึงผู้ฉลาด เมื่อชักเชือกกลึงยาว ก็รู้ชัดว่า เราชักเชือกกลึงยาว หรือเมื่อชักเชือกกลึงสั้น ก็รู้ชัดว่า เราชักเชือกกลึงสั้น ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุก็ฉันนั้นนั่นแหละ เมื่อหายใจเข้ายาวก็รู้ชัดว่า เราหายใจเข้ายาว หรือเมื่อหายใจออกยาว ก็รู้ชัดว่า เราหายใจออกยาว เมื่อหายใจเข้าสั้น ก็รู้ชัดว่า เราหายใจเข้าสั้น หรือเมื่อหายใจออกสั้น ก็รู้ชัดว่า เราหายใจออกสั้น ย่อมสำเหนียกว่า เราจักเป็นผู้กำหนดรู้ตลอดกองลมหายใจทั้งปวง หายใจเข้า ย่อมสำเหนียกว่า เราจักเป็นผู้กำหนดรู้ตลอดกองลมหายใจทั้งปวง หายใจออก ย่อมสำเหนียกว่า เราจักระงับกายสังขาร หายใจเข้า ย่อมสำเหนียกว่า เราจักระงับกายสังขารหายใจออก ดังนี้. ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นกายในกายเป็นภายในบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นกายในกาย

เป็นภายนอกบ้าง ย่อมพิจาณาเห็นกายในกายทั้งภายในภายนอกบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นธรรม คือ ความเกิดขึ้นในกายบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นธรรม คือ ความเสื่อมไปในกายบ้าง ยอมพิจารณาเห็นธรรม คือ ทั้งความเกิดขึ้นทั้งความเสื่อมไปในกายบ้าง. ก็หรือสติของเธอตั้งมั่นอยู่ว่า กายมีอยู่แต่เพียงสักว่าเป็นที่รู้ แต่เพียงสักว่าเป็นที่อาศัยระลึก เธอเป็นผู้อันตัณหาและทิฏฐิไม่อาศัยอยู่ด้วย ย่อมไม่ยึดถืออะไร ๆ ในโลกด้วย.

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นกายในกายอยู่อย่างนี้.

ข้อกำหนดว่าด้วยลมหายใจเข้าออก จบ

อิริยาบถบรรพ

[๒๗๕] ภิกษุทั้งหลาย ข้ออื่นยังมีอยู่อีก ภิกษุเมื่อเดินอยู่ก็รู้ชัดว่าเราเดิน หรือเมื่อยืนก็รู้ชัดว่าเรายืน หรือเมื่อนั่งก็รู้ชัดว่าเรานั่ง หรือเมื่อนอนก็รู้ชัดว่าเรานอน. อนึ่ง เมื่อเธอนั้นเป็นผู้ตั้งกายไว้แล้วอย่างใด ก็ย่อมรู้ชัดอาการกายนั้นอย่างนั้น ๆ ดังนี้. ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นกายในกายเป็นภายในบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นกายในกายเป็นภายนอกบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นกายในกายทั้งภายในภายนอกบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นธรรมคือความเกิดขึ้นในกายบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นธรรมคือความเสื่อมไปในกายบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นธรรม คือทั้งความเกิดขึ้นทั้งความเสื่อมไปในกายบ้าง. ก็หรือสติของเธอที่ตั้งมั่นอยู่ว่า กายมีอยู่แต่เพียงสักว่าเป็นที่รู้ แต่เพียงสักว่าเป็นที่อาศัยระลึก เธอเป็นผู้อันตัณหาและทิฏฐิไม่อาศัยอยู่ด้วย ย่อมไม่ยึดถืออะไร ๆ ในโลกด้วย.

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นกายในกายอยู่อย่างนี้.

ข้อกำหนดว่าด้วยอิริยาบถ จบ

สัมปชัญญบรรพ

[๒๗๖] ภิกษุทั้งหลาย ข้ออื่นยังมีอยู่อีก ภิกษุย่อมเป็นผู้ทำสัมปชัญญะ (ความเป็นผู้รู้พร้อม) ในการก้าวไปข้างหน้า และถอยกลับมาข้างหลัง ย่อมเป็นผู้ทำสัมปชัญญะในการแลไปข้างหน้าแลเหลียวไปข้างซ้ายข้างขวา ย่อมเป็นผู้ทำสัมปชัญญะในการคู้อวัยวะเข้า ย่อมเป็นผู้ทำสัมปชัญญะในการทรงผ้าสังฆาฏิ บาตร และจีวร ย่อมเป็นผู้ทำสัมปชัญญะในการกิน ดื่ม เคี้ยว และลิ้ม ย่อมเป็นผู้ทำสัมปชัญญะในการถ่ายอุจจาระและปัสสาวะ ย่อมเป็นผู้ทำสัมปชัญญะในการเดิน ยืน นั่ง หลับ ตื่น พูด และความเป็นผู้นิ่งอยู่ ดังนี้.

ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นกายในกายเป็นภายในบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นกายในกายเป็นภายนอกบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นกายในกายทั้งภายในภายนอกบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นธรรม คือความเกิดขึ้นในกายบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นธรรม คือความเสื่อมไปในกายบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นธรรม คือทั้งความเกิดขึ้นทั้งความเสื่อมไปในกายบ้าง. ก็หรือสติของเธอที่ตั้งมั่นอยู่ว่า กายมีอยู่แต่เพียงสักว่าเป็นที่รู้ แต่เพียงสักว่าเป็นที่อาศัยระลึก เธอเป็นผู้อันตัณหาและทิฏฐิไม่อาศัยอยู่ด้วย ย่อมไม่ยึดถือ อะไร ๆ ในโลกด้วย.

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นกายในกายอยู่อย่างนี้.

ข้อกำหนดว่าด้วยสัมปชัญญะ จบ

ปฏิกูลมนสิการบรรพ

[๒๗๗] ภิกษุทั้งหลาย ข้ออื่นยังมีอยู่อีก ภิกษุย่อมพิจารณากายนี้นี่แล เบื้องบนแต่พื้นเท้าขึ้นไป เบื้องต่ำแต่ปลายผมลงมา มีหนัง

หุ้มอยู่โดยรอบ เต็มด้วยของไม่สะอาดมีประการต่าง ๆ ว่ามีอยู่ในกายนี้คือ ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ม้าม หัวใจ ตับ พังผืด ไต ปอด ไส้ใหญ่ ไส้น้อย อาหารใหม่ อาหารเก่า น้ำดี น้ำเสลด น้ำเหลือง น้ำเลือด น้ำเหงื่อ มันข้น น้ำตา มันเหลว น้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ น้ำมูตร.

ภิกษุทั้งหลาย ไถ้มีปาก ๒ ข้างเต็มด้วยธัญชาติมีประการต่าง ๆ คือ ข้าวสาลี ข้าวเปลือก ถั่วเขียว ถั่วเหลือง งา ข้าวสาร บุรุษมีจักษุแก้ไถ้นั้นออกแล้วพึงเห็นได้ว่า เหล่านี้ข้าวสาลี เหล่านี้ข้าวเปลือก เหล่านี้ถั่วเขียว เหล่านี้ถั่วเหลือง เหล่านี้งา เหล่านี้ข้าวสาร ฉันใด ภิกษุทั้งหลาย ฉันนั้นนั่นแล ภิกษุย่อมพิจารณากายนี้นี่แล เบื้องบนแต่พื้นเท้าขึ้นไป เบื้องต่ำแต่ปลายผมลงมา มีหนังหุ้มอยู่โดยรอบ เต็มด้วยของไม่สะอาดมีประการต่าง ๆ ว่ามีอยู่ในกายนี้ คือ ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ม้าม หัวใจ ตับ พังผืด ไต ปอด ไส้ใหญ่ ไส้น้อย อาหารใหม่ อาหารเก่า น้ำดี น้ำเสลด น้ำเหลือง น้ำเลือด น้ำเหงื่อ มันข้น น้ำตา มันเหลว น้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ น้ำมูตร ดังนี้.

ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นกายในกายเป็นภายในบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นกายในกายเป็นภายนอกบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นกายในกายทั้งภายในทั้งภายนอกบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นธรรม คือความเกิดขึ้นในกายบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นธรรม คือความเสื่อมไปในกายบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นธรรม คือทั้งความเกิดขึ้นทั้งความเสื่อมไปในกายบ้าง. ก็หรือสติของเธอที่ตั้งมั่นอยู่ว่า กายมีอยู่แต่เพียงสักว่าเป็นที่รู้ แต่เพียงสักว่าเป็นที่อาศัยระลึก เธอเป็นผู้อันตัณหาและทิฏฐิไม่อาศัยอยู่ด้วย ย่อมไม่ยึดถืออะไร ๆ ในโลกด้วย.

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นกายในกายอยู่อย่างนี้.

ข้อกำหนดว่าด้วยของปฏิกูล จบ

ธาตุมนสิการบรรพ

[๒๗๘] ภิกษุทั้งหลาย ข้ออื่นยังมีอยู่อีก ภิกษุย่อมพิจารณากายอันตั้งอยู่ตามที่ตั้งอยู่ตามปกตินี้นี่แล โดยความเป็นธาตุว่า ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม มีอยู่ในกายนี้.

ภิกษุทั้งหลาย คนฆ่าโคหรือลูกมือคนฆ่าโคผู้ฉลาด ฆ่าแม่โคแล้ว พึงแบ่งออกเป็นส่วน แล้วนั่งอยู่ที่ทนทางใหญ่ ๔ แพร่ง แม้ฉันใด ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุก็ฉันนั้นนั่นแล ย่อมพิจารณากายอันตั้งอยู่ตามที่ตั้งอยู่ตามปกตินี้นี่แล โดยความเป็นธาตุว่า ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม มีอยู่ในกายนี้ ดังนี้.

ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นกายในกายเป็นภายในบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นกายในกายเป็นภายนอกบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นกายในกายทั้งภายในทั้งภายนอกบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นธรรม คือความเกิดขึ้นในกายบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นธรรม คือความเสื่อมไปในกายบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นธรรม คือทั้งความเกิดขึ้นทั้งความเสื่อมไปในกายบ้าง. ก็หรือสติของเธอที่ตั้งมั่นอยู่ว่า กายมีอยู่แต่เพียงสักว่าเป็นที่รู้ แต่เพียงสักว่า เป็นที่อาศัย ระลึก เธอเป็นผู้อันตัณหาและทิฏฐิไม่อาศัยอยู่ด้วย ย่อมไม่ยึดถืออะไร ๆ ในโลกด้วย.

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นกายในกายอยู่อย่างนี้.

ข้อกำหนดว่าด้วยธาตุ จบ

นวสีวถิกาบรรพ

[๒๗๙] ภิกษุทั้งหลาย ข้ออื่นยังมีอยู่อีก เหมือนกับว่าภิกษุจะพึงเห็นสรีระ (ซากศพ) ที่เขาทิ้งไว้แล้วในป่าช้า ตายแล้ววันหนึ่ง หรือ

ตายแล้ว ๒ วัน หรือตายแล้ว ๓ วัน อันพองขึ้น สีเขียวน่าเกลียด เป็นสรีระมีน้ำเหลืองไหลน่าเกลียด. เธอก็น้อมเข้ามาสู่กายนี้นี่แลว่า ถึงร่างกายอันนี้เล่า ก็มีอย่างนี้เป็นธรรมดา คงเป็นอย่างนี้ ไม่ล่วงพ้นความเป็นอย่างนี้ไปได้ ดังนี้.

ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นกายในกายเป็นภายในบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นกายในกายเป็นภายนอกบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นกายในกายทั้งภายในภายนอกบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นธรรม คือความเกิดขึ้นในกายบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นธรรม คือความเสื่อมไปในกายบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นธรรม คือทั้งความเกิดขึ้นทั้งความเสื่อมไปในกายบ้าง. ก็หรือสติของเธอที่ตั้งมั่นอยู่ว่า กายมีอยู่แต่เพียงสักว่าเป็นที่รู้ แต่เพียงสักว่าเป็นที่อาศัยระลึก เธอเป็นผู้อันตัณหาและทิฏฐิไม่อาศัยอยู่ด้วย ย่อมไม่ยึดถืออะไร ๆ ในโลกด้วย.

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นกายในกายอยู่อย่างนี้.

[๒๘๐] ภิกษุทั้งหลาย ข้ออื่นยังมีอยู่อีก เหมือนกับว่าภิกษุจะพึงเห็นสรีระ (ซากศพ) ที่เขาทิ้งไว้แล้วในป่าช้า อันฝูงกาจิกกินอยู่บ้าง ฝูงแร้งจิกกินอยู่บ้าง ฝูงนกดระกรุมจิกกินอยู่บ้าง หมู่สุนัขกัดกินอยู่บ้าง หมู่สุนัขจิ้งจอกกัดกินอยู่บ้าง หมู่สัตว์ตัวเล็ก ๆ ต่าง ๆ กัดกินอยู่บ้าง. เธอก็น้อมเข้ามาสู่กายนี้นี่แลว่า ถึงร่างกายอันนี้เล่า ก็มีอย่างนี้เป็นธรรมดา คงเป็นอย่างนี้ ไม่ล่วงความเป็นอย่างนี้ไปได้ ดังนี้.

ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นกายในกายเป็นภายในบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นกายในกายเป็นภายนอกบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นกายในกายทั้งภายในทั้งภายนอกบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นธรรม คือความเกิดขึ้นในกายบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นธรรม คือความเสื่อมไปในกายบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นธรรม คือทั้งความเกิดขึ้นทั้งความเสื่อมไปในกายบ้าง. ก็หรือสติของเธอที่ตั้งมั่นอยู่ว่า กายมีอยู่แต่เพียงสักว่าเป็นที่รู้ แต่เพียงสักว่าเป็นที่อาศัยระลึก เธอเป็นผู้อันตัณหาและทิฏฐิไม่อาศัยอยู่ด้วย ย่อมไม่ยึดถืออะไร ๆ ในโลกด้วย.

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นกายในกายอยู่อย่างนี้.

[๒๘๑] ภิกษุทั้งหลาย ข้ออื่นยังมีอยู่อีก เหมือนกับว่าภิกษุจะพึงเห็นสรีระ (ซากศพ) ที่เขาทิ้งไว้แล้วในป่าช้า เป็นร่างกระดูก ยังมีเนื้อและเลือด อันเส้นเอ็นรัดรึงอยู่ เธอก็น้อมเข้ามาสู่กายนี้นี่แลว่า ถึงร่างกายอันนี้เล่าก็มีอย่างนี้เป็นธรรมดา คงเป็นอย่างนี้ ไม่ล่วงความเป็นอย่างนี้ไปได้ ดังนี้.

ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นกายในกายเป็นภายในบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นกายในกายเป็นภายนอกบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นกายในกายทั้งภายในทั้งภายนอกบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นธรรม คือความเกิดขึ้นในกายบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นธรรม คือความเสื่อมไปในกายบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นธรรม คือทั้งความเกิดขึ้นทั้งความเสื่อมไปในกายบ้าง. ก็หรือสติของเธอที่ตั้งมั่นอยู่ว่า กายมีอยู่แต่เพียงสักว่าเป็นที่รู้ แต่เพียงสักว่าเป็นที่อาศัยระลึก เธอเป็นผู้อันตัณหาและทิฏฐิไม่อาศัยอยู่ด้วย ย่อมไม่ยึดถืออะไร ๆ ในโลกด้วย.

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นกายในกายอยู่อย่างนี้.

[๒๘๒] ภิกษุทั้งหลาย ข้ออื่นยังมีอยู่อีก เหมือนกับว่าภิกษุจะพึงเห็นสรีระ (ซากศพ) ที่เขาทิ้งไว้แล้วในป่าช้า เป็นร่างกระดูก เปื้อนด้วยเลือด แต่ปราศจากเนื้อแล้ว ยังมีเส้นเอ็นรัดรึงอยู่ เธอก็น้อมเข้ามาสู่กายนี้นี่แลว่า ถึงร่างกายอันนี้เล่าก็มีอย่างนี้เป็นธรรมดา คงเป็นอย่างนี้ ไม่ล่วงความเป็นอย่างนี้ไปได้ ดังนี้.

ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นกายในกายเป็นภายในบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นกายในกายเป็นภายนอกบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นกายในกายทั้งภายในทั้งภายนอกบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นธรรม คือความเกิดขึ้นในกายบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นธรรม คือความเสื่อมไปในกายบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นธรรม คือทั้งความเกิดขึ้นทั้งความเสื่อมไปในกายบ้าง. ก็หรือสติของเธอที่ตั้งมั่นอยู่ว่า กายมีอยู่แต่เพียงสักว่าเป็นที่รู้ แต่เพียงสักว่าเป็นที่อาศัย

ระลึก เธอเป็นผู้อันตัณหาและทิฏฐิไม่อาศัยอยู่ด้วย ย่อมไม่ยึดถืออะไร ๆ ในโลกด้วย.

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นกายในกายอยู่อย่างนี้.

[๒๘๓] ภิกษุทั้งหลาย ข้ออื่นยังมีอยู่อีก เหมือนกับว่าภิกษุจะพึงเห็นสรีระ (ซากศพ) ที่เขาทิ้งไว้แล้วในป่าช้า เป็นร่างกระดูกปราศจากเนื้อและเลือดแล้ว ยังมีเส้นเอ็นรัดรึงอยู่ เธอก็น้อมเข้ามาสู่กายนี้นี่แลว่า ถึงร่างกายนี้เล่าก็มีอย่างนี้เป็นธรรมดา คงเป็นอย่างนี้ ไม่ล่วงความเป็นอย่างนี้ไปได้ ดังนี้

ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นกายในกายเป็นภายในบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นกายในกายเป็นภายนอกบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นกายในกายทั้งภายในทั้งภายนอกบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นธรรม คือความเกิดขึ้นในกายบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นธรรม คือความเสื่อมไปในกายบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นธรรม คือทั้งความเกิดขึ้นทั้งความเสื่อมไปในกายบ้าง. ก็หรือสติของเธอที่ตั้งมั่นอยู่ว่า กายมีอยู่แต่เพียงสักว่าเป็นที่รู้ แต่เพียงสักว่าเป็นที่อาศัยระลึก เธอเป็นผู้อันตัณหาและทิฏฐิไม่อาศัยอยู่ด้วย ย่อมไม่ยึดถืออะไร ๆ ในโลกด้วย.

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นกายในกายอยู่อย่างนี้.

[๒๘๔] ภิกษุทั้งหลาย ข้ออื่นยังมีอยู่อีก เหมือนกับว่าภิกษุจะพึงเห็นสรีระ (ซากศพ) ที่เขาทิ้งไว้แล้วในป่าช้า คือ เป็น (ท่อน) กระดูกปราศจากเส้นเอ็นเครื่องรัดรึงแล้ว กระจายไปแล้วในทิศน้อยและทิศใหญ่ คือ กระดูกมือ (ไปอยู่) ทางอื่น กระดูกเท้า (ไปอยู่) ทางอื่น กระดูกแข้ง (ไปอยู่) ทางอื่น กระดูกขา (ไปอยู่) ทางอื่น กระดูกสะเอว (ไปอยู่) ทางอื่น กระดูกหลัง (ไปอยู่) ทางอื่น กระดูกสันหลัง (ไปอยู่) ทางอื่น กระดูกซี่โครง (ไปอยู่) ทางอื่น กระดูกหน้าอก (ไปอยู่) ทางอื่น กระดูกไหล่ (ไปอยู่) ทางอื่น กระดูกแขน (ไปอยู่) ทางอื่น กระดูกคอ (ไปอยู่) ทางอื่น กระดูกคาง (ไปอยู่) ทางอื่น กระดูกฟัน (ไปอยู่) ทางอื่น

กระโหลกศีรษะ (ไปอยู่) ทางอื่น. เธอก็น้อมเข้ามาสู่กายนี้นี่แลว่า ถึงร่างกายอันนี้เล่าก็มีอย่างนี้เป็นธรรมดา คงเป็นอย่างนี้ ไม่ล่วงความเป็นอย่างนี้ไปได้ ดังนี้.

ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นกายในกายเป็นภายในบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นกายในกายเป็นภายนอกบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นกายในกายทั้งภายในทั้งภายนอกบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นธรรม คือความเกิดขึ้นในกายบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นธรรม คือความเสื่อมไปในกายบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นธรรม คือทั้งความเกิดขึ้นทั้งความเสื่อมไปในกายบ้าง. ก็หรือสติของเธอที่ตั้งมั่นอยู่ว่า กายมีอยู่แต่เพียงสักว่าเป็นที่รู้ แต่เพียงสักว่าเป็นที่อาศัยระลึก เธอเป็นผู้อันตัณหาและทิฏฐิไม่อาศัยอยู่ด้วย ย่อมไม่ยึดถืออะไร ๆ ในโลกด้วย.

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นกายในกายอยู่อย่างนี้.

[๒๘๕] ภิกษุทั้งหลาย ข้ออื่นยังมีอยู่อีก เหมือนกับว่าภิกษุจะพึงเห็นสรีระ (ซากศพ) ที่เขาทิ้งไว้แล้วในป่าช้า คือ เป็น (ท่อน) กระดูกมีสีขาวเปรียบด้วยสีสังข์ เธอก็น้อมเข้ามาสู่กายนี้นี่แลว่า ถึงร่างกายอันนี้เล่าก็มีอย่างนี้เป็นธรรมดา คงเป็นอย่างนี้ ไม่ล่วงความเป็นอย่างนี้ไปได้ ดังนี้.

ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นกายในกายเป็นภายในบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นกายในกายเป็นภายนอกบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นกายในกายทั้งภายในทั้งภายนอกบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นธรรม คือความเกิดขึ้นในกายบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นธรรม คือความเสื่อมไปในกายบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นธรรม คือทั้งความเกิดขึ้นทั้งความเสื่อมไปในกายบ้าง. ก็หรือสติของเธอที่ตั้งมั่นอยู่ว่า กายมีอยู่แต่เพียงสักว่าเป็นที่รู้ แต่เพียงสักว่าเป็นที่อาศัยระลึก เธอเป็นผู้อันตัณหาและทิฏฐิไม่อาศัยอยู่ด้วย ย่อมไม่ยึดถืออะไร ๆ ในโลกด้วย.

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นกายในกายอยู่อย่างนี้.

[๒๘๖] ภิกษุทั้งหลาย ข้ออื่นยังมีอยู่อีก เหมือนกับว่าภิกษุจะพึงเห็นสรีระ (ซากศพ) ที่เขาทิ้งไว้แล้วในป่าช้า คือ เป็น (ท่อน) กระดูกเป็นกองเรี่ยรายแล้ว มีในภายนอกเกินปีหนึ่งไปแล้ว เธอก็น้อมเข้ามาสู่กายนี้นี่แลว่า ถึงร่างกายอันนี้เล่าก็มีอย่างนี้เป็นธรรมดา คงเป็นอย่างนี้ ไม่ล่วงความเป็นอย่างนี้ไปได้ ดังนี้.

ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นกายในกายเป็นภายในบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นกายในกายเป็นภายนอกบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นกายในกายทั้งภายในทั้งภายนอกบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นธรรม คือความเกิดขึ้นในกายบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นธรรม คือความเสื่อมไปในกายบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นธรรม คือทั้งความเกิดขึ้นทั้งความเสื่อมไปในกายบ้าง. ก็หรือสติของเธอที่ตั้งมั่นอยู่ว่า กายมีอยู่แต่เพียงสักว่าเป็นที่รู้ แต่เพียงสักว่าเป็นที่อาศัยระลึก เธอเป็นผู้อันตัณหาและทิฏฐิไม่อาศัยอยู่ด้วย ย่อมไม่ยึดถืออะไร ๆ ในโลกด้วย.

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นกายในกายอยู่อย่างนี้.

[๒๘๗] ภิกษุทั้งหลาย ข้ออื่นยังมีอยู่อีก เหมือนกับว่าภิกษุจะพึงเห็นสรีระ (ซากศพ) ที่เขาทิ้งไว้แล้วในป่าช้า คือ เป็น (ท่อน) กระดูกผุละเอียดแล้ว. เธอก็น้อมเข้ามาสู่กายนี้นี่แลว่า ถึงร่างกายอันนี้เล่าก็มีอย่างนี้เป็นธรรมดา คงเป็นอย่างนี้ ไม่ล่วงความเป็นอย่างนี้ไปได้ ดังนี้.

ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นกายในกายเป็นภายในบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นกายในกายเป็นภายนอกบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นกายในกายทั้งภายในทั้งภายนอกบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นธรรม คือความเกิดขึ้นในกายบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นธรรม คือความเสื่อมไปในกายบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นธรรม คือทั้งความเกิดขึ้นทั้งความเสื่อมไปในกายบ้าง. ก็หรือว่าสติของเธอที่ตั้งมั่นอยู่ว่า กายมีอยู่แต่เพียงสักว่าเป็นที่รู้ แต่เพียงสักว่าเป็นที่อาศัยระลึก เธอเป็นผู้อันตัณหาและทิฏฐิไม่อาศัยอยู่ด้วย ย่อมไม่ยึดถือ

อะไร ๆ ในโลกด้วย.

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นกายในกายอยู่อย่างนี้.

ข้อกำหนดด้วยปาฐ ๙ ข้อ จบ

กายานุปัสสนา จบ

เวทนานุปัสสนา

[๒๘๘] ภิกษุทั้งหลาย ก็อย่างไร ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นเวทนา (ความเสวยอารมณ์) ในเวทนาอยู่.

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เมื่อเสวยสุขเวทนา ก็รู้ชัดว่า บัดนี้เราเสวยสุขเวทนา เมื่อเสวยทุกขเวทนาก็รู้ชัดว่าบัดนี้เราเสวยทุกขเวทนา เมื่อเสวยอทุกขมสุขเวทนา (ไม่ทุกข์ ไม่สุข) ก็รู้ชัดว่าบัดนี้เราเสวยอทุกขมสุขเวทนา หรือเมื่อเสวยสุขเวทนามีอามิส (คือเจือกามคุณ) ก็รู้ชัดว่าบัดนี้เราเสวยสุขเวทนามีอามิส หรือเมื่อเสวยสุขเวทนาไม่มีอามิส (คือไม่เจือกามคุณ) ก็รู้ชัดว่าบัดนี้เราเสวยสุขเวทนาไม่มีอามิส หรือเมื่อเสวยทุกขเวทนามีอามิส ก็รู้ชัดว่าบัดนี้เราเสวยทุกขเวทนามีอามิส หรือเมื่อเสวยทุกขเวทนาไม่มีอามิส ก็รู้ชัดว่าบัดนี้เราเสวยทุกขเวทนาไม่มีอามิส หรือเมื่อเสวยอทุกขมสุขเวทนามีอามิส ก็รู้ชัดว่าบัดนี้เราเสวยอทุกขมสุขเวทนามีอามิส หรือเมื่อเสวยอทุกขมสุขเวทนาไม่มีอามิส ก็รู้ชัดว่าบัดนี้เราเสวยอทุกขมสุขเวทนาไม่มีอามิส ดังนี้.

ภิกษุพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาเป็นภายในบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาเป็นภายนอกบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งภายในทั้งภายนอกบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นธรรม คือความเกิดขึ้นในเวทนาบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นธรรม คือความเสื่อมไปในเวทนาบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นธรรม คือทั้งความเกิดขึ้นทั้งความเสื่อมไปในเวทนาบ้าง. ก็

หรือว่า สติของเธอที่ตั้งมั่นอยู่ว่าเวทนามีอยู่แต่เพียงสักว่าเป็นที่รู้ แต่เพียงสักว่าเป็นที่อาศัยระลึก เธอเป็นผู้อันตัณหาและทิฏฐิไม่อาศัยอยู่ด้วย ย่อมไม่ยึดถืออะไร ๆ ในโลกด้วย.

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาอยู่อย่างนี้แล.

เวทนานุปัสสนา จบ

จิตตานุปัสสนา

[๒๘๙] ภิกษุทั้งหลาย ก็อย่างไร ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่.

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ อนึ่งเมื่อจิตมีราคะก็รู้ชัดว่าจิตมีราคะ หรือจิตไม่มีราคะก็รู้ชัดว่าจิตไม่มีราคะ หรือจิตมีโทสะก็รู้ชัดว่าจิตมีโทสะ หรือจิตไม่มีโทสะก็รู้ชัดว่าจิตไม่มีโทสะ หรือจิตมีโมหะก็รู้ชัดว่าจิตมีโมหะ หรือจิตไม่มีโมหะก็รู้ชัดว่าจิตไม่มีโมหะ หรือจิตหดหู่ก็รู้ชัดว่าจิตหดหู่ หรือจิตฟุ้งซ่านก็รู้ชัดว่าจิตฟุ้งซ่าน หรือจิตเป็นมหรคต (คือถึงความเป็นใหญ่ หมายเอาจิตที่เป็นฌาน หรือเป็นอัปปมัญญาพรหมวิหาร) ก็รู้ชัดว่าจิตเป็นมหรคต หรือจิตไม่เป็นมหรคตก็รู้ชัดว่าจิตไม่เป็นมหรคต หรือจิตเป็นสอุตตระ (คือกามาวจรจิตซึ่งมีจิตอื่นยิ่งกว่าไม่ถึงอุปจารสมาธิ) ก็รู้ชัดว่าจิตเป็นสอุตตระ หรือจิตเป็นอนุตตระ (คือกามาวจรจิต ไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า หมายเอาอุปจารสมาธิ) ก็รู้ชัดว่าจิตเป็นอนุตตระ หรือจิตตั้งมั่นก็รู้ชัดว่าจิตตั้งมั่น หรือจิตไม่ตั้งมั่นก็รู้ชัดว่าจิตไม่ตั้งมั่น หรือจิตวิมุตติ (คือหลุดพ้นด้วยตทังควิมุตติ และวิกขัมภนวิมุตติ) ก็รู้ชัดว่าจิตวิมุตติ หรือจิตยังไม่วิมุตติก็รู้ชัดว่าจิตยังไม่วิมุตติ ดังนี้.

ภิกษุพิจารณาเห็นจิตในจิตเป็นภายในบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นจิตในจิตเป็นภายนอกบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นจิตในจิตทั้งภายในทั้งภายนอก

บ้าง ย่อมพิจารณาเห็นธรรมคือความเกิดขึ้นในจิตบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นธรรมคือความเสื่อมไปในจิตบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นธรรมคือทั้งความเกิดขึ้นทั้งความเสื่อมไปในจิตบ้าง. ก็หรือว่าสติของเธอที่ตั้งมั่นอยู่ว่าจิตมีอยู่แต่เพียงสักว่าเป็นที่รู้ แต่เพียงสักว่าเป็นที่อาศัยระลึก เธอเป็นผู้อันตัณหาและทิฐิไม่อาศัยอยู่ด้วย ย่อมไม่ยึดถืออะไร ๆ ในโลกด้วย.

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่ อย่างนี้แล.

จิตตานุปัสสนา จบ

ธัมมานุปัสสนา

นิวรณบรรพ

[๒๙๐] ภิกษุทั้งหลาย ก็อย่างไรภิกษุย่อมพิจารณาเห็นธรรมในธรรมอยู่.

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ย่อมพิจารณาเห็นธรรมในธรรมคือ นิวรณ์ ๕. ภิกษุทั้งหลาย ก็อย่างไรภิกษุย่อมพิจารณาเห็นธรรมในธรรม คือนิวรณ์ ๕ ? ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เมื่อกามฉันท์ (ความพอใจในกามารมณ์) มี ณ ภายในจิต ย่อมรู้ชัดว่ากามฉันท์มีอยู่ ณ ภายในจิตของเรา หรือเมื่อกามฉันท์ไม่มี ณ ภายในจิต ย่อมรู้ชัดว่ากามฉันท์ไม่มีภายในจิตของเรา อนึ่ง ความที่กามฉันท์อันยังไม่เกิดขึ้น ย่อมเกิดขึ้นด้วยประการใด ย่อมรู้ประการนั้นด้วย อนึ่ง ความละกามฉันท์ที่เกิดขึ้นแล้วเสียได้ด้วยประการใด ย่อมรู้ประการนั้นด้วย อนึ่ง ความที่กามฉันท์อันตนละเสียแล้ว ไม่เกิดขึ้นต่อไปได้ด้วยประการใด ย่อมรู้ประการนั้นด้วย.

อนึ่ง เมื่อพยาบาทมี ณ ภายในจิต ย่อมรู้ชัดว่าพยาบาทมีอยู่ ณ ภายในจิตของเรา หรือเมื่อพยาบาทไม่มี ณ ภายในจิต ย่อมรู้ชัดว่า

พยาบาทไม่มี ณ ภายในจิตของเรา อนึ่ง ความที่พยาบาทอันยังไม่เกิดขึ้น ย่อมเกิดขึ้นด้วยประการใด ย่อมรู้ประการนั้นด้วย อนึ่ง ความละพยาบาทที่เกิดขึ้นแล้วเสียได้ด้วยประการใด ย่อมรู้ประการนั้นด้วย อนึ่ง ความที่พยาบาทอันตนละเสียแล้ว ไม่เกิดขึ้นต่อไปได้ด้วยประการใด ย่อมรู้ประการนั้นด้วย.

อนึ่ง ถีนมิทธะมี ณ ภายในจิต ย่อมรู้ชัดว่าถีนมิทธะมีอยู่ ณ ภายในจิตของเรา หรือเมื่อถีนมิทธะไม่มี ณ ภายในจิต ย่อมรู้ชัดว่าถีนมิทธะไม่มี ณ ภายในจิตของเรา อนึ่ง ความที่ถีนมิทธะอันยังไม่เกิดขึ้น ย่อมเกิดขึ้นด้วยประการใด ย่อมรู้ประการนั้นด้วย อนึ่ง ความละถีนมิทธะที่เกิดขึ้นแล้วเสียได้ด้วยประการใด ย่อมรู้ประการนั้นด้วย อนึ่ง ความที่ถีนมิทธะอันตนละเสียแล้ว ไม่เกิดขึ้นต่อไปได้ด้วยประการใด ย่อมรู้ประการนั้นด้วย.

อนึ่ง เมื่ออุทธัจจกุกกุจจะ (ความฟุ้งซ่านและรำคาญใจ) มี ณ ภายในจิต ย่อมรู้ชัดว่าอุทธัจจกุกกุจจะมีอยู่ ณ ภายในจิตของเรา หรือเมื่ออุทธัจจกุกกุจจะไม่มี ณ ภายในจิต ย่อมรู้ชัดว่าอุทธัจจกุกกุจจะไม่มี ณ ภายในจิตของเรา ความที่อุทธัจจกุกกุจจะอันยังไม่เกิดขึ้น ย่อมเกิดขึ้นด้วยประการใด ย่อมรู้ประการนั้นด้วย อนึ่ง ความละอุทธัจจกุกกุจจะที่เกิดขึ้นแล้วเสียได้ด้วยประการใด ย่อมรู้ประการนั้นด้วย อนึ่ง ความที่อุทธัจจกุกกุจจะอันตนละเสียแล้ว ไม่เกิดขึ้นต่อไปได้ด้วยประการใด ย่อมรู้ประการนั้นด้วย.

อนึ่ง เมื่อวิจิกิจฉา (ความเคลือบแคลงสงสัย) มี ณ ภายในจิต ย่อมรู้ชัดว่าวิจิกิจฉามีอยู่ ณ ภายในจิตของเรา หรือเมื่อวิจิกิจฉาไม่มี ณ ภายในจิต ย่อมรู้ชัดว่าวิจิกิจฉาไม่มี ณ ภายในจิตของเรา ความที่วิจิกิจฉาอันยังไม่เกิดขึ้น ย่อมเกิดขึ้นด้วยประการใด ย่อมรู้ประการนั้นด้วย อนึ่ง ความละวิจิกิจฉาที่เกิดขึ้นแล้วเสียได้ด้วยประการใด ย่อมรู้ประการนั้นด้วย อนึ่ง ความที่วิจิกิจฉาอันตนละเสียแล้ว ไม่เกิดขึ้น

ต่อไปได้ด้วยประการใด ย่อมรู้ประการนั้นด้วย.

ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นธรรมในธรรมเป็นภายในบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นธรรมในธรรมเป็นภายนอกบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายทั้งภายในทั้งภายนอกบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นธรรม คือความเกิดขึ้นในธรรมบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นธรรม คือความเสื่อมไปในธรรมบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นธรรม คือทั้งความเกิดขึ้นทั้งความเสื่อมไปในธรรมบ้าง. ก็หรือว่าสติของเธอที่ตั้งมั่นอยู่ว่า ธรรมมีอยู่แต่เพียงสักว่าเป็นที่รู้ แต่เพียงสักว่าเป็นที่อาศัยระลึก เธอเป็นผู้อันตัณหาและทิฏฐิไม่อาศัยอยู่ด้วย ย่อมไม่ยึดถืออะไร ๆ ในโลกด้วย.

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นธรรมในธรรมคือ นิวรณ์ ๕ อย่างนี้แล.

ข้อกำหนดนิวรณ์ จบ

ขันธบรรพ

[๒๙๑] ภิกษุทั้งหลาย ข้ออื่นยังมีอยู่อีก ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นธรรมในธรรม คือ อุปาทานขันธ์ ๕. ภิกษุทั้งหลาย ก็อย่างไร ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นธรรมในธรรมคืออุปาทานขันธ์ ๕ ?

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ (ย่อมพิจารณาดังนี้ว่า) อย่างนี้รูป (สิ่งที่ทรุดโทรม) อย่างนี้ความเกิดขึ้นของรูป อย่างนี้ความดับไปของรูป อย่างนี้เวทนา (ความเสวยอารมณ์) อย่างนี้ความเกิดขึ้นของเวทนา อย่างนี้ความดับไปของเวทนา อย่างนี้สัญญา (ความจำ) อย่างนี้ความเกิดขึ้นของสัญญา อย่างนี้ความดับไปของสัญญา อย่างนี้สังขาร (สภาพปรุงแต่ง) อย่างนี้ความเกิดของสังขาร อย่างนี้ความดับของสังขาร อย่างนี้วิญญาณ (ความรู้) อย่างนี้ความเกิดขึ้นของวิญญาณ อย่างนี้ความดับไปของวิญญาณ ดังนี้.

ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นธรรมในธรรมเป็นภายในบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นธรรมในธรรมเป็นภายนอกบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งภายในทั้งภายนอกบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นธรรม คือความเกิดขึ้นในธรรมบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นธรรม คือความเสื่อมไปในธรรมบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นธรรม คือทั้งความเกิดขึ้นทั้งความเสื่อมไปในธรรมบ้าง. ก็หรือว่าสติของเธอที่ตั้งมั่นอยู่ว่า ธรรมมีอยู่แต่เพียงสักว่าเป็นที่รู้ แต่เพียงสักว่าเป็นที่อาศัยระลึก เธอเป็นผู้อันตัณหาและทิฏฐิไม่อาศัยอยู่ด้วย ย่อมไม่ยึดถืออะไร ๆ ในโลกด้วย.

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุย่อมฟิจารณาเห็นธรรมในธรรมคือ อุปาทานขันธ์ ๕ อย่างนี้แล.

ข้อกำหนดว่าด้วยขันธ์ จบ

อายตนบรรพ

[๒๙๒] ภิกษุทั้งหลาย ข้ออื่นยังมีอยู่อีก ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นธรรมในธรรมคือ อายตนะภายในและอายตนะภายนอก ๖ (อย่างละ ๖). ภิกษุทั้งหลาย ก็อย่างไรภิกษุย่อมพิจารณาเห็นธรรมในธรรมคือ อายตนะภายในและอายตนะภายนอก ๖ ?

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ย่อมรู้จักตาด้วย ย่อมรู้จักรูปด้วย อนึ่ง สังโยชน์ (เครื่องผูก) ย่อมเกิดขึ้นอาศัยตาและรูปทั้ง ๒ นั้นอันใด ย่อมรู้จักอันนั้นด้วย อนึ่ง ความที่สังโยชน์อันยังไม่เกิดขึ้นย่อมเกิดขึ้นด้วยประการใด ย่อมรู้จักประการนั้นด้วย อนึ่ง ความละสังโยชน์ที่เกิดขึ้นแล้วเสียได้ด้วยประการใด ย่อมรู้จักประการนั้นด้วย อนึ่ง ความที่สังโยชน์อันตนละเสียแล้วย่อมไม่เกิดขึ้นต่อไปได้ด้วยประการใด ย่อมรู้จักประการนั้นด้วย.

ย่อมรู้จักหูด้วย ย่อมรู้จักเสียงด้วย อนึ่ง สังโยชน์ย่อมเกิดขึ้นอาศัยหูและเสียงทั้ง ๒ นั้นอันใด ย่อมรู้จักอันนั้นด้วย อนึ่ง ความที่สังโยชน์อันยังไม่เกิดขึ้นย่อมเกิดขึ้นด้วยประการใด ย่อมรู้จักประการนั้นด้วย อนึ่ง ความละสังโยชน์ที่เกิดขึ้นแล้วเสียได้ด้วยประการใด ย่อมรู้จักประการนั้นด้วย อนึ่ง ความที่สังโยชน์อันตนละเสียแล้วย่อมไม่เกิดขึ้นต่อไปได้ด้วยประการใด ย่อมรู้จักประการนั้นด้วย.

ย่อมรู้จักจมูกด้วย ย่อมรู้จักกลิ่นด้วย อนึ่ง สังโยชน์ย่อมเกิดขึ้นอาศัยจมูกและกลิ่นทั้ง ๒ นั้นอันใด ย่อมรู้จักอันนั้นด้วย อนึ่ง ความที่สังโยชน์อันยังไม่เกิดขึ้นย่อมเกิดขึ้นด้วยประการใด ย่อมรู้จักประการนั้นด้วย อนึ่ง ความละสังโยชน์ที่เกิดขึ้นแล้วเสียได้ด้วยประการใด ย่อมรู้จักประการนั้นด้วย อนึ่ง ความที่สังโยชน์อันตนละเสียแล้ว ย่อมไม่เกิดขึ้นต่อไปได้ด้วยประการใด ย่อมรู้จักประการนั้นด้วย.

ย่อมรู้จักลิ้นด้วย ย่อมรู้จักรสด้วย อนึ่ง สังโยชน์ย่อมเกิดขึ้นอาศัยลิ้นและรสทั้ง ๒ นั้นอันใด ย่อมรู้จักอันนั้นด้วย อนึ่ง ความที่สังโยชน์อันยังไม่เกิดขึ้นย่อมเกิดขึ้นด้วยประการใด ย่อมรู้จักประการนั้นด้วย อนึ่ง ความละสังโยชน์ที่เกิดขึ้นแล้วเสียได้ด้วยประการใด ย่อมรู้จักประการนั้นด้วย อนึ่ง ความที่สังโยชน์อันตนละเสียแล้ว ย่อมไม่เกิดขึ้นต่อไปได้ด้วยประการใด ย่อมรู้จักประการนั้นด้วย.

ย่อมรู้จักกายด้วย ย่อมรู้จักโผฏฐัพพะ (สิ่งที่พึงถูกต้องด้วยกาย) ด้วย อนึ่ง สังโยชน์ย่อมเกิดขึ้นอาศัยกายและโผฏฐัพพะทั้ง ๒ นั้นอันใด ย่อมรู้จักอันนั้นด้วย อนึ่ง ความที่สังโยชน์อันยังไม่เกิดขึ้น ย่อมเกิดขึ้นด้วยประการใด ย่อมรู้จักประการนั้นด้วย อนึ่ง ความละสังโยชน์ที่เกิดขึ้นแล้วเสียได้ด้วยประการใด ย่อมรู้จักประการนั้นด้วย อนึ่ง ความที่สังโยชน์อันตนละเสียแล้วย่อมไม่เกิดขึ้นต่อไปได้ด้วยประการใด ย่อมรู้จักประการนั้นด้วย.

ย่อมรู้จักใจด้วย ย่อมรู้จักธรรมารมณ์ (สิ่งที่พึงรู้ได้ด้วยใจ) ด้วย

อนึ่ง สังโยชน์ย่อมเกิดขึ้นอาศัยใจและธรรมารมณ์ทั้ง ๒ นั้นอันใด ย่อมรู้จักอันนั้นด้วย อนึ่ง ความที่สังโยชน์อันยังไม่เกิดขึ้นย่อมเกิดขึ้นด้วยประการใด ย่อมรู้จักประการนั้นด้วย อนึ่ง ความละสังโยชน์ที่เกิดขึ้นแล้วเสียได้ด้วยประการใด ย่อมรู้จักประการนั้นด้วย อนึ่ง ความที่สังโยชน์อันตนละเสียแล้ว ย่อมไม่เกิดขึ้นต่อไปได้ด้วยประการใด ย่อมรู้จักประการนั้นด้วย ดังนี้.

ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นธรรมในธรรมเป็นภายในบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นธรรมในธรรมเป็นภายนอกบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายทั้งภายในทั้งภายนอกบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นธรรม คือความเกิดขึ้นในธรรมบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นธรรม คือความเสื่อมไปในธรรมบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นธรรม คือทั้งความเกิดขึ้นทั้งความเสื่อมไปในธรรมบ้าง. ก็หรือว่าสติของเธอที่ดั้งมั่นอยู่ว่าธรรมมีอยู่แต่เพียงสักว่าเป็นที่รู้ แต่เพียงสักว่าเป็นที่อาศัยระลึก เธอเป็นผู้อันตัณหาและทิฏฐิไม่อาศัยอยู่ด้วย ย่อมไม่ยึดถืออะไร ๆ ในโลกด้วย.

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นธรรมในธรรมคือ อายตนะภายในและอายตนะภายนอก ๖ อย่างนี้แล.

ข้อกำหนดว่าด้วยอายตนะ จบ

โพชฌงคบรรพ

[๒๙๓] ภิกษุทั้งหลาย ข้ออื่นยังมีอยู่อีก ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นธรรมในธรรม คือ โพชฌงค์ (องค์แห่งปัญญาเป็นเครื่องตรัสรู้ ๗ อย่าง). ภิกษุทั้งหลาย ก็อย่างไร ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นธรรมในธรรม คือ โพชฌงค์ ๗ ?

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เมื่อสติสัมโพชฌงค์ (องค์

แห่งปัญญาเป็นเครื่องตรัสรู้ คือ สติ) มี ณ ภายในจิต ย่อมรู้ชัดว่า สติสัมโพชฌงค์ มี ณ ภายในจิตของเรา หรือเมื่อสติสัมโพชฌงค์ไม่มี ณ ภายในจิต ย่อมรู้ชัดว่าสติสัมโพชฌงค์ไม่มี ณ ภายในจิตของเรา อนึ่ง ความที่สติสัมโพชฌงค์อันยังไม่เกิดขึ้น ย่อมเกิดขึ้นด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย อนึ่ง ความเจริญบริบูรณ์ของสติสัมโพชฌงค์ ที่เกิดขึ้นแล้วย่อมเป็นด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย.

อนึ่ง เมื่อธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ (องค์แห่งปัญญาเป็นเครื่อตรัสรู้ คือ ความเลือกเฟ้นธรรม) มี ณ ภายในจิต ย่อมรู้ชัดว่าธัมมวิจยสัม-โพชฌงค์มี ณ ภายในจิตของเรา หรือเมื่อธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ ไม่มี ณ ภายในจิต ย่อมรู้ชัดว่าธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ไม่มี ณ ภายในจิตของเรา อนึ่ง ความที่ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์อันยังไม่เกิดขึ้นย่อมเกิดขึ้นด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย อนึ่ง ความเจริญบริบูรณ์ของธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้วย่อมเป็นด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย.

อนึ่ง เมื่อวิริยสัมโพชฌงค์ (องค์แห่งปัญญาเป็นเครื่อตรัสรู้ คือ ความเพียร) มี ณ ภายในจิต ย่อมรู้ชัดว่า วิริยสัมโพชฌงค์มี ณ ภายในจิตของเรา หรือเมื่อวิริยสัมโพชฌงค์ไม่มี ณ ภายในจิต ย่อมรู้ชัดว่าวิริยสัมโพชฌงค์ไม่มี ณ ภายในจิตของเรา อนึ่ง ความที่วิริยสัมโพชฌงค์อันยังไม่เกิดขึ้นย่อมเกิดขึ้นด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย อนึ่ง ความเจริญบริบูรณ์ของวิริยสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมเป็นด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย.

อนึ่ง เมื่อปีติสัมโพชฌงค์ (องค์แห่งปัญญาเป็นเครื่อตรัสรู้ คือ ปีติความปลื้มใจ) มี ณ ภายในจิต ย่อมรู้ชัดว่าปีติสัมโพชฌงค์มี ณ ภายในจิตของเรา หรือเมื่อปีติสัมโพชฌงค์ไม่มี ณ ภายในจิต ย่อมรู้ชัดว่าปีติสัมโพชฌงค์ไม่มี ณ ภายในจิตของเรา อนึ่ง ความที่ปีติสัมโพชฌงค์อันยังไม่เกิดขึ้นย่อมเกิดขึ้นด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย อนึ่ง ความเจริญบริบูรณ์ของปีติสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้วย่อมเป็นด้วยประการใด

ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย.

อนึ่ง เมื่อปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ (องค์แห่งปัญญาเป็นเครื่องตรัสรู้ คือ ปัสสัทธิ ความสงบกาย สงบจิต) มี ณ ภายในจิต ย่อมรู้ชัดว่าปัสสัทธิสัมโพชฌงค์มี ณ ภายในจิตของเรา หรือเมื่อปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ไม่มี ณ ภายในจิต ย่อมรู้ชัดว่าปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ไม่มี ณ ภายในจิตของเรา อนึ่ง ความที่ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์อันยังไม่เกิดขึ้นย่อมเกิดขึ้นด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย อนึ่ง ความเจริญบริบูรณ์ของปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้วย่อมเป็นด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย.

อนึ่ง เมื่อสมาธิสัมโพชฌงค์ (องค์แห่งปัญญาเป็นเครื่องตรัสรู้ คือ สมาธิ) มี ณ ภายในจิต ย่อมรู้ชัดว่าสมาธิสัมโพชฌงค์มี ณ ภายในจิตของเรา หรือเมื่อสมาธิสัมโพชฌงค์ไม่มี ณ ภายในจิต ย่อมรู้ชัดว่าสมาธิสัมโพชฌงค์ไม่มี ณ ภายในจิตของเรา อนึ่ง ความที่สมาธิสัมโพชฌงค์อันยังไม่เกิดขึ้นย่อมเกิดขึ้นด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย อนึ่ง ความเจริญบริบูรณ์ของสมาธิสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้วย่อมเป็นด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย.

อนึ่ง เมื่ออุเบกขาสัมโพชฌงค์ (องค์แห่งปัญญาเป็นเครื่อตรัสรู้ คือ อุเบกขา ความที่จิตมัธยัสถ์เป็นกลาง) มี ณ ภายในจิต ย่อมรู้ชัดว่าอุเบกขาสัมโพชฌงค์มี ณ ภายในจิตของเรา หรือเมื่ออุเบกขาสัมโพชฌงค์ไม่มี ณ ภายในจิต ย่อมรู้ชัดว่าอุเบกขาสัมโพชฌงค์ไม่มี ณ ภายในจิตของเรา อนึ่ง ความที่อุเบกขาสัมโพชฌงค์อันยังไม่เกิดขึ้นย่อมเกิดขึ้นด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย อนึ่ง ความเจริญบริบูรณ์ของอุเบกขาสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้วย่อมเป็นด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย ดังนี้.

ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นธรรมในธรรมเป็นภายในบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นธรรมในธรรมเป็นภายนอกบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้ง

ภายในทั้งภายนอกบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นธรรมคือความเกิดขึ้นในธรรมบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นธรรมคือความเสื่อมไปในธรรมบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นธรรมคือทั้งความเกิดขึ้นทั้งความเสื่อมไปในธรรมบ้าง. ก็หรือว่า สติของเธอที่ตั้งมั่นอยู่ว่า ธรรมมีอยู่แต่เพียงสักว่าเป็นที่รู้ แต่เพียงสักว่าเป็นที่อาศัยระลึก เธอเป็นผู้อันตัณหาและทิฏฐิไม่อาศัยอยู่ด้วย ย่อมไม่ยึดถืออะไร ๆ ในโลกด้วย.

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นธรรมในธรรมคือ โพชฌงค์ ๗ อย่างนี้แล.

ข้อกำหนดว่าด้วยโพชฌงค์ จบ

ภาณวารที่หนึ่ง จบ

สัจจบรรพ

ทุกขอริยสัจ

[๒๙๔] ภิกษุทั้งหลาย ข้ออื่นยังมีอยู่อีก ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นธรรมในธรรม คืออริยสัจ ๔ (ของจริงแห่งพระอริยเจ้า). ภิกษุทั้งหลาย ก็อย่างไรภิกษุย่อมพิจารณาเห็นธรรมในธรรม คือ อริยสัจ ๔ ?

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ย่อมรู้ชัดตามความเป็นจริงว่า นี้ทุกข์ ย่อมรู้ชัดตามความเป็นจริงว่า นี้ทุกขสมุทัย (เหตุที่เกิดทุกข์) ย่อมรู้ชัดตามความเป็นจริงว่า นี้ทุกขนิโรธ (ธรรมเป็นที่ดับทุกข์) ย่อมรู้ชัดตามความเป็นจริงว่า นี้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา (ข้อปฏิบัติให้ถึงธรรมที่ดับทุกข์).

ภิกษุทั้งหลาย ทุกขอริยสัจ เป็นอย่างไรเล่า ?

แม้ชาติก็เป็นทุกข์ แม้ชราก็เป็นทุกข์ แม้มรณะก็เป็นทุกข์ แม้โสกะ ปริเทวะ (ความร่ำไรรำพัน) ทุกข์ (ความไม่สบายกาย) โทมนัส

(ความเสียใจ) และอุปายาส (ความคับแค้นใจ) ก็เป็นทุกข์ ความประสบสัตว์และสังขารซึ่งไม่เป็นที่รักก็เป็นทุกข์ ความพลัดพรากจากสัตว์และสังขารซึ่งเป็นที่รักก็เป็นทุกข์ สัตว์ปรารถนาสิ่งใดย่อมไม่ได้ แม้ข้อที่ไม่สมประสงค์นั้นก็เป็นทุกข์ โดยย่ออุปาทานขันธ์ (ขันธ์ประกอบด้วยอุปาทานความถือมั่น) ๕ เป็นทุกข์.

[๒๙๕] ภิกษุทั้งหลาย ชาติเป็นอย่างไร ? ความเกิด เกิดพร้อม ความหยั่งลง บังเกิด เกิดจำเพาะ ความปรากฏขึ้นแห่งขันธ์ ความได้อายตนะครบ ในหมู่สัตว์นั้น ๆ ของเหล่าสัตว์นั้น ๆ อันใด ภิกษุทั้งหลาย อันนี้ที่กล่าวว่า ชาติ.

ภิกษุทั้งหลาย ชรา เป็นอย่างไร ? ความแก่ ความคร่ำคร่า ความที่ฟันหลุด ความที่ผมหงอก ความที่หนังหดเหี่ยว เป็นเกลียว ความเสื่อมแห่งอายุ ความแก่หง่อมแห่งอินทรีย์ ในหมู่สัตว์นั้น ๆ ของเหล่าสัตว์นั้น ๆ อันใด ภิกษุทั้งหลาย อันนี้ที่กล่าวว่า ชรา.

ภิกษุทั้งหลาย มรณะ เป็นอย่างไร ? ความจุติ ความเคลื่อนไป ความแตกทำลาย ความหายไป มฤตยู ความตาย ความทำกาละ ความแตกแห่งขันธ์ ความทิ้งซากศพไว้ ความขาดไปแห่งชีวิตินทรีย์ จากหมู่สัตว์นั้น ๆ ของเหล่าสัตว์นั้น ๆ อันใด ภิกษุทั้งหลาย อันนี้ที่กล่าวว่า มรณะ.

ภิกษุทั้งหลาย โสกะ (ความแห้งใจ) เป็นอย่างไรเล่า ? ภิกษุทั้งหลาย ความโศก ความเศร้าใจ ความแห้งใจ ความผาก ณ ภายใน ความโศก ณ ภายในของสัตว์ ผู้ประกอบด้วยความฉิบหายอันใดอันหนึ่ง และผู้ที่ความทุกข์อันใดอันหนึ่งมาถูกต้องแล้ว อันใดเล่า ภิกษุทั้งหลาย อันนี้ที่กล่าวว่า โสกะ.

ภิกษุทั้งหลาย ปริเทวะ (ความร่ำไรรำพัน) เป็นอย่างไรเล่า ? ภิกษุทั้งหลาย ความคร่ำครวญ ความร่ำไรรำพัน กิริยาที่คร่ำครวญ ความที่ร่ำไรรำพัน ความที่สัตว์คร่ำครวญ ความที่สัตว์ร่ำไรรำพัน ของสัตว์ผู้

ประกอบด้วยความฉิบหายอันใดอันหนึ่ง และผู้ที่ความทุกข์อันใดอันหนึ่งมาถูกต้องแล้ว อันใดเล่า ภิกษุทั้งหลาย อันนี้ที่กล่าวว่า ปริเทวะ.

ภิกษุทั้งหลาย ทุกข์ (ความไม่สบายกาย) เป็นอย่างไรเล่า ? ภิกษุทั้งหลาย ความทุกข์เกิดในกาย ความไม่ดีเกิดในกาย เวทนาไม่ดี เป็นทุกข์เกิดแต่สัมผัสทางกายอันใดเล่า ภิกษุทั้งหลาย อันนี้ที่กล่าวว่า ทุกข์.

ภิกษุทั้งหลาย โทมนัส (ความเสียใจ) เป็นอย่างไร ? ภิกษุทั้งหลาย ความทุกข์เกิดในใจ ความไม่ดีเกิดในใจ เวทนาไม่ดีเป็นทุกข์เกิดแต่สัมผัสทางใจอันใด ภิกษุทั้งหลาย อันนี้ที่กล่าวว่า โทมนัส.

ภิกษุทั้งหลาย อุปายาส (ความคับแค้นใจ) เป็นอย่างไร ? ภิกษุทั้งหลาย ความแค้น ความคับแค้น ความที่สัตว์แค้น ความที่สัตว์คับแค้น ของสัตว์ผู้ประกอบด้วยความฉิบหายอันใดอันหนึ่ง และผู้ที่ความทุกข์อันใดอันหนึ่งมาถูกต้องแล้วอันใด ภิกษุทั้งหลาย อันนี้ที่กล่าวว่า อุปายาส.

ภิกษุทั้งหลาย ความประสบสัตว์และสังขารซึ่งไม่เป็นที่รัก เป็นทุกข์อย่างไร ? ภิกษุทั้งหลาย ความประสบ ความพรั่งพร้อม ความร่วม ความระคนด้วยรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะอันไม่น่าปรารถนา ไม่น่าใคร่ ไม่น่าปลื้มใจ หรือด้วยบุคคลผู้ใคร่ต่อความฉิบหาย ใคร่สิ่งไม่เกื้อกูล ใคร่ความไม่สำราญ ใคร่ความไม่เกษมจากโยคะแก่ผู้นั้น ภิกษุทั้งหลาย อันนี้ที่กล่าวว่า ความประสบสัตว์และสังขารซึ่งไม่เป็นที่รัก เป็นทุกข์.

ภิกษุทั้งหลาย ความพลัดพรากจากสัตว์และสังขาร ซึ่งเป็นที่รัก เป็นทุกข์อย่างไร ? ภิกษุทั้งหลาย อารมณ์เหล่าใดในโลกนี้ ซึ่งเป็นที่ปรารถนา เป็นที่รักใคร่ เป็นที่ปลื้มใจ คือ รูป เสียง กลิ่น รส และโผฏฐัพพะ ย่อมมีแก่ผู้นั้น อนึ่ง หรือชนเหล่าใด ที่ใคร่ต่อความเจริญ ใคร่ประโยชน์เกื้อกูล ใคร่ความสำราญ และใคร่ความเกษมจากโยคะแก่ผู้นั้น คือ มารดา หรือบิดา พี่ชายน้องชาย หรือพี่หญิง

น้องหญิง มิตร หรืออำมาตย์ หรือญาติสาโลหิต ความไม่ประสบ ความไม่พรั่งพร้อม ความไม่ร่วม ความไม่ระคน กับด้วยอารมณ์และสัตว์เหล่านั้นอันใด ภิกษุทั้งหลาย อันนี้ที่กล่าวว่า ความพลัดพรากจากสัตว์และสังขารซึ่งเป็นที่รัก เป็นทุกข์.

ภิกษุทั้งหลาย สัตว์ปรารถนาสิ่งใดย่อมไม่ได้ แม้ข้อที่ไม่สมประสงค์นั้น เป็นทุกข์อย่างไรเล่า ?

ภิกษุทั้งหลาย ความปรารถนาย่อมเกิดขึ้นแก่เหล่าสัตว์ที่มีความเกิดเป็นธรรมดาอย่างนี้ว่า โอหนอ ขอเราพึงเป็นผู้ไม่มีความเกิดเป็นธรรมดาเถิด อนึ่ง ขอความเกิดอย่ามีมาถึงแก่เราเลยหนอ ดังนี้ ข้อนั้น สัตว์ไม่พึงได้ตามความปรารถนาโดยแท้ แม้ข้อนี้ก็ชื่อว่า สัตว์ปรารถนาสิ่งใดย่อมไม่ได้ แม้ข้อที่ไม่สมประสงค์นั้น ก็เป็นทุกข์.

ภิกษุทั้งหลาย ความปรารถนาย่อมเกิดขึ้นแก่เหล่าสัตว์ที่มีความแก่เป็นธรรมดา อย่างนี้ว่า โอหนอ ขอเราพึงเป็นผู้ไม่มีความแก่เป็นธรรมดาเถิด อนึ่ง ขอความแก่อย่ามีมาถึงแก่เราเลยหนา ดังนี้ ข้อนั้น สัตว์ไม่พึงได้ตามความปรารถนาโดยแท้ แม้ข้อนี้ก็ชื่อว่า การไม่ได้สิ่งที่ปรารถนาก็เป็นทุกข์.

ภิกษุทั้งหลาย ความปรารถนาย่อมเกิดขึ้นแก่เหล่าสัตว์ที่มีความเจ็บ ๆ ไข้ ๆ เป็นธรรมดาอย่างนี้ว่า โอหนอ ขอเราพึงเป็นผู้ไม่มีความเจ็บไข้เป็นธรรมดาเถิด อนึ่ง ขอความเจ็บไข้อย่าได้มีมาถึงเราเลยหนา ข้อนั้น สัตว์ไม่พึงได้ตามปรารถนาโดยแท้ แม้ข้อนี้ก็ชื่อว่า สัตว์ปรารถนาสิ่งใดย่อมไม่ได้ แม้ข้อที่ไม่สมประสงค์นั้นก็เป็นทุกข์.

ภิกษุทั้งหลาย ความปรารถนาย่อมเกิดขึ้นแก่เหล่าสัตว์ที่มีความตายเป็นธรรมดาอย่างนี้ว่า โอหนอ ขอเราพึงเป็นผู้ไม่มีความตายเป็นธรรมดาเถิด อนึ่ง ขอความตายอย่ามีมาถึงแก่เราเลยหนา ดังนี้ ข้อนั้น สัตว์ไม่พึงได้ตามความปรารถนาโดยแท้ แม้ข้อนี้ก็ชื่อว่า การไม่ได้สิ่งที่ปรารถนา ก็เป็นทุกข์.

ภิกษุทั้งหลาย ความปรารถนาย่อมเกิดขึ้น แก่เหล่าสัตว์ที่มีโสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัส อุปายาสเป็นธรรมดา อย่างนี้ว่า โอหนอ ขอเราพึงเป็นผู้ไม่มี โสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัส อุปายาส เป็นธรรมดาเถิด หนึ่ง ขอ โสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัส อุปายาส อย่ามีมาถึงแก่เราเลย ดังนี้ ข้อนั้น สัตว์ไม่พึงได้ตามความปรารถนาโดยแท้ แม้ข้อนี้ก็ชื่อว่า สัตว์ปรารถนาสิ่งใดย่อมไม่ได้ แม้ข้อที่ไม่สมประสงค์นั้น ก็เป็นทุกข์.

ภิกษุทั้งหลาย โดยย่ออุปาทานขันธ์ทั้ง ๕ เป็นทุกข์อย่างไร ? คือ อุปาทานขันธ์คือรูป อุปาทานขันธ์คือเวทนา อุปาทานขันธ์คือสัญญา อุปาทานขันธ์คือสังขาร อุปาทานขันธ์คือวิญญาณ.

ภิกษุทั้งหลาย เหล่านี้ที่กล่าวว่า โดยย่อ อุปาทานขันธ์ทั้ง ๕ เป็นทุกข์. ภิกษุทั้งหลาย อันนี้ที่กล่าวว่า อริยสัจคือทุกข์.

ทุกขสมุทัยอริยสัจ

[๒๙๖] ภิกษุทั้งหลาย อริยสัจคือทุกขสมุทัย (เหตุให้เกิดทุกข์) เป็นอย่างไร ? ตัณหา (ความทะยานอยาก) นี้อันใด มีความเกิดอีกเป็นปกติ ประกอบด้วยความกำหนัดด้วยอำนาจแห่งความเพลิดเพลิน มักเพลินยิ่งในอารมณ์นั้น ๆ นี้คือ กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา.

[๒๙๗] ภิกษุทั้งหลาย ก็แลตัณหานั้นนั่นแล เมื่อจะเกิดขึ้นย่อมเกิดขึ้นที่ไหน เมื่อจะตั้งอยู่ย่อมตั้งอยู่ที่ไหน ? ที่ใด เป็นที่รักใคร่เป็นที่พอใจในโลก ตัณหานั้น เมื่อจะเกิดขึ้นก็ย่อมเกิดขึ้นในที่นั้น เมื่อจะตั้งอยู่ก็ย่อมตั้งอยู่ในที่นั้น. ก็อะไรเล่า เป็นที่รักใคร่ เป็นที่พอใจในโลก ? ตาเป็นที่รักใคร่ เป็นที่พอใจในโลก ตัณหานั้น เมื่อจะเกิดขึ้นก็ย่อมเกิดขึ้นที่ตานั้น เมื่อจะตั้งอยู่ก็ยอมตั้งอยู่ที่ตานั้น. หูเป็นที่รักใคร่เป็นที่พอใจในโลก ตัณหานั้นเมื่อจะเกิดขึ้นก็ย่อมเกิดขึ้นที่หูนั้น เมื่อจะ

ตั้งอยู่ก็ย่อมตั้งอยู่ที่หูนั้น. จมูกเป็นที่รักใคร่ เป็นที่พอใจในโลก ตัณหานั้นเมื่อจะเกิดขึ้นก็ย่อมเกิดขึ้นที่จมูกนั้น เมื่อจะตั้งอยู่ก็ย่อมตั้งอยู่ที่จมูกนั้น. ลิ้นเป็นที่รักใคร่ เป็นที่พอใจในโลก ตัณหานั้นเมื่อจะเกิดขึ้นก็ย่อมเกิดขึ้นที่ลิ้นนั้น เมื่อจะตั้งอยู่ก็ย่อมตั้งอยู่ที่ลิ้นนั้น. กายเป็นที่รักใคร่ เป็นที่พอใจในโลก ตัณหานั้นเมื่อจะเกิดขึ้นก็ย่อมเกิดขึ้นที่กายนั้น เมื่อจะตั้งอยู่ก็ย่อมตั้งอยู่ที่กายนั้น. ใจเป็นที่รักใคร่ เป็นที่พอใจในโลก ตัณหานั้นเมื่อจะเกิดขึ้นก็ย่อมเกิดขึ้นที่ใจนั้น เมื่อจะตั้งอยู่ก็ย่อมตั้งอยู่ที่ใจนั้น. รูปเป็นที่รักใคร่ เป็นที่พอใจในโลก ตัณหานั้นเมื่อจะเกิดขึ้นก็ย่อมเกิดขึ้นที่รูปนั้น เมื่อจะตั้งอยู่ก็ยอมตั้งอยู่ที่รูปนั้น. เสียงเป็นที่รักใคร่ เป็นที่พอใจในโลก ตัณหานั้นเมื่อจะเกิดขึ้นก็ย่อมเกิดขึ้นที่เสียงนั้น เมื่อจะตั้งอยู่ก็ย่อมตั้งอยู่ที่เสียงนั้น. กลิ่นเป็นที่รักใคร่ เป็นที่พอใจในโลก ตัณหานั้นเมื่อจะเกิดขึ้นก็ย่อมเกิดขึ้นที่กลิ่นนั้น เมื่อจะตั้งอยู่ก็ย่อมตั้งอยู่ที่กลิ่นนั้น. รสเป็นที่รักใคร่ เป็นที่พอใจในโลก ตัณหานั้นเมื่อจะเกิดขึ้นก็ย่อมเกิดขึ้นที่รสนั้น เมื่อจะตั้งอยู่ก็ย่อมตั้งอยู่ที่รสนั้น. โผฏฐัพพะเป็นที่รักใคร่ เป็นที่พอใจในโลก ตัณหานั้นเมื่อจะเกิดขึ้นก็ย่อมเกิดขึ้นที่โผฏฐัพพะนั้น เมื่อจะตั้งอยู่ก็ย่อมตั้งอยู่ที่โผฏฐัพพะนั้น. ธัมมารมณ์เป็นที่รักใคร่ เป็นที่พอใจในโลก ตัณหานั้นเมื่อจะเกิดขึ้นก็ย่อมเกิดขึ้นที่ธัมมารมณ์นั้น เมื่อจะตั้งอยู่ก็ย่อมตั้งอยู่ที่ธัมมารมณ์นั้น.

จักขุวิญญาณ เป็นที่รักใคร่ เป็นที่พอใจในโลก ตัณหานั้นเมื่อจะเกิดขึ้นก็ย่อมเกิดขึ้นที่จักขุวิญญาณนั้น เมื่อจะตั้งอยู่ก็ย่อมตั้งอยู่ที่จักขุวิญญาณนั้น. โสตวิญญาณ เป็นที่รักใคร่ เป็นที่พอใจในโลก ตัณหานั้นเมื่อจะเกิดขึ้นก็ย่อมเกิดขึ้นที่โสตวิญญาณนั้น เมื่อจะตั้งอยู่ก็ย่อมตั้งอยู่ที่โสตวิญญาณนั้น. ฆานวิญญาณ เป็นที่รักใคร่ เป็นที่พอใจในโลก ตัณหานั้นเมื่อจะเกิดขึ้นก็ย่อมเกิดขึ้นที่ฆานวิญญาณนั้น เมื่อจะตั้งอยู่ก็ย่อมตั้งอยู่ที่ฆานวิญญาณนั้น. ชิวหาวิญญาณ เป็นที่รักใคร่ เป็นที่พอใจในโลก ตัณหานั้นเมื่อจะเกิดขึ้นก็ย่อมเกิดขึ้นที่ชิวหาวิญญาณนั้น

เมื่อจะตั้งอยู่ก็ย่อมตั้งอยู่ที่ชิวหาวิญญาณนั้น. กายวิญญาณ เป็นที่รักใคร่เป็นที่พอใจในโลก ตัณหานั้นเมื่อจะเกิดขึ้นก็ย่อมเกิดขึ้นที่กายวิญญาณนั้น เมื่อจะตั้งอยู่ก็ย่อมตั้งอยู่ที่กายวิญญาณนั้น. มโนวิญญาณ เป็นที่รักใคร่เป็นที่พอใจในโลก ตัณหานั้นเมื่อจะเกิดขึ้นก็ย่อมเกิดขึ้นที่มโนวิญญาณนั้น เมื่อจะตั้งอยู่ก็ย่อมตั้งอยู่ที่มโนวิญญาณนั้น.

จักขุสัมผัส เป็นที่รักใคร่ เป็นที่พอใจในโลก ตัณหานั้นเมื่อจะเกิดขึ้นก็ย่อมเกิดขึ้นที่จักขุสัมผัสนั้น เมื่อจะตั้งอยู่ก็ย่อมตั้งอยู่ที่จักขุสัมผัสนั้น. โสตสัมผัส เป็นที่รักใคร่ เป็นที่พอใจในโลก ตัณหานั้นเมื่อจะเกิดขึ้นก็ย่อมเกิดขึ้นที่โสตสัมผัสนั้น เมื่อจะตั้งอยู่ก็ย่อมตั้งอยู่ที่โสตสัมผัสนั้น. ฆานสัมผัส เป็นที่รักใคร่ เป็นที่พอใจในโลก ตัณหานั้นเมื่อจะเกิดขึ้นก็ย่อมเกิดขึ้นที่ฆานสัมผัสนั้น เมื่อจะตั้งอยู่ก็ย่อมตั้งอยู่ที่ฆานสัมผัสนั้น. ชิวหาสัมผัส เป็นที่รักใคร่ เป็นที่พอใจในโลก ตัณหานั้นเมื่อจะเกิดขึ้นก็ย่อมเกิดขึ้นที่ชิวหาสัมผัสนั้น เมื่อจะตั้งอยู่ก็ย่อมตั้งอยู่ที่ชิวหาสัมผัสนั้น. กายสัมผัส เป็นที่รักใคร่ เป็นที่พอใจในโลก ตัณหานั้นเมื่อจะเกิดขึ้น ก็ย่อมเกิดขึ้นที่กายสัมผัสนั้น เมื่อจะตั้งอยู่ก็ย่อมตั้งอยู่ที่กายสัมผัสนั้น. มโนสัมผัส เป็นที่รักใคร่ เป็นที่พอใจในโลก ตัณหานั้นเมื่อจะเกิดขึ้นก็ย่อมเกิดขึ้นที่มโนสัมผัสนั้น เมื่อจะตั้งอยู่ก็ย่อมตั้งอยู่ที่มโนสัมผัสนั้น.

เวทนาซึ่งเกิดแต่จักขุสัมผัส เป็นที่รักใคร่ เป็นที่พอใจในโลก ตัณหานั้นเมื่อจะเกิดขึ้นก็ย่อมเกิดขึ้นที่เวทนาซึ่งเกิดแต่จักขุสัมผัสนั้น เมื่อจะตั้งอยู่ก็ย่อมตั้งอยู่ที่เวทนาซึ่งเกิดแต่จักขุสัมผัสนั้น. เวทนาซึ่งเกิดแต่โสตสัมผัส เป็นที่รักใคร่ เป็นที่พอใจในโลก ตัณหานั้นเมื่อจะเกิดขึ้นก็ย่อมเกิดขึ้นที่เวทนาซึ่งเกิดแต่โสตสัมผัสนั้น เมื่อจะตั้งอยู่ก็ย่อมตั้งอยู่ที่เวทนาซึ่งเกิดแต่โสตสัมผัสนั้น. เวทนาซึ่งเกิดแต่ฆานสัมผัส เป็นที่รักใคร่ เป็นที่พอใจในโลก ตัณหานั้นเมื่อจะเกิดขึ้นก็ย่อมเกิดขึ้นที่เวทนาซึ่งเกิดแต่ฆานสัมผัสนั้น เมื่อจะตั้งอยู่ก็ย่อมตั้งอยู่ที่เวทนาซึ่งเกิดแต่ฆานสัมผัสนั้น.

เวทนาซึ่งเกิดแต่ชิวหาสัมผัส เป็นที่รักใคร่ เป็นที่พอใจในโลก ตัณหานั้นเมื่อจะเกิดขึ้นก็ย่อมเกิดขึ้นที่เวทนาซึ่งเกิดแต่ชิวหาสัมผัสนั้น เมื่อจะตั้งอยู่ก็ย่อมตั้งอยู่ที่เวทนาซึ่งเกิดแต่ชิวหาสัมผัสนั้น. เวทนาซึ่งเกิดแต่กายสัมผัส เป็นที่รักใคร่ เป็นที่พอใจในโลก ตัณหานั้นเมื่อจะเกิดขึ้นก็ย่อมเกิดขึ้นที่เวทนาซึ่งเกิดแต่กายสัมผัสนั้น เมื่อจะตั้งอยู่ก็ย่อมตั้งอยู่ที่เวทนาซึ่งเกิดแต่กายสัมผัสนั้น. เวทนาซึ่งเกิดแต่มโนสัมผัส เป็นที่รักใคร่ เป็นที่พอใจในโลก ตัณหานั้นเมื่อจะเกิดขึ้นก็ย่อมเกิดขึ้นที่เวทนาซึ่งเกิดแต่มโนสัมผัสนั้น เมื่อจะตั้งอยู่ก็ย่อมตั้งอยู่ที่เวทนาซึ่งเกิดแต่มโนสัมผัสนั้น.

รูปสัญญา เป็นที่รักใคร่ เป็นที่พอใจในโลก ตัณหานั้นเมื่อจะเกิดขึ้นก็ย่อมเกิดขึ้นที่รูปสัญญานั้น เมื่อจะตั้งอยู่ก็ย่อมตั้งอยู่ที่รูปสัญญานั้น. สัททสัญญา เป็นที่รักใคร่ เป็นที่พอใจในโลก ตัณหานั้นเมื่อจะเกิดขึ้นก็ย่อมเกิดขึ้นที่สัททสัญญานั้น เมื่อจะตั้งอยู่ก็ย่อมตั้งอยู่ที่สัททสัญญานั้น. คันธสัญญา เป็นที่รักใคร่ เป็นที่พอใจในโลก ตัณหานั้นเมื่อจะเกิดขึ้นก็ย่อมเกิดขึ้นที่คันธสัญญานั้น เมื่อจะตั้งอยู่ก็ย่อมตั้งอยู่ที่คันธสัญญานั้น. รสสัญญา เป็นที่รักใคร่ เป็นที่พอใจในโลก ตัณหานั้นเมื่อจะเกิดขึ้นก็ย่อมเกิดขึ้นที่รสสัญญานั้น เมื่อจะตั้งอยู่ก็ย่อมตั้งอยู่ที่รสสัญญานั้น. โผฏฐัพพสัญญาเป็นที่รักใคร่ เป็นที่พอใจในโลก ตัณหานั้นเมื่อจะเกิดขึ้นก็ย่อมเกิดขึ้นที่โผฏฐัพพสัญญานั้น เมื่อจะตั้งอยู่ก็ย่อมตั้งอยู่ที่โผฏฐัพพสัญญานั้น. ธัมมสัญญา เป็นที่รักใคร่ เป็นที่พอใจในโลก ตัณหานั้นเมื่อจะเกิดขึ้นก็ย่อมเกิดขึ้นที่ธัมมสัญญานั้น เมื่อจะตั้งอยู่ก็ย่อมตั้งอยู่ที่ธัมมสัญญานั้น.

รูปสัญเจตนา เป็นที่รักใคร่ เป็นที่พอใจในโลก ตัณหานั้นเมื่อจะเกิดขึ้นก็ย่อมเกิดขึ้นที่รูปสัญเจตนานั้น เมื่อจะตั้งอยู่ก็ย่อมตั้งอยู่ที่รูปสัญเจตนานั้น. สัททสัญญาเจตนา เป็นที่รักใคร่ เป็นที่พอใจในโลก ตัณหานั้นเมื่อจะเกิดขึ้นก็ย่อมเกิดขึ้นที่สัททสัญเจตนานั้น เมื่อจะตั้งอยู่ก็ย่อมตั้งอยู่ที่สัททสัญเจตนานั้น. คันธสัญเจตนา เป็นที่รักใคร่ เป็นที่

พอใจในโลก ตัณหานั้นเมื่อจะเกิดขึ้นก็ย่อมเกิดขึ้นที่คันธสัญเจตนานั้น เมื่อจะตั้งอยู่ก็ย่อมตั้งอยู่ที่คันธสัญเจตนานั้น. รสสัญเจตนา เป็นที่รักใคร่ เป็นที่พอใจในโลก ตัณหานั้นเมื่อจะเกิดขึ้นก็ย่อมเกิดขึ้นที่รสสัญเจตนานั้น เมื่อจะตั้งอยู่ก็ย่อมตั้งอยู่ที่รสสัญเจตนานั้น. โผฏฐัพพสัญเจตนา เป็นที่รักใคร่ เป็นที่พอใจในโลก ตัณหานั้นเมื่อจะเกิดขึ้นก็ย่อมเกิดขึ้นที่โผฏฐัพพสัญเจตนานั้น เมื่อจะตั้งอยู่ก็ย่อมตั้งอยู่ที่โผฏฐัพพสัญญาเจตนานั้น. ธัมมสัญเจตนา เป็นที่รักใคร่ เป็นที่พอใจในโลก ตัณหานั้นเมื่อจะเกิดขึ้น ก็ย่อมเกิดขึ้นที่ธัมมสัญเจตนานั้น เมื่อจะตั้งอยู่ก็ย่อมตั้งอยู่ที่ธัมมสัญเจตนานั้น.

รูปตัณหา (ความอยากในรูป) เป็นที่รักใคร่ เป็นที่พอใจในโลก ตัณหานั้น เมื่อจะเกิดขึ้นก็ย่อมเกิดขึ้นที่รูปตัณหานั้น เมื่อจะตั้งอยู่ก็ย่อมตั้งอยู่ที่รูปตัณหานั้น. สัททตัณหา เป็นที่รักใคร่ เป็นที่พอใจในโลก ตัณหานั้นเมื่อจะเกิดขึ้นก็ย่อมเกิดขึ้นที่สัททตัณหานั้น เมื่อจะตั้งอยู่ก็ย่อมตั้งอยู่ที่สัททตัณหานั้น. คันธตัณหา เป็นที่รักใคร่ เป็นที่พอใจในโลก ตัณหานั้นเมื่อจะเกิดขึ้นก็ย่อมเกิดขึ้นที่คันธตัณหานั้น เมื่อจะตั้งอยู่ก็ย่อมตั้งอยู่ที่คันธตัณหานั้น. รสตัณหา เป็นที่รักใคร่ เป็นที่พอใจในโลก ตัณหานั้นเมื่อจะเกิดขึ้นก็ย่อมเกิดขึ้นที่รสตัณหานั้น เมื่อจะตั้งอยู่ก็ย่อมตั้งอยู่ที่รสตัณหานั้น. โผฏฐัพพตัณหา เป็นที่รักใคร่ เป็นที่พอใจในโลก ตัณหานั้นเมื่อจะเกิดขึ้นก็ย่อมเกิดขึ้นที่โผฏฐัพพตัณหานั้น เมื่อจะตั้งอยู่ก็ย่อมตั้งอยู่ที่โผฏฐัพพตัณหานั้น. ธัมมตัณหา เป็นที่รักใคร่ เป็นที่พอใจในโลก ตัณหานั้นเมื่อจะเกิดขึ้นก็ย่อมเกิดขึ้นที่ธัมมตัณหานั้น เมื่อจะตั้งอยู่ก็ย่อมตั้งอยู่ที่ธัมมตัณหานั้น.

รูปวิตก (ความตรึกถึงรูป) เป็นที่รักใคร่ เป็นที่พอใจในโลก ตัณหานั้นเมื่อจะเกิดขึ้นก็ย่อมเกิดขึ้นที่รูปวิตกนั้น เมื่อจะตั้งอยู่ก็ย่อมตั้งอยู่ที่รูปวิตกนั้น. สัททวิตก (ความตรึกถึงเสียง) เป็นที่รักใคร่ เป็นที่พอใจในโลก ตัณหานั้นเมื่อจะเกิดขึ้นก็ย่อมเกิดขึ้นที่สัททวิตกนั้น เมื่อ

จะตั้งอยู่ก็ย่อมตั้งอยู่ที่สัททวิตกนั้น. คันธวิตก (ความตรึกถึงกลิ่น) เป็นที่รักใคร่ เป็นที่พอใจในโลก ตัณหานั้นเมื่อจะเกิดขึ้นก็ย่อมเกิดขึ้นที่คันธวิตกนั้น เมื่อจะตั้งอยู่ก็ย่อมตั้งอยู่ที่คันธวิตกนั้น. รสวิตก (ความตรึกถึงรส) เป็นที่รักใคร่ เป็นที่พอใจในโลก ตัณหานั้นเมื่อจะเกิดขึ้นก็ย่อมเกิดขึ้นที่รสวิตกนั้น เมื่อจะตั้งอยู่ก็ยอมตั้งอยู่ที่รสวิตกนั้น. โผฏฐัพพวิตก (ความตรึกถึงโผฏฐัพพะ) เป็นที่รักใคร่ เป็นที่พอใจในโลก ตัณหานั้น เมื่อจะเกิดขึ้นก็ย่อมเกิดขึ้นที่โผฏฐัพพวิตกนั้น เมื่อจะตั้งอยู่ก็ย่อมตั้งอยู่ที่โผฏฐัพพวิตกนั้น. ธัมมวิตก (ความตรึกถึงธัมมารมณ์) เป็นที่รักใคร่ เป็นที่พอใจในโลก ตัณหานั้นเมื่อจะเกิดขึ้นก็ย่อมเกิดขึ้นที่ธัมมวิตกนั้น เมื่อจะตั้งอยู่ก็ย่อมตั้งอยู่ที่ธัมมวิตกนั้น.

รูปวิจาร (ความตรองถึงรูป) เป็นที่รักใคร่ เป็นที่พอใจในโลก ตัณหานั้นเมื่อจะเกิดขึ้นก็ย่อมเกิดขึ้นที่รูปวิจารนั้น เมื่อจะตั้งอยู่ก็ย่อมตั้งอยู่ที่รูปวิจารนั้น. สัททวิจาร (ความตรองถึงเสียง) เป็นที่รักใคร่ เป็นที่พอใจในโลก ตัณหานั้นเมื่อจะเกิดขึ้นก็ย่อมเกิดขึ้นที่สัททวิจารนั้น เมื่อจะตั้งอยู่ก็ย่อมตั้งอยู่ที่สัททวิจารนั้น. คันธวิจาร (ความตรองถึงกลิ่น) เป็นที่รักใคร่ เป็นที่พอใจในโลก ตัณหานั้นเมื่อจะเกิดขึ้นก็ย่อมเกิดขึ้นที่คันธวิจารนั้น เมื่อจะตั้งอยู่ก็ย่อมตั้งอยู่ที่คันธวิจารนั้น. รสวิจาร (ความตรองถึงรส) เป็นที่รักใคร่ เป็นที่พอใจในโลก ตัณหานั้นเมื่อจะเกิดขึ้นก็ย่อมเกิดขึ้นที่รสวิจารนั้น เมื่อจะตั้งอยู่ก็ย่อมตั้งอยู่ที่รสวิจารนั้น. โผฏฐัพพวิจาร (ความตรองถึงโผฏฐัพพะ) เป็นที่รักใคร่ เป็นที่พอใจในโลก ตัณหานั้นเมื่อจะเกิดขึ้นก็ย่อมเกิดขึ้นที่โผฏฐัพพวิจารนั้น เมื่อจะตั้งอยู่ก็ย่อมตั้งอยู่ที่โผฏฐัพพวิจารนั้น. ธัมมวิจาร (ความตรองถึงธัมมารมณ์) เป็นที่รักใคร่ เป็นที่พอใจในโลก ตัณหานั้นเมื่อจะเกิดขึ้นก็ย่อมเกิดขึ้นที่ธัมมวิจารนั้น เมื่อจะตั้งอยู่ก็ย่อมตั้งอยู่ที่ความตรองถึงธัมมารมณ์นั้น.

ภิกษุทั้งหลาย อันนี้ที่กล่าวว่าอริยสัจ คือทุกขสมุทัย (เหตุให้ทุกข์เกิด).

ทุกขนิโรธอริยสัจ

[๒๙๘] ภิกษุทั้งหลาย ทุกขนิโรธอริยสัจ (ธรรมเป็นที่ดับทุกข์) เป็นอย่างไร ? คือ ความสำรอกและความดับโดยไม่มีเหลือ ความสละ ความสงคืน ความปล่อยวาง ความไม่อาลัย ในตัณหานั้นนั่นแล อันใด. ภิกษุทั้งหลาย ก็ตัณหานั้นนั่นแล เมื่อบุคคลจะละเสียย่อมละเสียได้ในที่ไหน เมื่อจะดับย่อมดับในที่ไหน ? ที่ใดเป็นที่รักใคร่ เป็นที่พอใจในโลก ตัณหานั้นเมื่อบุคคลจะละเสียก็ย่อมละเสียได้ในที่นั้น เมื่อจะดับก็ย่อมดับในที่นั้น. ก็อะไรเล่า เป็นที่รักใคร่ เป็นที่พอใจในโลก ?

ตา เป็นที่รักใคร่ เป็นที่พอใจในโลก ตัณหานั้นเมื่อบุคคลจะละเสียก็ย่อมละเสียได้ที่ตานั้น เมื่อจะดับก็ย่อมดับที่ตานั้น.

หู เป็นที่รักใคร่ เป็นที่พอใจในโลก ตัณหานั้นเมื่อบุคคลจะละเสียก็ย่อมละเสียได้ที่หูนั้น เมื่อจะดับก็ย่อมดับที่หูนั้น.

จมูก เป็นที่รักใคร่ เป็นที่พอใจในโลก ตัณหานั้นเมื่อบุคคลจะละเสียก็ย่อมละเสียได้ที่จมูกนั้น เมื่อจะดับก็ย่อมดับที่จมูกนั้น.

ลิ้น เป็นที่รักใคร่ เป็นที่พอใจในโลก ตัณหานั้นเมื่อบุคคลจะละเสียก็ย่อมละเสียได้ที่ลิ้นนั้น เมื่อจะดับก็ย่อมดับที่ลิ้นนั้น.

กาย เป็นที่รักใคร่ เป็นที่พอใจในโลก ตัณหานั้นเมื่อบุคคลจะละเสียก็ย่อมละเสียได้ที่กายนั้น เมื่อจะดับก็ย่อมดับที่กายนั้น.

ใจ เป็นที่รักใคร่ เป็นที่พอใจในโลก ตัณหานั้นเมื่อบุคคลจะละเสียก็ย่อมละเสียได้ที่ใจนั้น เมื่อจะดับก็ย่อมดับที่ใจนั้น.

รูป เป็นที่รักใคร่ เป็นที่พอใจในโลก ตัณหานั้นเมื่อบุคคลจะละเสียก็ย่อมละเสียได้ที่รูปนั้น เมื่อจะดับก็ย่อมดับที่รูปนั้น.

เสียง เป็นที่รักใคร่ เป็นที่พอใจในโลก ตัณหานั้นเมื่อบุคคลจะละเสียก็ย่อมละเสียได้ที่เสียงนั้น เมื่อจะดับก็ย่อมดับที่เสียงนั้น.

กลิ่น เป็นที่รักใคร่ เป็นที่พอใจในโลก ตัณหานั้นเมื่อบุคคล

จะละเสียก็ย่อมละเสียได้ที่กลิ่นนั้น เมื่อจะดับก็ย่อมดับที่กลิ่นนั้น.

รส เป็นที่รักใคร่ เป็นที่พอใจในโลก ตัณหานั้นเมื่อบุคคลจะละเสียก็ย่อมละเสียได้ที่รสนั้น เมื่อจะดับก็ย่อมดับที่รสนั้น.

โผฏฐัพพะ เป็นที่รักใคร่ เป็นที่พอใจในโลก ตัณหานั้นเมื่อบุคคลจะละเสียก็ย่อมละเสียได้ที่โผฏฐัพพะนั้น เมื่อจะดับก็ย่อมดับที่โผฏฐัพพะนั้น.

ธัมมารมณ์ เป็นที่รักใคร่ เป็นที่พอใจในโลก ตัณหานั้นเมื่อบุคคลจะละเสียก็ย่อมละเสียได้ที่ธัมมารมณ์นั้น เมื่อจะดับก็ย่อมดับที่ธัมมารมณ์นั้น.

จักขุวิญญาณ (ความรู้ทางตา) เป็นที่รักใคร่ เป็นที่พอใจในโลก ตัณหานั้นเมื่อบุคคลจะละเสียก็ย่อมละเสียได้ที่จักขุวิญญาณนั้น เมื่อจะดับก็ย่อมดับที่จักขุวิญญาณนั้น.

โสตวิญญาณ (ความรู้ทางหู) เป็นที่รักใคร่ เป็นที่พอใจในโลก ตัณหานั้นเมื่อบุคคลจะละเสียก็ย่อมละเสียได้ที่โสตวิญญาณนั้น เมื่อจะดับก็ย่อมดับที่โสตวิญญาณนั้น.

ฆานวิญญาณ (ความรู้ทางจมูก) เป็นที่รักใคร่ เป็นที่พอใจในโลก ตัณหานั้นเมื่อบุคคลจะละเสียก็ย่อมละเสียได้ที่ฆานวิญญาณนั้น เมื่อจะดับก็ย่อมดับที่ฆานวิญญาณนั้น.

ชิวหาวิญญาณ (ความรู้ทางลิ้น) เป็นที่รักใคร่ เป็นที่พอใจในโลก ตัณหานั้นเมื่อบุคคลจะละเสียก็ย่อมละเสียได้ที่ชิวหาวิญญาณนั้น เมื่อจะดับก็ย่อมดับที่ชิวหาวิญญาณนั้น.

กายวิญญาณ (ความรู้ทางกาย) เป็นที่รักใคร่ เป็นที่พอใจในโลก ตัณหานั้นเมื่อบุดคลจะละเสียก็ย่อมละเสียได้ที่กายวิญญาณนั้น เมื่อจะดับก็ย่อมดับที่กายวิญญาณนั้น.

มโนวิญญาณ (ความรู้ทางใจ) เป็นที่รักใคร่ เป็นที่พอใจในโลก ตัณหานั้นเมื่อบุคคลจะละเสียก็ย่อมละเสียได้ที่มโนวิญญาณนั้น เมื่อจะ

ดับก็ย่อมดับที่มโนวิญญาณนั้น.

จักขุสัมผัส (ความกระทบทางตา) เป็นที่รักใคร่ เป็นที่พอใจในโลก ตัณหานั้นเมื่อบุคคลจะละเสียก็ย่อมละเสียได้ที่จักขุสัมผัสนั้น เมื่อจะดับก็ย่อมดับที่จักขุสัมผัสนั้น.

โสตสัมผัส (ความกระทบทางหู) เป็นที่รักใคร่ เป็นที่พอใจในโลก ตัณหานั้นเมื่อบุคคลจะละเสียก็ย่อมละเสียได้ที่โสตสัมผัสนั้น เมื่อจะดับก็ย่อมดับที่โสตสัมผัสนั้น.

ฆานสัมผัส (ความกระทบทางจมูก) เป็นที่รักใคร่ เป็นที่พอใจในโลก ตัณหานั้นเมื่อบุคคลจะละเสียก็ย่อมละเสียได้ที่ฆานสัมผัสนั้น เมื่อจะดับก็ย่อมดับที่ฆานสัมผัสนั้น.

ชิวหาสัมผัส (ความกระทบทางลิ้น) เป็นที่รักใคร่ เป็นที่พอใจในโลก ตัณหานั้นเมื่อบุคคลจะละเสียก็ย่อมละเสียได้ที่ชิวหาสัมผัสนั้น เมื่อจะดับก็ย่อมดับที่ชิวหาสัมผัสนั้น.

กายสัมผัส (ความกระทบทางกาย) เป็นที่รักใคร่ เป็นที่พอใจในโลก ตัณหานั้นเมื่อบุคคลจะละเสียก็ย่อมละเสียได้ที่กายสัมผัสนั้น เมื่อจะดับก็ย่อมดับที่กายสัมผัสนั้น.

มโนสัมผัส (ความกระทบทางใจ) เป็นที่รักใคร่ เป็นที่พอใจในโลก ตัณหานั้นเมื่อบุคคลจะละเสียก็ย่อมละเสียได้ที่มโนสัมผัสนั้น เมื่อจะดับก็ย่อมดับที่มโนสัมผัสนั้น.

จักขุสัมผัสสชาเวทนา (เวทนาที่เกิดแต่จักขุสัมผัส) เป็นที่รักใคร่ เป็นที่พอใจในโลก ตัณหานั้นเมื่อบุคคลจะละเสียก็ย่อมละเสียได้ที่จักขุสัมผัสสชาเวทนานั้น เมื่อจะดับก็ย่อมดับที่จักขุสัมผัสสชาเวทนานั้น.

โสตสัมผัสสชาเวทนา (เวทนาที่เกิดแต่โสตสัมผัส) เป็นที่รักใคร่ เป็นที่พอใจในโลก ตัณหานั้นเมื่อบุคคลจะละเสียก็ย่อมละเสียได้ที่โสตสัมผัสสชาเวทนา เมื่อจะดับก็ย่อมดับที่โสตสัมผัสสชาเวทนานั้น.

ฆานสัมผัสสชาเวทนา (เวทนาที่เกิดแต่ฆานสัมผัส) เป็นที่รักใคร่

เป็นที่พอใจในโลก ตัณหานั้นเมื่อบุคคลจะละเสียก็ย่อมละเสียได้ที่ฆานสัมผัสสชาเวทนา เมื่อจะดับก็ย่อมดับที่ฆานสัมผัสสชาเวทนานั้น.

ชิวหาสัมผัสสชาเวทนา (เวทนาที่เกิดแต่ชิวหาสัมผัส) เป็นที่รักใคร่เป็นที่พอใจในโลก ตัณหานั้นเมื่อบุคคลจะละเสียก็ย่อมละเสียได้ที่ชิวหาสัมผัสสชาเวทนานั้น เมื่อจะดับก็ย่อมดับที่ชิวหาสัมผัสสชาเวทนานั้น.

กายสัมผัสสชาเวทนา (เวทนาที่เกิดแต่กายสัมผัส) เป็นที่รักใคร่เป็นที่พอใจในโลก ตัณหานั้นเมื่อบุคคลจะละเสียก็ย่อมละเสียได้ที่กายสัมผัสสชาเวทนานั้น เมื่อจะดับก็ย่อมดับที่กายสัมผัสสชาเวทนานั้น.

มโนสัมผัสสชาเวทนา (เวทนาที่เกิดแต่มโนสัมผัส) เป็นที่รักใคร่เป็นที่พอใจในโลก ตัณหานั้นเมื่อบุคคลจะละเสียก็ย่อมละเสียได้ที่มโนสัมผัสสชาเวทนานั้น เมื่อจะดับก็ย่อมดับที่มโนสัมผัสสชาเวทนานั้น.

รูปสัญญา (ความจำรูป) เป็นที่รักใคร่ เป็นที่พอใจในโลก ตัณหานั้นเมื่อบุคคลจะละเสียก็ย่อมละเสียได้ที่รูปสัญญานั้น เมื่อจะดับก็ย่อมดับที่รูปสัญญานั้น.

สัททสัญญา (ความจำเสียง) เป็นที่รักใคร่ เป็นที่พอใจในโลก ตัณหานั้นเมื่อบุคคลจะละเสียก็ย่อมละเสียได้ที่สัททสัญญานั้น เมื่อจะดับก็ย่อมดับที่สัททสัญญานั้น.

ฆานสัญญา (ความจำกลิ่น) เป็นที่รักใคร่ เป็นที่พอใจในโลก ตัณหานั้นเมื่อบุคคลจะละเสียก็ย่อมละเสียได้ที่ฆานสัญญานั้น เมื่อจะดับก็ย่อมดับที่ฆานสัญญานั้น.

รสสัญญา (ความจำรส) เป็นที่รักใคร่ เป็นที่พอใจในโลก ตัณหานั้น เมื่อบุคคลจะละเสียก็ย่อมละเสียได้ที่รสสัญญานั้น เมื่อจะดับก็ย่อมดับที่รสสัญญานั้น.

โผฏฐัพพสัญญา (ความจำโผฏฐัพพะ) เป็นที่รักใคร่ เป็นที่พอใจในโลก ตัณหานั้นเมื่อบุคคลจะละเสียก็ย่อมละเสียได้ที่โผฏฐัพพสัญญานั้น เมื่อจะดับก็ย่อมดับที่โผฏฐัพพสัญญานั้น.

ธัมมสัญญา (ความจำธัมมารมณ์) เป็นที่รักใคร่ เป็นที่พอใจในโลก ตัณหานั้นเมื่อบุคคลจะละเสียก็ย่อมละเสียได้ที่ธัมมสัญญานั้น เมื่อจะดับก็ย่อมดับที่ธัมมสัญญานั้น.

รูปสัญเจตนา (ความคิดถึงรูป) เป็นที่รักใคร่ เป็นที่พอใจในโลก ตัณหานั้นเมื่อบุคคลจะละเสียก็ย่อมละเสียได้ที่รูปสัญเจตนานั้น เมื่อจะดับก็ย่อมดับที่รูปสัญเจตนานั้น.

สัททสัญเจตนา (ความคิดถึงเสียง) เป็นที่รักใคร่ เป็นที่พอใจในโลก ตัณหานั้นเมื่อบุคคลจะละเสียก็ย่อมละเสียได้ที่สัททสัญเจตนานั้น เมื่อจะดับก็ย่อมดับที่สัททสัญเจตนานั้น.

ฆานสัญเจตนา (ความคิดถึงกลิ่น) เป็นที่รักใคร่ เป็นที่พอใจในโลก ตัณหานั้นเมื่อบุคคลจะละเสียก็ย่อมละเสียได้ที่ฆานสัญเจตนานั้น เมื่อจะดับก็ย่อมดับที่ฆานสัญเจตนานั้น.

รสสัญเจตนา (ความคิดถึงรส) เป็นที่รักใคร่ เป็นที่พอใจในโลก ตัณหานั้นเมื่อบุคคลจะละเสียก็ย่อมละเสียได้ที่รสสัญเจตนานั้น เมื่อจะดับก็ย่อมดับที่รสสัญเจตนานั้น.

โผฏฐัพพสัญเจตนา (ความคิดถึงโผฏฐัพพะ) เป็นที่รักใคร่ เป็นที่พอใจในโลก ตัณหานั้นเมื่อบุคคลจะละเสียก็ย่อมละเสียได้ที่โผฏฐัพพสัญเจตนานั้น เมื่อจะดับก็ย่อมดับที่โผฏฐัพพสัญเจตนานั้น.

ธัมมสัญเจตนา (ความคิดถึงธัมมารมณ์) เป็นที่รักใคร่ เป็นที่พอใจในโลก ตัณหานั้นเมื่อบุคคลจะละเสีย ก็ย่อมละเสียได้ที่ธัมมสัญเจตนานั้น เมื่อจะดับก็ย่อมดับที่ธัมมสัญเจตนานั้น.

รูปตัณหา (ความอยากในรูป) เป็นที่รักใคร่ เป็นที่พอใจในโลก ตัณหานั้นเมื่อบุคคลจะละเสียก็ย่อมละเสียได้ที่รูปตัณหานั้น เมื่อจะดับก็ย่อมดับที่รูปตัณหานั้น.

สัททตัณหา (ความอยากในเสียง) เป็นที่รักใคร่ เป็นที่พอใจในโลก ตัณหานั้นเมื่อบุคคลจะละเสียก็ย่อมละเสียได้ที่สัททตัณหานั้น เมื่อ

จะดับก็ย่อมดับที่สัททตัณหานั้น.

คันธตัณหา (ความอยากในกลิ่น) เป็นที่รักใคร่ เป็นที่พอใจในโลก ตัณหานั้นเมื่อบุคคลจะละเสียก็ย่อมละเสียได้ที่คันธตัณหานั้น เมื่อจะดับก็ย่อมดับที่คันธตัณหานั้น.

รสตัณหา (ความอยากในรส) เป็นที่รักใคร่ เป็นที่พอใจในโลก ตัณหานั้นเมื่อบุคคลจะละเสียก็ย่อมละเสียได้ที่รสตัณหานั้น เมื่อจะดับก็ย่อมดับที่รสตัณหานั้น.

โผฏฐัพพตัณหา (ความอยากในโผฏฐัพพะ) เป็นที่รักใคร่ เป็นที่พอใจในโลก ตัณหานั้นเมื่อบุคคลจะละเสียก็ย่อมละเสียได้ที่โผฏฐัพพตัณหานั้น เมื่อจะดับก็ย่อมดับที่โผฏฐัพพตัณหานั้น.

ธัมมตัณหา (ความอยากในธัมมารมณ์) เป็นที่รักใคร่ เป็นที่พอใจ ในโลก ตัณหานั้นเมื่อบุคคลจะละเสียก็ย่อมละเสียได้ที่ธัมมตัณหานั้น เมื่อจะดับก็ย่อมดับที่ธัมมตัณหานั้น.

รูปวิตก (ความตรึกถึงรูป) เป็นที่รักใคร่ เป็นที่พอใจในโลก ตัณหานั้นเมื่อบุคคลจะละเสียก็ย่อมละเสียได้ที่รูปวิตกนั้น เมื่อจะดับก็ย่อมดับได้ที่รูปวิตกนั้น.

สัททวิตก (ความตรึกถึงเสียง) เป็นที่รักใคร่ เป็นที่พอใจในโลก ตัณหานั้นเมื่อบุคคลจะละเสียก็ย่อมละเสียได้ที่สัททวิตกนั้น เมื่อจะดับก็ย่อมดับที่สัททวิตกนั้น.

คันธวิตก (ความตรึกถึงกลิ่น) เป็นที่รักใคร่ เป็นที่พอใจในโลก ตัณหานั้นเมื่อบุคคลจะละเสียก็ย่อมละเสียได้ที่คันธวิตกนั้น เมื่อจะดับก็ย่อมดับที่คันธวิตกนั้น.

รสวิตก (ความตรึกถึงรส) เป็นที่รักใคร่ เป็นที่พอใจในโลก ตัณหานั้นเมื่อบุคคลจะละเสียก็ย่อมละเสียได้ที่รสวิตกนั้น เมื่อจะดับก็ย่อมดับที่รสวิตกนั้น.

โผฏฐัพพวิตก (ความตรึกถึงโผฏฐัพพะ) เป็นที่รักใคร่ เป็นที่

พอใจในโลก ตัณหานั้นเมื่อบุคคลจะละเสียก็ย่อมละเสียได้ที่โผฏฐัพพวิตกนั้น เมื่อจะดับก็ย่อมดับที่โผฏฐัพพวิตกนั้น.

ธัมมวิตก (ความตรึกถึงธัมมารมณ์) เป็นที่รักใคร่ เป็นที่พอใจในโลก ตัณหานั้นเมื่อบุคคลจะละเสียก็ย่อมละเสียได้ที่ธัมมวิตกนั้น เมื่อจะดับก็ย่อมดับเสียได้ที่ธัมมวิตกนั้น.

รูปวิจาร (ความตรองถึงรูป) เป็นที่รักใคร่ เป็นที่พอใจในโลก ตัณหานั้นเมื่อบุคคลจะละเสียก็ย่อมละเสียได้ที่รูปวิจารนั้น เมื่อจะดับก็ย่อมดับที่รูปวิจารนั้น.

สัททวิจาร (ความตรองถึงเสียง) เป็นที่รักใคร่ เป็นที่พอใจในโลก ตัณหานั้น เมื่อบุคคลจะละเสียก็ย่อมละเสียได้ที่สัททวิจารนั้น เมื่อจะดับก็ย่อมดับที่สัททวิจารนั้น.

คันธวิจาร (ความตรองถึงกลิ่น) เป็นที่รักใคร่ เป็นที่พอใจในโลก ตัณหานั้นเมื่อบุคคลจะละเสียก็ย่อมละเสียได้ที่คันธวิจารนั้น เมื่อจะดับก็ย่อมดับที่คันธวิจารนั้น.

รสวิจาร (ความตรองถึงรส) เป็นที่รักใคร่ เป็นที่พอใจในโลก ตัณหานั้นเมื่อบุคคลจะละเสียก็ย่อมละเสียได้ที่รสวิจารนั้น เมื่อจะดับก็ย่อมดับที่รสวิจารนั้น.

โผฏฐัพพวิจาร (ความตรองถึงโผฏฐัพพะ) เป็นที่รักใคร่ เป็นที่พอใจในโลก ตัณหานั้นเมื่อบุคคลจะละเสียก็ย่อมละเสียได้ที่โผฏฐัพพวิจารนั้น เมื่อจะดับก็ย่อมดับเสียได้ที่โผฏฐัพพวิจารนั้น.

ธัมมวิจาร (ความตรองถึงธัมมารมณ์) เป็นที่รักใคร่ เป็นที่พอใจในโลก ตัณหานั้นเมื่อบุคคลจะละเสียก็ย่อมละเสียได้ที่ธัมมวิจารนั้น เมื่อจะดับก็ย่อมดับเสียได้ที่ธัมมวิจารนั้น.

ภิกษุทั้งหลาย อันนี้ที่กล่าวว่า ทุกขนิโรธอริยสัจ (ธรรมเป็นที่ดับทุกข์).

ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ

[๒๙๙] ภิกษุทั้งหลาย ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ (ข้อปฏิบัติให้ถึงธรรมเป็นที่ดับทุกข์) เป็นอย่างไร ? คือ ทางอันประเสริฐประกอบด้วยองค์ ๘ ทางเดียวนี้แล. ทางนี้เป็นอย่างไร คือ สัมมาทิฏฐิ (ความเห็นชอบ) สัมมาสังกัปปะ (ความดำริชอบ) สัมมาวาจา (การเจรจาชอบ) สัมมากัมมันตะ (การกระทำชอบ) สัมมาอาชีวะ (การเลี้ยงชีพชอบ) สัมมาวายามะ (ความพยายามชอบ) สัมมาสติ (ความระลึกชอบ) สัมมาสมาธิ (ความตั้งจิตมั่นชอบ).

ภิกษุทั้งหลาย สัมมาทิฏฐิ (ความเห็นชอบ) เป็นอย่างไร ?

ภิกษุทั้งหลาย ความรู้ในทุกข์ ความรู้ในเหตุให้เกิดทุกข์ ความรู้ในธรรมเป็นที่ดับทุกข์ ความรู้ในข้อปฏิบัติให้ถึงธรรมเป็นที่ดับทุกข์ อันใดแล ภิกษุทั้งหลาย อันนี้ที่กล่าวว่า สัมมาทิฏฐิ.

ภิกษุทั้งหลาย สัมมาสังกัปปะ (ความดำริชอบ) เป็นอย่างไร ? ความดำริในการออกบวช (คือออกจากกามารมณ์) ความดำริในความไม่พยาบาท ความดำริในการไม่เบียดเบียน ภิกษุทั้งหลาย อันนี้ที่กล่าวว่า สัมมาสังกัปปะ.

ภิกษุทั้งหลาย สัมมาวาจา (การเจรจาชอบ) เป็นอย่างไร ? การเว้นจากการกล่าวเท็จ การเว้นจากวาจาส่อเสียด การเว้นจากวาจาหยาบคาย การเว้นจากเจรจาเพ้อเจ้อ ภิกษุทั้งหลาย อันนี้ที่กล่าวว่า สัมมาวาจา.

ภิกษุทั้งหลาย สัมมากัมมันตะ (การกระทำชอบ) เป็นอย่างไร ? การเว้นจากการฆ่าสัตว์ การเว้นจากการถือเอาสิ่งของที่เจ้าของไม่ได้ให้ การเว้นจากความประพฤติผิดในกาม ภิกษุทั้งหลาย อันนี้ที่กล่าวว่า สัมมากัมมันตะ.

ภิกษุทั้งหลาย สัมมาอาชีวะ (การเลี้ยงชีพชอบ) เป็นอย่างไร ? ภิกษุทั้งหลาย พระอริยสาวกในธรรมวินัยนี้ ละความเลี้ยงชีพผิดเสียแล้ว

ย่อมสำเร็จความเป็นอยู่ด้วยการเลี้ยงชีพชอบ ภิกษุทั้งหลาย อันนี้ที่กล่าวว่า สัมมาอาชีวะ.

ภิกษุทั้งหลาย สัมมาวายามะ (ความพยายามชอบ) เป็นอย่างไร ? ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เพื่อจะยังอกุศลธรรมอันเป็นบาปที่ยังไม่เกิดไม่ให้เกิดขึ้น ย่อมยังความพอใจให้บังเกิด ย่อมพยายาม ย่อมปรารภความเพียร ย่อมประคองตั้งจิตไว้ เพื่อจะละอกุศลธรรม อันเป็นบาปที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมยังความพอใจให้บังเกิด ย่อมพยายาม ย่อมปรารภความเพียร ย่อมประคองตั้งจิตไว้ เพื่อจะยังกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้นให้เกิดขึ้น ย่อมยังความพอใจให้บังเกิด ย่อมพยายาม ย่อมปรารภความเพียร ย่อมประคองตั้งจิตไว้ เพื่อความตั้งอยู่ไม่ให้สาบสูญ เจริญยิ่ง ไพบูลย์ มีขึ้นเต็มเปี่ยม แห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมยังความพอใจให้บังเกิดขึ้น ย่อมพยายาม ย่อมปรารภความเพียร ย่อมประคองตั้งจิตไว้ ภิกษุทั้งหลาย อันนี้ที่กล่าวว่า สัมมาวายามะ.

ภิกษุทั้งหลาย สัมมาสติ (ความระลึกชอบ) เป็นอย่างไร ? ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ย่อมเป็นผู้พิจารณาเห็นกายในกายเนือง ๆ อยู่ มีความเพียรให้กิเลสเร่าร้อน มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัส (ความยินดีและความยินร้าย) ในโลกเสียได้ ย่อมเป็นผู้พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาเนือง ๆ อยู่ มีความเพียรให้กิเลสเร่าร้อน มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัส ในโลกเสียได้ ย่อมเป็นผู้พิจารณาเห็นจิตในจิตเนือง ๆ อยู่ มีความเพียรให้กิเลสเร่าร้อน มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกเสียได้ ย่อมเป็นผู้พิจารณาเห็นธรรมในธรรมเนือง ๆ อยู่ มีความเพียรให้กิเลสเร่าร้อน มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกเสียได้ ภิกษุทั้งหลาย อันนี้ที่กล่าวว่า สัมมาสติ.

ภิกษุทั้งหลาย สัมมาสมาธิ (ความตั้งจิตมั่นชอบ) เป็นอย่างไร ? ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ สงัดแล้วจากกามารมณ์ สงัดแล้ว

จากธรรมที่เป็นอกุศล เข้าถึงปฐมฌาน (ความเพ่งที่ ๑) ประกอบด้วยวิตกและวิจาร มีปีติและสุขอันเกิดจากวิเวก เพราะความที่วิตกและวิจาร (ทั้ง ๒) ระงับลง เข้าถึงทุติยฌาน (ความเพ่งที่ ๒) เป็นเครื่องผ่องใสใจ ณ ภายใน ให้สมาธิเป็นธรรมอันเอกผุดมีขึ้น ไม่มีวิตก ไม่มีวิจาร มีแต่ปีติและสุขที่เกิดจากสมาธิ อนึ่ง เพราะความที่ปีติปราศไป ย่อมเป็นผู้เพิกเฉยอยู่และมีสติสัมปชัญญะ และเสวยความสุขด้วยกาย เข้าถึงตติยฌาน (ความเพ่งที่ ๓) ที่พระอริยเจ้าทั้งหลายย่อมกล่าวสรรเสริญผู้นั้นว่าเป็นผู้อุเบกขา มีสติอยู่เป็นสุข เพราะละสุขเสียได้ เพราะละทุกข์เสียได้ เพราะความที่โสมนัสและโทมนัส (ทั้ง ๒) ในกาลก่อนอัสดงค์ดับไป เข้าถึงจตุตถฌาน (ความเพ่งที่ ๔) ไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข มีแต่ความที่สติเป็นธรรมชาติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขา ภิกษุทั้งหลาย อันนี้ที่กล่าวว่า สัมมาสมาธิ.

ภิกษุทั้งหลาย อันนี้ที่กล่าวว่า อริยสัจ คือ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา.

ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นธรรมในธรรมเป็นภายในบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นธรรมในธรรมเป็นภายนอกบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งภายในทั้งภายนอกบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นธรรมคือความเกิดขึ้นในธรรมบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นธรรม คือความเสื่อมไปในธรรมบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นธรรม คือทั้งความเกิดขึ้นทั้งความเสื่อมไปในธรรมบ้าง. ก็หรือว่าสติของเธอที่ตั้งอยู่ว่า ธรรมมีอยู่แต่เพียงสักว่าเป็นที่รู้ แต่เพียงสักว่าเป็นที่อาศัยระลึก. เธอย่อมเป็นผู้อันตัณหาและทิฏฐิไม่อาศัยอยู่ด้วย ย่อมไม่ยึดถืออะไร ๆ ในโลกด้วย.

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นธรรมในธรรม คืออริยสัจ ๔ อย่างนี้แล.

สัจจบรรพ จบ

ธัมมานุปัสสนา จบ

อานิสงส์การเจริญสติปัฏฐาน ๔

[๓๐๐] ภิกษุทั้งหลาย ผู้ใดผู้หนึ่งพึงเจริญสติปัฏฐาน ๔ นี้อย่างนั้นตลอด ๗ ปี ผู้นั้นพึงหวังผลทั้ง ๒ ผลอันใดอันหนึ่ง คือพระอรหัตผลในปัจจุบันชาตินี้ ๑ หรือเมื่ออุปาทิยังเหลืออยู่ เป็นพระอนาคามี ๑

ภิกษุทั้งหลาย ๗ ปียกไว้ ภิกษุทั้งหลาย ผู้ใดผู้หนึ่งพึงเจริญสติปัฏฐานทั้ง ๔ นี้อย่างนั้นตลอด ๖ ปี ผู้นั้นพึงหวังผลทั้ง ๒ ผลอันใดอันหนึ่ง คือพระอรหัตผลในปัจจุบันชาตินี้ ๑ หรือเมื่ออุปาทิยังเหลืออยู่ เป็นพระอนาคามี ๑.

ภิกษุทั้งหลาย ๖ ปียกไว้ ภิกษุทั้งหลาย ผู้ใดผู้หนึ่งพึงเจริญสติปัฏฐานทั้ง ๔ นี้อย่างนั้นตลอด ๕ ปี ผู้นั้นพึงหวังผลทั้ง ๒ ผลอันใดอันหนึ่ง คือพระอรหัตผลในปัจจุบันชาตินี้ ๑ หรือเมื่ออุปาทิยังเหลืออยู่ เป็นพระอนาคามี ๑.

ภิกษุทั้งหลาย ๕ ปียกไว้ ภิกษุทั้งหลาย ผู้ใดผู้หนึ่งพึงเจริญสติปัฏฐานทั้ง ๔ นี้อย่างนั้นตลอด ๔ ปี ผู้นั้นพึงหวังผลทั้ง ๒ ผลอันใดอันหนึ่ง คือพระอรหัตผลในปัจจุบันชาตินี้ ๑ หรือเมื่ออุปาทิยังเหลืออยู่ เป็นพระอนาคามี ๑.

ภิกษุทั้งหลาย ๔ ปียกไว้ ภิกษุทั้งหลาย ผู้ใดผู้หนึ่งพึงเจริญสติปัฏฐานทั้ง ๔ นี้อย่างนั้นตลอด ๓ ปี ผู้นั้นพึงหวังผลทั้ง ๒ ผลอันใดอันหนึ่ง คือพระอรหัตผลในปัจจุบันชาตินี้ ๑ หรือเมื่ออุปาทิยังเหลืออยู่ เป็นพระอนาคามี ๑.

ภิกษุทั้งหลาย ๓ ปียกไว้ ภิกษุทั้งหลาย ผู้ใดผู้หนึ่งพึงเจริญสติปัฏฐานทั้ง ๔ นี้อย่างนั้นตลอด ๒ ปี ผู้นั้นพึงหวังผลทั้ง ๒ ผลอันใดอันหนึ่ง คือพระอรหัตผลในปัจจุบันชาตินี้ ๑ หรือเมื่ออุปาทิยังเหลืออยู่ เป็นพระอนาคามี ๑.

ภิกษุทั้งหลาย ๒ ปียกไว้ ภิกษุทั้งหลาย ผู้ใดผู้หนึ่งพึงเจริญ

สติปัฏฐานทั้ง ๔ นี้อย่างนั้นตลอด ๑ ปี ผู้นั้นพึงหวังผลทั้ง ๒ ผลอันใดอันหนึ่ง คือพระอรหัตผลในปัจจุบันชาตินี้ ๑ หรือเมื่ออุปาทิยังเหลืออยู่ เป็นพระอนาคามี ๑.

ภิกษุทั้งหลาย ๑ ปียกไว้ ภิกษุทั้งหลาย ผู้ใดผู้หนึ่งพึงเจริญสติปัฏฐานทั้ง ๔ นี้อย่างนั้นตลอด ๗ เดือน ผู้นั้นพึงหวังผลทั้ง ๒ ผลอันใดอันหนึ่ง คือพระอรหัตผลในปัจจุบันชาตินี้ ๑ หรือเมื่ออุปาทิยังเหลืออยู่ เป็นพระอนาคามี ๑.

ภิกษุทั้งหลาย ๗ เดือนยกไว้ ภิกษุทั้งหลาย ผู้ใดผู้หนึ่งพึงเจริญสติปัฏฐานทั้ง ๔ นี้อย่างนั้นตลอด ๖ เดือน ผู้นั้นพึงหวังผลทั้ง ๒ ผลอันใดอันหนึ่ง คือพระอรหัตผลในปัจจุบันชาตินี้ ๑ หรือเมื่ออุปาทิยังเหลืออยู่ เป็นพระอนาคามี ๑.

ภิกษุทั้งหลาย ๖ เดือนยกไว้ ภิกษุทั้งหลาย ผู้ใดผู้หนึ่งพึงเจริญสติปัฏฐานทั้ง ๔ นี้อย่างนั้นตลอด ๕ เดือน ผู้นั้นพึงหวังผลทั้ง ๒ ผลอันใดอันหนึ่ง คือพระอรหัตผลในปัจจุบันชาตินี้ ๑ หรือเมื่ออุปาทิยังเหลืออยู่ เป็นพระอนาคามี ๑.

ภิกษุทั้งหลาย ๕ เดือนยกไว้ ภิกษุทั้งหลาย ผู้ใดผู้หนึ่งพึงเจริญสติปัฏฐานทั้ง ๔ นี้อย่างนั้นตลอด ๔ เดือน ผู้นั้นพึงหวังผลทั้ง ๒ ผลอันใดอันหนึ่ง คือพระอรหัตผลในปัจจุบันชาตินี้ ๑ หรือเมื่ออุปาทิยังเหลืออยู่ เป็นพระอนาคามี ๑.

ภิกษุทั้งหลาย ๔ เดือนยกไว้ ภิกษุทั้งหลาย ผู้ใดผู้หนึ่งพึงเจริญสติปัฏฐานทั้ง ๔ นี้อย่างนั้นตลอด ๓ เดือน ผู้นั้นพึงหวังผลทั้ง ๒ ผลอันใดอันหนึ่ง คือพระอรหัตผลในปัจจุบันชาตินี้ ๑ หรือเมื่ออุปาทิยังเหลืออยู่ เป็นพระอนาคามี ๑.

ภิกษุทั้งหลาย ๓ เดือนยกไว้ ภิกษุทั้งหลาย ผู้ใดผู้หนึ่งพึงเจริญสติปัฏฐานทั้ง ๔ นี้อย่างนั้นตลอด ๒ เดือน ผู้นั้นพึงหวังผลทั้ง ๒ ผลอันใดอันหนึ่ง คือพระอรหัตผลในปัจจุบันชาตินี้ ๑ หรือเมื่ออุปาทิ

ยังเหลืออยู่ เป็นพระอนาคามี ๑.

ภิกษุทั้งหลาย ๒ เดือนยกไว้ ภิกษุทั้งหลาย ผู้ใดผู้หนึ่งพึงเจริญสติปัฏฐานทั้ง ๔ นี้อย่างนั้นตลอด ๑ เดือน ผู้นั้นพึงหวังผลทั้ง ๒ ผลอันใดอันหนึ่ง คือพระอรหัตผลในปัจจุบันชาตินี้ ๑ หรือเมื่ออุปาทิยังเหลืออยู่ เป็นพระอนาคามี ๑.

ภิกษุทั้งหลาย ๑ เดือนยกไว้ ภิกษุทั้งหลาย ผู้ใดผู้หนึ่งพึงเจริญสติปัฏฐานทั้ง ๔ นี้อย่างนั้นตลอดกึ่งเดือน ผู้นั้นพึงหวังผลทั้ง ๒ ผลอันใดอันหนึ่ง คือพระอรหัตผลในปัจจุบันชาตินี้ ๑ หรือเมื่ออุปาทิยังเหลืออยู่ เป็นพระอนาคามี ๑.

ภิกษุทั้งหลาย กึ่งเดือนยกไว้ ภิกษุทั้งหลาย ผู้ใดผู้หนึ่งพึงเจริญสติปัฏฐานทั้ง ๔ นี้อย่างนั้นตลอด ๗ วัน ผู้นั้นพึงหวังผลทั้ง ๒ ผลอันใดอันหนึ่ง คือพระอรหัตผลในปัจจุบันชาตินี้ ๑ หรือเมื่ออุปาทิยังเหลืออยู่ เป็นพระอนาคามี ๑.

ภิกษุทั้งหลาย ทางนี้เป็นที่ไปอันเอก เพื่อความหมดจดวิเศษของสัตว์ทั้งหลาย เพื่อก้าวล่วงเสียซึ่งความโศกและความร่ำไร เพื่ออัสดงค์ดับไปแห่งทุกข์และโทมนัส เพื่อบรรลุญายธรรม เพื่อกระทำพระนิพพานให้แจ้ง ทางนี้คือสติปัฏฐาน ๔ อย่าง ด้วยประการฉะนี้.

คำอันใดที่กล่าวแล้วอย่างนี้ คำอันนั้นเราอาศัยเอกายนมรรค (คือสติปัฏฐาน ๔) นี้กล่าวแล้ว ด้วยประการฉะนี้.

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสพระสูตรนี้จบแล้ว ภิกษุเหล่านั้น มีใจยินดี เพลิดเพลินนักซึ่งภาษิตของพระผู้มีพระภาคเจ้า ด้วยประการฉะนี้แล.

มหาสติปัฏฐานสูตรที่ ๙ จบ

อรรถกถามหาสติปัฏฐานสูตร

ว่าด้วยอุเทศวาร

มหาสติปัฏฐานสูตร มีคำเริ่มต้นว่า **ข้าพเจ้าได้ฟังมาแล้วอย่างนี้ (เอวมฺเม สุตํ)**. ในมหาสติปัฏฐานสูตรนั้น มีพรรณนาตามลำดับบทดังต่อไปนี้.

เพราะเหตุไร พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสพระสูตรนี้ว่า **ภิกษุทั้งหลายทางนี้เป็นที่ไปอันเอก (เอกายโน อยํ ภิกฺขเว มคฺโค)**. ก็เพราะชนชาวแคว้นกุรุสามารถรับเทศนาที่ลึกซึ้งได้.

เล่ากันว่า ชาวแคว้นกุรุ ไม่ว่าเป็นภิกษุ ภิกษุณี และอุบาสก อุบาสิกา มีร่างกายและจิตใจสมบูรณ์อยู่เป็นนิจด้วยเสพปัจจัยคือ ฤดูเป็นที่สบาย เพราะแคว้นนั้นสมบูรณ์ด้วยสัปปายะมีอุตุสัปปายะเป็นต้น. ชาวกุรุนั้น มีกำลังปัญญาอันร่างกายและจิตใจที่สมบูรณ์อุดหนุนแล้ว จึงสามารถรับเทศนาที่ลึกซึ้งนี้ได้. เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อทรงเห็นความเป็นผู้สามารถรับเทศนาที่ลึกซึ้งนี้ จึงทรงยกกัมมัฏฐาน ๒๑ อย่าง ใส่ลงในพระอรหัต ตรัสมหาสติปัฏฐานสูตรที่มีอรรถอันลึกซึ้งนี้แก่ชาวกุรุเหล่านั้น. เปรียบเสมือนบุรุษได้ผอบทองแล้ว พึงบรรจงใส่ดอกไม้นานาชนิดลงในผอบทองนั้น หรือว่าบุรุษได้หีบทองแล้ว พึงใส่รัตนะ ๗ ลงฉันใด แม้พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ฉันนั้น ทรงได้บริษัทชาวกุรุแล้ว จึงทรงตั้งเทศนาที่ลึกซึ้ง. ด้วยเหตุนั้น ในแคว้นกุรุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงแสดงพระสูตรอื่น ๆ ที่มีอรรถอันลึกซึ้งด้วย ในคัมภีร์ทีฆนิกาย นี้คือมหานิทานสูตร ในคัมภีร์มัชฌิมนิกายคือ สติปัฏฐานสูตร สาโรปมสูตร รุกโขปมสูตร รัฏฐปาลสูตร มาคัณฑิยสูตร อาเนญชสัปปายสูตร.

อนึ่ง บริษัท ๔ ในแคว้นกุรุ (ชนบท)นั้น ต่างประกอบเนือง ๆ

ในการเจริญสติปัฏฐานอยู่โดยปกติ โดยที่สุดคนรับใช้และคนงานทั้งหลาย ก็พูดกันแต่เรื่องที่เกี่ยวด้วยสติปัฏฐานกันทั้งนั้น แม้แต่ที่ท่าน้ำ ที่กรอด้ายเป็นต้น ก็ไม่มีการพูดกันถึงเรื่องที่ไร้ประโยชน์เลย. ถ้าสตรีบางท่านถูกถามว่า "คุณแม่จ๊ะ คุณแม่ใส่ใจสติปัฏฐานข้อไหน ?" นางตอบไม่ได้ ชาวกุรุจะดิเตียนนางว่า "น่าตำหนิชีวิตของเจ้าจริง ๆ เจ้าถึงเป็นอยู่ก็เหมือนตายแล้ว" ต่อนั้นก็จะสอนเธอว่า "อย่าทำอย่างนี้อีกต่อไปนะ" แล้วให้เขาเรียนสติปัฏฐานข้อใดข้อหนึ่ง. แต่สตรีผู้ใดพูดว่า "ดิฉันใส่ใจสติปัฏฐานข้อโน้นเจ้าค่ะ" ชาวกุรุก็จะกล่าวรับรองว่า สาธุ สาธุ แก่นางสรรเสริญด้วยถ้อยคำต่าง ๆ เป็นต้นว่า ชีวิตของเจ้าเป็นชีวิตดีสมกับที่เจ้าเกิดมาเป็นมนุษย์ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงอุบัติมาเพื่อประโยชน์แก่เจ้าแท้ ๆ. ในข้อนี้ มิใช่ชาวกุรุที่เกิดมาเป็นมนุษย์ประกอบด้วยการใส่ใจสติปัฏฐานแต่พวกเดียวเท่านั้น แม้แต่สัตว์ดิรัจฉานที่อาศัยชาวกุรุอยู่ก็ใส่ใจในสติปัฏฐานด้วยเหมือนกัน. ในข้อนั้น มีเรื่องสาธกดังต่อไปนี้.

เรื่องลูกนกแขกเต้า

เขาเล่าว่า นักฟ้อนรำผู้หนึ่งจับลูกนกแขกเต้าได้ตัวหนึ่ง ฝึกสอนมันพูดภาษาคน แล้วเที่ยวไป (แสดงการฟ้อนรำในที่อื่น ๆ). นักฟ้อนรำผู้นั้นพักอยู่ที่สำนักของนางภิกษุณี เวลาไป ก็ไปเลย ลืมลูกนกแขกเต้าเสียสนิท. เหล่าสามเณรีก็จับมันมาเลี้ยงตั้งชื่อมันว่า พุทธรักขิต. วันหนึ่ง พระมหาเถรีเห็นมันจับอยู่ตรงหน้าจึงเรียกมันว่า พุทธรักขิต. ลูกนกแขกเต้าจึงขานถามว่า อะไรจ๊ะ แม่เจ้า ? พระมหาเถรีจึงถามว่า การใส่ใจภาวนาอะไร ๆ ของเจ้ามีบ้างไหม ? มันตอบว่า ไม่มีจ๊ะ แม่เจ้า. พระมหาเถรีจึงสอนว่า ขึ้นชื่อว่าผู้อยู่ในสำนักของพวกนักบวช จะปล่อยตัวอยู่ไม่สมควร ควรปรารถนาการใส่ใจบางอย่าง แต่เจ้าไม่ต้องสำเหนียกอย่างอื่นดอก จงท่องว่า อัฏฐิ อัฏฐิ ก็พอ. ลูกนกแขกเต้านั้น ก็อยู่

ในโอวาทของพระเถรี ท่องว่า อัฏฐิ อัฏฐิ อย่างเดียวอยู่เรื่อย.

วันหนึ่ง ตอนเช้ามันจับอยู่ที่ยอดประตู ผึ่งแดดอ่อนอยู่ แม่เหยี่ยวตัวหนึ่งเฉี่ยวเอามันไปด้วยกรงเล็บ. มันส่งเสียงร้อง กิริ ๆ เหล่าสามเณรีได้ยินก็ร้องว่า แม่เจ้า พุทธรักขิตถูกเหยี่ยวเฉี่ยวไป เราจะช่วยมัน ต่างคว้าก้อนดินเป็นต้นไล่ตามจนเหยี่ยวปล่อย. เหล่าสามเณรีนำมันมาวางไว้ตรงหน้าพระมหาเถรี พระมหาเถรีถามว่า พุทธรักขิต ขณะถูกเหยี่ยวจับไปเจ้าคิดอย่างไร. ลูกนกแขกเต้าตอบว่า แม่เจ้า ไม่คิดอะไร ๆ ดอก คิดแต่เรื่องกองกระดูกเท่านั้นจ๊ะ แม่เจ้า ว่ากองกระดูกพากองกระดูกไป จักเรี่ยราดอยู่ในที่ไหนหนอ. พระมหาเถรี จึงให้สาธุการว่า สาธุ สาธุ พุทธรักขิต นั้นจักเป็นปัจจัยแห่งความสิ้นภพของเจ้าในกาลภายภาคหน้าแล. แม้สัตว์ดิรัจฉานในแคว้นกุรุนั้น ก็ประกอบเนือง ๆ ซึ่งสติปัฏฐาน ด้วยประการฉะนี้ เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงทราบถึงความเจริญแพร่หลายแห่งสติปัฏฐานของชาวกุรุเหล่านั้น จึงได้ตรัสพระสูตรนี้.

ในพระสูตรนั้น คำว่า **เป็นที่ไปอันเอก (เอกายโน)** คือ เป็นทางเอก. แท้จริงทางมีมากชื่อ คือ

มัคคะ ปันถะ ปถะ ปัชชะ อัญชสะ วฏุมะ อยนะ

นาวา อุตตรเสตุ กุลละ ภิสิสังกมะ

ทางนี้นั้น ในที่นี้ ท่านกล่าวโดยชื่อว่า อยนะ เพราะฉะนั้น ในข้อที่ว่า **ภิกษุทั้งหลาย หนทางนี้เป็นที่ไปอันเอกนี้ (เอกายโน อยं ภิกฺขเว มคฺโค)** จึงควรทราบความอย่างนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย หนทางนี้เป็นทางเอกมิใช่ทางสองแพร่ง.

อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า **เอกายนะ** เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า เป็นทางที่บุคคลพึงไปผู้เดียว. คำว่า **ผู้เดียว (เอเกน)** คือคนที่ละการคลุกคลีด้วยหมู่ ปลีกตัวไปสงบสงัด. คำว่า **พึงไป (อยิตพฺโพ)** คือ พึงดำเนินไป. อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า อยนะ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่าเป็นเครื่องไป

อธิบายว่า ไปจากสังสารวัฏสู่พระนิพพาน. หนทางไปของบุคคลผู้เป็นเอก ชื่อว่า เอกายนะ. คำว่า **อย่างเอก (เอกสฺส)** คือ ของบุคคลผู้ประเสริฐสุดแห่งสรรพสัตว์. ก็พระผู้มีพระภาคเจ้านั้นทรงประเสริฐ กว่าสรรพสัตว์ เพราะฉะนั้น ท่านจึงอธิบายว่า หนทางของพระผู้มีพระภาคเจ้า. แม้สัตว์เหล่าอื่น ถึงจะเดินไปด้วยหนทางนั้นก็จริง แม้เช่นนั้น หนทางนั้นก็เป็นทางเดินของพระผู้มีพระภาคเจ้าเท่านั้น เพราะเป็นทางที่พระองค์ทรงทำให้เกิดขึ้น. เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ (ในโคปกโมคคัลลานสูตร) ว่า พราหมณ์ แท้จริง พระผู้มีพระภาคเจ้านั้นเป็นผู้ทำมรรคที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น ดังนี้เป็นต้น. อีกนัยหนึ่ง ทางย่อมไป เหตุนั้น จึงชื่อว่า อยนะ อธิบายว่า ไป คือ เป็นไป. หนทางไปในธรรมวินัยอันเดียว ชื่อว่า เอกายนะ ท่านอธิบายว่า หนทางเป็นไปในธรรมวินัยนี้เท่านั้น ไม่เป็นไปในธรรมวินัย (ศาสนา) อื่น. เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ (ในมหาปรินิพพานสูตร) ว่า สุภัททะ มรรคมีองค์ ๘ ที่เป็นอริยะ บุคคลจะได้ก็แต่ในธรรมวินัยนี้แล ดังนี้. ก็มรรคนั้นต่างกันโดยเทศนา แต่โดยอรรถก็อันเดียวกันนั่นเอง.

อีกนัยหนึ่ง หนทางย่อมไปครั้งเดียว เหตุนั้น หนทางนั้นจึงชื่อเอกายนะ (ทางไปครั้งเดียว). ท่านอธิบายว่า หนทางแม้เป็นไปโดยมุขคือภาวนามีนัยต่าง ๆ กัน ณ เบื้องต้น ในเบื้องปลาย ก็ไปสู่พระนิพพานอันเดียวกันนั่นเอง. เหมือนอย่างที่ท่านกล่าวไว้ (ในสังยุตตนิกาย มหาวารวรรค) ว่า ท้าวสหัมบดีพรหมกราบทูลพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า

> **พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเห็นธรรม เป็นที่สิ้นชาติ ทรงพระกรุณาอนุเคราะห์ด้วยประโยชน์ เกื้อกูล ทรงทราบชัด เอกายนมรรค พระพุทธะทั้งหลายในอดีต พากันข้ามโอฆะ (โอฆะ ๔) ด้วยมรรคนั้นมาแล้ว พระพุทธะทั้งหลาย ในอนาคต ก็จักข้ามโอฆะด้วยมรรคนั้น และพระพุทธะทั้งในปัจจุบัน ก็ข้ามโอฆะด้วยมรรค**

อย่างเดียว กันนั้นแล.

แต่เกจิอาจารย์กล่าวตามนัยแห่งคาถาที่ว่า ชนทั้งหลายไม่ไปสู่ฝั่ง (พระนิพพาน) ๒ ครั้ง ดังนี้ว่า เพราะเหตุบุคคลไปพระนิพพานได้คราวเดียว ฉะนั้น หนทางนั้นจึงชื่อว่าเอกายนะไปคราวเดียว. คำนั้นไม่ถูก. เพราะอรรถนี้จะพึงมีพยัญชนะอย่างนี้ว่า **สกึ อยโน** ไปคราวเดียว. ก็ถ้าหากว่า จะพึงประกอบอรรถะ กล่าวอย่างนี้ว่า การไปครั้งเดียว คือ การดำเนินครั้งเดียวของมรรคนั้นเป็นไปอยู่ดังนี้ พยัญชนะก็น่าจะถูก. แต่อรรถะไม่ถูกทั้ง ๒ ประการ. เพราะเหตุไร ? ก็เพราะในที่นี้ท่านประสงค์แต่มรรคที่เป็นส่วนเบื้องต้น. เป็นความจริง ในที่นี้ท่านประสงค์เอาแต่มรรคที่มีสติปัฏฐานเป็นส่วนเบื้องต้น ซึ่งเป็นไปโดยอารมณ์ ๔ มีกายเป็นต้น. มิได้ประสงค์เอามรรคที่เป็นโลกุตระ. ด้วยว่ามรรคที่เป็นส่วนเบื้องต้นนั้นย่อมดำเนินไปแม้มากครั้ง ทั้งการดำเนินไปของมรรคนั้น ก็มิใช่มีครั้งเดียว.

ธรรมสากัจฉาของพระมหาเถระ

ในข้อนี้ แต่ก่อนพระมหาเถระทั้งหลาย ก็ได้เคยสนทนากันมาแล้ว. ท่านพระจุลลนาคเถระ ผู้ทรงพระไตรปิฎกกล่าวว่า สติปัฏฐาน เป็นมรรคเบื้องต้น (บุรพภาค). ส่วนท่านจุลลสุมนเถระ ผู้ทรงพระไตรปิฎก อาจารย์ของท่านพระจุลลนาคเถระ กล่าวว่า เป็นมรรคผสม (มิสสกะ). ศิษย์ว่า เป็นส่วนเบื้องต้นขอรับ. อาจารย์ว่าเป็นมรรคผสมนะเธอ. แต่เมื่ออาจารย์พูดบ่อย ๆ เข้า ศิษย์ก็ไม่ค้าน กลับนิ่งเสีย. ทั้งศิษย์ทั้งอาจารย์ตกลงปัญหากันไม่ได้ต่างก็ลุกไป. ภายหลังพระเถระผู้เป็นอาจารย์เดินไปโรงสรงน้ำ คิดใคร่ครวญว่า เรากล่าวว่า เป็นมรรคผสม ส่วนท่านจุลลนาคยึดหลักกล่าวว่า เป็นส่วนเบื้องต้น ข้อวินิจฉัยในข้อนี้เป็นอย่างไรกันหนอ เมื่อทบทวนสวดพระสูตร (มหาสติปัฏฐานสูตร) ตั้งแต่

ต้น ก็กำหนดได้ตรงนี้ที่ว่า ภิกษุทั้งหลาย ผู้ใดผู้หนึ่งพึงเจริญสติปัฏฐาน ๔ เหล่านี้ถึง ๗ ปี ก็รู้ว่าโลกุตตรมรรคเกิดขึ้นแล้ว ชื่อว่าตั้งอยู่ถึง ๗ ปี ไม่มี ที่เรากล่าวว่าเป็นมรรคผสม ย่อมไม่ได้ (ไม่ถูก) ส่วนที่ท่านจุลลนาคเห็นว่าเป็นมรรคส่วนเบื้องต้น ย่อมได้ (ถูก) เมื่อเขาประกาศการฟังธรรมวัน ๘ ค่ำ ท่านก็ไป.

เล่ากันว่า พระเถระเก่า ๆ เป็นผู้รักการฟังธรรม ครั้นได้ยินเสียงประกาศ ก็เปล่งเสียงเป็นอันเดียวกันว่า ผมก่อน ผมก่อน. วันนั้นเป็นวาระของท่านพระจุลลนาคเถระ. ท่านนั่งบนธรรมาสน์ จับพัด กล่าวคาถาเบื้องต้น พระเถระผู้อาจารย์อยู่หลังอาสนะก็คิดว่า จะนั่งลับ ๆ ไม่พูดจาละ. แท้จริง พระเถระเก่า ๆ ไม่ริษยากัน ไม่หยิบยกเอาความชอบใจของตนขึ้นเป็นภาระอย่างแบกท่อนอ้อย ถือเอาแต่เหตุ (ที่ควร) เท่านั้น ที่มิใช่เหตุก็สละไป เพราะฉะนั้น ท่านพระจุลลสุมนเถระจึงเรียกท่านจุลลนาคเบา ๆ ท่านจุลลนาคเถระได้ยินเหมือนเสียงอาจารย์เรียก จึงหยุดธรรมกถาถามว่า อะไรขอรับ. อาจารย์กล่าวว่า ท่านจุลลนาค ที่เรากล่าวว่าเป็นมรรคผสมนั้น ไม่ถูกดอก ส่วนที่เธอกล่าวว่า สติปัฏฐานเป็นมรรคเบื้องต้นถูกแล้ว. ท่านพระจุลลนาคเถระคิดว่า อาจารย์ของเราทรงปริยัติธรรมไว้ทั้งหมด เป็นสุตพุทธะทางพระไตรปิฎก ภิกษุเห็นปานนี้ยังวุ่นวายกับปัญหามาก ต่อไปภายภาคหน้า พระธรรมกถึกทั้งหลายจักวุ่นวายกับปัญหาชนิดนี้ เพราะฉะนั้น เราจักยึดพระสูตรเป็นหลัก ทำปัญหาชนิดนี้ไม่ให้วุ่นวายต่อไปละ. สติปัฏฐานเป็นมรรคเบื้องต้น แต่ปฏิสัมภิทามรรค เรียกว่า เอกายนมรรค. ท่านจึงนำพระสูตร (ในธรรมบทขุททกนิกาย) ตั้งเป็นบทอุเทศว่า

บรรดาทางทั้งหลาย ทางมีองค์ ๘ ประเสริฐที่สุด
บรรดาสัจจะทั้งหลาย บททั้ง ๔ (อริยสัจ) ประเสริฐสุด
บรรดาธรรมทั้งหลาย วิราคธรรม ประเสริฐสุด บรรดา
สัตว์สองเท้าทั้งหลาย พระพุทธเจ้าผู้มีจักษุประเสริฐสุด

ทางนี้เท่านั้น เพื่อความหมดจดแห่งทรรศนะ ทางอื่นไม่มี
ท่านทั้งหลายจงเดินทางนี้ที่เป็นเครื่องกำจัดกองทัพมาร
ท่านทั้งหลายเดินทางนี้แล้ว จักกระทำที่สุดแห่งทุกข์ได้.

ในข้อว่า **มรรค (มคฺโค)** ที่ชื่อว่ามรรค เพราะอรรถว่าอะไร ? เพราะอรรถว่า เป็นเครื่องเดินไปสู่พระนิพพานอย่างหนึ่ง เพราะอรรถว่าอันผู้ต้องการพระนิพพานพึงค้นหาอย่างหนึ่ง.

ข้อว่า **เพื่อความหมดจดวิเศษของสัตว์ทั้งหลาย (สตฺตานํ วิสุทฺธิยา)** หมายความว่า เพื่อประโยชน์แก่ความหมดจดของสัตว์ทั้งหลายผู้มีจิตเศร้าหมองเพราะมลทินทั้งหลายมีราคะเป็นต้น และเพราะอุปกิเลสทั้งหลาย มีอภิชฌาวิสมโลภะเป็นต้น. เป็นความจริง สัตว์เหล่านี้คือ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหลายเป็นเอนก ตั้งต้นแต่พระพุทธเจ้าพระนามว่าตัณหังกร เมธังกร สรณังกร ทีปังกร ซึ่งปรินิพพานในกัปเดียวเท่านั้น เบื้องต้นแต่ ๔ อสงไขยแสนกัป แต่กัปนี้ ลงมาจนถึงพระพุทธเจ้าพระนามว่าศากยมุนี เป็นที่สุด พระปัจเจกพุทธเจ้าหลายร้อย และพระอริยสาวกทั้งหลายอีกนับไม่ถ้วน ต่างลอยมลทินทางจิตทั้งหมด ถึงความหมดจดอย่างยิ่งด้วยทางนี้เท่านั้น. การบัญญัติความเศร้าหมองและผ่องแผ้วโดยมลทินทางรูปอย่างเดียว ไม่มี. สมจริง ดังคำที่กล่าวไว้ว่า

พระพุทธเจ้าผู้ทรงแสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ มิได้
ตรัสสอนว่า คนทั้งหลายมีรูปเศร้าหมองแล้วจึงเศร้าหมอง
มีรูปหมดจดแล้วจึงหมดจด แต่พระผู้ทรงแสวงหาคุณ
อันยิ่งใหญ่ ทรงสอนว่าคนทั้งหลายมีจิตเศร้าหมองแล้ว
จึงเศร้าหมอง มีจิตหมดจดแล้วจึงหมดจด.

เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ (ในสังยุตตนิกาย ขันธวารวรรค) ว่า ภิกษุทั้งหลาย สัตว์ทั้งหลายย่อมเศร้าหมองเพราะจิตเศร้าหมอง ย่อมบริสุทธิ์เพราะจิตผ่องแผ้ว ดังนี้. ก็ความผ่องแผ้วแห่งจิตนั้น ย่อมมีได้ด้วยมรรค คือสติปัฏฐานนี้. เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า เพื่อความ

หมดจดวิเศษของสัตว์ทั้งหลาย.

ข้อว่า **เพื่อก้าวล่วงซึ่งความโศกและความร่ำไร (โสกปริเทวานํสมติกฺกมาย)** หมายความว่า เพื่อก้าวล่วง คือ ละโสกะ และปริเทวะ. จริงอยู่ มรรคนี้ อันบุคคลเจริญแล้วย่อมเป็นไปเพื่อก้าวล่วง โสกะ เหมือนอย่างโสกะของสันตติมหาอำมาตย์เป็นต้น เพื่อก้าวล่วงปริเทวะ เหมือนอย่างปริเทวะของนางปฏาจาราเป็นต้น. เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า เพื่อก้าวล่วงโสกะ และปริเทวะ. แท้จริง สันตติมหาอำมาตย์ฟังพระคาถาที่ว่า

ท่านจงทำความโศกในกาลก่อนให้เหือดแห้ง ท่านอย่ามีความกังวลใจในกาลภายหลัง ถ้าท่านจักไม่ยึดถือในท่ามกลางก็จักเป็นผู้สงบเที่ยวไป

แล้วก็บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยปฏิสัมภิทา. นางปฏาจาราฟังพระคาถานี้ว่า

มีบุตรไว้เพื่อช่วยก็ไม่ได้ บิดาก็ไม่ได้ พวกพ้องก็ไม่ได้ เมื่อความตายมาถึงตัวแล้ว ญาติทั้งหลายก็ช่วยไม่ได้.

แล้วก็ตั้งอยู่ในโสดาปัตติผล. ก็เพราะเหตุว่า ชื่อว่าภาวนาที่ไม่แตะต้องธรรมบางอย่าง ในกาย เวทนา จิต ธรรมทั้งหลายนั้นไม่มีเลย ฉะนั้น สันตติมหาอำมาตย์กับนางปฏาจาราแม้นั้น จึงควรทราบว่า เป็นผู้ก้าวล่วงโสกะ และปริเทวะด้วยมรรคนี้เอง.

ข้อว่า **เพื่ออัสดงค์ดับไปแห่งทุกข์และโทมนัส (ทุกฺขโทมนสฺสานมตฺถงฺคมาย)** ความหมายว่า เพื่อตั้งอยู่ไม่ได้ คือ ดับทั้ง ๒ นี้ คือ ทุกข์ทางกาย และโทมนัสทางใจ. ด้วยว่ามรรคนี้บุคคลเจริญแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อดับทุกข์ เหมือนทุกข์ของพระติสสเถระเป็นต้น ดับโทมนัสเหมือนอย่างโทมนัสของท้าวสักกะเป็นต้น. ในเรื่องทั้ง ๒ นั้นมีเรื่องแสดงดังต่อไปนี้.

เรื่องทุกข์ของพระติสสเถระ

เล่ากันว่า ในกรุงสาวัตถี บุตรของกุฏุมภีชื่อติสสะ ละทรัพย์ ๔๐ โกฏิ ออกบวชโดดเดี่ยวอยู่ในป่าที่ไม่มีบ้าน. ภรรยาของน้องชายท่านส่งโจร ๕๐๐ ให้ไปฆ่าท่านเสีย. พวกโจรไปล้อมท่านไว้. ท่านจึงถามว่า ท่านอุบาสกมาทำไมกัน ? พวกโจรตอบว่า มาฆ่าท่านนะซิ. ท่านจึงพูดขอร้องว่า ท่านอุบาสกทั้งหลาย โปรดรับประกันอาตมา ให้ชีวิตอาตมาสักคืนหนึ่งเถิด. พวกโจรกล่าวว่า สมณะ ใครจักประกันท่านในฐานะอย่างนี้ได้. พระเถระก็จับหินก้อนใหญ่ทุบกระดูกขาทั้งสองข้าง แล้วกล่าวว่า ประกันพอไหม ? เหล่าโจรพวกนั้นก็ยังไม่หลบไป กลับก่อไฟนอนเสียที่ใกล้จงกรม พระเถระข่มเวทนา พิจารณาศีล อาศัยศีลที่บริสุทธิ์ก็เกิดปีติและปราโมทย์. ลำดับต่อจากนั้น ก็เจริญวิปัสสนา ทำสมณธรรมตลอดทั้งคืน ในยามทั้ง ๓ พออรุณขึ้นก็บรรลุพระอรหัต จึงเปล่งอุทานว่า

เราทุบเท้าสองข้าง เป็นประกันท่านทั้งหลาย เราเอือมระอาในความตายทั้งที่ยังมีราคะ เราคิดอย่างนี้แล้วก็เห็นแจ้งความเป็นจริง พออรุ่งอรุณมาถึง เราก็บรรลุพระอรหัต.

เรื่องทุกข์ของภิกษุ ๓๐ รูป

ภิกษุ ๓๐ รูป อีกกลุ่มหนึ่ง เรียนกัมมัฏฐานในสำนักของพระผู้มีพระภาคเจ้าแล้วจำพรรษาในวัดป่า ทำกติกากันว่า ผู้มีอายุ เราควรทำสมณธรรมตลอดคืนในยามทั้ง ๓ เราไม่ควรมายังสำนักของกันและกันแล้วต่างคนต่างอยู่. เมื่อภิกษุเหล่านั้นทำสมณธรรม ตอนใกล้รุ่ง ก็โงกหลับ เสือตัวหนึ่งก็มาจับภิกษุไปกินทีละรูป ๆ. ภิกษุรูปใดก็มิได้เปล่งแม้วาจาว่า เสือคาบผมแล้ว. ภิกษุถูกเสือกินไป ๑๕ รูป ด้วยอาการ

อย่างนี้ ถึงวันอุโบสถ จึงถามว่า ภิกษุที่เหลือไปไหน ? และรู้เรื่องแล้วก็กล่าวว่า ต่อไปนี้เมื่อถูกเสือคาบ ต้องร้องบอกว่า ผมถูกเสือคาบแล้วก็อยู่กันต่อไป. ต่อมา เสือก็จับภิกษุหนุ่มรูปหนึ่งโดยนัยก่อน. ภิกษุหนุ่มก็ร้องว่า เสือ ขอรับ. ภิกษุทั้งหลายก็ถือไม้เท้าและดบเพลิงติดตามหมายว่าจะให้มันปล่อย. เสือก็ขึ้นไปยังเขาขาดทางที่ภิกษุทั้งหลายไปไม่ได้ เริ่มกินภิกษุนั้นตั้งแต่นิ้วเท้า. ภิกษุทั้งหลายนอกนั้น ก็ได้แต่กล่าวว่า สัปบุรุษ บัดนี้ พวกเราทำอะไรไม่ได้แล้ว ขึ้นชื่อว่าคุณวิเศษย่อมเกิดแก่ภิกษุทั้งหลายในฐานะเช่นนี้ได้. ภิกษุหนุ่มนั้น ค้างอยู่ในปากเสือ ข่มเวทนาเจ็บปวด แล้วเจริญวิปัสสนา ตอนเสือกินถึงข้อเท้าเป็นพระโสดาบัน ตอนกินไปถึงหัวเข่าเป็นพระสกทาคามี ตอนเสือกินไปถึงท้องเป็นพระอนาคามี ตอนเสือกินไปยังไม่ถึงหัวใจก็บรรลุพระอรหัต พร้อมด้วยปฏิสัมภิทา จึงเปล่งอุทาน ดังนี้ว่า

เรามีศีล ถึงพร้อมด้วยวัตร มีปัญญา มีใจมั่นคงดีแล้ว อาศัยความประมาทครู่หนึ่ง ทั้งที่มีใจไม่คิดร้ายในเสือ มันก็จับไว้ในกรงเล็บ พาไปไว้บนก้อนหิน เสือจงกินเราถึงกระดูกและเอ็นก็ตามที เราจักทำกิเลสให้สิ้นไป จักสัมผัสวิมุตติ.

เรื่องทุกข์ของพระปีติมัลลเถระ

ภิกษุอีกรูปหนึ่ง ชื่อ ปีติมัลลเถระ ครั้งเป็นคฤหัสถ์ท่านถือธงมาเกาะลังกาถึง ๓ รัชกาล เข้าเฝ้าพระราชาแล้ว ได้รับพระราชานุเคราะห์ วันหนึ่งเดินทางไปประตูศาลาที่มีที่นั่งปูด้วยเสื่อลำแพน ได้ฟังนฤมหากวรรค (ในสังยุตตนิกาย ขันธวารวรรค) ว่า ภิกษุทั้งหลาย รูปไม่ใช่ของท่าน ท่านจงละรูปนั้นเสีย รูปนั้นท่านละได้แล้วจักมีเพื่อประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความสุขตลอดกาลนาน ดังนี้แล้วก็คิดว่า มิใช่รูปเท่านั้น เวทนาก็ไม่ใช่

ของตน. เขาทำพระบาลีนั้นให้เป็นหัวข้อ แล้วออกไปยังมหาวิหารขอบวช บรรพชาอุปสมบทแล้ว กระทำมาติกาทั้งสองให้คล่องแคล่ว พาภิกษุ ๓๐ รูปไปยังลาน ณ ตำบลควปรปาลี กระทำสมณธรรม. เมื่อเท้าเดินไม่ไหวก็คุกเข่าเดินจงกรม. ในคืนนั้น พรานเนื้อผู้หนึ่งสำคัญว่าเนื้อก็พุ่งหอกเข้าใส่. หอกก็แล่นถูกท่านถึงทะลุ ท่านก็ให้เขาชักหอกออก เอาเกลียวหญ้าอุดปากแผล ให้เขาจับตัวนั่งบนหลังแผ่นหิน ให้เขาเปิดโอกาสเจริญวิปัสสนา ก็บรรลุพระอรหัตพร้อมปฏิสัมภิทา พยากรณ์แก่ภิกษุทั้งหลายที่พากันมาตามเสียงไอ เปล่งอุทานดังนี้ว่า

พระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐสุดผู้ตรัสสิ่งที่เลิศแก่ชาวโลกทั้งผอง ตรัสไว้ว่า ภิกษุทั้งหลาย รูปนี้มิใช่ของท่าน ท่านทั้งหลายพึงละรูปนั้นเสีย

สังขารทั้งหลาย ไม่เที่ยงหนอ มีเกิดและเสื่อมไป เป็นธรรมดา เกิดแล้ว ก็ดับ ความสงบระงับแห่งสังขารเหล่านั้นเป็นสุข.

มรรคนี้ย่อมเป็นไปเพื่อดับทุกข์ เหมือนอย่างทุกข์ของพระติสสเถระเป็นต้นเพียงเท่านี้ก่อน.

เรื่องโทมนัสของท้าวสักกะ

ก็ท้าวสักกะจอมเทพ ทรงเห็นบุรพนิมิต ๕ ประการ ของพระองค์ถูกมรณภัยคุกคาม เกิดโทมนัส เข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้าทูลถามปัญหา. ท้าวเธอก็ดำรงอยู่ในโสดาปัตติผล พร้อมด้วยเทวดา ๘ หมื่นองค์ ด้วยอำนาจการวิสัชนาอุเบกขาปัญหา. ท้าวเธอจึงมีการอุบัติใหม่กลับเป็นปกติ.

เรื่องโทมนัสของสุพรหมเทพบุตร

แม้สุพรหมเทพบุตร อันนางเทพอัปสรพันหนึ่งห้อมล้อม เสวยสวรรคสมบัติอยู่. ในจำพวกนางเทพอัปสร ๑,๐๐๐ นั้น นางเทพอัปสร ๕๐๐ มัวเก็บดอกไม้จากต้น ก็จุติไปเกิดในนรก สุพรหมเทพบุตรร่ำพึงว่าทำไมเทพอัปสรเหล่านี้จึงชักช้าอยู่ ก็รู้ว่าพวกนางไปเกิดในนรก จึงหันมาพิจารณาดูตัวเองว่า อายุเท่าไรแล้วหนอ ก็รู้ว่าตนจะสิ้นอายุ จะไปเกิดในนรกนั้นด้วย ก็หวาดกลัว เกิดโทมนัสอย่างยิ่ง เห็นว่า พระบรมศาสดาเท่านั้น จะยังความโทมนัสของเรานี้ให้พินาศไป ไม่มีผู้อื่น แล้วก็พานางเทพอัปสร ๕๐๐ ที่เหลือเข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้าทูลถามปัญหาว่า

จิตนี้สะดุ้งอยู่เป็นนิตย์ จิตใจนี้หวาดอยู่เป็นนิตย์
ทั้งในกิจที่ยังไม่เกิด ทั้งในกิจที่เกิดแล้ว ถ้าหากว่า
ความไม่หวาดสะดุ้งมีอยู่ ขอ พระองค์ที่ถูกทูลถามแล้ว
โปรดบอกความไม่หวาดสะดุ้งนั้นแก่ข้าพระองค์ด้วยเถิด.

ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงได้ตรัสบอกสุพรหมเทพบุตร (ในสังยุตตนิกาย สคาถวรรค) ว่า

นอกจากปัญญาเครื่องรู้ ตบะเครื่องเผาความชั่ว
นอกจากความสำรวมอินทรีย์ นอกจากความสละคืน
ทุกสิ่งทุกอย่าง เราก็มองไม่เห็นความสวัสดีของสัตว์ทั้งหลาย.

ในที่สุดเทศนา สุพรหมเทพบุตรก็ดำรงอยู่ในโสดาปัตติผล พร้อมด้วยนางเทพอัปสร ๕๐๐ ทำสมบัตินั้นให้ถาวร แล้วกลับไปยังเทวโลก. มรรคนี้อันบุคคลเจริญแล้ว บัณฑิตพึงทราบว่า ย่อมเป็นไปเพื่อดับโทมนัสเหมือนอย่างโทมนัสของท้าวสักกะ เป็นต้น ดังกล่าวมานี้.

มรรคมีองค์ ๘ ที่เป็นอริยะเรียกว่า ญายธรรม ในข้อที่ว่า **เพื่อกระทำพระนิพพานให้แจ้ง (ญายสฺส อธิคมาย)** ท่านอธิบายว่า เพื่อ

บรรลุ คือเพื่อถึงญายธรรมนั้น. จริงอยู่ มรรค คือสติปัฏฐานที่เป็นโลกิยะเบื้องต้นนี้ อันบุคคลผู้เจริญแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อบรรลุมรรคที่เป็นโลกุตระ. เพราะเหตุนั้นพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า **เพื่อบรรลุญายธรรม.**

ข้อว่า **เพื่อทำพระนิพพานให้แจ้ง (นิพฺพานสฺส สจฺฉิกิริยาย)** ท่านอธิบายว่า เพื่อทำให้แจ้งคือเพื่อประจักษ์ด้วยตนเอง ซึ่งอมตธรรมที่ได้ชื่อว่านิพพาน เพราะเว้นจากตัณหาเครื่องร้อยรัด. จริงอยู่ มรรคนี้ อันบุคคลเจริญแล้ว ย่อมยังการทำให้แจ้งพระนิพพานให้สำเร็จไปตามลำดับ. เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า **เพื่อทำให้แจ้งพระนิพพาน** ดังนี้.

ในพระสูตรนั้น ถึงเมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า **เพื่อความหมดจดของสัตว์ทั้งหลายแล้ว** ข้อที่ว่า **เพื่อก้าวล่วงโสกะ และปริเทวะ (โสกปริเทวานํ สมติกฺกมาย)** เป็นต้นก็เป็นอันสำเร็จใจความได้ก็จริง แต่ยกเว้นผู้ฉลาดรู้ข้อยุติของคำสั่งสอนเสียแล้วก็ไม่ปรากฏแก่คนอื่น ๆ ได้ แต่พระผู้มีพระภาคเจ้า หาได้ทรงทำให้ชนผู้ฉลาดรู้ข้อยุติของคำสั่งสอนเสียก่อน แล้วทรงแสดงธรรมในภายหลังไม่ หากแต่ทรงยังชนทั้งหลายให้รู้อรรถนั้น ๆ ด้วยสูตรนั้น ๆ เลยทีเดียว เพราะฉะนั้น ในที่นี้เอกายนมรรค จะยังอรรถใด ๆ ให้สำเร็จได้ ก็ทรงแสดงอรรถนั้น ๆ ให้ปรากฏ จึงตรัสข้อว่า **เพื่อก้าวล่วงโสกะและปริเทวะ** เป็นต้น. หรืออีกนัยหนึ่ง ความหมดจดของสัตว์ทั้งหลาย ย่อมเป็นไปได้ด้วยเอกายน-มรรค ความหมดจดนั้น ย่อมมีได้ด้วยความก้าวล่วงโสกะและปริเทวะ ความก้าวล่วงโสกะและปริเทวะ ย่อมมีได้ด้วยความดับทุกข์และโทมนัส ความดับทุกข์และโทมนัสย่อมมีได้ด้วยการบรรลุญายธรรม การบรรลุญายธรรม ย่อมมีได้ด้วยการทำให้แจ้งพระนิพพาน เพราะฉะนั้น เมื่อจะทรงแสดงลำดับการอันนี้ จึงตรัสว่า **เพื่อความหมดจดของสัตว์ทั้งหลาย** แล้วตรัส ข้อว่า **เพื่อก้าวล่วงโสกะและปริเทวะ** เป็นต้น.

อีกนัยหนึ่ง คำที่กล่าวมานี้ เป็นการพรรณนาคุณของเอกายนมรรค. เปรียบเหมือนอย่างว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสคุณด้วยบททั้ง ๘ ด้วยฉฉักกเทศนา (ฉฉักกสูตร มัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก์) ว่า "ภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงแก่ท่านทั้งหลาย ถึงธรรมอันงามในเบื้องต้น งามในท่ามกลาง งามในเบื้องปลาย จักประกาศพรหมจรรย์อันบริสุทธิ์ บริบูรณ์สิ้นเชิง พร้อมทั้งอรรถ พร้อมทั้งพยัญชนะ คือ ฉฉักกธรรม ๖" ดังนี้ฉันใด และตรัสคุณด้วยบททั้ง ๙ ด้วยอริยวังสเทศนา (อังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาต) ว่า "ภิกษุทั้งหลาย อริยวงศ์ ๔ เหล่านี้รู้กันว่า เลิศ มีมานาน เป็นวงศ์พระอริยะ เป็นของเก่า ในอดีตก็ไม่มีใครรังเกียจ ไม่เคยรังเกียจ ในปัจจุบันก็ไม่มีใครรังเกียจ ในอนาคตก็จักไม่มีใครรังเกียจ สมณพราหมณ์ผู้รู้ก็ไม่รังเกียจ" ดังนี้ ฉันใด พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ได้ตรัสคุณของเอกายนมรรคแม้นี้ ด้วยบททั้ง ๗ มีว่า เพื่อความหมดจดของสัตว์ทั้งหลาย เป็นต้น ก็ฉันนั้น. ถ้าจะถามว่า เพราะเหตุใด ? ก็ตอบได้ว่า เพื่อให้เกิดอุตสาหะแก่ภิกษุเหล่านั้น. จริงอยู่ ภิกษุเหล่านั้นฟังการตรัสคุณ (ของเอกายนมรรค) รู้ว่า มรรคนี้นำไปเสียซึ่งอุปัททวะ ๔ คือ โสกะ อันเป็นเครื่องเผาใจ ปริเทวะ อันเป็นการพิไรรำพัน ทุกขะ อันเป็นความไม่สำราญทางกาย โทมนัส อันเป็นความไม่สำราญ ทางใจ นำมาซึ่งคุณวิเศษ ๓ คือ วิสุทธิ ญายธรรม พระนิพพาน ดังนี้แล้วย่อมเกิดอุตสาหะ สำคัญเทศนานี้ว่า ควรเล่า ควรเรียน ควรทรงจำ ควรบอกกล่าว และจักสำคัญมรรคอันนี้ว่า ควรเจริญ. เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสคุณ (ของเอกายนมรรค) เพื่อให้เกิดอุตสาหะแก่ภิกษุเหล่านั้น เหมือนพ่อค้าผ้ากัมพลเป็นต้น โฆษณาคุณภาพของผ้ากัมพล เป็นต้นฉะนั้น.

เหมือนอย่างว่า แม้ว่าพ่อค้าผ้ากัมพลสีเหลืองมีค่านับแสน โฆษณาว่า โปรดซื้อผ้ากัมพล คนทั้งหลายก็ยังไม่ทราบก่อนดอกว่า ผ้ากัมพลชนิดใดกัน เพราะผ้ากัมพลที่ทำด้วยผมคนก็มี ผ้ากัมพลทำด้วยขนสัตว์

ก็มีเป็นต้น มันมีกลิ่นสาบสัมผัสหยาบ แต่ก็เรียกว่า ผ้ากัมพลเหมือนกัน. ต่อเมื่อใดพ่อค้านั้นโฆษณาว่าผ้ากัมพลสีแดงทำในแคว้นคันธาระ ละเอียดสดใส สัมผัสละมุน เมื่อนั้น ถ้ามีเงินพอก็จะซื้อเอา มีไม่พอก็อยากจะชม ฉันใด แม้เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า "ภิกษุทั้งหลาย ทางนี้เป็นที่ไปอันเอก" ก็ยังไม่ชัดเจนก่อนดอกว่า ทนทางไหน ด้วยว่าทนทางที่ไม่นำสัตว์ออกจากทุกข์มีประการต่าง ๆ ก็เรียกกันว่า ทนทางเหมือนกัน แต่เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า "เพื่อความหมดจดวิเศษของสัตว์ทั้งหลาย" เป็นต้น ภิกษุทั้งหลายก็ทราบว่าทนทางนี้นำออกเสียซึ่งอุปัทวะ ๔ นำมาซึ่งคุณวิเศษ ๓ แล้วก็เกิดอุตสาหะ สำคัญเทศนานี้ว่าควรท่อง ควรเรียน ควรทรงจำ ควรบอกกล่าว และจักสำคัญมรรคนี้ว่า ควรเจริญ เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อจะตรัสคุณ (ของเอกายนมรรค) จึงตรัสว่า เพื่อความหมดจดวิเศษของสัตว์ทั้งหลาย เป็นต้น

อนึ่ง ข้ออุปมาว่าด้วยพ่อค้าผ้ากัมพลสีเหลือง อันมีค่านับแสน นำมาเปรียบฉันใด ในข้อนี้ก็ควรนำข้ออุปมาว่าด้วยพ่อค้าทองชมพูนุทสีสุกแก้วมณีกรองน้ำให้ใส แก้วมุกดาที่บริสุทธิ์ ผ้าขนสัตว์ และแก้วประพาฬเป็นต้น มาเปรียบเทียบด้วยฉันนั้น.

คำว่า **ยทิทं** เป็นศัพท์นิบาต. ศัพท์นิบาตนั้น มีความดังนี้ว่า **เหล่านี้ใด (เย อิเม)**. คำว่า **๔ (จตฺตาโร)** เป็นศัพท์กำหนดจำนวน. ด้วยจำนวนนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงกำหนดจำนวนสติปัฏฐานว่าไม่ต่ำกว่านั้น ไม่สูงกว่านั้น. คำว่า **สติปัฏฐานทั้งหลาย (สติปฏฺฐานา)** ได้แก่ สติปัฏฐาน ๓ คือ อารมณ์แห่งสติก็มี ความที่พระบรมศาสดาทรงล่วงเลยความยินร้ายและยินดีในพระสาวกทั้งหลาย ผู้ปฏิบัติ ๓ อย่างก็มี ตัวสติก็มี. อารมณ์แห่งสติ เรียกว่า สติปัฏฐาน ได้ในบาลีเป็นต้น (สังยุตตนิกาย มหาวารวรรค) ว่า "ภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงความเกิดและความดับไปแห่งสติปัฏฐาน ๔. ท่านทั้งหลายจงฟัง ฯลฯ ภิกษุทั้งหลาย ความเกิดแห่งกายเป็นอย่างไร ? ความเกิดแห่งกาย ก็

เพราะอาหารก่อให้เกิด" ดังนี้. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า สติปัฏฐาน ได้ในบาลี (ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค) เป็นต้นว่า "กายเป็นที่ปรากฏ มิใช่สติ สติเป็นที่ปรากฏด้วย เป็นตัวสติด้วย." คำนั้นมีความดังนี้. ชื่อว่า ปัฏฐาน เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า เป็นที่ตั้งอยู่. ถามว่า อะไรตั้ง ? ตอบว่า สติ. ที่ตั้งอยู่แห่งสติ ชื่อว่า สติปัฏฐาน. อีกนัยหนึ่ง ความตั้งเป็นประธาน เหตุนั้น จึงชื่อว่า ปัฏฐาน. ความตั้งแห่งสติ ชื่อว่า สติปัฏฐาน เหมือนอย่างการยืนของช้าง การยืนของม้า เป็นต้น.

ความที่พระบรมศาสดาทรงล่วงเลยความยินร้าย และความยินดีในพระสาวกทั้งหลาย ผู้ปฏิบัติ ๓ อย่างเรียกว่า สติปัฏฐาน ได้ในบาลี (สฬายตนวิภังสูตร มัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก์) นี้ว่า "พึงทราบสติปัฏฐาน ๓ ที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้เป็นพระอริยะ ทรงเสพ และเมื่อทรงเสพจึงเป็นพระศาสดาสมควรสอนพระสาวก." คำนั้นมีความดังนี้ ชื่อว่าปัฏฐาน เพราะเป็นธรรมที่ควรตั้งไว้ อธิบายว่า ควรให้เป็นไป. ถามว่าเพราะเป็นธรรมที่ควรตั้งไว้ด้วยอะไร ? ตอบว่า ด้วยสติ. การตั้งไว้ด้วยสติชื่อว่า สติปัฏฐาน. ก็สตินั้นเอง เรียกว่า สติปัฏฐาน ได้ในบาลี (สังยุตตนิกาย มหาวารวรรค) เป็นต้นว่า "สติปัฏฐาน ๔ อันบุคคลเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมยังสัมโพชฌงค์ ๗ ให้บริบูรณ์" ดังนี้. คำนั้นมีความดังนี้ ธรรมชาติใดตั้งอยู่ทั่ว อธิบายว่า เข้าไปตั้งมั่น คือแล่นเป็นไป เหตุนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า ปัฏฐาน. สตินั้นเอง ชื่อว่าสติปัฏฐาน. อีกนัยหนึ่ง ที่ชื่อว่าสติ เพราะอรรถว่าระลึกได้ ที่ชื่อว่าปัฏฐาน เพราะอรรถว่า เข้าไปตั้งไว้ เพราะฉะนั้น สตินั้นด้วย ปัฏฐานด้วย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า สติปัฏฐาน. ในที่นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประสงค์เอาสติปัฏฐานอันนี้.

ถามว่า หากเป็นเช่นนั้น เพราะเหตุใด คำว่า สติปัฏฐานจึงเป็นคำพหูพจน์. ตอบว่า เพราะต้องมีสติมาก. เป็นความจริง สติเหล่านั้นมีมากตามประเภทแห่งอารมณ์. ถามว่า แต่เหตุไร คำว่า มรรค จึง

เป็นเอกวจนะ ? ตอบว่า เพราะมีทางเดียว ด้วยอรรถว่าเป็นมรรค. เป็นความจริง สติเหล่านั้นแม้มี ๔ ก็นับว่าทางเดียว ด้วยอรรถว่าเป็นมรรค. สมจริงดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า ถามว่า ในคำว่ามรรค ที่ชื่อว่ามรรค เพราะอรรถว่าอะไร ? ตอบว่า เพราะอรรถว่าเป็นเครื่องไปสู่พระนิพพาน ด้วย เพราะอรรถว่า ผู้ต้องการพระนิพพานจะพึงค้นหาด้วย. สติทั้ง ๔ นั้น ทำกิจให้สำเร็จในอารมณ์ทั้งหลายมีกายเป็นต้น จึงถึงพระนิพพานในภายหลัง แต่ผู้ต้องการพระนิพพานทั้งหลายจำต้องดำเนินไปตั้งแต่ต้นมา เพราะฉะนั้น สติทั้ง ๔ จึงเรียกว่า หนทางเดียว. เทศนาพร้อมด้วยอนุสนธิย่อมมีคำที่พูดต่อจากสติ เหมือนดังในบาลีทั้งหลาย (สังยุตตนิกายมหาวารวรรค) เป็นต้นว่า "ภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงมรรคเป็นเครื่องกำจัดกองทัพมาร เธอจงฟัง มรรคนั้นเป็นเครื่องกำจัดกองทัพมารเป็นอย่างไร ? คือสัมโพชฌงค์ ๗" ดังนี้. คำว่า มรรคเป็นเครื่องกำจัดกองทัพมาร และคำว่าสัมโพชฌงค์ ๗ โดยอรรถก็เป็นอันเดียวกัน ต่างกันแต่พยัญชนะเท่านั้น ฉันใด คำว่า เอกายนมรรค กับคำว่าสติปัฏฐาน ๔ โดยอรรถก็เป็นอันเดียวกัน ต่างกันแต่พยัญชนะเท่านั้นก็ฉันนั้น เพราะฉะนั้น บัณฑิตพึงทราบว่าเป็นเอกวจนะ ก็เพราะเป็นทางเดียว ด้วยอรรถว่าเป็นมรรค เป็นพหุวจนะ ก็เพราะมีสติมาก โดยความต่างแห่งอารมณ์.

ถามว่า ก็เพราะเหตุไร พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสสติปัฏฐานว่ามี ๔ ไม่หย่อนไม่ยิ่ง ? ตอบว่า ก็เพราะจะทรงให้เป็นประโยชน์เกื้อกูลแก่เวไนยสัตว์. แท้จริง ในจำพวกเวไนยสัตว์ที่เป็นตัณหาจริต ทิฏฐิจริต ผู้เป็นสมถยานิก (ผู้มีสมถะเป็นยาน) และวิปัสสนายานิก (ผู้มีวิปัสสนาเป็นยาน) ที่เป็นไปโดยส่วนทั้งสอง คือ ปัญญาอ่อน และปัญญากล้า กายานุปัสสนาสติปัฏฐานมีอารมณ์หยาบ เป็นทางหมดจดสำหรับเวไนยสัตว์ผู้มีตัณหาจริต มีปัญญาอ่อน. เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐานมีอารมณ์ละเอียด เป็นทางหมดจดสำหรับเวไนยสัตว์ผู้มีตัณหาจริต มีปัญญากล้า.

จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน ที่มีอารมณ์ไม่แยกออกมากนัก เป็นทางหมดจดสำหรับเวไนยสัตว์ผู้มีทิฏฐิจริต มีปัญญาอ่อน. ธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐานที่มีอารมณ์แยกออกมากเป็นทางหมดจดสำหรับเวไนยสัตว์ผู้มีทิฏฐิจริต มีปัญญากล้า. อนึ่ง สติปัฏฐานข้อ ๑ ที่มีนิมิตอันจะพึงบรรลุได้โดยไม่ยาก เป็นทางหมดจดสำหรับเวไนยสัตว์ผู้เป็นสมถยานิก ผู้มีปัญญาอ่อน สติปัฏฐานข้อที่ ๒ เพราะไม่ตั้งอยู่ในอารมณ์อย่างหยาบ จึงเป็นทางหมดจดสำหรับเวไนยสัตว์ผู้เป็นสมถยานิกมีปัญญากล้า สติปัฏฐานข้อที่ ๓ มีอารมณ์ที่แยกออกไม่มากนัก เป็นทางหมดจดสำหรับเวไนยสัตว์ผู้เป็นวิปัสสนายานิก มีปัญญาอ่อน สติปัฏฐานข้อที่ ๔ มีอารมณ์ที่แยกออกมาก เป็นทางหมดจดสำหรับเวไนยสัตว์ผู้เป็นวิปัสสนายานิก มีปัญญากล้า เพราะเหตุดังนั้น จึงกล่าวว่า สติปัฏฐานมี ๔ เท่านั้น ไม่หย่อนไม่ยิ่ง.

อีกอย่างหนึ่ง ที่ตรัสว่า สติปัฏฐานมี ๔ ก็เพื่อละเสียซึ่งความสำคัญผิดว่างาม ว่าสุข ว่าเที่ยง และว่าเป็นตัวตน. แท้จริง กายเป็นอสุภะไม่งาม แต่สัตว์ทั้งหลายก็ยังสำคัญผิดว่างามในกายนั้น. ด้วยทรงแสดงความไม่งามในกายนั้นแก่สัตว์เหล่านั้น จึงตรัสสติปัฏฐานข้อที่ ๑ เพื่อละความสำคัญผิดนั้นเสีย. และในเวทนาเป็นต้นที่ยึดถือว่าสุข ว่าเที่ยง ว่าเป็นตัวตน เวทนาก็เป็นทุกข์ จิตก็ไม่เที่ยง ธรรมทั้งหลายก็เป็นอนัตตา. แต่สัตว์ทั้งหลายก็ยังสำคัญผิดว่า สุข เที่ยง เป็นตัวตน ในเวทนา จิต และธรรมนั้น. ด้วยทรงแสดงความเป็นทุกข์เป็นต้น ในเวทนา จิต ธรรมนั้น แก่สัตว์เหล่านั้น จึงตรัสสติปัฏฐาน ๓ ที่เหลือ เพื่อละความสำคัญผิดเหล่านั้นเสีย เพราะฉะนั้น บัณฑิตพึงทราบว่า ที่ตรัสว่า สติปัฏฐาน ๔ ไม่หย่อนไม่ยิ่ง ก็เพื่อละความสำคัญผิดว่า งาม สุข เที่ยง และตัวตนเสีย ดังที่กล่าวมานี้. มิใช่เพื่อละวิปัลลาสอย่างเดียวเท่านั้น บัณฑิตพึงทราบว่าที่ตรัสสติปัฏฐาน ๔ ก็เพื่อละ โอฆะ โยคะ อาสวะ คัณฐะ อุปาทาน และอคติ อย่างละ ๔ ด้วย เพื่อกำหนดรู้อาหาร ๔

อย่างด้วย พึงทราบในที่มาในปกรณ์ (บาลี) เท่านี้ก่อน.

ส่วนในอรรถกถาท่านกล่าวว่า สติปัฏฐาน มีอันเดียวเท่านั้น โดยเป็นความระลึกและโดยเป็นที่ประชุมลงเป็นอันเดียวกัน มี ๔ ด้วยอำนาจอารมณ์. เปรียบเหมือนพระนครมี ๔ ประตู คนที่มาแต่ทิศตะวันออก นำสิ่งของที่อยู่ทางทิศตะวันออก มาเข้าพระนครทางประตูทิศตะวันออก คนที่มาแต่ทิศใต้ ทิศตะวันตกก็เหมือนกัน คนที่มาแต่ทิศเหนือก็นำสิ่งของที่อยู่ทางทิศเหนือ มาเข้าพระนครทางประตูทิศเหนือ ฉันใด ข้ออุปไมยนี้ก็ฉันนั้น. จริงอยู่ นิพพานเปรียบเหมือนนคร โลกุตตรมรรคมีองค์แปดเปรียบเหมือนประตูพระนครใหญ่ สติปัฏฐานมีกายเป็นต้นเปรียบเหมือนทิศทั้งหลายมีทิศตะวันออกเป็นต้น. ก็คนที่มาแต่ทิศตะวันออก นำสิ่งของที่อยู่ทางทิศตะวันออกมาเข้าพระนครทางประตูทิศตะวันออก ฉันใด ผู้ปฏิบัติโดยมุขแห่งกายานุปัสสนา เจริญกายานุปัสสนา ๑๔ วิธี ย่อมหยั่งลงสู่พระนิพพานอันเดียวกันนั่นเอง ด้วยอริยมรรคที่เกิดจากอานุภาพแห่งการเจริญกายานุปัสสนา ก็ฉันนั้น. คนที่มาแต่ทิศใต้ นำสิ่งของที่อยู่ทางทิศใต้ ย่อมเข้ามาสู่พระนครทางประตูทิศใต้ ฉันใด ผู้ปฏิบัติโดยมุขแห่งเวทนานุปัสสนา เจริญเวทนานุปัสสนา ๙ วิธี ย่อมหยั่งลงสู่พระนิพพานอันเดียวกันนั่นเอง ด้วยอริยมรรคที่เกิดจากอานุภาพแห่งการเจริญเวทนานุปัสสนาก็ฉันนั้น. คนที่มาแต่ทิศตะวันตก นำสิ่งของที่อยู่ทางทิศตะวันตก ย่อมเข้ามาสู่พระนครทางประตูทิศตะวันตก ฉันใด ผู้ปฏิบัติโดยมุขแห่งจิตตานุปัสสนา เจริญจิตตานุปัสสนา ๑๖ วิธี ย่อมหยั่งลงสู่พระนิพพานอันเดียวกันนั่นเอง ด้วยอริยมรรคที่เกิดจากอานุภาพแห่งการเจริญจิตตานุปัสสนา ก็ฉันนั้น. คนที่มาแต่ทิศเหนือ นำสิ่งของที่อยู่ทางทิศเหนือ ย่อมเข้ามาสู่พระนครทางประตูทิศเหนือ ฉันใด ผู้ปฏิบัติโดยมุขแห่งธัมมานุปัสสนา เจริญธัมมานุปัสสนา ๕ วิธี ย่อมหยั่งลงสู่พระนิพพานอันเดียวกันนั่นเอง ด้วยอริยมรรคที่เกิดจากอานุภาพแห่งการเจริญธัมมานุปัสสนาก็ฉันนั้น. บัณฑิตพึงทราบว่า ที่ท่านกล่าวว่า

สติปัฏฐานมีอันเดียวเท่านั้น ก็ด้วยอำนาจความระลึกได้อย่างหนึ่ง ด้วยอานุภาพประชุมลงสู่ความเป็นอันเดียวกันอย่างหนึ่ง ที่กล่าวว่ามี ๔ ก็โดยจัดตามอารมณ์ ดังกล่าวมาฉะนี้.

คำว่า **มี ๔ เป็นไฉน (กตเม จตฺตาโร)** เป็นคำถามเพื่อตอบเอง (ถามเองตอบเอง). คำว่า **ในธรรมวินัยนี้ (อิธ)** คือ ในพระศาสนานี้. คำว่า **ภิกฺขเว** นั้น เป็นคำเรียกบุคคลผู้รับธรรม. คำว่า **ภิกษุ (ภิกฺขุ)** เป็นคำแสดงถึงบุคคลผู้ถึงพร้อมด้วยข้อปฏิบัติ. เทวดา และมนุษย์แม้เหล่าอื่น ก็ดำเนินการปฏิบัติให้พร้อมเหมือนกัน. แต่ที่ตรัสว่า ภิกษุ ก็เพราะเป็นผู้ประเสริฐอย่างหนึ่ง เพราะทรงแสดงภาวะของภิกษุด้วยการปฏิบัติอย่างหนึ่ง. เป็นความจริง ในบุคคลทั้งหลาย ผู้รับคำสั่งสอนของพระผู้มีพระภาคเจ้า ภิกษุเป็นผู้ประเสริฐ เพราะเป็นประหนึ่งภาชนะรองรับคำสั่งสอนมีประการต่าง ๆ เพราะฉะนั้น จึงกล่าวว่า ภิกษุ เพราะเป็นผู้ประเสริฐ. แต่เมื่อทรงถือเอาภิกษุแล้วคนทั้งหลายที่เหลือก็เป็นอันทรงถือเอาด้วย เหมือนอย่างในการเสด็จพระราชดำเนิน เป็นต้น เหล่าราชบริพารนอกนั้น ก็เป็นอันท่านรวมไว้ด้วยศัพท์ว่า พระราชา. ผู้ใดปฏิบัติข้อปฏิบัตินี้ ผู้นั้นย่อมชื่อว่า ภิกษุ เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า ภิกษุ ก็เพราะจะทรงแสดงภาวะของภิกษุด้วยการปฏิบัติ. เป็นความจริง ผู้ปฏิบัติจะเป็นเทวดา หรือมนุษย์ก็ตาม ย่อมนับได้ว่า เป็นภิกษุทั้งนั้น. เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ (ในธรรมบท ขุททกนิกาย) ว่า

> **หากว่าผู้ใดพึงเป็นผู้มีธรรมประดับแล้ว เป็นผู้สงบ ฝึกตนแล้ว เป็นผู้เที่ยง เป็นพรหมจารี เลิกอาชญากรรมในสัตว์ทั้งปวง ประพฤติสม่ำเสมออยู่ไซร้ ผู้นั้นก็ชื่อว่าพราหมณ์ ผู้นั้นก็ชื่อว่า สมณะ ผู้นั้นก็ชื่อว่า ภิกษุ.**

คำว่า **ในกาย (กาเย)** คือ ในรูปกาย. จริงอยู่ รูปกายในที่นี้ท่านประสงค์เอาว่า กาย เพราะอรรถว่า เป็นที่รวมแห่งอวัยวะน้อยใหญ่ และธรรมทั้งหลายมีผมเป็นต้น เหมือนตัวของช้าง ตัวของรถ

เป็นต้น. ที่ชื่อว่ากาย เพราะอรรถว่าเป็นที่รวมฉันใด ที่ชื่อว่ากาย เพราะอรรถว่าเป็นแหล่งที่มาของสิ่งที่น่ารังเกียจฉันนั้น. จริงแล้ว กายนั้นเป็นแหล่งที่มาของสิ่งน่ารังเกียจ คือน่าเกลียดอย่างยิ่ง แม้เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่ากาย. คำว่า เป็นแหล่งที่มา คือเป็นถิ่นเกิด. ในคำว่า เป็นแหล่งที่มานั้น มีความหมายของคำดังนี้ ธรรมชาติทั้งหลายมาแต่กายนั้น เหตุนั้นกายนั้นจึงชื่อว่า เป็นแหล่งที่มา. อะไรมา ? สิ่งอันน่าเกลียดทั้งหลายมีผมเป็นต้นมา. ชื่อว่า อายะ เพราะเป็นแหล่งมาแห่งสิ่งน่าเกลียดทั้งหลาย ด้วยประการฉะนี้.

คำว่า **พิจารณาเห็นกาย (กายานุปสฺสี)** หมายความว่า มีปกติพิจารณาเห็นในกาย หรือพิจารณาเห็นซึ่งกาย. พระผู้มีพระภาคเจ้าแม้จะตรัสว่า **ในกาย (กาเย)** แล้ว บัณฑิตพึงทราบว่าทรงกระทำศัพท์ว่า กาย ครั้งที่ ๒ ว่า พิจารณาเห็นกายอีกครั้งหนึ่ง เพื่อทรงแสดงการกำหนด และการแยกออกจากก้อนเป็นต้นโดยไม่ปนกัน. ภิกษุพิจารณาเห็นเวทนาในกาย หรือพิจารณาเห็นจิตในกาย หรือพิจารณาเห็นธรรมในกายหามิได้ ที่แท้พิจารณาเห็นกายในกายต่างหาก เพราะฉะนั้น จึงเป็นอันทรงแสดงการกำหนดไม่ปนกัน ด้วยทรงแสดงอาการคือพิจารณาเห็นกายในวัตถุที่นับว่ากาย. มิใช่ พิจารณาเห็นธรรมอย่างหนึ่ง ที่พ้นจากอวัยวะน้อยใหญ่ในกาย ทั้งมิใช่พิจารณาเห็นเป็นหญิงหรือเป็นชายที่พ้นจากผมขนเป็นต้น. จริงอยู่ในข้อนั้น กายแม้อันใด ที่นับว่าเป็นที่รวมของภูตรูปและอุปาทายรูปมีผมขนเป็นต้น มิใช่พิจารณาเห็นธรรมอย่างหนึ่งที่พ้นจากภูตรูป และอุปาทายรูป ที่แท้พิจารณาเห็นกายเป็นที่รวมอวัยวะน้อยใหญ่ในกายแม้อันนั้น เหมือนพิจารณาเห็นส่วนประกอบของรถฉะนั้น พิจารณาเห็นกายเป็นที่รวมของผม ขน เป็นต้น เหมือนพิจารณาเห็นส่วนน้อยใหญ่ของพระนคร พิจารณาเห็นกายเป็นที่รวมของภูตรูปและอุปาทายรูป เหมือนแยกใบและก้านของต้นกล้วย และเหมือนแบกำมือที่ว่างเปล่าฉะนั้น เพราะฉะนั้น จึงเป็นอันทรงแสดงการ

แยกออกจากก้อน ด้วยทรงแสดงวัตถุที่นับได้ว่ากาย โดยเป็นที่รวมโดยประการต่าง ๆ นั้นแล้ว. ความจริง กายหรือชายหญิง หรือธรรมอะไร ๆ อื่นที่พ้นจากกายอันเป็นที่รวมดังกล่าวแล้ว หาปรากฏในกายนั้นไม่ แต่สัตว์ทั้งหลายก็ยึดมั่นผิด ๆ โดยประการนั้น ๆ ในกายที่สักว่าเป็นที่รวมแห่งธรรมดังกล่าวแล้วอยู่นั่นเอง. เพราะฉะนั้น พระโบราณาจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวว่า

บุคคลเห็นสิ่งใดสิ่งนั้นก็ไม่ได้เห็นแล้ว สิ่งใดเห็นแล้ว ก็ไม่เห็นสิ่งนั้น เมื่อไม่เห็นก็หลงติด เมื่อติดก็ไม่หลุดพ้น.

ท่านกล่าวคำนี้ก็เพื่อแสดงการแยกออกจากก้อนเป็นต้น. ด้วยอาทิศัพท์ (เป็นต้น) ในที่นี้บัณฑิตพึงทราบความดังนี้. ก็ภิกษุนี้ พิจารณาเห็นกายในกายนี้เท่านั้น ท่านอธิบายว่า มิใช่พิจารณาเห็นธรรมอย่างอื่น. อธิบายว่า คนทั้งหลายแลเห็นน้ำในพยับแดดแม้ไม่มีน้ำ ได้ฉันใด ภิกษุพิจารณาจะเห็นกายอันนี้ ซึ่งเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน ไม่สวยงาม ว่าเป็นของเที่ยง เป็นสุข เป็นตัวตน และสวยงามฉันนั้นหาได้ไม่ ที่แท้ ต้องพิจารณาเห็นกายเป็นที่รวมของอาการ คือ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มิใช่ตัวตน และไม่สวยงาม ต่างหาก.

อีกอย่างหนึ่ง ก็กายอันนี้ใด ที่ท่านกล่าวไว้ข้างหน้าว่า มีลมอัสสาสะ ปัสสาสะ เป็นต้น มีกระดูกที่ปันเป็นที่สุด ตามนัยพระบาลีเป็นต้นว่า **ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ไปป่าก็ดี ฯลฯ เธอมีสติหายใจเข้า** ดังนี้ และกายอันใดที่ท่านกล่าวไว้ในปฏิสัมภิทามรรค (ขุททกนิกาย) ว่า "ภิกษุบางรูปในธรรมวินัยนี้ พิจารณาเห็นกายคือดิน กายคือน้ำ กายคือไฟ กายคือลม กายคือผม กายคือขน กายคือผิวหนัง กายคือหนัง กายคือเนื้อ กายคือเลือด กายคือเอ็น กายคือกระดูก กายคือเยื่อในกระดูก โดยความเป็นของไม่เที่ยง" ดังนี้ บัณฑิตพึงทราบเนื้อความของกายนั้นทั้งหมดแม้อย่างนี้ว่า ภิกษุพิจารณาเห็นกาย

ในกายโดยพิจารณาเห็นในกายอันนี้เท่านั้น.

อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบความอย่างนี้ว่า พิจารณาเห็นกายที่นับว่าเป็นที่รวมแห่งธรรมมีผมเป็นต้นในกาย โดยไม่พิจารณาเห็นส่วนใดส่วนหนึ่งที่พึงถือว่าเป็นเรา เป็นของเราในกาย แต่พิจารณาเห็นกายนั้น ๆ เท่านั้นเป็นที่รวมแห่งธรรมต่าง ๆ มีผม ขนเป็นต้น.

อนึ่ง พึงทราบความอย่างนี้ว่า พิจารณาเห็นกายในกาย แม้โดยพิจารณาเห็นกายที่นับว่าเป็นที่รวมแห่งอาการ มีลักษณะไม่เที่ยงเป็นต้นทั้งหมดทีเดียว ซึ่งมีนัยที่มาในปฏิสัมภิทามรรค ตามลำดับบาลีเป็นต้นว่า "พิจารณาเห็นในกายนี้ โดยความเป็นของไม่เที่ยง ไม่ใช่โดยเป็นของเที่ยง." จริงอย่างนั้น ภิกษุรูปนี้ผู้ปฏิบัติปฏิปทาคือพิจารณาเห็นกายในกาย ย่อมพิจารณาเห็นกายอันนี้โดยเป็นของไม่เที่ยง ไม่ใช่เห็นโดยเป็นของเที่ยง พิจารณาเห็นโดยเป็นทุกข์ ไม่ใช่เห็นโดยเป็นสุข พิจารณาเห็นโดยมิใช่ตัวตน ไม่ใช่เห็นเป็นตัวตน ด้วยอำนาจอนุปัสสนา (การพิจารณาเห็น) ๗ ประการ มีพิจารณาเห็นความไม่เที่ยงเป็นต้น ย่อมเบื่อหน่าย มิใช่ยินดี ย่อมคลายกำหนัด มิใช่กำหนัด ย่อมดับทุกข์ มิใช่ก่อทุกข์ ย่อมสละ มิใช่ยึดถือ. ภิกษุนั้นเมื่อพิจารณาเห็นกายอันนี้โดยความเป็นของไม่เที่ยง ย่อมละนิจจสัญญาความสำคัญว่าเที่ยงเสียได้ เมื่อพิจารณาเห็นโดยความเป็นทุกข์ ย่อมละสุขสัญญาความสำคัญว่าเป็นสุขเสียได้ เมื่อพิจารณาเห็นโดยความเป็นของไม่ใช่ตัวตน ย่อมละอัตตสัญญา ความสำคัญว่าเป็นตัวตนเสียได้ เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมละความยินดีเสียได้ เมื่อคลายกำหนัด ย่อมละความกำหนัดเสียได้ เมื่อดับทุกข์ ย่อมละเหตุเกิดทุกข์เสียได้ เมื่อสละ ย่อมละความยึดถือเสียได้ ดังนี้ พึงทราบคำอธิบายดังกล่าวมาฉะนี้.

คำว่า **อยู่ (วิหรติ)** คือ เป็นไปอยู่. คำว่า **มีความเพียร (อาตาปี)** มีอรรถว่า สภาพใดย่อมแผดเผากิเลสทั้งหลายในภพทั้ง ๓ เหตุนั้น สภาพนั้น ชื่อว่า อาตาปะ แผดเผากิเลส คำนี้เป็นชื่อของความเพียร. ความ

เพียรของผู้นั้นมีอยู่ เหตุนั้น ผู้นั้นชื่อว่า อาตาปี มีความเพียร. คำว่า **มีสัมปชัญญะ (สมฺปชาโน)** คือ ผู้ประกอบด้วยความรู้ที่นับว่า สัมปชัญญะ. คำว่า **มีสติ (สติมา)** คือประกอบด้วยสติกำกับกาย. ก็ภิกษุรูปนี้กำหนดอารมณ์ด้วยสติพิจารณาเห็นด้วยปัญญา ธรรมดาว่าปัญญาพิจารณาเห็นของผู้เว้นจากสติย่อมมีไม่ได้ ด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัส (สังยุตตนิกาย มหาวารวรรค) ว่า "ภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวว่าสติแลจำปรารถนาในที่ทั้งปวง" เพราะฉะนั้น ในที่นี้จึงตรัสว่า **ย่อมพิจารณาเห็นกายในกายอยู่** ดังนี้. กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน เป็นอันทรงอธิบายด้วยประการฉะนี้. อีกอย่างหนึ่ง ความท้อแท้ภายใน ย่อมทำอันตรายแก่ผู้ไม่มีความเพียร ผู้ไม่มีสัมปชัญญะย่อมหลงลืมในการกำหนดอุบายในการงดเว้นสิ่งที่มิใช่อุบาย ผู้มีสติหลงลืมแล้ว ย่อมไม่สามารถในการกำหนดอุบายและในการสละสิ่งที่ไม่ใช่อุบาย ด้วยเหตุนั้น กัมมัฏฐานนั้น ของภิกษุนั้นย่อมไม่สำเร็จ เพราะฉะนั้น กัมมัฏฐานนั้นย่อมสำเร็จ ด้วยอานุภาพแห่งธรรมเหล่าใด เพื่อทรงแสดงธรรมเหล่านั้นพึงทราบว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า **มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ**. ครั้นทรงแสดงกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน และองค์แห่งสัมปโยคะดังนี้แล้ว บัดนี้ เพื่อจะทรงแสดงองค์แห่งการละ จึงตรัสว่า **กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกเสียได้ (วิเนยฺย โลเก อภิชฺฌาโทมนสฺสํ)**.

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **กำจัด (วิเนยฺย)** หมายความว่า นำออกเสียด้วยการนำออกชั่วขณะหรือด้วยการนำออกด้วยการข่มไว้. คำว่า **ในโลก (โลเก)** ก็คือ ในกายอันนั่นแหละ. จริงอยู่ กายในที่นี้ ทรงหมายถึงโลก เพราะอรรถว่าชำรุดทรุดโทรม. อภิชฌาและโทมนัส มิใช่พระโยคาวจรนั้นละได้ในอารมณ์เพียงกายเท่านั้น แม้ในเวทนาเป็นต้นก็ละได้เหมือนกัน เพราะฉะนั้นท่านจึงกล่าวไว้ในวิภังค์ (สติปัฏฐานวิภังค์) ว่า อุปาทานขันธ์ ๕ ก็ชื่อว่าโลก. คำนั้นท่านกล่าวตามนัยแห่งการขยายความ เพราะธรรมเหล่านั้นนับได้ว่าเป็นโลก. แต่ท่านกล่าวคำอันใดไว้ว่า

โลกเป็นอย่างไร โลกก็คือกายอันนั้นแหละ ความในคำนั้นมีดังนี้แล. ฟังเห็นการเชื่อมความดังนี้ว่า นำออกเสียซึ่งอภิชฌาและโทมนัส ในโลกนั้น. ก็เพราะในที่นี้ กามฉันท์รวมเข้ากับศัพท์ว่าอภิชฌา พยาบาทรวมเข้ากับศัพท์ว่าโทมนัส ฉะนั้น จึงควรทราบว่า ทรงอธิบายการละนิวรณ์ด้วยการทรงแสดงธรรมอันเป็นคู่ที่มีกำลังนับเนื่องในนิวรณ์.

แต่โดยพิเศษ ในที่นี้ ตรัสการละความยินดีที่มีกายสมบัติเป็นมูลด้วยการกำจัดอภิชฌา ตรัสการละความยินร้ายที่มีกายวิบัติเป็นมูลด้วยการกำจัดโทมนัส ตรัสการละความยินดียิ่งในกายด้วยการกำจัดอภิชฌา ตรัสการละความไม่ยินดียิ่งในการเจริญกายานุปัสสนา ด้วยการกำจัดโทมนัส ตรัสการละการใส่ซึ่งภาวะว่างามเป็นสุขเป็นต้นที่ไม่มีจริงในกาย ด้วยการกำจัดอภิชฌา และตรัสการละการนำออกไปซึ่งภาวะที่ไม่งาม เป็นทุกข์เป็นต้นที่มีอยู่จริงในกาย ด้วยการกำจัดโทมนัส. ด้วยพระดำรัสนั้น เป็นอันทรงแสดงอานุภาพของความเพียร และความเป็นผู้สามารถในการประกอบความเพียรของพระโยคาวจร. แท้จริง อานุภาพของความเพียรนั้นก็คือ ทำให้หลุดพ้นจากความยินดี ยินร้าย ครอบงำความไม่ยินดี และความยินดี และเว้นจากใส่สิ่งที่ไม่มีจริง และนำออกซึ่งสิ่งที่มีจริง. ก็พระโยคาวจรนั้นเป็นผู้หลุดพ้นจากความยินดียินร้าย เป็นผู้ครอบงำความไม่ยินดี และความยินดี ไม่ใส่สิ่งที่ไม่มีจริงเข้า ไม่นำออกซึ่งสิ่งที่มีจริง จึงชื่อว่า เป็นผู้สามารถในการประกอบความเพียรด้วยประการ ฉะนี้.

อีกนัยหนึ่ง ตรัสกัมมัฏฐานด้วยอนุปัสสนา ในคำที่ว่า **พิจารณาเห็นกายในกาย (กาเย กายานุปสฺสี)** ตรัสการบริหารกายของพระโยคาวจรผู้บำเพ็ญกัมมัฏฐาน ด้วยวิหารธรรมที่ตรัสไว้ในคำนี้ว่า **อยู่ (วิหรติ)**. ก็ในคำเป็นต้นว่า **มีความเพียร (อาตาปี)** พึงทราบว่า ตรัสความเพียรชอบด้วยอาตาปะ (ความเพียรเครื่องเผากิเลส) ตรัสกัมมัฏฐานที่ให้สำเร็จประโยชน์ทั่ว ๆ ไป หรืออุบายเครื่องบริหารกัมมัฏฐานด้วยสติสัมปชัญญะ

หรือตรัสสมถะที่ได้มาด้วยอำนาจการตามพิจารณากายด้วยสติ ตรัสวิปัสสนาด้วยสัมปชัญญะ ตรัสผลแห่งภาวนาด้วยการกำจัดซึ่งอภิชฌาและโทมนัส ด้วยประการฉะนี้.

ส่วนในบาลีวิภังค์ กล่าวความของบทเหล่านั้นไว้อย่างนี้ว่า ในคำว่า **พิจารณาเห็น (อนุปสฺสี)** นั้น คำว่า อนุปัสสนาเป็นอย่างไร ? ความรอบรู้ ความรู้ทั่ว ฯลฯ ความเห็นชอบ นี้เรียก อนุปัสสนา. บุคคลได้ประกอบแล้ว ประกอบพร้อมแล้ว เข้าไปแล้ว เข้าไปพร้อมแล้ว เข้าถึงแล้ว เข้าถึงพร้อมแล้ว มาตามพร้อมแล้ว ด้วยอนุปัสสนานี้ เหตุนั้น บุคคลนั้นจึงเรียกว่า **ผู้พิจารณาเห็น.** คำว่า **อยู่ (วิหรติ)** แปลว่า เป็นอยู่ เป็นไปอยู่ รักษาอยู่ ดำเนินไปอยู่ ให้อัตภาพดำเนินไปอยู่ เที่ยวไปอยู่ เหตุนั้น จึงเรียกว่า **อยู่**. ในคำว่า **ผู้มีความเพียร (อาตาปี)** นั้น ความเพียร (อาตาปะ) เป็นอย่างไร ? การปรารภความเพียรเป็นไปทางใจ ฯลฯ สัมมาวายามะใด นี้เรียกว่า อาตาปะ. บุคคลผู้ประกอบแล้ว ฯลฯ มาตามพร้อมแล้ว ด้วยอาตาปะนี้ เหตุนั้น บุคคลนั้น จึงเรียกว่า **ผู้มีความเพียร.** ในคำว่า **มีสัมปชัญญะ (สมฺปชาโน)** นั้น สัมปชัญญะเป็นอย่างไร ? ความรอบรู้ ความรู้ทั่ว ฯลฯ ความเห็นชอบ นี้เรียกว่าสัมปชัญญะ บุคคลใดประกอบแล้ว ฯลฯ มาตามพร้อมแล้ว ด้วยสัมปชัญญะนี้ เหตุนั้น บุคคลนั้น จึงเรียกว่า **ผู้มีสัมปชัญญะ.** ในคำว่า **มีสติ (สติมา)** นั้น สติเป็นอย่างไร ? ความระลึกได้ ความระลึกถึง ฯลฯ ความระลึกชอบ นี้เรียกว่า **สติ.** บุคคลใดประกอบแล้ว ฯลฯ มาตามพร้อมแล้วด้วยสตินี้ เหตุนั้น บุคคล นั้นจึงเรียกว่า **ผู้มีสติ.** ในข้อว่า **กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกเสียได้ (วิเนยฺย โลเก อภิชฺฌา โทมนสฺสํ)** นั้น โลกเป็นอย่างไร ? กายนั้นแล ชื่อว่าโลก อุปาทานขันธ์แม้ทั้ง ๕ ก็ชื่อว่าโลก นี้เรียกว่าโลก. ในคำนั้น อภิชฌาเป็นอย่างไร ? ความกำหนัด ความกำหนัดนัก ความดีใจ ความยินดี ความเพลิดเพลิน ความกำหนัดด้วยอำนาจความเพลิดเพลิน ความกำหนัดนักแห่งจิต นี้

เรียกว่าอภิชฌา. ในคำนั้น โทมนัสเป็นอย่างไร ? ความไม่สำราญทางใจ ทุกข์ทางใจ ฯลฯ เวทนาที่ไม่สำราญเป็นทุกข์ อันเกิดแก่สัมผัสทางใจนี้เรียกว่า โทมนัส. อภิชฌาและโทมนัสนี้ เป็นอันพระโยคาวจรกำจัดเสียแล้ว นำออกไปแล้ว สงบแล้ว ให้สงบแล้ว ให้ระงับแล้ว ให้ถึงความดั้งอยู่ไม่ได้แล้ว ให้ถึงความสาบสูญแล้ว ให้ถึงความไม่มีแล้ว ให้ถึงความย่อยยับแล้ว ให้เหือดแห้งแล้ว ให้แห้งผากแล้ว ทำให้ถึงที่สุดแล้ว เหตุนั้น จึงตรัสว่า **กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกเสียได้** ดังนี้. เนื้อความแห่งบทเหล่านั้นท่านกล่าวแล้วอย่างนี้ บัณฑิตพึงทราบนัยที่มาในอรรถกถานี้กับบาลีวิภังค์นั้น โดยการเทียบกัน.

พรรณนาความแห่งอุเทศ ที่ว่าด้วยกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน มีเพียงเท่านี้ก่อน.

อุเทศวารแห่งเวทนา-จิตต-ธัมมานุปัสสนา

บัดนี้ จะวินิจฉัยในคำว่า **ภิกษุพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลาย จิตในจิต ธรรมในธรรมทั้งหลายอยู่ ฯลฯ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลก** เป็นต้น. ประโยชน์ในอันจะกล่าวซ้ำเวทนาเป็นต้น ในคำซึ่งมีอาทิอย่างนี้ว่า **พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลาย (เวทนาสุ เวทนานุปสฺสี)** พึงทราบโดยนัยที่กล่าวมาแล้วในกายานุปัสสนานั่นแล. อนึ่ง ในข้อที่ว่า **พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลาย พิจารณาเห็นจิตในจิต พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายนี้** มีวินิจฉัย ดังนี้.

เวทนาได้แก่เวทนา ๓. ก็เวทนา ๓ นั้นเป็นโลกิยะอย่างเดียว แม้จิตก็เป็นโลกิยะ ธรรมทั้งหลายก็เป็นโลกิยะเหมือนกัน. การจำแนกเวทนาจิตธรรมนั้น จักปรากฏในนิเทศวาร. ส่วนในอุเทศวารนี้ ภิกษุผู้พิจารณาเวทนา ๓ นั้น โดยประการที่ตนพึงพิจารณาเห็น พึงทราบว่าเป็นผู้พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลาย. แม้ในจิตและธรรมก็มีนัยนี้

เหมือนกัน.

ถามว่า จะพึงพิจารณาเห็นเวทนาอย่างไร ? ตอบว่า พึงพิจารณาเห็นสุขเวทนาโดยความเป็นทุกข์ เห็นทุกขเวทนาโดยเป็นดุจลูกศร เห็นอทุกขมสุขเวทนาโดยความเป็นของไม่เที่ยง. ดังที่ตรัสไว้ว่า (ในสังยุตตนิกาย สฬายตนวรรค)

ภิกษุใดเห็นสุขเวทนาโดยความเป็นทุกข์ เห็นทุกขเวทนาโดยความเป็นดังลูกศร เห็นอทุกขมสุขเวทนาที่มีอยู่โดยความเป็นของไม่เที่ยง ภิกษุนั้นแล เป็นผู้เห็นชอบ จักเป็นผู้สงบเที่ยวไป.

อนึ่ง พระโยคาวจรพึงพิจารณาเห็นเวทนาทั้งหมดนั่นแหละโดยความเป็นทุกข์ด้วย. สมจริงดังที่ตรัสไว้ (ในสังยุตตนิกาย สฬายตนวรรค) ดังนี้ว่า "เรากล่าวเวทนาทุกอย่างบรรดามีว่ามีอยู่ในทุกข์นั้น." พึงพิจารณาเห็นเวทนาโดยความเป็นสุข เป็นทุกข์ (เปลี่ยนเวียนกันไป). ดังที่ตรัสไว้ (ในมัชฌิมนิกาย มูลปัณณาสก์) ว่า "สุขเวทนาเป็นสุขเมื่อเกิดขึ้น เป็นสุขเมื่อตั้งอยู่ เป็นทุกข์เมื่อแปรไป" ดังนี้. คำทั้งหมด ผู้ศึกษาพึงขยายความให้เต็ม.

อนึ่ง พระโยคาวจร พึงพิจารณาเห็นด้วยอำนาจอนุปัสสนา ๗ มีอนิจจานุปัสสนาเป็นต้น. ข้อความที่เหลือจักปรากฏในนิเทศวารแล.

บรรดาจิตและธรรม ก่อนอื่น จิตอันพระโยคาวจรพึงพิจารณาเห็นด้วยอำนาจประเภทแห่งจิตอันต่าง ๆ กัน มีอารัมมณจิต อธิปติจิต สหชาตจิต ภูมิจิต กัมมจิต วิปากจิต และกิริยาจิต เป็นต้น และด้วยอำนาจประเภทแห่งจิต มีจิตมีราคะ เป็นต้น ซึ่งมาในนิเทศวารแห่งอนุปัสสนา มีอนิจจานุปัสสนา เป็นต้น. ธรรมอันพระโยคาวจรพึงพิจารณาเห็นด้วยอำนาจแห่งลักษณะเฉพาะตนและลักษณะทั่วไป และแห่งธรรมที่เป็นสภาพว่างเปล่า และด้วยอำนาจประเภทแห่งธรรมมีธรรมอันมีความสงบเป็นต้น ซึ่งมาในนิเทศวารแห่งอนุปัสสนา ๗ มีอนิจจานุปัสสนา

เป็นต้น. คำที่เหลือมีนัยดังกล่าวมาแล้วทั้งนั้น.

อภิชฌาและโทมนัสในโลกคือกาย อันพระโยคาวจรใดละได้แล้วในกายานุปัสสนาสติปัฏฐานนี้ แม้อภิชฌาและโทมนัสในโลกคือเวทนาเป็นต้นก็เป็นอันพระโยคาวจรนั้นละได้แล้วเหมือนกัน ก็จริงอยู่ ถึงดังนั้นพระผู้มีพระภาคเจ้าก็ยังตรัสการละอภิชฌาและโทมนัสไว้ในสติปัฏฐานทุกข้อด้วยอำนาจแห่งบุคคลต่าง ๆ กัน และด้วยอำนาจแห่งสติปัฏฐานภาวนาอันเป็นไปในขณะจิตต่างกัน. อีกนัยหนึ่ง เพราะอภิชฌาและโทมนัสที่ละได้ในสติปัฏฐานข้อหนึ่ง ถึงในสติปัฏฐานที่เหลือทั้ง ๓ ข้อก็เป็นอันละได้เหมือนกัน. เพราะฉะนั้นแล จึงควรทราบว่า การละอภิชฌาและโทมนัสนี้ตรัสไว้เพื่อทรงแสดงการละในสติปัฏฐานเหล่านั้นของภิกษุนั้น ฉะนี้แล.

อุเทศวารกถา จบ

ว่าด้วยนิเทศวาร

กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน

นายช่างจักสานผู้ฉลาด ประสงค์จะทำเครื่องใช้ เช่น เสื่อหยาบ เสื่ออ่อน เตียบ ลุ้ง และฝาชี เป็นต้น ได้ไม้ไผ่ลำใหญ่มาลำหนึ่ง ตัดเป็น ๔ ท่อนแล้ว พึงเอาท่อน ๆ หนึ่งจาก ๔ ท่อนนั้นมาผ่าออก ทำเป็นเครื่องใช้นั้น ๆ แม้ฉันใด พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ฉันนั้นเหมือนกัน บัดนี้ทรงประสงค์จะทำสัตว์ทั้งหลายให้บรรลุคุณวิเศษต่าง ๆ ด้วยการทรงแสดงสติปัฏฐาน จำแนกสัมมาสติอย่างเดียวเท่านั้นออกเป็น ๔ ส่วน ด้วยสามารถแห่งอารมณ์ โดยนัยเป็นต้นว่า **สติปัฏฐาน ๔ เป็นอย่างไร ภิกษุในธรรมวินัยนี้ พิจารณาเห็นกายในกายอยู่** ดังนี้ ทรงถือเอาสติปัฏฐานแต่ละอย่าง จาก ๔ อย่างนั้น เมื่อจะทรงจำแนกกาย จึงทรงเริ่มตรัส

นิเทศวาร โดยนัยเป็นต้นว่า **ภิกษุทั้งหลาย...อย่างไรเล่า (กถญฺจ ภิกฺขเว).**

ในนิเทศวารนั้น คำว่า **อย่างไรเล่า (กถญฺจ)** เป็นต้น เป็นคำถามด้วยหมายจะขยายให้กว้างขวาง. ก็แล ความย่อในปุจฉาวารนี้มีดังนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุพิจารณาเห็นกายในกายโดยประการไรเล่า. ในปุจฉาวารทุกข้อก็มีนัยนี้. ข้อว่า **ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ (อิธ ภิกฺขเว ภิกฺขุ)** คือ ภิกษุในพระศาสนานี้. ก็ **อิธ** ศัพท์ในคำนี้แสดงให้เห็นว่า ศาสนาเป็นที่อาศัยอย่างดีของบุคคลผู้บำเพ็ญกายานุปัสสนา สติปัฏฐานได้ทุกประการ และปฏิเสธความไม่เป็นจริงของศาสนาอื่น. สมจริง ดังที่ตรัสไว้ (ในจูฬสีหนาทสูตร มัชฌิมนิกาย มูลปัณณาสก์) ว่า "ภิกษุทั้งหลาย สมณะที่ ๑-๒-๓-๔ มีอยู่ในศาสนานี้เท่านั้น ศาสนาอื่นว่างเปล่าจากสมณะผู้เป็นพระอรหันต์ทั้งหลาย" เพราะฉะนั้นจึงตรัสว่า **ภิกษุในธรรมวินัยนี้.**

อานาปานบรรพ

ข้อว่า **ภิกษุไปแล้วสู่ป่าก็ดี ไปแล้วสู่โคนไม้ก็ดี ไปแล้วสู่เรือนว่างเปล่าก็ดี (อรญฺญคโต วา รุกฺขมูลคโต วา สุญฺญาคารคโต วา)** นี้เป็นคำแสดงการกำหนดเอาเสนาสนะ อันเหมาะแก่การเจริญสติปัฏฐานของภิกษุนั้น. เพราะจิตของเธอซ่านไปในอารมณ์ทั้งหลายมีรูปเป็นต้นมานาน ย่อมไม่ประสงค์จะลงสู่วิถีแห่งกัมมัฏฐาน คอยแต่จะแล่นออกนอกทางท่าเดียวเหมือนเกวียนที่เทียมด้วยโคโกงฉะนั้น. เพราะฉะนั้น ภิกษุผู้จะเจริญสติปัฏฐานนี้ ประสงค์จะทรมานจิตที่ร้าย ที่เจริญมาด้วยการดื่มรสมีรูปารมณ์เป็นต้นมานาน พึงพรากออกจากอารมณ์ เช่นรูปารมณ์เป็นต้น แล้วเข้าไปป่าก็ได้ โคนไม้ก็ได้ เรือนว่างก็ได้ แล้วเอาเชือกคือสติผูกเข้าไว้ที่หลักคืออารมณ์ของสติปัฏฐานนั้น จิตของเธอนั้นแม้จะดิ้นรนไปทางนั้น ทางนี้ เมื่อไม่ได้อารมณ์ที่คุ้นเคยมาก่อน ไม่

อาจตัดเชือกคือสติให้ขาดแล้วหนีไปได้ ก็จะแอบสนิทแนบอยู่กับอารมณ์นั้นอย่างเดียว ด้วยอำนาจเป็นอุปจารภาวนา และอัปปนาภาวนา เหมือนอย่างคนเลี้ยงโคต้องการจะทรมานลูกโคโกง ที่ดื่มนมแม่โคตัวโกงจนเติบโต พึงพรากมันไปเสียจากแม่โค แล้วปักหลักใหญ่ไว้ที่หลักหนึ่ง เอาเชือกผูกไว้ที่หลักนั้น ครั้งนั้นลูกโคของเขานั้นก็จะดิ้นไปทางโน้นทางนี้ เมื่อไม่อาจหนีไปได้ก็หมอบ หรือนอนแนบหลักนั้นนั่นแล ฉะนั้น. เหตุนั้น พระโบราณาจารย์จึงกล่าวว่า

นรชนในพระศาสนานี้ พึงผูกจิตของตนไว้ในอารมณ์ให้มั่นด้วยสติ เหมือนคนเลี้ยงโค เมื่อจะฝึกลูกโค ผูกลูกโคไว้ที่หลักฉะนั้น.

เสนาสนะนี้ จึงเหมาะแก่การเจริญสติปัฏฐานของภิกษุผู้เจริญสติปัฏฐานนั้น ด้วยประการฉะนี้. เพราะฉะนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวว่า "คำนี้เป็นคำแสดงการกำหนดเอาเสนาสนะอันเหมาะแก่การเจริญสติปัฏฐานของภิกษุนั้น" ดังนี้.

เสนาสนะที่เหมาะแก่การเจริญอานาปานสติ

อีกอย่างหนึ่ง เพราะพระโยคาวจรไม่ละละแวกบ้านอันอื้ออึงด้วยเสียงหญิงชาย ช้าง ม้าเป็นต้น จะบำเพ็ญอานาปานสติกัมมัฏฐานอันเป็นยอดในกายานุปัสสนา เป็นปทัฏฐานแห่งการบรรลุคุณวิเศษ และธรรมเครื่องอยู่เป็นสุขในปัจจุบันของพระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้าและพระสาวกทั้งปวง นี้ให้สำเร็จ ไม่ใช่ทำได้ง่าย ๆ เลย เพราะฌานมีเสียงเป็นข้าศึก. แต่พระโยคาวจรกำหนดกัมมัฏฐานนี้แล้ว ให้จตุตถฌานมีอานาปานสติเป็นอารมณ์เกิดขึ้น ทำฌานนั้นนั่นแลให้เป็นบาท พิจารณาสังขารทั้งหลายแล้วบรรลุพระอรหัตซึ่งเป็นผลอันยอดจะทำได้ง่ายก็แต่ในป่าที่ไม่มีบ้าน ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อจะทรงแสดงเสนาสนะ

อันเหมาะแก่ภิกษุโยคาวจรนั้น จึงตรัสว่า **ไปแล้วสู่ป่าก็ดี (อรญฺญคโต วา)** เป็นต้น.

ก็พระผู้มีพระภาคเจ้าเปรียบเหมือนอาจารย์ผู้รู้ชัยภูมิ. อาจารย์ผู้รู้ชัยภูมิเห็นพื้นที่ควรสร้างนครแล้ว ใคร่ครวญถี่ถ้วนแล้ว ก็ชี้ว่า ท่านทั้งหลายจงสร้างนครตรงนี้ เมื่อเขาจะสร้างนครเสร็จโดยสวัสดีแล้ว ย่อมได้รับลาภสักการะอย่างใหญ่จากราชสกุล ฉันใด พระผู้มีพระภาคเจ้านั้นก็ฉันนั้น ทรงใคร่ครวญถึงเสนาสนะอันเหมาะแก่พระโยคาวจรแล้ว ทรงชี้ว่า เสนาสนะตรงนี้ พระโยคาวจรควรประกอบกัมมัฏฐานเนือง ๆ ต่อแต่นั้นพระโยคาวจรเจริญกัมมัฏฐานเนือง ๆ ในเสนาสนะนั้น ได้บรรลุพระอรหัตตามลำดับ ย่อมทรงได้รับสักการะอย่างใหญ่ว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้นทรงเป็นผู้ตรัสรู้เองโดยชอบ จริงหนอ.

ก็ภิกษุนี้ท่านกล่าวว่า เป็นเช่นเดียวกับเสือเหลือง. เหมือนอย่างพญาเสือเหลืองขนาดใหญ่ อาศัยพงหญ้าป่าชัฏ หรือเทือกเขาในป่า ซ่อนตัวคอยจับหมู่เนื้อ มี กระบือป่า ละมั่ง หมูป่า เป็นต้น ฉันใด ภิกษุนี้ผู้มีเพียรประกอบเนือง ๆ ซึ่งกัมมัฏฐานในป่าเป็นต้น ย่อมถือเอาซึ่งมรรค ๔ และอริยผล ๔ ได้ตามลำดับ ฉันนั้นเหมือนกัน. เพราะเหตุนั้น พระโบราณาจารย์จึงกล่าวว่า.

> **อันเสือเหลืองซ่อนตัวคอยจับหมู่เนื้อฉันใด ภิกษุผู้เป็นพุทธบุตรนี้ก็ฉันนั้นเหมือนกัน เข้าไปสู่ป่าแล้ว ประกอบความเพียร เป็นผู้มีปัญญาเห็นแจ้ง (เจริญวิปัสสนา) ย่อมถือไว้ได้ซึ่งผลอันสูงสุด.**

เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อจะทรงแสดงเสนาสนะป่าอันเป็นภูมิที่เหมาะแก่ชวนปัญญา อันเป็นเครื่องบากบั่นของพระโยคาวจรนั้นจึงตรัสว่า **ไปแล้วสู่ป่าก็ดี (อรญฺญคโต วา)** เป็นต้น.

ต่อแต่นี้ไป คำที่ควรกล่าวไว้ก่อนในอานาปานบรรพนี้ ท่านกล่าวไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคแล้วทั้งนั้น.

กำหนดลมอัสสาสะปัสสาสะ

ก็คำว่า **ภิกษุทั้งหลาย แม้ฉันใด นายช่างกลึง หรือลูกมือของนายช่างกลึงผู้ฉลาด (เสยฺยถาปิ ภิกฺขเว ทกฺโข ภมกาโร วา)** นี้ เป็นเพียงคำอุปมาเท่านั้น. คำว่า **ในกาย เป็นภายในบ้าง (อิติ อชฺฌตฺตํ วา กาเย)** นี้ เป็นเพียงข้อกำหนด (อัปปนา) เท่านั้น. แต่ข้อกำหนดนั้นไม่มีมาในวิสุทธิมรรคนั้น. มีมาแต่คำที่เหลือ.

ส่วนในคำที่ไม่มีมานั้น คำว่า **ผู้ขยัน (ทกฺโข)** หมายถึง ผู้ฉลาด (ผู้ชำนาญ). คำว่า **ชักเชือกกลึงยาว (ทีฆํ วา อจฺฉนฺโต)** ความว่า เหยียดมือ เหยียดเท้า ชักเชือกยาวในเวลากลึงหลังกลองเป็นต้น ซึ่งเป็นของใหญ่. คำว่า **ชักเชือกกลึงสั้น (รสฺสํ วา อจฺฉนฺโต)** ความว่า ชักเชือกสั้น ๆ ในเวลากลึงของเล็ก ๆ น้อย ๆ เช่น งาและลิ่มสลัก เป็นต้น. คำว่า **ก็ฉันนั้นนั่นแหละ (เอวเมว โข)** ความว่า แม้ภิกษุนี้ ก็ฉันนั้น เมื่อหายใจเข้ายาวโดยลมอัสสาสะ และปัสสาสะ ที่เป็นไปโดยระยะยาวและระยะสั้น ก็รู้ชัดว่า เราหายใจเข้ายาว ฯลฯ คอยสำเหนียกอยู่ว่า เราหายใจออกยาว. เมื่อเธอสำเหนียกอยู่อย่างนี้ ฌาน ๔ ย่อมเกิดในนิมิตแห่งลมอัสสาสะปัสสาสะ. เธอออกจากฌานแล้ว จะกำหนดลมอัสสาสะปัสสาสะ หรือองค์ฌานก็ได้.

ในการกำหนดลมอัสสาสะปัสสาสะนั้น ภิกษุประกอบกัมมัฏฐานในลมอัสสาสะปัสสาสะย่อมกำหนดรูปอย่างนี้ว่า ลมอัสสาสะปัสสาสะเหล่านี้อาศัยอะไร อาศัยวัตถุ กรัชกายชื่อว่าวัตถุ มหาภูตรูป ๔ กับอุปาทายรูปชื่อว่า กรัชกาย ต่อแต่นั้น จึงกำหนดในนามธรรม ซึ่งมีผัสสะเป็นที่ ๕ (๑. เวทนา ๒. สัญญา ๓. เจตนา ๔. วิญญาณ ๕. ผัสสะ) มีรูปนั้นเป็นอารมณ์. ครั้นกำหนดนามรูปนั้นอย่างนี้ด้วยประการฉะนี้แล้ว ค้นหาปัจจัยแห่งนามรูปนั้นอยู่ เห็นปฏิจจสมุปบาทมีอวิชชาเป็นต้นแล้ว ข้ามพ้นความสงสัยเสียได้ว่า นี้เป็นเพียงปัจจัย และธรรมที่เกิดขึ้นเพราะปัจจัย

เท่านั้นไม่ใช่สัตว์หรือบุคคล จึงยกนามรูปกับทั้งปัจจัยขึ้นสู่พระไตรลักษณ์เจริญวิปัสสนาอยู่ ย่อมบรรลุพระอรหัตโดยลำดับ. นี้เป็นทางปฏิบัติออกจากทุกข์จนถึงพระอรหัตของภิกษุรูปหนึ่ง.

ภิกษุผู้เจริญฌานกัมมัฏฐาน กำหนดนามรูปว่า องค์ฌานเหล่านี้อาศัยอะไร อาศัยวัตถุรูป กรัชกาย ชื่อว่า วัตถุรูป องค์ฌานจัดเป็นนาม กรัชกายจัดเป็นรูป เมื่อจะแสวงหาปัจจัยแห่งนามรูปนั้น จึงเห็นปัจจัยการมีอวิชชาเป็นต้น ข้ามพ้นความสงสัยเสียได้ว่า นี้เป็นเพียงปัจจัย และธรรมอาศัยปัจจัยเกิดขึ้น ไม่ใช่สัตว์หรือบุคคล จึงยกนามรูปพร้อมทั้งปัจจัย ขึ้นสู่พระไตรลักษณ์เจริญวิปัสสนาอยู่ บรรลุพระอรหัตโดยลำดับ. นี้เป็นทางปฏิบัติออกจากทุกข์จนถึงพระอรหัตของภิกษุรูปหนึ่ง.

คำว่า **เป็นภายในบ้าง (อิติ อชฺฌตฺตํ วา)** ความว่า พิจารณาเห็นกายในกาย คือลมอัสสาสะปัสสาสะของตนอยู่อย่างนี้. คำว่า **เป็นภายนอกบ้าง (พหิทฺธา วา)** ความว่า หรือพิจารณาเห็นกายในกาย คือลมอัสสาสะปัสสาสะของคนอื่นอยู่. คำว่า **ทั้งภายในภายนอกบ้าง (อชฺฌตฺตพหิทฺธา วา)** ความว่า หรือในกายคือลมอัสสาสะปัสสาสะของตนตามกาล ของคนอื่นตามกาล. ด้วยคำนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสกาลที่ภิกษุนั้นไม่หยุดกัมมัฏฐานที่คล่องแคล่ว ให้กายคือลมอัสสาสะปัสสาสะสัญจรไปมาอยู่ ก็กิจทั้งสองนี้ย่อมไม่ได้ในเวลาเดียวกัน.

คำว่า **พิจารณาเห็นธรรมคือความเกิดขึ้น (สมุทยธมฺมานุปสฺสี วา)** ความว่า อาศัยสูบของช่างทอง ๑ ลูกสูบ ๑ ความพยายามอันเกิดแต่ลูกสูบนั้น ๑ ลมจึงจะเคลื่อนไปมาได้ฉันใด กาย คือ ลมอัสสาสะปัสสาสะก็อาศัยกรัชกาย ๑ ช่องจมูก ๑ จิต ๑ ของภิกษุ จึงแล่นไปมาได้ฉันนั้น. ภิกษุเห็นธรรมมีกายเป็นต้นซึ่งมีความเกิดเป็นธรรมดา ท่านเรียกว่า พิจารณาเห็นธรรมคือความเกิดในกาย อยู่. คำว่า **พิจารณาธรรมคือความเสื่อมบ้าง (วยธมฺมานุปสฺสี วา)** ความว่า เมื่อสูบถูกนำออกไปแล้ว เมื่อลูกสูบแตกแล้ว เมื่อความพยายามอันเกิดแต่ลูกสูบนั้น

ไม่มี ลมนั้นย่อมเป็นไปไม่ได้ฉันใด เมื่อกายแตกแล้ว เมื่อช่องจมูกถูกกำจัดเสียแล้ว และเมื่อจิตดับแล้ว ชื่อว่ากายคือลมอัสสาสะปัสสาสะก็ย่อมเป็นไปไม่ได้ ฉันนั้นเหมือนกัน. ภิกษุผู้เห็นอยู่อย่างนี้ว่า ลมอัสสาสะปัสสาสะดับเพราะกายเป็นต้นดับ ดังนี้ ท่านเรียกว่าพิจารณาเห็นธรรมคือความเสื่อมในกายอยู่. คำว่า **พิจารณาเห็นธรรมคือทั้งความเกิดขึ้นทั้งความเสื่อมบ้าง (สมุทยวยธมฺมานุปสฺสี วา)** หมายความว่า พิจารณาเห็นความเกิดตามกาล ความเสื่อมตามกาล.

ข้อว่า **สติของเธอที่ตั้งมั่นอยู่ว่ากายมีอยู่ (อตฺถิ กาโย วา ปนสฺส)** ความว่า สติของภิกษุนั้นเข้าไปตั้งเฉพาะอย่างนี้ว่า กายแลมีอยู่ ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่บุคคล ไม่ใช่หญิง ไม่ใช่ชาย ไม่ใช่ตน ไม่ใช่ของตน ไม่ใช่เรา ไม่ใช่ของเรา ไม่ใช่ใคร ไม่ใช่ของใคร. คำว่า **แต่เพียง (ยาวเทว)** นี้ เป็นคำกำหนดเขตแห่งประโยชน์. ท่านอธิบายว่า สติที่เข้าไปตั้งอยู่นั้นหาใช่เพื่อประโยชน์อย่างอื่นไม่ ที่แท้ก็เพียงเพื่อประโยชน์สักว่า ความรู้ คือ ประมาณแห่งความรู้ยิ่ง ๆ ขึ้นไป และประมาณแห่งสติเท่านั้น อธิบายว่า เพื่อความเจริญแห่งสติสัมปชัญญะ. ข้อว่า **เป็นผู้อันตัณหาและทิฏฐิไม่อาศัยอยู่ด้วย (อนิสฺสิโต จ วิหรติ)** ความว่า ไม่ถูกกิเลสอาศัยด้วยอำนาจแห่งกิเลสเป็นที่อาศัยคือตัณหาและทิฏฐิอยู่. ข้อว่า **ย่อมไม่ยึดถืออะไร ๆ ในโลกด้วย (น จ กิญฺจิ โลเก อุปาทิยติ)** ความว่า ไม่ถือสิ่งไร ๆ ในโลก คือรูป ฯลฯ หรือวิญญาณว่า นี้เป็นตัวของเรา นี้มีในตัวของเรา. **ปิ** อักษรในคำว่า **เอวปิ** ลงในอรรถคือ รวมเอาความข้างหน้าไว้ด้วย. และพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงรวบแสดงอานาปานบรรพไว้ด้วยบทนี้.

อานาปานสติเป็นอริยสัจ ๔

ในอานาปานบรรพนั้น สติที่กำหนดลมอัสสาสะปัสสาสะเป็นอารมณ์เป็นทุกขสัจ ตัณหามีในก่อนอันยังสตินั้นให้ตั้งขึ้นเป็นสมุทัยสัจ ความไม่เป็นไปแห่งสัจจะทั้ง ๒ เป็นนิโรธสัจ อริยมรรคที่กำหนดรู้ทุกขสัจ ละสมุทัยสัจ มีนิโรธสัจเป็นอารมณ์ เป็นมรรคสัจ. ภิกษุโยคาวจร ขวนขวายด้วยอำนาจสัจจะ ๔ อย่างนี้ ย่อมบรรลุความดับทุกข์ได้ฉะนี้. นี้เป็นทางปฏิบัตินำออกจากทุกข์ จนบรรลุพระอรหัตของภิกษุผู้ตั้งมั่นแล้ว ด้วยอำนาจแห่งลมอัสสาสะปัสสาสะรูปหนึ่ง ฉะนี้แล.

อานาปานบรรพ จบ

อิริยาบถบรรพ

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงจำแนกกายานุปัสสนาด้วยอำนาจแห่งลมอัสสาสะปัสสาสะอย่างนี้แล้ว บัดนี้ เพื่อจะทรงจำแนกด้วยอำนาจแห่งอิริยาบถจึงตรัสว่า **ข้ออื่นยังมีอยู่อีก (ปุน จปริ)** เป็นต้น. ในอิริยาบถนั้น พึงทราบความว่า แม้สัตว์ดิรัจฉาน เช่นสุนัขบ้าน สุนัขจิ้งจอก เป็นต้น เมื่อเดินไปก็รู้ว่าตัวเดินก็จริงอยู่ แต่ในอิริยาบถนั้นมิได้ตรัสหมายเอาความรู้เช่นนั้น. เพราะความรู้เช่นนั้นละความเห็นว่าสัตว์ไม่ได้ เพิกถอนความเข้าใจว่าสัตว์ไม่ได้. ไม่เป็นกัมมัฏฐาน หรือสติปัฏฐานภาวนาเลย. ส่วนการรู้ของภิกษุ (ผู้เจริญกายานุปัสสนา) นี้ ย่อมละความเห็นว่าสัตว์ เพิกถอนความเข้าใจว่าสัตว์ได้. ทั้งเป็นกัมมัฏฐาน และเป็นสติปัฏฐานภาวนา. แต่เป็นความรู้ชัดที่ตรัสหมายถึงอย่างนี้ว่า ใครเดิน การเดินของใคร เดินได้เพราะอะไร. แม้ในอิริยาบถอื่น มีการยืนเป็นต้น ก็มีนัยนี้เหมือนกัน.

จะวินิจฉัย ในปัญหาเหล่านั้น คำว่า **ใครเดิน** ความว่า ไม่ใช่สัตว์หรือบุคคลไร ๆ เดิน. คำว่า **การเดินของใคร** ความว่า ไม่ใช่การเดินของสัตว์ หรือบุคคลไร ๆ เดิน. คำว่า **เดินได้เพราะอะไร** ความว่า เดินได้เพราะการแผ่ไปของวาโยธาตุอันเกิดแต่การทำของจิต. เพราะฉะนั้น ภิกษุนั้นย่อมรู้ชัดอย่างนี้ คือจิตเกิดขึ้นว่าเราจะเดิน จิตนั้นก็ทำให้เกิดวาโยธาตุ ๆ ก็ทำให้เกิดวิญญัติ (ความเคลื่อนไหว). การนำสกลกายให้ก้าวไปข้างหน้า ด้วยความไหวตัวแห่งวาโยธาตุอันเกิดแต่การทำของจิต เรียกว่าเดิน. แม้ในอิริยาบถอื่นมียืนเป็นต้น ก็มีนัยนี้เหมือนกัน. ก็ในอิริยาบถยืนเป็นต้นนั้น จิตเกิดขึ้นว่า เราจะยืน จิตนั้นก็ทำให้เกิดวาโยธาตุ ๆ ก็ทำให้เกิดวิญญัติ (ความเคลื่อนไหว) การทรงสกลกายตั้งขึ้นแต่พื้นเท้าเป็นที่สุด ด้วยความไหวตัวแห่งวาโยธาตุอันเกิดแต่การทำของจิต เรียกว่า ยืน. จิตเกิดขึ้นว่า เราจะนั่ง จิตนั้นก็ทำให้เกิดวาโยธาตุ ๆ ก็ทำให้เกิดวิญญัติ (ความเคลื่อนไหว) ความคู้กายเบื้องล่างเข้า การทรงกายเบื้องบนขึ้น ด้วยความไหวตัวแห่งวาโยธาตุอันเกิดแต่การทำของจิต เรียกว่า นั่ง. จิตเกิดขึ้นว่า เราจะนอน จิตนั้นก็ทำให้เกิดวาโยธาตุ ๆ ก็ทำให้เกิดวิญญัติ (ความเคลื่อนไหว) การเหยียดกายทั้งสิ้นไปทางยาว ด้วยความไหวตัวแห่งวาโยธาตุอันเกิดแต่การทำจิต เรียกว่า นอน. เมื่อภิกษุนั้นรู้ชัดอยู่อย่างนี้ ย่อมมีความคิดเห็นอย่างนี้ว่า ที่เขากล่าวกันว่า "สัตว์เดิน สัตว์ยืน" แต่โดยอรรถแล้วสัตว์ไร ๆ ที่เดินที่ยืนไม่มี ประดุจคำที่กล่าวกันว่า เกวียนเดิน เกวียนหยุด แต่ธรรมดาว่า เกวียนไร ๆ ที่เดินได้ หยุดได้เอง หามีไม่ ต่อเมื่อนายสารถีผู้ฉลาด เทียมโค ๔ ตัวแล้วขับไป เกวียนจึงเดิน จึงหยุด เพราะฉะนั้น คำนั้นจึงเป็นเพียงบัญญัติสมมุติเรียกกันฉันใด กายเปรียบเหมือนเกวียน เพราะอรรถว่าไม่รู้ ลมที่เกิดจากจิต เปรียบเหมือนโค จิตเปรียบเหมือนสารถี เมื่อจิตเกิดขึ้นว่า เราจะเดิน เราจะยืน วาโยธาตุที่ทำให้เกิดความเคลื่อนไหวก็เกิดขึ้น อิริยาบถมีเดินเป็นต้นย่อมเป็นไปเพราะความไหวตัวแห่งวาโยธาตุ

อันเกิดแต่การทำของจิต เพราะเหตุนั้น คำว่า สัตว์ก็เดิน สัตว์ก็ยืน เราเดิน เรายืน จึงเป็นเพียงคำที่เรียกกัน ฉันนั้นเหมือนกัน. เหตุฉะนั้น พระโบราณาจารย์ จึงกล่าวว่า

> **เรือแล่นไปได้ด้วยกำลังลม ลูกธนูแล่นไปด้วยกำลังสายธนูฉันใด กายนี้อันลมนำไปจึงเดินไปได้ฉันนั้น. แม้ยนต์คือกายนี้ อันปัจจัยประกอบแล้ว เดิน ยืน และนั่งได้ด้วยอำนาจสายชักคือจิต เหมือนเครื่องยนต์หมุนไปได้ด้วยอำนาจสายชักฉะนั้นนั่นแล. ในโลกนี้เว้นเหตุปัจจัยเสียแล้ว สัตว์ใดเล่าจะยืนได้หรือเดินได้ด้วยอานุภาพของตนเอง.**

เพราะฉะนั้นพึงทราบว่า ภิกษุนี้ กำหนดอิริยาบถมีเดินเป็นต้น ซึ่งเป็นไปได้ด้วยอำนาจเหตุปัจจัยเท่านั้นอย่างนี้ เมื่อเดินก็รู้ว่าเราเดิน เมื่อยืนก็รู้ว่าเรายืน เมื่อนั่งก็รู้ว่าเรานั่ง เมื่อนอนก็รู้ว่าเรานอน ดังนี้.

ข้อว่า **อนึ่ง เมื่อเธอเป็นผู้ตั้งกายไว้แล้วอย่างใด ก็ย่อมรู้ชัดอาการกายนั้นอย่างนั้น ๆ (ยถา ยถา วา ปนสฺส กาโย ปณิหิโต โหติ ตถา ตถา นมฺปชานาติ) นี้** เป็นคำกล่าวรวมอิริยาบถทั้งปวง. มีคำอธิบายว่า หรือกายของเธอดำรงอยู่โดยอาการใด ๆ ก็รู้ชัดกายนั้นโดยอาการนั้น ๆ คือ กายนั้นดำรงอยู่โดยอาการเดิน ก็รู้ชัดว่าเราเดิน กายดำรงอยู่โดยอาการยืน นั่ง นอน ก็รู้ชัดว่า เรายืน เรานั่ง เรานอน.

อิริยาบถภายในภายนอก

คำว่า **เป็นภายในบ้าง (อิติ อชฺฌตฺตํ วา)** ความว่า พิจารณาเห็นกายในกายด้วยการกำหนดอิริยาบถ ๔ ของตนเองอย่างนี้อยู่. คำว่า **เป็นภายนอก (พหิทฺธา วา)** ความว่า ด้วยการกำหนดอิริยาบถ ๔ ของคนอื่นอยู่. คำว่า **ทั้งภายในภายนอกบ้าง (อชฺฌตฺตพหิทฺธา วา)** ความ

ว่าพิจารณาเห็นกายในกาย ด้วยการกำหนดอิริยาบถ ๔ ของตนเองตามกาล ของคนอื่นตามกาลอยู่. ก็ในคำบาลีเป็นต้นว่า **ยอมพิจารณาเห็นธรรมคือความเกิดขึ้น (สมุทยธมฺมานุปสฺสี วา)** คือ พึงนำความเกิดและความเสื่อมแห่งรูปขันธ์มาแสดง โดยอาการทั้ง ๕ ตามนัยบาลีเป็นต้นว่า รูปเกิด เพราะอวิชชาเกิด ดังนี้. ในที่นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงหมายเอาความเกิดและความเสื่อมนั้นแล ตรัสว่า พิจารณาเห็นธรรมคือความเกิด ดังนี้เป็นต้น. คำบาลีเป็นต้นว่า **ก็หรือสติของเธอที่ตั้งมั่นอยู่ว่า กายมีอยู่ (อตฺถิ กายโยติ วา ปนสฺส)** ดังนี้ ก็มีข้อความเช่นเดียวกับที่กล่าวมาแล้วนั่นแล.

สติกำหนดอิริยาบถเป็นอริยสัจ ๔

แม้ในอิริยาบถบรรพนี้ สติที่กำหนดอิริยาบถ ๔ เป็นอารมณ์ เป็นทุกขสัจ ตัณหาที่มีในก่อนอันยังสติที่กำหนดอิริยาบถ ๔ นั้นให้ตั้งขึ้นเป็นสมุทัยสัจ การหยุดทุกขสัจและสมุทัยสัจ ทั้ง ๒ เป็นนิโรธสัจ อริยมรรคที่กำหนดรู้ทุกข์ ละสมุทัย มีนิโรธเป็นอารมณ์ เป็นมรรคสัจ. ภิกษุผู้โยคาวจรขวนขวายโดยทางสัจจะ ๔ อย่างนี้ ย่อมบรรลุความดับทุกข์. นี้เป็นทางปฏิบัตินำออกจากทุกข์จนถึงพระอรหัตของภิกษุผู้กำหนดอิริยาบถ ๔ รูปหนึ่ง ฉะนี้แล.

อิริยาบถบรรพ จบ

จตุสัมปชัญญบรรพ

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงจำแนกกายานุปัสสนาด้วยอำนาจอิริยาบถ ๔ อย่างนี้แล้ว บัดนี้ เพื่อจะทรงจำแนกด้วยอำนาจสัมปชัญญะ

๔ จึงตรัสว่า **ข้ออื่นยังมีอยู่อีก (ปุน จปรํ)** เป็นต้น. ในสัมปชัญญบรรพนั้น คำว่า **ก้าวไปข้างหน้า (อภิกฺกนฺเต)** เป็นต้น ได้พรรณนาไว้แล้วในสามัญญผลสูตร. คำว่า **เป็นภายในบ้าง (อิติ อชฺฌตฺตํ วา)** ความว่า พิจารณาเห็นกายในกายของตน หรือในกายของคนอื่น หรือในกายของตนตามกาล ของคนอื่นตามกาล โดยกำหนดสัมปชัญญะ ๔ อย่างนี้อยู่. แม้ในสัมปชัญญบรรพนี้ พึงนำความเกิดและความเสื่อมของรูปขันธ์นั้นแล มาแสดงในคำว่า **พิจารณาเห็นธรรมคือความเกิด (สมุทยธมฺมานุปสฺสี)** เป็นต้น คำนอกจากนี้ ก็เช่นเดียวกับที่กล่าวมาแล้วนั่นแล.

สติกำหนดสัมปชัญญะเป็นอริยสัจ ๔

ในสัมปชัญญบรรพนี้ สติกำหนดสัมปชัญญะ ๔ เป็นทุกขสัจตัณหาที่มีในก่อน อันยังสติกำหนดสัมปชัญญะ ๔ นั้นให้ตั้งขึ้น เป็นสมุทัยสัจ การไม่เกิดทุกขสัจและสมุทัยสัจทั้ง ๒ เป็นนิโรธสัจ อริยมรรคมีประการดังกล่าวมาแล้วเป็นมรรคสัจ. ภิกษุโยคาวจรขวนขวายด้วยอำนาจสัจจะ ๔ อย่างนี้ ย่อมบรรลุความดับทุกข์ได้แล. นี้เป็นทางปฏิบัตินำทุกข์ออกจนถึงพระอรหัตของภิกษุผู้กำหนดสัมปชัญญะ ๔ รูปหนึ่งฉะนี้แล.

จตุสัมปชัญญบรรพ จบ

ปฏิกูลมนสิการบรรพ

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงจำแนกกายานุปัสสนาด้วยอำนาจสัมปชัญญะ ๔ อย่างนี้แล้ว บัดนี้ เพื่อจะทรงจำแนกการใส่ใจถึงกายโดยความเป็นของปฏิกูลจึงตรัสว่า **ข้ออื่นยังมีอยู่อีก (ปุน จปรํ)** เป็นต้น.

ในปฏิกูลมนสิการบรรพนั้น คำใดที่ควรกล่าวในบาลีเป็นต้นว่า **กายนี้นี่แล (อิมเมว กายํ)** คำนั้นทั้งหมดได้กล่าวไว้แล้ว ในกายคตาสติกัมมัฏฐาน ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค โดยพิสดารด้วยอาการทั้งปวง. คำว่า **มีปาก ๒ ข้าง (อุภโตมุขา)** ความว่า ประกอบด้วยปากทั้งสอง ทั้งข้างล่าง ข้างบน. คำว่า **มีประการต่าง ๆ (นานาวิหิตสฺส)** คือ มีชนิดต่าง ๆ.

ในข้อนั้นมีคำเทียบเคียงอุปมาดังต่อไปนี้. ก็กายอันประกอบด้วยมหาภูตรูป ๔ พึงทราบว่า เปรียบเหมือนไถ้ มีปาก ๒ ข้าง อาการ ๓๒ มีผมเป็นต้น เปรียบเหมือนธัญชาติต่างชนิด ที่เอาใส่ปนกันลงไปในไถ้นั้น พระโยคาวจรเปรียบเหมือนบุรุษมีจักษุ อาการปรากฏชัดแห่งอาการ ๓๒ ของพระโยคาวจร พึงทราบเหมือนเวลาที่ธัญชาติต่างชนิดปรากฏแก่บุรุษผู้แก้ไถ้นั้นออกแล้ว พิจารณาดูอยู่.

คำว่า **เป็นภายในบ้าง (อิติ อชฺฌตฺตํ วา)** ความว่า พิจารณาเห็นกายในกายของตน หรือในกายของคนอื่น หรือในกายของคนตามกาล ของคนอื่นตามกาล ด้วยการกำหนดอาการ ๓๒ มีผมเป็นต้นอย่างนี้อยู่. ข้อต่อไปจากนี้ก็มีนัยดังที่กล่าวมาแล้ว. ในปฏิกูลมนสิการบรรพนี้ ต่างกันอย่างเดียวก็คือ ควรประกอบความอย่างนี้ว่า สติกำหนดอาการ ๓๒ เป็นอารมณ์ เป็นทุกขสัจ แล้วพึงทราบว่าเป็นทางปฏิบัตินำออกจากทุกข์จนถึงพระอรหัตของภิกษุผู้กำหนดอาการ ๓๒ รูปหนึ่ง. คำนอกจากนี้ก็เป็นเช่นเดียวกับที่กล่าวมาแล้วนั้นแล.

ปฏิกูลมนสิการบรรพ จบ

ธาตุมนสิการบรรพ

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงจำแนกกายานุปัสสนาด้วยอำนาจการใส่ใจถึงกายโดยความเป็นของปฏิกูล อย่างนี้แล้ว บัดนี้ เพื่อจะ

ทรงจำแนกด้วยอำนาจการใส่ใจถึงกายโดยความเป็นธาตุ จึงตรัสธาตุมนสิการบรรพว่า **ข้ออื่นยังมีอยู่อีก (ปุน จปริ)** เป็นต้น. ในธาตุมนสิการบรรพนั้น มีการพรรณนาอรรถพร้อมด้วยข้อเทียบเคียงอุปมาดังต่อไปนี้. คนฆ่าโคบางคนหรือลูกมือของเขา ที่เขาเลี้ยงดูด้วยอาหารและค่าจ้าง ฆ่าโคแล้วชำแหละแบ่งออกเป็นส่วน ๆ แล้วนั่ง ณ ที่ทางใหญ่ ๔ แพร่ง คือที่ชุมทางย่านกลางทางใหญ่ซึ่งไปได้ทั้ง ๔ ทิศ ฉันใด ภิกษุ (ผู้บำเพ็ญธาตุกัมมัฏฐาน) ก็ฉันนั้นนั่นแล ย่อมพิจารณากายซึ่งชื่อว่าตั้งอยู่ตามที่ เพราะตั้งอยู่ด้วยอาการอย่างใดอย่างหนึ่งแห่งอิริยาบถทั้ง ๔ และซึ่งชื่อว่าดำรงอยู่ตามที่เพราะตั้งอยู่ตามที่อย่างนี้ว่า ในกายนี้มีปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ.

กายสักว่าธาตุ ๔

ท่านอธิบายไว้อย่างไร ? ท่านอธิบายไว้ว่า เมื่อคนฆ่าโคเลี้ยงโคอยู่ก็ดี นำโคไปยังที่ฆ่าก็ดี นำมาผูกไว้ที่ฆ่าก็ดี กำลังฆ่าก็ดี มองดูโคที่ฆ่าตายแล้วก็ดี ความสำคัญว่าโคยังไม่หายไป ตราบเท่าที่เขายังไม่ได้ชำแหละโคนั้นออกเป็นส่วน ๆ ต่อเมื่อเขาชำแหละแบ่งออกแล้ว ความสำคัญว่าโคก็หายไป กลับสำคัญว่าเป็นเนื้อโค เขามิได้คิดว่าเราขายโค คนเหล่านี้ซื้อไป ที่แท้เขาคิดว่าเราขายเนื้อโค คนเหล่านี้ซื้อเนื้อโค เปรียบฉันใด แม้ภิกษุนี้ก็ฉันนั้นเหมือนกัน เมื่อครั้งเป็นปุถุชนผู้เขลา เป็นคฤหัสถ์ก็ดี บรรพชิตก็ดี ความสำคัญว่าสัตว์หรือบุคคลยังไม่หายไปก่อน ตราบเท่าที่ยังไม่พิจารณาเห็นกายนี้นี่แลตามที่ตั้งอยู่ ตามที่ดำรงอยู่ แยกออกจากก้อนโดยความเป็นธาตุ ต่อเมื่อเธอพิจารณาเห็นโดยความเป็นธาตุ ความสำคัญว่าสัตว์จึงหายไป จิตก็ตั้งอยู่ด้วยดีโดยความเป็นธาตุอย่างเดียว. เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า **ภิกษุพิจารณาย่อมเห็นกายแล ตั้งอยู่ตามที่ตั้งอยู่ตามปกตินี้นี่แล โดยความเป็นธาตุ**

ว่า มีอยู่ในกายนี้ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุลม ธาตุไฟ และว่า ภิกษุทั้งหลาย คนฆ่าโคหรือลูกมือของคนฆ่าโคผู้ฉลาด ฯลฯ ธาตุลม ดังนี้. ก็พระโยคาวจรเปรียบเหมือนคนฆ่าโค ความสำคัญว่าสัตว์เปรียบเหมือนความสำคัญว่าโค อิริยาบถทั้ง ๔ เปรียบเหมือนทางใหญ่ ๔ แพร่ง ความพิจารณาเห็นโดยความเป็นธาตุ เปรียบเหมือนการที่คนฆ่าโคนั่งแบ่งออกเป็นส่วน ๆ นี้เป็นการพรรณนาบาลีในธาตุมนสิการบรรพนี้. ส่วนกถาว่าด้วยกัมมัฏฐาน ท่านพรรณนาไว้โดยพิสดารในคัมภีร์วิสุทธิมรรคแล้ว.

คำว่า **เป็นภายในบ้าง (อิติ อชฺฌตฺตํ วา)** ความว่า พิจารณาเห็นกายในกายของตน หรือในกายของคนอื่น หรือในกายของตนตามกาล ของคนอื่นตามกาล ด้วยการกำหนดธาตุ ๔ ด้วยอาการอย่างนี้อยู่. ข้อต่อไปจากนี้ ก็มีนัยที่กล่าวมาแล้วทั้งนั้น. แต่ในที่นี้ มีข้อต่างกันอย่างเดียว คือ พึงประกอบความอย่างนี้ว่า สติกำหนดธาตุ ๔ เป็นอารมณ์ เป็นทุกขสัจ เป็นต้น แล้วพึงทราบว่า นี้เป็นทางปฏิบัตินำออกจากทุกข์ของภิกษุผู้กำหนดธาตุ ๔ ดังนี้. ส่วนคำที่เหลือก็เช่นกับที่กล่าวมาแล้วแต่ก่อนนั่นแล.

ธาตุมนสิการบรรพ จบ

นวสีวถิกาบรรพ

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงจำแนกกายานุปัสสนาด้วยอำนาจธาตุมนสิการอย่างนี้แล้ว บัดนี้ เพื่อจะทรงจำแนกด้วยนวสีวัฏฐิกาบรรพ (ข้อกำหนดว่าด้วยป่าช้า ๙ ข้อ) จึงตรัสว่า **ข้ออื่นยังมีอยู่อีก (ปุน จปรํ)** เป็นต้น. บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **เหมือนกับว่าจะพึงเห็น (เสยฺยถาปิ ปสฺเสยฺย)** คือ เหมือนอย่างว่าพบ. คำว่า **สรีระ (สรีรํ)** คือสรีระของคนตาย. คำว่า **ที่เขาทิ้งไว้แล้วในป่าช้า (สิวฏฺฐิกาย ฉฑฺฑิตํ)** คือที่เขา

ปล่อยทิ้งไว้ที่สุสาน. ซากศพที่ชื่อว่า**ตายแล้ววันหนึ่ง (เอกาหมตํ)** เพราะเป็นซากศพที่ตายแล้วได้ ๑ วัน. ที่ชื่อว่า**ตายแล้ว ๒ วัน (ทุวีหมตํ)** เพราะเป็นซากศพที่ตายแล้วได้ ๒ วัน. ที่ชื่อว่า**ตายแล้ว ๓ วัน (ติหมตํ)** เพราะเป็นซากศพที่ตายแล้วได้ ๓ วัน. ที่ชื่อว่า**อันพองขึ้น (อุทฺธุมาตกํ)** เพราะเป็นศพที่พองขึ้น โดยเป็นศพที่ขึ้นอืดตามลำดับตั้งแต่สิ้นชีพไป เหมือนลูกสูบช่างทองอันพองขึ้นด้วยลม. ศพที่พองขึ้นนั่นแล ชื่อว่า อุทธุมาตกะ. อีกนัยหนึ่ง ศพที่พองขึ้นน่าเกลียดเพราะเป็นของปฏิกูล เพราะเหตุนั้นจึงชื่อว่า อุทธุมาตกะ. ศพที่มีสีต่าง ๆ เจือเขียว เรียกว่า **ศพมีสีเขียว**. ศพมีสีเขียวนั่นแล ชื่อว่า **วินีลกะ (วินีลกํ)**. อีกนัยหนึ่ง ศพที่มีสีเขียวน่าเกลียด เพราะเป็นของปฏิกูล เพราะเหตุนั้นจึงชื่อว่า วินีลกะ. คำว่า วินีลกะ นี้เป็นชื่อของซากศพมีสีแดง ในที่เนื้อนูนหนา มีสีขาวในที่อันบ่มหนอง โดยมากมีสีเขียวในที่ควรเขียว คล้ายผ้าห่มสีเขียว. ศพที่มีน้ำเหลืองไหลออกจากที่ปริแตกทางปากแผลทั้ง ๙ บ้าง ชื่อว่า **ศพมีน้ำเหลืองไหล (วิปุพฺพกํ)**. ศพมีน้ำเหลืองไหลนั่นแล ชื่อว่า วิปุพพกะ. อีกนัยหนึ่ง ศพมีน้ำเหลืองไหลน่าเกลียด เพราะเป็นของปฏิกูล เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า วิปุพพกะ. ศพที่เป็นวิปุพพกะเกิดแล้ว คือถึงความเป็นซากศพมีน้ำเหลืองไหลอย่างนั้น เพราะเหตุนั้น ชื่อว่า วิปุพพกชาตะ.

ข้อว่า **เธอก็น้อมเข้ามาสู่กายนี้นี่แล (โส อิมเมว กายํ)** ความว่า ภิกษุนั้น ใช้ญาณนั้นแหละน้อมนำกายของตนนี้ไปเปรียบกับกายอันนั้น (ซากศพ). เปรียบอย่างไร ? เปรียบว่า กายนี้แล มีอย่างนั้นเป็นธรรมดา ต้องเป็นอย่างนั้น ไม่ล่วงพ้นความเป็นอย่างนั้นไปได้.

กายที่ปราศจากอายุไออุ่นวิญญาณเป็นซากศพ

ท่านอธิบายไว้ว่า กายนี้ยังทนยืน เดิน เป็นต้น อยู่ได้ ก็เพราะมีธรรม ๓ อย่างนี้ คือ อายุ ไออุ่น และวิญญาณ แต่เพราะธรรม ๓ อย่างนี้พรากจากกัน แม้กายนี้ จึงต้อง**มีอย่างนี้เป็นธรรมดา (เอวํ ธมฺโม)** คือ มีสภาพเปื่อยเน่าอย่างนั้นเหมือนกัน **คงเป็นอย่างนั้น (เอวํ ภาวี)** คือ จักเป็นประเภทศพขึ้นพองเป็นต้นอย่างนั้นเหมือนกัน **ไม่ล่วงพ้นความเป็นอย่างนี้ไปได้ (เอวํ อนตีโต)** คือ ไม่ล่วงพ้นความเป็นศพพองขึ้นเป็นต้นอย่างนั้นไปได้.

ข้อว่า **เป็นภายในบ้าง (อิติ อชฺฌตฺตํ วา)** ความว่า พิจารณาเห็นกายในกายของตน ในกายของคนอื่น หรือในกายของตนตามกาลของคนอื่นตามกาล ด้วยการกำหนดซากศพที่ขึ้นพองเป็นต้นอย่างนี้อยู่.

เทียบกายด้วยซากศพ

คำว่า **จิกกินอยู่ (ขชฺชมานํ)** อันสัตว์กัดกินอยู่ ได้แก่ ศพอันสัตว์มีแร้ง กา เป็นต้น จับที่อวัยวะเช่นท้องเป็นต้น แล้วดึงเนื้อท้อง เนื้อปาก เบ้าตา เป็นต้นจิกกินอยู่. คำว่า **ยังมีเนื้อและเลือด (สมํสโลหิตํ)** ยังมีเนื้อและเลือด คือ ศพที่มีเนื้อและเลือดยังเหลืออยู่. คำว่า **เปื้อนด้วยเลือดแต่ปราศจากเนื้อ (นิมฺมํสโลหิตมกฺขิตํ)** ความว่า เมื่อเนื้อหมดไปแล้ว แต่เลือดยังไม่แห้ง. พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงหมายเอาศพประเภทนั้น จึงตรัสว่า **เปื้อนด้วยเลือดแต่ปราศจากเนื้อ**. คำว่า **ทางอื่น (อญฺเญน)** คือศพไปทางทิศอื่น. คำว่า **กระดูกมือ (หตฺถฏฺฐิกํ)** ความว่า กระดูกมือมีจำนวนถึง ๖๔ ชิ้น กระจัดกระจายแยกกันไป. แม้กระดูกเท้าเป็นต้นก็มีนัยนี้เหมือนกัน.

คำว่า **เกินปีหนึ่งไปแล้ว (เตโรวสฺสิกานิ)** คือล่วงปีไปแล้ว.

คำว่า **กระดูกผุ (ปูตีนิ)** ความว่า กระดูกอันตั้งอยู่กลางแจ้ง ย่อมผุเปื่อยเพราะกระทบ ลม แดด และฝน ส่วนกระดูกที่อยู่ใต้พื้นดินย่อมตั้งอยู่ได้นานกว่า. คำว่า **ละเอียดแล้ว (จุณฺณกชาตานิ)** คือแหลกเป็นผง กระจัดกระจายไป. พึงประกอบความเข้าในข้อทั้งปวงโดยบทว่า **ขชฺชมานํ (อันสัตว์จิกกิน)** เป็นต้น โดยนัยที่กล่าวมาแล้ว ว่าเธอก็น้อมกายอันนี้นี่แล เข้าไปเทียบกับศพ เป็นต้น.

ข้อว่า **เป็นภายในบ้าง (อิติ อชฺฌตฺตํ วา)** ความว่า พิจารณาเห็นกายในกายของตน ในกายของคนอื่น หรือในกายของตนตามกาลของคนอื่นตามกาล ด้วยการกำหนดซากศพอันสัตว์กัดกินเป็นต้น จนถึงเป็นกระดูกอันแหลกเป็นผงอย่างนี้อยู่.

จัดเป็นบรรพ

ปาฐะ ๙ ข้อที่อยู่ในนวสีวถิกาบรรพนี้ บัณฑิตพึงจัดประมวลมาดังนี้คือ

๑. ข้อที่ตรัสโดยนัยเป็นต้นว่า ศพที่ตายแล้ววันหนึ่ง ทั้งหมดเป็นบรรพอันหนึ่ง.
๒. ข้อที่ว่า ศพที่ฝูงกาจิกกินอยู่บ้าง เป็นต้น เป็นบรรพอันหนึ่ง.
๓. ข้อที่ว่า ร่างกระดูกที่ยังมีเนื้อและเลือดมีเส้นเอ็นรัดรึงอยู่เป็นบรรพอันหนึ่ง.
๔. ข้อที่ว่า เปื้อนด้วยเลือดแต่ปราศจากเนื้อแล้ว มีเส้นเอ็นรัดรึงอยู่ เป็นบรรพอันหนึ่ง.
๕. ข้อที่ว่า ปราศจากเนื้อและเลือด มีเส้นเอ็นรัดรึงอยู่ เป็นบรรพอันหนึ่ง.
๖. ข้อที่ว่า กระดูกทั้งหลายที่ปราศจากเส้นเอ็นรัดรึงแล้ว เป็นต้น เป็นบรรพอันหนึ่ง.

๗. ข้อที่ว่า กระดูกมีสีขาวเปรียบด้วยสีสังข์ เป็นบรรพอันหนึ่ง.
๘. ข้อที่ว่า กระดูกทั้งหลายที่กองเรี่ยราย เกินหนึ่งปีขึ้นไป เป็นบรรพอันหนึ่ง.
๙. ข้อที่ว่า กระดูกผุละเอียดแล้ว เป็นบรรพอันหนึ่ง.

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงแสดงปาช้าทั้ง ๙ แล้ว เมื่อจะจบกายาสุปัสสนา จึงตรัสคำนี้ว่า **ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย...อย่างนี้แล (เอวํ โข ภิกฺขเว)**.

ในนวสีวถิกาบรรพนั้น สติอันกำหนดปาช้าทั้ง ๙ ข้อ เป็นทุกขสัจ ตัณหาที่มีในก่อนที่ยังสตินั้นให้เกิดขึ้นเป็นสมุทัยสัจ การหยุดทุกขสัจและสมุทัยสัจทั้ง ๒ เป็นนิโรธสัจ อริยมรรคอันกำหนดทุกข์ ละสมุทัย มีนิโรธเป็นอารมณ์เป็นมรรคสัจ ภิกษุผู้โยคาวจร ขวนขวายด้วยอำนาจสัจจะ ๔ อย่างนี้ ย่อมบรรลุพระนิพพาน ดับทุกข์ได้แล. อันนี้เป็นทางปฏิบัตินำออกจากทุกข์จนถึงพระอรหัตของเหล่าภิกษุผู้กำหนดปาช้า ๙ ข้อ ฉะนี้แล.

นวสีวถิกาบรรพ จบ.

ก็กายานุปัสสนา ๑๔ บรรพ คืออานาปานบรรพ ๑ อิริยาบถบรรพ ๑ จตุสัมปชัญญบรรพ ๑ ปฏิกูลมนสิการบรรพ ๑ ธาตุมนสิการบรรพ ๑ สีวถิกา ๙ บรรพ เป็นอันจบลงด้วยคำพรรณนามีประมาณเพียงเท่านี้.

ใน ๑๔ บรรพนั้น อานาปานบรรพกับปฏิกูลมนสิการบรรพ ๒ บรรพนี้เท่านั้นเป็นอัปปนากัมมัฏฐาน ส่วน ๑๒ บรรพที่เหลือเป็นอุปจาร-กัมมัฏฐานอย่างเดียว เพราะตรัสไว้โดยการพิจารณาเห็นโทษแห่งกายอันเกี่ยวด้วยปาช้า ดังนี้แล.

กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน จบ.

เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นตรัสกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน ๑๔ วิธี อย่างนี้แล้ว บัดนี้ เพื่อจะตรัสเวทนานุปัสสนา ๙ วิธี จึงตรัสว่า **ถ้าอย่างไรภิกษุย่อมพิจารณาเห็นเวทนา** เป็นต้น.

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **สุขเวทนา (สุขं เวทนं)** ความว่า ภิกษุกำลังเสวยเวทนาที่เป็นสุข ทางกายก็ดี ทางใจก็ดี ก็รู้ชัดว่า เราเสวยสุขเวทนา. จะวินิจฉัยในคำนั้น แม้เด็กทารกที่ยังนอนหงาย เมื่อเสวยสุขในคราวดื่มน้ำนมเป็นต้น ก็รู้ชัดว่าเราเสวยสุขเวทนาก็จริงอยู่ แต่คำว่า สุขเวทนา เป็นต้นนี้ มิได้ตรัสหมายถึงความรู้ชัดอย่างนั้น. เพราะความรู้ชัดเช่นนั้น ไม่ละความเห็นว่าสัตว์ ก็ไม่ถอนความสำคัญว่าเป็นสัตว์ ไม่เป็นกัมมัฏฐานหรือสติปัฏฐานภาวนาเลย. ส่วนความรู้ชัดของภิกษุนี้ ละความเห็นว่าสัตว์ ถอนความสำคัญว่าเป็นสัตว์ได้ ทั้งเป็นกัมมัฏฐาน เป็นสติปัฏฐานภาวนา. ก็คำนี้ ตรัสหมายถึงความเสวยสุขเวทนาพร้อมทั้งที่รู้ตัวอยู่ อย่างนี้ว่า ใครเสวย ความเสวยของใคร เสวยเพราะเหตุไร.

จะวินิจฉัยในปัญหาเหล่านั้น ถามว่า ใครเสวย ? ตอบว่า มิใช่สัตว์หรือบุคคลไร ๆ เสวย. ถามว่า ความเสวยของใคร ? ตอบว่า มิใช่ความเสวยของสัตว์ หรือบุคคลไร ๆ. ถามว่า เสวยเพราะเหตุไร ? ตอบว่า ก็เวทนาของภิกษุนั้นมีวัตถุเป็นอารมณ์อย่างเดียว เหตุนั้น เธอจึงรู้อย่างนี้ว่าสัตว์ทั้งหลายเสวยเวทนา เพราะทำวัตถุเป็นที่ตั้งแห่งเวทนามีสุขเวทนาเป็นต้นนั้น ๆ ให้เป็นอารมณ์ ก็คำว่า เราเสวยเวทนา เป็นเพียงสมมุติเรียกกัน เพราะยึดถือความเป็นไปแห่งเวทนานั้น. เธอกำหนดว่าสัตว์ทั้งหลายเสวยเวทนาเพราะทำวัตถุให้เป็นอารมณ์ อย่างนี้ พึงทราบว่า เธอย่อมรู้ชัดว่าเราเสวยสุขเวทนา เหมือนพระเถระรูปหนึ่งซึ่งพำนักอยู่ที่จิตตลบรรพต.

พระเถระผู้เสวยทุกขเวทนา

ได้ยินว่า พระเถระทุรนทุราย กลิ้งเกลือกอยู่ด้วยเวทนากล้าแข็ง คราวอาพาธไม่ผาสุก. ภิกษุหนุ่มรูปหนึ่งเรียนถามท่านว่า ท่านเจ็บตรงไหนขอรับ ? ท่านตอบว่าบอกที่เจ็บไม่ได้ดอกคุณ ฉันทำวัตถุเป็นอารมณ์เสวยเวทนา. ถามว่า ตั้งแต่เวลารู้ชัดอย่างนั้น ท่านอดกลั้นไว้ ไม่ควรหรือขอรับ ? ตอบว่า ฉันจะอดกลั้นนะคุณ. ภิกษุหนุ่มกล่าวว่า อดกลั้นได้ก็ดีนะสิ ขอรับ. พระเถระก็อดกลั้น (ทุกขเวทนา). โรคลมก็ผ่าแล่งจนถึงหัวใจ ไส้ของพระเถระก็ออกมากองบนเตียง. พระเถระชี้ให้ภิกษุหนุ่มดู ถามว่า อดกลั้นขนาดนี้ควรไหม. ภิกษุหนุ่มก็นิ่ง. พระเถระก็ประกอบความเพียรสม่ำเสมอ บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยปฏิสัมภิทาทั้งหลาย เป็นพระอรหัตสมสีสี ปรินิพพานแล้ว.

อนึ่ง ภิกษุผู้เจริญเวทนานุปัสสนาสติปัฏฐานนั้น เสวยทุกขเวทนา ฯลฯ อทุกขมสุขเวทนาปราศจากอามิสอยู่ ก็รู้ชัดว่าเราเสวยทุกขเวทนา ฯลฯ อทุกขมสุขเวทนาปราศจากอามิสเหมือนเมื่อเธอเสวยสุขเวทนาแล.

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นตรัสรูปกัมมัฏฐานด้วยประการฉะนี้แล้ว เมื่อจะตรัสอรูปกัมมัฏฐาน แต่เพราะที่ตรัสด้วยอำนาจผัสสะ หรือด้วยอำนาจจิต กัมมัฏฐานไม่ปรากฏชัด ปรากฏเหมือนมืดมัว ส่วนความเกิดขึ้นแห่งเวทนาทั้งหลายปรากฏชัด กัมมัฏฐานปรากฏชัดด้วยอำนาจเวทนา ฉะนั้นจึงตรัสอรูปกัมมัฏฐานด้วยอำนาจเวทนา แม้ในพระสูตรนี้ ก็เหมือนกับในสักกปัญหสูตร. กถามรรคในพระสูตรนี้นั้น พึงทราบโดยนัยที่กล่าวไว้ในสักกปัญหสูตรแล้วนั่นแลว่า ก็กัมมัฏฐานมี ๒ อย่าง คือ รูปกัมมัฏฐาน และอรูปกัมมัฏฐาน ดังนี้เป็นต้น.

พึงทราบวินิจฉัยในเวทนานุปัสสนาสติปัฏฐานนั้น ในคำว่า **สุขเวทนา (สุขํ เวทนํ)** ดังนี้เป็นต้น มีปริยาย (ทาง) แห่งความรู้ชัดอีกอย่างหนึ่งดังต่อไปนี้. ข้อว่า **รู้ชัดว่า เราเสวยสุขเวทนา (สุขํ เวทนํ เวทิยามีติ**

ปชานาติ) ความว่า เมื่อเสวยสุขเวทนา เพราะขณะเสวยสุขเวทนา ไม่มีทุกขเวทนา ก็รู้ชัดว่าเราเสวยสุขเวทนาดังนี้. เพราะฉะนั้น ขึ้นชื่อว่าเวทนาจึงไม่เที่ยง ไม่ยั่งยืน มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา เพราะในขณะที่ไม่มีทุกขเวทนาที่เคยมีมาก่อน และเพราะก่อนแต่นี้ ก็ไม่มีสุขเวทนานี้. เธอรู้ตัวในสุขเวทนานั้นอย่างนี้. สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า "อัคคิเวสสนะ สมัยใด เสวยสุขเวทนา สมัยนั้น หาเสวยทุกขเวทนาไม่ หาเสวยอทุกขมสุขเวทนาไม่ ย่อมเสวยสุขเวทนาเท่านั้น สมัยใดเสวยทุกขเวทนา ฯลฯ เสวยอทุกขมสุขเวทนา สมัยนั้น หาเสวยสุขเวทนาไม่ หาเสวยทุกขเวทนาไม่ เสวยแต่อทุกขมสุขเวทนาเท่านั้น อัคคิเวสสนะ แม้สุขเวทนาแล ไม่เที่ยง อันปัจจัยปรุงแต่ง อาศัยปัจจัยเกิดขึ้น มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา มีความจางไปเป็นธรรมดา มีความดับไปเป็นธรรมดา แม้ทุกขเวทนาเล่า ฯลฯ แม้อทุกขมสุขเวทนาเล่า ก็ไม่เที่ยง ฯลฯ มีความดับไปเป็นธรรมดา อัคคิเวสสนะ อริยสาวกผู้สดับแล้วเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมหน่ายแม้ในสุขเวทนา แม้ในทุกขเวทนา แม้ในอทุกขมสุขเวทนา เมื่อหน่าย ย่อมคลายกำหนัด เพราะคลายกำหนัดจึงหลุดพ้น เมื่อหลุดพ้น ย่อมหยั่งรู้ว่า หลุดพ้นแล้ว ย่อมรู้ชัดว่าชาติสิ้นแล้ว พรหมจรรย์อยู่จบแล้ว กิจที่ควรทำก็ทำเสร็จแล้ว กิจอย่างอื่นเพื่อเป็นอย่างนี้ไม่มีอีก"[๑] ดังนี้.

จะวินิจฉัยในข้อว่า **สุขเวทนาที่มีอามิส (สามิสํ วา สุขํ)** เป็นต้น โสมนัสเวทนาอาศัยอามิสคือกามคุณ ๕ อาศัยเรือน ๖ ชื่อว่า สามิสสุขเวทนา โสมนัสเวทนาอาศัยเนกขัมมะ ๖ ชื่อว่า นิรามิสสุขเวทนา โทมนัสสเวทนาอาศัยเรือน ๖ ชื่อว่า สามิสทุกขเวทนา โทมนัสเวทนาอาศัยเนกขัมมะ ๖ ชื่อว่า นิรามิสทุกขเวทนา อุเบกขาเวทนาอาศัยเรือน ๖ ชื่อว่า สามิสอทุกขมสุขเวทนา อุเบกขาอันอาศัยเนกขัมมะ ๖ ชื่อว่า นิรามิสอทุกขมสุขเวทนา. อนึ่ง การจำแนกเวทนาแม้เหล่านั้น ท่าน

---

๑. ม. ม. ๑๓/๒๗๓/๒๖๗.

กล่าวไว้ในสักกปัญหสูตรแล้วแล.

เวทนาในเวทนานอก

ข้อว่า **เป็นภายในบ้าง (อิติ อชฺฌตฺตํ วา)** ความว่า พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายของตนในเวทนาทั้งหลายของคนอื่น หรือในเวทนาทั้งหลายของตนตามกาล ของคนอื่นตามกาล ด้วยการกำหนดสุขเวทนาเป็นต้น อย่างนี้อยู่. ส่วนในข้อว่า **พิจารณาเห็นธรรมคือความเกิดในเวทนาบ้าง (สมุทยธมฺมานุปสฺสี วา)** นี้ มีวินิจฉัยว่า ภิกษุเมื่อเห็นความเกิด และความเสื่อมแห่งเวทนาทั้งหลาย ด้วยอาการอย่างละ ๕ ว่า เพราะอวิชชาเกิด จึงเกิดเวทนา ดังนี้เป็นต้น พึงทราบว่า เธอพิจารณาเห็นธรรมคือความเกิดในเวทนาทั้งหลายอยู่ พิจารณาเห็นธรรมคือความเสื่อมในเวทนาทั้งหลายอยู่ หรือพิจารณาเห็นธรรมคือความเกิดในเวทนาทั้งหลายตามกาลอยู่ พิจารณาเห็นธรรมคือความเสื่อมในเวทนาทั้งหลายตามกาลอยู่. ข้อความต่อจากนี้ไป ก็มีนัยดังที่กล่าวมาแล้วในกายานุปัสสนานั่นแล.

สติกำหนดเวทนาเป็นอริยสัจ ๔

แต่เวทนานุปัสสนานี้ มีข้อต่างกันอย่างเดียว คือพึงประกอบความอย่างนี้ว่า สติที่กำหนดเวทนาเป็นอารมณ์เป็นทุกขสัจเป็นต้นแล้ว พึงทราบว่า เป็นทางปฏิบัตินำออกจากทุกข์ของภิกษุผู้กำหนดเวทนาเป็นอารมณ์. คำที่เหลือก็มีความเช่นนั้นเหมือนกัน.

เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน จบ

จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นตรัสเวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน ๙ วิธี อย่างนี้แล้ว บัดนี้ เพื่อจะตรัสจิตตานุปัสสนา ๑๖ วิธี จึงตรัสว่า **ภิกษุทั้งหลาย ก็อย่างไร ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่ (กถญฺจ ภิกฺขเว)** เป็นต้น.

บรรดาคำเหล่านี้ คำว่า **จิตมีราคะ (สราคं)** คือจิตที่เกิดพร้อมด้วยโลภะ ๘ อย่าง. คำว่า **จิตไม่มีราคะ (วีตราคं)** คือ จิตที่เป็นกุศลและอัพยากฤตฝ่ายโลกิยะ. แต่ในที่นี้เป็นเรื่องการพิจารณา มิใช่เป็นการรวมข้อธรรม เพราะฉะนั้น ในคำว่า **จิตมีราคะ (สราคं)** นี้ จึงไม่ได้โลกุตตรจิตแม้แต่บทเดียว. อกุศลจิต ๔ ดวงที่เหลือ จึงไม่เข้าบทต้น ไม่เข้าบทหลัง.

คำว่า **จิตมีโทสะ (สโทสं)** ได้แก่ จิต ๒ ดวงที่เกิดพร้อมด้วยโทมนัส. คำว่า **จิตไม่มีโทสะ (วีตโทสं)** ได้แก่ จิตที่เป็นกุศลและอัพยากฤตฝ่ายโลกิยะ. อกุศลจิต ๑๐ ดวงที่เหลือไม่เข้าบทต้น ไม่เข้าบทหลัง. คำว่า **จิตมีโมหะ (สโมหं)** ได้แก่ จิต ๒ ดวง คือ จิตที่เกิดพร้อมด้วยวิจิกิจฉาดวง ๑ ที่เกิดพร้อมด้วยอุทธัจจะดวง ๑. แต่เพราะโมหะย่อมเกิดได้ในอกุศลจิตทั้งหมด ฉะนั้น แม้อกุศลจิตที่เหลือ ก็ควรได้ในบทว่า **จิตมีโมหะ** นี้โดยแท้. จริงอยู่ อกุศลจิต ๑๒ (โลภมูล ๘ โทสมูล ๒ โมหมูล ๒) ท่านประมวลไว้ในทุกกะ (หมวด๒) นี้เท่านั้น. คำว่า **จิตไม่มีโมหะ (วีตโมหं)** ได้แก่ จิตที่เป็นกุศลและอัพยากฤตฝ่ายโลกิยะ. คำว่า **จิตหดหู่ (สงฺขิตฺตं)** ได้แก่ จิตที่ตกไปในถีนมิทธะ. ก็จิตที่ตกไปในถีนมิทธะนั้น ชื่อว่า จิตหดหู่. คำว่า **ฟุ้งซ่าน (วิกฺขิตฺตं)** ได้แก่จิตที่เกิดพร้อมด้วยอุทธัจจะ. จิตที่เกิดพร้อมด้วยอุทธัจจะนั้นชื่อว่า จิตฟุ้งซ่าน. คำว่า **จิตเป็นมหรคต (มหคฺคตं)** ได้แก่ จิตที่เป็นรูปาวจร และอรูปาวจร. คำว่า **จิตไม่เป็นมหรคต (อมหคฺคตं)** ได้แก่ จิตที่เป็นกามาวจร.

คำว่า **เป็นสอุตตระ (สอุตฺตรํ)** ได้แก่จิตที่เป็นกามาวจร. คำว่า **จิตเป็นอนุตตระ (อนุตฺตรํ)** ได้แก่ จิตที่เป็นรูปาวจรและอรูปาวจร. แม้ในจิตเหล่านั้น จิตที่ชื่อว่า สอุตตระ ได้แก่ จิตเป็นรูปาวจร จิตชื่อว่าอนุตตระ ได้แก่ จิตที่เป็นอรูปาวจร. คำว่า **จิตตั้งมั่น (สมาหิตํ)** ได้แก่ อัปปนาสมาธิหรืออุปจารสมาธิ. คำว่า **จิตไม่ตั้งมั่น (อสมาหิตํ)** ได้แก่ จิตที่เว้นจากสมาธิทั้งสอง. คำว่า **จิตวิมุตติ (วิมุตฺตํ)** ได้แก่ จิตหลุดพ้นด้วยตทังควิมุตติ และวิกขัมภนวิมุตติ. คำว่า **จิตยังไม่วิมุตติ (อวิมุตฺตํ)** ได้แก่ จิตที่เว้นจากวิมุตติทั้ง ๒. ส่วนสมุจเฉทวิมุตติ ปฏิปัสสัทธิวิมุตติ และนิสสรณวิมุติ ไม่มีโอกาสในบทนี้เลย.

คำว่า **เป็นภายในบ้าง (อิติ อชฺฌตฺตํ วา)** ความว่า ภิกษุโยคาวจรกำหนดจิตที่เป็นไปในสมัยใด ๆ ด้วยการกำหนดจิตมีราคะเป็นต้นอย่างนี้ ชื่อว่าพิจารณาเห็นจิตในจิตของตน หรือในจิตของคนอื่น ในจิตของตนตามกาล หรือในจิตของคนอื่นตามกาลอยู่. ก็ในคำว่า **พิจารณาเห็นธรรมคือความเกิดนี้ (สมุทยธมฺมานุปสฺสี)** พึงนำความเกิดและความเสื่อมแห่งวิญญาณออกมาเทียบเคียง ด้วยอาการอย่างละ ๕ ว่า เพราะเกิดอวิชชา วิญญาณจึงเกิด ดังนี้เป็นต้น. ข้อต่อไปจากนี้ มีนัยดังกล่าวมาแล้วแล.

สติกำหนดจิตเป็นอริยสัจ ๔

แต่ในจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐานนี้ มีข้อแตกต่างกันอย่างเดียวคือ พึงประกอบความว่า สติที่กำหนดจิตเป็นอารมณ์เป็นทุกขสัจ ดังนี้เป็นต้น แล้วพึงทราบว่า เป็นทางปฏิบัตินำออกจากทุกข์ของภิกษุผู้กำหนดจิตเป็นอารมณ์. คำที่เหลือก็เช่นเดียวกันนั่นแล.

จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน จบ

ธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน

ว่าด้วยนิวรณ์บรรพ

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นตรัสจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน ๑๖ วิธี อย่างนี้แล้ว บัดนี้ เพื่อจะตรัสธัมมานุปัสสนา ๕ วิธี จึงตรัสว่า **ภิกษุทั้งหลาย ก็อย่างไร (กถญฺจ ภิกฺขเว)** เป็นต้น.

อีกอย่างหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสการกำหนดรูปกัมมัฏฐานล้วน ๆ ด้วยกายานุปัสสนา ตรัสการกำหนดอรูปกัมมัฏฐานล้วน ๆ ด้วยเวทนานุปัสสนาและจิตตานุปัสสนา. บัดนี้ เพื่อจะตรัสการกำหนดรูปกัมมัฏฐานกับอรูปกัมมัฏฐานผสมกัน จึงตรัสว่า **ภิกษุทั้งหลาย ก็อย่างไร (กถญฺจ ภิกฺขเว)** เป็นต้น.

อนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสการกำหนดรูปขันธ์ด้วยกายานุปัสสนา ตรัสการกำนดเวทนาขันธ์ด้วยเวทนานุปัสสนา ตรัสการกำหนดวิญญาณขันธ์ด้วยจิตตานุปัสสนา บัดนี้ เพื่อจะตรัสการกำหนดสัญญาขันธ์และสังขารขันธ์ไว้ด้วย จึงตรัสว่า **ภิกษุทั้งหลาย ก็อย่างไร (กถญฺจ ภิกฺขเว)** เป็นต้น.

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **มีอยู่ (สนฺตํ)** คือ มีอยู่พร้อมด้วยอำนาจฟุ้งขึ้นเนือง ๆ. คำว่า **ไม่มีอยู่ (อสนฺตํ)** คือ ไม่มีอยู่พร้อมเพราะไม่ฟุ้งขึ้น หรือเพราะละได้แล้ว. คำว่า **ด้วยประการใด (ยถา จ)** ความว่า กามฉันท์เกิดขึ้นเพราะเหตุใด. คำว่า **ย่อมรู้ประการนั้นด้วย (ตญฺจ ปชานาติ)** คือ รู้ชัดเหตุนั้น. ทุก ๆ บท พึงทราบความโดยนัยนี้นี่แล.

เหตุเกิดกามฉันท์

ในนิมิตทั้ง ๒ นั้น กามฉันท์ย่อมเกิดขึ้นเพราะมนสิการโดยไม่แยบคายในสุภนิมิต. สิ่งที่งามก็ดี อารมณ์ที่งามก็ดี ชื่อว่าสุภนิมิต. การ

ใส่ใจโดยไม่มีอุบาย การใส่ใจนอกทาง การใส่ใจในสิ่งที่ไม่เที่ยงว่าเที่ยง ในสิ่งที่เป็นทุกข์ว่าสุข ในสิ่งที่มิใช่ตัวตนว่าตัวตน หรือในสิ่งที่ไม่งามว่างาม ชื่อว่า **การใส่ใจโดยไม่แยบคาย (อโยนิโสมนสิการ)**. เมื่อภิกษุทำอโยนิโสมนสิการนั้นให้เป็นไปมาก ๆ ในสุภนิมิตนั้น กามฉันท์ ย่อมเกิดขึ้น. เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสไว้ (ในสังยุตตนิกาย มหาวารวรรค) ว่า "ภิกษุทั้งหลาย สุภนิมิตมีอยู่ การทำให้มากซึ่งอโยนิโสมนสิการในสุภนิมิตนั้น นี้เป็นอาหารเพื่อความเกิดขึ้นแห่งกามฉันท์ที่ยังไม่เกิด หรือเพื่อทำให้กามฉันท์ที่เกิดแล้วให้กำเริบยิ่งขึ้น"[๑] ดังนี้.

เหตุละกามฉันท์

ส่วนกามฉันท์นั้น จะละได้ก็ด้วยโยนิโสมนสิการ (การใส่ใจโดยแยบคาย) ในอสุภนิมิต. สิ่งที่ไม่งามก็ดี อารมณ์ที่ไม่งามก็ดี ชื่อว่าอสุภนิมิต. การใส่ใจโดยอุบาย การใส่ใจถูกทาง การใส่ใจในสิ่งที่ไม่เที่ยงว่าไม่เที่ยง ในสิ่งที่เป็นทุกข์ว่าทุกข์ ในสิ่งที่ไม่ใช่ตัวตนว่าไม่ใช่ตัวตน หรือในสิ่งที่ไม่งามว่าไม่งาม ชื่อว่า โยนิโสมนสิการ. เมื่อภิกษุทำโยนิโสมนสิการนั้นให้เป็นไปมาก ๆ ในอสุภนิมิตนั้น ย่อมละกามฉันท์เสียได้. เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสไว้ (ในสังยุตตนิกาย มหาวารวรรค) ว่า "ภิกษุทั้งหลาย อสุภนิมิตมีอยู่ การทำให้มาก ๆ ซึ่งโยนิโสมนสิการในอสุภนิมิตนั้น นี้เป็นอาหารเพื่อความไม่เกิดแห่งกามฉันท์ที่ไม่เกิด หรือเพื่อละกามฉันท์ที่เกิดแล้ว."[๒]

---

๑. สำ. มหา. ๑๙/๕๒๓/๑๔๓. ๒. สำ. มหา. ๑๙/๕๓๕/๑๔๖.

ธรรมสำหรับละกามฉันท์

อีกอย่างหนึ่ง ธรรม ๖ ประการ ย่อมเป็นไปเพื่อละกามฉันท์ คือ ๑. การถืออสุภนิมิตเป็นอารมณ์ ๒. การประกอบเนือง ๆ ซึ่งอสุภภาวนา ๓. การรักษาทวารในอินทรีย์ทั้งหลาย ๔. ความรู้จักประมาณในโภชนะ ๕. ความมีกัลยาณมิตร ๖. พูดแต่เรื่องที่เป็นสัปปายะ (เป็นที่สบาย). จริงอยู่ เมื่อภิกษุกำหนดอสุภนิมิต ๑๐ อย่างอยู่ย่อมละกามฉันท์ได้. เมื่อเจริญอสุภะ ๑๐ ก็ดี เมื่อปิดทวารในอินทรีย์ทั้งหลายก็ดี รู้จักประมาณในโภชนะ เพราะเมื่อมีโอกาสจะบริโภคคำข้าวที่มีอยู่ ๔-๕ คำ (ละเสียได้) ก็ดื่มน้ำ ยังอัตภาพให้เป็นไปได้ ก็ย่อมละกามฉันท์ได้. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวไว้ (ในขุททกนิกาย เถรคาถา) ว่า

ภิกษุบริโภคอาหาร ยังอีก ๔-๕ คำ ควรเลิกฉัน
แล้วดื่มน้ำ นี้เป็นข้อปฏิบัติอันสมควรเพื่อความอยู่
สบายสำหรับภิกษุผู้มีใจเด็ดเดี่ยว.[๑]

แม้ภิกษุผู้เสพกัลยาณมิตร ซึ่งเป็นผู้ยินดีในการเจริญอสุภะ เช่น พระติสสเถระผู้เจริญอสุภกัมมัฏฐาน ก็ย่อมละกามฉันท์ได้. แม้ด้วยการเจรจาปรารภเรื่องเป็นที่สบาย อันอาศัยอสุภะ ๑๐ ในอิริยาบถยืนและนั่งเป็นต้นก็ย่อมละกามฉันท์ได้. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ธรรม ๖ ประการย่อมเป็นไปเพื่อละกามฉันท์ดังนี้. ภิกษุย่อมรู้ชัดว่า ก็กามฉันท์ที่ละได้แล้วด้วยธรรม ๖ ประการนี้ ย่อมไม่เกิดอีกต่อไปด้วยอรหัตมรรค.

เหตุเกิดพยาบาท

ส่วนพยาบาท ย่อมเกิดเพราะอโยนิโสมนสิการในปฏิฆนิมิต. ปฏิฆะ (ความขุ่นใจ) ก็ดี อารมณ์อันช่วยเกิดปฏิฆะก็ดี ชื่อว่า ปฏิฆนิมิตใน

---

๑. ขุ. เถร. ๒๖/๓๙๖/๑๔๓.

คำว่าปฏิฆนิมิตเป็นต้นนั้น. อโยนิโสมนสิการ มีลักษณะเป็นอย่างเดียวกันในธรรมทั้งปวง. เมื่อภิกษุทำอโยนิโสมนสิการนั้นให้เป็นไปมาก ๆ ใน(ปฏิฆะ)นิมิตนั้น พยาบาทย่อมเกิด. เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสไว้ (ในสังยุตตนิกาย มหาวารวรรค) ว่า "ภิกษุทั้งหลาย ปฏิฆนิมิตมีอยู่ การไม่ทำให้มากซึ่งโยนิโสมนสิการในปฏิฆนิมิตนั้น นี้เป็นอาหารเพื่อความเกิดแห่งพยาบาทที่ยังไม่เกิด หรือเพื่อทำให้พยาบาทที่เกิดแล้วกำเริบยิ่งขึ้น."[๑]

เหตุละพยาบาท

แต่พยาบาทนั้น จะละได้ก็ด้วยการใส่ใจโดยแยบคายในเมตตาเจโตวิมุตติ. ในคำว่า เมตตาเจโตวิมุตติ นั้น เมื่อพูดกันถึงเมตตา ย่อมควรทั้งอัปปนาทั้งอุปจาร. คำว่า **เมตตาเจโตวิมุตติ** ได้แก่ อัปปนาโยนิโสมนสิการมีลักษณะดังกล่าวแล้ว. เมื่อภิกษุทำโยนิโสมนสิการให้เป็นไปมาก ๆ ในเมตตาเจโตวิมุตตินั้น ย่อมละพยาบาทได้. เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสไว้ (ในสังยุตตนิกาย มหาวารวรรค) ว่า "ภิกษุทั้งหลาย เมตตาเจโตวิมุตติมีอยู่ การทำให้มากซึ่งโยนิโสมนสิการในเมตตาเจโตวิมุตตินั้น นี้เป็นอาหารเพื่อความไม่เกิดแห่งพยาบาทที่ยังไม่เกิด หรือเพื่อละพยาบาทที่เกิดแล้ว."[๒]

ธรรมสำหรับละพยาบาท

อีกอย่างหนึ่ง ธรรม ๖ ประการย่อมเป็นไปเพื่อละพยาบาท คือ ๑. การกำหนดนิมิตในเมตตาเป็นอารมณ์ ๒. การประกอบเนือง ๆ ซึ่งเมตตาภาวนา ๓. การพิจารณาถึงความที่สัตว์มีกรรมเป็นของ ๆ ตน

---

๑. ส. มหา. ๑๙/๕๒๔/๑๔๓. ๒. ส. มหา. ๑๙/๕๓๖/๑๔๗.

๔. การทำให้มากซึ่งการพิจารณา ๕. ความมีกัลยาณมิตร ๖. การพูดแต่เรื่องที่เป็นที่สบาย. จริงอยู่ แม้เมื่อภิกษุกำหนดเมตตากัมมัฏฐานด้วยการแผ่เมตตาไปทั่วทิศโดยเจาะจงหรือไม่เจาะจงอย่างใดอย่างหนึ่ง ย่อมละพยาบาทได้. เมื่อภิกษุเจริญเมตตาโดยแผ่ไปทั่วทิศโดยเจาะจงไม่เจาะจงก็ดี เมื่อพิจารณาถึงความที่ตนและคนอื่นมีกรรมเป็นของ ๆ ตน อย่างนี้ว่า "ท่านโกรธคนนั้นจะทำอะไรเขาได้ ท่านอาจจักทำศีลเป็นต้นของเขาให้พินาศได้หรือ ท่านมาแล้วด้วยกรรมของตน จักไปด้วยกรรมของตนนั่นแล ขึ้นชื่อว่าการโกรธผู้อื่นก็เป็นเช่นเดียวกับผู้ปรารถนาจะจับถ่านไฟ ที่คุโชน ซี่เหล็กอันร้อนจัด และอุจจาระเป็นต้น โยนใส่ผู้อื่นฉะนั้น หรือถึงคนนั้นโกรธท่านจักทำอะไรได้ เขาจักอาจทำศีลเป็นต้นของท่านให้พินาศได้หรือ เขามาด้วยกรรมของตนก็จักไปตามกรรมของเขานั่นแหละ ความโกรธนั้นจักตกลงบนกระหม่อมของเขานั่นเอง เหมือนประหารผู้ไม่ประหารตอบ และเหมือนนำธุลีซัดไปในที่ทวนลมฉะนั้น" ดังนี้ก็ดี เมื่อพิจารณากัมมัสสกตาทั้ง ๒ หยุดอยู่ในการพิจารณาก็ดี คบกัลยาณมิตร ผู้ยินดีในการเจริญเมตตาเช่นท่านพระอัสสคุตตเถระก็ดี ย่อมละพยาบาทได้. แม้ด้วยการเจรจาเรื่องที่เป็นที่สบายซึ่งอาศัยเมตตาในอิริยาบถทั้งหลายมียืน นั่ง เป็นต้น ก็ละพยาบาทได้. เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวว่า "ธรรม ๖ ประการย่อมเป็นไปเพื่อละพยาบาท" ภิกษุย่อมรู้ชัดว่า ก็พยาบาท ที่ละได้แล้วด้วยธรรม ๖ ประการนี้ ย่อมไม่เกิดต่อไปด้วยอนาคามิมรรค.

เหตุเกิดถีนมิทธะ

ถีนมิทธะ ย่อมเกิดด้วยอโยนิโสมนสิการในธรรมทั้งหลาย มีอรติ เป็นต้น. ความไม่ยินดีด้วยกับเขา (ริษยา) ชื่อว่า อรติ. ความคร้านกายชื่อว่า ตันที. ความบิดกาย (บิดขี้เกียจ) ชื่อว่า วิชัมภิตา.

ความมืนเพราะอาหาร ความกระวนกระวายเพราะอาหารชื่อว่า ภัตตสัมมทะ. อาการคือ ความย่อหย่อนแห่งจิต ชื่อว่าความย่อหย่อนแห่งจิต. เมื่อภิกษุทำโดยนิโสมนสิการให้เป็นไปมาก ๆ ในอรติ เป็นต้นนี้ ถีนมิทธะย่อมเกิด. เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสไว้ (ในสังยุตตนิกาย มหาวารวรรค) ว่า "ภิกษุทั้งหลาย ความไม่ยินดี ความคร้านกาย ความบิดกาย ความเมาอาหาร ความหดหู่แห่งจิตมีอยู่ การทำให้มากซึ่งอโยนิโสมนสิการในธรรมเหล่านี้ นี้เป็นอาหารเพื่อความเกิดแห่งถีนมิทธะที่ยังไม่เกิด หรือเพื่อทำถีนมิทธะที่เกิดแล้วให้กำเริบยิ่งขึ้น"[๑] ดังนี้.

เหตุละถีนมิทธะ

แต่ถีนมิทธะนั้น จะละได้ด้วยโยนิโสมนสิการในธรรมทั้งหลายมีอารภธาตุเป็นต้น. ความเพียรเริ่มแรก ชื่อว่า อารภธาตุ. ความเพียรที่มีกำลังกว่าอารภธาตุนั้น เพราะออกไปพ้นจากความเกียจคร้านแล้ว ชื่อว่า นิกกมธาตุ. ความเพียรที่มีกำลังยิ่งกว่านิกกมธาตุแม้นั้น เพราะล่วงฐานอื่น ๆ ชื่อว่าปรักกมธาตุ (ก้าวไปข้างหน้า.บากบั่น). เมื่อภิกษุทำโยนิโสมนสิการให้เป็นไปมาก ๆ ในความเพียร ๓ ประเภทนี้ ย่อมละถีนมิทธะได้. เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสไว้ (ในสังยุตต-นิกาย มหาวารวรรค) ว่า "ภิกษุทั้งหลาย ธาตุคือความเริ่มความเพียร ธาตุคือความออกพ้นไปจากความเกียจคร้าน ธาตุคือความก้าวไปข้างหน้ามีอยู่ การทำให้มากซึ่งโยนิโสมนสิการในธาตุเหล่านั้น นี้เป็นอาหารเพื่อความไม่เกิดแห่งถีนมิทธะที่ยังไม่เกิด หรือเพื่อละถีนมิทธะที่เกิดแล้ว" ดังนี้.

---

๑. ส. มหา. ๑๙/๕๒๕/๑๔๓.

ธรรมสำหรับละถีนมิทธะ

อีกอย่างหนึ่ง ธรรม ๖ ประการ ย่อมเป็นไปเพื่อละถีนมิทธะ คือ ๑. การกำหนดนิมิตในโภชนะส่วนเกิน ๒. การผลัดเปลี่ยนอิริยาบถ ๓. การใส่ใจถึงอาโลกสัญญา (คือความสำคัญว่าสว่าง ๆ) ๔. การอยู่กลางแจ้ง ๕. ความมีกัลยาณมิตร ๖. การเจรจาแต่เรื่องที่เป็นที่สบาย

เพราะว่า เมื่อภิกษุบริโภคโภชนะ เหมือนพราหมณ์ที่ชื่ออาหรหัตถกะ ที่ชื่อตัตรวัฏฏกะ ที่ชื่ออลังสาฏกะ ที่ชื่อกากมาสกะ และที่ชื่อภุตตวมิตกะ นั่งในที่พักกลางคืนและที่พักกลางวัน กระทำสมณธรรมอยู่ ถีนมิทธะย่อมมาท่วมทับได้เหมือนช้างใหญ่ แต่ถีนมิทธะนั้นจะไม่มีแก่ภิกษุที่หยุดบริโภค (คำข้าว) ๔-๕ คำ แล้วดื่มน้ำดื่ม ยังอัตภาพให้เป็นไปเป็นปกติ เพราะเหตุนั้น เมื่อภิกษุกำหนดนิมิตในโภชนะส่วนเกินอย่างนี้ย่อมละถีนมิทธะได้ เมื่อภิกษุเข้าสู่ถีนมิทธะในอิริยาบถใด เปลี่ยนอิริยาบถเป็นอย่างอื่นจากอิริยาบถนั้นเสีย ก็ละถีนมิทธะได้. เมื่อภิกษุใส่ใจแสงจันทร์ แสงประทีป แสงคบเพลิง ในเวลากลางคืน แสงอาทิตย์เวลากลางวันก็ดี อยู่ในที่กลางแจ้งก็ดี เสพกัลยาณมิตรผู้ละถีนมิทธะได้เช่นท่านพระมหากัสสปะเถระก็ดี ก็ละถีนมิทธะได้. แม้ด้วยการเจรจาแต่เรื่องที่เป็นที่สบายที่อาศัยธุดงค์ในอิริยาบถทั้งหลายมียืน นั่งเป็นต้น ก็ละถีนมิทธะได้. เพราะฉะนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวว่า "ธรรม ๖ ประการนี้ย่อมเป็นไปเพื่อละถีนมิทธะ." ภิกษุย่อมรู้ชัดว่า ถีนมิทธะที่ละได้ด้วยธรรม ๖ ประการนี้จะไม่เกิดต่อไปด้วยอรหัตมรรค.

เหตุเกิดอุทธัจจกุกกุจจะ

อุทธัจจกุกกุจจะย่อมเกิดด้วยอโยนิโสมนสิการในความไม่สงบแห่งใจ. อาการที่ไม่สงบชื่อว่าความไม่สงบ. คำนี้โดยอรรถก็คือ อุทธัจจ-

กุกกุจจะนั่นเอง. เมื่อภิกษุทำอโยนิโสมนสิการให้เป็นไปมาก ๆ ในความไม่สงบแห่งใจนั้น อุทธัจจกุกกุจจะย่อมเกิด. เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสไว้ (ในสังยุตตนิกาย มหาวารวรรค) ว่า "ภิกษุทั้งหลาย ความไม่สงบแห่งใจมีอยู่ การทำให้มากซึ่งอโยนิโสมนสิการในความไม่สงบแห่งใจนั้น นี้เป็นอาหารเพื่อความเกิดแห่งอุทธัจจกุกกุจจะที่ยังไม่เกิด หรือเพื่อทำอุทธัจจกุกกุจจะที่เกิดแล้วให้กำเริบยิ่งขึ้น"[๑] ดังนี้.

เหตุละอุทธัจจกุกกุจจะ

แต่อุทธัจจกุกกุจจะนั้น จะละได้ก็ด้วยโยนิโสมนสิการในความสงบแห่งใจ กล่าวคือสมาธิ. เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสไว้ (ในสังยุตตนิกาย มหาวารวรรค) ว่า "ภิกษุทั้งหลาย ความสงบแห่งใจมีอยู่ การทำให้มากซึ่งโยนิโสมนสิการในความสงบแห่งใจนั้น นี้เป็นอาหารเพื่อความไม่เกิดแห่งอุทธัจจกุกกุจจะที่ยังไม่เกิด หรือเพื่อละอุทธัจจกุกกุจจะที่เกิดแล้ว" ดังนี้.

ธรรมสำหรับละอุทธัจจกุกกุจจะ

อีกอย่างหนึ่ง ธรรม ๖ ประการ ย่อมเป็นไปเพื่อละอุทธัจจกุกกุจจะ คือ ๑. ความสดับมาก ๒. ความสอบถาม ๓. ความชำนาญในวินัย ๔. ความคบผู้เจริญ ๕. ความมีกัลยาณมิตร ๖. การเจรจาแต่เรื่องที่เป็นที่สบาย.

จริงอยู่ เมื่อภิกษุแม้เล่าเรียนทั้งบาลี ทั้งอรรถกถานิกายหนึ่ง ๒-๓-๔ นิกาย หรือ ๕ นิกาย ย่อมละอุทธัจจกุกกุจจะได้. (ละ) ด้วยความเป็นพหูสูต (พาหุสัจจะ ความเป็นผู้สดับมาก) ก็ได้. ภิกษุผู้มากด้วย

---

๑. สำ. มหา. ๑๙/๕๓๘/๑๔๗.

การสอบถามสิ่งที่ควรและไม่ควรก็ดี ผู้ชำนาญเพราะมีความชำนาญอันสั่งสมไว้ในวินัยบัญญัติก็ดี ผู้เข้าหาพระเถระผู้แก่ผู้เฒ่าก็ดี คบกัลยาณมิตรผู้ทรงวินัย เช่น ท่านพระอุบาลีเถระก็ดี ย่อมละอุทธัจจกุกกุจจะได้. ด้วยการเจรจาแต่เรื่องที่เป็นที่สบายอันอาศัยสิ่งที่ควรและไม่ควร ในอิริยาบถทั้งหลาย มี ยืน นั่ง เป็นต้น ก็ละอุทธัจจกุกกุจจะได้. เพราะฉะนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวว่า "ธรรม ๖ ประการนี้ ย่อมเป็นไปเพื่อละอุทธัจจกุกกุจจะ." ภิกษุย่อมรู้ชัดว่า เมื่ออุทธัจจกุกกุจจะละได้แล้วด้วยธรรม ๖ ประการนี้ อุทธัจจะจะไม่เกิดต่อไปด้วยอรหัตมรรค กุกกุจจะไม่เกิดต่อไปด้วยอนาคามิมรรค.

เหตุเกิดวิจิกิจฉา

วิจิกิจฉาย่อมเกิดได้ด้วยอโยนิโสมนสิการในธรรมทั้งหลาย อันเป็นที่ตั้งแห่งวิจิกิจฉา. ความเคลือบแคลงเพราะเป็นเหตุแห่งความสงสัยบ่อย ๆ ชื่อว่า ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งวิจิกิจฉา. เมื่อภิกษุทำอโยนิโสมนสิการให้เป็นไปมาก ๆ ในธรรมเป็นที่ตั้งแห่งวิจิกิจฉานั้น วิจิกิจฉาย่อมเกิด. เพราะเหตุนั้นพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสไว้ (ในสังยุตตนิกาย มหาวารวรรค) ว่า "ภิกษุทั้งหลาย ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งวิจิกิจฉามีอยู่ การทำให้มากซึ่งอโยนิโสมนสิการในธรรมเป็นที่ตั้งแห่งวิจิกิจฉานั้น นี้เป็นอาหารเพื่อความเกิดแห่งวิจิกิจฉาที่ยังไม่เกิด หรือเพื่อทำวิจิกิจฉาที่เกิดแล้วให้กำเริบยิ่งขึ้น"[๑] ดังนี้.

---

๑. สำ. มหา. ๑๙/๕๒๗/๑๔๔.

เหตุละวิจิกิจฉา

แต่วิจิกิจฉานั้น จะละได้ก็ด้วยโยนิโสมนสิการในธรรมมีกุศลเป็นต้น. เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสไว้ (ในสังยุตตนิกาย มหาวารวรรค) ว่า "ภิกษุทั้งหลาย ธรรมที่เป็นกุศล อกุศล ธรรมที่มีโทษ ไม่มีโทษ ธรรมที่ควรเสพ ไม่ควรเสพ ธรรมที่ทราม ประณีต ธรรมที่เทียบด้วยของดำของขาว มีอยู่ การทำให้มากซึ่งโยนิโสมนสิการในธรรมเหล่านั้น นี้เป็นอาหารเพื่อความไม่เกิดแห่งวิจิกิจฉาที่ยังไม่เกิด หรือเพื่อละวิจิกิจฉาที่เกิดแล้ว" ดังนี้.

ธรรมสำหรับละวิจิกิจฉา

อีกอย่างหนึ่ง ธรรม ๖ ประการ ย่อมเป็นไปเพื่อละวิจิกิจฉา คือ ๑. ความสดับมาก ๒. ความสอบถาม ๓. ความชำนาญในวินัย ๔. ความมากด้วยความน้อมใจเชื่อ ๕. ความมีกัลยาณมิตร ๖. การเจรจาแต่เรื่องที่เป็นที่สบาย

จริงอยู่ เมื่อภิกษุแม้เล่าเรียน ทั้งบาลี ทั้งอรรถกถานิกาย ๑-๒-๓-๔ นิกาย หรือ ๕ นิกาย ย่อมละวิจิกิจฉาได้ด้วยความเป็นพหูสูต. เมื่อภิกษุมากด้วยการปรารภพระรัตนตรัย สอบถามก็ดี มีความชำนาญอันสั่งสมไว้ในวินัยก็ดี มากไปด้วยความน้อมใจเชื่อกล่าวคือศรัทธาที่ยังกำเริบได้ในพระรัตนตรัยก็ดี คบกัลยาณมิตรเช่นท่านพระวักกลิผู้น้อมใจไปในศรัทธาก็ดี ย่อมละวิจิกิจฉาได้. ด้วยการเจรจาแต่เรื่องที่เป็นที่สบายอันอาศัยคุณของพระรัตนตรัย ในอิริยาบถทั้งหลายมียืนนั่งเป็นต้น ก็ละวิจิกิจฉาได้. เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวว่า "ธรรม ๖ ประการ ย่อมเป็นไปเพื่อละวิจิกิจฉา." ภิกษุย่อมรู้ชัดว่าวิจิกิจฉาที่ละได้ด้วยธรรมเหล่านี้ ย่อมไม่เกิดต่อไป ด้วยโสดาปัตติมรรค.

คำว่า **เป็นภายในบ้าง (อิติ อชฺฌตฺตํ วา)** ความว่า พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายของตน ในธรรมทั้งหลายของคนอื่น หรือในธรรมทั้งหลายของตนตามกาล ของคนอื่นตามกาล ด้วยการกำหนดนิวรณ์ ๕ อย่างนี้อยู่. ก็ความเกิดและความเสื่อมในคำว่าพิจารณาเห็นธรรม คือ ความเกิดและความเสื่อมนี้ ที่กล่าวแล้วในนิวรณ์ ๕ ด้วย อำนาจอโยนิโสมนสิการ และโยนิโสมนสิการในสุภนิมิตและอสุภนิมิตเป็นต้น บัณฑิตพึงนำมาเทียบเคียง. ข้อต่อไปก็มีนัยดังกล่าวมาแล้วนั้นแล.

สติกำหนดนิวรณ์เป็นอริยสัจ ๔

แต่ในนิวรณ์บรรพนี้ มีแปลกไปอย่างเดียว คือ พึงประกอบความว่า สติอันกำหนดนิวรณ์เป็นอารมณ์เป็นทุกขสัจ พึงทราบว่าเป็นทางปฏิบัตินำออกจากทุกข์ของภิกษุผู้กำหนดนิวรณ์เป็นอารมณ์. คำที่เหลือก็เช่นเดียวกันนั่นแล.

นิวรณบรรพ จบ

ว่าด้วยขันธบรรพ

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงจำแนกธัมมานุปัสสนา ด้วยอำนาจนิวรณ์ ๕ อย่างนี้ บัดนี้ เพื่อจะทรงจำแนกด้วยอำนาจขันธ์ ๕ จึงตรัสว่า **ข้ออื่นยังมีอยู่อีก (ปุน จปรํ)** เป็นต้น.

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **ในอุปาทานขันธ์ ๕ (ปญฺจสุ อุปาทานกฺขนฺเธสุ)** คือ กองอุปาทาน ชื่อว่า อุปาทานขันธ์ อธิบายว่า กลุ่มธรรม คือ กองธรรมอันเป็นปัจจัยแห่งอุปาทาน. ความสังเขปในที่นี้มีเท่านี้ ส่วนความพิสดารท่านกล่าวไว้แล้วในขันธกถา ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค.

คำว่า **อย่างนี้รูป (อิติ รูปี)** ความว่า นี้รูป รูปมีเท่านี้. ภิกษุย่อมรู้ชัดรูปโดยสภาพว่า รูปอื่นนอกจากนี้ไม่มี ดังนี้. แม้ในเวทนา เป็นต้น ก็นัยนี้เหมือนกัน. ความสังเขปในที่นี้มีเพียงเท่านี้. ส่วนรูปเป็นต้น ท่านกล่าวไว้แล้วในขันธกถา ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคโดยพิสดาร. คำว่า **อย่างนี้ความเกิดขึ้นของรูป (อิติ รูปสฺส สมุทโย)** ความว่า ความเกิดแห่งรูปด้วยอาการ ๕ ด้วยอำนาจความเกิดแห่งอวิชชาเป็นต้นย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้. คำว่า **อย่างนี้ความดับไปของรูป (อิติ รูปสฺส อตฺถงฺคโม)** ความว่า ความดับแห่งรูปด้วยอาการ ๕ โดยดับอวิชชาเป็นต้นย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้. แม้ในเวทนาเป็นต้นก็มีนัยนี้เหมือนกัน. ความสังเขปในที่นี้มีเพียงเท่านี้. ส่วนความพิสดารท่านกล่าวไว้แล้วในอุทยัพพยญาณกถาในคัมภีร์วิสุทธิมรรค.

คำว่า **เป็นภายในบ้าง (อิติ อชฺฌตฺตํ วา)** ความว่า พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายของตน ในธรรมทั้งหลายของคนอื่น หรือในธรรมทั้งหลายของตนตามกาล ของคนอื่นตามกาล ด้วยการกำหนดขันธ์ ๕ อย่างนี้อยู่. ก็ความเกิดและความเสื่อมในคำว่า พิจารณาเห็นธรรมคือความเกิดและความเสื่อม บัณฑิตพึงนำมาเทียบเคียงโดยลักษณะ ๕๐ ที่กล่าวไว้ในขันธ์ ๕ ว่า เพราะอวิชชาเกิด รูปจึงเกิด ดังนี้เป็นต้น. คำอื่นนอกจากนี้ก็มีนัยดังกล่าวมาแล้ว.

สติกำหนดขันธ์ ๕ เป็นอริยสัจ ๔ .

แต่ในที่นี้ มีข้อต่างกันอย่างเดียวคือ พึงประกอบความอย่างนี้ว่า สติกำหนดขันธ์เป็นอารมณ์เป็นทุกขสัจ ดังนี้ แล้วพึงทราบว่า เป็นทางปฏิบัตินำออกจากทุกข์ของภิกษุผู้กำหนดขันธ์เป็นอารมณ์. คำที่เหลือก็เช่นเดียวกันนั่นแล.

ขันธบรรพ จบ

ว่าด้วยอายตนบรรพ

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงจำแนกธัมมานุปัสสนาด้วยอำนาจขันธ์ ๕ อย่างนี้แล้ว บัดนี้เพื่อจะทรงจำแนกโดยอายตนะ จึงตรัสว่า **ข้ออื่นยังมีอยู่อีก (ปุน จปรํ)** ดังนี้เป็นต้น.

บรรดาคำเหล่านั้น ข้อว่า **อายตนะภายในและภายนอก ๖ (ฉสุ อชฺฌตฺติกพาหิเรสุ อายตเนสุ)** ความว่า ในอายตนะภายใน ๖ เหล่านี้ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ในอายตนะภายนอก ๖ เหล่านี้คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์. คำว่า **ย่อมรู้จักตาด้วย (จกฺขุญฺจ ปชานาติ)** ความว่า ย่อมรู้ชัดจักษุประสาท โดยลักษณะพร้อมด้วยกิจตามความเป็นจริง. คำว่า **ย่อมรู้จักรูปด้วย (รูเป จ ปชานาติ)** ความว่า ย่อมรู้ชัดรูปอันเกิดแต่ ๔ สมุฏฐาน (กรรม ฤดู จิต อาหาร) ในภายนอก โดยลักษณะพร้อมด้วยกิจตามความเป็นจริง. ข้อว่า **สังโยชน์ย่อมเกิดขึ้นอาศัยตาและรูปทั้ง ๒ นั้นอันใด (ยญฺจ ตทุภยํ ปฏิจฺจ อุปฺปชฺชติ สโยชนํ)** ความว่า สังโยชน์ ๑๐ อย่าง คือ กามราคะ ปฏิฆะ มานะ ทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส ภวราคะ อิสสา มัจฉริยะ และ อวิชชา สังโยชน์ย่อมเกิดขึ้นเพราะอาศัยอายตนะทั้ง ๒ คือจักษุกับรูป. และย่อมรู้ชัดสังโยชน์ ๑๐ นั้น โดยลักษณะพร้อมด้วยกิจตามเป็นจริง.

เหตุเกิดสังโยชน์

ถามว่า ก็สังโยชน์นั้นเกิดได้อย่างไร ? ตอบว่า เกิดได้อย่างนี้ จะกล่าวในจักษุทวารก่อน เมื่อบุคคลยินดี เพลิดเพลินอิฏฐารมณ์ อันมาปรากฏทางจักษุทวารโดยความยินดีในกาม สังโยชน์คือกามราคะ ก็เกิด. เมื่อบุคคลขัดเคืองในอนิฏฐารมณ์ สังโยชน์คือปฏิฆะก็เกิด. เมื่อ

สำคัญว่า ยกเว้นเราเสียใครอื่นที่สามารถเสวยอารมณ์นั้นไม่มี ดังนี้ สังโยชน์คือมานะก็เกิด. เมื่อยึดถือรูปารมณ์นั้นว่า เที่ยง ยั่งยืน สังโยชน์คือทิฏฐิก็เกิด. เมื่อสงสัยรูปารมณ์นั้นว่า สัตว์หรือหนอ ของสัตว์หรือหนอ สังโยชน์คือวิจิกิจฉาก็เกิด. เมื่อปรารถนาภพว่า อารมณ์นี้เราได้โดยง่ายในสมบัติภพแน่ สังโยชน์คือภวราคะก็เกิด. เมื่อถือมั่นศีลและพรตว่าเราถือมั่นศีลและพรตอาจได้อารมณ์เห็นปานนี้ต่อไปอีก สังโยชน์คือสีลัพพตปรามาสก็เกิด. เมื่อเกียดกันอยู่ว่า คนเหล่าอื่นไม่พึงได้รูปารมณ์เห็นปานนี้กันเลย สังโยชน์คืออิสสาก็เกิด. เมื่อหวงแหนรูปารมณ์ที่ตนได้แล้วต่อผู้อื่น สังโยชน์คือมัจฉริยะก็เกิด. เมื่อไม่รู้แจ้งด้วยอำนาจความไม่รู้สิ่งซึ่งเกิดพร้อมกับจักษุและรูปทั้งมวล สังโยชน์คืออวิชชาก็เกิด.

ความรู้เหตุละสังโยชน์

คำว่า **อันยังไม่เกิดด้วยประการใด (ยถา จ อนุปฺปนฺนสฺส)** ความว่า สังโยชน์แม้ ๑๐ อย่างนั้นที่ยังไม่เกิดโดยความไม่ฟุ้งขึ้น ย่อมเกิดเพราะเหตุใด ย่อมรู้ชัดเหตุนั้นด้วย. คำว่า **ที่เกิดแล้วเสียได้ด้วยประการใด (ยถา จ อุปฺปนฺนสฺส)** ความว่า สังโยชน์แม้ ๑๐ อย่างนั้นที่เกิดแล้ว เพราะอรรถว่ายังละไม่ได้หรือเพราะฟุ้งขึ้น ย่อมละได้เพราะเหตุใด ย่อมรู้ชัดเหตุนั้นด้วย. คำว่า **ความที่สังโยชน์อันตนละเสียแล้ว (ยถา จ ปหีนสฺส)** ความว่า สังโยชน์ ๑๐ อย่างนั้นแม้ละได้แล้วโดยตทังคปหานและวิกขัมภนปหาน ย่อมไม่เกิดต่อไปเพราะเหตุใด ย่อมรู้ชัดเหตุนั้นด้วย. ถามว่า สังโยชน์ ๑๐ นั้นไม่เกิดต่อไปเพราะเหตุใด ? ตอบว่า ก่อนอื่น สังโยชน์ ๕ คือ ทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส อิสสา และ มัจฉริยะ ไม่เกิดต่อไปด้วยโสดาปัตติมรรค. สังโยชน์ ๒ คือ กามราคะ ปฏิฆะอย่างหยาบ ไม่เกิดต่อไปด้วยสกทาคามิมรรค. อย่างละเอียดไม่เกิดต่อไป ด้วยอนาคามิมรรค. สังโยชน์ ๓ คือ มานะ

ภวราคะ และอวิชชา ไม่เกิดต่อไปด้วยอรหัตมรรค. แม้ในคำว่า **ย่อมรู้จักหูด้วย ย่อมรู้จักเสียงด้วยเป็นต้น (โสตญฺจ ปชานาติ สทฺเท จ)** ก็นัยนี้เหมือนกัน. อนึ่ง อายตนกถาในที่นี้ พึงทราบโดยพิสดารตามนัยที่ท่านกล่าวไว้แล้วในอายตนนิเทศ คัมภีร์วิสุทธิมรรค.

คำว่า **เป็นภายในบ้าง (อิติ อชฺฌตฺตํ วา)** ความว่า พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายของตนด้วยการกำหนดอายตนะภายใน ในธรรมทั้งหลายของคนอื่น ด้วยการกำหนดอายตนะภายนอก หรือในธรรมทั้งหลายของตนตามกาล ของคนอื่นตามกาล อย่างนี้อยู่. ก็ความเกิดและความเสื่อมในอายตนบรรพนี้ พึงนำมาเทียบรูปายตนะลงในรูปขันธ์ มนายตนะในอรูปายตนะทั้งหลายลงในวิญญาณขันธ์ ธัมมายตนะลงในขันธ์ที่เหลือโดยนัยที่กล่าวไว้ว่า เพราะอวิชชาเกิด จักษุจึงเกิดดังนี้ ไม่พึงถือว่าเป็นโลกุตตรธรรม. ข้อความต่อจากนี้ มีนัยดังที่กล่าวมาแล้วนั่นแล.

สติกำหนดอายตนะเป็นอริยสัจ ๔

ในบรรพนี้ มีข้อต่างกันอย่างเดียวคือ พึงประกอบความอย่างนี้ว่า สติกำหนดอายตนะเป็นอารมณ์เป็นทุกขสัจ ดังนี้ เป็นต้นแล้ว พึงทราบว่าเป็นทางปฏิบัตินำทุกข์ออกไปของภิกษุผู้กำหนดอายตนะเป็นอารมณ์. คำที่เหลือก็เช่นกันแล.

อายตนบรรพ จบ

ว่าด้วยโพชฌงคบรรพ

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงจำแนกธัมมานุปัสสนาโดยอายตนะภายใน ภายนอก อย่างละ ๖ อย่างนี้แล้ว บัดนี้ เพื่อจะทรงจำแนก

โดยโพชฌงค์ จึงตรัสว่า **ข้ออื่นยังมีอยู่อีก (ปุน จปรํ)** ดังนี้เป็นต้น.

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **ในโพชฌงค์ทั้งหลาย (โพชฺฌงฺเคสุ)** คือ ในองค์ของสัตว์ผู้ตรัสรู้. คำว่า **มีอยู่ (สนฺตํ)** คือมีพร้อมอยู่โดยการได้มา. คำว่า **สติสัมโพชฌงค์ (สติสมฺโพชฺฌงฺคํ)** ได้แก่ สัมโพชฌงค์กล่าวคือสติ. พึงทราบวินิจฉัยในคำว่าสัมโพชฌงค์นี้ดังนี้ พระโยคาวจรตรัสรู้จำเดิมแต่เริ่มวิปัสสนา หรือพระโยคาวจรนั้นตื่นลุกขึ้นจากกิเลสนิทรา หรือแทงตลอดสัจจะทั้งหลายด้วยธรรมสามัคคี ๗ มีสติเป็นต้น อันใดธรรมสามัคคีอันนั้น ชื่อว่า สัมโพธิ องค์ของผู้ตื่นนั้น หรือธรรมสามัคคีเครื่องปลุกให้ตื่นนั้น เหตุนั้น จึงชื่อว่า สัมโพชฌงค์. เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า สัมโพชฌงค์กล่าวคือสติ. แม้ในสัมโพชฌงค์ที่เหลือ ก็พึงทราบความแห่งคำตามนัยนี้แล. คำว่า **ไม่มีอยู่ (อสนฺตํ)** คือไม่มีเพราะไม่ได้มา.

ธรรมเป็นเหตุเกิดสติสัมโพชฌงค์

วินิจฉัย ในคำว่า **ที่ยังไม่เกิด เพราะเหตุใด (ยถา จ อนุปฺปนฺนสฺส)** เป็นต้น ดังต่อไปนี้. ก่อนอื่น สติสัมโพชฌงค์ย่อมเกิดตามนัยอันมาในบาลี (สังยุตตนิกาย มหาวารวรรค) อย่างนี้ว่า "ภิกษุทั้งหลาย ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งสติสัมโพชฌงค์มีอยู่ การทำให้มากซึ่งโยนิโสมนสิการในสติสัมโพชฌงค์นั้น นี้เป็นอาหารเพื่อความเกิดแห่งสติสัมโพชฌงค์ ที่ยังไม่เกิด หรือเป็นทางไพบูลย์ จำเริญบริบูรณ์ยิ่ง ๆ ขึ้นไป แห่งสติสัมโพชฌงค์ที่เกิดแล้วในธรรมเหล่านั้น."[๑] สตินั้นแหละ ชื่อว่าธรรมเป็นที่ตั้งแห่งสติสัมโพชฌงค์. โยนิโสมนสิการมีลักษณะดังที่กล่าวมาแล้วนั่นแล. เมื่อภิกษุทำโยนิโสมนสิการนั้นให้เป็นไปมาก ๆ ในอารมณ์นี้แล้ว สติสัมโพชฌงค์ย่อมเกิดขึ้น.

---

๑. สำ. มหา. ๑๙/๕๒๘/๑๔๔.

อีกอย่างหนึ่ง ธรรม ๔ ประการ เป็นทางเกิดสติสัมโพชฌงค์ คือ ๑. สติสัมปชัญญะ ๒. การเว้นบุคคลผู้มีสติหลงลืม ๓. การคบหาบุคคลผู้มีสติมั่นคง ๔. ความน้อมจิตไปในสติสัมโพชฌงค์นั้น.

ก็สติสัมโพชฌงค์ ย่อมเกิดด้วยสติสัมปชัญญะในฐานทั้ง ๗ มีก้าวไปข้างหน้าเป็นต้น ด้วยการงดเว้นบุคคลผู้มีสติหลงลืม เช่นเดียวกับกาตัวเก็บอาหาร ด้วยการคบหาบุคคลผู้มีสติมั่นคง เช่นเดียวกับพระติสสทัตตเถระ และพระอภัยเถระเป็นต้น และด้วยความเป็นผู้มีจิตโน้มน้อมไปเพื่อตั้งสติในอิริยาบถทั้งหลายมี ยืน นั่ง เป็นต้น. ภิกษุย่อมรู้ชัดว่า ก็สติสัมโพชฌงค์นั้นอันเกิดแล้วด้วยเหตุ ๔ ประการอย่างนี้ ย่อมเจริญบริบูรณ์ด้วยอรหัตมรรค.

ธรรมเป็นเหตุเกิดธัมมวิจยสัมโพชฌงค์

ก็ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ ย่อมเกิดตามนัยอันมาในบาลีอย่างนี้ว่า "ภิกษุทั้งหลาย ธรรมที่เป็นกุศลและอกุศล ฯลฯ ธรรมที่เปรียบด้วยธรรมฝ่ายดำและฝ่ายขาวมีอยู่ การทำให้มากซึ่งโยนิโสมนสิการในธรรมเหล่านั้น นี้เป็นอาหารเพื่อความเกิดแห่งธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิด หรือเป็นทางไพบูลย์เจริญบริบูรณ์เต็มที่ แห่งธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ที่เกิดแล้ว"[๑] ดังนี้.

อีกอย่างหนึ่ง ธรรม ๗ ประการ ย่อมเป็นไปเพื่อความเกิดขึ้นแห่งธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ คือ ๑. การสอบถาม ๒. การทำวัตถุให้สละสลวย ๓. การปรับปรุงอินทรีย์ให้สม่ำเสมอกัน ๔. เว้นบุคคลมีปัญญาทราม ๕. คบหาบุคคลผู้มีปัญญา ๖. พิจารณาสอดส่องด้วยปัญญาอันลึกซึ้ง ๗. ความน้อมจิตไปในธัมมวิจยสัมโพชฌงค์นั้น.

บรรดาธรรม ๗ ประการนั้น ความเป็นผู้มากไปด้วยการสอบถาม

---

๑. ส. มหา. ๑๙/๕๒๙/๑๔๔.

อันอาศัยอรรถแห่งขันธ์ ธาตุ อายตนะ อินทรีย์ พละ โพชฌงค์ องค์มรรค องค์ฌาน สมถะและวิปัสสนา ชื่อว่า การสอบถาม.

การทำวัตถุภายในและภายนอกให้สละสลวย ชื่อว่า การทำวัตถุให้สละสลวย. ก็เวลาใด ภิกษุมีผม เล็บ และขนยาวเกินไป หรือร่างกายสกปรกเปรอะเปื้อนด้วยเหงื่อและไคล เวลานั้น วัตถุภายใน (คือร่างกาย) ไม่สละสลวยไม่สะอาด. แต่ในเวลาใด จีวรเก่าคร่ำคร่า สกปรกเหม็นสาบ หรือเสนาสนะรกรุงรัง ในเวลานั้น วัตถุภายนอกไม่สละสลวยไม่สะอาด. เพราะฉะนั้น จึงควรทำวัตถุภายในให้สละสลวย ด้วยกิจมีการปลงผมเป็นต้น ด้วยการทำร่างกายให้เบาสบาย ด้วยกิจมีการถ่ายชำระมลทิน ให้ทั่วทั้งเบื้องบนเบื้องล่างเป็นต้น และด้วยการขัดสี อาบน้ำบรรเทากลิ่นเหม็น. พึงทำวัตถุภายนอกให้สละสลวยด้วยกิจมีการเย็บย้อม ซักจีวร และทำการรมบาตรเป็นต้น. เพราะเมื่อวัตถุภายในและภายนอกนั้นไม่สละสลวย เมื่อจิตและเจตสิกที่เกิดขึ้น แม้ปัญญาก็ไม่ผ่องแผ้ว เหมือนแสงสว่างของดวงประทีปที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยตัวตะเกียง ไส้และน้ำมันที่ไม่สะอาดหมดจดฉะนั้น แต่เมื่อวัตถุภายในและภายนอกสละสลวย เมื่อจิตและเจตสิกเกิดขึ้น แม้ปัญญาก็ผ่องแผ้ว เหมือนแสงสว่างของดวงประทีปที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยตัวตะเกียง ไส้ และน้ำมันที่สะอาดหมดจดฉะนั้น. เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวว่า "การทำวัตถุให้สละสลวย ย่อมเป็นไปเพื่อความเกิดขึ้นแห่งธัมมวิจยสัมโพชฌงค์."

การทำการปรับปรุงอินทรีย์มีศรัทธาเป็นต้นให้สม่ำเสมอกัน ชื่อว่า การทำปรับปรุงอินทรีย์ให้สม่ำเสมอ. ด้วยว่า ถ้าอินทรีย์คือศรัทธาของเธอมีกำลังกล้า อินทรีย์นอกนี้อ่อน แต่นั้นอินทรีย์คือวิริยะ ก็ไม่อาจทำกิจคือการประคองจิตได้ อินทรีย์คือสติก็ไม่อาจทำกิจคือการปรากฏ อินทรีย์คือสมาธิก็ไม่อาจทำกิจคือความไม่ฟุ้งซ่าน อินทรีย์คือปัญญาก็ไม่อาจทำกิจคือการเห็นได้ เพราะฉะนั้น เมื่อมนสิการถึงอินทรีย์คือศรัทธานั้นด้วยการพิจารณาสภาวธรรม หรือโดยประการใด อินทรีย์คือศรัทธา

มีกำลังกล้า พึงลดลงด้วยการไม่มนสิการโดยประการนั้น. ในข้อนี้มีเรื่องท่านพระวักกลิเถระเป็นอุทาหรณ์. ถ้าอินทรีย์คือวิริยะมีกำลังกล้า เมื่อเป็นเช่นนั้นอินทรีย์คือศรัทธาก็ไม่อาจทำกิจคือการน้อมใจเชื่อได้ อินทรีย์นอกนี้ก็ไม่อาจทำกิจคือหน้าที่ต่าง ๆ ของตนได้ เพราะฉะนั้น จึงควรลดอินทรีย์คือวิริยะนั้นลง ด้วยการเจริญปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ เป็นต้น. แม้ในข้อนั้น พึงแสดงเรื่องท่านพระโสณเถระเป็นอุทาหรณ์. แม้ในอินทรีย์ที่เหลือก็เหมือนกัน เมื่ออินทรีย์อย่างหนึ่งมีกำลังกล้า ก็พึงทราบว่าอินทรีย์นอกนี้ก็ไม่สามารถในกิจคือหน้าที่ของตนได้.

โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ในเรื่องอินทรีย์นี้ ท่านสรรเสริญศรัทธากับปัญญา และสมาธิกับวิริยะ ต้องเสมอกัน. เพราะผู้มีศรัทธากล้าแต่มีปัญญาอ่อน มีความเลื่อมใสแรง ย่อมเลื่อมใสไปนอกเรื่อง. มีปัญญากล้าแต่มีศรัทธาอ่อน ย่อมฝักใฝ่ไปข้างเกเร เหมือนโรคเกิดเพราะผิดยาแก้ไขไม่ได้ฉะนั้น. ผู้มีปัญญากล้าก็โลดแล่นเขวไปว่า กุศลมีได้ด้วยเพียงจิตตุปบาท (ใจคิดขณะหนึ่งเท่านั้น) ดังนี้แล้ว ก็ไม่ทำบุญ มีทานเป็นต้น ย่อมเกิดในนรก. เพราะอินทรีย์คือศรัทธากับปัญญา ทั้งสองเสมอกัน จึงเลื่อมใสในวัตถุ (คือพระรัตนตรัย) อย่างเดียว. แต่สมาธิกล้า วิริยะอ่อน โกสัชชะ (ความเกียจคร้าน) ย่อมครอบงำได้ เพราะสมาธิเป็นฝ่ายโกสัชชะ. วิริยะกล้า สมาธิอ่อน อุทธัจจะย่อมครอบงำได้ เพราะวิริยะเป็นฝ่ายอุทธัจจะ. แต่สมาธิอันวิริยะเข้าประกบไว้ ย่อมไม่ตกไปในโกสัชชะ วิริยะอันสมาธิเข้าประกบไว้ก็ไม่ตกไปในอุทธัจจะ. เพราะฉะนั้น จึงควรทำอินทรีย์ ๒ คู่นั้นให้เสมอเท่า ๆ กัน. ด้วยว่า อัปปนาจะมีได้ก็เพราะอินทรีย์ ๒ คู่เสมอกัน.

อีกอย่างหนึ่ง ศรัทธาแม้มีกำลังกล้าก็ควรแก่ผู้เจริญสมาธิ. เพราะผู้เจริญสมาธิเชื่อมั่นหยั่งลงมั่นอย่างนี้ จักบรรลุอัปปนาได้. ส่วนในสมาธิกับปัญญา เอกัคคตา (ความที่จิตมีอารมณ์เป็นหนึ่ง) มีกำลังกล้า ย่อมควรแก่ผู้เจริญสมาธิ. ด้วยว่าผู้เจริญสมาธินั้นย่อมบรรลุอัปปนาได้ ด้วย

เอกัคคตาอย่างนี้. ปัญญามีกำลังกล้า ย่อมควรแก่ผู้เจริญวิปัสสนา. ด้วยว่าผู้เจริญวิปัสสนา นั้นย่อมถึงความแทงตลอดไตรลักษณ์ด้วยปัญญา อย่างนี้. แต่อัปปนาจะมีได้ก็เพราะศรัทธากับปัญญาทั้งสองเสมอกันโดยแท้. ส่วนสติที่มีกำลัง ย่อมควรในที่ทั้งปวง. เพราะว่าสติย่อมรักษาจิตมิให้ตกไปในอุทธัจจะ ด้วยอำนาจศรัทธา วิริยะ ปัญญาซึ่งเป็นฝ่ายอุทธัจจะ มิให้ตกไปในโกสัชชะ เพราะสมาธิเป็นฝ่ายโกสัชชะ.. เพราะฉะนั้น สตินั้นจึงจำต้องปรารถนาในที่ทั้งปวง เหมือนการปรุงรสด้วยเกลือจำปรารถนาในการปรุงอาหารทุกอย่าง และเหมือนอำมาตย์ผู้ชำนาญในราชกิจทุกอย่างจำปรารถนาในราชกิจทุกอย่างฉะนั้น. เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า สติจำปรารถนาในที่ทั้งปวง. เพราะเหตุไร ? เพราะจิตมีสติเป็นที่อาศัย และสติมีการอารักขาเป็นที่ปรากฏ เว้นสติเสียแล้วจะประคองและข่มจิตไม่ได้เลย.

การเว้นบุคคลผู้มีปัญญาทราม ไม่มีปัญญาหยั่งลงในประเภทแห่งธรรมมีขันธ์เป็นต้นให้ห่างไกล ชื่อว่า การงดเว้นบุคคลทรามปัญญา. การคบหาบุคคลผู้ประกอบด้วยปัญญา รอบรู้ความเกิดและความเสื่อมแห่งสภาวธรรม อันกำหนดด้วยลักษณะ ๕๐ ถ้วน ชื่อว่า คบหาบุคคลผู้มีปัญญา. การพิจารณาประเภทแห่งปัญญาอันลึกซึ้ง ที่เป็นไปในสภาวธรรมทั้งหลายมีขันธ์เป็นต้นอันลุ่มลึก ชื่อว่าการพิจารณาสอดส่องด้วยปัญญาอันลึกซึ้ง. ความเป็นผู้มีจิตอันโน้มน้อมไปเพื่อตั้งธัมวิจยสัมโพชฌงค์ ในอิริยาบถทั้งหลายมี ยืน นั่งเป็นต้น ชื่อว่าความน้อมจิตไปในธัมมวิจยสัมโพชฌงค์นั้น. ภิกษุย่อมรู้ชัดว่า ก็ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์นั้นที่เกิดด้วยอาการอย่างนี้ ย่อมเจริญบริบูรณ์ด้วยอรหัตมรรค.

วิริยสัมโพชฌงค์

วิริยสัมโพชฌงค์ ย่อมเกิดตามนัยอันมาแล้วในบาลี (สังยุตตนิกาย มหาวารวรรค) อย่างนี้ว่า "ภิกษุทั้งหลาย อารภธาตุ (ธาตุคือความเริ่มความเพียร) นิกกมธาตุ ปรักกมธาตุ (ธาตุ คือความเพียรก้าวไปข้างหน้า) มีอยู่ การทำให้มากซึ่งโยนิโสมนสิการในธาตุทั้ง ๓ นั้น นี้เป็นอาหารเพื่อความเกิดแห่งวิริยสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิด หรือเป็นไปเพื่อความไพบูลย์เจริญบริบูรณ์เต็มที่แห่งวิริยสัมโพชฌงค์ที่เกิดแล้ว"[๑] ดังนี้.

ธรรมเป็นเหตุเกิดวิริยสัมโพชฌงค์

อีกอย่างหนึ่ง ธรรม ๑๑ ประการ ย่อมเป็นไปเพื่อความเกิดแห่งวิริยสัมโพชฌงค์ คือ ๑. การพิจารณาเห็นภัยในอบาย ๒. การเห็นอานิสงส์ ๓. การพิจารณาวิถีทางดำเนิน ๔. ความเคารพยำเกรงในบิณฑบาต ๕. การพิจารณาความเป็นใหญ่แห่งการรับทรัพย์มรดก ๖. การพิจารณาความมีพระศาสดาเป็นใหญ่ ๗. การพิจารณาความมีชาติเป็นใหญ่ ๘. การพิจารณาความมีสพรหมจารีเป็นใหญ่ ๙. การงดเว้นบุคคลเกียจคร้าน ๑๐. การคบหาบุคคลผู้ปรารภความเพียร ๑๑. ความน้อมจิตไปในวิริยสัมโพชฌงค์นั้น.

๑. การพิจารณาเห็นภัยในอบาย

บรรดาธรรม ๑๑ ประการนั้น เมื่อภิกษุผู้เจริญวิริยสัมโพชฌงค์พิจารณาเห็นภัยในอบายอย่างนี้ว่า ใคร ๆ ไม่อาจยังวิริยสัมโพชฌงค์ให้เกิดได้ในเวลาที่เสวยทุกข์ใหญ่จำเดิมแต่ถูกลงโทษด้วยเครื่องจองจำ ๕

---

๑. ส. มหา. ๑๙/๕๓๐/๑๔๕.

ประการในนรกก็ดี ในเวลาที่ถูกเขาจับด้วยเครื่องจับมี ข่าย แห และอวนเป็นต้นบ้าง ในเวลาขับต้อนทิ่มแทงด้วยเครื่องประหารมีปฏักเป็นต้นให้ลากเกวียนบ้าง ในกำเนิดสัตว์ดิรัจฉานก็ดี ในเวลาที่ทุรนทุรายด้วยความหิวกระหายตั้งหลายพันปีบ้าง พุทธันดรหนึ่งบ้าง ในเปรตวิสัยก็ดี ในเวลาที่ต้องเสวยทุกข์อันเกิดแต่ลมและแดดเป็นต้น ด้วยเรือนร่างที่สูงประมาณ ๖๐ ศอก ๘๐ ศอก เหลือแต่หนังหุ้มกระดูก ในจำพวกกาลกัญชิกอสูรก็ดี ภิกษุ เวลานี้เท่านั้นเป็นเวลาทำความเพียรของเธอดังนี้ วิริยสัมโพชฌงค์ย่อมเกิดขึ้นได้.

๒. การเห็นอานิสงส์

เมื่อเห็นอานิสงส์อย่างนี้ว่า คนเกียจคร้านไม่อาจได้โลกุตตรธรรม ๙ คนที่ปรารภความเพียรเท่านั้นจึงสามารถ นี้เป็นอานิสงส์ของความเพียร ดังนี้ วิริยสัมโพชฌงค์ก็ย่อมเกิดได้.

๓. การพิจารณาวิถีทางดำเนิน

เมื่อพิจารณาวิถีทางดำเนินอย่างนี้ว่า ควรดำเนินทางที่พระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า พระมหาสาวกทุกพระองค์ดำเนินไปแล้ว ทางนั้น คนเกียจคร้านไม่อาจเดินไปได้ ดังนี้ วิริยสัมโพชฌงค์ก็ย่อมเกิดได้.

๔. การเคารพย่ำเกรงในบิณฑบาต

เมื่อพิจารณาความเคารพย่ำเกรงในบิณฑบาตอย่างนี้ว่า มนุษย์เหล่าใดบำรุงเธอด้วยปัจจัยมีบิณฑบาตเป็นต้น มนุษย์เหล่านั้นนี้ ก็ไม่ใช่ญาติ ไม่ใช่ทาส และคนงานของเธอเลย ทั้งมนุษย์เหล่านั้นก็มิใช่ถวายปัจจัยมี

จีวรเป็นต้นอันประณีตแก่เธอ ด้วยคิดว่า จักอาศัยเธอเลี้ยงชีวิต โดยที่แท้ เขาหวังให้อุปการะที่ตนทำแล้วมีผลมากจึงถวาย. แม้พระศาสดาก็มิได้ทรงพิจารณาเห็นอย่างนี้ว่า ภิกษุนี้บริโภคปัจจัยเหล่านี้แล้ว จักมีร่างกายแข็งแรงมาก อยู่เป็นสุข ดังนี้ แล้วทรงอนุญาตปัจจัยแก่เธอ โดยที่แท้พระองค์ทรงพิจารณาเห็นว่า ภิกษุบริโภคปัจจัยเหล่านี้ บำเพ็ญสมณธรรม จักพ้นจากทุกข์ในวัฏฏะได้ดังนี้ จึงทรงอนุญาตปัจจัยไว้ เดี๋ยวนี้เธอเกียจคร้านอยู่ ไม่เคารพยำเกรงบิณฑบาตนั้น ขึ้นชื่อว่าการเคารพยำเกรงต่อบิณฑบาต ย่อมมีแก่ผู้ปรารภความเพียรเท่านั้น ดังนี้ วิริยสัมโพชฌงค์ก็เกิดได้ เหมือนวิริยสัมโพชฌงค์ เกิดแก่ท่านพระมหามิตตเถระฉะนั้น.

เรื่องพระมหามิตตเถระ

เล่ากันว่า พระเถระอาศัยอยู่ในถ้ำชื่อ กสกะ. และมหาอุบาสิกาผู้หนึ่งในบ้านเป็นที่โคจรของท่าน บำรุงพระเถระเหมือนบุตร. วันหนึ่งนางจะไปป่าจึงสั่งลูกสาวว่า ลูก ข้าวสารเก่าอยู่โน้น น้ำนม เนยใส น้ำอ้อย อยู่โน้น เวลาที่พระผู้เป็นเจ้ามิตตะพี่ชายของเจ้ามา จงปรุงอาหารถวายพร้อมด้วยน้ำนม เนยใส และน้ำอ้อย ด้วยนะลูก. ลูกสาวถามว่า ก็แม่จะรับประทานไหมจ๊ะ. มหาอุบาสิกาตอบว่า ก็เมื่อวานนี้ แม่รับประทานอาหารสำหรับค้างคืน (ปาริวาสิกภัต) ที่ปรุงกับน้ำส้มแล้วนี่จ๊ะ. ลูกสาวถามว่า แม่จักรับประทานกลางวันไหมจ๊ะ. มหาอุบาสิกาสั่งว่า เจ้าจงใส่ผักดองแล้วเอาปลายข้าวสารต้มข้าวต้มมีรสเปรี้ยวเก็บไว้ให้เถอะลูก. พระเถระครองจีวรแล้ว กำลังนำบาตรออก (จากถลก) ได้ยินคำพูดนั้นก็สอนตนเองว่า ได้ยินว่า มหาอุบาสิการับประทานแต่อาหารสำหรับค้างคืนกับน้ำส้ม แม้กลางวันก็จักรับประทานข้าวต้มเปรี้ยวใส่ผักดอง นางสั่งให้จัดอาหารมีข้าวสารเก่าเป็นต้นเพื่อเธอ ก็มหาอุบาสิกานั้นมิได้หวังที่นา ที่สวน อาหาร และผ้า จากเธอเลย แต่ปรารถนาสมบัติ ๓ ประการ

(มนุษยสมบัติ สวรรคสมบัติ นิพพานสมบัติ) จึงถวาย เจ้าจักสามารถให้สมบัติเหล่านั้นแก่มหาอุบาสิกานั้นได้หรือไม่เล่า ดังนี้ ท่านคิดว่า บิณฑบาตนี้อันเธอผู้ยังมีราคะ โทสะ โมหะ ไม่อาจรับได้ ดังนี้แล้ว ก็เก็บบาตรเข้าถลก ปลดดุมจีวร กลับไปถ้ำกสกะเลย เก็บบาตรไว้ใต้เตียง พาดจีวรไว้ที่ราวจีวร นั่งลงอธิษฐานความเพียรว่า เราไม่บรรลุพระอรหัต จักไม่ออกไปจากถ้ำ. เป็นผู้ไม่ประมาทตลอดคืน เจริญวิปัสสนา ก็บรรลุพระอรหัตก่อนเวลาอาหารเช้า เป็นพระมหาขีณาสพ (สิ้นอาสวะแล้ว) นั่งยิ้มอยู่ เหมือนดอกปทุมที่กำลังแย้มฉะนั้น. เทวดาผู้สิงอยู่ที่ต้นไม้ใกล้ประตูถ้ำเปล่งอุทานว่า

ท่านบุรุษอาชาไนย ข้าพเจ้าขอนอบน้อมท่าน ท่านยอดบุรุษ ข้าพเจ้าขอนอบน้อมท่านผู้มีอาสวะสิ้นแล้ว ท่านผู้นิรทุกข์ ท่านเป็นผู้ควรทักษิณาทาน.

แล้วกล่าวว่า ท่านเจ้าข้า พวกหญิงแก่ถวายอาหารแก่พระอรหันต์ทั้งหลาย เช่นท่าน ผู้เข้าไปบิณฑบาต จักพ้นจากทุกข์.

พระเถระลุกขึ้นเปิดประตูดูเวลา ทราบว่ายังเช้าอยู่ จึงถือบาตรและจีวรเข้าสู่หมู่บ้าน ฝ่ายเด็กหญิงจัดเตรียมอาหารเสร็จแล้ว นั่งคอยดูอยู่ตรงประตูด้วยนึกว่า ประเดี๋ยวพี่ชายเราคงจักมา ประเดี๋ยวพี่ชายเราคงจักมา. เมื่อพระเถระมาถึงประตูเรือนแล้ว เด็กหญิงนั้นก็รับบาตรบรรจุเต็มด้วยอาหารเจือน้ำนม ที่ปรุงด้วยเนยใส และน้ำอ้อยแล้ว วางไว้บนมือ (ของพระเถระ). พระเถระทำอนุโมทนาว่า จงมีสุขเถิด แล้วก็จากไป. เด็กหญิงนั้นยืนจ้องดูท่านอยู่แล้ว. ความจริง ในคราวนั้น ผิวพรรณของพระเถระบริสุทธิ์ยิ่งนัก อินทรีย์ผ่องใส หน้าของท่านเปล่งปลั่งยิ่งนัก ประดุจผลตาลสุกที่หลุดจากขั้วฉะนั้น. มหาอุบาสิกากลับมาจากป่าถามว่า พี่ชายของเจ้ามาแล้วหรือลูก. เด็กหญิงนั้นก็เล่าเรื่องทั้งหมดให้มารดาฟัง. มหาอุบาสิกาก็รู้ได้ว่า วันนี้ บรรพชิตกิจแห่งบุตรของเราถึงที่สุดแล้ว จึงกล่าวว่า ลูก พี่ชายของเจ้ายินดียิ่งนักในพระพุทธศาสนา

ไม่กระสัน (อยากสึก) แล้วละ.

๕. การพิจารณาความมีทรัพย์มรดกเป็นใหญ่

เมื่อพิจารณาความมีทรัพย์มรดกเป็นใหญ่อย่างนี้ว่า ก็ทรัพย์มรดกของพระศาสดามีมากแล คือ อริยทรัพย์ ๗ ประการ ทรัพย์มรดกนั้นผู้เกียจคร้านไม่อาจรับได้ เหมือนอย่างว่า มารดาบิดาย่อมตัดบุตรผู้ประพฤติผิด ทำให้เป็นคนนอก (มารดา) ว่า คนนี้ไม่ใช่ลูกของเรา เมื่อมารดาบิดาล่วงลับไป เขาก็ไม่ได้รับทรัพย์มรดกฉันใด แม้บุคคลผู้เกียจคร้านก็ฉันนั้น ย่อมไม่ได้รับมรดกคืออริยทรัพย์นี้ ผู้ปรารภความเพียรเท่านั้นย่อมได้รับ ดังนี้ วิริยสัมโพชฌงค์ย่อมเกิดได้.

๖. การพิจารณาความมีพระศาสดาเป็นใหญ่

เมื่อพิจารณาความมีพระศาสดาเป็นใหญ่อย่างนี้ว่า พระศาสดาของเธอเป็นใหญ่ เพราะในเวลาที่พระศาสดาของเธอทรงถือปฏิสนธิในพระครรภ์ของพระมารดาก็ดี เวลาเสด็จออกมหาภิเนษกรมณ์ก็ดี เวลาตรัสรู้พระอนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณก็ดี เวลาประกาศพระธรรมจักร แสดงยมกปาฏิหาริย์ เสด็จลงจากเทวโลก และทรงปลงอายุสังขารก็ดี เวลาเสด็จดับขันธปรินิพพานก็ดี หมื่นโลกธาตุก็หวั่นไหวแล้ว เธอบวชในพระศาสนาของศาสดาเห็นปานฉะนี้แล้ว เป็นคนเกียจคร้านควรแล้วหรือ ดังนี้ วิริยสัมโพชฌงค์ย่อมเกิดได้.

๗. การพิจารณาความมีชาติเป็นใหญ่

เมื่อพิจารณาความมีชาติเป็นใหญ่อย่างนี้ว่า แม้โดยชาติ บัดนี้เธอไม่ใช่คนมีชาติต่ำแล้วละ เธอชื่อว่าเกิดแล้วในวงศ์ของพระเจ้าอุกกากราช (โอกากราช) ที่สืบทอดกันมาโดยมหาสมมตประเพณี ไม่เจือปนกับชนชาติอื่น เป็นพระนัดดาของพระเจ้าสุทโธทนมหาราชและพระนางเจ้ามหามายาเทวี เป็นพระอนุชาของท่านพระราหุลพุทธชิโนรส ขึ้นชื่อว่าเธอเป็นพุทธชินบุตร เห็นปานฉะนี้ อยู่อย่างคนเกียจคร้านไม่สมควร ดังนี้ วิริยสัมโพชฌงค์ย่อมเกิดได้.

๘. การพิจารณาความมีสพรหมจารีเป็นใหญ่

เมื่อพิจารณาความมีสพรหมจารีเป็นใหญ่อย่างนี้ว่า ท่านพระสารีบุตร ท่านพระโมคคัลลานะ และพระสาวกผู้ใหญ่ ๘๐ รูป แทงตลอด (ตรัสรู้) โลกุตตรธรรมด้วยความเพียรกันทั้งนั้น เธอจะดำเนินตามทางของสพรหมจารีเหล่านั้นหรือไม่ดำเนินตามเล่า ดังนี้ วิริยสัมโพชฌงค์ย่อมเกิดได้.

๙. การงดเว้นบุคคลผู้เกียจคร้าน

๑๐. การคบหาบุคคลผู้ปรารภความเพียร

๑๑. ความน้อมจิตไปในวิริยสัมโพชฌงค์นั้น

เมื่อเว้นบุคคลผู้เกียจคร้าน ผู้สละความเพียรทางกาย และทางใจ ซึ่งเป็นเหมือนงูเหลือมกินเต็มท้องแล้วหยุดอยู่กับที่ก็ดี คบหาบุคคลผู้ปรารภความเพียร ผู้อุทิศตนมุ่งปฏิบัติธรรมก็ดี มีจิตโน้มน้อมโอนไป

เพื่อให้ความเพียรเกิดขึ้นในอิริยาบถทั้งหลายมี ยืน นั่งเป็นต้นก็ดี วิริยสัมโพชฌงค์ย่อมเกิดได้. ภิกษุย่อมรู้ชัดว่าวิริยสัมโพชฌงค์นั้นที่เกิดแล้วด้วยอาการอย่างนี้ ย่อมเจริญบริบูรณ์ด้วยอรหัตมรรค.

ปีติสัมโพชฌงค์

ปีติสัมโพชฌงค์ย่อมเกิดโดยนัยอันมาแล้วในบาลี (สังยุตตนิกาย มหาวารวรรค) อย่างนี้ว่า "ภิกษุทั้งหลาย ธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งปีติสัมโพชฌงค์มีอยู่ การทำให้มากซึ่งโยนิโสมนสิการในธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งปีติสัมโพชฌงค์นี้เป็นอาหาร เพื่อความเกิดแห่งปีติสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดหรือเป็นทางเพื่อความไพบูลย์ เจริญบริบูรณ์เต็มที่แห่งปีติสัมโพชฌงค์ที่เกิดแล้ว"[๑] ดังนี้. ปีตินั้นเอง ชื่อว่าธรรมเป็นที่ตั้งแห่งปีติสัมโพชฌงค์ในบาลีนั้น. มนสิการอันยังปีตินั้นให้เกิด ชื่อว่า โยนิโสมนสิการ.

ธรรมเป็นเหตุเกิดปีติสัมโพชฌงค์

อีกอย่างหนึ่ง ธรรม ๑๑ ประการ ย่อมเป็นทางเกิดปีติสัมโพชฌงค์ คือ ๑. พุทธานุสสติ ๒. ธัมมานุสสติ ๓. สังฆานุสสติ ๔. สีลานุสสติ ๕. จาคานุสสติ ๖. เทวตานุสสติ ๗. อุปสมานุสสติ ๘. เว้นบุคคลผู้เศร้าหมอง ๙. คบหาบุคคลผู้หมดจด ๑๐. การพิจารณาความในพระสูตรเป็นที่ตั้งแห่งความเลื่อมใส ๑๑. ความน้อมจิตไปในปีติสัมโพชฌงค์นั้น.

จริงอยู่ ผู้เจริญปีติสัมโพชฌงค์ เมื่อระลึกถึงพระพุทธคุณ ปีติสัมโพชฌงค์ย่อมเกิดขึ้น แผ่ซ่านทั่วสรีระจนกระทั่งอุปจารสมาธิ. เมื่อระลึกถึงคุณพระธรรมและพระสงฆ์ก็ดี พิจารณาปาริสุทธิศีล ๔ ที่ตนรักษาไม่ขาดวิ่นเป็นเวลานานก็ดี แม้คฤหัสถ์พิจารณาศีล ๑๐ ศีล ๕ ก็ดี

---

๑. ส. มหา. ๑๙/๕๓๑/๑๔๕.

พิจารณาจาคะ (การบริจาค) ว่า ในเวลาประสบทุพภิกขภัยเป็นต้น เราถวายโภชนะอันประณีตแก่สพรหมจารีทั้งหลาย ได้ถวายโภชนะชื่ออย่างนี้ดังนี้ก็ดี แม้คฤหัสถ์พิจารณาถึงทานที่ถวายแก่ท่านผู้มีศีลในเวลาเห็นปานนั้นก็ดี พิจารณาถึงคุณเช่นกับที่เทวดาประกอบแล้วด้วยคุณทั้งหลายถึงความเป็นเทวดาว่ามีอยู่ในตนก็ดี พิจารณาเห็นว่ากิเลสที่ข่มได้แล้วแม้ด้วยสมาบัติตลอด ๖๐ ปีบ้าง ๗๐ ปีบ้าง ไม่ฟุ้งกำเริบ ดังนี้ก็ดี เว้นบุคคลเศร้าหมองผู้มีความหม่นหมองอันสั่งสมไว้ เพราะไม่ทำโดยเคารพในเวลาเห็นพระเจดีย์ เห็นโพธิพฤกษ์ และเห็นพระเถระ ผู้เป็นเช่นกับละอองธุลีบนหลังลา เพราะไม่มีความเลื่อมใสรักใครในพระรัตนตรัยมีพระพุทธเจ้าเป็นต้นก็ดี ส้องเสพบุคคลผู้หมดจด ผู้มากด้วยความเลื่อมใส มีจิตอ่อนโยนในพระรัตนตรัยมีพระพุทธเจ้าเป็นต้นก็ดี พิจารณาความในพระสูตรอันเป็นที่ตั้งแห่งความเลื่อมใส ซึ่งแสดงคุณของพระรัตนตรัยก็ดี มีจิตโน้มน้อมโอนไปเพื่อให้เกิดปีติในอิริยาบถทั้งหลายมี ยืน นั่ง เป็นต้นก็ดี ปีติสัมโพชฌงค์ย่อมเกิดได้. ภิกษุย่อมรู้ชัดว่า ปีติสัมโพชฌงค์นั้นซึ่งเกิดแล้วด้วยอาการอย่างนี้ ย่อมเจริญบริบูรณ์ด้วยอรหัตมรรค.

ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์

ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ ย่อมเกิดโดยนัยที่มาแล้วในบาลี (สังยุตตนิกาย มหาวารวรรค) อย่างนี้ว่า "ภิกษุทั้งหลาย กายปัสสัทธิ (ความสงบกาย) จิตตปัสสัทธิ (ความสงบจิต) มีอยู่ การทำให้มากซึ่งโยนิโสมนสิการในความสงบกาย และความสงบจิตนั้น นี้เป็นอาหาร (ย่อมเป็นไป) เพื่อความเกิดแห่งปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิด หรือเป็นทางเพื่อความไพบูลย์เจริญ บริบูรณ์เต็มที่แห่งปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ที่เกิดแล้ว"[๑] ดังนี้.

---

๑. ส. มหา. ๑๙/๕๓๒/๑๔๕.

ธรรมเป็นเหตุเกิดปัสสัทธิสัมโพชฌงค์

อีกอย่างหนึ่ง ธรรม ๗ ประการ ย่อมเป็นทางเกิดแห่งปัสสัทธิ-สัมโพชฌงค์ คือ ๑. เสพโภชนะอันประณีต ๒. เสพฤดูเป็นที่สบาย ๓. เสพอิริยาบถเป็นที่สบาย ๔. ประกอบความเป็นกลาง ๕. เว้นบุคคลผู้ไม่สงบกาย ๖. เสพบุคคลผู้สงบกาย ๗. น้อมจิตไปในปัสสัทธิสัมโพชฌงค์นั้น.

จริงอยู่ ผู้เจริญปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ เมื่อบริโภคโภชนะเป็นที่สบายอันประณีตหมดจดก็ดี เสพฤดูเป็นที่สบายไม่ว่าจะเป็นฤดูหนาว ฤดูร้อน เสพอิริยาบถเป็นที่สบายไม่ว่าจะเป็นอิริยาบถ ยืน เป็นต้นก็ดี ย่อมเกิดความสงบได้. แต่คำนั้น ท่านมิได้กล่าวหมายถึงบุคคลผู้เป็นมหาบุรุษซึ่งทนฤดูและอิริยาบถเป็นที่สบาย. เมื่อผู้ที่มีฤดูและอิริยาบถที่ถูกกันและไม่ถูกกัน เว้นฤดูและอิริยาบถที่ไม่ถูกกันแล้ว เสพฤดูและอิริยาบถที่ถูกกัน ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ย่อมเกิดได้. การพิจารณาถึงความที่ตนและคนอื่นมีกรรมเป็นของ ๆ ตน เรียกว่าประกอบความเป็นกลาง ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ย่อมเกิดได้ด้วยประกอบความเป็นกลางอันนี้. เมื่อเว้นบุคคลผู้มีกายไม่สงบ เช่นเที่ยวเบียดเบียนสัตว์อื่นด้วยเครื่องประหาร มีก้อนดินและท่อนไม้เป็นต้น ก็ดี เสพบุคคลผู้มีกายสงบสำรวมมือเท้าก็ดี มีจิตน้อมโน้มโอนไปเพื่อให้เกิดปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ในอิริยบถ มียืนนั่ง เป็นต้นก็ดี ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ย่อมเกิดได้. ภิกษุย่อมรู้ชัดว่า ก็ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์นั้น อันเกิดแล้วด้วยอาการอย่างนี้ย่อมเจริญบริบูรณ์ด้วยอรหัตมรรค.

สมาธิสัมโพชฌงค์

สมาธิสัมโพชฌงค์ย่อมเกิดได้โดยนัยมาแล้วในบาลี (สังยุตตนิกาย มหาวารวรรค) อย่างนี้ว่า "ภิกษุทั้งหลาย สมถนิมิต (บาลีว่า สมาธินิมิต) อัพยัคคนิมิตมีอยู่ การทำให้มากซึ่งโยนิโสมนสิการในนิมิตทั้ง ๒ นั้น นี้เป็นอาหาร (ย่อมเป็นไป) เพื่อความเกิดแห่งสมาธิสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิด หรือเป็นทางเพื่อความไพบูลย์ เจริญบริบูรณ์เต็มที่แห่งสมาธิสัมโพชฌงค์ที่เกิดแล้ว"[๑] ดังนี้.

ในนิมิตเหล่านั้น สมถะนั่นแล ชื่อว่า สมถนิมิตและอัพยัคคนิมิต เพราะอรรถว่าไม่ฟุ้งซ่าน.

ธรรมเป็นเหตุเกิดสมาธิสัมโพชฌงค์

อีกอย่างหนึ่ง ธรรม ๑๑ ประการ ย่อมเป็นทางเกิดสมาธิสัมโพชฌงค์ คือ ๑. ทำวัตถุให้สละสลวย ๒. การปรับปรุงอินทรีย์ให้สม่ำเสมอ ๓. ฉลาดในนิมิต ๔. ประคองจิตในสมัยที่ควรประคอง ๕. ข่มจิตในสมัยที่ควรข่ม ๖. ทำจิตให้ร่าเริงในสมัยที่ควรให้ร่าเริง ๗. เพ่งเฉยในสมัยที่ควรเพ่งเฉย ๘. เว้นบุคคลผู้มีจิตไม่เป็นสมาธิ ๙. คบหาบุคคลผู้มีจิตเป็นสมาธิ ๑๐. พิจารณาฌานและวิโมกข์ ๑๑. น้อมจิตไปในสมาธิสัมโพชฌงค์นั้น.

อธิบายธรรม ๑๑ ประการ

ในธรรม ๑๑ ประการนั้น เฉพาะการทำวัตถุให้สละสลวย และการปรับปรุงอินทรีย์ให้สม่ำเสมอ พึงทราบตามนัยที่กล่าวมาแล้วนั่นแล.

---

๑. สำ. มหา. ๑๙/๕๓๓/๑๔๖.

ความฉลาดในการกำหนดกสิณนิมิตเป็นอารมณ์ ชื่อว่าฉลาดในนิมิต. การประคองจิตไว้ด้วยการตั้งธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ วิริยสัมโพชฌงค์ และปีติสัมโพชฌงค์ ในสมัยที่จิตทดหู่เพราะมีความเพียรย่อหย่อนเกินไปเป็นต้น ชื่อว่า ประคองจิตในสมัยที่ควรประคอง.

การข่มจิตไว้ ด้วยการตั้งปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ สมาธิสัมโพชฌงค์ และอุเบกขาสัมโพชฌงค์ ในสมัยที่จิตฟุ้งซ่าน เพราะปรารภความเพียรมากเกินไปเป็นต้น ชื่อว่า ข่มจิตในสมัยที่ควรข่ม.

คำว่า ทำจิตให้ร่าเริงในสมัยที่ควรร่าเริง อธิบายว่า สมัยใดจิตไม่แช่มชื่น เพราะมีปัญญาและความเพียรอ่อนไป หรือเพราะไม่บรรลุสุขที่เกิดแต่ความสงบ สมัยนั้นก็ทำจิตให้สลดด้วยพิจารณาสังเวควัตถุ (เรื่องอันเป็นที่ตั้งแห่งความสลด) ๘ ประการ คือ ๑. ชาติ ๒. ชรา ๓. พยาธิ ๔. มรณะ ๕. ทุกข์ในอบาย ๖. ทุกข์ในอดีตมีวัฏฏะเป็นมูล ๗. ทุกข์ในอนาคตมีวัฏฏะเป็นมูล ๘. ทุกข์ในปัจจุบันมีการแสวงหาอาหารเป็นมูล. อนึ่ง การทำความเลื่อมใสให้เกิด ด้วยมาระลึกถึงคุณพระรัตนตรัย อันนี้ก็เรียกว่า การทำจิตให้ร่าเริงในสมัยที่ควรให้ร่าเริง.

ชื่อว่า เพ่งเฉยในสมัยที่ควรเพ่งเฉย อธิบายว่า สมัยใดจิตอาศัยการปฏิบัติชอบ ไม่ทดหู่ ไม่ฟุ้งซ่าน แช่มชื่น เป็นไปสม่ำเสมอในอารมณ์ ดำเนินในสมถวิถี สมัยนั้นไม่ต้องขวนขวายในการประคอง ข่มและทำจิตให้ร่าเริง เหมือนสารถีไม่ต้องขวนขวายในเมื่อม้าวิ่งเรียบฉะนั้น อันนี้เรียกว่า เพ่งเฉยในสมัยที่ควรเพ่งเฉย.

การเว้นบุคคลผู้มีจิตฟุ้งซ่าน ไม่บรรลุอุปจารหรืออัปปนาให้ห่างไกล ชื่อว่า เว้นบุคคลผู้มีจิตไม่เป็นสมาธิ

การเสพ คบหา เข้าไปนั่งใกล้บุคคลผู้มีจิตเป็นสมาธิด้วยอุปจารภาวนา หรืออัปปนาภาวนา ชื่อว่า คบหาบุคคลผู้มีจิตเป็นสมาธิ.

ความเป็นผู้มีจิตน้อมโน้มโอนไปเพื่อให้เกิดสมาธิในอิริยาบถทั้งหลาย มี ยืน นั่ง เป็นต้น ชื่อว่า น้อมจิตไปในสมาธิสัมโพชฌงค์.

ด้วยว่า เมื่อปฏิบัติอยู่อย่างนี้ สมาธิสัมโพชฌงค์นั้น ย่อมเกิดได้. เมื่อภิกษุรู้ชัดว่าก็สมาธิสัมโพชฌงค์นั้นอันเกิดแล้วด้วยอาการอย่างนี้ ย่อมเจริญบริบูรณ์ด้วยอรหัตมรรค.

อุเบกขาสัมโพชฌงค์

อุเบกขาสัมโพชฌงค์ ย่อมเกิดได้ตามนัยอันมาแล้วในบาลี (สังยุตต-นิกาย มหาวารวรรค) อย่างนี้ว่า "ภิกษุทั้งหลาย ธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งอุเบกขาสัมโพชฌงค์มีอยู่ การทำให้มากซึ่งโยนิโสมนสิการในธรรมเป็นที่ตั้งแห่งอุเบกขาสัมโพชฌงค์นั้น นี้เป็นอาหาร (ย่อมเป็นไป) เพื่อความเกิดแห่งอุเบกขาสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิด หรือเป็นทางเพื่อความเจริญไพบูลย์ บริบูรณ์เต็มที่ แห่งอุเบกขาสัมโพชฌงค์ที่เกิดแล้ว"[๑] ดังนี้. ก็ในธรรมเหล่านั้น อุเบกขานั่นแล ชื่อว่า ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งอุเบกขาสัมโพชฌงค์.

ธรรมเป็นเหตุเกิดอุเบกขาสัมโพชฌงค์

อีกอย่างหนึ่ง ธรรม ๕ ประการ ย่อมเป็นไปเพื่อความเกิดแห่งอุเบกขาสัมโพชฌงค์ คือ ๑. วางตนเป็นกลางในสัตว์ ๒. วางตนเป็นกลางในสังขาร ๓. เว้นบุคคลผู้ยึดถือสัตว์และสังขาร ๔. คบหาบุคคลผู้วางตนเป็นกลางในสัตว์และสังขาร ๕. น้อมจิตไปในอุเบกขาสัมโพชฌงค์นั้น.

---

๑. สี. มหา. ๑๙/๕๓๔/๑๔๖.

อธิบายธรรม ๕ ประการ

ในธรรม ๕ ประการนั้น ผู้เจริญอุเบกขาสัมโพชฌงค์ ย่อมตั้งการวางตนเป็นกลางในสัตว์ด้วยอาการ ๒ อย่าง คือ ด้วยการพิจารณาถึงความที่ตนและผู้อื่นมีกรรมเป็นของ ๆ ตนอย่างนี้ว่า ท่านมาด้วยกรรมของตนก็จักไปด้วยกรรมของตน แม้เขาก็มาด้วยกรรมของตน (เขา) ก็จักไปด้วยกรรมของตนเหมือนกัน ท่านจะยึดถืออะไรกัน ดังนี้ และด้วยการพิจารณาถึงความไม่มีสัตว์อย่างนี้ว่า เมื่อว่าโดยปรมัตถ์ ที่ว่าสัตว์ ๆ มันไม่มี ท่านจะยึดอะไรกันเล่า ดังนี้.

ตั้งการวางตนเป็นกลางในสังขารด้วยอาการ ๒ อย่างคือ ด้วยการพิจารณาโดยความเป็นของไม่มีเจ้าของ อย่างนี้ว่า จีวรนี้จักเข้าถึงความเปลี่ยนสีและความเก่าคร่ำคร่า เป็นผ้าเช็ดเท้า ต้องเขี่ยทิ้งด้วยปลายไม้เท้า ก็ถ้าว่าจีวรนั้นพึงมีเจ้าของไซร้ เขาก็ไม่พึงให้มันเสียทายอย่างนี้ดังนี้ และด้วยการพิจารณาโดยความเป็นของชั่วคราวอย่างนี้ว่า จีวรนี้อยู่ไม่ได้นาน เป็นของชั่วคราว ดังนี้. แม้ในบริขารมีบาตรเป็นต้น ก็พึงประกอบความเหมือนอย่างในจีวร.

ในข้อว่า เว้นบุคคลผู้ยึดถือในสัตว์และสังขาร มีวินิจฉัยดังนี้

บุคคลใดเป็นคฤหัสถ์ก็ยึดถือปิยชน มีบุตร ธิดา เป็นต้น ของตน หรือเป็นบรรพชิตก็ยึดถือบรรพชิตมีอันเตวาสิกและผู้ร่วมอุปัชฌาย์กันเป็นต้นของตน มัวทำกิจกรรมมีปลงผม เย็บจีวร ซักย้อมจีวร ระบมบาตร เป็นต้น ของชนเหล่านั้นด้วยมือของตนทีเดียว เมื่อไม่เห็นสักครู่เดียว ก็บ่นถึงว่า สามเณรรูปโน้นไปไหน ภิกษุหนุ่มรูปโน้นไปไหน เหลียวซ้ายแลขวาเหมือนกวางตื่นตกใจฉะนั้น แม้ผู้อื่นอ้อนวอนขอว่าโปรดส่งสามเณรชื่อโน้น ไปช่วยปลงผมเป็นต้นสักครู่เถิด ก็ไม่ยอมให้ด้วยพูดว่า จะไม่ให้เธอทำงานให้เราบ้างหรือ พวกท่านพาเธอไปจะลำบากดังนี้ บุคคลนี้ชื่อว่า ยึดถือสัตว์.

ฝ่ายบุคคลใดยึดถือบริขารมีจีวร บาตร ถลกบาตร ไม้เท้าเป็นต้น แม้ผู้อื่นจะเอามือจับก็ไม่ให้จับ ถึงขอยืมก็ตอบขัดข้องว่า เราเป็นเจ้าของสิ่งนี้ยังไม่ใช้เลย จักให้พวกท่านได้อย่างไร ดังนี้ บุคคลนี้ชื่อว่า ยึดถือสังขาร.

ฝ่ายบุคคลใดวางตนเป็นกลาง เที่ยงตรงในวัตถุทั้งสองนั้น บุคคลนี้ชื่อว่า วางตนเป็นกลางในสัตว์และสังขาร.

เมื่อเว้นไกลบุคคลผู้ยึดถือสัตว์และสังขารเห็นปานฉะนี้ก็ดี คบหาบุคคลผู้วางตนเป็นกลางในสัตว์และสังขารก็ดี มีจิตน้อมโน้มโอนไปเพื่อให้เกิดอุเบกขาสัมโพชฌงค์ในอิริยาบถทั้งหลายมียืน นั่ง เป็นต้นก็ดี อุเบกขาสัมโพชฌงค์นี้ย่อมเกิดได้ด้วยประการฉะนี้. ภิกษุย่อมรู้ชัดว่า ก็อุเบกขาสัมโพชฌงค์นั้นอันเกิดแล้วด้วยอาการอย่างนี้ ย่อมเจริญบริบูรณ์ ด้วยอรหัตมรรค.

คำว่า **เป็นภายในบ้าง (อิติ อชฺฌตฺตํ วา)** เป็นต้น ความว่า พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย เพราะกำหนดสัมโพชฌงค์ ๗ ของตน หรือของคนอื่น หรือกำหนดสัมโพชฌงค์ ๗ ของตนตามกาล หรือของคนอื่นตามกาลอยู่. ก็ความเกิด และความเสื่อม (แห่งอุเบกขาสัมโพชฌงค์) พึงทราบด้วยอำนาจความเกิดและความดับแห่งสัมโพชฌงค์ทั้งหลายในโพชฌงค์บรรพนี้. ข้อความต่อจากนี้ ก็มีนัยดังกล่าวมาแล้ว.

สติกำหนดโพชฌงค์เป็นอริยสัจ ๔

แต่ในโพชฌงค์บรรพนี้ มีข้อแตกต่างกันอย่างเดียวคือ พึงประกอบความอย่างนี้ว่า สติกำหนดโพชฌงค์เป็นอารมณ์ เป็นทุกขสัจเป็นต้น แล้วพึงทราบว่า เป็นทางปฏิบัตินำออกจากทุกข์ของภิกษุผู้กำหนดโพชฌงค์เป็นอารมณ์. คำที่เหลือก็เช่นเดียวกันนั้นแล.

โพชฌงคบรรพ จบ

จตุสัจบรรพ

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงจำแนกธัมมานุปัสสนาโดยโพชฌงค์ ๗ ประการ อย่างนี้แล้ว บัดนี้ เพื่อจะทรงจำแนกสัจจะ ๔ ประการ จึงตรัสว่า **ข้ออื่นยังมีอยู่อีก (ปุน จปรํ)** ดังนี้เป็นต้น.

อริยสัจ ๔

ในคำเหล่านั้น คำว่า **รู้ชัดตามเป็นจริงว่า นี้ทุกข์เป็นต้น (อิทํ ทุกฺขนฺติ ยถาภูตํ ปชานาติ)** ความว่า **รู้ชัดตามสภาพที่เป็นจริง** ซึ่งธรรมที่เป็นไปในภูมิ ๓ เว้นตัณหาว่า นี้ทุกข์. **รู้ชัดตามสภาพที่เป็นจริง** ซึ่งตัณหาที่มีอยู่ก่อนอันทำทุกข์นั้นนั่นแลให้เกิด ให้ปรากฏขึ้น นี้ทุกขสมุทัย. **รู้ชัดตามสภาพที่เป็นจริงซึ่งความดับคือ** หยุดทุกข์และทุกขสมุทัย ทั้งสองว่า **นี้** ทุกขนิโรธ. **รู้ชัดตามสภาพที่เป็นจริง ซึ่ง** อริยมรรคอันเป็นเหตุกำหนดรู้ทุกข์ เป็นเหตุละสมุทัย เป็นเหตุทำให้แจ้งนิโรธว่า นี้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา. กถาว่าด้วยสัจจะที่เหลือ เว้นกถาว่าด้วยบทภาชนะ (แจกบท) แห่งทุกข์มีชาติเป็นต้น ท่านกล่าวไว้พิสดารในคัมภีร์วิสุทธิมรรคแล้วแล.

อธิบายบทภาชนะ
ว่าด้วยทุกขสัจ

ชาติ

ส่วนในบทภาชนะพึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้. คำว่า **ภิกษุทั้งหลาย ชาติเป็นอย่างไร (กตมา จ ภิกฺขเว ชาติ)** ความว่า ภิกษุทั้งหลาย ก็ชาติอันใดที่เรากล่าวอย่างนี้ว่าแม้ชาติก็เป็นทุกข์ ชาติอันนั้นเป็นอย่างไร. พึงทราบอรรถในปุจฉาทั้งปวงอย่างนี้. คำว่า **ของสัตว์เหล่านั้น ๆ อันใด** นี้ เป็นคำกำหนดรวมสัตว์ไว้ทั้งหมด โดยไม่มีกำหนดว่าของเหล่าสัตว์ชื่อนี้. แม้คำว่า **ในหมู่สัตว์นั้น ๆ นี้** เป็นคำกำหนดรวมหมู่สัตว์ไว้ทั้งหมด. ความเกิด ชื่อว่า **ชาติ (ชาติ)**. คำว่า ชาติ นี้ เป็นชื่อของขันธ์ที่เกิดจำเพาะทีแรกพร้อมด้วยความเปลี่ยนแปลง. คำว่า **เกิดพร้อม (สญฺชาติ)** นี้ เป็นไวพจน์ของชาตินั่นเอง แต่ประกอบด้วยอุปสรรค. ความเกิดนั่นแล ชื่อว่า **ความหยั่งลง (โอกฺกนฺติ)** เพราะอรรถว่า ก้าวลงโดยอาการที่เข้าไปโดยลำดับ. ชื่อว่า **เกิดจำเพาะ (อภินิพฺพตฺติ)** เพราะอรรถว่าเกิดเฉพาะ กล่าวคือเกิด. ทั้ง ๔ อย่างนี้ชื่อว่ากล่าวโดยสมมติ. ส่วนบาลีว่า **ความปรากฏขึ้นแห่งขันธ์ (ขนฺธานํ ปาตุภาโว)** นี้ กล่าวโดยปรมัตถ์. ความปรากฏแห่งขันธ์ทั้งหลายนั่นแลที่แยกเป็นขันธ์ ๑ ขันธ์ ๔ และขันธ์ ๕ ในบรรดาหมู่สัตว์ที่มีขันธ์ ๑ เป็นต้นนั่นเอง ไม่ใช่ความปรากฏแห่งบุคคล. แต่เมื่อความปรากฏแห่งขันธ์นั้นมีอยู่ ก็สมมติ เรียกกันว่า บุคคลปรากฏ ดังนี้. คำว่า **ความได้อายตนะครบ (อายตนานํ ปฏิลาโภ)** ความว่า อายตนะทั้งหลายปรากฏอยู่นั่นแลเป็น อันชื่อว่าได้มานั้นชื่อว่าได้มากล่าวคือความปรากฏแห่งอายตนะเหล่านั้น.

ชรา

คำว่า **ความแก่ (ชรา)** เป็นคำแสดงถึงสภาพความเป็นเอง. คำว่า **ความคร่ำคร่า (ชีรณตา)** แสดงถึงภาวะคืออาการ. คำว่า **ความที่ฟันหลุด (ขณฺฑิจฺจ)** เป็นต้น คือแสดงถึงภาวะเปลี่ยนแปลง. จริงอยู่ เวลาเป็นหนุ่มสาว ฟันก็เรียบขาว ครั้นหง่อมเข้า ฟันเหล่านั้นก็เปลี่ยนสีไปโดยลำดับ หลุดตกไปในที่นั้น ๆ. อนึ่ง ฟันหัก หมายถึงฟันที่หลุดร่วง และที่ยังอยู่ ชื่อว่า **ขณฺฑิตา**. ภาวะแห่งฟันที่หักเรียกว่า **ความที่ฟันหัก (ขณฺฑิจฺจ)** ผมและขนคร่ำคร่าไปโดยลำดับ ชื่อว่า ผมหงอก. ผมหงอกเกิดพร้อมแล้วแก่บุคคลนั้น เหตุนั้นบุคคลนั้น ชื่อว่า มีผมหงอก. ภาวะแห่งบุคคลผู้มีผมหงอก ชื่อว่า **ความที่ผมหงอก (ปาลิจฺจ)**.

เกลียวที่หนังของบุคคลนั้น มีอยู่ เพราะมีเนื้อและเลือดแห้งไปด้วยถูกลม คือชราประหาร เหตุนั้น บุคคลนั้นชื่อว่า มีหนังเป็นเกลียว (เที่ยว). ภาวะแห่งบุคคลผู้มีหนังเป็นเกลียวนั้น ชื่อว่า**ความที่หนังหดเที่ยว (วลิตฺตจตา)**. ด้วยถ้อยคำมีประมาณเพียงเท่านี้เป็นอันพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงชราที่เปิดเผย อันปรากฏชัด โดยแสดงความเปลี่ยนแปลง ในฟัน ผม ขน หนัง. ทางไปของลม หรือไฟ จะปรากฏได้ก็เพราะลมพัดถูกหญ้าหรือต้นไม้เป็นต้น หักระเนระนาด หรือไฟไหม้ แต่ทางไปของลมและไฟนั้นก็หาปรากฏไม่ฉันใด ทางไปแห่งชราก็ฉันนั้นเหมือนกัน จะปรากฏได้ก็โดยภาวะมีฟันหักเป็นต้น แห่งอาการ ๓๒ มีฟันเป็นต้น แม้บุคคลลืมตาดูก็จับไม่ได้ ความคร่ำคร่าแห่งอาการมีฟันหักเป็นต้น หาใช่ตัวชราไม่ เพราะชราจะพึงรู้ทางจักษุมิได้. แต่เพราะเมื่อถึงชราอายุเสื่อมไป ฉะนั้นพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสโดยผลใกล้เคียงว่า ความเสื่อมไปแห่งอายุเรียกว่าชรา. อนึ่ง เพราะเวลาเป็นหนุ่มสาว อินทรีย์ทั้งหลายมีจักษุเป็นต้นแจ่มใสดี สามารถรับอารมณ์ของคนแม้ที่ละเอียดได้โดยสะดวกทีเดียว เมื่อถึงชราก็แก่หง่อม ขุ่นมัว ไม่ผ่องใส ไม่สามารถรับอารมณ์

ของตนแม้ที่หยาบได้ ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสโดยผลใกล้เคียงว่า ความแก่หง่อมแห่งอินทรีย์ทั้งหลาย เรียกว่า ชรา ดังนี้บ้าง.

มรณะ

ในมรณนิเทศ มีวินิจฉัยดังต่อไปนี้.

ศัพท์ว่า **ยं** หมายถึง มรณะ เป็นศัพท์แสดงถึงนปุสกลิงค์ (ไม่ใช่เพศชายไม่ใช่เพศหญิงทางไวยากรณ์). ในคำว่า **ยं** นั้น พึงประกอบความดังนี้ว่า **มรณะ** ท่านเรียกว่า **ความจุติ (จุติ)** เรียกว่า **ความเคลื่อนไป (จวนตา)**. ในคำเหล่านั้น คำว่า **ความจุติ (จุติ)** แสดงถึงสภาพที่เป็นเอง. คำว่า **ความเคลื่อนไป (จวนตา)** แสดงถึงภาวะคืออาการ. เมื่อบุคคลถึงมรณะแล้ว ขันธ์ทั้งหลายย่อมแตกและหายไปและไม่เห็น เพราะฉะนั้น มรณะนั้น จึงเรียกว่า **ความแตกทำลาย (เภโท) ความหายไป (อนฺตรธานํ)**. คำว่า **มฤตยู ความตาย (มจฺจุ-มรณ)** คือ มัจจุมรณะมิใช่ขณิกมรณะ (ตายชั่วขณะ). การทำกาละคือตาย ชื่อว่า **การทำกาละ (กาลกิริยา)**. แม้ทั้งหมดนี้ กล่าวโดยสมมติทั้งนั้น. ส่วนบาลีว่า **ความแตกแห่งขันธ์ (ขนฺธานं เภโท)** นี้ เป็นการกล่าวโดยปรมัตถ์. ความแตกแห่งขันธ์ทั้งหลายที่แยกเป็นขันธ์ ๑ ขันธ์ ๔ และขันธ์ ๕ ในบรรดาหมู่สัตว์ที่มีขันธ์ ๑ เป็นต้นนั่นเอง มิใช่ความแตกแห่งบุคคล. แต่เมื่อความประชุมพร้อมแห่งขันธ์มีอยู่ ก็สมมติเรียกว่า บุคคลตาย. การทอดทิ้งอัตภาพ ชื่อว่า **ความทิ้งซากศพไว้ (กเลวรสฺส นิกฺเขโป)**. จริงอยู่ เมื่อบุคคลถึงความตาย อัตภาพก็ตกเป็นเหมือนท่อนไม้ไร้ประโยชน์ฉะนั้น เพราะฉะนั้น มรณะนั้นท่านจึงเรียกว่า การทอดทิ้งซากศพ. ส่วน **ความขาดไปแห่งชีวิตินทรีย์ (ชีวิตินฺทฺริยสฺส อุปจฺเฉโท)** เมื่อว่าโดยปรมัตถ์โดยอาการทั้งปวงก็คือมรณะ. มรณะนั้นนั่นแหละ เรียกว่า สมมติมรณะ. ชาวโลกถือเอาความขาดแห่งชีวิตินทรีย์

นั่นเองพูดกันว่า ติสสะตาย ผุสสะตาย ดังนี้.

โสกะ

คำว่า **ด้วยความฉิบหาย (พฺยสเนน)** ความว่า ด้วยความวิบัติอย่างใดอย่างหนึ่งบรรดาความวิบัติทั้งหลายมีความวิบัติจากญาติเป็นต้น. คำว่า **ความทุกข์ (ทุกฺขธมฺเมน)** ความว่า อันเหตุแห่งทุกข์ มีการฆ่าและจองจำเป็นต้น. คำว่า **ถูกต้องแล้ว (ผุฏฺฐสฺส)** ได้แก่ ท่วมทับครอบงำแล้ว. คำว่า **ความโศก (โสโก)** ได้แก่ความโศกอันมีความแห้งใจเป็นลักษณะ ย่อมเกิดแก่บุคคล ในเมื่อถูกความวิบัติมีความวิบัติจากญาติเป็นต้น หรือเหตุแห่งทุกข์มีการฆ่าการจองจำเป็นต้น อย่างใดอย่างหนึ่ง ครอบงำแล้ว. คำว่า **ความแห้งใจ (โสจิตตฺตํ)** ได้แก่ ความเศร้าโศก. ก็ความเศร้าโศกนั้นเกิดขึ้นทำภายในให้แห้ง ให้แห้งผาก เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่า **ความผาก ณ ภายใน (อนฺโตโสโก) ความโศก ณ ภายใน (อนฺโตปริโสโก)** ดังนี้.

ปริเทวะ

คนทั้งหลาย ยึดถืออย่างนี้ว่า ลูกหญิงของเรา ลูกชายของเรา ดังนี้ ย่อมคร่ำครวญรำพันด้วยความยึดถือนั้น เหตุนั้น ความยึดถือนั้นจึงชื่อว่า **เป็นเหตุคร่ำครวญ (อาเทโว)**. คนทั้งหลายรำพัน ยกยอคุณนั้น ๆ ด้วยเหตุนั้น เพราะฉะนั้น เหตุนั้น จึงชื่อว่า **เป็นเหตุรำพัน (ปริเทโว)**. ศัพท์ทั้งสอง **(อาเทวนา ปริเทวนา)** นอกจากอาเทวะ ปริเทวะ นั้น เป็นศัพท์แสดงภาวะแห่งความคร่ำครวญ รำพันนั้นนั่นแหละ.

ทุกข์และโทมนัส

ความทุกข์อันมีกายประสาทเป็นที่ตั้ง (ที่เกิด) เพราะอรรถว่าทนได้ยาก ชื่อว่า **ทุกข์เกิดในกาย (กายิกํ)**. คำว่า **ความไม่ยินดี (อสาตํ)** คือ ไม่หวานใจ. คำว่า **ทุกข์เกิดแต่สัมผัสทางกาย (กายสมฺผสฺสชํ ทุกฺขํ)** คือทุกข์ที่เกิดจากสัมผัสทางกาย. คำว่า **เวทนาไม่ดี (อสาตํ เวทยิตํ)** คือเวทนาที่ไม่น่าชอบใจ. สิ่งที่สัมปยุตกับจิต ชื่อว่า **เจตสิก (เจตสิกํ)**. คำที่เหลือมีนัยดังกล่าวมาแล้วในทุกข์นั่นแล.

อุปายาส

คำว่า **ความแค้น (อายาโส)** ได้แก่ ความลำบากทางใจ อันถึงอาการคือความท้อแท้ห่อเหี่ยว. ความคับใจโดยภาวะมีกำลังแรง ชื่อว่า **ความคับแค้นใจ (อุปายาโส)**. ๒ ศัพท์ คือ **ความที่สัตว์แค้น ความที่สัตว์คับแค้น (อายาสิตตฺตํ อุปายาสิตตฺตํ)** นอกจากอายาสะ และอุปายาสะ นั้น เป็นธรรมเนื่องอยู่ในตน ส่องภาวะ ชี้ภาวะ.

การไม่สมความปรารถนาเป็นทุกข์

คำว่า **มีความเกิดเป็นธรรมดา (ชาติธมฺมานํ)** คือมีความเกิดเป็นสภาวะ. ข้อว่า **ความปรารถนาย่อมเกิด (อิจฺฉา อุปฺปชฺชติ)** คือตัณหาย่อมเกิด. คำว่า **โอหนอ (อโห วต)** ได้แก่ ความปรารถนา. ข้อว่า **ข้อนั้นสัตว์ไม่พึงได้ตามความปรารถนาโดยแท้ (น โข ปเนตํ อิจฺฉาย)** ความว่า ข้อนั้น คือความไม่ต้องมาเกิด บุคคลไม่พึงบรรลุได้ด้วยปรารถนา นอกจากด้วยมรรคภาวนา. คำว่า **แม้ข้อนี้ (อิทปิ)** คือแม้อันนี้. **ปิ** อักษร ในคำว่า **อิทมฺปิ** หมายถึงบทที่เหลือข้างท้าย.

คำว่า **ปรารถนาสิ่งใด (ยมฺปิจฺฉ)** ความว่า บุคคลปรารถนาสิ่งที่ไม่พึงได้ย่อมไม่ได้ เพราะธรรมใด ความปรารถนาในสิ่งที่ไม่พึงได้นั้นก็เป็นทุกข์. ทุก ๆ บทก็มีนัยนี้เหมือนกัน. ในขันธนิเทศมีวินิจฉัยดังนี้. รูปนั้นด้วย อุปาทานขันธ์ด้วย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า **อุปาทานขันธ์คือรูป (รูปูปาทานขนฺโธ)**. ทุก ๆ ขันธ์ก็พึงทราบอย่างนี้.

ว่าด้วยนิเทศสมุทัยอริยสัจ

คำว่า **ยายํ ตณฺหา** ตัดเป็น **ยา อยํ ตณฺหา** (แปลว่า ตัณหานี้ใด). คำว่า **มีความเกิดอีกเป็นปกติ (โปโนพฺภวิกา)** มีวิเคราะห์ว่า การทำภพใหม่ ชื่อว่า ภพใหม่ ภพใหม่นั้นเป็นปกติแห่งตัณหานั้น เหตุนั้น ตัณหานั้น จึงชื่อว่า **มีความเกิดอีกเป็นปกติ (โปโนพฺภวิกา)**. คำว่า **ประกอบด้วยความกำหนัดด้วยอำนาจความเพลิดเพลิน (นนฺทิราคสหคตา)** ได้แก่ตัณหาที่เกิดร่วมด้วยความกำหนัด ด้วยอำนาจความเพลิดเพลิน. ท่านอธิบายว่า โดยอรรถ ตัณหานั้นก็เป็นอันเดียวกับนันทิราคะนั้นเอง. ในคำเหล่านั้น คำว่า **มัวเพลินยิ่งในอารมณ์นั้น ๆ (ตตฺรตตฺราภินนฺทินี)** ความว่า อัตภาพเกิดจำเพาะในที่ใด ๆ ตัณหาก็เพลิดเพลินในที่นั้น ๆ. อีกนัยหนึ่ง ตัณหามักเพลิดเพลินในอารมณ์ทั้งหลายมีรูปเป็นต้น ชื่อว่าในที่นั้น ๆ. อธิบายว่า เพลิดเพลินในรูป ในเสียง ในกลิ่น ในรส ในโผฏฐัพพะ ในธรรมารมณ์. คำว่า **เสยฺยถีทํ** เป็นศัพท์นิบาต. คำว่า **เสยฺยถีทํ** นั้น มีความว่า ถ้ามีคำถามว่า ตัณหานั้นเป็นไฉน ? ความอยากในกาม ชื่อว่า **กามตัณหา (กามตณฺหา)**. คำว่า **กามตัณหา** นั้นเป็นชื่อของความกำหนัดเกี่ยวด้วยกามคุณ ๕. ความอยากในภพ ชื่อว่า **ภวตัณหา (ภวตณฺหา)**. คำว่า **ภวตัณหา** นี้ เป็นชื่อของความกำหนัดในรูปภพและอรูปภพ อันเกิดพร้อมด้วยสัสสตทิฏฐิ ที่เกิดโดยความปรารถนาภพ และความยินดีในฌาน. ความอยากในวิภพ ชื่อว่า **วิภวตัณหา**

(วิภวตณฺหา). คำว่า **วิภวตัณหา** นี้ เป็นชื่อของความกำหนัดที่เกิดพร้อมด้วยอุจเฉททิฏฐิ.

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าเพื่อจะทรงแสดงวัตถุที่ตั้ง ที่เกิด แห่งตัณหานั้นโดยพิสดาร จึงตรัสว่า **ก็แลตัณหานั้นนั่นแล (สา โข ปเนสา)** ดังนี้เป็นต้น.

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **เกิดขึ้น (อุปฺปชฺชติ)** แปลว่า เกิด. คำว่า **ตั้งอยู่ (นิวีสติ)** ได้แก่ ตั้งอยู่โดยความเป็นไปบ่อย ๆ. ข้อว่า **ที่ใดเป็นที่รักใคร่เป็นที่พอใจในโลก (ยํ โลเก ปิยรูปิ สาตรูปิ)** ความว่า เป็นสภาวะที่รักและสภาวะที่ชอบใจในโลก. ในคำว่า **ตา...ในโลก (จกฺขุ โลเก)** เป็นต้น มีอธิบายดังนี้ จริงอยู่ สัตว์ทั้งหลายถือมั่นในจักษุเป็นต้นในโลก โดยความเป็นของ ๆ เรา ตั้งมั่นอยู่ในสมบัติ ย่อมสำคัญจักษุ (ตา) ของตน อันมีประสาททั้ง ๕ แจ่มใส เหมือนหน้าต่างแก้วมณี อันเผยขึ้นแล้วในวิมานทอง ด้วยทำนองถือเอานิมิตในกระจกเป็นต้น, ย่อมสำคัญหู เหมือนหลอดเงินและเหมือนด้ายร้อยสังวาล, ย่อมสำคัญจมูก ที่ได้โวหารเรียกว่า "จมูกโด่ง" เหมือนขั้วหรดาลที่เขาปั้นตั้งไว้, ย่อมสำคัญลิ้น อันอ่อนสะอาด คอยรับรสอร่อย เหมือนพื้นผ้ากัมพลแดง ย่อมสำคัญกายเสมือนต้นสาละหนุ่ม และเสมือนเสาระเนียดทอง, ย่อมสำคัญใจ อันโอฬาร (ของตน) ไม่เหมือนกับใจของคนอื่น ๆ. ย่อมสำคัญรูป ประหนึ่งว่ามี ผิวพรรณดังดอกกรรณิการ์ทองเป็นต้น ย่อมสำคัญเสียง ประหนึ่งเสียงนกการะเวกและดุเหว่า ที่น่าคลั่งไคล้ และเสียงกังวานของปี่แก้วที่เป่าแผ่ว ๆ ย่อมสำคัญอารมณ์มีคันธารมณ์ (หอม) เป็นต้น อันมีสมุฏฐาน ๔ ที่ตนได้แล้วว่า อารมณ์เห็นปานนี้ของคนอื่นใครเล่าจะมี. เมื่อสัตว์เหล่านั้นสำคัญอยู่อย่างนี้ จักษุเป็นต้นเหล่านั้น ก็ย่อมเป็นที่รัก เป็นที่ชื่นใจ. เมื่อเป็นเช่นนั้น ตัณหาของสัตว์เหล่านั้นที่ยังไม่เกิด ก็ย่อมเกิดในจักษุเป็นต้นนั้น และตัณหาที่เกิดแล้ว ก็ย่อมตั้งอยู่โดยความเป็นไปบ่อย ๆ. เพราะฉะนั้น พระผู้มี

พระภาคเจ้าจึงตรัสว่า **ตาเป็นที่รักใคร่ เป็นที่พอใจในโลก ตัณหานั้นเมื่อจะเกิดก็ย่อมเกิดที่ตานั้น** ดังนี้เป็นต้น. บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **เมื่อจะเกิดย่อมเกิด (อุปฺปชฺชมานา อุปฺปชฺชติ)** ความว่า ตัณหานั้นเมื่อเกิดในกาลใด ก็ย่อมเกิดที่จักษุนี้ในกาลนั้น. ทุก ๆ บทก็มีนัยนี้.

ว่าด้วยนิเทศทุกขนิโรธอริยสัจ

คำทั้งปวงมีคำว่า **ความสำรอกและความดับไปโดยไม่มีเหลือ (อเสสวิราคนิโรโธ)** เป็นต้น ทั้งหมดเป็นไวพจน์ของพระนิพพานนั่นเอง. จริงอยู่ ตัณหามาถึงพระนิพพานย่อมคลาย ดับไม่เหลือ เพราะฉะนั้น พระนิพพานนั้น จึงตรัสเรียกว่า ความดับ ด้วยคลายไม่เหลือ แห่งตัณหานั้นนั่นแล. อนึ่ง ตัณหามาถึงพระนิพพาน ย่อมละ สละคืน ปล่อย ไม่ติด เพราะฉะนั้น พระนิพพานจึงตรัสเรียกว่า เป็นที่ละ สละ ปล่อย ไม่ติด. แท้จริง พระนิพพานก็มีอย่างเดียวเท่านั้น. แต่ชื่อของพระนิพพาน นั้นมีมาก โดยเป็นปฏิปักษ์ต่อชื่อของสังขตธรรมทั้งหมด. คืออย่างไร ? คือธรรมเป็นที่คายไม่เหลือ เป็นที่ดับไม่เหลือ เป็นที่ละ เป็นที่สละ เป็นที่พ้น เป็นที่ไม่ติด เป็นที่สิ้นราคะ เป็นที่สิ้นโทสะ เป็นที่สิ้นโมหะ เป็นที่สิ้นตัณหา เป็นที่ไม่เกิด เป็นที่หยุด ไม่มีนิมิต ไม่มีที่ตั้ง ไม่มีที่อาศัย ไม่มีปฏิสนธิ ไม่เป็นไป ไม่ไป ไม่เกิด ไม่แก่ ไม่เจ็บ ไม่ตาย ไม่โศก ไม่คร่ำครวญ ไม่คับแค้น ไม่เศร้าหมอง เป็นต้น.

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า เพื่อจะทรงแสดงความไม่มีแห่งตัณหาทั้งปวง ที่มรรคตัดได้แล้ว ถึงความหยุด (ไม่เป็นไป) เพราะมาถึงพระนิพพาน ในวัตถุที่พระองค์ทรงแสดงว่า จึงตรัสว่า **เป็นที่เกิดของตัณหานั้น (สา โข ปเนสา)** เป็นต้น.

พึงทราบวินิจฉัยในคำนั้น ดังต่อไปนี้ เหมือนอย่างว่า บุรุษพบเถาน้ำเต้าขมที่เกิดในนาแล้ว จับตั้งแต่ยอดค้นหาโคนพบแล้ว ตัด

ออกเสีย เถานั้นก็เที่ยวแห้งโดยลำดับ ถึงความไม่ปรากฏ ทีนั้น เขาก็เรียกกันว่า เถาน้ำเต้าขมในนานั้นดับแล้ว ละแล้ว ตัณหาในจักษุเป็นต้น เปรียบเหมือนเถาน้ำเต้าขมในนา. ตัณหานั้นตัดรากได้ด้วยอรหัตมรรค ถึงความหยุด (งอก) เพราะมาถึงพระนิพพาน. อนึ่ง ตัณหาอันถึงความหยุดอย่างนั้นแล้ว ย่อมไม่ปรากฏในวัตถุเหล่านั้น เหมือนเถาน้ำเต้าขมไม่ปรากฏในนาฉะนั้น.

อนึ่ง เปรียบเหมือนพวกมนุษย์นำโจรมาจากดง พึงฆ่าเสียที่ประตูด้านทิศใต้แห่งพระนคร แต่นั้น คนทั้งหลายจะพึงพูดกันว่า พวกโจรในดงตายแล้ว หรือถูกฆ่าตายแล้ว ดังนี้ ฉันใด ก็ฉันนั้นเหมือนกัน ตัณหาในจักษุเป็นต้น เปรียบเหมือนโจรในดง ตัณหานั้นชื่อว่าดับไปในพระนิพพานนั่นเอง เพราะมาถึงพระนิพพาน แล้วดับไปเหมือนโจรถูกฆ่าที่ประตูทิศใต้ฉะนั้น. อนึ่ง ตัณหาอันดับแล้วอย่างนั้น ย่อมไม่ปรากฏในวัตถุเหล่านั้น เหมือนโจรไม่ปรากฏในดงฉะนั้น. เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อจะทรงแสดงความดับแห่งตัณหานั้น ในจักษุเป็นต้นนั้น จึงตรัสว่า จักษุเป็นที่รัก เป็นที่ชื่นใจในโลก. ตัณหานั้น เมื่อบุคคลจะละก็ละได้ที่จักษุนั้น เมื่อจะดับก็ดับที่จักษุนั้น ดังนี้เป็นต้น.

ว่าด้วยนิเทศทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ

คำว่า **นี้แล (อยเมว)** เป็นคำกำหนดแน่ชัดเพื่อปฏิเสธมรรคอื่น. คำว่า **อริยะ (อริโย)** ความว่า มรรคชื่อว่าอริยะ เพราะไกลจากกิเลสทั้งหลายอันมรรคนั้น ๆ พึงฆ่า และเพราะทำความเป็นพระอริยะ. ทรงแสดงกัมมัฏฐานว่าด้วยสัจจะ ๔ ด้วยคำว่า **ความรู้ในทุกข์ (ทุกฺเข ญาณ)** เป็นต้น. ในสัจจะ ๔ นั้น ๒ สัจจะต้น (ทุกข์ สมุทัย) เป็นวัฏฏสัจจะ ๒ สัจจะหลัง (นิโรธ มรรค) เป็นวิวัฏฏสัจจะ. ในวัฏฏสัจจะ และวิวัฏฏสัจจะเหล่านั้น ความตั้งมั่นแห่งกัมมัฏฐานของภิกษุย่อมมีในวัฏฏสัจจะ

ไม่มีในวิวัฏฏสัจจะ. ก็พระโยคาวจรกำหนดสัจจะ ๒ เบื้องต้น ในสำนักอาจารย์โดยย่ออย่างนี้ว่า ปัญจขันธ์เป็นทุกข์ ตัณหาเป็นสมุทัย และพิสดารโดยนัยเป็นต้นว่า ปัญจขันธ์เป็นไฉน คือรูปขันธ์ดังนี้แล้ว ทบทวน (ท่องบ่น) ชื่อว่าทำกรรมในสัจจะ ๒ เหล่านั้น. ส่วนในสัจจะ ๒ นอกนี้ พระโยคาวจรย่อมทำกรรมด้วยการฟังอย่างเดียวอย่างนี้ว่า นิโรธสัจ น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ มรรคสัจ น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ. พระโยคาวจรนั้น เมื่อทำอยู่อย่างนี้ ย่อมแทงตลอดสัจจะทั้ง ๔ ด้วยปฏิเวธญาณอันเดียว ย่อมตรัสรู้ด้วยอภิสมยญาณอันเดียว คือแทงตลอดทุกขสัจจะ ด้วยปฏิเวธ คือปริญญากิจ แทงตลอดสมุทัยสัจจะด้วยปหานกิจ แทงตลอดนิโรธสัจจะ ด้วยสัจฉิกิริยากิจ แทงตลอดมรรคสัจจะด้วยภาวนากิจ. ย่อมตรัสรู้ทุกขสัจจะ ด้วยอภิสมยญาณ คือปริญญากิจ ตรัสรู้สมุทัยสัจจะ ด้วยปหานกิจ ตรัสรู้นิโรธสัจจะด้วยสัจฉิกิริยากิจ ตรัสรู้มรรคสัจจะด้วยภาวนากิจ. ในเบื้องต้น พระโยคาวจรนั้นมีปฏิเวธญาณในสัจจะ ๒ เบื้องต้น ด้วยการกำหนด การสอบถาม การฟัง การทรงจำ และการพิจารณา ส่วนในสัจจะ ๒ เบื้องปลาย พระโยคาวจรมีปฏิเวธญาณ ด้วยอำนาจการฟังอย่างเดียว ในภายหลังจึงมีปฏิเวธญาณในสัจจะ ๓ โดยกิจ มีปฏิเวธญาณในนิโรธสัจโดยอารมณ์. ส่วนปัจจเวกขณญาณมีแก่พระโยคาวจรผู้บรรลุสัจจะแล้ว. และพระโยคาวจรนี้ เป็นผู้เริ่มบำเพ็ญเพียร เพราะฉะนั้น จึงไม่ตรัสปัจจเวกขณญาณ นั้นไว้ในที่นี้.

อนึ่ง เมื่อภิกษุนี้กำหนดรู้ในเบื้องต้น ความดำนึง รวบรวมใจใส่ใจ และพิจารณาว่า เรากำหนดรู้ทุกข์ เราละสมุทัย เราทำให้แจ้งนิโรธ เราเจริญมรรค ดังนี้ ยังไม่มี จะมีได้ตั้งแต่การกำหนดไป. ส่วนในเวลาภายหลัง ทุกข์ก็เป็นอันชื่อว่ากำหนดรู้แล้ว สมุทัยก็เป็นอันละเสียแล้ว นิโรธก็เป็นอันทำให้แจ้งแล้ว มรรคก็เป็นอันทำให้เกิดแล้ว.

ในสัจจะเหล่านั้น สัจจะ ๒ เบื้องต้นชื่อว่าลึกซึ้ง เพราะเห็นได้

ยาก สัจจะ ๒ เบื้องหลัง ชื่อว่าเห็นได้ยาก เพราะลึกซึ้ง. ความจริงทุกขสัจ ปรากฏตั้งแต่เกิดมาถึงกับกล่าวกันว่าทุกข์หนอในเวลาที่ถูกดอและหนามตำเป็นต้น. แม้สมุทัยสัจก็ปรากฏตั้งแต่เกิดมา ด้วยอำนาจอยากเคี้ยว อยากกิน เป็นต้น. แต่แม้ทั้ง ๒ สัจจะนั้นก็ชื่อว่าลึกซึ้ง โดยลักษณะและการแทงตลอด. สัจจะ ๒ นั้นชื่อว่าลึกซึ้ง เพราะเห็นได้ยากด้วยประการฉะนี้. ส่วนความพยายามเพื่อเห็นสัจจะ ๒ นอกนี้ ก็เป็นเหมือนเหยียดมือจับภวัคคพรหม เหยียดเท้าไปแตะอเวจีนรก และเป็นเหมือนเอาปลายขนทราย กับปลายขนทรายที่แยกออก ๗ ส่วนให้จดติดกัน. สัจจะ ๒ เบื้องปลายเหล่านั้น ชื่อว่าเห็นได้ยาก เพราะลึกซึ้งด้วยประการฉะนี้. พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า นี้ความรู้ในทุกข์ดังนี้เป็นต้น ทรงหมายถึงความเกิดญาณ อันเป็นส่วนเบื้องต้นในสัจจะ ๔ ที่ชื่อว่าลึกซึ้งเพราะเห็นได้ยาก และที่ชื่อว่าเห็นได้ยากเพราะลึกซึ้ง ด้วยอำนาจการกำหนดเป็นต้น ด้วยประการฉะนี้. ส่วนในขณะแทงตลอดมีญาณ (ปฏิเวธญาณ) นั้นอันหนึ่งเท่านั้น.

สัมมาสังกัปปะ

ความดำริมีความดำริออกจากกามเป็นต้น ต่างกันในเบื้องต้นเพราะสัญญาในอันงดเว้นจากกาม พยาบาท และวิหิงสาต่างกัน. แต่ในขณะแห่งมรรค ความดำริฝ่ายกุศลอันเดียวเท่านั้นเกิดขึ้น ให้องค์มรรคบริบูรณ์ โดยให้สำเร็จความไม่เกิดแห่งความดำริฝ่ายอกุศลที่เกิดแล้วในฐานะ ๓ เหล่านี้ เพราะตัดทางแห่งความดำริฝ่ายอกุศลนั้นได้ขาด นี้ชื่อว่า สัมมาสังกัปปะ.

สัมมาวาจา

แม้กุศลธรรมมีเจตนางดเว้นจากมุสาวาทเป็นต้นก็ต่างกันในเบื้องต้น เพราะสัญญาในการงดเว้นจากมุสาวาทเป็นต้นต่างกัน. แต่ในขณะแห่งมรรค เจตนางดเว้นฝ่ายกุศลอันเดียวเท่านั้นเกิดขึ้น ให้องค์มรรคบริบูรณ์ โดยให้สำเร็จความไม่เกิดแห่งเจตนาเครื่องทุศีลฝ่ายอกุศลที่เกิดแล้ว ในฐานะ ๔ เหล่านี้ เพราะตัดทางแห่งเจตนาเครื่องทุศีลฝ่ายอกุศลนั้นได้ขาด นี้ชื่อว่า สัมมาวาจา.

สัมมากัมมันตะ

แม้กุศลธรรมมีเจตนางดเว้นจากปาณาติบาตเป็นต้น ก็ต่างกันในเบื้องต้น เพราะสัญญาในการงดเว้นจากปาณาติบาตเป็นต้นต่างกัน. แต่ในขณะแห่งมรรค เจตนางดเว้นฝ่ายกุศลอันเดียวเท่านั้นเกิดขึ้น ให้องค์แห่งมรรคบริบูรณ์ โดยให้สำเร็จความไม่เกิดแห่งเจตนาเครื่องทุศีลฝ่ายอกุศลที่เกิดแล้วในฐานะ ๓ เหล่านี้ เพราะตัดทางได้ขาดโดยการไม่กระทำ นี้ชื่อว่า สัมมากัมมันตะ.

สัมมาอาชีวะ

คำว่า **อาชีวะที่ผิด (มิจฺฉาอาชีวํ)** ได้แก่กายทุจริตและวจีทุจริตที่เป็นไปเพื่อต้องการของเคี้ยวของกินเป็นต้น. คำว่า **ละ (ปหาย)** คือ เว้น. คำว่า **ด้วยการเลี้ยงชีพชอบ (สมฺมาอาชีเวน)** คือ ด้วยอาชีพที่พระพุทธเจ้าทรงสรรเสริญ. คำว่า **สำเร็จความเป็นอยู่ (ชีวิตํ กปฺเปติ)** คือดำเนินการเลี้ยงชีพ. ที่ชื่อว่า **สัมมาอาชีวะ (สมฺมาอาชีโว)** ต่างกันในเบื้องต้น เพราะสัญญาในการงดเว้นจากทุจริตมีมุสาวาทเป็นต้นต่างกัน.

แต่ในขณะแห่งมรรค เจตนางดเว้นฝ่ายกุศลอันเดียวเท่านั้น เกิดขึ้นให้องค์แห่งมรรคบริบูรณ์ โดยให้สำเร็จความไม่เกิดแห่งเจตนาเครื่องทุศีลอันเป็นมิจฉาอาชีวะที่เกิดแล้วในฐานะ ๗ (กายทุจริต ๓ วจีทุจริต ๔) เหล่านี้แหละ เพราะตัดทางได้ขาด นี้ชื่อว่า สัมมาอาชีวะ.

สัมมาวายามะ

คำว่า **ที่ยังไม่เกิด (อนุปฺปนฺนานํ)** คือที่ยังไม่เกิดแก่ตนในภพหนึ่ง หรือในอารมณ์เห็นปานนั้น. แต่พระโยคาวจรเห็นบาปอกุศลธรรมที่กำลังเกิดแก่คนอื่น ย่อมยังฉันทะให้เกิด ปรารภความเพียร ประคองตั้งจิตไว้ เพื่อไม่ให้เกิดบาปอกุศลที่ยังไม่เกิดด้วยคิดอย่างนี้ว่า โอ หนอ บาปอกุศลธรรมเห็นปานนั้นไม่พึงเกิดแก่เรา ดังนี้. คำว่า **ย่อมยังฉันทะให้เกิด (ฉนฺทํ ชเนติ)** คือ ให้เกิดความพอใจในความเพียรที่ให้สำเร็จข้อปฏิบัติอันไม่ให้เกิดบาปอกุศลเหล่านั้น. คำว่า **พยายาม (วายมติ)** คือ ทำความพยายาม. คำว่า **ปรารภความเพียร (วิริยํ อารภติ)** คือ ดำเนินความเพียร. คำว่า **ประคองจิต (จิตฺตํ ปคฺคณฺหาติ)** คือ ทำการประคองจิตด้วยความเพียร. คำว่า **ตั้งไว้ (ปทหติ)** คือ ดำเนินการตั้งความเพียรว่า จะเหลือแต่หนัง เอ็น กระดูก ก็ตามทีเถิด ดังนี้. คำว่า **ที่เกิดแล้ว (อุปฺปนฺนานํ)** คือที่เคยเกิดแล้วแก่ตนโดยการกำเริบขึ้น. ย่อมให้เกิดฉันทะเพื่อละบาปอกุศลเหล่านั้นว่า บัดนี้เราจักไม่ให้บาปอกุศลเช่นนั้นเกิดขึ้นละ. คำว่า **กุศลที่ยังไม่เกิด (อนุปฺปนฺนานํ กุสลานํ)** คือ กุศลธรรมมีปฐมฌานเป็นต้นที่ตนยังไม่ได้. คำว่า **ที่เกิดแล้ว (อุปฺปนฺนานํ)** คือกุศลธรรมเหล่านั้นนั่นแหละที่ตนได้แล้ว. คำว่า **เพื่อตั้งมั่น (ฐิติยา)** คือ เพื่อตั้งอยู่โดยการเกิดต่อเนื่องกันบ่อย ๆ. คำว่า **เพื่อไม่ขาดสูญ (อสมฺโมสาย)** คือ เพื่อไม่ให้สูญเสีย. คำว่า **เพื่อเจริญยิ่ง ๆ (ภิยฺโยภาวาย)** คือ เพื่อเจริญยิ่งขึ้นไป. คำว่า **ไพบูลย์ขึ้น (เวปุลฺลาย)** คือ

เพื่อความไพบูลย์. คำว่า **มีขึ้นเต็มเปี่ยม (ภาวนาย ปาริปูริยา)** คือ เพื่อความมีบริบูรณ์. แม้สัมมาวายามะนี้ก็ต่างกันในเบื้องต้น เพราะจิตที่คิดไม่ให้เกิดอกุศลที่ยังไม่เกิดเป็นต้นต่างกัน. แต่ในขณะแห่งมรรค วิริยะฝ่ายกุศลอันเดียวเท่านั้นเกิดขึ้นให้องค์แห่งมรรคบริบูรณ์โดยให้สำเร็จกิจในฐานะ ๔ เหล่านี้เหมือนกัน นี้ชื่อว่า สัมมาวายามะ.

สัมมาสติ

แม้สัมมาสติก็ต่างกันในเบื้องต้น เพราะจิตที่กำหนดอารมณ์มีกายเป็นต้นต่างกัน แต่ในขณะแห่งมรรค สติอย่างเดียวเท่านั้นเกิดขึ้นให้องค์แห่งมรรคบริบูรณ์ โดยให้สำเร็จกิจในฐานะ ๔ นี้ชื่อว่า สัมมาสติ.

สัมมาสมาธิ

ฌานทั้งหลายต่างกันทั้งในเบื้องต้น ทั้งในขณะแห่งมรรค. ในเบื้องต้นต่างกันโดยสมาบัติ. ในขณะแห่งมรรคต่างกันโดยมรรค. จริงอยู่มรรคที่ ๑ แห่งมรรคขณะหนึ่งมีปฐมฌานเป็นบาท แม้มรรคที่ ๒ เป็นต้นมีปฐมฌานเป็นบาทบ้าง มีฌานอย่างใดอย่างหนึ่งในทุติยฌานเป็นต้นเป็นบาทบ้าง. มรรคที่ ๑ แห่งมรรคขณะแม้อันหนึ่งมีฌานอย่างใดอย่างหนึ่งแห่งทุติยฌานเป็นต้นเป็นบาท แม้มรรคที่ ๒ เป็นต้น ก็มีฌานอย่างใดอย่างหนึ่งแห่งทุติยฌานเป็นต้นเป็นบาทบ้าง มีปฐมฌาน เป็นบาทบ้าง. มรรคทั้ง ๔ ว่าโดยฌานเหมือนกันก็มี ต่างกันก็มี เหมือนกันบางแห่งก็มี ด้วยประการฉะนี้. นี้เป็นความแผกกันแห่งมรรคนั้น โดยกำหนดโดยฌานที่เป็นบาท.

พึงทราบอธิบายโดยกำหนดด้วยฌานเป็นบาทก่อน มรรคที่เกิดแก่พระโยคาวจรผู้ได้ปฐมฌาน ออกจากปฐมฌาน เจริญวิปัสสนาอยู่

ชื่อว่ามีปฐมฌานเป็นบาท. ก็องค์แห่งมรรค และโพชฌงค์ ย่อมบริบูรณ์ในปฐมฌานนี้โดยแท้. มรรคที่เกิดแก่พระโยคาวจรผู้ได้ทุติยฌาน ออกจากทุติยฌานแล้วเจริญวิปัสสนาอยู่ ชื่อว่ามีทุติยฌานเป็นบาท. ส่วนองค์มรรคในทุติยฌานนี้มี ๗ ประการ. มรรคที่เกิดแก่พระโยคาวจรผู้ออกจากตติยฌานแล้วเจริญวิปัสสนาอยู่ ชื่อว่ามีตติยฌานเป็นบาท. ส่วนองค์มรรคในตติยฌานนี้มี ๗ แต่โพชฌงค์มี ๖ ประการ. สำหรับพระโยคาวจร ผู้ออกจากจตุตถฌานจนถึงเนวสัญญานาสัญญายตนะ ก็นัยนี้เหมือนกัน. ฌานหมวด ๔ และหมวด ๕ ย่อมเกิดในอรูป และฌานนั้นท่านกล่าวว่าเป็นโลกุตตระ ไม่ใช่โลกิยะ. ถามว่า ในฌานมีปฐมฌานเป็นต้นนี้เป็นอย่างไร ? ตอบว่า ในฌานมีปฐมฌานเป็นต้นแม้นี้ พระโยคาวจรนั้นออกจากฌานใดแล้ว ได้โสดาปัตติมรรค เจริญอรูปสมาบัติแล้วเกิดในอรูปภพ มรรคทั้ง ๓ มีฌานนั้นเป็นบาทเกิดขึ้นแก่พระโยคาวจรนั้นในอรูปภพนั้น. ท่านกำหนดมรรคที่มีฌานเป็นบาทอย่างเดียว ด้วยประการฉะนี้. แต่พระเถระบางเหล่ากล่าวว่า กำหนดขันธ์เป็นอารมณ์แห่งวิปัสสนา. บางเหล่าก็ว่ากำหนดอัธยาศัยบุคคล. บางเหล่าก็ว่ากำหนดวิปัสสนาอันเป็นวุฏฐานคามินี. วินิจฉัยวาทะของพระเถระเหล่านั้น พึงทราบตามนัยที่ท่านกล่าวไว้ในอธิการว่าด้วยวุฏฐานคามินีวิปัสสนา คัมภีร์วิสุทธิมรรค. ข้อว่า **ภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่า สัมมาสมาธิ (อยं วุจฺจติ ภิกฺขเว สมฺมาสมาธิ)** ความว่า ธรรมนี้ เบื้องต้นเป็นโลกิยะ เบื้องหลังเป็นโลกุตตระ เรียกว่า สัมมาสมาธิ.

คำว่า **เป็นภายในบ้าง (อิติ อชฺฌตฺตं วา)** ความว่า พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย เพราะกำหนดสัจจะ ๔ ของตน ของคนอื่น หรือเพราะกำหนดสัจจะ ๔ ของตนตามกาล ของคนอื่นตามกาลอย่างนี้อยู่. ส่วนความเกิดแลความเสื่อมในสัจจบรรพนี้ พึงทราบโดยความเกิดและความหมดไปแห่งสัจจะ ๔ ตามเป็นจริง. คำอื่นนอกจากนี้ มีนัยดังกล่าวมาแล้ว.

สติกำหนดสัจจะ ๔ เป็นอริยสัจ

แต่ในสัจจบรรพนี้ต่างกันอย่างเดียวคือ พึงประกอบความอย่างนี้ว่า สติกำหนดสัจจะ ๔ เป็นอารมณ์เป็นทุกขสัจเป็นต้น แล้วพึงทราบว่าเป็นทางปฏิบัตินำออกจากทุกข์ของภิกษุผู้กำหนดสัจจะเป็นอารมณ์. คำที่เหลือก็เหมือนกันแล.

สัจจบรรพ จบ

ธรรมานุปัสสนาวรรณนา จบ

สรุปความ

ด้วยลำดับคำมีประมาณเพียงเท่านี้ กัมมัฏฐาน ๒๑ คือ อานาปานบรรพ ๑ จตุอิริยาบถบรรพ ๑ จตุสัมปชัญญบรรพ ๑ ทวัตติงสาการ ๑ จตุธาตุววัฏฐานะ ๑ สีวถิกา ๙ เวทนานุปัสสนา ๑ จิตตานุปัสสนา ๑ นิวรณปริคคหะ ๑ ขันธปริคคหะ ๑ อายตนปริคคหะ ๑ โพชฌงคปริคคหะ ๑ สัจจปริคคหะ ๑ (เป็นอันกล่าวไว้ครบถ้วนแล้ว).

บรรดากัมมัฏฐาน ๒๑ นั้น กัมมัฏฐาน ๑๑ คือ อานาปานะ ๑ ทวัตติงสาการ ๑ สีวถิกา ๙ เป็นอัปปนากัมมัฏฐาน. แต่พระมหาสิวเถระผู้รจนาคัมภีร์ทีฆนิกาย กล่าวว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสสีวถิกา ๙ โดยอาทีนวานุปัสสนา. เพราะฉะนั้น ตามมติของท่าน อานาปานะ และทวัตติงสาการ ๒ เท่านั้น เป็นอัปปนากัมมัฏฐาน. ที่เหลือเป็น อุปจาร-กัมมัฏฐาน. ถามว่า ความตั้งมั่นเกิดในกัมมัฏฐานนั้นทั้งหมดหรือไม่เกิด ? ตอบว่า ไม่ใช่ไม่เกิด ความตั้งมั่นไม่เกิดในอิริยาบถสัมปชัญญะ นิวรณ์ และโพชฌงค์ เกิดในกัมมัฏฐานที่เหลือ. ส่วนพระมหาสิวเถระกล่าวว่า

ความตั้งมั่นย่อมเกิดในกัมมัฏฐานแม้เหล่านั้น (ทั้งหมด) เพราะพระโยคาวจรนี้ย่อมกำหนดอย่างนี้ว่า อิริยาบถ ๔ มีแก่เราหรือไม่หนอ สัมปชัญญะ ๔ มีแก่เราหรือไม่หนอ นิวรณ์ ๕ มีแก่เราหรือไม่หนอ โพชฌงค์ ๗ มีแก่เราหรือไม่หนอ เพราะฉะนั้น ความตั้งมั่นย่อมเกิดในกัมมัฏฐานทั้งหมด.

อานิสงส์

ข้อว่า **ภิกษุทั้งหลาย ผู้ใดผู้หนึ่ง (โย หิ โกจิ ภิกฺขเว)** ความว่า ภิกษุทั้งหลาย ผู้ใดผู้หนึ่งไม่ว่าภิกษุ หรือภิกษุณี อุบาสก หรืออุบาสิกา. คำว่า **พึงเจริญ (เอวํ ภาเวยฺย)** ความว่า พึงเจริญตามลำดับภาวนาที่กล่าวมาแล้วตั้งแต่ต้น. คำว่า **พึงหวัง (ปาฏิกงฺขํ)** ความว่า พึงหวังได้ พึงปรารถนาได้ เป็นแน่แท้. คำว่า **อญฺญา** ได้แก่พระอรหัต. ข้อว่า **หรือเมื่ออุปาทิยังเหลืออยู่ (สติ วา อุปาทิเสเส)** ความว่า เมื่ออุปาทิเสสวิบากขันธ์ที่กิเลสมีตัณหาเป็นต้นเข้าไปยึดไว้เหลืออยู่ยังไม่สิ้นไป. คำว่า **ก็เป็นพระอนาคามี (อนาคามิตา)** แปลว่า ความเป็นพระอนาคามี.

พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นทรงแสดงความที่คำสั่งสอนเป็นธรรมนำผู้ปฏิบัติออกจากทุกข์โดย ๗ ปี อย่างนี้แล้ว เมื่อจะทรงแสดงเวลา (ปฏิบัติ) ที่น้อยไปกว่านั้นอีก จึงตรัสว่า **ภิกษุทั้งหลาย ๗ ปี ยกไว้ (ติฏฐนฺตุ ภิกฺขเว)** ดังนี้เป็นต้น. ก็คำนั้นแม้ทั้งหมดตรัสโดยเวไนยบุคคลปานกลาง. แต่ที่ตรัสว่าบุคคลรับคำสั่งสอนเวลาเช้า บรรลุคุณเวิเศษเวลาเย็น รับคำสั่งสอนเวลาเย็น บรรลุคุณวิเศษเวลาเช้า ดังนี้ ทรงหมายถึง บุคคลผู้มีปัญญาเฉียบแหลม. พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงว่า ภิกษุทั้งหลาย คำสั่งสอนของเรานำผู้ปฏิบัติออกจากทุกข์อย่างนี้แล้ว เมื่อจะทรงยังเทศนาที่ทรงแสดงด้วยธรรมอันเป็นยอดคือพระอรหัตให้จบลงในฐาน ๒๑ ประการ จึงตรัสว่า **ภิกษุทั้งหลาย ทางนี้เป็นทางดำเนินอันเอก เพื่อความ**

หมดจดแห่งสัตว์ทั้งหลาย เพื่อก้าวล่วงโสกะและปริเทวะ เพื่อดับทุกข์และโทมนัส เพื่อบรรลุญายธรรม เพื่อทำให้แจ้งพระนิพพาน นี้คือสติปัฏฐาน ๔ ด้วยประการฉะนี้ คำอันใดอันเรากล่าวแล้วอย่างนี้ คำนั้นเราอาศัยทางอันเอกนี้กล่าวแล้ว (เอกายโน อยํ ภิกฺขเว มคฺโค ฯเปฯ อิทเมตํ ปฏิจฺจ วุตฺตํ). คำที่เหลืออรรถดื้นทั้งนั้นแล.

ในเวลาจบเทศนา ภิกษุ ๓๐,๐๐๐ รูปดำรงอยู่ในพระอรหัตแล้วแล.

อรรถกถามหาสติปัฏฐานสูตรที่ ๙ จบ

๑๐. ปายาสิราชัญญสูตร
ว่าด้วยพระเจ้าปายาสิ

ว่าด้วยต้นพระสูตร

[๓๐๑] ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้

สมัยหนึ่ง ท่านพระกุมารกัสสปะ จาริกไปในแคว้นโกศล พร้อมด้วยภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่ประมาณ ๕๐๐ รูป มาถึงเสตัพยนครแห่งแคว้นโกศล อาศัยอยู่ ณ ป่าสีสปาวัน ด้านทิศเหนือเสตัพยนคร. สมัยนั้น พระยาปายาสิ[๑] ครอบครองเสตัพยนคร ซึ่งมีปศุสัตว์มาก มีหญ้า ไม้ และน้ำ มีธัญญาหารบริบูรณ์ เป็นพระราชโภคทรัพย์ที่พระเจ้าปเสนทิโกศลพระราชทานให้เป็นบำเหน็จความชอบ. ครั้งนั้น พระยาปายาสิเกิดความเห็นชั่วอย่างนี้ว่า แม้เพราะเหตุนี้ โลกอื่นไม่มี สัตว์ผุดเกิดไม่มี ผลวิบากของกรรมที่สัตว์ทำดีทำชั่วไม่มี ดังนี้.

พวกพราหมณ์และคฤหบดีชาวเสตัพยนครได้ทราบว่า พระสมณะกุมารกัสสปะสาวกของพระสมณโคดมจาริกไปในแคว้นโกศล พร้อมด้วยพระภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่ประมาณ ๕๐๐ รูป มาถึงเสตัพยนคร อาศัยอยู่ ณ ป่าสีสปาวัน ด้านทิศเหนือเสตัพยนคร. กิตติศัพท์อันงามของพระสมณะกุมารกัสสปะขจรไปว่า ท่านเป็นบัณฑิต ฉลาด มีปัญญา เป็นพหูสูต กล่าวธรรมได้วิจิตร มีปฏิภาณดี เป็นผู้บรรลุธรรม และเป็นพระอรหันต์ การพบเห็นพระอรหันต์เช่นนั้นเป็นการดี. ครั้งนั้น พราหมณ์และคฤหบดีชาวเสตัพยนครออกจาก เสตัพยนคร พากันไปเป็นหมู่ ๆ บ่ายหน้าไปด้านทิศเหนือ ไปยังสีสปาวัน.

---

๑. คำว่า "พระยา" ในสูตรนี้ เป็นคำที่แปลไว้เดิม ซึ่งท่านใช้ในความหมายว่า "เจ้า" หรือ "เจ้าชาย" (ไม่ใช่บรรดาศักดิ์ขุนนาง) ดังในอรรถกถา ท่านไขความว่า หมายถึงเจ้าที่ยังไม่ได้รับมูรธาภิเษก.

ทิฏฐิของพระยาปายาสิ

[๓๐๒] สมัยนั้น พระยาปายาสิพักผ่อนกลางวันอยู่ ณ ปราสาทชั้นบน เห็นพราหมณ์และคฤหบดีชาวเสตัพยนครออกจากเสตัพยนครเป็นหมู่ ๆ พากันเดินมุ่งหน้าไปทางทิศเหนือ จึงเรียกคนสนิทมาถามว่า นี่แน่ะพ่อ พราหมณ์และคฤหบดีชาวเสตัพยนครเป็นหมู่ ๆ พากันมุ่งหน้าไปทางทิศเหนือ ไปสีสปาวันทำไมกัน ? คนสนิทเรียนตอบว่า ฝ่าพระบาท มีสมณะชื่อกุมารกัสสปะ สาวกของพระสมณโคดม จาริกไปในแดวันโกศล พร้อมด้วยภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่ประมาณ ๕๐๐ รูป มาถึงเสตัพยนคร อาศัยอยู่ ณ สีสปาวัน ทางทิศเหนือเสตัพยนคร กิตติศัพท์อันงามของพระสมณะกุมารกัสสปะขจรไปว่า ท่านเป็นบัณฑิต ฉลาดมีปัญญา เป็นพหูสูต กล่าวธรรมได้วิจิตร มีปฏิภาณดี เป็นผู้บรรลุธรรมและเป็นพระอรหันต์ พราหมณ์และคฤหดีเหล่านั้นเข้าไปเพื่อพบเห็นท่านพระกุมารกัสสปะนั้น เจ้าข้า. พระยาปายาสิจึงสั่งว่า นี่แน่ะเจ้า ถ้าอย่างนั้น เจ้าจงเข้าไปหาพราหมณ์และคฤหบดีชาวเสตัพยนคร บอกเขาว่าจงรออยู่ก่อน พระยาปายาสิจักเข้าไปพบท่านสมณะกุมารกัสสปะด้วย. ครั้งก่อนท่านพระสมณะกุมารกัสสปะสอนพราหมณ์และคฤหบดีชาวเสตัพยนครผู้เขลา ไม่ฉลาดให้เข้าใจว่า แม้เพราะเหตุนี้ โลกอื่นมี สัตว์ผุดเกิดมี ผลวิบากของกรรมที่สัตว์ทำดีทำชั่วมี นี่แน่ะเจ้า โลกอื่นไม่มี สัตว์ผุดเกิดไม่มี ผลวิบากของกรรมที่สัตว์ทำดีทำชั่วไม่มี. คนสนิทนั้นรับคำของพระยาปายาสิแล้ว ก็ไปบอกพราหมณ์และคฤหบดีชาวเสตัพยนครว่า เจ้าปายาสิรับสั่งว่า จงรออยู่ก่อน เจ้าปายาสิจักเข้าไปพบท่านสมณะกุมารกัสสปะ. ครั้งนั้น พระยาปายาสิ อันพวกพราหมณ์ และคฤหบดีชาวเสตัพยนครห้อมล้อมแล้ว เสด็จไปยังสีสปาวัน เข้าไปหาท่านกุมารกัสสปะ ชื่นชมสนทนาปราศรัยกับท่านพระกุมารกัสสปะตามสมควรแล้วประทับนั่ง ณ ที่สมควรส่วนหนึ่ง. ส่วนพราหมณ์และ

คฤหบดีชาวเสตัพนคร บางพวกกราบท่านพระกุมารกัสสปะ แล้วนั่ง ณ ที่ส่วนหนึ่ง บางพวกชื่นชมสนทนาปราศรัยกับท่านพระกุมารกัสสปะ แล้วก็นั่ง บางพวกก็ยกมืออัญชลีไปยังท่านพระกุมารกัสสปะแล้วนั่ง บางพวกประกาศชื่อและสกุลตนแล้วก็นั่ง บางพวกก็นั่งนิ่งเงียบ. พระยาปายาสินั่งเรียบร้อยแล้ว ก็เรียนท่านพระกุมารกัสสปะอย่างนี้ว่า ท่านกัสสปะผู้เจริญ ข้าพเจ้ามีวาทะมีความเห็นอย่างนี้ว่า แม้เพราะเหตุนี้ โลกอื่นไม่มี สัตว์ผุดเกิดไม่มี ผลวิบากของกรรมที่สัตว์ทำดีทำชั่วไม่มี. พระกุมารกัสสปะกล่าวว่า บพิตร อาตมานั้นได้เห็นได้ยินว่า บพิตรมีวาทะอย่างนี้ มีความเห็นอย่างนี้ เหตุไร บพิตรจึงกล่าวว่า แม้เพราะเหตุนี้ โลกอื่นไม่มี สัตว์ที่ผุดเกิดไม่มี ผลวิบากของกรรมที่สัตว์ทำดีทำชั่วไม่มี ถ้าอย่างนั้น อาตมาจะย้อนถามบพิตรในข้อนี้บ้าง บพิตรพึงตอบตามที่เห็นควร บพิตรจะพึงเข้าใจข้อนี้อย่างไร พระจันทร์พระอาทิตย์มีอยู่ในโลกนี้หรือในโลกอื่น เป็นเทวดาหรือเป็นมนุษย์ ?

พระยาปายาสิตอบว่า ท่านกัสสปะ พระจันทร์พระอาทิตย์มีอยู่ในโลกอื่น ไม่ใช่ในโลกนี้ เป็นเทวดาไม่ใช่มนุษย์.

พระกุมารกัสสปะ. บพิตร โดยปริยายนี้แหละ จงเห็นเถิดว่า แม้เพราะเหตุนี้ โลกอื่นมี สัตว์ผุดเกิดมี ผลวิบากของกรรมที่สัตว์ทำดีทำชั่วมี.

[๓๐๓] พระยาปายาสิ. ถึงแม้ท่านพระกัสสปะกล่าวอย่างนั้นก็จริง แต่ในข้อนี้ข้าพเจ้ายังคงยืนยันความเห็นว่า แม้เพราะเหตุนี้ โลกอื่นไม่มี สัตว์ผุดเกิดไม่มี ผลวิบากของกรรมที่สัตว์ทำดีทำชั่วไม่มี.

พระกุมารกัสสปะ. บพิตร ยังมีปริยายที่ยืนยันความเห็นของบพิตรอยู่หรือว่า โลกอื่นไม่มี สัตว์ผุดเกิดไม่มี ผลวิบากของกรรมที่สัตว์ทำดีทำชั่วไม่มี.

พระยาปายาสิ. ท่านพระกัสสปะ ปริยายที่ยืนยันความเห็นของ

---

๑. แปลตามฉบับสยามรัฐซึ่งเป็น **โสหํ**... แต่ฉบับพม่าและฉบับอังกฤษเป็น **นาหํ**...

ข้าพเจ้าที่ว่า โลกอื่นไม่มี สัตว์ผุดเกิดไม่มี ผลวิบากของกรรมที่สัตว์ทำดีทำชั่วไม่มี ดังนี้ ยังมีอยู่.

พระกุมารกัสสปะ. เปรียบเหมือนอะไรเล่า บพิตร ?

โทษของอกุศลกรรมบถ

พระยาปายาสิ. ท่านกัสสปะ ข้าพเจ้ามีมิตรสหาย ญาติสาโลหิตของข้าพเจ้าในโลกนี้ ที่ฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ ประพฤติผิดในกาม พูดเท็จ พูดส่อเสียด พูดคำหยาบ พูดเพ้อเจ้อ มักได้ ปองร้ายเขา เห็นผิด ต่อมาพวกเขาล้มป่วย ประสบทุกข์ เจ็บหนัก ข้าพเจ้ารู้ว่า เวลานี้พวกเขาจักไม่หายป่วยแน่ จึงเข้าไปหาพวกเขาพูดว่า ท่านผู้เจริญ มีสมณพราหมณ์พวกหนึ่งมีวาทะอย่างนี้ มีความเห็นอย่างนี้ว่า คนที่ฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ ประพฤติผิดในกาม พูดเท็จ พูดส่อเสียด พูดคำหยาบ พูดเพ้อเจ้อ มักได้ ปองร้ายเขา เห็นผิด ตายแล้วจักเกิดในอบาย ทุคติ วินิบาต นรก ท่านทั้งหลาย มีปกติฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ ประพฤติผิดในกาม พูดเท็จ พูดส่อเสียด พูดคำหยาบ พูดเพ้อเจ้อ มักได้ ปองร้ายเขา เห็นผิด ถ้าถ้อยคำของสมณพราหมณ์พวกนั้นเป็นจริงไซร้ ตัวท่านตายแล้วก็จักเกิดในอบาย ทุคติ วินิบาต นรก ถ้าตัวท่านตายแล้ว พึงไปเกิดในอบาย ทุคติ วินิบาต นรกนั้นจริงไซร้ ขอท่านพึงกลับมาบอกข้าพเจ้าทีเถิดว่า แม้เพราะเหตุนี้ โลกอื่นมี สัตว์ผุดเกิดมี ผลวิบากของกรรมที่สัตว์ทำดีทำชั่วมี ด้วยว่าข้าพเจ้าเชื่อถือท่านอย่างสนิทใจว่า สิ่งใดที่ท่านเห็นก็เหมือนข้าพเจ้าเห็นเอง สิ่งนั้นก็จักเป็นอย่างนั้นแน่ คนเหล่านั้นรับคำข้าพเจ้าแล้วก็ไม่เคยกลับมาบอกเอง ทั้งไม่ส่งคนมาบอกด้วย ท่านกัสสปะ ปริยายนี้แลที่เป็นเครื่องยืนยันความเห็นของข้าพเจ้าที่ว่า แม้เพราะเหตุนี้ โลกอื่นไม่มี สัตว์ผุดเกิดไม่มี ผลวิบากของกรรมที่สัตว์ทำดีทำชั่วไม่มี.

ข้ออุปมาด้วยโจร

[๓๐๔] พระกุมารกัสสปะ. บพิตร ถ้าอย่างนั้น อาตมาจะย้อนถามบพิตรในข้อนี้บ้าง บพิตรพึงตอบตามที่เห็นสมควร บพิตรจะเข้าใจข้อนั้นอย่างไร พวกเจ้าหน้าที่ของบพิตรจับโจรที่ประพฤติชั่ว มาแสดงด้วยกล่าวว่า ข้าแต่พระองค์ คนนี้เป็นโจรประพฤติชั่ว ขอได้โปรดสั่งลงอาญาแก่โจรผู้นี้ตามพระประสงค์เถิด บพิตรจะพึงรับสั่งว่า ถ้าอย่างนั้น พวกเจ้าจงเอาเชือกที่มั่นคงจับมัดมัน เอามือไพล่หลังให้แน่นหนา โกนหัว ตีบัณเฑาะว์เสียงดัง พาตระเวนไปทุกถนนทุกทาง ๔ แพร่งออกทางประตูด้านทิศใต้ แล้วจงตัดหัวเสียที่ตะแลงแกงด้านทิศใต้พระนคร. พวกเจ้าหน้าที่รับคำสั่งแล้วเอาเชือกที่มั่นคงจับมัดมัน เอามือไพล่หลังให้แน่นหนา โกนหัว ตีบัณเฑาะว์เสียงดัง พาตระเวนไปทุกถนนทุกทาง ๔ แพร่ง ออกทางประตูด้านทิศใต้ แล้วนำโจรมานั่งบนตะแลงแกงทางทิศใต้พระนคร โจรจะพึงได้รับการขอร้องผ่อนผันจากเจ้าหน้าที่ฆ่าโจรว่า ขอนายท่านจงรอจนกว่าข้าพเจ้าไปแจ้งแก่มิตรสหายญาติสาโลหิต ที่บ้านหรือนิคมโน้นเสียก่อน หรือเจ้าหน้าที่ฆ่าโจรจะพึงตัดศีรษะของโจร ทั้งที่กำลังอ้อนวอนอยู่ ?

พระยาปายาสิ. ท่านกัสสปะ โจรนั้นจะไม่พึงได้รับการผ่อนผันด้วยการอ้อนวอนว่า ขอนายท่านจงรอจนกว่าข้าพเจ้าไปแจ้งแก่มิตรสหายญาติสาโลหิตที่บ้านหรือนิคมโน้น แล้วกลับมาเสียก่อน ที่แท้เจ้าหน้าที่ฆ่าโจร ก็จะพึงตัดศีรษะของโจรนั้น ทั้งที่ร้องขออยู่นั่นแหละ.

พระกุมารกัสสปะ. บพิตร โจรก็เป็นมนุษย์ ยังไม่ได้รับการผ่อนผันจากเจ้าหน้าที่ฆ่าโจรผู้เป็นมนุษย์ ตามคำอ้อนวอนว่า ขอนายท่านจงรอจนกว่าข้าพเจ้าไปแจ้งแก่มิตรสหาย ญาติสาโลหิต ที่บ้านหรือนิคมโน้น แล้วกลับมาเสียก่อน มิตรสหายญาติสาโลหิต ของบพิตรเหล่านั้น มีปกติฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ ประพฤติผิดในกาม พูดเท็จ พูดส่อเสียด

พูดคำหยาบ พูดเพ้อเจ้อ มักได้ ปองร้ายเขา เห็นผิด ตายแล้วพวกเขาย่อมเข้าถึงอบาย ทุคติ วินิบาต นรก ไฉนเล่า พวกเขาจักได้รับการผ่อนผันจากนายนิรยบาลให้รอการลงโทษ ด้วยการอ้อนวอนว่า ขอท่านนายนิรยบาลผู้เจริญ จงโปรดรอจนกว่าข้าพเจ้าทั้งหลายไปกราบทูลให้เจ้าปายาสิทรงทราบก่อนว่า แม้เพราะเหตุนี้ โลกอื่นมี สัตว์ผุดเกิดมี ผลวิบากของกรรมที่สัตว์ทำดีทำชั่วมี. บพิตร โดยปริยายของบพิตรนี้แล แสดงให้เห็นอย่างนี้ว่า แม้เพราะเหตุนี้ โลกอื่นมี สัตว์ผุดเกิดมี ผลวิบากของกรรมที่สัตว์ทำดีทำชั่วมี

[๓๐๕] พระยาปายาสิ. ถึงแม้ท่านกัสสปะกล่าวอย่างนั้นก็จริง แต่ในข้อนี้ ข้าพเจ้าก็ยังยืนยันความเห็นอย่างนี้ว่า แม้เพราะเหตุนี้ โลกอื่นไม่มี สัตว์ผุดเกิดไม่มี ผลวิบากของกรรมที่สัตว์ทำดีทำชั่วไม่มี.

พระกุมารกัสสปะ. บพิตร ยังมีปริยายที่ยืนยันความเห็นของบพิตรอยู่หรือว่า โลกอื่นไม่มี สัตว์ผุดเกิดไม่มี ผลวิบากของกรรมที่สัตว์ทำดีทำชั่วไม่มี.

พระยาปายาสิ. ท่านพระกัสสปะ ปริยายที่ยืนยันความเห็นของข้าพเจ้าที่ว่า โลกอื่นไม่มี สัตว์ผุดเกิดไม่มี ผลวิบากของกรรมที่สัตว์ทำดีทำชั่วไม่มี ดังนี้ ยังมีอยู่.

พระกุมารกัสสปะ. เปรียบเหมือนอะไรเล่า บพิตร ?

อานิสงส์กุศลกรรมบถ

พระยาปายาสิ. ท่านกัสสปะ ข้าพเจ้ามีมิตรสหายญาติสาโลหิตของข้าพเจ้าในโลกนี้ที่งดเว้นจากการฆ่าสัตว์ งดเว้นจากการลักทรัพย์ งดเว้นจากการประพฤติผิดในกาม งดเว้นจากการพูดเท็จ งดเว้นจากการพูดส่อเสียด งดเว้นจากการพูดคำหยาบ งดเว้นจากการพูดเพ้อเจ้อ ไม่มักได้ ไม่ปองร้ายเขา มีความเห็นชอบ ต่อมา พวกเขาล้มป่วย

ประสบทุกข์ เจ็บหนัก ข้าพเจ้ารู้ว่า เวลานี้พวกเขาจักไม่หายป่วยแน่ จึงเข้าไปหาพวกเขา พูดว่า ท่านผู้เจริญ มีสมณพราหมณ์พวกหนึ่งมีวาทะอย่างนี้ มีความเห็นอย่างนี้ว่า คนที่งดเว้นจากการฆ่าสัตว์ งดเว้นจากการลักทรัพย์ งดเว้นจากการประพฤติผิดในกาม งดเว้นจากการพูดเท็จ งดเว้นจากการพูดส่อเสียด งดเว้นจากการพูดคำหยาบ งดเว้นจากการพูดเพ้อเจ้อ ไม่มักได้ ไม่ปองร้ายเขา มีความเห็นชอบ ตายแล้วจักเกิดในสุคติโลกสวรรค์ ท่านผู้เจริญทั้งหลายก็งดเว้นจากการฆ่าสัตว์ งดเว้นจากการลักทรัพย์ งดเว้นจากการประพฤติผิดในกาม งดเว้นจากการพูดเท็จ งดเว้นจากการพูดส่อเสียด งดเว้นจากการพูดคำหยาบ งดเว้นจากการพูดเพ้อเจ้อ ไม่มักได้ ไม่ปองร้ายเขา มีความเห็นชอบ ถ้าถ้อยคำของสมณพราหมณ์พวกนั้นเป็นจริงไซร้ พวกท่านตายแล้วก็จักเกิดในสุคติโลกสวรรค์แน่ ถ้าพวกท่านตายแล้ว ไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์จริง ขอท่านพึงกลับมาบอกข้าพเจ้าทีเถิดว่า แม้เพราะเหตุนี้ โลกอื่นมี สัตว์ผุดเกิดมี ผลวิบากของกรรมที่สัตว์ทำดีทำชั่วมี ด้วยว่าข้าพเจ้าเชื่อถือท่านอย่างสนิทใจว่า สิ่งใดที่ท่านเห็นก็เหมือนข้าพเจ้าเห็นเอง สิ่งนั้นก็จักเป็นอย่างนั้นแน่ คนเหล่านั้นรับคำข้าพเจ้าแล้วก็ไม่เคยกลับมาบอกเอง ทั้งไม่ส่งคนมาบอกด้วย ท่านกัสสปะ ปริยายนี้แลที่เป็นเครื่องยืนยันความเห็นของข้าพเจ้าที่ว่า แม้เพราะเหตุนี้ โลกอื่นไม่มี สัตว์ผุดเกิดไม่มี ผลวิบากของกรรมที่สัตว์ทำดีทำชั่วไม่มี.

อุปมาด้วยคนตกบ่อคูถ

[๓๐๖] พระกุมารกัสสปะ. บพิตร ถ้าอย่างนั้น อาตมาจักอุปมาให้ฟัง วิญญูชนบางพวกในโลกนี้ ย่อมเข้าใจอรรถแห่งคำภาษิตได้ด้วยข้ออุปมา. บพิตร เปรียบเหมือนบุรุษจมบ่อคูถ (อุจจาระ) มิดศีรษะ. ลำดับนั้น บพิตรจึงสั่งเจ้าหน้าที่ทั้งหลายว่า ท่านผู้เจริญทั้งหลาย ถ้า

เช่นนั้น พวกท่านจงช่วยกันดึงบุรุษนั้นขึ้นจากบ่อคูถนั้น เจ้าหน้าที่เหล่านั้นรับพระดำรัสแล้ว ก็ได้ช่วยกันดึงบุรุษนั้นขึ้นจากบ่อคูถ ถ้าพระองค์รับสั่งเจ้าหน้าที่เหล่านั้นอย่างนี้อีกว่า ท่านผู้เจริญทั้งหลาย ถ้าเช่นนั้น ท่านทั้งหลายจงเอาซีกไม้ไผ่ขูดคูถออกจากตัวของบุรุษนั้นให้สะอาด เจ้าหน้าที่เหล่านั้นรับพระดำรัสแล้ว ได้เอาซีกไม้ไผ่ขูดคูถออกจากตัวของบุรุษนั้นจนสะอาด พระองค์รับสั่งเจ้าหน้าที่เหล่านั้นอย่างนี้ว่า ท่านผู้เจริญทั้งหลาย ถ้าอย่างนั้น ท่านทั้งหลายจงเอาดินสีเหลืองขัดตัวของบุรุษนั้น ๓ ครั้ง พระองค์รับสั่งเจ้าหน้าที่เหล่านั้นอีกว่า ท่านผู้เจริญ ทั้งหลาย ถ้าอย่างนั้น ท่านทั้งหลายจงเอาน้ำมันชะโลมตัวบุรุษนั้น แล้วเอาจุณ (ผง) ละเอียดลูบไล้ให้สะอาดหมดจด ๓ ครั้ง เจ้าหน้าที่เหล่านั้นได้เอาน้ำมันชะโลมตัวบุรุษนั้น แล้วเอาจุณ (ผง) ละเอียดลูบไล้ให้สะอาดหมดจด ๓ ครั้ง (ตามรับสั่ง) พระองค์รับสั่งเจ้าหน้าที่เหล่านั้น (ต่อไป) อย่างนี้ว่า ท่านผู้เจริญทั้งหลาย ถ้าอย่างนั้น ท่านทั้งหลายจงแต่งผมและหนวดของบุรุษนั้น เจ้าหน้าที่เหล่านั้นได้แต่งผมและหนวดของ บุรุษนั้น (ตามรับสั่ง) พระองค์รับสั่งอย่างนี้ว่า ถ้าอย่างนั้น ท่านทั้งหลายจงนำเอาพวงดอกไม้ที่มีค่ามาก เครื่องลูบไล้ที่มีค่ามากและผ้าที่มีค่ามาก มอบให้แก่บุรุษนั้น เจ้าหน้าที่เหล่านั้น ได้นำเอาพวงดอกไม้ที่มีค่ามาก เครื่องลูบไล้ที่มีค่ามากและผ้าที่มีค่ามาก มอบให้แก่บุรุษนั้น (ตามรับสั่ง) ถ้าพระองค์รับสั่ง (ต่อไป) อย่างนี้อีกว่า ท่านผู้เจริญทั้งหลาย ถ้าอย่างนั้น ท่านทั้งหลายจงนำบุรุษนั้นไปยังปราสาท จัดกามคุณ ๕ ไว้บำเรอ เจ้าหน้าที่เหล่านั้นได้นำบุรุษไปยังปราสาท จัดกามคุณ ๕ ไว้บำเรอเขา. พระองค์จะเข้าใจข้อนั้นอย่างไร บุรุษนั้นอาบน้ำลูบไล้ดีแล้ว แต่งผมและหนวด ประดับอาภรณ์แก้วมณีแล้ว นุ่งห่มผ้าขาวสะอาดอยู่ปราสาทอันดีชั้นบน เพียบพร้อมบำเรอด้วยกามคุณ ๕ เขายังประสงค์จะจมลงไปในบ่อคูถนั้นอยู่อีกหรือ ?

พระยาปายาสิ. ไม่หรอก ท่านกัสสปะ.

พระกุมารกัสสปะ. เพราะเหตุไรเล่า ?

พระยาปายาสิ. ท่านกัสสปะ เพราะบ่อคูถไม่สะอาด เป็นทั้งสิ่งไม่สะอาด ทั้งนับว่าไม่สะอาด ทั้งมีกลิ่นเหม็น ทั้งนับว่ามีกลิ่นเหม็น ทั้งน่าเกลียด ทั้งนับว่าน่าเกลียด ทั้งปฏิกูล ทั้งนับว่าปฏิกูล.

พระกุมารกัสสปะ. บพิตร ข้อนั้นเปรียบฉันใด ข้อนี้ก็เปรียบฉันนั้นเหมือนกัน พวกมนุษย์ทั้งไม่สะอาด ทั้งนับว่าไม่สะอาด ทั้งมีกลิ่นเหม็น ทั้งนับว่ามีกลิ่นเหม็น ทั้งน่าเกลียด ทั้งนับว่าน่าเกลียด ทั้งปฏิกูล ทั้งนับว่าปฏิกูล. บพิตร กลิ่นมนุษย์คลุ้งขึ้นไปถึงเทวดาตั้ง ๑๐๐ โยชน์. ก็มิตรสหาย ญาติสาโลหิตของพระองค์เหล่านั้น ที่เว้นจากการฆ่าสัตว์ งดเว้นจากการลักทรัพย์ งดเว้นจากการประพฤติผิดในกาม งดเว้นจากการพูดเท็จ งดเว้นจากการพูดส่อเสียด งดเว้นจากการพูดคำหยาบ งดเว้นจากการพูดเพ้อเจ้อ ไม่มักได้ ไม่ปองร้ายเขา มีความเห็นชอบ ตายแล้วย่อมเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์ มิตรสหาย ญาติสาโลหิตของท่านเหล่านั้น ยังจักกลับมาบอกท่านพระยาอีกหรือว่า แม้เพราะเหตุนี้ โลกอื่นมี สัตว์ผุดเกิดมี ผลวิบากของกรรมที่สัตว์ทำดีทำชั่วมีดังนี้ ? บพิตร โดยปริยายแม้นี้ พระองค์จงเข้าใจอย่างนี้เถิดว่า แม้เพราะเหตุนี้ โลกอื่นมี สัตว์ผุดเกิดมี ผลวิบากของกรรมที่สัตว์ทำดีทำชั่วมี.

[๓๐๗] พระยาปายาสิ. ถึงแม้ท่านกัสสปะกล่าวอย่างนั้นก็จริง แต่ในข้อนี้ ข้าพเจ้าก็ยังยืนยันความเห็นอย่างนี้ว่า แม้เพราะเหตุนี้โลกอื่นไม่มี สัตว์ผุดเกิดไม่มี ผลวิบากของกรรมที่สัตว์ทำดีทำชั่วไม่มี.

พระกุมารกัสสปะ. บพิตร ยังมีปริยายที่ยืนยันความเห็นของพระองค์อยู่หรือ [เหมือนข้อ ๑๐๓] เปรียบเหมือนอย่างไรเล่า ?

พระยาปายาสิ. มีซิ ท่านกัสสปะ มิตรสหายญาติสาโลหิตของข้าพเจ้าในโลกนี้ ที่งดเว้นจากการฆ่าสัตว์ งดเว้นจากการลักทรัพย์ งดเว้นจากการประพฤติผิดในกาม งดเว้นจากการพูดเท็จ และงดเว้นจากการดื่มน้ำเมาคือสุราและเมรัย อันเป็นที่ตั้งแห่งความประมาท ต่อมา

พวกเขาล้มป่วย ประสบทุกข์ เจ็บหนัก ข้าพเจ้ารู้ว่า เวลานี้พวกเขาจักไม่หายป่วยแน่ จึงเข้าไปหาพวกเขา พูดว่า ท่านผู้เจริญทั้งหลาย มีสมณพราหมณ์พวกหนึ่งมีวาทะอย่างนี้ มีความเห็นอย่างนี้ว่า คนที่งดเว้นจากการฆ่าสัตว์ งดเว้นจากการลักทรัพย์ งดเว้นจากการประพฤติผิดในกาม งดเว้นจากการกล่าวเท็จ งดเว้นจากการดื่มน้ำเมาคือสุราและเมรัย อันเป็นที่ตั้งแห่งความประมาท ตายแล้วย่อมเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์ เข้าถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกันกับเทวดาชั้นดาวดึงส์ ท่านผู้เจริญทั้งหลายก็เป็นผู้งดเว้นจากการฆ่าสัตว์ งดเว้นจากการลักทรัพย์ งดเว้นจากการประพฤติผิดในกาม งดเว้นจากการกล่าวเท็จ งดเว้นจากการดื่มน้ำเมาคือสุราและเมรัยอันเป็นที่ตั้งแห่งความประมาท ถ้าถ้อยคำของสมณพราหมณ์พวกนั้นเป็นจริง ท่านผู้เจริญทั้งหลาย ตายแล้วจักเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์ เข้าถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกันกับเทวดาชั้นดาวดึงส์ ท่านผู้เจริญทั้งหลาย ถ้าพวกท่านตายแล้ว ไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์ เข้าถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกันกับเทวดาชั้นดาวดึงส์ แน่นอนไซร้ ขอท่านพึงกลับมาบอกข้าพเจ้าทีเถิดว่า แม้เพราะเหตุนี้ โลกอื่นมี สัตว์ผุดเกิดมี ผลวิบากของกรรมที่สัตว์ทำดีทำชั่วมี ด้วยว่าข้าพเจ้าเชื่อถือท่านอย่างสนิทใจว่า สิ่งใดที่ท่านเห็นก็เหมือนข้าพเจ้าเห็นเอง สิ่งนั้นก็จักเป็นอย่างนั้นแน่ คนเหล่านั้นรับคำข้าพเจ้าแล้ว ก็ไม่เคยกลับมาบอกเอง ทั้งไม่ส่งคนมาบอกด้วย ท่านกัสสปะ ปริยายนี้แล ที่เป็นเครื่องยืนยันความเห็นของข้าพเจ้าที่ว่า แม้เพราะเหตุนี้ โลกอื่นไม่มี สัตว์ผุดเกิดไม่มี ผลวิบากของกรรมที่สัตว์ทำดีทำชั่วไม่มี.

อานิสงส์ศีล ๕

[๓๐๘] พระกุมารกัสสปะ. บพิตร ถ้าอย่างนั้น อาตมาจักย้อนถามบพิตรในข้อนี้บ้าง บพิตรพึงตอบตามที่เห็นสมควรเถิด. ร้อยปี

ของมนุษย์เป็นวันหนึ่งคืนหนึ่งของเทวดาชั้นดาวดึงส์ สามสิบราตรีโดยราตรีนั้นเป็นเดือนหนึ่ง สิบสองเดือนโดยเดือนนั้นเป็นปีหนึ่งพันปีทิพย์โดยปีนั้น เป็นประมาณอายุของเทวดาชั้นดาวดึงส์ มิตรสหายญาติสาโลหิตของพระองค์ ที่งดเว้นจากการฆ่าสัตว์ งดเว้นจากการลักทรัพย์ งดเว้นจากการประพฤติผิดในกาม งดเว้นจากการพูดเท็จ และงดเว้นจากการดื่มน้ำเมาคือสุราและเมรัย อันเป็นที่ตั้งแห่งความประมาท ตายแล้วไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์ เข้าถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกันกับเทวดาชั้นดาวดึงส์แล้ว ถ้าพวกเขาจักคิดอย่างนี้ว่า ต่อเมื่อพวกเราเพียบพร้อมบำเรออยู่ด้วยกามคุณ ๕ อันเป็นทิพย์ สักสองวันสองราตรีหรือสักสามวันสามราตรี แล้วค่อยกลับไปบอกท่านพระยาปายาสิว่า แม้เพราะเหตุนี้ โลกอื่นมี สัตว์ผุดเกิดมี ผลวิบากของกรรมที่สัตว์ทำดีทำชั่วมี ดังนี้ไซร้ คนเหล่านั้นจะพึงกลับมาบอกบพิตรหรือไม่ว่า แม้เพราะเหตุนี้ โลกอื่นมี สัตว์ผุดเกิดมี ผลวิบากของกรรมที่สัตว์ทำดีทำชั่วมี ?

พระยาปายาสิ. ไม่หรอกท่านกัสสปะ. แท้จริง พวกข้าพเจ้าคงตายไปตั้งนานแล้ว. แต่ใครเล่าบอกท่านกัสสปะว่า เทวดาชั้นดาวดึงส์มีอยู่ หรือว่าเทวดาชั้นดาวดึงส์มีอายุยืนเท่านี้ ? ข้าพเจ้าไม่เชื่อท่านกัสสปะที่บอกว่า เทวดาชั้นดาวดึงส์มีอยู่ หรือว่าเทวดาชั้นดาวดึงส์มีอายุยืนเท่านี้.

อุปมาด้วยคนตาบอดแต่กำเนิด

พระกุมารกัสสปะ. บพิตร เปรียบเหมือนบุรุษตาบอดแต่กำเนิด ไม่เห็นสีดำ สีขาว สีเขียว สีเหลือง สีแดง สีแดงฝาด ไม่เห็นที่เรียบและไม่เรียบ ไม่เห็นรูปดาว พระจันทร์ พระอาทิตย์ บุรุษผู้นั้นพูดว่า รูปดำ รูปขาว รูปเขียว รูปเหลือง รูปแดง รูปแดงฝาด ที่เรียบและไม่เรียบ รูปดาว พระจันทร์ พระอาทิตย์ ไม่มี ผู้เห็นรูปดำ รูปขาว รูปเขียว รูปเหลือง รูปแดง รูปแดงฝาด ที่เรียบและไม่เรียบ

รูปดาว พระจันทร์ พระอาทิตย์ ก็ไม่มี ข้าพเจ้าไม่รู้ไม่เห็น เพราะฉะนั้น สิ่งดังว่านั้นไม่มี ดังนี้ ท่านพระยา บุรุษผู้นั้นพูดอย่างนั้น ชื่อว่าพูดถูกหรือไม่ ?

พระยาปายาสิ. หามิได้ ท่านกัสสปะ รูปสีดำ สีขาว สีเขียว สีเหลือง สีแดง สีแดงฝาด รูปที่เรียบและไม่เรียบ รูปดาว พระจันทร์ พระอาทิตย์ก็มีอยู่. ท่านกัสสปะ บุคคลนั้นเมื่อจะพูดให้ถูก จะพึงพูดว่า เราไม่รู้สิ่งนี้ เพราะฉะนั้นสิ่งนั้นจึงไม่มี ดังนี้ หาได้ไม่.

พระกุมารกัสสปะ. ฉันนั้นเหมือนกัน บพิตร บพิตรเป็นเหมือนคนตาบอดแต่กำเนิด เพราะเหตุที่พระองค์ได้ตรัสอย่างนี้ว่า ใครเล่าบอกท่านกัสสปะว่า เทวดาชั้นดาวดึงส์มีอยู่ หรือว่าเทวดาชั้นดาวดึงส์มีอายุยืนเท่านี้ ข้าพเจ้าไม่เชื่อท่านกัสสปะที่บอกว่า เทวดาชั้นดาวดึงส์มีอยู่ หรือว่าเทวดาชั้นดาวดึงส์มีอายุยืนเท่านี้. บพิตร โลกอื่นอันใคร ๆ ไม่พึงเห็นได้ด้วยมังสจักษุอย่างที่บพิตรเข้าใจดอก. สมณพราหมณ์ที่อาศัยเสนาสนะป่าอันสงัด เป็นผู้ไม่ประมาท มีความเพียร มีใจมุ่งมั่นต่อพระนิพพานอยู่ ชำระทิพยจักษุให้บริสุทธิ์ ย่อมเห็นโลกนี้และโลกอื่น ทั้งย่อมเห็นหมู่สัตว์ที่ผุดเกิด ได้ด้วยทิพยจักษุอันบริสุทธิ์เหนือจักษุมนุษย์ บพิตร โลกอื่นอันผู้มีทิพยจักษุพึงเห็นได้อย่างนี้ อันใคร ๆ ไม่พึงเห็นได้ด้วยมังสจักษุอย่างที่บพิตรเข้าใจดอก. โดยปริยายนี้นี่แล พระองค์จงเข้าใจเถิดว่า แม้เพราะเหตุนี้ โลกอื่นมี สัตว์ผุดเกิดมี ผลวิบากของกรรมที่สัตว์ทำดีทำชั่วมี.

[๓๐๙] พระยาปายาสิ. ถึงแม้ท่านกัสสปะกล่าวอย่างนั้นก็จริง แต่ในข้อนี้ ข้าพเจ้าก็ยังยืนยันความเห็นอย่างนี้ว่า แม้เพราะเหตุนี้โลกอื่นไม่มี สัตว์ผุดเกิดไม่มี ผลวิบากของกรรมที่สัตว์ทำดีทำชั่วไม่มี.

พระกุมารกัสสปะ. บพิตร ยังมีปริยายที่ยืนยันความเห็นของพระองค์อยู่หรือ [เหมือนข้อ ๑๐๓] เปรียบเหมือนอย่างไรเล่า ?

สมณพราหมณ์ผู้มีศีลธรรม

พระยาปายาสิ. มีชิ ท่านกัสสปะ ข้าพเจ้าเห็นสมณพราหมณ์ในโลกนี้ ที่มีศีล มีกัลยาณธรรม อยากมีชีวิตอยู่ ไม่อยากตาย รักสุข เกลียดทุกข์ ข้าพเจ้านั้นมีความเห็นอย่างนี้ว่า ถ้าสมณพราหมณ์ที่มีศีล มีกัลยาณธรรมเหล่านี้ รู้อย่างนี้ว่า เมื่อพวกเราตายไปเสียจากโลกนี้ คุณอันประเสริฐจักมีไซร้ สมณพราหมณ์เหล่านี้ก็จะพึงกินยาพิษ ใช้ศัสตราฆ่าตัวตาย ผูกคอตาย หรือโดดเหวตายเสีย แต่เพราะเหตุที่สมณพราหมณ์เหล่านี้ ไม่รู้ว่าเมื่อพวกเราตายไปเสียจากโลกนี้ คุณอันประเสริฐจักมี ฉะนั้น สมณพราหมณ์เหล่านี้ จึงอยากมีชีวิตอยู่ ไม่อยากตาย จึงรักสุข เกลียดทุกข์ ท่านกัสสปะ ปริยายแม้นี้แล ที่เป็นเครื่องยังยืนยันความเห็นของข้าพเจ้าที่ว่า แม้เพราะเหตุนี้ โลกอื่นไม่มี สัตว์ผุดเกิดไม่มี ผลวิบากของกรรมที่สัตว์ทำดีทำชั่วไม่มี.

อุปมาด้วยพราหมณ์มีเมียสอง

[๓๑๐] พระกุมารกัสสปะ. บพิตร ถ้าอย่างนั้น อาตมาจักอุปมาให้ฟัง วิญญูชนบางพวกในโลกนี้ ย่อมเข้าใจอรรถของคำภาษิตได้ด้วยข้ออุปมา. บพิตร เรื่องเคยมีมาแล้ว พราหมณ์ผู้หนึ่งมีภรรยา ๒ คน ภรรยาคนหนึ่งมีบุตรอายุ ๑๐ ขวบ หรือ ๑๒ ขวบ ภรรยาอีกคนหนึ่งมีครรภ์แก่ ครั้งนั้น พราหมณ์ผู้สามีก็ตายลง บุตรวัยรุ่นก็พูดกะแม่เลี้ยงว่า แม่จ๋า ทรัพย์ ข้าวเปลือก เงิน ทอง ทั้งหมด เป็นของฉันนะแม่นะ แม่ไม่มีสิทธิอะไร ๆ ในทรัพย์เหล่านั้น เพราะเป็นทรัพย์ของบิดาฉัน แม่โปรดมอบมรดกแก่ฉันเถิด. แม่เลี้ยงจึงบอกบุตรเลี้ยงว่า พ่อ จงรอจนกว่าแม่จะคลอดเถิดนะ ถ้าทารกในท้องแม่เป็นชาย ก็จักมีสิทธิได้ส่วนหนึ่ง ถ้าเป็นหญิงก็จักเป็นคนรับใช้ของเจ้า. แม้

ครั้งที่ ๒ บุตรวัยรุ่นก็พูดกะแม่เลี้ยงว่า... ครั้งที่ ๓ บุตรวัยรุ่นก็พูดกะแม่เลี้ยงว่า... แม่เลี้ยงขัดใจก็คว้ามีดเข้าห้องน้อย แหวะท้องเพื่อจะรู้ว่า ทารกในท้องเป็นชายหรือหญิง หญิงแม่เลี้ยงนั้น ก็ทำลายทั้งตนเองทั้งชีวิต ทั้งทารกในครรภ์ ทั้งทรัพย์มรดก เพราะนางเป็นคนเขลา ไม่ฉลาด เมื่อแสวงหามรดกโดยอุบายไม่แยบคาย จึงถึงความย่อยยับฉันใด อุปไมยข้อนี้ก็ฉันนั้นเหมือนกัน พระองค์เป็นคนเขลา ไม่ฉลาด แสวงหาโลกอื่นโดยอุบายไม่แยบคาย จักถึงความย่อยยับเหมือนพราหมณีผู้นั้น.

บพิตร เหล่าสมณพราหมณ์ ผู้มีศีลมีกัลยาณธรรม เป็นบัณฑิต ย่อมไม่ชิงสุกก่อนห่าม แต่ย่อมรอเวลาสุกเต็มที่ต่างหาก บพิตร ชีวิตของสมณพราหมณ์ผู้มีศีล มีกัลยาธรรม ยังดำรงชีวิตอยู่ ยั่งยืนยาวนานเพียงใด ก็ได้ประสบบุญเป็นอันมากเพียงนั้น เพราะปฏิบัติดนเพื่อเกื้อกูลเพื่อความสุขแก่คนเป็นอันมาก เพื่ออนุเคราะห์โลก เพื่อประโยชน์ เพื่อเกื้อกูล เพื่อความสุขแก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย บพิตร โดยปริยายแม้นี้แล พระองค์จงเข้าใจเถิดว่า แม้เพราะเหตุนี้ โลกอื่นมี สัตว์ผุดเกิดมี ผลวิบากของกรรมที่สัตว์ทำดีทำชั่วมี.

[๓๑๑] พระยาปายาสิ. ถึงแม้ท่านกัสสปะกล่าวอย่างนั้นก็จริง แต่ในข้อนี้ ข้าพเจ้าก็ยังยืนยันความเห็นอย่างนี้ว่า แม้เพราะเหตุนี้ โลกอื่นไม่มี สัตว์ผุดเกิดไม่มี ผลวิบากของกรรมที่สัตว์ทำดีทำชั่วไม่มี.

พระกุมารกัสสปะ. บพิตร ยังมีปริยายที่ยืนยันความเห็นของท่านพระยาอยู่หรือ [เหมือนข้อ ๑๐๓] ปริยายเหมือนอย่างไรเล่า ?

การค้นหาชีวะจากโจร

พระยาปายาสิ. มีซิ ท่านกัสสปะ เจ้าหน้าที่ของข้าพเจ้า จับโจรผู้ประพฤติชั่วมาแสดงแก่ข้าพเจ้า ด้วยกล่าวว่า ข้าแต่พระองค์ คนนี้เป็นโจร ประพฤติชั่ว ขอพระองค์ได้โปรดลงทัณฑ์โจรผู้นี้ ตามพระ

ประสงค์เถิด. ข้าพเจ้าจึงสั่งเจ้าหน้าที่อย่างนี้ว่า ท่านผู้เจริญ ถ้าอย่างนั้น ท่านทั้งหลายจงเอาโจรที่ยังมีชีวิตอยู่ใส่ลงในหม้อ ปิดปากหม้อเสีย เอาหนังสดรัด เอาดินสดพอกปากหม้อ ยาให้หนา แล้วยกหม้อขึ้นตั้งเตาติดไฟต้ม. เจ้าหน้าที่ของข้าพเจ้าเหล่านั้น รับพระกระแสรับสั่งแล้วจึงจับโจรที่ยังมีชีวิตอยู่ใส่ลงในหม้อ ปิดปากหม้อแล้ว เอาหนังสดรัด เอาดินสดพอกปากหม้อ ยาให้หนา แล้วยกหม้อขึ้นตั้งเตาแล้วติดไฟ. เมื่อข้าพเจ้ารู้ว่า โจรนั้นตายแล้ว ก็สั่งให้เขายกหม้อลงจากเตา กะเทาะดินแก้สายหนังออก เปิดปากหม้อ ค่อย ๆ สำรวจดูด้วยหมายใจว่าจะเห็นชีวะของโจรนั้นออกไปบ้างหรือไม่ ข้าพเจ้าก็ไม่เห็นชีวะออกไปเลย ท่านกัสสปะ ปริยายนี้แล เป็นเครื่องยืนยันความเห็นของข้าพเจ้าที่ว่า แม้เพราะเหตุนี้ โลกอื่นไม่มี สัตว์ผุดเกิดไม่มี ผลวิบากของกรรมที่สัตว์ทำดีทำชั่วไม่มี.

อุปมาด้วยคนนอนฝัน

พระกุมารกัสสปะ. บพิตร ถ้าอย่างนั้น อาตมาจักย้อนถามบพิตรในข้อนี้บ้าง บพิตรพึงตอบตามที่เห็นสมควรเถิด. พระองค์บรรทมกลางวัน ทรงสุบินเห็นสวนที่น่ารื่นรมย์ ป่าที่น่ารื่นรมย์ ภูมิภาคที่น่ารื่นรมย์ สระโบกขรณีที่น่ารื่นรมย์บ้างไหม ?

พระยาปายาสิ. ท่านกัสสปะ ข้าพเจ้านอนพักกลางวัน ฝันเห็นสวนที่น่ารื่นรมย์ ป่าที่น่ารื่นรมย์ ภูมิภาคที่น่ารื่นรมย์ สระโบกขรณีที่น่ารื่นรมย์อยู่.

พระกุมารกัสสปะ. เวลานั้น ทั้งหญิงค่อม หญิงเตี้ย หญิงพนักงานภูษามาลา หญิงสาววัยรุ่น เฝ้าบพิตรอยู่หรือ ?

พระยาปายาสิ. ท่านกัสสปะ สมัยนั้น ทั้งหญิงค่อม หญิงเตี้ย หญิงพนักงานภูษมาลา หญิงสาววัยรุ่น ก็เฝ้าข้าพเจ้าอยู่อย่างนั้น.

พระกุมารกัสสปะ. หญิงเหล่านั้นเห็นชีวะของพระองค์ที่กำลังเข้าไปหรือกำลังออกไปบ้างไหมเล่า ?

พระยาปายาสิ. ไม่เห็นดอก ท่านกัสสปะ.

พระกุมารกัสสปะ. บพิตร ก็เมื่อพระองค์ยังมีชีวิตอยู่ หญิงเหล่านั้นก็ยังมีชีวิตอยู่ ยังไม่แลเห็นชีวะของพระองค์ ที่กำลังเข้าไปหรือออกไป ดังนั้น พระองค์จักแลเห็นชีวะของคนตายที่กำลังเข้าไปหรือออกไปอย่างไรได้เล่า ? บพิตร โดยปริยายแม้นี้แล จงเข้าใจเถิดว่า แม้เพราะเหตุนี้โลกอื่นมี สัตว์ผุดเกิดมี ผลวิบากของกรรมที่สัตว์ทำดีทำชั่วมี.

[๓๑๒] พระยาปายาสิ. ถึงแม้ท่านกัสสปะกล่าวอย่างนั้นก็จริง แต่ในข้อนี้ ข้าพเจ้าก็ยังยืนยันความเห็นอย่างนี้ว่า แม้เพราะเหตุนี้ โลกอื่นไม่มี สัตว์ผุดเกิดไม่มี ผลวิบากของกรรมที่สัตว์ทำดีทำชั่วไม่มี.

พระกุมารกัสสปะ. บพิตร ยังมีปริยายที่ยืนยันความเห็นของพระองค์อยู่หรือ [เหมือนข้อ ๑๐๓] ปริยายเหมือนอย่างไรเล่า ?

ชั่งน้ำหนักคนตายกับคนเป็น

พระยาปายาสิ. มีซิ ท่านกัสสปะ เจ้าหน้าที่ของข้าพเจ้าจับโจรที่ประพฤติชั่ว มาแสดงแก่ข้าพเจ้าด้วยกล่าวว่า ข้าแต่พระองค์ คนนี้เป็นโจรประพฤติชั่ว ขอพระองค์ได้โปรดสั่งลงอาญาแก่ผู้นี้ตามพระประสงค์เถิด. ข้าพเจ้าจึงบอกเจ้าหน้าที่เหล่านั้นอย่างนี้ว่า ท่านผู้เจริญ ถ้าอย่างนั้น ท่านทั้งหลายจงเอาโจรที่ยังมีชีวิตอยู่นั่นแหละ มาชั่งน้ำหนักด้วยตราชั่ง เอาสายธนูรัดคอ ให้หายใจไม่ออกจนตาย แล้วชั่งด้วยตราชั่งอีกครั้งหนึ่ง เจ้าหน้าที่เหล่านั้นรับรับสั่งของข้าพเจ้าแล้ว เอาโจรที่ยังมีชีวิตอยู่นั้นเอง มาชั่งน้ำหนักด้วยตราชั่ง เอาสายธนูมารัดคอให้หายใจไม่ออกจนตาย แล้วชั่งด้วยตราชั่งอีกครั้งหนึ่ง ปรากฏว่า ขณะที่โจรนั้นยังมีชีวิตอยู่ น้ำหนักเบา อ่อนนุ่ม และปรับตัวได้ง่ายกว่า แต่

เมื่อโจรนั้นตายแล้ว น้ำหนักกลับหนักขึ้น แข็งทื่อขึ้น และปรับตัวได้ยากขึ้น ท่านกัสสปะ ปริยายนี้แล เป็นเครื่องยังยืนยันความเห็นของข้าพเจ้าที่ว่า แม้เพราะเหตุนี้ โลกอื่นไม่มี สัตว์ผุดเกิดไม่มี ผลวิบากของกรรมที่สัตว์ทำดีทำชั่วไม่มี.

อุปมาด้วยเหล็กร้อนและเย็น

[๓๑๓] พระกุมารกัสสปะ. บพิตร ถ้าอย่างนั้น อาตมาจักอุปมาให้ฟัง วิญญูชนบางพวกในโลกนี้ ย่อมเข้าใจอรรถของคำภาษิต ได้ด้วยข้ออุปมา. บพิตร เปรียบเหมือนคนเอาดาชั่ง ชั่งก้อนเหล็กที่ถูกเผาตลอดทั้งวัน ติดไฟลุกโพลง โชติช่วง ต่อมา เขาเอาดาชั่ง ชั่งก้อนเหล็กนั้นที่ไฟดับสนิท เย็นแล้ว เวลาไหน ก้อนเหล็กนั้นจะเบากว่า อ่อนกว่า และดัดง่ายกว่า คือเวลาติดไฟ ลุกโพลง โชติช่วง หรือเวลาไฟดับสนิท เย็นแล้ว ?

พระยาปายาสิ. ท่านกัสสปะ เมื่อใด ก้อนเหล็กนั้นมีไฟ และมีลม ถูกเผาร้อนโชน โชติช่วง เมื่อนั้น มันจะเบากว่า อ่อนกว่า และดัดง่ายกว่า แต่เมื่อใดก้อนเหล็กนั้น ไม่มีไฟ ไม่มีลม ดับเย็นสนิท เมื่อนั้นมันจะหนักกว่า แข็งกระด้างกว่า และดัดได้ยากกว่า.

พระกุมารกัสสปะ. บพิตร ข้อนี้ก็เปรียบเหมือนฉันนั้นนั่นแล เมื่อใด กายนี้ประกอบด้วยอายุ ไออุ่น และวิญญาณ เมื่อนั้นกายนี้จะเบากว่า อ่อนกว่า และปรับตัวได้ง่ายกว่า แต่เมื่อใดกายนี้ไม่ประกอบด้วยอายุ ไม่ประกอบด้วยไออุ่น และไม่ประกอบด้วยวิญญาณ เมื่อนั้น กายนี้ก็จะหนักกว่า แข็งทื่อกว่า และปรับตัวได้ยากมากขึ้น. บพิตร โดยปริยายแม้นี้แล พระองค์จงเข้าใจเถิดว่า แม้เพราะเหตุนี้ โลกอื่นมี สัตว์ผุดเกิดมี ผลวิบากของกรรมที่สัตว์ทำดีทำชั่วมี.

การค้นหาชีวะจากโจรผู้ตายแล้ว

[๓๑๔] พระยาปายาสิ. ถึงแม้ท่านกัสสปะกล่าวอย่างนั้นก็จริง แต่ในข้อนี้ ข้าพเจ้าก็ยังยืนยันความเห็นอยู่อย่างนี้ว่า แม้เพราะเหตุนี้ โลกอื่นไม่มี สัตว์ผุดเกิดไม่มี ผลวิบากของกรรมที่สัตว์ทำดีทำชั่วไม่มี.

พระกุมารกัสสปะ. บพิตร ยังมีปริยายที่ยืนยันความเห็นของพระองค์อยู่หรือ [เหมือนข้อ ๑๐๓] ปริยายเหมือนอย่างไรเล่า ?

พระยาปายาสิ. มีซิ ท่านกัสสปะ เจ้าหน้าที่ของข้าพเจ้าจับโจรผู้ประพฤติชั่ว มาแสดงแก่ข้าพเจ้าด้วยกล่าวว่า ข้าแต่พระองค์ คนนี้เป็นโจรประพฤติชั่ว ขอพระองค์ได้โปรดสั่งลงอาญาแก่ผู้นี้ตามพระประสงค์เถิด. ข้าพเจ้าจึงบอกเจ้าหน้าที่เหล่านั้นอย่างนี้ว่า ท่านผู้เจริญ ถ้าอย่างนั้น ท่านทั้งหลายจงฆ่าโจรนั้น มิให้ผิว หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก และเยื่อในกระดูกบอบช้ำ ด้วยหมายใจว่า ข้าพเจ้าจะได้เห็นชีวะของเขาขณะกำลังออก (จากร่าง) เป็นแน่ เจ้าหน้าที่เหล่านั้นรับรับสั่งของข้าพเจ้าแล้ว จึงฆ่าโจรนั้นมิให้ผิว หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก และเยื่อในกระดูกบอบช้ำ ขณะที่โจรนั้นเริ่มจะตาย ข้าพเจ้าสั่งเจ้าหน้าที่เหล่านั้นอย่างนี้ว่า ท่านผู้เจริญ ถ้าอย่างนั้นท่านทั้งหลายจงผลักโจรนั้นให้นอนหงาย ด้วยหมายใจว่า ข้าพเจ้าจักได้เห็นชีวะของเขาขณะกำลังออก (จากร่าง) เป็นแน่ เจ้าหน้าที่เหล่านั้นจึงผลักโจรนั้นให้นอนหงาย ข้าพเจ้าก็มิได้เห็นชีวะของเขาขณะกำลังออก (จากร่าง) เลยทีเดียว ข้าพเจ้าจึงสั่งเจ้าหน้าที่เหล่านั้นอย่างนี้ว่า ท่านผู้เจริญ ถ้าอย่างนั้น ท่านทั้งหลาย จงจับโจรนี้พลิกคว่ำลงบ้าง พลิกนอนตะแคงข้างหนึ่งบ้าง พลิกนอนตะแคงอีกข้างหนึ่งบ้าง จับพยุงให้ยืนขึ้นบ้าง จับเอาศีรษะกดลงบ้าง ทุบด้วยฝ่ามือบ้าง ทุบด้วยก้อนดินบ้าง ทุบด้วยท่อนไม้บ้าง ทุบด้วยศัสตราบ้าง ลากมาข้างนี้ ลากไปข้างโน้น ลากไปลากมาบ้าง ด้วยหมายใจว่า พวกเราจักเห็นชีวะของเขาขณะกำลังออก (จากร่าง) เป็นแน่ เจ้าหน้าที่เหล่านั้น

ได้จับโจรนั้น ลากมาข้างนี้ ลากไปข้างโน้น ลากไปลากมา พวกข้าพเจ้าก็ยังไม่เห็นชีวะของโจรนั้น ขณะที่กำลังออกไป (จากร่าง) จักษุของเขาก็อันนั้น รูปก็อันนั้น จักษุนั้นก็มิได้รับรู้รูป โสตะก็อันนั้น เสียงก็อันนั้น โสตะนั้นก็มิได้รับรู้เสียง ฆานะก็อันนั้น กลิ่นก็อันนั้น ฆานะนั้นก็มิได้รับรู้กลิ่น ชิวหาก็อันนั้น รสก็อันนั้น ชิวหานั้นก็มิได้รับรู้รส กายก็อันนั้น โผฏฐัพพะก็อันนั้น กายนั้นก็มิได้รับรู้โผฏฐัพพะเลย ท่านกัสสปะ ปริยายนี้แลเป็นเครื่องยังยืนยันความเห็นของข้าพเจ้าที่ว่า แม้เพราะเหตุนี้ โลกอื่นไม่มี สัตว์ผุดเกิดไม่มี ผลวิบากของกรรมที่สัตว์ทำดีทำชั่วไม่มี.

อุปมาด้วยการเป่าสังข์

[๓๑๕] พระกุมารกัสสปะ. บพิตร ถ้าอย่างนั้น อาตมาจักอุปมาให้ฟัง วิญญูชนบางพวกในโลกนี้ ย่อมเข้าใจอรรถของคำภาษิตได้ด้วยข้ออุปมา. บพิตร เรื่องเคยมีมาแล้ว คนเป่าสังข์ผู้หนึ่ง ถือสังข์ไปยังชนบทชายแดน เข้าไปยังหมู่บ้านแห่งหนึ่ง ยืนอยู่กลางบ้านแล้วก็เป่าสังข์ขึ้น ๓ ครั้ง แล้ววางสังข์ไว้ที่พื้นดิน นั่งลง ณ ที่แห่งหนึ่ง. ครานั้น ผู้คนชาวชนบทชายแดนก็แตกตื่นกันว่า ท่านทั้งหลาย นั่นมันเสียงอะไรหนอ จึงน่ารักใคร่ น่าหลงไหล น่าจับใจ น่าต้องใจ ไพเราะอย่างนี้ พวกเขาต่างมาล้อมถามคนเป่าสังข์ว่า พ่อมหาจำเริญ นั่นเสียงอะไรหนอ จึงน่าใคร่ น่าหลงใหล น่าจับใจ น่าต้องใจ ไพเราะอย่างนี้. คนเป่าสังข์ตอบว่า เสียงที่น่ารักใคร่ น่าหลงใหล น่าจับใจ น่าต้องใจ ไพเราะนั่นน่ะ เขาเรียกว่าเสียงสังข์จ้ะ คนเหล่านั้นก็จับสังข์หงายขึ้นแล้วสั่งว่า พูดซิพ่อสังข์ พูดซิพ่อสังข์. สังข์นั้น ก็ไม่ออกเสียงตามที่เขาสั่ง คนเหล่านั้นก็จับสังข์คว่ำลงบ้าง ตะแคงซ้ายบ้าง ตะแคงขวาบ้าง ยกชูขึ้นบ้าง วางให้ต่ำลงบ้าง ทุบด้วยฝ่ามือ ด้วยก้อนดิน ด้วยท่อนไม้ ด้วยศัสตราบ้าง ลากมาทางนี้ ลากไปทางโน้น ลากไปลากมาบ้าง สั่งว่า

พูดซิพ่อสังข์ พูดซิพ่อสังข์. สังข์นั้นก็ไม่ออกเสียงอยู่นั่นเอง. บพิตร คนเป่าสังข์คิดอยู่ในใจว่า คนชาวชนบทชายแดนพวกนี้ ช่างโง่เขลาแท้ จักค้นหาเสียงสังข์โดยไม่ถูกวิธีได้อย่างไร. เมื่อคนเหล่านั้นกำลังเพ่งพินิจอยู่ คนเป่าสังข์ก็จับสังข์เป่าขึ้น ๓ ครั้งแล้วถือสังข์เดินหนีไป. บพิตร ชาวชนบทชายแดนเหล่านั้น ก็คิดได้ว่า เมื่อใด สังข์ประกอบด้วยคน ๑ ความพยายาม ๑ และลม ๑ เท่านั้น สังข์จึงจะออกเสียงได้ แต่ว่าเมื่อใด สังข์ไม่ประกอบด้วยคน และความพยายาม และลม เมื่อนั้น สังข์นี้ก็ไม่ออกเสียง ข้ออุปมานั้นฉันใด บพิตร ข้ออุปไมยนี้ก็ฉันนั้น เมื่อใดร่างกายนี้ ประกอบด้วยอายุ ๑ ไออุ่น ๑ และวิญญาณ ๑ เมื่อนั้น ร่างกายนี้ ก็เดินไปข้างหน้าบ้าง ถอยกลับบ้าง ยืนบ้าง นั่งบ้าง นอนบ้าง เห็นรูปทางตาบ้าง ฟังเสียงทางหูบ้าง สูดกลิ่นทางจมูกบ้าง ลิ้มรสทางลิ้นบ้าง ถูกต้องโผฏฐัพพะทางกายบ้าง รู้เรื่องทางใจบ้าง แต่ว่าเมื่อใด ร่างกายนี้ไม่ประกอบด้วยอายุ ไออุ่น และวิญญาณ เมื่อนั้น ร่างกายนี้ก็ก้าวไปไม่ได้ ถอยกลับไม่ได้ ยืนไม่ได้ นั่งไม่ได้ นอนไม่ได้ เห็นรูปทางตาไม่ได้ ฟังเสียงทางหูไม่ได้ สูดกลิ่นทางจมูกไม่ได้ ลิ้มรสทางลิ้นไม่ได้ ถูกต้องโผฏฐัพพะทางกายไม่ได้ รู้เรื่องทางใจไม่ได้ บพิตร โดยปริยายแม้นี้แล พระองค์จงเข้าใจเถิดว่า แม้เพราะเหตุนี้ โลกอื่นมี สัตว์ผุดเกิดมี ผลวิบากของกรรมที่สัตว์ทำดีทำชั่วมี.

ปฐมภาณวาร จบ

การค้นหาชีวะจากโจรอีกเรื่องหนึ่ง

[๓๑๖] พระยาปายาสิ. ถึงแม้ท่านกัสสปะกล่าวอย่างนั้นก็จริง แต่ในข้อนี้ ข้าพเจ้าก็ยังยืนยันความเห็นอย่างนี้ว่า แม้เพราะเหตุนี้ โลกอื่นไม่มี สัตว์ผุดเกิดไม่มี ผลวิบากของกรรมที่สัตว์ทำดีทำชั่วไม่มี.

พระกุมารกัสสปะ. บพิตร ยังมีปริยายที่ยืนยันความเห็นของพระองค์อยู่หรือ [เหมือนข้อ ๑๐๓] ปริยายเหมือนอย่างไรเล่า ?

พระยาปายาสิ. มีซิ ท่านกัสสปะ เจ้าหน้าที่ของข้าพเจ้าจับโจรผู้ประพฤติชั่วมาแสดงแก่ข้าพเจ้า และขอให้ข้าพเจ้าสั่งลงโทษ ข้าพเจ้าก็สั่งเจ้าหน้าที่ให้เฉือนผิวหนังของโจรนั้นด้วยหมายจะดูชีวะของมัน เจ้าหน้าที่ก็เฉือนผิวหนังของโจร พวกเราก็ไม่เห็นชีวะของมันเลย ให้เฉือนหนัง... ให้เฉือนเอ็น... ให้เฉือนกระดูก... ให้เฉือนเยื่อในกระดูก ก็ไม่เห็นชีวะของมันเลย. ท่านกัสสปะ ปริยายนี้แล เป็นเครื่องยืนยันความเห็นของข้าพเจ้าที่ว่า แม้เพราะเหตุนี้ โลกอื่นไม่มี สัตว์ผุดเกิดไม่มี ผลวิบากของกรรมที่สัตว์ทำดีทำชั่วไม่มี.

อุปมาด้วยชฎิลบำเรอไฟ

[๓๑๗] พระกุมารกัสสปะ. บพิตร ถ้าอย่างนั้น อาตมาจักอุปมาให้ฟัง วิญญูชนบางพวกในโลกนี้ ย่อมเข้าใจอรรถของคำภาษิตได้ด้วยข้ออุปมา. บพิตร เรื่องเคยมีมาแล้ว ชฎิลผู้บำเรอไฟผู้หนึ่ง อาศัยอยู่ ณ กุฏิมุงใบไม้ใกล้ชายป่า. ครั้งนั้น ชนบทแห่งหนึ่งกลายเป็นที่พักของหมู่เกวียนอยู่แล้ว หมู่เกวียนนั้นพักแรมอยู่คืนหนึ่ง ใกล้ ๆ อาศรมของชฎิลผู้บำเรอไฟนั้นแล้วก็จากไป. ชฎิลนั้นคิดว่า ถ้ากระไร เราจะเข้าไปยังที่ที่หมู่เกวียนพักอยู่ อาจพบอุปกรณ์บางอย่างในที่นั้นก็ได้. ชฎิลนั้นลุกขึ้นแต่เช้าตรู่ เข้าไปยังที่ที่หมู่เกวียนพักอยู่ ก็พบเด็กอ่อน ที่ถูกทิ้งให้นอนหงายอยู่ ณ ที่หมู่เกวียนพัก ครั้นแล้วก็คิดว่า จะปล่อยให้มนุษย์ตาดำ ๆ ตายเสียต่อหน้าเรา ซึ่งกำลังพบเห็นอยู่ ไม่เป็นการสมควร ถ้ากระไร เราจะนำทารกนี้ไปชุบเลี้ยงให้เจริญเติบโต ดังนี้แล้วจึงนำทารกนั้นไปยังอาศรม ชุบเลี้ยงให้เจริญเติบโต กระทั่งทารก นั้นอายุได้ ๑๐ ขวบ หรือ ๑๒ ขวบ. ต่อมา ชฎิลผู้บำเรอไฟนั้น เกิดมีกิจธุระบาง

อย่างในชนบท จึงสั่งเสียว่า ลูกเอ๋ย พ่อประสงค์จะไปยังชนบท อยู่ทางนี้เจ้าบำเรอไฟไว้นะลูก อย่าให้ไฟของเจ้าดับได้ ถ้าไฟของเจ้าดับ นี้มีด นี้ไม้ นี้ไม้สีไฟ จงติดไฟบำเรอไฟไว้นะลูก. ชฎิลนั้นพร่ำสอนทารกนั้นอย่างนี้แล้วก็ไปยังชนบท เมื่อเด็กนั้นเล่นเพลินไป ไฟก็ดับ. เด็กนั้นก็คิดว่า พ่อสอนเราไว้อย่างนี้ว่า บำเรอไฟไว้นะลูก อย่าให้ไฟของเจ้าดับนะ ถ้าไฟดับ นี้มีด นี้ไม้ นี้ไม้สีไฟ จงติดไฟบำเรอไฟไว้ ถ้ากระไร เราควรติดไฟบำเรอไฟ. เด็กนั้นจึงเอามีดถากไม้สีไฟ ด้วยหมายใจว่าจะพบไฟบ้าง. แต่เด็กนั้นก็ไม่พบไฟ จึงผ่าไม้สีไฟเป็น ๒ ซีก ๓ ซีก ๔ ซีก ๕ ซีก ๑๐ ซีก ๒๐ ซีก ทำให้เป็นชิ้นเล็กชิ้นน้อย แล้วเอาใส่ครกโขลกครั้นโขลกแล้วก็โปรยที่ลมแรง ๆ ด้วยหมายใจว่า จะพบไฟบ้าง แต่เด็กนั้นก็ไม่พบไฟอยู่นั่นเอง. คราวนั้น ชฎิลผู้บำเรอไฟนั้นทำกิจธุระนั้นในชนบทเสร็จ แล้วก็กลับมา เข้าไปยังอาศรมถามเด็กนั้นว่า ไฟของเจ้าดับเสียแล้วหรือลูก ? เด็กนั้นก็ตอบว่า จ้ะพ่อ ข้ามัวเล่นเสียเพลินไฟเลยดับ ข้าคิดว่า พ่อสั่งให้ข้าบำเรอไฟไว้ และสอนว่า เมื่อไฟดับ นี้มีด นี้ไม้ นี้ไม้สีไฟ ให้ติดไฟบำเรอไฟไว้ ถ้ากระไร เราควรติดไฟบำเรอไฟ จึงเอามีดถากไม้สีไฟก็ไม่พบไฟ จึงผ่าไม้สีไฟเป็น ๒ ซีก ๓ ซีก ๔ ซีก ๕ ซีก ๑๐ ซีก ๒๐ ซีก ทำให้เป็นชิ้นเล็กชิ้นน้อย แล้วเอาใส่ครกโขลกครั้นโขลกแล้ว ก็โปรยในที่ที่มีลมแรงด้วยคิดว่า บางทีจะได้พบไฟบ้าง ก็ไม่พบไฟจนแล้วจนรอด. ชฎิลผู้บำเรอไฟนั้น ก็คิดว่า เจ้าเด็กนี้โง่เขลาไม่ฉลาดเสียเลย จักค้นหาไฟโดยอุบายไม่แยบคายได้อย่างไร จึงจับไม้สีไฟติดไฟต่อหน้าเด็ก ซึ่งจ้องมองดูอยู่ แล้วพูดกะเด็กนั้นว่า เขาติดไฟกันอย่างนี้ ไม่เหมือนเจ้าซึ่งยังโง่เขลาไม่ฉลาด ค้นหาไฟโดยอุบายไม่แยบคายอย่างลูกดอก บพิตร ข้ออุปมานั้นฉันใด ข้ออุปไมยนี้ก็ฉันนั้นเหมือนกัน พระองค์เป็นคนเขลา ไม่ฉลาด แสวงหาโลกอื่น โดยอุบายไม่แยบคาย โปรดสละความเห็นชั่วนั้นเสียเถิด บพิตร โปรดปล่อยวางความเห็นชั่วนั้นเสียเถิด บพิตร ขอความเห็นชั่วนั้นอย่าได้มี

แก่พระองค์ เพื่อสิ่งมิใช่ประโยชน์เกื้อกูล เพื่อทุกข์ตลอดกาลนานเลย.

[๓๑๘] พระยาปายาสิ. ถึงแม้ท่านกัสสปะกล่าวอย่างนั้นก็จริง แต่ข้าพเจ้าก็ไม่อาจสละความเห็นชั่วนี้ได้ดอก ทั้งพระเจ้าปเสนทิโกศล ทั้งพระราชาภายนอก ทรงรู้จักข้าพเจ้าว่า พระยาปายาสิมีวาทะอย่างนี้ มีความเห็นอย่างนี้ว่า แม้เพราะเหตุนี้ โลกอื่นไม่มี สัตว์ผุดเกิดไม่มี ผลวิบากของกรรมที่สัตว์ทำดีทำชั่วไม่มี. ท่านกัสสปะ ถ้าหากว่าข้าพเจ้าจักสละความเห็นชั่วนี้ไซร้ ก็จักมีผู้ว่าข้าพเจ้าได้ว่า พระยาปายาสิ ช่างเขลา ไม่ฉลาด ยึดถือแต่สิ่งที่ผิด ข้าพเจ้าจักยึดถือทิฏฐินั้นไว้ด้วยความโกรธบ้าง ด้วยความลบหลู่บ้าง ด้วยความดีเสมอบ้าง.

[๓๑๙] พระกุมารกัสสปะ. บพิตร ถ้าอย่างนั้น อาตมาจักอุปมาให้ฟัง ด้วยว่าวิญญูชนบางพวกในโลกนี้ ย่อมเข้าใจอรรถของคำภาษิตด้วยข้ออุปมา. บพิตร เรื่องเคยมีมาแล้ว พ่อค้าเกวียนหมู่ใหญ่มีเกวียนประมาณ ๑,๐๐๐ เล่ม ได้ออกเดินทางจากชนบทด้านทิศตะวันออก ไปยังชนบทด้านทิศตะวันตก ขณะกองเกวียนกำลังเดินทางอยู่นั้น หญ้า ฟืน น้ำ ใบไม้สด ก็หมดสิ้นไปอย่างรวดเร็ว ในกองเกวียนนั้นได้มีนายกองเกวียน ๒ คน คุมกองเกวียนละ ๕๐๐ เล่ม ครั้งนั้น ๒ นายกองเกวียนได้ปรึกษากันว่า กองเกวียนนี้ใหญ่ มีเกวียนถึง ๑,๐๐๐ เล่ม เวลาที่พวกเราเดินทางมารวมกันไป หญ้า ฟืน น้ำ ใบไม้สดก็หมดสิ้นไปอย่างรวดเร็ว ทางที่ดี พวกเราควรแยกกองเกวียนนี้ออกเป็น ๒ กลุ่ม คือแยกเป็นกลุ่มละ ๕๐๐ เล่ม. แล้ว ๒ นายกองเกวียน ก็แบ่งกองเกวียนออกเป็น ๒ กลุ่ม ๆ ละ ๕๐๐ เล่ม นายกองเกวียนคนหนึ่งก็บรรทุกหญ้า ฟืน และน้ำเป็นอันมาก นำกองเกวียนเดินทางไปก่อน กองเกวียนนั้นเดินทางไป ๒-๓ วัน ก็พบบุรุษผิวดำ นัยน์ตาแดง สะพายแล่งธนู คล้องพวงมาลัยดอกโกมุท มีผ้าเปียก ผมเปียก กำลังเดินสวนทางมาด้วยรถคันงาม มีล้อเปื้อนโคลน ครั้นแล้วจึงถามเขาว่า พ่อมหาจำเริญ ท่านมาแต่ไหน ? บุรุษผิวดำตอบว่า ข้ามาแต่ชนบทโน้น.

ถามว่า จะไปไหนล่ะ ? ตอบว่า จะไปยังชนบทโน้น. ถามว่า เมื่อเป็นเช่นนั้น ในทางกันดารข้างหน้าฝนตกชุกบ้างไหม พ่อมหาจำเริญ. ตอบว่า อย่างนั้นจ้ะ ในทางกันดารข้างหน้า ฝนตกชุก หนทางก็มีน้ำบริบูรณ์ หญ้า ฟืน และน้ำ ก็มีมาก โปรดทิ้ง หญ้า ฟืน และน้ำของเก่าเสียเถิดนาย เกวียนเบา ท่านจะเดินทางได้เร็วขึ้น พวกท่านอย่าทรมานวัวเลย. นายกองเกวียนนั้นก็เรียกพวกลูกเกวียนมาปรึกษาว่า พ่อคุณ บุรุษผู้นี้บอกว่า ทางกันดารข้างหน้ามีฝนตกชุก หนทางมีน้ำบริบูรณ์ หญ้า ฟืน และน้ำมีมาก ให้เราทิ้งหญ้า ฟืน และน้ำของเก่าเสีย เกวียนเบา จะได้เดินทางได้เร็ว พวกท่านอย่าทรมานวัวเลย ดังนี้แล้ว สั่งลูกเกวียนว่า พวกท่านจงทิ้งหญ้า ฟืน น้ำของเก่าเสียเถิด จงขับเกวียนเบาไปเถิด. พวกกองเกวียนรับคำนายกองเกวียนแล้ว ก็ทิ้งหญ้า ฟืน น้ำของเก่าเสียแล้ว ขับเกวียนเบาไป พวกกองเกวียนเหล่านั้นมิได้เห็นหญ้า ฟืน หรือน้ำ แม้ในการพักกองเกวียนในแห่งแรก ถึงในการพักกองเกวียนแห่งที่ ๒ แห่งที่ ๓ แห่งที่ ๔ แห่งที่ ๕ แห่งที่ ๖ แห่งที่ ๗ ก็มิได้เห็นหญ้า ฟืน หรือน้ำเลย จึงถึงความวอดวายทั้งหมด (คือ) มนุษย์หรือสัตว์เลี้ยงทั้งหมดในกองเกวียนนั้นถูกอมนุษย์ที่เป็นยักษ์กินเป็นอาหารสิ้น เหลือแต่กระดูกทิ้งไว้.

นายกองเกวียนคนที่ ๒ รู้ว่ากองเกวียนที่หนึ่งนั้นไปนานแล้ว ก็บรรทุกหญ้า ฟืน และน้ำเป็นอันมาก พากองเกวียนเดินทางไป กองเกวียนที่ ๒ นั้นเดินทางไปได้ ๒-๓ วัน ก็ได้พบบุรุษผิวดำนัยน์ตาแดง สะพายแล่งธนู คล้องพวงมาลัยดอกโกมุท มีผ้าเปียก ผมเปียก กำลังเดินสวนทางมาด้วยรถคันงาม มีล้อเปื้อนโคลน ครั้นแล้วจึงถามบุรุษผิวดำนั้นว่า พ่อมหาจำเริญ ท่านมาแต่ไหน ? บุรุษผิวดำตอบว่า ข้ามาแต่ชนบทโน้น. ถามว่า จะไปไหนล่ะ ? ตอบว่า จะไปยังชนบทโน้น. ถามว่า ทางกันดารข้างหน้ามีฝนตกชุกไหม ? ตอบว่า ฝนตกชุกเชียวละ หนทางก็มีน้ำบริบูรณ์ หญ้า ฟืน และน้ำก็มีมาก โปรดทิ้ง หญ้า ฟืน

และน้ำของเก่าเสียเถิดนาย เกวียนเบา พวกท่านจะเดินทางได้เร็วขึ้น พวกท่านอย่าทรมานวัวเลย. ครั้งนั้น นายกองเกวียนคนนั้น จึงเรียกพวกลูกเกวียนมาปรึกษาว่า พ่อคุณ บุรุษผู้นี้บอกว่า ทางกันดารข้างหน้ามีฝนตกชุก หนทางมีน้ำบริบูรณ์ หญ้า ฟืน และน้ำมีมาก ให้ทิ้งหญ้า ฟืน และน้ำของเก่าเสีย เกวียนเบา จะได้เดินทางได้เร็ว พวกท่านอย่าทรมานวัวเลย พ่อคุณ บุรุษผู้นี้มิได้เป็นมิตร ญาติสาโลหิตของพวกเรา ๆ จักเชื่อเขาได้อย่างไร เราไม่ควรทิ้งหญ้า ฟืน น้ำ ของเก่า แล้วสั่งบรรดาลูกเกวียนให้นำกองเกวียนไปด้วยสิ่งของตามที่บรรทุกไว้แล้ว ห้ามมิให้ทิ้งหญ้า ฟืน น้ำของเก่าเป็นอันขาด. พวกลูกเกวียนรับคำสั่งแล้ว ก็นำเกวียนไปด้วยสิ่งของที่บรรทุกไว้ ไม่ทิ้งของเก่าเลย ในที่ที่พักกองเกวียนแห่งแรก พวกเขาก็ไม่พบหญ้า ฟืน และน้ำ แม้ในแห่งที่ ๒ แห่งที่ ๓ แห่งที่ ๔ แห่งที่ ๕ แห่งที่ ๖ แห่งที่ ๗ ก็ไม่เห็นหญ้า ฟืน และน้ำ พบแต่กองเกวียนที่เดินทางล่วงหน้ามาก่อนประสบความพินาศย่อยยับสิ้น พบแต่กระดูกของมนุษย์และปศุสัตว์ที่มีอยู่ในกองเกวียนนั้นเท่านั้น พวกเขาถูกอมนุษย์ ผู้เป็นยักษ์นั้นกินเป็นภักษาเสียหมดสิ้น.

ครั้งนั้น นายกองเกวียนนั้นจึงเรียกบรรดาลูกเกวียนมาปรึกษาว่า พ่อคุณเอ๋ย กองเกวียนนี้ มีนายกองเกวียนโง่เขลาเป็นผู้นำ จึงประสบความพินาศย่อยยับ พ่อคุณเอ๋ย ถ้าอย่างนั้น สิ่งของอันใดในกองเกวียนของเรามีสาระน้อย ก็จงทิ้งมันเสีย สิ่งใดอันใดในกองเกวียนที่หนึ่งนี้มีสาระมาก พวกเราก็จงช่วยกันขนมันไป. พวกลูกเกวียนก็รับคำของนายกองเกวียนนั้น ทิ้งของที่มีสาระน้อยในกองเกวียนของตนเสีย ขนเอาแต่สิ่งของที่มีสาระมากในกองเกวียนนั้นไป ก็ข้ามทางกันดารไปได้โดยสวัสดี เพราะมีนายกองเกวียนผู้ชาญฉลาดเป็นผู้นำ. บพิตร ข้ออุปมานั้นฉันใด ข้ออุปไมยนี้ก็ฉันนั้นเหมือนกัน พระองค์เป็นผู้เขลา ไม่ฉลาด แสวงหาโลกอื่นโดยอุบายไม่แยบคาย ก็จักถึงความพินาศย่อยยับ

เปรียบเหมือนบุรุษนายกองเกวียนนั้น แม้พวกคนที่เชื่อฟังบพิตร ก็จักพลอยถึงความพินาศย่อยยับไปเหมือนพวกลูกเกวียนฉะนั้น. บพิตร โปรดสละความเห็นชั่วนั้นเสียเถิด โปรดปล่อยวางความเห็นชั่วนั้นเสียเถิด ขอความเห็นชั่วนั้นอย่าได้มีแก่พระองค์ เพื่อสิ่งที่ไม่ใช่ประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความทุกข์ตลอดกาลนานเลย.

[๓๒๐] พระยาปายาสิ. ถึงแม้ท่านกัสสปะกล่าวอย่างนั้นก็จริง แต่ข้าพเจ้าก็ไม่อาจสละความเห็นชั่วนี้ได้ดอก ทั้งพระเจ้าปเสนทิโกศล ทั้งพระราชาภายนอก ทรงรู้จักข้าพเจ้าว่า พระยาปายาสิ มีวาทะอย่างนี้ มีความเห็นอย่างนี้ว่า แม้เพราะเหตุนี้ โลกอื่นไม่มี สัตว์ผุดเกิดไม่มี ผลวิบากของกรรมที่สัตว์ทำดีทำชั่วไม่มี ท่านกัสสปะ ถ้าหากว่าข้าพเจ้าจักสละความเห็นชั่วนี้ไซร้ ก็จักมีผู้ว่าข้าพเจ้าได้ว่า พระยาปายาสิ ช่างโง่เขลา ไม่ฉลาด ยึดถือเอาแต่สิ่งที่ผิด ข้าพเจ้าจักยึดถือทิฏฐินั้นไว้ด้วยความโกรธบ้าง ด้วยความลบหลู่บ้าง ด้วยความดีเสมอบ้าง.

อุปมาด้วยคนเทินห่อคูถ

[๓๒๑] พระกุมารกัสสปะ. บพิตร ถ้าอย่างนั้น อาตมาจักอุปมาให้ฟัง วิญญูชนบางพวกในโลกนี้ ย่อมเข้าใจอรรถของคำภาษิต ได้ด้วยข้ออุปมา. บพิตร เรื่องเคยมีมาแล้ว บุรุษผู้เลี้ยงสุกรคนหนึ่ง ออกจากบ้านของตนไปยังบ้านอื่น พบคูถแห้งเป็นอันมากที่เขาทิ้ง ไว้ในหมู่บ้านนั้น ครั้นเห็นแล้วจึงคิดว่า คูถแห้งที่เขาทิ้งไว้นี้มากพอจะเป็นอาหารสุกรของเราได้ อย่ากระนั้นเลย เราจะขนคูถแห้งไปจากบ้านนี้ เขาจึงคลี่ผ้าห่มลง โดยเอาคูถแห้งเป็นอันมาก ผูกเป็นห่อยกเทินไว้บนศีรษะ ออกเดินทางไป. ในระหว่างทางเกิดเมฆฝนที่มิใช่ฤดูกาลตกลงมาห่าใหญ่. เขาเปรอะเปื้อนไปด้วยคูถตลอดถึงปลายเล็บ เขาแบกห่อคูถซึ่งล้นไหลเดินไปเรื่อย ๆ พวกผู้คนเห็นเขาก็พากันพูดว่า พ่อคุณ เจ้านี่เป็นบ้าหรือ

วิกลจริตไปแล้วหรือ เจ้าเปรอะเปื้อนด้วยคูถจนถึงปลายเล็บ ยังจะน่าห่อคูถที่ไหลเลอะเปรอะเปื้อนไปอีก. เขาก็ตอบไปบ้างว่า พวกเจ้านะซิเป็นบ้าหรือวิกลจริต ก็นี่มันเป็นอาหารสุกรของข้านี่นา. บพิตร ก็ข้ออุปมานั้นฉันใด แม้ข้ออุปไมยนี้ก็ฉันนั้นเหมือนกัน พระองค์ก็น่าจะรู้ตัวว่า พระองค์เหมือนคนเทินห่อคูถ บพิตร โปรดสละความเห็นชั่วนั้นเสียเถิด โปรดปล่อยวางความเห็นชั่วนั้นเสียเถิด ขอความเห็นชั่วนั้นอย่าได้มีแก่พระองค์ เพื่อสิ่งมิใช่ประโยชน์เกื้อกูล เพื่อทุกข์ ตลอดกาลนานเลย.

[๓๒๒] พระยาปายาสิ. ถึงแม้ท่านกัสสปะกล่าวอย่างนั้นก็จริง แต่ข้าพเจ้าก็ไม่อาจสละความเห็นชั่วนี้ได้ดอก ทั้งพระเจ้าปเสนทิโกศล ทั้งพระราชาภายนอก ทรงรู้จักข้าพเจ้าว่า พระยาปายาสิ มีวาทะอย่างนี้ มีความเห็นอย่างนี้ว่า แม้เพราะเหตุนี้ โลกอื่นไม่มี สัตว์ผุดเกิดไม่มี ผลวิบากของกรรมที่สัตว์ทำดีทำชั่วไม่มี. ท่านกัสสปะ ถ้าหากว่าข้าพเจ้าจักสละความเห็นชั่วนี้ไซร้ ก็จักมีผู้ว่าข้าพเจ้าได้ว่า พระยาปายาสิ ช่างโง่เขลา ไม่ฉลาด ยึดถือแต่สิ่งที่ผิด ข้าพเจ้าจักยึดถือทิฏฐินั้นไว้ด้วยความโกรธบ้าง ด้วยความลบหลู่บ้าง ด้วยความตีเสมอบ้าง.

อุปมาด้วยนักเลงสกา

[๓๒๓] พระกุมารกัสสปะ. บพิตร ถ้าอย่างนั้น อาตมาจักอุปมาให้ฟัง วิญญูชนบางพวกในโลกนี้ ย่อมเข้าใจอรรถของคำภาษิตได้ด้วยข้ออุปมา. บพิตร เรื่องเคยมีมาแล้ว นักเลงสกาสองคนเล่นการพนันสกากัน นักเลงสกาคน ๑ กลืนเบี้ยแพ้ที่จะทำให้แพ้ลูกแล้วลูกเล่า. นักเลงสกาคนที่ ๒ เห็นดังนั้น จึงกล่าวกะนักเลงสกา คนที่หนึ่งว่า เพื่อนเจ้าชนะข้างเดียว โปรดให้ลูกสกาแก่ข้าเถิด ข้าจักเซ่นบูชา. นักเลงสกาคนที่ ๑ ก็รับคำว่า ได้ซิเพื่อน แล้วมอบลูกสกาให้เพื่อนนักเลงสกาคนที่ ๒ ไป. นักเลงสกาคนที่ ๒ ก็เอายาพิษทาลูกสกา แล้วพูดว่า มาซิเพื่อน

มาเล่นพนันสกากัน. นักเลงสกาคนที่ ๑ ก็รับคำว่า ได้ซิเพื่อน. เพื่อนนักเลงสกาทั้ง ๒ ก็เล่นพนันสกากันเป็นทนที่ ๒. แม้ในทนที่ ๒ นักเลงสกาคนที่ ๑ ก็กลืนเบี้ยที่ทำให้แพ้ลูกแล้วลูกเล่า. เพื่อนนักเลงสกาคนที่ ๒ เห็นดังนั้น จึงกล่าวกะเพื่อนนั้นว่า

[๓๒๔] **บุรุษกลืนกินลูกสกา ซึ่งอาบด้วยยาพิษ มีฤทธิ์ร้ายแรงหารู้สึกตัวไม่ นักเลงชั่วผู้น่าสงสารกลืนกินยาพิษเข้าไป ความเร่าร้อนจักต้องมีแก่เจ้า.**

[๓๒๕] บพิตร ข้ออุปมานั้นฉันใด ข้ออุปไมยนี้ก็ฉันนั้นเหมือนกัน พระองค์น่าจะรู้ตัวว่า พระองค์เปรียบหมือนนักเลงสกา บพิตร โปรดสละความเห็นชั่วนั้นเสียเถิด โปรดปล่อยวางความเห็นชั่วนั้นเสียเถิด ขอความเห็นชั่วนั้นอย่าได้มีแก่พระองค์ เพื่อสิ่งมิใช่ประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความทุกข์ ตลอดกาลนานเลย.

[๓๒๖] พระยาปายาสิ. ถึงแม้ท่านกัสสปะกล่าวอย่างนั้นก็จริง แต่ข้าพเจ้าก็ไม่อาจสละความเห็นชั่วนี้ได้ดอก ทั้งพระเจ้าปเสนทิโกศล ทั้งพระราชาภายนอก ทรงรู้จักข้าพเจ้าว่า พระยาปายาสิ มีวาทะอย่างนี้ มีความเห็นอย่างนี้ว่า แม้เพราะเหตุนี้ โลกอื่นไม่มี สัตว์ผุดเกิดไม่มี ผลวิบากของกรรมที่สัตว์ทำดีทำชั่วไม่มี. ท่านกัสสปะ ถ้าหากว่าข้าพเจ้าจักสละความเห็นชั่วนี้ไซร้ ก็จักมีผู้ว่าข้าพเจ้าได้ว่า พระยาปายาสิช่างโง่เขลา ไม่ฉลาด ยึดถือแต่สิ่งที่ผิด ข้าพเจ้าจักยึดถือทิฏฐินั้นด้วยความโกรธบ้าง ด้วยความลบหลู่บ้าง ด้วยความดีเสมอบ้าง.

อุปมาด้วยคนหอบป่าน

[๓๒๗] พระกุมารกัสสปะ. บพิตร ถ้าอย่างนั้น อาตมาจักอุปมาให้ฟัง วิญญูชนบางพวกในโลกนี้ ย่อมเข้าใจอรรถของคำภาษิต

ได้ด้วยข้ออุปมา. บพิตร เรื่องเคยมีมาแล้ว ชนบทแห่งหนึ่งตั้งขึ้นแล้ว. ครั้งนั้น สหายคนหนึ่งพูดชวนสหายคนหนึ่งว่า มาเถิดเพื่อน เราจักไปทางชนบทนั้น ถ้าโชคดีคงจะพบทรัพย์อะไร ๆ ที่ชนบทแห่งนั้นกันบ้าง. สหายก็รับคำว่า ไปซิเพื่อน. ๒ สหายเข้าไปยังถนนในชนบทบ้านแห่งหนึ่ง ได้พบป่านเป็นอันมากที่เขาทิ้งไว้ ณ หมู่บ้านนั้น ครั้นเห็นแล้ว ก็เรียกเพื่อนมาบอกว่า เพื่อน นี้ป่านเป็นอันมากเขาทิ้งแล้ว เจ้าจงมัดห่อป่านห่อหนึ่ง ข้าก็จักมัดห่อป่านห่อหนึ่ง เราสองคนจักถือเอาห่อป่านไป. สหายก็รับคำว่า เอาซิเพื่อน แล้วถือเอาห่อป่านไป. ๒ สหายถือเอาห่อป่านเข้าไปยังถนนในหมู่บ้านอีกแห่งหนึ่ง พบด้ายป่านเป็นอันมาก ที่เขาทิ้งไว้ ณ บ้านแห่งนั้น. ครั้นเห็นแล้ว สหายคนหนึ่งก็เรียกสหายอีกคนหนึ่งมาบอกว่า เพื่อน เราปรารถนาป่านเพื่อประโยชน์อันใด ประโยชน์อันนี้ก็คือ ด้ายป่านที่เขาทิ้งมากมาย เพื่อน ถ้าอย่างนั้น เจ้าจงทิ้งห่อป่านเสีย ข้าก็จักทิ้งห่อป่านเหมือนกัน เราทั้งสองจักถือเอามัดด้ายป่านไป. สหายอีกคนหนึ่งบอกว่า เพื่อน ห่อป่านนี้ เราหอบมาไกล ทั้งก็มัดไว้ดีแล้วด้วย ข้าจะไม่ทิ้งล่ะ เจ้าจงรู้ไว้ด้วย. สหายคนนั้น ก็ทิ้งห่อป่านเสียแล้ว ถือเอาห่อด้ายป่านไป. ๒ สหายเข้าไปยังถนนในหมู่บ้านอีกแห่งหนึ่ง พบผ้าป่านเป็นอันมาก ที่เขาทิ้งไว้ ณ บ้านแห่งนั้น. ครั้นเห็นแล้ว สหายคนหนึ่งก็เรียกสหายอีกคนหนึ่งมาบอกว่า เพื่อน เราปรารถนาป่านหรือด้ายป่านเพื่อประโยชน์อันใด ประโยชน์อันนี้ก็คือผ้าป่านที่เขาทิ้งไว้มากมาย เพื่อนถ้าอย่างนั้น เจ้าจงทิ้งห่อป่านเสีย เราก็จักทิ้งมัดด้ายป่านเสียเหมือนกัน เราทั้งสองจักถือเอาห่อผ้าป่านไป. สหายอีกคนหนึ่งก็บอกว่า เพื่อน ห่อป่านของข้านี้ ข้าหอบมาไกลแล้วทั้งก็มัดไว้ดีแล้วด้วย ข้าจะไม่ทิ้งล่ะ เจ้าจงรู้ไว้ด้วย. สหายคนนั้น ก็ทิ้งมัดด้ายป่านเสียแล้ว ถือเอาห่อผ้าป่านไป. ๒ สหายเข้าไปยังถนนในหมู่บ้านอีกแห่งหนึ่ง ได้พบผ้าเปลือกไม้เป็นอันมาก ที่เขาทิ้งไว้ ณ บ้านแห่งนั้น. แล้วก็พบด้ายผ้าเปลือกไม้ที่เขาทิ้งไว้มากมาย พบเครื่องนุ่งห่ม

ผ้าเปลือกไม้ที่เขาทิ้งไว้มากมาย พบผ้าฝ้ายที่เขาทิ้งไว้มากมาย พบด้ายที่ทำจากฝ้ายที่เขาทิ้งไว้มากมาย พบเครื่องนุ่งห่มผ้าฝ้ายที่เขาทิ้งไว้มากมาย พบเหล็กที่เขาทิ้งไว้มากมาย พบโลหะที่เขาทิ้งไว้มากมาย พบดีบุกที่เขาทิ้งไว้มากมาย พบสำริดที่เขาทิ้งไว้มากมาย พบเงินที่เขาทิ้งไว้มากมาย พบทองที่เขาทิ้งไว้มากมาย. สหายคนที่ ๑ จึงเรียกสหายคนที่ ๒ ชวนว่า นี่แน่ะเพื่อน เรามาแสวงโชคเพื่อประโยชน์แก่สิ่งอันใด ไม่ว่าจะเป็นป่าน ด้ายป่าน ผ้าป่าน ผ้าเปลือกไม้ ด้ายผ้าเปลือกไม้ เครื่องนุ่งห่มผ้าเปลือกไม้ ผ้าฝ้าย ด้ายที่ทำจากฝ้าย เครื่องนุ่งห่มที่ทำจากฝ้าย หรือเหล็ก โลหะ ดีบุก สำริด หรือเงิน ทองที่เขาทิ้งไว้มากมาย ถ้าอย่างนั้น เจ้าจงทิ้งห่อป่านเสียเถิด ข้าก็จักทิ้งห่อเงิน เราทั้งสองก็จะถือเอาห่อทองพากันไป. สหายคนที่ ๒ พูดว่า เพื่อนเอ๋ย ห่อป่านนี้นะ ข้าหอบมาไกลแล้วทั้งก็มัดไว้ดีด้วย ข้าจะไม่ทิ้งล่ะ เจ้าจงรู้ไว้ด้วย. ครานั้น สหายคนที่ ๑ จึงทิ้งห่อเงินเสียแล้ว ถือเอาห่อทองไป. ทั้งสองสหายก็พากันกลับบ้านของตน. ใน ๒ สหายนั้น สหายคนที่ ๒ นั้นแบกห่อป่านไปบ้าน บิดามารดาของเขามิได้ดีใจด้วยเลย บุตรภริยา ก็มิได้ดีใจด้วย มิตรและผู้ร่วมงานก็ไม่ดีใจ เขาไม่ได้รับความสุขโสมนัสที่เกิดจากห่อป่านนั้น. ส่วนสหายคนที่ ๑ แบกห่อทองไปบ้าน บิดามารดาของเขาก็ดีใจ ทั้งบุตรภริยาก็ดีใจ ทั้งมิตรและผู้ร่วมงานก็พากันดีใจไปด้วย เขาได้รับความสุขโสมนัสที่เกิดจากห่อทองนั้น. บพิตร ข้ออุปมานั้นฉันใด แม้ข้ออุปไมยนี้ก็ฉันนั้นเหมือนกัน พระองค์ก็น่าจะรู้ตัวดีว่า พระองค์เปรียบเหมือนสหายคนหอบห่อป่าน บพิตร โปรดสละความเห็นชั่วนั้นเสียเถิด โปรดปล่อยวางความเห็นชั่วนั้นเสียเถิด ขอความเห็นชั่วนั้นอย่าได้มีแก่พระองค์เพื่อสิ่งมิใช่ประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความทุกข์ตลอดกาลนานเลย.

พระยาปายาสิขอคำแนะนำบูชามหายัญ

[๓๒๘] พระยาปายาสิ. ด้วยข้ออุปมาข้อแรกของท่านกัสสปะ ข้าพเจ้าก็เริ่มดีใจอย่างยิ่งแล้ว แต่ข้าพเจ้าประสงค์จะฟังปฏิภาณแห่งปัญหาอันวิจิตรเหล่านี้ จึงทำท่าทีโต้แย้งคัดค้านท่านกัสสปะ ปัญหาปฏิภาณช่างไพเราะจับใจยิ่งนัก ท่านกัสสปะประกาศธรรมแจ่มแจ้งโดยอเนกปริยาย เหมือนบุคคลหงายของที่คว่ำ เปิดของที่ปิด ชี้ทางแก่คนหลงทาง หรือส่องประทีปในที่มืด ด้วยหมายใจว่า ผู้มีจักษุจักมองเห็นรูปได้ ฉะนั้น ท่านกัสสปะ ข้าพเจ้านี้ขอถึงพระผู้มีพระภาคเจ้าผู้โคดม พร้อมทั้งพระธรรมและพระสงฆ์ว่าเป็นสรณะ ขอท่านกัสสปะ โปรดทรงจำข้าพเจ้าว่าเป็นอุบาสก ถึงสรณะตลอดชีวิตนับตั้งแต่วันนี้เป็นต้นไป. อนึ่ง ท่านกัสสปะ ข้าพเจ้าประสงค์จะบูชามหายัญ ขอท่านกัสสปะ โปรดชี้แจงวิธีบูชายัญอันจะเป็นไปเพื่อประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความสุขแก่ข้าพเจ้าตลอดกาลนานด้วยเถิด.

พระกุมารกัสสปะ. บพิตร ในยัญเห็นปานใด เหล่าโคจะต้องถูกฆ่า เหล่าแพะแกะจะต้องถูกฆ่า ไก่และสุกรจะต้องถูกฆ่า เหล่าสัตว์มีชีวิตต่าง ๆ จะต้องถึงฆาต ทั้งผู้รับก็เป็นผู้มีความเห็นผิด ดำริผิด เจรจาผิด การงานผิด เลี้ยงชีพผิด พยายามผิด ระลึกผิด ตั้งใจผิด. บพิตร ยัญเห็นปานนั้นแลไม่มีผลมาก ไม่มีอานิสงส์มาก ไม่มีผลรุ่งเรืองมาก ไม่มีผลไพศาล. บพิตร เปรียบเหมือนชาวนา ถือเมล็ดพืชและไถเข้าไปสู่ป่าเขาพึงหว่านเมล็ดพืชที่หัก ที่เสีย ต้องลมและแดดแผดเผา แห้งไม่สนิทลงในนาไร่อันเลว ที่มีดินเลว ยังไม่ได้แผ้วถางตอและหนามออก ทั้งฝนก็ไม่ตกต้องตามฤดูกาล พืชเหล่านั้นจะพึงเจริญงอกงามไพบูลย์เต็มที่หรือชาวนาพึงประสบผลอันไพบูลย์ ได้หรือไม่ ?

พระยาปายาสิ. จะพึงประสบผลอันไพบูลย์อย่างนั้นมิได้เลย ท่านกัสสปะ.

ฉันนั้นเหมือนกัน บพิตร ยัญที่ต้องฆ่าโค ฆ่าแพะ แกะ ฆ่าไก่ สุกร หรือเหล่าสัตว์มีชีวิตต่าง ๆ ต้องถึงฆาต และผู้รับก็เป็นผู้มีความเห็นผิด ดำริผิด เจรจาผิด การงานผิด เลี้ยงชีพผิด พยายามผิด ระลึกผิด ตั้งใจผิด เช่นนี้ย่อมไม่มีผลมาก ไม่มีอานิสงส์มาก ไม่มีผลรุ่งเรืองมาก ไม่มีผลไพศาล.

บพิตร ส่วนยัญที่มิต้องฆ่าโค มิต้องฆ่าแพะ แกะ มิต้อง ฆ่าไก่ สุกร หรือเหล่าสัตว์มีชีวิตต่าง ๆ ไม่ต้องถึงฆาต และผู้รับก็เป็นผู้มีความเห็นชอบ ดำริชอบ เจรจาชอบ การงานชอบ เลี้ยงชีพชอบ พยายามชอบ ระลึกชอบ ตั้งใจชอบ เช่นนี้ย่อมมีผลมาก มีอานิสงส์มาก มีผลรุ่งเรืองมาก มีผลไพศาล. เปรียบเหมือนชาวนาถือเมล็ดพืชและไถเข้าไปสู่ป่า เขาพึงหว่านเมล็ดพืชที่ไม่หัก ไม่เสีย ไม่ถูกลมและแดดแผดเผา เมล็ดสมบูรณ์ แห้งสนิท ลงในนาไร่ที่ดี เป็นพื้นที่สมบูรณ์แผ้วถางดอและทนามหมดดีแล้ว ทั้งฝนก็ตกชะเชยโดยชอบตามฤดูกาล พืชเหล่านั้นจะพึงถึงความเจริญงอกงามไพบูลย์เต็มที่ หรือชาวนาจะพึงได้รับผลอัน ไพบูลย์หรือไม่ ?

เป็นอย่างนั้น ท่านกัสสปะ.

ฉันนั้นเหมือนกัน บพิตร ยัญที่มิต้องฆ่าโค มิต้องฆ่าแพะ แกะ มิต้องฆ่าไก่ สุกร หรือเหล่าสัตว์มีชีวิตต่าง ๆ ไม่ต้องถึงฆาต และผู้รับก็เป็นผู้มีความเห็นชอบ ดำริชอบ เจรจาชอบ การงานชอบ เลี้ยงชีพชอบ พยายามชอบ ระลึกชอบ ตั้งใจชอบ เช่นนี้ย่อมมีผลมาก มีอานิสงส์มาก มีผลรุ่งเรืองมาก มีผลไพศาล.

การให้ทานของพระยาปายาสิ

[๓๒๙] ครั้งนั้น ท่านพระยาปายาสิ ได้เริ่มให้ทานแก่สมณ-พราหมณ์ คนเข็ญใจ คนเดินทาง วณิพก และยาจกทั้งหลาย. แต่

ในทานนั้นแล ท้าวเธอได้ให้โภชนะเห็นปานนี้คือ ข้าวปลายเกรียน มีน้ำส้มผักดองเป็นกับข้าว และได้ให้ผ้าเนื้อหยาบมีชายขอดเป็นปม ๆ. อนึ่ง ในทานนั้น อุตตรมาณพเป็นผู้จัดการ เขาให้ทานแล้วอุทิศอย่างนี้ว่า ด้วยทานนี้ ขอข้าพเจ้าได้อยู่ร่วมกับพระยาปายาสิเฉพาะในโลกนี้เท่านั้น อย่าได้อยู่ร่วมกันอีกในโลกหน้าเลย. พระยาปายาสิได้ทรงทราบว่า อุตตรมาณพให้ทานอุทิศแล้วอย่างนี้ว่า ด้วยทานนี้ขอข้าพเจ้าได้อยู่ร่วมกับพระยาปายาสิเฉพาะในโลกนี้เท่านั้น อย่าได้อยู่ร่วมกันอีกในโลกหน้าเลย. ครั้งนั้น พระยาปายาสิจึงเรียกอุตตรมาณพมาถามว่า พ่ออุตตรมาณพ ทราบว่าเจ้าให้ทานเสร็จแล้ว อุทิศอย่างนี้ว่า ด้วยทานนี้ขอข้าพเจ้าได้อยู่ร่วมกับพระยาปายาสิเฉพาะในโลกนี้เท่านั้น อย่าได้อยู่ร่วมกันอีกในโลกหน้าเลย จริงหรือ ? อุตตรมาณพตอบว่า จริงพระเจ้าข้า. ถามว่า เพราะเหตุไร พ่ออุตตรมาณพ เจ้าให้ทานแล้วจึงอุทิศอย่างนี้ว่า ด้วยทานนี้ ขอข้าพเจ้าได้อยู่ร่วมกับพระยาปายาสิเฉพาะในโลกนี้เท่านั้น อย่าได้อยู่ร่วมกันอีกในโลกหน้าเลย พวกเราต้องการบุญ หวังผลของทานแท้ ๆ มิใช่หรือ ? ตอบว่า พระองค์ ในทานของพระองค์ยังให้โภชนะเห็นปานนี้คือ ข้าวปลายเกรียน มีน้ำส้มผักดองเป็นกับข้าว พระองค์ไม่ทรงปรารถนาจะถูกต้องแม้ด้วยพระบาท ไฉนจะทรงเสวยลงเล่า อนึ่ง ผ้าก็เนื้อหยาบ มีชายขอดเป็นปม ๆ พระองค์ไม่ทรงปรารถนาจะถูกต้องแม้ด้วยพระบาท ไฉนจะทรงนุ่งห่มได้เล่า ก็พระองค์เป็นที่รัก เป็นที่พึงใจของพวกเรา พวกข้าพระองค์จะสนับสนุนพระองค์ผู้น่ารักน่าพึงใจด้วยสิ่งที่ไม่น่าพึงใจอย่างไรได้.

ท่านพระยาปายาสิตรัสว่า พ่ออุตตระ ถ้าอย่างนั้น เจ้าจงจัดเตรียมโภชนะอย่างที่ข้าบริโภค จงจัดเตรียมผ้าผ่อนอย่างที่ข้านุ่งห่ม.

อุตตรมาณพรับคำของพระยาปายาสิ แล้วจัดเตรียมโภชนะอย่างที่ท่านพระยาปายาสิเสวย จัดเตรียมผ้าผ่อนอย่างที่ท่านพระยาปายาสิทรงนุ่งห่ม.

ครั้งนั้น เพราะเหตุที่พระยาปายาสิทรงให้ทานโดยไม่เคารพ มิได้ทรงให้ทานด้วยพระหัตถ์ของตนเอง ทรงให้ทานโดยไม่นอบน้อม ทรงให้ทานแบบทิ้งให้ สวรรคตแล้ว เข้าถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกับเหล่าเทพชั้นจาตุมหาราช มีเสรีสกวิมานอันว่างเปล่า. ส่วนอุตตรมาณพผู้จัดการในทานของพระยาปายาสินั้น ให้ทานโดยเคารพ ให้ทานด้วยมือของตนเอง ให้ทานโดยนอบน้อม ให้ทานแบบไม่ทิ้งให้ ครั้นตายแล้วเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์ อยู่ร่วมกับเหล่าเทพชั้นดาวดึงส์.

พระควัมปติเถระกับเทพบุตรปายาสิ

[๓๓๐] สมัยนั้น ท่านพระควัมปติ ไปพักกลางวัน ณ เสรีสกวิมานอันว่างเปล่าเนือง ๆ. ครั้งนั้น ปายาสิเทพบุตรเข้าไปหาท่านพระควัมปติ ไหว้แล้วยืน ณ ที่สมควรส่วนข้างหนึ่ง. ท่านพระควัมปติจึงถามปายาสิเทพบุตรว่า ผู้มีอายุ ท่านเป็นใคร ? ปายาสิเทพบุตรตอบว่า ท่านเจ้าข้า ข้าพเจ้าคือพระยาปายาสิ. ถามว่า ผู้มีอายุ ท่านเป็นผู้มีความเห็นอย่างนี้ว่า แม้เพราะเหตุนี้ โลกอื่นไม่มี สัตว์ผุดเกิดไม่มี ผลวิบากของกรรมที่สัตว์ทำดีทำชั่วไม่มี ดังนี้นะหรือ ? ตอบว่าจริงเจ้าข้า แต่ข้าพเจ้าถูกพระผู้เป็นเจ้ากุมารกัสสปะ เปลื้องเสียจากความเห็นอันชั่วนั้นแล้ว. ถามว่า ผู้มีอายุ ท่านอุตตรมาณพ ผู้จัดการในทานของท่าน เขาไปเกิดที่ไหน ? ตอบว่า ท่านเจ้าข้า อุตตรมาณพผู้จัดการทานของข้าพเจ้าให้ทานโดยเคารพ ให้ทานด้วยมือของตนเอง ให้ทานโดยนอบน้อม ให้ทานแบบไม่ทิ้งให้ ครั้นตายแล้วเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์เป็นผู้อยู่ร่วมกับเหล่าเทพชั้นดาวดึงส์ ท่านเจ้าข้า ส่วนข้าพเจ้า ให้ทานโดยไม่เคารพ มิได้ให้ทานด้วยมือของตนเอง ให้ทานโดยไม่นอบน้อม ให้ทานแบบทิ้งให้ ครั้นตายแล้ว เข้าถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกับเหล่าเทพชั้นจาตุมหาราช มีเสรีสกวิมานอันว่างเปล่า ท่านพระควัมปติเจ้าข้า ถ้า

อย่างนั้น พระคุณเจ้ากลับไปมนุษยโลกแล้ว โปรดบอกกล่าวคนทั้งหลายอย่างนี้ว่า พวกท่านจงให้ทานโดยเคารพ จงให้ทานด้วยมือของตนเอง จงให้ทานโดยนอบน้อม จงให้ทานแบบไม่ทิ้งให้ พระยาปายาสิให้ทานโดยไม่เคารพ มิได้ให้ทานด้วยมือของตนเอง ให้ทานโดยไม่นอบน้อม ให้ทานแบบทิ้งให้ ครั้นตายแล้ว เข้าถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกับเหล่าเทพชั้นจาตุมหาราช มีเสรีสกวิมานอันว่างเปล่า ส่วนอุตตรมาณพผู้จัดการทานของพระยาปายาสินั้น ให้ทานโดยเคารพ ให้ทานด้วยมือของตนเอง ให้ทานโดยนอบน้อม ให้ทานแบบไม่ทิ้งให้ ครั้นตายแล้วเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์ เป็นผู้อยู่ร่วมกับเหล่าเทพชั้นดาวดึงส์.

ครั้งนั้น ท่านควัมปติกลับมามนุษยโลกแล้วได้บอกกล่าวแก่คนทั้งหลายอย่างนี้ว่า ท่านทั้งหลาย จงให้ทานโดยเคารพ จงให้ทานด้วยมือของตนเอง จงให้ทานโดยนอบน้อม จงให้ทานแบบไม่ทิ้งให้ พระยาปายาสิทรงให้ทานโดยไม่เคารพ มิได้ทรงให้ทานด้วยมือของตน ทรงให้ทานโดยไม่นอบน้อม ทรงให้ทานแบบทิ้งให้ สวรรคตแล้ว เข้าถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกับเหล่าเทพชั้นจาตุมหาราช มีเสรีสกวิมานอันว่างเปล่า ส่วนอุตตรมาณพผู้จัดการทานของพระยาปายาสินั้น ให้ทานโดยเคารพ ให้ทานด้วยมือของตนเอง ให้ทานโดยนอบน้อม ให้ทานแบบไม่ทิ้งให้ ครั้นตายแล้วก็เข้าถึงสุคติโลกสวรรค์ เป็นผู้อยู่ร่วมกับเหล่าเทพชั้นดาวดึงส์.

ปายาสิราชัญญสูตร ที่ ๑๐ จบ

อรรถกถาปายาสิราชัญญสูตร

ว่าด้วยต้นพระสูตร

ปายาสิราชัญญสูตรเริ่มต้นว่า **ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้ (เอวมฺเม สุตํ)**

ในปายาสิราชัญญสูตรนั้น มีการพรรณนาตามลำดับบทดังต่อไปนี้.

ว่าด้วยประวัติท่านพระกุมารกัสสปะ

คำว่า **ท่าน (อายสฺมา)** นี้เป็นคำสุภาพ. คำว่า **กุมารกัสสปะ (กุมารกสฺสโป)** เป็นชื่อของท่าน. ก็เพราะท่านบวชครั้งเป็นเด็กรุ่น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสสั่งกับภิกษุทั้งหลายว่า พวกเธอจงเรียกกัสสปะมา จงให้ผลไม้นี้บ้าง ของเคี้ยวนี้บ้างแก่กัสสปะ ดังนี้ ภิกษุทั้งหลาย สงสัยว่ากัสสปะองค์ไหน (เพราะพระที่ชื่อกัสสปะมีหลายองค์) จึงพากันขนานนามว่า กุมารกัสสปะ. ตั้งแต่นั้นมา แม้เมื่อท่านแก่เฒ่า ก็ยังเรียกกันว่า กุมารกัสสปะ อยู่นั่นเอง. อีกนัยหนึ่ง เพราะท่านเป็นบุตรบุญธรรมของพระเจ้าปเสนทิโกศล คนทั้งหลายจึงรู้จักท่านว่ากุมารกัสสปะ.

ขอขยายเรื่องของท่านตั้งแต่เริ่มตั้งความปรารถนา ดังต่อไปนี้.

เล่ากันว่า ครั้งพระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าพระนามว่า ปทุมุตตระ พระเถระ (กุมารกัสสปะ) เป็นบุตรเศรษฐี. ต่อมาวันหนึ่ง ท่านเห็นพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแต่งตั้งพระสาวกของพระองค์รูปหนึ่ง ซึ่งเป็นผู้กล่าวธรรมได้วิจิตร ไว้ในตำแหน่งเอตทัคคะ จึงถวายทานแด่พระผู้มีพระภาคเจ้า ๗ วัน และกระทำความปรารถนาว่า แม้ข้าพเจ้าขอจงได้เป็นพระสาวกของพระพุทธเจ้าพระองค์หนึ่งในอนาคตกาล ผู้กล่าวธรรมอย่างวิจิตรเหมือนพระเถระองค์นี้ แล้วทำบุญทั้งหลาย บวชในศาสนาของพระผู้มี

พระภาคเจ้าพระนามว่ากัสสปะ ไม่สามารถทำคุณวิเศษให้บังเกิดได้. นัยว่าครั้งนั้น เมื่อพระศาสนาของพระผู้มีพระภาคเจ้า ผู้เสด็จดับขันธปรินิพพานแล้วกำลังเสื่อม ภิกษุ ๕ รูป ผูกบันไดขึ้นไปบนภูเขา บำเพ็ญสมณธรรม. ภิกษุผู้เป็นสังฆเถระ (หัวหน้า) บรรลุพระอรหัตในวันที่ ๓ ภิกษุผู้เป็นอนุเถระ ได้เป็นพระอนาคามี ในวันที่ ๔ อีก ๓ รูป ไม่สามารถทำคุณวิเศษให้บังเกิดได้ ได้ไปบังเกิดในเทวโลก.

บรรดาภิกษุ ๓ รูปที่เสวยสมบัติในเทวดาและมนุษย์ตลอดพุทธันดรหนึ่งนั้น ภิกษุรูปหนึ่งไปบังเกิดในราชตระกูลในกรุงตักกสิลา เป็นพระราชาพระนามว่า ปุกกุสาติ บวชอุทิศพระผู้มีพระภาคเจ้า มุ่งมายังกรุงราชคฤห์ ได้สดับพระธรรมเทศนาของพระผู้มีพระภาคเจ้าที่โรงช่างหม้อ ได้บรรลุอนาคามิผล. อีกรูปหนึ่งไปบังเกิดในเรือนของตระกูลที่ท่าเรือชื่อสุปัฏฏนะ ใกล้ทะเลแห่งหนึ่ง เรือแตกขณะโดยสารเรือ เอาเปลือกไม้ทำผ้านุ่ง ได้ลาภสักการะ (ที่คนเขาหลงผิดคิดว่าเป็นพระอรหันต์บูชา) ตัวเองก็เกิดคิดว่าตัวเป็นพระอรหันต์ เทวดาผู้หวังดีต้องเตือนว่า "ท่านไม่ใช่พระอรหันต์ดอก จงไปเฝ้าพระศาสดาทูลถามปัญหา" ก็กระทำตามเทวดาเตือน ได้บรรลุพระอรหัตผล.

รูปหนึ่งไปเกิดในครรภ์ของกุลสตรีผู้หนึ่ง ณ กรุงราชคฤห์. กุลสตรีผู้นั้นอ้อนวอนมารดาก่อนก็ไม่ได้บวชจนมีสามี ไม่รู้ตัวว่าตั้งครรภ์เอาใจสามี เมื่อสามีอนุญาต จึงบวชเป็นภิกษุณีอยู่ในสำนักภิกษุณี. ภิกษุณีทั้งหลายเห็นนางมีครรภ์จึงถามพระเทวทัต. พระเทวทัตก็บอกว่านางไม่เป็นสมณะ. พวกนางภิกษุณีจึงไปทูลถามพระทศพลเจ้า. พระศาสดารับสั่งให้พระอุบาลีเถระรับเรื่องไปวินิจฉัย. พระเถระเชิญตระกูลชาวกรุงสาวัตถี และนางวิสาขาอุบาสิกาให้ตรวจ (ได้ข้อเท็จจริงแล้ว) จึงวินิจฉัยว่า นางตั้งครรภ์มาก่อน การบรรพชาไม่เสีย. พระศาสดาประทานสาธุการแก่พระเถระว่า อุบาลีวินิจฉัยอธิกรณ์ชอบแล้ว. ภิกษุณีนั้นคลอดบุตรเช่นกับหล่อด้วยแท่งทองคำ. พระเจ้าปเสนทิโกศลโปรดให้รับทารกนั้นมา

ชุบเลี้ยง พระราชทานนามว่ากัสสปะ ต่อมาทรงประดับตกแต่งกุมารแล้วนำไปยังสำนักพระศาสดาให้บรรพชา. คนทั้งหลายจึงรู้จักท่านในนามว่ากุมารกัสสปะ เพราะเป็นบุตรบุญธรรมของพระราชา ด้วยประการฉะนี้. วันหนึ่ง ท่านบำเพ็ญกระทำสมณธรรมอยู่ที่ป่าอันธวัน เทวดาผู้หวังดีให้ท่านเรียนปัญหา แล้วบอกให้ท่านไปทูลถามปัญหาเหล่านี้กะพระผู้มีพระภาคเจ้า. พระเถระทูลถามปัญหา ตอนจบการวิสัชนาปัญหาก็บรรลุพระอรหัต. แม้พระผู้มีพระภาคเจ้า ก็ทรงตั้งท่านไว้ในตำแหน่งเอตทัคคะของภิกษุผู้กล่าวธรรมได้วิจิตร.

คำว่า **เสตัพยนคร (เสตพฺยา)** เป็นชื่อของนครนั้น. คำว่า **ด้านทิศเหนือเสตัพยนคร (อุตฺตเรน เสตพฺยํ)** คือ ทิศด้านเหนือของเสตัพยนคร. คำว่า **พระยา (ราชญฺโญ)** คือ พระราชาผู้ไม่ได้รับมูรธาภิเษก. คำว่า **ความเห็น (ทิฏฺฐิคตํ)** ก็คือ ทิฏฐิ ความเห็นนั่นเอง. เมื่อมีคำที่กล่าวกันว่า **คูถ มูตร (คูถคตํ มุตฺตคตํ)** ดังนี้ ของสิ่งอื่นนอกจากคูถเป็นต้น ย่อมไม่มี ฉันใด ทิฏฐินั่นแลก็คือ ทิฏฐิคตะ ฉันนั้น. คำว่า **แม้เพราะเหตุนี้...ไม่มี (อิติปิ นตฺถิ)** ดังนี้ ความว่า พระยาปายาสิกล่าวว่า ทรงอ้างเอาเหตุนั้น ๆ ตรัสว่าเพราะอย่างนี้ โลกอื่น ฯลฯ จึงไม่มี. คำว่า **ครั้งก่อน ฯลฯ ให้เข้าใจ (ปุรา ฯเปฯ สญฺญาเปติ)** ความว่า ยังเข้าใจกันไม่ได้เพียงใด.

ว่าด้วยการอุปมาด้วยพระจันทร์และพระอาทิตย์

ข้อว่า **ท่านกัสสปะ พระจันทร์และพระอาทิตย์มีอยู่ (อิเม โภ กสฺสป จนฺทิมสุริยา)** ความว่า นัยว่า พระยาปายาสินั้นถูกพระเถระถามแล้ว ทรงดำริว่า สมณะนี้นำเอาพระจันทร์พระอาทิตย์มาอุปมาก่อน จักเป็นผู้ที่คนอื่นข่มไว้ไม่ได้ด้วยปัญญา เช่นเดียวกับพระจันทร์พระอาทิตย์ ก็ถ้าเราจักตอบว่า พระจันทร์พระอาทิตย์มีอยู่ในโลกนี้ สมณะนี้ก็จัก

ผูกมัดเราด้วยคำถามเป็นต้นว่า พระจันทร์พระอาทิตย์เหล่านั้นอาศัยอะไร กว้างยาวเท่าไร สูงเท่าไร เราก็ไม่สามารถจะแก้คำถามนั้นได้ เราจักตอบเธอว่า มีอยู่ในโลกอื่นเท่านั้น เพราะฉะนั้น พระยาปายาสิจึงตรัสตอบอย่างนั้น.

ก็พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสสุธาโภชนียชาดกมาเมื่อไม่นาน ก่อนปายาสิราชัญญสูตรนั้น. ในสุธาโภชนียชาดกนั้น พระจันทร์เป็นจันทร-เทพบุตร พระอาทิตย์เป็นสุริยเทพบุตร. ชาดกหรือพระสูตรที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ปรากฏรู้กันทั่วชมพูทวีป. ด้วยเหตุนั้น พระยาปายาสินั้นทรงดำริว่า เราไม่อาจกล่าวว่าเทพบุตรทั้งหลาย ที่อยู่ประจำในดวงจันทร์ดวงอาทิตย์นั้นไม่มี จึงกล่าวตอบว่า พระจันทร์พระอาทิตย์นั้นเป็นเทวดาไม่ใช่มนุษย์.

ข้อว่า **บพิตร ยังมีปริยายอยู่อีกหรือ (อตฺถิ ปน ราชญฺ ปริยาโย)** ความว่า พระเถระถามว่า เหตุยังมีอยู่หรือ ? คำว่า **ล้มป่วย (อาพาธิกา)** คือผู้ประกอบด้วยความเจ็บป่วย กล่าวคือ ผู้มีเวทนาที่ไม่ถูกกัน. คำว่า **ประสบทุกข์ (ทุกฺขิตา)** คือถึงทุกข์. คำว่า **เจ็บหนัก (พาฬฺหคิลานา)** คือ เป็นไข้มีประมาณยิ่ง. คำว่า **เชื่อถือ (สทฺธายิกา)** ความว่า เราเชื่อพวกท่าน พวกท่านเป็นผู้ควรเชื่อ มีวาจาที่น่าเชื่อถือ. คำว่า **สนิทใจ (ปจฺจยิกา)** ความว่า เราไว้ใจพวกท่าน พวกท่านก็เป็นผู้ที่น่าไว้ใจ น่าเชื่อใจของเรา.

ว่าด้วยอุปมาด้วยโจรเป็นต้น

คำว่า **แจ้ง (อุทฺทิสิตฺวา)** ความว่า แสดงตัวและสิ่งของที่เก็บงำไว้แก่คนเหล่านั้น คือให้รับรู้. คำว่า **อ้อนวอนอยู่ (วิปฺปลปนฺตสฺส)** คือพร่ำรำพันว่า ลูกชายของเรา ลูกหญิงของเรา ทรัพย์ของเรา. คำว่า **นายนิรยบาล (นิรยปาเลสุ)** คือ ผู้ลงโทษสัตว์ในนรก. ก็คนพวกใดกล่าวว่า กรรมนั่นแหละลงโทษ นายนิรยบาลไม่มี คนพวกนั้นคัดค้าน

เทวทูตสูตรที่ว่า "ภิกษุทั้งหลาย นายนิรยบาลจะจับสัตว์นั้น..." เป็นต้น. นายนิรยบาลมีอยู่ในนรก เหมือนมนุษย์ผู้มีหน้าที่ลงโทษประจำราชตระกูลในมนุษยโลก ฉะนั้น.

คำว่า **ซีกไม้ไผ่ (เวฬุเปสิกาหิ)** คือ ไม้ไผ่สำหรับสาน. คำว่า **ให้สะอาด (สุนิมฺมชฺชิต)** ความว่า คูถ เป็นของขูดออกด้วยดีโดยประการใด ก็ขูดออกไปโดยประการนั้น. อธิบายว่า จงขูดออก นำออกไปโดยประการนั้น.

คำว่า **ไม่สะอาด (อสุจิ)** คือ ไม่น่าพอใจ. คำว่า **ทั้งนับว่าไม่สะอาด (อสุจิสฺขาโต)** คือ ที่เป็นส่วนไม่สะอาด หรือที่รู้กันว่าเป็นของไม่สะอาด. คำว่า **กลิ่นเหม็น (ทุคฺคนฺโธ)** คือกลิ่นเหม็นเหมือนซากศพ. คำว่า **ทั้งน่าเกลียด (เชคุจฺโฉ)** คือ ควรเป็นของน่ารังเกียจ. คำว่า **ทั้งปฏิกูล (ปฏิกูโล)** คือ นำความขัดใจมาด้วยการเห็นเท่านั้น. คำว่า **คลุ้งขึ้น (อุพฺพาธติ)** ความว่า กลิ่นของพวกมนุษย์แม้จะเป็นจักรพรรดิเป็นต้น ซึ่งอาบน้ำวันละ ๒ ครั้ง เปลี่ยนผ้าวันละ ๓ ครั้ง ตกแต่งประดับประดาแล้ว ก็ยังรบกวนเทวดาซึ่งอยู่ไกลถึง ๑๐๐ โยชน์ เหมือนซากศพที่ห้อยคอ. คำว่า **ชั้นดาวดึงส์ (ตาวตึสานํ)** ความว่า พระเถระกล่าวอีกด้วยอำนาจคนที่สมาทานประพฤติอยู่ในศีล ๕ มีเว้นปาณาติบาตเป็นต้น. และกล่าวว่า **ของเทวดาชั้นดาวดึงส์** นี้ เพื่อถามว่า เทวดาผู้เกิดในที่ไกลอย่ามาก็ช่างเถิด แต่เพราะเหตุไรเทวดาเหล่านี้จึงไม่มา.

ข้อว่า **เป็นเหมือนคนตาบอดแต่กำเนิด (ชจฺจนฺธูปโม มญฺเญ ปฏิภาสิ)** คือ ปรากฏประหนึ่งคนตาบอดแต่กำเนิด. คำว่า **ที่อาศัยเสนาสนะป่า (อรญฺญวนปฏฺฐานิ)** อธิบายว่า ที่ชื่อว่าอรัญ เพราะประกอบด้วยองค์ประกอบของป่า ที่ชื่อว่าแนวป่า เพราะเป็นแนวป่าใหญ่. คำว่า **อันสงัด (ปนฺตานิ)** คือ ไกล.

คำว่า **มีกัลยาณธรรม (กลฺยาณธมฺเม)** คือ มีธรรมอันดีเพราะศีลนั้นนั่นแหละ. คำว่า **เกลียดทุกข์ (ทุกฺขปฏิกูเล)** คือ ผู้ไม่ปรารถนา

ทุกข์. คำว่า **อันประเสริฐจักมีไชร้ (เสยฺโย ภวิสฺสติ)** อธิบายว่า จักมีสุคติสุขในโลกอื่น. คำว่า **มีครรภ์แก่ (อุปวิชญฺญา)** คือ เวลาคลอดใกล้เข้ามาแล้ว ครรภ์แก่แล้ว. อธิบายว่า จักคลอดไม่นานนัก. คำว่า **จักเป็นคนรับใช้ของเจ้า (อุปโภคา ภวิสฺสติ)** คือ จักเป็นนางบำเรอ. บทว่า **ความย่อยยับ (อนยพฺยสนํ)** ได้แก่ ทุกข์ใหญ่. สุข ชื่อว่า อยะ ไม่ใช่อยะ ชื่อว่าอนยะ คือทุกข์. ทุกข์นั่นนั้น ย่อมขับ คือ เขี่ยสุขออกไปโดยประการทั้งปวง เพราะเหตุนั้น จึงชื่อ พยสนะ พยสนะ คือทุกข์ ชื่อว่า อนพยสนะ ดังนั้นจึงหมายความถึงทุกข์ใหญ่นั่นเอง. คำว่า **โดยไม่แยบคาย (อโยนิโส)** คือ โดยไม่ใช่อุบาย. คำว่า **ไม่ชิงสุกก่อนห่าม (อปกฺกํ น ปริปาเจนฺติ)** อธิบายว่า เข้าไปตัดอายุที่ยังไม่เปลี่ยน ยังไม่สิ้นให้ขาดในระหว่าง หามิได้. คำว่า **รอเวลาสุกเต็มที่ (ปริปากํ อาคเมนฺติ)** คือรอเวลาที่อายุงอม. แม้ท่านพระธรรมเสนาบดีก็กล่าวไว้ว่า

เราไม่ยินดีความตาย ไม่ปรารถนาความเป็นอยู่ แต่เรารอเวลา (แตกดับ) เหมือนลูกจ้างรอค่าจ้างฉะนั้น.[๓]

คำว่า **กะเทาะ (อุพฺภินฺทิตฺวา)** คือ กะเทาะดินที่ยาไว้. คำว่า **น่ารื่นรมย์ (รามเณยฺยกํ)** คือ น่ารื่นรมย์. คำว่า **หญิงพนักงานภูษามาลา (เจลาวิกา)** คือ เด็กหญิงที่กระตุ้งกระติ้ง. คำว่า **ทั้งหญิงวัยรุ่น (โกมาริกา)** คือ เด็กหญิงวัยรุ่น. คำว่า **ชีวะของพระองค์ (ตุยฺหํ ชีวํ)** ความว่า หญิงเหล่านั้นแล เห็นชีวะที่ออกไปหรือที่เข้าไป ขณะที่พระองค์ฝันเห็นบ้างไหม. ในที่นี้ พระเถระถือว่า ชีวะเป็นการเที่ยวไปแห่งจิต จึงกล่าวเช่นนี้. ก็ท่านมีความเข้าใจในอาการเที่ยวไปแห่งจิตนั้นว่าชีวะ.

คำว่า **สายธนู (ชิยาย)** ความว่า รัดชีวะไว้ด้วยสายธนู. คำว่า **แข็งที่อ (ปตฺถินฺนตโร)** กระด้าง คือ แข็งที่อ. พระยาปายาสิทรงแสดงอะไรด้วยคำนี้ ? พระปายาสิแสดงความข้อนี้ว่า ท่านทั้งหลาย

---

๓. ขุ. เถร. ๒๖/๓๗๗/๓๕๗.

กล่าวว่า เวลายังเป็นอยู่สัตว์มีขันธ์ ๕ แต่เวลาตายเหลืออยู่เพียงรูปขันธ์เท่านั้น ขันธ์ ๓ ก็ไปไม่ได้ มีเพียงวิญญาณขันธ์ที่ไป รูปขันธ์ที่ยังเหลือควรจะเบา แต่กลับหนัก เพราะฉะนั้น จึงไม่มีอะไร ๆ ไปที่ไหน.

คำว่า **(เย็น)สนิท (นิพฺพุต)** คือ มีเตโชธาตุอันสงบแล้ว.

คำว่า **มิให้บอบช้ำ (อนุปหจฺจ)** คือ ไม่ให้เสียหาย. คำว่า **เริ่มจะตาย (อทฺธมโต โหติ)** คือ เริ่มตายช้า ๆ. คำว่า **ลากมาข้างนี้ (โอธุนาถ)** แปลว่า ลากมาทางนี้. คำว่า **ลากไปข้างโน้น (สนฺธุนาถ)** แปลว่า ลากไปทางโน้น. คำว่า **ลากไปลากมา (นิทฺธุนาถ)** แปลว่า ลากไปลากมา. คำว่า **มิได้รับรู้รูป (ตญฺจายตนํ น ปฏิสเวเทติ)** ความว่า รูปายตนะนั้น ไม่รู้แจ้งด้วยจักษุนั้น. ทุกบทก็มีนัยนี้.

คำว่า **สงฺขธโม** เท่ากับ **สงฺขธมโก** (แปลว่า คนเป่าสังข์). คำว่า **อุปฟาสิตฺวา** เท่ากับ **ธมิตฺวา** (แปลว่า เป่า).

คำว่า **อคฺคิโก** เท่ากับ **อคฺคิปริจรณโก** (ผู้บำเรอไฟ). คำว่า **ชุบเลี้ยง (อาปาเทยฺย)** คือ พึงให้สำเร็จ หรือ พึงให้มีอายุ. คำว่า **เลี้ยง (โปเสยฺย)** คือ พึงเลี้ยงด้วยโภชนะ เป็นต้น. คำว่า **ให้เจริญ (วฑฺเฒยฺย)** คือ พึงถึงความเติบโต. คำว่า **ไม้สีไฟ (อรณีสหิตํ)** คือ คู่ไม้สีไฟ.

คำว่า **ทั้งพระราชาภายนอก (ติโรราชาโน)** ความว่า พระราชาทั้งหลายในภายนอกแคว้น คือ ในชนบทอื่น ก็รู้. คำว่า **ไม่ฉลาด (อพฺยตฺโต)** คือ ผู้ไม่มีปัญญากล้า ผู้ไม่ฉลาด. คำว่า **ด้วยความโกรธบ้าง (โกเปนปิ)** ความว่า คนเหล่าใด กล่าวกะข้าพเจ้าอย่างนี้ ข้าพเจ้าก็จักชัก จักนำ จักพาเขา **ซึ่งมีทิฏฐิ**อย่างนั้นเที่ยวไป ด้วยความโกรธที่เกิดในคนเหล่านั้น. คำว่า **ด้วยการลบหลู่ (มกฺเขน)** คือ ความลบหลู่ที่มีลักษณะลบหลู่เหตุที่ท่านกล่าวแล้ว. คำว่า **ด้วยการตีเสมอ (ปลาเสน)** คือ ความตีตนเสมอ อันมีลักษณะที่ถือว่าเป็นคู่ (เคียง) กับท่าน.

คำว่า **ใบไม้สด (หรีตกปณฺณํ)** คือ สมอชนิดใดชนิดหนึ่ง. อธิบายว่า โดยที่สุด แม้ใบหญ้าอ่อนก็ไม่มี. คำว่า **สะพายแล่งธนู**

(อาสนฺนทุธกลาปี) คือ ผู้มีแล่งธนูอันผูกสอดไว้แล้ว. คำว่า **หนทางก็มีน้ำบริบูรณ์ (อาสิตฺโตทกานิ วฏฺฏมานิ)** คือ หนทางและท้วยละหาร มีน้ำบริบูรณ์. คำว่า **วัว (โยคฺคานิ)** คือ โคเทียมเกวียน.

คำว่า **ไปนานแล้ว (พหุนิกฺขนฺตโร)** ความว่า ออกไปมาก คือ ออกไปนานแล้ว. คำว่า **ด้วยสิ่งของตามที่บรรทุกไว้แล้ว (ยถาภเตน ภณฺเฑน)** ความว่า สิ่งของ คือ หญ้า ฟืน และน้ำอันใด ที่พวกท่านบรรทุกมา ก็จงบรรทุกหมู่เกวียน ด้วยสิ่งของที่ท่านนำมา บรรทุกมา พามา นั้นเถิด. คำว่า **มีสาระน้อย (อปฺปสารานิ)** คือ มีค่าน้อย. คำว่า **สิ่งของ (ปณิยานิ)** แปลว่า สิ่งของทั้งหลาย.

ว่าด้วยอุปมาด้วยคนเทินห่อคูถเป็นต้น

คำว่า **อาหารสุกรของเรา (มม จ สูกรภตฺตํ)** ความว่า นี้เป็นอาหารแห่งสุกรทั้งหลาย ของข้าพเจ้า. คำว่า **ล้นไหล (อุคฺคมนฺตํ)** คือ ไหลขึ้น. คำว่า **ไหล (ปคฺฆรนฺตํ)** คือ ไหลลง. คำว่า **ตุมฺเห เขฺวตฺถ ภเณ** ตัดบทเป็น **ตุมฺเห โข เอตฺถ ภเณ** (พ่อคุณ เจ้านี่เป็นบ้าหรือ). อีกอย่างหนึ่ง บาลีเป็นอย่างนี้เหมือนกัน. ข้อว่า **ก็นี่ มันเป็นอาหารสุกรของข้านี่นา (ตถา หิ ปน เม สูกรภตฺตํ)** ความว่า แต่ถึงอย่างนั้น คูถนี้ก็เป็นอาหารแห่งสุกรทั้งหลายของข้าพเจ้า.

คำว่า **เบี้ยแพ้ที่ทำให้แพ้ลูกแล้วลูกเล่า (อาคตาคตํ กลึ)** ความว่า กลีนเบี้ยที่ทำให้แพ้ที่ทอดมาทอดมาเสีย. คำว่า **จักเซ่นบูชา (ปโชหิสฺสามิ)** ความว่า ข้าพเจ้าจักทำการเซ่น จักทำการบวงสรวง. คำว่า **มาเล่นพนันสกากัน (อกฺเขหิ ทิพฺพิสฺสามิ)** แปลว่า จักเล่นด้วยลูกสกาทั้งหลาย คือเล่นด้วยลูกบาศก์ทั้งหลาย. ข้อว่า **อาบด้วยยาพิษมีฤทธิ์ร้ายแรง (ลิตฺตํ ปรเมน เตชสา)** ความว่า ที่อาบด้วยยาพิษมีฤทธิ์ร้ายแรง.

ประเทศแห่งบ้านที่อยู่ ท่านเรียกว่า **ถนนในบ้าน (คามปฺปฺ)**

บาลีว่า **คามปทำ** ก็มี. ความก็อย่างนี้เหมือนกัน. คำว่า **ห่อป่าน (สาณภารำ)** คือ ห่อเปลือกป่าน. คำว่า **มัดไว้ดีแล้ว (สุสนฺนทฺโธ)** คือ ผูกไว้ดีแล้ว. คำว่า **เจ้าจงรู้ไว้ด้วย (ตฺวं ปชานาหิ)** คือ เจ้าจงรู้. อธิบายว่า เจ้าจงรับไว้ ถ้าเจ้าต้องการจะถือเอา ก็ถือเอาได้.

คำว่า **ผ้าเปลือกไม้ (โขมำ)** คือ เปลือกไม้. คำว่า **เหล็ก (อยสำ)** ได้แก่ โลหะสีดำ. คำว่า **โลหะ (โลหำ)** ได้แก่ ทองแดง (โลหะแดง). คำว่า **สชฺฌุ** เท่ากับ **รชตำ** (เงิน). คำว่า **ทอง (สุวณฺณำ)** คือ ทองมาสก. คำว่า **ดีใจ (อภินนฺทึสุ)** ได้แก่ ยินดีแล้ว.

คำว่า **ดีใจ (อตฺตมโน)** ได้แก่ มีใจเป็นของตน คือมีจิตยินดีแล้ว. คำว่า **เริ่มดีใจอย่างยิ่ง (อภิลทฺโธ)** ได้แก่ เลื่อมใสยิ่งแล้ว. คำว่า **ปฏิภาณแห่งปัญหา (ปญฺหปฏิภาณานิ)** ได้แก่ ความปรากฏชัดแห่งปัญหา. คำว่า **ทำท่าทีโต้แย้ง (ปจฺจนีกำ กาตพฺพำ)** ความว่า กระทำประหนึ่งว่าเป็นข้าศึก คือผู้ทำผิด. คำว่า **คัดค้าน (อวมญฺญิสฺสำ)** ความว่า ยืนหยัดถือกลับกันเสีย.

คำว่า **ถึงฆาต (สงฺฆาตำ อาปชฺชนฺติ)** ได้แก่ ถึงฆาต พินาศมรณะ. คำว่า **ไม่มีผลมาก (น มหปฺผโล)** ความว่า ไม่มีผลมากโดยผลคือวิบาก. คำว่า **ไม่มีอานิสงส์มาก (น มหานิสโส)** ความว่า ไม่มีอานิสงส์มาก โดยอานิสงส์คือคุณ. คำว่า **ไม่มีผลรุ่งเรืองมาก (น มหาชุติโก)** ความว่า ไม่มีผลรุ่งเรือง โดยความรุ่งเรืองด้วยอานุภาพ. คำว่า **ไม่มีผลไพศาล (น มหาวิปฺผาโร)** ความว่า ไม่มีผลแผ่ไพศาล โดยความแผ่ไปแห่งวิบาก. คำว่า **เมล็ดพืชและไถ (พีชนงฺคลำ)** ได้แก่ พืช (เมล็ดพันธุ์) และไถ. คำว่า **นาไร่อันเลว (ทุกฺเขตฺเต)** ได้แก่ ในนาเสีย นาไร่ไม่มีปุ๋ย. คำว่า **ที่มีดินเลว (ทุพฺภูเม)** ได้แก่ พื้นดินไม่สม่ำเสมอ. คำว่า **หว่าน (ปติฏฺาเปยฺย)** ได้แก่ พึงลงไว้. คำว่า **หัก (ขณฺฑานิ)** คือ หักและแตก. คำว่า **เสีย (ปูตีนิ)** คือ ไร้สาระ. คำว่า **ต้องลมและแดด (วาตาตปหตานิ)** คือ ถูกลมและแดดกระทบอบอ้าว. คำว่า

ไม่มีแก่น (อสารทานิ) คือ แห้ง จนเว้นที่จะให้เมล็ดข้าวได้. คำว่า **แห้งไม่สนิท (อสุขสยิตานิ)** คือ พืชเหล่าใด ที่เขาทำให้แห้งแล้ว เกลี่ยไว้ในยุ้งฉาง พืชเหล่านั้นชื่อว่าแห้งสนิท แต่พืชเหล่านั้นไม่เป็นเช่นนั้น. คำว่า **ไม่ตก (น อนุปฺปเวจฺเฉยฺย)** คือ ฝนไม่หลั่งลงมา คือ ไม่ตกโดยชอบ (ถูกต้องตามฤดูกาล). อธิบายว่า ไม่ตกทุกกึ่งเดือน ทุก ๑๐ วัน ทุก ๕ วัน. คำว่า **พืชเหล่านั้น..ได้หรือ (อปิ นุ ตานิ)** ความว่า เมื่อนาไร่มีพืชแลฝนเป็นโทษอยู่อย่างนี้ พืชเหล่านั้นจะพึงเติบโตสูงขึ้น งอกงามลงรากและแผ่ไพบูลย์โดยรอบด้วยหน่อรากและใบเป็นต้นได้หรือ. คำว่า **บพิตร ยัญเช่นนี้แล (เอวรูโป โข ราชญฺ ยญฺโญ)** ความว่า บพิตร ทานเห็นปานนี้ย่อมไม่มีผลมาก เพราะเป็นทานที่ไม่บริสุทธิ์ เหตุทำให้เกิดขึ้นด้วยการเบียดเบียนผู้อื่นบ้าง เหตุทายกบ้าง เหตุปฏิคาหกบ้าง.

คำว่า **บพิตร ยัญเช่นนี้แล (เอวรูโป โข ราชญฺ ยญฺโญ)** ความว่า บพิตร ทานเห็นปานนี้ย่อมมีผลมาก เหตุปัจจัยเกิดขึ้นด้วยการไม่เบียดเบียนผู้อื่นบ้าง เพราะทายกเป็นผู้มีศีล ด้วยการไม่เบียดเบียนผู้อื่นบ้าง เพราะปฏิคาหกเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยคุณมีสัมมาทิฏฐิเป็นต้นบ้าง. ก็ถ้าทานได้ปฏิคาหกผู้ออกจากนิโรธ ยิ่งยวดด้วยคุณ และเจตนาของทายกไพบูลย์ไซร้ ก็จะให้วิบากทันตาเห็นทีเดียว.

ก็ท่านพระยาปายาสิสดับธรรมกถาของพระเถระ นิมนต์พระเถระแล้ว ถวายมหาทานแก่พระเถระตลอด ๗ วัน ตั้งทานประจำแก่คนทั้งปวงตั้งแต่นั้นมา. ท่านหมายถึงทานนั้นจึงกล่าวว่า **ครั้งนั้น ท่านพระยาปายาสิ (อถโข ปายาสิ ราชญฺโญ)** ดังนี้เป็นต้น.

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **ข้าวปลายเกรียน (กาณาชิกํ)** คือ ข้าวที่หุงจากข้าวสารหักมีรำ. คำว่า **มีน้ำส้มผักดองเป็นกับข้าว (พิลงฺคทุติยํ)** คือ มีน้ำส้ม (พะอูม) เป็นที่สอง. คำว่า **ผ้าเนื้อหยาบ (โจรกานิ จวฏฺฏานิ)** คือ ผ้าที่มีเส้นด้ายหยาบ. คำว่า **มีชายขอดเป็นปม (คุฬิวาลกานิ)** คือ ผ้าที่ขอดเป็นปม อธิบายว่า ผ้าผืนใหญ่ที่วางไว้เป็นกอง ๆ.

คำว่า **อุทิศอย่างนี้ (เอวมนุทฺทิสติ)** คือ ระบุไว้อย่างนี้. คำว่า **ปาทาปิ** เท่ากับ **ปาเทนปิ** (แม้ด้วยพระบาท).

คำว่า **โดยไม่เคารพ (อสกฺกจฺจํ)** ความว่า ปราศจากศรัทธา คือให้ทานโดยไม่มีศรัทธา. คำว่า **อสหตฺถา** เท่ากับ **น สหตฺเถน** (ไม่ใช่ด้วยมือของตนเอง). คำว่า **โดยไม่นอบน้อม (อจิตฺตีกตํ)** คือ ปราศจากความเคารพ คือเข้าไปตั้งการกระทำความยำเกรงหามิได้ ให้ทานกระทำให้ประณีตหามิได้. คำว่า **แบบทิ้งให้ (อปวิทฺธํ)** คือ ทิ้งขว้างตกแตกเรี่ยราด. คำว่า **มีเสรีสกวิมานอันว่างเปล่า (สุญฺญํ เสรีสกํ)** ความว่า เข้าไปสู่วิมานเงินที่ว่างเปล่าวิมานหนึ่ง ชื่อเสรีสกะ. นัยว่า มีต้นชึก (จามจุรี) ขนาดใหญ่อยู่ใกล้ประตูวิมานนั้น เพราะเหตุนั้นวิมานนั้นจึงเรียกกันว่า เสรีสกะ.

เรื่องท่านพระควัมปติ

คำว่า **ท่านพระควัมปติ (อายสฺมา ควมฺปติ)** มีอธิบายดังต่อไปนี้ เล่ากันว่า พระเถระเป็นหัวหน้าเด็กเลี้ยงโคในมนุษยโลกในชาติก่อน แผ้วถางโคนต้นชึกขนาดใหญ่ เกลี่ยทรายไว้ นิมนต์พระเถระผู้ถือปิณฑปาติกธุดงค์รูปหนึ่งให้นั่งที่โคนต้นไม้ ถวายอาหารที่ตนได้มา จุติจากมนุษยโลกนั้น ไปบังเกิดในวิมานเงินนั้นด้วยอานุภาพแห่งบุญนั้น. ต้นชึกตั้งอยู่ใกล้ประตูวิมาน. ๕๐ ปีต้นชึกนั้นจึงผลิผล. แต่นั้นเทพบุตรก็ถึงความสลดใจว่า ล่วงไป ๕๐ ปีแล้ว. สมัยต่อมา เทพบุตรนั้นไปบังเกิดในหมู่มนุษย์ในสมัยของพระผู้มีพระภาคเจ้าของเรา ฟังธรรมกถาของพระศาสดาก็บรรลุพระอรหัต. แต่ด้วยอำนาจความเคยชิน พระเถระก็ไปยังวิมานนั้นนั่นแหละอยู่เนือง ๆ เพื่อพักกลางวัน. นัยว่า วิมานนั้นมีอากาศสบายสำหรับท่าน ท่านหมายเอาวิมานนั้นจึงกล่าวว่า **สมัยนั้น ท่านพระควัมปติ** ดังนี้เป็นต้น.

ข้อว่า **อุตตรมาณพนั้น ให้ทานโดยเคารพ (โส สกฺกจฺจ ทานํ ทตฺวา)** ความว่า อุตตรมานพนั้นให้ทานแม้เป็นของของผู้อื่นก็โดยเคารพ. คำว่า **โปรดบอกกล่าว (เอวมาโรเจหิ)** ความว่า ท่านจงบอก (มนุษย์ทั้งหลาย) ด้วยนัยเป็นต้นว่า ท่านทั้งหลายจงให้ทานโดยเคารพ ดังนี้. ก็แลมหาชนฟังการบอกกล่าวของพระเถระนั้นแล้ว ก็ให้ทานโดยเคารพแล้วไปบังเกิดในเทวโลก. ส่วนนางบำเรอ (ปริจาริกา) ของพระยาปายาสิแม้ให้ทานโดยเคารพ ก็ไปบังเกิดในสำนักของพระยาปายาสินั่นแลด้วยความชอบพอในพระองค์. นัยว่าเสรีสกวิมานนั้นเป็นวิมานสำหรับเทพผู้จาริกมาแต่ทุกทิศ ตั้งอยู่ที่ดงชื่อวัฏฏนี (ลับแล). ก็ในวันหนึ่ง ปายาสิเทพบุตรแสดงตัวแก่เหล่าพ่อค้าทั้งหลาย แล้วได้บอกเล่าเรื่องที่ตนกระทำไว้แล้วแล.

อรรถกถาปายาสิราชัญญสูตรที่ ๑๐ แห่งอรรถกถาทีฆนิกาย ชื่อสุมังควิลาสินี จบด้วยประการฉะนี้.

อรรถกถามหาวรรค จบ

รวมพระสูตรในเล่มนี้

๖.	มหาโควินทสูตร	พร้อมทั้งอรรถกถา
๗.	มหาสมัยสูตร	พร้อมทั้งอรรถกถา
๘.	สักกปัญหสูตร	พร้อมทั้งอรรถกถา
๙.	มหาสติปัฏฐานสูตร	พร้อมทั้งอรรถกถา
๑๐.	ปายาสิราชัญญสูตร	พร้อมทั้งอรรถกถา

ตั้งแต่มหาปทานสูตรถึงปายาสิราชัญญสูตรนี้รวมเรียกว่า มหาวรรค

มหาวรรค จบ

ดรรชนี

อักษร ก

กบิลพัสดุ์,กรุง ๗๒,๘๓,๘๘,๙๙,๑๐๒,๑๒๒
กบิลพัสดุ์,ชาวเมือง ๘๔
กรรณิการ์,ต้นไม้ ๓๖
กรรณิการ์ทอง,ดอกไม้ ๓๔๐
กระต่าย ๘๔
กระเบา,ต้นไม้ ๘๓
กรัชกาย ๒๗๙
กรุณาฌาน ๑๙
กรุมหะ,เทวดา ๗๙,๑๐๙
กลหวิวาทสูตร ๙๖
กลิ่นตัวคน ๑๘๕
กลิ่นมนุษย์คลุ้งขึ้นไปถึงเทวดา ๓๖๐
กลิ่นศีล ๑๘๕
กลิ่นเหม็นคาว ๒๔
กษัตริย์ ๖ พระองค์ ๖๖
กสกะ,ถ้ำ ๓๒๑
กสิณนิมิต ๓๒๙
กหาปณะดำ ๘๒

กองทัพมาร ๘๑,๑๑๒,๑๑๓
กะปุง ๘๒
กะเปาะไข่ ๑๐๕
กัญญัก (กัญญกะ),เทวดา ๘๐,๑๐๙
กัมพล,ตระกูลนาค ๗๙,๑๐๔
กัมมจิต ๒๗๓
กัมมัญญาน ๘๗,๒๗๐
กัมมัญญาน ๒๑ อย่าง ๒๔๖,๓๔๙
กัมมัญญานมี ๒ อย่าง ๑๗๔
กัมมาสทัมมะ,นิคม ๒๐๒
กัสสปะ,พระพุทธเจ้า ๓๘๘
กากทิง,ต้นไม้หรือถ้ำ ๑๑๕
กากมาสกะ,พราหมณ์ ๓๐๕
กาทรงธรรม,ชาดก ๔๙
กาม ๑๑๗,๓๔๔
กามคุณ ๕ ๒๙๕,๓๓๙
กามฉันท์ ๒๑๕
กามตัณหา ๒๒๗,๓๓๙
กามราคะ ๓๑๑
กามเศรษฐ์,เทวดา ๗๗,๑๐๓
กามสังโยชน์ ๑๒๔,๑๕๘
กามาวจรจิต ๙๗
กามาวจรภพ ๑๕๕
กายคตาสติกัมมัญญาน ๒๘๖
กายทิพย์ ๑๙๙
กายทุจริต ๓๔๖

กายปัสสัทธิ ๓๒๖
กายสมาจาร ๑๓๐
กายสังขาร ๒๐๓
การค้นหาชีวะ ๓๖๕,๓๖๙
การเดารพย่าเกรงในบิณฑบาต ๓๒๑
การทำการปรับปรุงอินทรีย์ให้สม่ำเสมอ ๓๑๗
การแบ่งราชสมบัติ ๕๔
การไม่สมความปรารถนาเป็นทุกข์ ๓๓๘
การสำรวมอินทรีย์ ๑๙๔
การแสวงหา ๒ อย่าง ๑๓๑,๑๙๐
การแสวงหาที่ไม่ประเสริฐมี ๕ อย่างเป็นต้น ๑๙๑
การะเวก,นก ๓๔๐
กาลกัญชา (กาลกัญชิก),อสูร ๗๘,๑๐๖,๓๒๐
กาลิงคะ,แคว้น ๑๗
กาสี,แคว้น ๑๗
กาฬะ,อำมาตย์ ๔๖
กินนุมัณฑุ,เทวดา ๗๗,๑๐๓
กิริยาจิต ๒๗๓
กิเลสกาม ๖๗
กิเลสดุจตะปู ๗๓
กิเลสดุจลิ่มสลัก ๗๓
กุฏณฑุ,เทวดา ๗๖,๑๐๓
กุมภัณฑ์,พวกเทวดา ๓๗
กุมภีระ,ยักษ์ ๑๐๑
กุมารกัสสปะ,พระเถระ ๓๕๒,๓๕๓,๓๖๓,๓๘๘
กุรุ,แคว้น ๒๔๖,๒๔๘

กุรุ,ชาวเมือง ๒๐๒
กุเวร,เทวราช ๗๖
เกิดเป็นงูเหลือม ๑๖๙
แก้ว ๗ ชนิด ๓๖
โกฏิบรรพต,วัด ๑๑๔
โกลิยะ,เมืองหรือชาวเมือง ๘๒,๘๔
โกศล,แคว้น ๓๕๒
โกสัชชะ (ความเกียจคร้าน) ๓๑๘
โกสัมพี,เมือง ๔๔
โกสีย์,เทวราชคือท้าวสักกะ ๑๒๒,๑๘๖

อักษร ข

ขอ ๑๔๖
ของรับแขก ๖๐
ของ ๔ อย่างตีราคาไม่ได้ ๔๕
ขอบปากจักรวาล ๙๒,๙๔,๙๘
ขันติพละ ๖๗
ขันธ์ ๑ ๓๓๔
ขันธ์ ๔ ๓๓๔
ขันธ์ ๕ ๑๗๖,๓๓๔
ข้าวปลายเกรียน ๓๙๖
ขิฑฑาปทูสิกะ,เทวดา ๗๙,๑๐๘
เขตแห่งพระชาติ ๕๑
เขมียะ,เทวดา ๘๐,๑๐๙

อักษร ค

คงคา,แม่น้ำ ๔,๑๑,๔๒
คนฆ่าโค ๒๐๗,๒๘๘
คนธรรพ์ ๓๓,๓๗,๗๐,๗๖,๑๐๔,๑๒๑
คนธรรพ์ชั้นต่ำ ๑๒๒
ครุฑ ๔๘,๑๐๕
คลายกำหนัด ๗๐
ควปรปาลี,ตำบล ๒๕๖
ควัมปติ,พระเถระ ๓๘๕,๓๙๗
ความตระหนี่ ๑๒๗,๑๒๘,๑๗๐
ความตั้งมั่นในอรูปกัมมัฏฐานมี ๓ อย่าง ๑๗๕
ความเบื่อหน่าย ๗๐
ความประสบสัตว์และสังขารซึ่งไม่เป็นที่รัก ๒๒๕
ความพลัดพรากจากสัตว์และสังขารซึ่งเป็นที่รัก ๒๒๕
ความพอใจมี ๕ อย่าง ๑๗๒
ความริษยา ๑๒๗,๑๒๘
ความรู้สึกตระหนักแน่ ๒ อย่าง ๑๗๒
ความรู้เหตุละสังโยชน์ ๓๑๒
ความวางเฉยมีองค์ ๖ ประการ ๑๔๙
ความวิตก (ตรึก) ๑๒๘
ความสำรวมในศีล ๑๘๙
ความสำรวมอินทรีย์ ๑๙๓
คันธาระ,แคว้น ๒๖๐
คิชฌกูฏ,ภูเขา ๑
โคตมโคตร ๒๐๑

โคปกเทพบุตร ๑๒๒,๑๕๔,๑๗๖
โคปิกา,ศากยธิดา ๑๒๓
โควินทะ ๕๓

อักษร จ

จตุตถฌาน ๒๔๒
จตุโลกบาล,เทวดา ๗๕
จันทนะ,เทวดา ๗๗,๑๐๓,๓๙๐
จันทร์,เทวดา ๑๖๐
จัมปา,เมือง ๑๗
จัมเปยยะ,นาคพระโพธิสัตว์ ๔๑
จาตุมมหาราชิกา,สวรรค์ ๓๓,๓๖,๓๘๗
จิตตปัสสัทธิ ๓๒๖
จิตตลบรรพต ๒๙๓
จิตตเสนะ,คนธรรพ์ ๗๗,๑๐๓
จิตตะ,คนธรรพ์ ๑๐๔
จิตตานุปัสสนา ๑๖ วิธี ๒๙๗
จิตเป็นมหรคต ๒๑๔
จิตเป็นสอุตตระ ๒๑๔,๒๙๘
จิตเป็นอนุตตระ ๒๑๔,๒๙๘
จิตรลดาวัน (จิตรลดา),อุทยาน ๑๔๑,๑๖๕
จิตรและสุบรรณ,พญาครุฑ ๗๗
จิตระ,ครุฑ ๑๐๕
จิตวิมุตติ ๒๑๔
จุลลนาค,พระเถระ ๒๕๐,๒๕๑

จุลลสุมน,พระเถระ ๒๕๑
จูฬธัมมบาลกุมาร ๔๑
จูฬพยูหสูตร ๙๖
เจโตวิมุตติ ๓๔
เจ้าเล่ห์ ๑๐๓

อักษร ฉ

ฉฉักกเทศนา ๒๕๙
ฉฉักกธรรม ๖ ๒๕๙
ฉัตรไพที ๓๙
ฉัททันต์,พญาช้าง ๔๑
ฉันทะ ๑๒๙,๑๓๐

อักษร ช-ฌ-ญ

ชฎิล ๓๗๒
ชนสภะ,เทวบุตร ๑๐๔
ชโนสภะ,เทวดา ๗๗,๑๐๔
ชมพูทวีป ๕๐,๕๓,๘๙
ชรา ๒๒๔,๓๓๕
ช่อฟ้า ๑๖๔
ชัมพูโกล,ท่าน้ำ ๑๑๕
ช่างกลึง ๒๐๓,๒๗๘
ช้างที่เหลือขอ ๑๔๗
ช้างน้าว,ต้นไม้หรือถ้ำ ๑๔๐

ชาดกเรื่องนกคุ่ม ๘๕
ชาดกเรื่องนกดุเหว่า ๘๖
ชาดกเรื่องนางนกมูลไถ ๘๕
ชาดกเรื่องแผ่นดินถล่ม ๘๔
ชาดสด ๓๔
ชาติ (ความเกิด) ๑๑๐,๑๒๗,๒๒๔,๓๓๔
ชื่อต่าง ๆ ของทาง ๒๔๘
ชุณหะ,อำมาตย์ ๔๕,๔๖
เชตวัน,วิหาร ๓๖,๔๔
โชดินามะ,เทวดา ๘๑
โชดิบาล,มาณพ ๑๓,๕๓
ฌาน ๖๑,๖๗,๖๘,๙๗,๑๐๗
ญาณ ๑๐๐
ญายธรรม ๒๐๒,๒๕๘

อักษร ฐ

ฐาน ๒๑ ประการ ๓๕๐
ฐานะ ๕๑

อักษร ด

ดงมะม่วง ๑๔๐
ดอกผักตบ,เทวดา ๑๐๘
ดอกผักตบ ๘๐
ดาวดึงส์,สวรรค์ ๑,๑๓,๓๘,๑๑๗,๑๒๐,๑๒๒,๑๒๕,๓๙๒
ดุสิต,สวรรค์ ๓๓,๕๑,๘๐,๑๐๙

ดุเหว่า,นก ๓๔๐
ดุเหว่า,สระ ๘๖,๘๗

อักษร ต

ตติยฌาน ๒๔๒
ตทังคปหาน ๓๑๒
ตทังควิมุตติ ๒๙๘
ตระกรุม,นก ๒๐๘
ตักกสิลา,กรุง ๓๘๘
ตัจฉกะ,นาคราช ๗๗
ตัณหังกร,พระพุทธเจ้า ๒๕๒
ตัณหา (เอชา) ๑๓๔,๒๒๗
ตัณหาวิปริต ๑๐๘ ชนิด ๑๗๒
ตัตรวัฏฏกะ,พราหมณ์ ๓๐๕
ตันที ๓๐๓
ตาปู ๘๐,๙๓,๑๑๐
ตามพปัณณิ,ทวีป ๑๑๔
ติมพรู,เทวดา ๗๗,๑๐๔,๑๑๗,๑๔๕
ติสสะ,คน ๒๕๔,๓๓๗
ติสสะ,พรหม ๘๐,๑๑๑
ติสสะ,พระเถระ ๒๕๔,๓๐๑
ตุวัฏฏกปฏิปทา ๙๖
เตโช,เทวดา ๗๘,๑๐๗
ไตรทศบุรี ๑๕๕
ไตรทิพยสถาน,สวรรค์ ๑๒๓

อักษร ถ-ท

ถีนมิทธะ ๒๑๖,๓๐๓
เถาน้ำเต้าขม ๓๔๒
ทวัตติงสาการ ๓๔๙
ทองแดง ๘๒
ทองหลาง,ต้นไม้ ๓๘
ทันตปุระ,เมือง ๑๗
ทางตรัสรู้ ๑๒๕
ทางเอก ๒๔๘
ทานเวมัส,ตระกูลอสูร ๗๘,๑๐๖
ทิฏฐิ ๖๒ ๑๗๓
ทิฏฐิของพระยาปายาสิ ๓๕๓
ทิพยจักษุญาณ ๙๙
ทิสัมบดี,พระราชา ๑๓
ทีปังกร,พระพุทธเจ้า ๔๐,๒๕๒
ทุกข์และโทมนัส ๓๓๘
ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ ๒๔๐,๓๔๒
ทุกขนิโรธอริยสัจ ๒๓๓,๓๔๑
ทุกขเวทนา ๒๑๓
ทุกขสมุทัยอริยสัจ ๒๒๗
ทุกขอริยสัจ ๒๒๓
ทุกข์ ๒๒๖
ทุติยฌาน ๒๔๒
เทวดาราคจริต ๙๖
เทวทัต,พระเถระ ๑๙๒,๑๙๓,๓๘๘

เทวสูตะ ๗๗,๑๐๓
เทวาสุรสงคราม ๑๓๕
โทณมุข ๙๐
โทมนัส ๑๒๘,๑๒๙,๒๒๕,๒๗๐
โทมนัสของท้าวสักกะ ๒๕๖
โทมนัสที่อาศัยการออกจากเรือน ๑๘๐
โทมนัสเวทนา ๒๙๕
โทษของอกุศลกรรมบถ ๓๕๕
โทสจริต ๙๖

อักษร ธ

ธตรฐ,ตระกูลนาค ๗๘,๑๐๔
ธตรฐ,เทวราช ๒,๓๗,๗๖,๑๐๒
ธตรฐ,พระราชา ๑๘
ธรรมเครื่องเนิ่นช้ามี ๓ อย่าง ๑๗๒
ธรรมเครื่องอยู่เป็นสุขในปัจจุบันของพระพุทธเจ้า ๒๗๖
ธรรมจักร ๔๓,๔๗
ธรรมจักษุ ๑๓๙
ธรรมเป็นเหตุเกิดโพชฌงค์ ๓๑๔-๓๓๐
ธรรมเพื่อละนิวรณ์ ๕ ๓๐๑-๓๐๘
ธรรมสากัจฉา ๒๕๐
ธัญญชาติมีประการต่าง ๆ ๒๐๖

อักษร น

นมส้ม ๖๕
นมุจี,เทวดามาร ๗๘,๑๐๖
นฬีการ,เทวดา ๑๐๔
นโฬราชะ,เทวดา ๗๘
นักเลงสกา ๓๗๘
นักษัตร ๗๘,๑๐๗
นันทวัน,สวน ๑๔๑
นันทาโปกขรณี,สระบัว ๑๖๖
นันทิราคะ ๓๓๔
นาค ๓๗,๔๗,๗๘,๑๐๕,๑๑๐,๑๒๑,๑๒๖
นาคหนุ่ม ๗๓,๘๔
นางบำเรอ ๓๙๘
นาภสะ,สระ ๗๗,๑๐๔
นายกองเกวียน ๓๗๕
นายชมังธนู ๑๙๒
นาฬีกะ,พระเถระ ๑๙๕
นิกกมธาตุ ๓๐๔,๓๑๙
นิมัณฑุ,เทวดา ๗๘,๑๐๔
นิจจสัญญา ๒๖๘
นิมมานรดี,เทวดา ๘๐
นิมมานรดี,สวรรค์ ๓๓
นิมิตในกระจก ๓๔๐
นิรยบาล ๓๕๗,๓๙๑
นิรามิส ๒๙๕

นิโรธสัจจะ ๓๔๓
นิวรณ์ ๕ ๒๑๕
นิสสรณวิมุตติ ๒๙๘
เนกขัมมะ ๖ ๒๙๕
เนรัญชรา,แม่น้ำ ๑๑๙
เนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ ๕๐
ในกาย ๒๖๖
ในโลก ๒๖๙

อักษร บ

บำเรอไฟ ๓๗๒
บุรพนิมิตของพรหม ๗
บุรพนิมิตร ๕ ประการ ๔๑,๑๔๐,๒๕๖
บูชาไฟ ๒๖

อักษร ป

ปชาบดี,เทวราช ๑๒๔
ปฏนะ ๙๐
ปฏาจารา,นาง ๒๕๓
ปฏิฆนิมิต ๓๐๒
ปฏิฆะ ๓๐๑,๓๑๑
ปฏิปทาให้ถึงพรหมโลก ๒๒
ปฏิปัสสัทธิวิมุตติ ๒๙๘
ปฏิปาฏิภัต ๔๔
ปฏิเวธ ๓๔๓

ปฐมฌาน ๑๒๘,๑๒๙,๑๕๖,๒๔๒
ปฐวี,เทวดา ๗๘,๑๐๖
ปทัฏฐานแห่งการบรรลุคุณวิเศษ ๒๗๖
ปทุมุตตระ,พระพุทธเจ้า ๓๘๗
ปนาทะ,เทวดา ๗๗,๑๐๓
ปปัญจธรรม ๑๒๘
ปปัญจสัญญา ๑๗๓
ปรนิมมิตวสวัตดี (ปรนิมมิตะ),เทวดา ๓๓,๘๐
ปรนิมมิตวสวัตดี,สวรรค์ ๓๓,๑๐๖
ปรมัตต (ปรมาตมัน) พรหม ๑๑๑
ประชาธิบดี,เทวราช ๑๕๗
ปรักกมธาตุ ๓๐๔,๓๑๙
ปริญญากิจ ๓๔๓
ปริเทวะ (ความร่ำไรรำพัน) ๒๒๔,๓๓๗
ปเสนทิโกศล,พระราชา ๓๗๕,๓๘๘
ปหานกิจ ๓๔๓
ปหาราทะ,อสูร ๗๘,๑๐๖
ปัจจเวกขณญาณ ๓๔๓
ปัชชุน (ปชุนนะ),เทวราช ๑๐๙
ปัญจสิขะ,คนธรรพ์ ๑,๓๕,๓๙,๗๑,๗๘,๑๐๓,๑๐๔
ปัญญาวิมุตติ ๓๔
ปัญหา ๑๔ ข้อของท้าวสักกะ ๑๙๗
ปาฏิโมกข์สังวร ๑๘๙
ปายาคะ,ท่าน้ำ ๗๘,๑๐๕
ปายาสิ,เทวดา ๓๘๕,๓๙๘
ปายาสิ,พระราชา ๓๕๒,๓๖๐,๓๘๔,๓๙๘

ปารัค (ปารคะ),เทวดา ๗๙,๑๐๘
ปาริฉัตร,ต้นไม้ ๓๘
ปาริวาสิกภัต ๓๒๑
ปาริสุทธิศีล ๔ ๓๒๖
ปารุสก์,สวน ๑๔๑
ปาวาร,ผ้า ๔๗
ปิยังคุทีป,พระมหาวิหาร ๓๗
ปีติมัลละ,พระเถระ ๒๕๕
ปุกกุสาติ,พระราชา ๓๘๘
ปุพพวิเทหทวีป ๘๙
ปุราเภทสูตร ๙๖
ปุรินททะ,เทวดา ๑๐๗
ปุโรหิต,พรหม ๑๒๓,๑๒๕,๑๕๔,๑๕๘
โปตนะ,เมือง ๑๗

อักษร ผ

ผลมะตูม ๑๑๗
ผลสมาบัติ ๑๑๓,๑๕๒
ผักนึ่ง ๕๙
ผู้ดำเนินปฏิปทาอันสมควร ๑๒๙
ผู้ปฏิบัติเพื่อความสำรวมในพระปาติโมกข์ ๑๓๑

อักษร พ-ฟ

พญาคนธรรพ์ ๑๐๔
พญาครุฑ ๗๗

พญานาค	๗๗
พญามาร	๘๑
พยสนะ	๓๘๒
พยาบาท	๒๑๖,๓๔๔
พรหม	๑๑๑,๑๑๒
พรหมจรรย์	๑๕๖
พรหมจรรย์ของพระโพธิสัตว์	๕๙
พรหมจารี	๑๓๓
พรหมทัต,พระราชา	๑๘
พรหมโลก	๖๒,๗๐,๘๐,๙๐,๙๑,๑๑๑
พรหมวิหาร	๖๙
พรหมของพราหมณ์	๖๘
พระเกียรติคุณของพระพุทธเจ้า	๔๗
พระเถระผู้ไม่เคยนอนนาน	๑๙๕
พระธรรมเสนาบดี	๑๙๓
พระนิพพาน	๔,๑๑,๔๓,๗๑
พระพุทธคุณ ๘ ประการ	๓-๑๐
พระพุทธนิรมิต	๙๗,๙๘
พระมหานาค,ชื่อเรียกพระพุทธเจ้า	๘๐
พระราชา ๗ พระองค์	๕๖
พระอรหัตสมสีสี	๒๙๔
พราหมณ์มหาศาล ๗ คน	๒๐,๓๐,๓๒,๕๗
พลี,อสูร	๗๘,๑๐๖
พ่อค้าเกวียน	๓๗๔
พากุละ,พระเถระ	๑๙๕
พาราณสี,เมือง	๑๗,๔๔

พิณสีเหลือง (ของปัญจสิขะ) ๑๑๗,๑๔๓
พิมพิสาร,พระราชา ๔๓
พุทธรักขิต,ลูกนกแขกเต้า ๒๔๗,๒๔๘
พุทธิจริต ๙๖
เพศกุมารไว้ผม ๕ จุก ๑๒
โพธิบัลลังก์ ๙๘
ไพชยนต์,ปราสาท ๑๔๑,๑๖๕
ไพศาลี,เมือง ๗๗,๑๐๔
ฟองน้ำ ๖๗
ฟักทองทองคำ ๑๖๖

อักษร ภ

ภรตะ,พระราชา ๑๘
ภริยา ๔๐ นาง ๒๑,๓๑,๖๙
ภวตัณหา ๒๒๗,๓๓๙
ภวราคะ ๓๑๑
ภวัคคพรหม ๓๔๔
ภัตตสัมมทะ ๓๐๔
ภัททาสุริยวัจฉสา,ธิดาท้าวคนธรรพราช ๑๑๙,๑๓๙,๑๕๐
ภัททิยะ,พระเถระ ๑๙๕
ภัพเทพ ๙๕
ภัยในอบาย ๓๑๙
ภาวนากิจ ๓๔๓
ภิกษุปีนเขาบำเพ็ญสมณธรรม ๓๘๘
ภิกษุณีคลอดบุตร ๓๘๘

ภุชคี,เทพธิดา ๑๒๑,๑๕๒
ภุตวมิตกะ,พราหมณ์ ๓๐๕
ภุมเทวดา ๗๕,๙๘
ภูต (พระอริยะ) ๑๑๔
ภูตรูป ๑๗๕,๒๖๖
ภูมิจิต ๒๗๓
ภูริทัตต์,พญานาค ๔๑

อักษร ม

มคธ,แคว้น ๑๑๖,๑๕๙
มฆะ,มาณพ ๑๕๙,๑๖๐,๑๖๔,๑๖๘
มจลัะ,หมู่บ้าน ๑๕๙,๑๖๘
มนุษยสมบัติ ๓๒๒
มโนปทูสิกะ,เทวดา ๗๙,๑๐๘
มรณะ (ลักษณะของ) ๒๒๔
มรรคผสม ๒๕๑
มหากปิ,ลิงโพธิสัตว์ ๔๑
มหากัสสปะ,พระเถระ ๑๙๕
มหาโควินทะ,พราหมณ์ ๑๔,๑๗,๓๑,๖๓,๖๙
มหาปารคะ (มหาปารัค),เทวดา ๗๙,๑๐๘
มหาปุริสลักษณะ ๓๒ ประการ ๔๗,๙๘
มหาพยูหสูตร ๙๖
มหาพรหม ๕๒,๘๐,๙๗,๑๑๑
มหาภูตรูป ๔ ๒๗๘
มหามิตตะ,มิตตะ,พระเถระ ๓๒๑

มหาโมคคัลลานะ,พระเถระ ๑๙๓,๑๙๕
มหายัญ ๓๘๒
มหาราชทั้ง ๔ พระองค์ ๒,๗,๗๖
มหาวิโลกนะ ๕ ประการ ๔๑
มหาศาล,พราหมณ์ ๖๘
มหาสมมต,พระราชา ๘๘
มหาสมานะ,เทวดา ๘๐,๑๐๙
มหาสิวะ,พระเถระ ๑๘๒,๑๘๕,๓๔๙
มัจฉริยะ ๓๑๑,๓๑๒
มันทพลาหก,เทวดา ๗๘,๑๐๗
มัลลิกา,พระนาง ๔๔
มาตลี,เทวดา ๓๙,๗๗,๑๐๓,๑๑๙
มานะ ๙ อย่าง ๑๗๒
มานุสะ,เทวดา ๗๙,๑๐๘
มานุสุตตมะ,เทวดา ๗๙,๑๐๘
มารยาททางกาย ๑๙๒
มารยาททางวาจา ๑๙๒
มาทิสสดี,เมือง ๑๗
มิถิลา,เมือง ๑๗
มิสสกะ (มิสสัก),เทวดา ๗๙,๑๐๙
มิสสกะ,สวน ๑๔๑
มีน้ำส้มผักดองเป็นกับข้าว ๓๙๖
มีปกติตรัสอย่างไร ๔๘
มูรธาภิเษก ๘,๑๘,๓๒
มูลไถ,นางนก ๘๕
เมตตากัมมัฏฐาน ๓๐๓

เมตตาเจโตวิมุตติ ๓๐๒
เมธังกร,พระพุทธเจ้า ๒๕๒
เมล็ดผักกาด ๙๐
แม่น้ำเลือด ๘๕
โมหจริต ๙๖

อักษร ย

ยนต์คือกาย ๒๘๓
ยม,เทวดา ๗๘
ยมกเทพ ๑๐๗
ยมกปาฏิหาริย์ ๔๑,๔๘,๓๒๓
ยมุนา,แม่น้ำ ๔,๑๑,๔๒,๗๗,๑๐๔
ยศเทพ ๑๐๗
ยสสะ (ยัสสะ),เทวดา ๗๘,๑๐๖
ยักษ์ ๓๗,๔๘,๑๐๑,๑๖๙
ยัญ ๓๙๖
ยาง,นางนก ๑๖๕
ยามะ,เทวดา ๘๐,๑๐๙
ยามา,สวรรค์ ๓๓
ยุคนธร,ภูเขา ๘๘,๙๗
โยคะ ๑๓๓,๒๖๓
โยนิโสมนสิการ ๓๐๐

อักษร ร

รัฏฐปาละ,พระเถระ ๑๙๕
ราคะ ๘๑
ร่างของมนุษย์ ๗๓
ราชคฤห์,กรุง ๑,๑๐๑,๓๘๘
ราหุภัทร์ (อสุรินทราหู),เทวดา ๗๘,๑๐๖
ราหุล,พระเถระ ๑๙๕
รุกขเทวดา ๘๔
รุกขธัมมชาดก ๘๕
รุจิระ,เทวดา ๗๙,๑๐๘
รูปกัมมัฏฐาน ๑๗๔,๑๗๗,๒๙๔,๒๙๙
รูปภพ ๓๓๙
รูปาวจร ๒๙๘
รูปาวจรจิต ๙๗
เรณุ,พระราชา ๑๓,๑๕,๑๘,๕๔,๖๓,๖๖
เรือนโลหะ ๑๖๙
โรชะ,เทวดา ๗๙,๑๐๘
โรรุกะ,เมือง ๑๗
โรหณะ,จังหวัด ๑๑๕
โรหิณี,แม่น้ำ ๘๒

อักษร ล

ลักขณูปนิชฌาน ๑๔๔
ลังกา,เกาะ ๒๕๖
ลัมพิตกะ,เทวดา ๘๐

ลามเสฏฐะ,เทวดา ๘๐
ลิ่มสลัก ๙๓
ลุมพินี,ป่า ๔๑
ลูกสกา ๓๙๔
โลกธาตุ ๕๑
โลกธาตุทั้ง ๑๐ ๗๒
โลกมีธาตุไม่เป็นอันเดียวกัน ๑๓๓
โลกุตตรธรรม ๙ อย่าง ๑๔๖
โลหิตวาสี,เทวดา ๗๙,๑๐๘

อักษร ว

วจีสมาจาร ๑๓๐,๑๓๑
วรโรชะ,บุรุษ ๔๗
วรุณะ,เทวดา ๗๘,๑๐๖,๑๐๘
วลาหก,เทวดา ๑๐๗
วสุ,เทวดา ๗๘
วักกลิ,พระเถระ ๓๐๘
วัฏฏนี,ดง ๓๙๘
วัฏฏสัจจะ ๓๔๒
วัตตบท ๗ ประการ ๑๙๘
วัตถุกาม ๖๗
วัตถุรูป ๒๗๙
วันปวารณา ๑๙๖
วันมหาปวารณา ๓๗,๑๘๔
วาโย,เทวดา ๑๐๖

วารุณะ,เทวดา ๗๘,๑๐๖

วาสพ (วาสวะ),เทวดา ๗๗,๑๐๕,๑๐๗,๑๒๕,๑๓๘

วาสวเนสี,เทวดา ๗๘,๑๐๘

วิกขัมภนปหาน ๓๑๒

วิกขัมภนวิมุตติ ๒๙๘

วิจักขณะ (วิจักษณ์),เทวดา ๗๘,๑๐๙

วิจิกิจฉา ๒๑๗,๓๑๑,๓๑๒

วิชัมภิตา ๓๐๓

วิญญัติ ๒๘๒

วิฏฏะ,เทวดา ๗๗,๑๐๓

วิฏู,เทวดา ๗๗,๑๐๓

วิตกจริต ๙๖

วิเทหะ,แคว้น ๑๗

วินีลกะ ๒๘๙

วิบุพพกะ ๒๘๙

วิปัลลาส ๒๖๓

วิปัสสนา ๘๗

วิปัสสนายานิก ๒๖๒

วิปากจิต ๒๗๓

วิภพ ๓๓๙

วิภวตัณหา ๒๒๗,๓๓๙

วิรุฬหก,เทวราช ๒,๓๗,๗๖,๑๐๒

วิรูปักษ์,เทวราช ๒,๓๗,๗๖

วิวัฏฏสัจจะ ๓๔๒

วิวาหมงคล ๑๖๗

วิศวามิตร,ภูเขา ๗๕,๑๐๑

วิสาขา,มหาอุบาสิกา ๒๐๑,๓๘๘
วิสุทธิปวารณา ๑๘๓,๑๘๕
วิสุทธิมรรค,คัมภีร์ ๗๑,๒๘๘,๓๑๓
วิหิงสา ๓๔๔
วุฏฐานคามินีวิปัสสนา ๓๔๘
เวฆนัส,เทวดา ๗๔,๑๐๔
เวฏณฑุ,เทวดา ๗๘,๑๐๓
เวณฑุ,เทวดา ๗๘,๑๐๗
เวทนาใน-เวทนานอก ๒๔๖
เวทิยกะ,ภูเขา ๑๑๖,๑๔๐,๑๔๓
เวปจิตติ,อสูร ๗๘,๑๐๖,๑๖๘
เวปุลละ,ภูเขา ๗๕,๑๐๑
เวสวัณ,เทวราช ๒,๓๗,๑๒๑
เวสสภู,พระราชา ๑๘
เวสสันดร,พระโพธิสัตว์ ๔๑

อักษร ศ-ส

ศากยะ,ชาวเมือง ๘๒
เศวตฉัตร ๔๕
โศลก,ร้อยกรอง ๔๘
สงครามระหว่างเทวดาและอสูร ๑๔๙
สติปัฏฐาน ๓ ๒๖๑
สทามัตต์,เทวดา ๗๔,๑๐๔
สน,ต้นไม้ ๑๕๑
สนังกุมาร,พรหม ๘,๒๒,๓๔,๕๔,๖๓,๘๐,๑๑๑

สภาวะธรรมที่มีกลิ่นเหม็นคาว ๒๗,๒๘,๓๐
สมถนิมิต ๓๒๘
สมถยานิก ๒๖๒
สมบัติ ๓ ประการ ๓๒๑
สมานะ,เทวดา ๗๙,๑๐๘
สมุจเฉทวิมุตติ ๒๙๘
สรณังกร,พระพุทธเจ้า ๒๕๒
สลฬาคาร ๑๒๑
สวรรคสมบัติ ๓๒๒
สหชาตจิต ๒๗๓
สหธรรม,เทวดา ๗๙,๑๐๘
สหภู,เทวดา ๗๙,๑๐๘
สหลี,เทวดา ๗๘,๑๐๗
สหัมบดี,พรหม ๒๔๙
สะครั้อ,ต้นไม้ ๘๔
สักกชนบท ๗๒
สักกปัญหสูตร ๒๙๖
สักกปัญหา ๑๓๙
สักกะ,แคว้น ๗๒
สักกะ,ชาวเมือง ๘๒,๘๘
สักกะ,เทวราช ๒,๓๙,๙๖,๑๐๒,๑๑๓,๑๑๖,๑๒๓,๑๓๐,๑๔๑,๒๐๐
สักกะหนุ่ม ๑๘๙
สังขปาล,พระโพธิสัตว์ ๔๑
สังโยชน์ ๒๑๘
สังโยชน์ ๕ ๓๑๒
สังโยชน์ ๑๐ ๓๑๒

สังเวควัตถุ ๘ ประการ ๓๒๙
สัจฉิกิริยากิจ ๓๔๓
สัณฐาคาร ๕๘
สัตตภู,พระราชา ๑๘
สัทธาจริต ๙๖
สันตติ,มหาอำมาตย์ ๒๕๓
สัพพัญญุตญาณ ๕๐
สัมโพชฌงค์ ๗ ๒๖๒
สัมโพธิ ๓๑๔
สัมมาปริพพาชนียสูตร ๙๖
สัสสตทิฏฐิ ๓๓๙
สาเกต,เมือง ๔๔
สาตาคีรี,ภูเขา ๗๕,๑๐๑
สามเณรี ๒๔๗
สามิสสุขเวทนา ๒๙๖
สารีบุตร,พระเถระ ๑๙๕
สาละ,ต้นไม้ ๑๔๙,๓๔๐
สาวกบารมีญาณ ๕๐
สาวัตถี,เมือง ๔๔,๑๒๑
สำรวมในพระปาติโมกข์ ๑๓๑
สิขัณฑิ,เทวดา ๑๑๙
สิ่งเศร้าหมองของดวงจันทร์ ๔ อย่าง ๘๘
สินธพ,ม้า ๙๓
สิเนรุ,ภูเขา ๑๐๔
สิวะ,สามเณร ๑๙๔
สีลัพพตปรามาส ๓๑๑,๓๑๒

สีสปาวัน,ป่า ๓๕๒
สุกกะ,เทวดา ๗๙,๑๐๙
สุขเวทนา ๒๑๓
สุขสัญญา ๒๖๘
สุคติพรหมโลก ๓๓
สุคติโลกสวรรค์ ๑๒๒
สุจิตติ,อสูร ๗๘,๑๐๖
สุจิตรา,นาง ๑๖๒
สุชาดา,ธิดาอสูร ๑๐๕,๑๖๒,๑๘๕
สุทธาวาส,เทพ ๙๑
สุทธาวาส ๔ องค์,เทวดา ๗๒
สุทัสสา,พรหม ๒๐๐
สุธรรมา,เทวสภา ๗,๓๘,๑๒๐,๑๒๔,๑๔๑,๑๖๕
สุธรรมา,นาง ๑๖๒
สุธาโภชนียชาดก ๓๙๐
สุนันทา,นาง ๑๖๒
สุบรรณ ๑๐๔
สุพรหม,เทพบุตร ๒๕๗
สุพรหม,พรหม ๘๐,๑๑๑
สุภนิมิต ๓๐๙
สุภัททะ,ปริพาชก ๒๔๙
สุยาม,เทวดา ๙๖
สุริยวัจฉสา,เทวดา ๗๗,๑๐๓,๑๔๕
สุริยะ,เทวดา ๑๔๕
สุไลยรุจิระ,เทวดา ๗๙,๑๐๘
เสตัพยะ,เมือง ๓๕๒,๓๕๓,๓๘๙

เสนะ,เทวราช ๑๐๔
เสนามาร ๘๑
เสนาสนะป่า ๒๗๗
เสรีสกวิมาน ๓๘๖,๓๙๗
เสาเขื่อน ๙๓
เสาระเนียดทอง ๓๔๐
เสียงของสนังกุมารพรหมประกอบด้วยองค์ ๘ ๙
โสกะ (ความแห้งใจ) เป็นอย่างไร ๒๒๔
โสจิระ,แคว้น ๑๗
โสณะ,พระเถระ ๑๙๕,๓๑๗
โสมนัสที่อาศัยเรือนและอาศัยการออกจากเรือน ๑๗๘
โสมะ,เทวดา ๗๘,๑๐๖

อักษร ห

หมี ๘๔
หมื่นจักรวาล ๕๑
หริ,เทวดา ๗๙,๑๐๘
หอก ๑๔๖
หารคชะ (หารคัช),เทวดา ๗๙,๑๐๙
หาริตะ,พรหม ๘๑,๑๑๒
หิมพานต์,ป่า ๘๒,๘๔,๙๐
เหมวัต,ภูเขา ๗๕,๑๐๑

อักษร อ

อกนิฏฐ์,พรหม ๙๔,๙๘,๒๐๐
อคติ ๒๖๓
อโคจรมี ๒๑ อย่าง ๑๙๒
องค์ฌาน ๒๗๙
องคุลิมาล,พระเถระ ๔๕
อชปาลนิโครธ,ต้นไม้ ๑๑๙
อตัปปา,พรหม ๒๐๐
อทุกขมสุขเวทนา ๒๑๓,๒๙๔
อธิปติจิต ๒๗๓
อนพยสนะ ๓๙๒
อนาถปิณฑิกะ,คฤหบดี ๒๐๑
อนุปัสสนา ๒๖๘,๒๗๑
อนุปาทิเสสนิพพานธาตุ ๔๑
อนุรุทธะ,พระเถระ ๑๙๕
อเนชกะ,เทวดา ๗๙,๑๐๘
อบายภูมิ ๗๓
อภัพพเทพ ๙๕
อภิชฌา ๒๗๐
อภิญญา ๗๐,๙๗
อภินิหาร ๙๙
อภิสมยญาณ ๓๔๓
อมนุษย์ ๗๔,๑๐๐
อมรโคยานทวีป ๘๙
อโยนิโสมนสิการ ๓๐๐

อรติ ๓๐๓

อริฏฐกะ,เทวดา ๗๙,๑๐๘

อริยทรัพย์ ๗ ประการ ๓๒๓

อริยมรรคทั้ง ๔ ๗๑

อริยวงศ์ ๔ ๒๕๙

อริยวังสเทศนา ๒๕๙

อรุณะ,เทวดา ๗๙,๑๐๙

อรูปกัมมัฏฐาน ๑๗๔,๑๗๖,๑๗๗,๒๙๔,๒๙๙

อรูปภพ ๓๓๙

อรูปายตนะ ๓๑๓

อรูปาวจร,สวรรค์ ๙๐,๒๙๘

อลังสาฏกะ,พราหมณ์ ๓๐๕

อวันตี,แคว้น ๑๗

อวิหา,พรหม ๒๐๑

อสมะ,เทวดา ๗๙,๑๐๘

อสุภนิมิต ๓๐๑,๓๐๙

อสุภะ ๑๐ ๓๐๒

อสุรกัญญา ๑๘๖

อสูร ๗๘,๑๐๗,๑๒๑,๑๒๓,๑๒๗

อัคคิเวสสนะ,พราหมณ์ ๒๙๖

อังคะ,แคว้น ๑๗

อัจจุตะ,เทวดา ๘๐,๑๐๙

อัตตสัญญา ๒๖๙

อันธวัน,ป่า ๓๘๙

อัปปนา ๓๑๗

อัปปนากัมมัฏฐาน ๒๙๓,๓๔๙

อัปปนาภาวนา ๒๗๖
อัปปนาสมาธิ ๑๕๗
อัพภวลาหก,เทวดา ๑๐๘
อัพยัคคนิมิต ๓๒๘
อัมพสณฑ์,บ้านพราหมณ์ ๑๑๗,๑๑๘
อัสดร,ตระกูลนาค ๗๘,๑๐๕
อัสสกะ,แคว้น ๑๗
อาการ ๕ ๓๑๐
อาการ ๓๒ ๒๘๗
อาการสิ้นอาสวะ ๒ อย่าง ๘๙
อาทีนวานุปัสสนา ๓๔๙
อาเทวะ ๓๓๗
อานนท์,พระเถระ ๑๙๖
อาปะ,เทวดา ๗๙,๑๐๗
อามคันธสูตร ๖๒
อายตนกถา ๓๑๓
อายะ ๒๖๗
อายุของท้าวสักกะ,อนาถปิณฑิกะ,นางวิสาขาในชั้นสุทธาวาส ๒๐๐
อารภธาตุ ๓๐๔,๓๑๙
อารัมมณจิต ๒๗๓
อารัมมณูปนิชฌาน ๑๔๔
อาโลกสัญญา (คือความสำคัญว่าสว่าง ๆ) ๓๐๕
อาสาวดี,เถา ๓๘
อาหรหัตถกะ,พราหมณ์ ๓๐๕
อำนาจประโยชน์ ๖ ประการ ๑๓๗
อินทร์,เทวราช ๒,๙,๗๕,๗๗,๘๑,๑๐๒,๑๑๒,๑๒๔,๑๕๗

อินทสาละ,ถ้ำ ๑๑๖,๑๑๗,๑๒๐,๑๔๐
อิสิปตนะ,ป่า ๔๑
อุกกากราช (โอกากราช),พระราชา ๓๒๔
อุจเฉททิฏฐิ ๓๔๐
อุณหวลาหก,เทวดา ๑๐๗
อุตตรกุรุทวีป ๘๔
อุตตระ,มาณพ ๓๘๔
อุทธุมาตกะ ๒๘๔
อุทยัพพยญาณกถา ๓๑๐
อุบลเขียว,ดอกไม้ ๔๕
อุบาลี,พระเถระ ๓๘๘
อุเบกขาที่อาศัยการออกจากเรือน ๑๘๗
อุเบกขาทีอาศัยเรือน ๑๘๖
อุเบกขาปัญหา ๒๔๖
อุเบกขาผลสมาบัติ ๑๘๘
อุปจารกัมมัฏฐาน ๒๙๓
อุปจารภาวนา ๒๗๖
อุปจารสมาธิ ๑๕๗
อุปมาด้วยการเป่าสังข์ ๓๗๐
อุปมาด้วยคนตกบ่อคูถ ๓๔๘
อุปมาด้วยคนตาบอดแต่กำเนิด ๓๖๒
อุปมาด้วยคนเทินห่อคูถ ๓๗๗
อุปมาด้วยคนนอนฝัน ๓๖๖
อุปมาด้วยคนหอบป่าน ๓๗๙
อุปมาด้วยโจร ๓๔๖
อุปมาด้วยชฏิลบำเรอไฟ ๓๗๒

อุปมาด้วยนักเลงสกา ๓๗๘
อุปมาด้วยพราหมณ์มีเมียสอง ๓๖๔
อุปมาด้วยเหล็กร้อนและเย็น ๓๖๘
อุปัททวะ ๔ ๒๕๙
อุปาทานขันธ์ ๓๐๙
อุปาทานขันธ์ ๕ ๒๑๘,๒๖๙
อุปาทายรูป ๑๗๕,๒๖๖,๒๗๘
อุปาทิเสสวิบากขันธ์ ๓๕๐
อุปายาส ๒๒๕,๓๓๘
อุรุเวลา,สถานที่ ๑๑๙
เอกายนมรรค ๒๔๕,๒๕๙
เอราวัณ,เทพบุตร ๗๗,๑๐๕
โอฆะ ๑๑๐,๑๒๕,๒๖๓
โอทาตคัยห์,เทวดา ๑๐๙
โอปปาติกะ ๓๔
โอปมัญญะ,เทวราช ๗๗,๑๐๓

อุปมาด้วยพราหมณ์มีเมียสอง ๓๖๕
อุปมาด้วยเหล็กร้อนและเย็น ๓๖๘
อุปัททวะ ๔ ๒๖๐
อุปาทานขันธ์ ๓๑๐
อุปาทานขันธ์ ๕ ๒๑๘,๒๗๐
อุปาทายรูป ๑๗๖,๒๖๗,๒๗๙
อุปาทิเสสวิบากขันธ์ ๓๕๐
อุปายาส ๒๒๖,๓๓๘
อุรุเวลา,สถานที่ ๑๒๐
เอกายนมรรค ๒๔๖,๒๖๐
เอราวัณ,เทพบุตร ๗๘,๑๐๕
โอฆะ ๑๑๑,๑๒๖,๒๖๔
โอชะ ๒๐๐
โอทาตคัยห์,เทวดา ๑๑๐
โอปปาติกะ ๓๔
โอปมัญญะ,เทวราช ๗๘,๑๐๔